11.282/11

HUGO VICTOR

A nyomorultak

I-II

N. M.

21.224/I-II

1.

HUGO

A NYOMORULTAK

BUDAPEST

DANTE KIADÁS

DANTE KÖNYVKIADÓ

HALHATATLAN KÖNYVEK

SZERKESZTI: BENEDEK MARCELL

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

BUDAPEST

DANTE KIADÁS

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

I. KÖTET

292
I–II

FORDITOTTA
RÉVAY JÓZSEF

BUDAPEST
DANTE KIADÁS

Kiebl 8°
I 4 / 5
547

EGYEDÜL JOGOSÍTOTT KIADÁS

A M.N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

2 R

11.282/11

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1925 év. 395 sz.

R 1965

Wodianer-nyomda rt. Budapest.

ELŐSZÓ

Mindaddig, míg a törvények és az erkölcsök kényszeréből lesz társadalmi kárhozat, amely a civilizáció teljességében mesterségesen poklokat teremt és a sorsot, amely isteni, bizonyos emberi végzetszerűséggel bonyolítja: mindaddig, míg nem lesz megoldva a század három problémája, az ember lealacsonyodása a proletariatus révén, az asszony sülyedése az éhség révén, a gyermek sorvadása a sötétség révén: mindaddig, míg bizonyos területeken lehetséges lesz a társadalmi tetszhalál: más szavakkal és bizonyos szélesebb nézőpontból mindaddig, míg tudatlanság és nyomor lesz a földön, az olyan könyvek, mint ez, nem lehetnek haszontalanok.

Hauteville-House, 1862 január 1.

Wodianer-nyomda rt. Budapest.

I. RÉSZ: FANTINE

ELSŐ KÖNYV

Egy igaz ember

I. Myriel úr.

1815-ben Charles-François-Bienvenu Myriel úr volt Digne püspöke. Körülbelül 75 éves aggastyán lehetett. Digne püspöki székét 1806 óta töltötte be.

Ámbár ez a részlet alapjában véve semmiképpen sem érinti azt, amit el akarunk beszélni, mégsem haszontalan dolog jelezni itt, már csak teljes pontosság kedvéért is azokat a mende-mondákat és szóbeszédeket, amelyek széltében-hosszában járták az ő rovására akkor, amikor megérkezett az egyházmegyébe. Az ilyen szóbeszédek, akár igazak, akár nem, gyakran épp olyan fontosak az emberek életére és főképpen sorsára, mint az, amit cselekszenek. Myriel úr az aixi parlament tanácsosának fia volt; afféle hivatalnok-nemes. Beszélték róla, hogy apja azt akarta, hogy örökölje utána a hivatalát és ezért nagyon korán megházasította, tizennyolc vagy husz éves korában, amivel a parlamenti családokban meglehetősen elterjedt szokásnak hódolt. Charles Myriel e házasság ellenére is, mint mondották, sokat beszéltetett magáról. Csinos ember volt, ámbár meglehetősen alacsony termetű, elegáns, kellemes, szellemes; életének egész első fele a nagyvilági életben és udvarlásokban telt. Jött a forradalom, rohantak az események, a parlamenti családokat megtizedelték, — elkergették, üldözték, úgy, hogy szétszóródtak. Charles Myriel úr mindjárt a forradalom első napjaiban kivándorolt Olaszországba. Itt a felesége meghalt mellbetegségben, amely már jó ideje gyötörte. Gyermekeik nem voltak. Hogyan fordult ezután Myriel úr sorsa? A régi francia társadalom összeomlása, tulajdon családjának bukása, 93 tragikus eseményei, amelyek

talán még szörnyűbbek voltak az emigránsok szemében, akik távolról, az iszonyat nagyításában látták őket, vajjon ezek csiráztatták-e ki benne a lemondás és a magányosság gondolatait? Vajjon e tanácstalanságok és hangulatok közepette, amelyek betöltötték az életét, hirtelen lesujtott-e rá valami afféle titokzatos és rettenetes csapás, amilyenek néha napján sziven találják az embert és kiforgatják önmagából, holott a történelmi katasztrófák nem is érintették, mikor létalapjában és vagyonában rendítették meg? Ezt senki sem tudta volna megmondani; csak annyit tudtak, hogy mikor visszatért Olaszországból, pap volt.

Myriel úr 1804-ben Brignolles plébánosa volt. Már öreg ember volt és teljes visszavonultságban élt.

A koronázás ideje táján plébániájának valami kis ügye, már nem tudni micsoda, Párisba hozta. Egyéb befolyásos személyeken kivül felkereste kérésével hívei érdekében Fesch bibornok urat. Egy napon, mikor a császár éppen meglátogatta nagybátyját, a derék pap, aki az előszobában várakozott, útjába került őfelségének. Napoleon, mikor észrevette, hogy az aggastyán bizonyos kiváncsisággal felejti rajta a szemét, megfordult és hirtelen odaszólt:

— Mit néz úgy rám ez a jó ember?

— Sire, — felelte Myriel úr, — ön egy jó embert lát, én pedig egy nagy embert. Mindegyikünknek haszna lehet belőle.

A császár még aznap este megkérdezte a bibornoktól a plébános nevét és Myriel úr kevéssel ezután legnagyobb meglepetésére arról értesült, hogy kinevezték Digne püspökévé.

Egyébként mi volt az igazság azokban a mende-mondákban, amiket Myriel úr életének első feléről beszéltek? Senkisem tudta. A Myriel-családot a forradalom előtt kevés család ismerte.

Myriel úr kénytelen volt vállalni annak a sorsát, aki újonnan jön valami kis városba, ahol sok a kerepelő száj, de nagyon kevés a gondolkodó fej. Kénytelen volt vállalni, ámbár püspök volt és mert püspök volt. Azonban végül is azok a mende-mondák, amelyekbe belekeverték a nevét, épen csak mende-mondák voltak; pletyka, szóbeszéd,

szavak ; nem is annyira szavak, csak *locsogás*, mint az energikus déli tájszólás mondja.

Akárhogy is volt a dolog, kilencévi dignei püspöksége és egyházkormányzása után mindazok a szóbeszédek, társalgási tárgyak, amelyek az első pillanatban le szokták kötni a kisvárosokat és a kisembereket, mélységes feledésbe merültek. Senki sem mert volna többé beszélni róluk, sőt senki sem mert volna még csak emlékezni sem rájuk.

Myriel úr egy vénkisasszonynak, Baptistine nevű nővérének kíséretében érkezett Dignebe, aki tíz évvel fiatalabb volt nála.

Cselédjük egyetlen szolgáló volt, ép olyan idős, mint Baptistine kisasszony; Magloire asszonynak hívták és miután szolgálója volt a plébános úrnak, most kettős címet vett fel : a kisasszony szobaleánya és a főtisztelendő úr házvezetőnője címét.

Baptistine kisasszony hosszú, sápadt, vékony, jóságos nő volt ; azt az ideált testesítette meg, amit a »tisztes« szó fejez ki ; mert ahhoz, hogy egy nő tiszteletreméltó legyen, nyilván anyává kell lennie. Sohasem volt szép ; egész élete, mely a jámbor cselekedetek szakadatlan láncolata volt, végül is valami hófehér sugárzást árasztott el rajta ; és amint öregedett, eláradt rajta az, amit a jóság szépségének lehetne nevezni. Ami ifjúkorában soványság volt rajta, érett korában átlátszósággá vált ; és ez az átszellemültség megmutatta benne az angyalt. Inkább lélek volt, mint szűz. A teste mintha árnyékból alakult volna ; alig volt elegendő ez a test arra, hogy a nemét meghatározza ; kevéske csillogó anyag ; nagy szemeit mindig lesütötte ; csupán ürügy volt arra, hogy egy lélek a földön maradjon.

Magloire asszony kicsiny, fehér, kövér, gömbölyű, sürgőforgó öregasszony volt, aki szüntelenül lihegett, eleinte lázas tevékenysége, később asztmája miatt.

Myriel urat, mikor megérkezett, elszállásolták püspöki palotájába mindazzal a tisztelettel, amit megszabnak a császári rendeletek, amelyek a püspököt közvetlenül a brigadéros után sorozzák. Az első látogatást a polgármester és az elnök tette nála, ő maga pedig legelőször a tábornokot és a prefektust látogatta meg.

Mikor vége volt a beiktatásnak, a város várta, hogy püspöke munkához lásson.

II. Myriel úrból főtisztelendő Bienvenu lesz.

A dignei püspöki palota a kórház tőszomszédságában volt.

A püspöki palota hatalmas és szép építmény volt, amelyet kőből építtetett a múlt század elején főtisztelendő Henri Puget úr, a párisi egyetem teológiai doktora, Simore apátja, aki 1712-ben volt Digne püspöke. Ez a palota igazi nagyúri szállás volt. Minden nagyszerű volt benne, a püspöki lakosztályok, a szalonok, a szobák, a nagyon tágas díszudvar, amelyet régi firenzei divat szerint oszlopos sétautak szeltek, a pompás fákkal beültetett kertek. Az ebédlőben, amely hosszú és pompás galéria volt a földszinten és a kertre nyílt, főtisztelendő Henri Puget 1714 július 29-én díszebédet adott főtisztelendő Charles Brûlart de Genlis embruni hercegérsek, Antoine de Mesgrigny kapucinus, grassei püspök, Philippe de Vendome, Franciaország nagypriorja, Saint-Honoré de Lérins apátja, François de Berton de Grillon, Vence bárópüspöke, César de Sabran de Forcal Guier, Glandève püspök földesura és Jean Soanen oratoriánus pap, a király rendes hitszónoka, Senez püspök földesura tiszteletére. E hét főpap arcképe díszítette ezt a termet és ez a nevezetes dátum, 1714 julius 29, arany betűkkel volt bevésve egy fehér márványasztalba.

A kórház keskeny és alacsony, egyemeletes kiskertes ház volt.

A püspök megérkezése után harmadnapra meglátogatta a kórházat. A látogatás után kérette az igazgatót, hogy szíveskedjék átfáradni hozzá.

— Kórházigazgató úr, — szólította meg, — hány betege van jelenleg?

— Huszonhat, főtisztelendő uram.

— Én is ennyit számítottam, — mondta a püspök.

— Az ágyak, — kezdte újra az igazgató, — meglehetősen szorosan állnak egymás mellett.

— Észrevettem.

— A termek tulajdonképpen szobák és nagyon nehéz szellőztetni őket.

— Magam is azt hiszem.

— És aztán, ha van is egy kis napfény, a kert nagyon kicsi a lábbadozóknak.

— Ezt én is megállapítottam magamban.

— Járványok közül ebben az évben előfordult a tifusz, két évvel ezelőtt pedig az izzadó láz s volt vagy százegynéhány betegünk ; nem tudunk mihez fogni.

— Erre én is gondoltam.

— Mit tegyünk, főtisztelendő uram, — mondta az igazgató, — bele kell nyugodnunk.

Ez a beszélgetés a földszinti ebédlő-galériában folyt le.

A püspök egy pillanatig hallgatott, aztán hirtelen odafordult a kórházigazgatóhoz.

— Uram, — kezdte, — mit gondol, hány ágy férne el csak ebben a teremben?

— Főtisztelendő uram ebédlőjében ! — kiáltott fel az igazgató meghökkenten.

A püspök tekintete végigfutott a termen, mintha a szemeivel méregetett és számítgatott volna.

— Husz ágy kényelmesen elférne itt ! — mondta, mintha magában beszélne ; aztán hangosan hozzátette :

— Várjon csak, kórházigazgató uram, mindjárt megmondom. Itt nyilvánvaló tévedés van. Önök huszonhatan szoronganak öt vagy hat kis szobában. Mi hárman vagyunk és van helyünk hatvan emberre. Mondom önnek, itt tévedés van. Ön lakik az én lakásomban és én az önökében. Adja vissza a házamat. Ez az ön otthona.

Másnap a huszonhat beteget szegényt elhelyezték a püspöki palotában és a püspök beköltözött a kórházba.

Myriel úrnak nem volt semmi vagyona, mivel családja tönkrement a forradalomban. Nővére ötszáz franknyi életjáradékot húzott, amely a plébánián elegendő volt személyes szükségleteire. Myriel úr tizenötezer frank püspöki fizetést kapott az államtól. Myriel úr, még az nap, mikor beköltözött a kórház épületébe, egyszer s mindenkorra a következőképpen osztotta be ennek az összegnek a hovafordítását. Lemásoljuk itt az ő sajátkezüleg írt jegyzékét.

Jegyzék házam kiadásainak szabályozására.

A kis szemináriumnak	1500	livre
A missziós kongregációnak	100	»
A montdidieri lazaristáknak	100	»
Külföldi missziók szemináriuma, Páris	200	»

A Szentlélek kongregációjának	150	livre
A Szent Föld vallásos intézményeinek	100	»
Gyermekágyas anyákat védő egyesületeknek	300	»
Ezenfelül az arlesi ugyanilyen célu egyesületnek	50	»
A börtönök enyhítésére	400	»
A foglyok helyzetének könnyítésére és kiszabadításukra	500	»
Az adósságok miatt bebörtönzött családapák kiszabadítására	1000	»
Az egyházmegyei szegény tanítók fizetésének kiegészítésére	2000	»
Hautes-Alpes megye gabonaraktárának	100	»
A dignei, manosquei és sisteroni nőegyleteknek, a szegény leányok ingyenes oktatására	1500	»
A szegényeknek	6000	»
Személyes kiadásaimra	1000	»
Összesen:	15.000	livre

Myriel úr az egész idő alatt, míg Digne püspöki székében ült, úgyszólván semmit sem változtatott ezen a beosztáson. Amint látjuk, ezt ő úgy nevezte, hogy háza kiadásainak szabályozása.

Ezt a beosztást Baptistine kisasszony teljes megnyugvással fogadta. Ennek a jámbor leánynak a szemében Myriel úr bátyja és egyúttal püspöke volt, barátja a természet szerint és fellebbvalója az egyház szerint. Szerette és tisztelte a maga egyszerű módján. Mikor beszélt vele, meghajolt előtte; ha cselekedett valamit, helyeselte. Az egyetlen szolgáló, Magloire asszony, morgolódott egy kissé. A püspök úr, hiszen észrevehettük, mindössze ezer livret hagyott meg magának, ami Baptistine kisasszony nyugdíjával együtt évi ezerötszáz frankot tett. Ez a két öreg nő és az aggastyán ebből az ezerötszáz frankból élt.

És ha egy falusi plébános Dignebe jött, a püspök úr, Magloire asszony szigorú takarékoskodásának és Baptistine kisasszony okos beosztásának jóvoltából, még mindig talált módot rá, hogy megvendégelje.

Egy izben — mikor már körülbelül három hónapja volt Digneben — a püspök felkiáltott:

— Valahogy szűkösen vagyok!

— Meghiszem azt! — csattant fel Magloire asszony, — hiszen főtisztelendő uram még csak azt a hozzájárulást

sem követelte, amit a megye köteles megadni városi kocsiköltségeire és egyházmegyei körútjaira. Az előbbi püspöknél ez volt a szokás.

— Hopp! — kapott rajta a püspök, — igaza van, Magloire asszony.

Beadta kérvényét.

Kevéssel utóbb a nagytanács, miután megfontolás tárgyává tette ezt a kérést, megszavazott neki háromezer frank évi összeget ezen a címen: *Hosszájárulás a püspök úr hintóköltségeihez, postaköltségeihez és főpásztori körútjainak költségeihez.*

Emiatt sokat lármázott a helyi polgárság s ebből az alkalomból a császárság egyik szenátora, aki valamikor tagja volt az ötszázak tanácsának és híve brumaire tizennyolcadikának és akinek Digne város közelében pompás szenátori javadalma volt, izgatott és bizalmas levélkét írt a kultuszminiszternek, Bigot de Préameneu úrnak és ebből vesszük a következő hiteles sorokat:

»Hintóköltség? Mire való ez olyan városban, amelynek nincs is egészen négyezer lakosa? Postakocsiköltség és körutak költségei? Mindenekelőtt mire jók ezek a körutak? Aztán hogyan járhatna postakocsi ebben a hegyes tartományban? Hiszen nincsenek is utak. Csak lóháton lehet járni. A Durance-Chateau-Arnoux-i híd az ökrösszekereket is alig bírja el. De ezek a papok mind ilyenek. Mind kapzsi és fukar. Ez, mikor idejött, valóságos apostolnak mutatkozott. Most úgy tesz, mint a többi. Hintó kell neki és postakocsi. Fényűzés kell neki, mint a régi püspököknek. Ó! ez a sok léhűtő pap! Gróf uram, nem lesz itt addig rend, míg a császár meg nem szabadít bennünket a csuhásoktól. Le a pápával! (Rómával akkoriban összeakasztottuk a tengelyt.) Én magam, én csak a császárért élek-halok« stb. stb.

Viszont Magloire asszony nagyon megörült a dolognak. — Jó, — mondta Baptistine kisasszonynak, a főtisztelendő úr másokon kezdte, de végül is itt az ideje, hogy önmagán végezze. A jótékony adományait mind beosztotta már. Itt van most háromezer livre a magunk számára. Végre!

A püspök még aznap este megírta és átküldte nővérének a következő jegyzéket:

Hintó és utazási költségek :

Huslevesre a kórház betegeinek	1500	livre
Az aixi gyermekágyas nőket védő egyesületnek ..	250	»
A draguignani gyermekágyas nőket védő egyesületnek	250	»
A lelenceknek..	500	»
Az árváknak	500	»
Összesen :	3000	livre

Ez volt Myriel úr költségvetése.

A püspöki mellékjövedelmeket, a kihirdetési díjakat, a felmentési, keresztelési, prédikációi, házasságkötési dijakat, az egyházak vagy kápolnák megáldásából esedékes jövedelmeket a püspök épp oly szigorúan behajtotta a gazdagokon, mint amily szivesen engedte el a szegényeknek.

Kevés idő multán bőven özönlöttek a pénzadományok. Myriel úr ajtaján kopogtattak azok is, akiknek volt és azok is, akiknek semmijük sem volt, ezek alamizsnát kértek, amazok adományaikat hozták. A püspök nem egészen egy év leforgása alatt minden jótékonyság kincstárosa és minden nélkülözés pénztárosa lett. Tekintélyes összegek fordultak meg a kezén ; de semmisem tudta rávinni, hogy bármit is változtasson életmódján vagy a legkisebb fölösleges dolgot is csatolja ahhoz, amire éppen szüksége volt.

Sőt ellenkezőleg. Mivel mindig több a nyomorúság a mélységben, mint a felebaráti szeretet a magasságban, úgyszólván mindent kiosztott, még mielőtt megkapta volna ; olyan volt ez, mint a víz valami kiszáradt földön ; akármennyi pénzt kapott is, sohasem volt pénze. Akkor önmagát fosztotta ki.

Mivel az volt a szokás, hogy a püspökök a keresztneveiket irják rendeleteikre és pásztorleveleikre, a megye szegény népei valami gyöngéd ösztönnel kiválasztották a püspök keresztnevei közül azt, amelynek valami értelme volt a szemükben és csupán Bienvenu főtisztelendőnek nevezték. Követjük példájukat és alkalomadtán mi is csak így fogjuk nevezni. Egyébként ez az elnevezés tetszett neki. — Szeretem ezt a nevet, — mondogatta. Bienvenu ellensúlyozza a főtisztelendőt.

Nem állítjuk, hogy ez az arckép, amelyet itt rajzoltunk, valószinü ; megelégszünk annak a hangoztatásával, hogy hű.

III. Jó püspök — nehéz püspökség.

Bár a püspök úr alamizsnává változtatta hintóját, a körutait mégis megtette. A dignei egyházmegye rendkivül fárasztó. Kevés a síkság, sok a hegy, utak úgyszólván nincsenek, hiszen épp az imént hallottuk ; harminckét plébánia, negyvenegy vikariatus és kétszáznyolcvanöt leányegyház. Ezt valamennyit végiglátogatni alapos munka. A püspök úr megcsinálta. Ha közel volt valamelyik, akkor gyalog ment. A síkságon taligán, a hegyek közt öszvéren, nyeregszékben. A két öreg nő kísérte. Ha az átkelés nagyon fáradságos volt, egyedül ment.

Egyszer Senezbe érkezett, ebbe a régi püspöki városba, szamárháton. Az erszénye ebben a pillanatban kongott az üresség től, ezért nem fogadhatott más alkalmatosságot. A város polgármestere fogadta a püspökség kapujában és megbotránkozva nézett rá, amint leszállt a szamaráról. Egy-egy polgár elnevette magát körülötte. — Polgármester úr, — szólalt meg a püspök, — és polgár uraim, látom, hogy önök megbotránkoztak ; önök úgy gondolják, hogy nagy kevélység egy szegény paptól, hogy ugyanolyan állaton lovagol, mint valamikor Jézus Krisztus. Biztosithatom önöket, kényszerűségből tettem, nem hiúságból.

Körutain türelmes és kedves volt és többet beszélgetett, mint prédikált. Nem tulajdonított semmi különösebb erőt a megközelithetetlen szónoki emelvénynek. Sohasem kereste messzi az okoskodásait és a példáit. Az egyik vidék lakosainak felhozta a szomszéd falu példáját. Az olyan vidékeken, ahol szivtelenek voltak a nélkülözőkhöz, igy beszélt : — Nézzétek csak a briançoniakat. Ezek megengedték a szegényeknek, özvegyeknek és árváknak, hogy három nappal a többiek előtt kaszálhassák le rétjeiket. Ezek ingyen épitik fel a házaikat, hogyha düledeznek. Ez hát istenáldotta föld. Száz esztendeje már, hogy egyetlen gyilkos sem akadt köztük.

A kapzsi és aratásukért reszkető falvakban igy beszélt : — Nézzétek az embrunieket. Ha aratás idején

valamelyik családapának katonai szolgálatban van a fia s a városban szolgálnak a leányai és ő maga beteg és nem tud dolgozni, a pap ajánlja őt a szószékről ; és vasárnap, mise után, a falu egész népe, férfiak, nők, gyermekek kimennek a szegény ember földjére, hogy elvégezzék az aratását és hazahordják magtárába a szalmát és a gabonát. Az olyan családokban, amelyekben a pénzkérdés és az örökség civakodást idézett elő, így beszélt : — Nézzétek Devolny hegyilakóit, akik olyan vad vidéken élnek, hogy ötven év során egyszer ha hallják a fülemülét. Nos, ha valamelyik családban meghalt az apa, a fiúk elmennek szerencsét próbálni, a vagyont ott hagyják a lányoknak, hogy módjuk legyen férjhezmenniök. Az olyan helyeken, ahol szeretnek pörösködni és ahol a gazdák tönkremennek a bélyeges papiroson, így beszélt : — Nézzétek ezeket a Queyras-völgyi derék parasztokat. Élnek ott vagy háromezren. Istenem ! Mint valami kis köztársaság. Nem tudják ott, mi a bíró, mi a hajdú. Mindent elintéz a falu bírája. Felosztja az adót s lelkiismeretesen megadóztat mindenkit, ingyen ítélkezik a viszályokban, fizetség nélkül felosztja az örökségeket, költség nélkül ad tanácsot ; és engedelmeskednek neki, mert igaz ember az egyszerű emberek között. — Olyan falvakban, ahol nem volt tanító, ugyancsak Queyras példáját idézte : — Tudjátok-e, hogy csinálják ők ? — kérdezte. — Mivel egy tizenkét vagy tizenöt házból álló kis falu nem tud eltartani egy tanítót, olyan tanítóik vannak, akiket az egész völgy fizet, ezek aztán végigjárják a falvakat, nyolc napot töltenek az egyikben, tizet a másikban és tanítanak. Ezek a tanítók elmennek a vásárokra, ahol láttam őket. Rájuk lehet ismerni az írótollaikról, amelyeket a kalapjuk zsinórja mellé tűznek. Azoknak, akik csak olvasni tanítanak, egy tolluk van, azoknak, akik olvasást és számolást tanítanak, két tolluk ; azoknak, akik olvasást, számolást és latint tanítanak, három tolluk van. Azok a népek nagyon bölcs emberek. De micsoda gyalázat a tudatlanság ! Cselekedjetek úgy, mint a queyrasiak.

Igy beszélt, komolyan és atyailag s ha kifogyott a példákból, maga talált ki példázatokat, amelyek fején találták a szöget, amelyekben kevés volt a cifra szó és sok a kép, az a meggyőződéses és meggyőző ékesszólás volt ez, amellyel maga Jézus Krisztus beszélt.

IV. Cselekedetei, mint a szavai.

A társalgása behízelgő és derűs volt. Leereszkedett a két öreg nő értelmi színvonalára, akik mellette töltötték az életüket ; ha nevetett, úgy nevetett, mint valami diák.

Magloire asszony szerette úgy nevezgetni, hogy Nagyságod. Egyszer fölkelt a karosszékéből és a könyvszekrényhez ment valami könyvért. Ez a könyv valamelyik magas polcon volt. Mivel a püspök meglehetősen alacsony termetű ember volt, nem érte el. — Magloire asszony, — szólalt meg, — hozzon csak egy széket. Nagyságom nem ér fel addig a polcig.

Valamelyik távoli rokona, Lô grófné, sohasem mulasztotta el az alkalmat, hogy fel ne sorolja előtte mindazt, amit három fia »reménységeinek« nevezett. Több nagyon öreg rokona volt, akik féllábbal már a sírban voltak s akiknek fiai voltak a természetes örökösei. A legfiatalabb valami nagynénjétől kerek százezer livre járadékot fog örökölni ; a középső nagybátyja hercegi címének volt a várományosa ; a legidősebb a nagyapjának pairei méltóságát örökli majd. A püspök rendesen csendben végighallgatta ezeket az ártatlan és megbocsátható anyai büszkélkedéseket. Mégis egy ízben jobban elrévedezett, mint rendszerint, miközben Lô asszony újra apróra fölsorolta ezeket az örökségeket és ezeket a »reménységeket«. Egyszerre csak türelmetlenül félbeszakította szavát : — Istenem ! de hát min gondolkozik ön, cousinem? — Valami furcsa dolgon gondolkodom, felelte a püspök, amit azt hiszem, szent Ágostonnál olvastam : »Vessétek a reménységeteket abba, akitől nem örököl semmit az ember.«

Más alkalommal, mikor megkapta az egyik megyebeli nemesember gyászjelentését, amelyben hosszú lapon sorakoztak végig az elhúnyt méltóságai s valamennyi rokonának hűbérúri és nemesi kiváltságai, felkiáltott : — Mennyit elbir a halál ! Micsoda bámulatos címáradatot cipeltetnek vele ilyen könnyedén és milyen szellemeseknek kell lenniök az embereknek, hogy a sírt is ilyen ügyesen szolgálatába állítják hiúságuknak !

Alkalomadtán volt benne valami szelíd tréfálkozás, aminek mindig valami komoly értelem volt a magja. Valamelyik nagybőjtben egy ifjú vikárius jött Dignebe és prédi-

kált a székesegyházban. Meglehetősen ügyes szónok volt. Beszédének tárgya a jótékonyság volt. Felszólította a gazdagokat, hogy adjanak a szűkölködőknek, hogy elkerüljék a poklot, amelyet a lehető legszörnyűbb színekben festett és hogy elnyerhessék a paradicsomot, amelyet kívánatosnak és gyönyörűnek rajzolt. Volt a hallgatóságban egy nyugalomba vonult gazdag kereskedő, némileg uzsorás, Géborand úr volt a neve, aki félmilliót szerzett durva posztószövetek, gyapjúposztó és sapkák gyártásával. Géborand úr soha életében nem adott alamizsnát egyetlen inségesnek sem. Ettől a beszédtől fogva észrevették, hogy minden vasárnap egy sout adott a székesegyház kapujában ácsorgó öreg koldusasszonyoknak. Hatuknak kellett osztozkodniok rajta. Egy ízben a püspök meglátta ezt a jótékonykodást és mosolyogva odaszólt a nővérének : — Nézd csak, Géborand úr egy souért megvásárolja a paradicsomot.

Amikor jótékonyságról volt szó, nem riadt vissza még a visszautasítástól sem és ilyenkor olyan szavakat talált, amelyek gondolkodóba ejtették az embereket. Egy izben a város egyik szalonjában kéregetett a szegényei számára. Ott volt az öreg, gazdag, fukar Champtercier marquis, aki kitalálta a módját annak, hogy lehet valaki egyszerre túlzó royalista és túlzó volteriánus. Ilyen csodabogár is volt. A püspök, mikor odaért hozzá, megérintette a karját : — Marquis úr, önnek is adnia kell valamit. — A marquis megfordult és szárazon így felelt : — Főtisztelendő uram, nekem megvannak a szegényeim. — Adja nekem azokat — mondta a püspök.

Egyszer a székesegyházban ezt a beszédet tartotta : — Szeretett testvéreim, drága barátaim, Franciaországban 1,320.000 olyan paraszthaz van, amelyen csak három nyilás van, 1,817.000 olyan, amelyen csak két nyilás van, ajtó és ablak, és végül 346.000 kunyhó, amelyeken csak egy nyilás van, az ajtó. És mindennek az az oka, amit úgy hivnak, hogy ajtó- és ablakadó. Képzeljék el a szegény családokat, az öreg asszonyokat, a kis gyermekeket ezekben a lakásokban és gondolják csak el a lázakat és a betegségeket ! Ó, jaj ! Isten ajándékozza a levegőt az embereknek, a törvény pénzért adja nekik. Én nem vádolom a törvényt, de áldom az Istent. Isère megyében, Var megyében, Hautes-Alpes és Basses-Alpes megyében a parasztoknak még csak talicskáik sincsenek,

hátukon hordják a takarmányt ; nincs gyertyájuk és gyantás ágakat égetnek és szurkos gyantába mártott kötéldarabokot. Igy van ez a Dauphiné felett az egész tartományban. Hat hónapra előre elkészítik a kenyerüket, száraz tehéntrágyán sütik. Télen baltacsapásokkal darabolják fel ezt a kenyeret és huszonnégy óráig vízben áztatják, hogy megehessék. — Testvéreim, könyörüljetek ! nézzétek, hogy mekkora a szenvedés körülöttetek.

Mint afféle született provencei, könnyen beletanult minden déli tájszólásba.

Igy beszélt : — *Aujnye öcskös, hát osztán hogy vág a bajusz*? — ha lent járt a déli Languedocban. — *Lelköm ifiasszony, megvötte-e má azt a kendörmagos jércikét*? — ha a Basses-Alpesben járt. — *Lódijjon csak kend ide ekkis szalonnát meg ekkis sajtot*, ha Dauphiné északi felébe vitte az útja.

Ez tetszett a népnek és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy mindenkinek a szivéhez hozzá tudott férkőzni. Otthon érezte magát a kunyhóban és a hegységben. A legnagyobb dolgokat a legnépiesebb nyelven tudta elmondani. Mivel mindenkinek a nyelvén beszélt, mindenkinek a lelkéhez férkőzött.

Különben pedig ugyanaz volt a nagyvilági emberek számára, mint a nép számára.

Nem kárhoztatott semmit hebehurgyán s úgy, hogy ne vette volna számba a körülményeket. Ezt szokta mondani : Nézzük csak, hol csúszott be a hiba.

Mivel *megtért bűnös* volt, amint mosolyogva szokta magát nevezgetni, nem volt benne semmi a rigorizmus túlzásából és nem ráncolta úgy a szemöldökét, mint a vad erényhősök, de hangosan hirdette tanítását, amelyet körülbelül a következőkben lehetne összefoglalni :

»Az emberre rásúlyosodik a teste, amely terhe és egyúttal kisértése. Ezt vonszolja magával és ennek enged.

»Vigyázni kell rá, féken kell tartani, el kell nyomni és nem szabad engedni neki, csak a végső szükségben. Ebben az engedelmességben is lehet még bűn ; de az így elkövetett bűn bocsánatos. Ez bukás, de térdeinkrebukás, ami imádságban végződhetik.

»Szentté válni : kivétel ; igazzá válni : szabály. Tévedjetek, hibázzatok, vétkezzetek, de legyetek igazak.

»Az ember törvénye az, hogy minél kevesebbet vét-

kezzék. Semmit sem vétkezni: ez az angyalok álma Minden, ami földi, rabja a bűnnek. A bűn valósággal a nehézkedés törvénye.«

Mikor látta, hogy mindenki hangosan kiabál és hamarosan felfortyan, mosolyogva megjegyezte: — Ó! Ó! Ugy látszik, hogy ez nagy bűn, amit mindenki elkövet. Ime az ijedt hipokriták, akik sietnek tiltakozni és elbujni.

Türelmes volt az asszonyokkal és a szegényekkel szemben, akikre az emberi társadalom egész súlya nehezedik. Ezt mondta: — Az asszonyok, a gyermekek, a szolgák, a gyengék, a szűkölködők és a tudatlanok bűnei tulajdonképpen a férjek, az apák, a tanítók, az erősek, a gazdagok és a bölcsek bűnei.

Ezt is mondta: — Tanítsátok a tudatlanokat mindarra, amire csak tudjátok; a társadalom bűnös abban, hogy nem adja ingyen az oktatást; felelős azért a sötétségért, amelyet előidéz. Ez a lélek teli van sötétséggel, könnyen követ el bűnt. Nem az a bűnös, aki elköveti a bűnt, hanem az, aki sötétségben hagyta.

Amint látjuk, valami különös és egyéni módon itélt a dolgokon. Sejtem, hogy mindezt az evangéliumból vette.

Egyszer valamelyik szalonban hallotta egy bűnügynek az elbeszélését, amely vizsgálat alatt volt s hamarosan ítéletre került. Egy szerencsétlen ember, aki nagyon szerette asszonyát és közös gyermeküket, mivel mindenéből kifogyott, hamis pénzt gyártott. Akkoriban még halálbüntetés járt a pénzhamisításért. Az asszonyt letartóztatták abban a pillanatban, amikor a férfitól készített hamis pénz legelső darabját ki akarta adni. Őt rajtakapták, de csupán csak ellene volt bizonyíték. Ő gyanuba keverhette szeretőjét, és tönkre is juttathatta, ha vall. Tagadott. Nem hagyták békén. Ő csak makacsul tagadott. Ekkor a királyi ügyésznek ötlete támadt. Abból a feltevésből indult ki, hogy a szeretője hűtlenséget követett el és bizonyos ügyesen feltálalt levéltöredékek segítségével sikerült meggyőznie a szerencsétlen asszonyt, hogy vetélytársa van és hogy a férfi megcsalja. Ekkor féltékenységi rohamában elárulta kedvesét, mindent bevallott, minden bizonyítékot feltárt. Annak az embernek vége volt. Nemsokára bírái elé került Aixban a cinkosával együtt. Elmesélték ezt az esetet és valamennyien lelkesen magasztalták a hatóság ügyességét. Azzal, hogy a

féltékenységét felkorbácsolta, felháborodásában kimondatta vele az igazságot és bosszúból vallomásra kényszerítette. A püspök szótlanul hallgatta végig az egészet. Mikor befejezték, megkérdezte:

— Hol itélkeznek ez ember és asszony felett?

— A büntető törvényszéken.

Tovább kérdezte: — És hol itélkeznek a királyi ügyész úr felett?

Digneben tragikus eset történt. Egy embert gyilkosság miatt halálra itéltek. Szerencsétlen egy ember volt ez, nem egészen művelt, nem egészen tudatlan, vásári komédiás és levéliró volt. A pere élénken foglalkoztatta a várost. Az elitélt kivégzésére megszabott nap előestéjén a fogház lelkésze megbetegedett. Papra volt szükség, hogy ott legyen az elitélt mellett utolsó pillanataiban. Elmentek a plébánosért. Ez vonakodott és ezt mondta: Nem az én dolgom. Még csak az kellene, hogy ingyen munkát végezzek és még hozzá holmi kötéltáncosnál; magam is beteg vagyok; különben is az nem az én helyem. Megvitték ezt a választ a püspöknek, aki így szólt: — A plébános úrnak igaza van. Az nem az ő helye, hanem az enyém.

Azonnal a fogházba ment, lement a kötéltáncos cellájába, nevén szólította, megfogta a kezét és beszélt hozzá. Vele töltötte az egész napot és az egész éjszakát, megfeledkezett az evésről és az alvásról, könyörgött Istenhez az elitéltnek lelkéért és könyörgött az elitélthez a tulajdon lelkéért. A legnagyszerűbb igazságokat mondta neki, amelyek egyúttal a legegyszerűbbek. Apja, testvére, barátja lett; püspöke csak azért, hogy megáldja. Mindenre megtanította, biztatta és vigasztalta. Ez az ember kétségbeesetten várta a halált. A halál olyan volt a szemében, mint valami szakadék. Ahogy ott állt és remegett ezen a gyászos küszöbön, irtózattal borzadt vissza. Nem volt eléggé tudatlan ahhoz, hogy teljesen közömbös legyen. Elitéltetése, ez a mélységes megrázkódtatás, bizonyos tekintetben imitt-amott megszaggatta körülötte azt a választófalat, amely elválaszt bennünket a misztikus dolgoktól s amelyet életnek nevezünk. Szüntelenül kifelé nézett a világból ezeken a végzetes réseken és csak sötétséget látott. A püspök világosságot derített szeme elé.

Másnap, amikor az elitéltért jöttek, a püspök ott volt.

Vele ment. Megjelent a tömeg szemei előtt violaszín köpenyében, nyakán püspöki keresztjével, a kötelekkel összekötözött halálraitélt oldalán.

Vele együtt szállt a taligára, vele együtt ment fel a vérpadra. Az elítélt, aki tegnap még oly mogorva és oly lesújtott volt, most sugárzott. Érezte, hogy a lelke megengesztelődött és reménykedett az Istenben. Mikor a bárd már-már lehullott, a püspök megölelte és így szólt hozzá : »Akit az ember megöl, Isten feltámasztja ; akit testvérei elűznek, megtalálja az Atyát. Imádkozzál, higyj, lépj be az életbe ! Az Atya vár ott reád.« Mikor lejött a vérpadról, volt valami a tekintetében, amitől visszahőkölt a nép. Nem tudták, mi volt rajta csodálatosabb : sápadtsága-e, vagy nyugalma. Mikor visszatért abba a szerény hajlékba, amelyet mosolyogva palotájának nevezgetett, így szólt nővéréhez : Most ép főpásztori szertartást végeztem.

Mivel gyakran éppen a legfelségesebb dolgokat értik meg legkevésbé, akadtak a városban, akik, mikor a püspöknek ez a viselkedése szóba került, azt mondták : Ez csak mutogatás. Különben ez csak afféle társaságbeli mondás volt. A nép, amely nem keres hamisságot a jámbor cselekedetekben, elérzékenyült és álmélkodott.

A püspököt magát a guillotine látása úgy megrázta, hogy hosszú ideig nem tudott magához térni utána.

Csakugyan a vérpadban, mikor felmered előttünk, van valami, ami rémlátásokat okoz. Lehet az ember bizonyos fokig közömbös a halálbüntetés iránt, lehet, hogy nem nyilatkozik, nem mond sem igent, sem nemet mindaddig, míg nem látott a tulajdon szemével guillotinet ; de ha egyszer szemünk elé kerül, akkor hatalmasan megráz, akkor dönteni kell és állást kell foglalni mellette vagy ellene. Egyesek csodálják, mint de Maistre ; mások átkozzák, mint Beccaria. A guillotine a törvény megtestesítője ; megtorlás a neve : nem semleges és nekünk sem engedi meg, hogy semlegesek maradjunk. Aki meglátja, azon a legtitokzatosabb borzongások borzonganak végig. E bárd körül valamennyi társadalmi kérdés felmereszti a maga kérdőjelét. A vérpad látomás. A vérpad nem valami állvány, a vérpad nem valami gép, a vérpad nem valami fából, vasból és kötelekből készült élettelen szerkezet. Ugy látszik, hogy valamiféle élőlény, amelyben Isten tudja miféle sötét értelmesség lakozik ; szinte azt mondhatnók,

hogy ez az állvány lát, hogy ez a gép hall, hogy ez a szerkezet ért, hogy ez a fa, ez a vas és ezek a kötelek akarnak. A vérpad abban a riadt révületben, amelybe jelenléte sodorja a lelket, irtózatosnak tűnik és egybevegyül azzal, amit cselekszik. A vérpad a hóhér cinkosa; felfal; húst eszik, vért iszik. A vérpad valamiféle szörnyeteg, amelyet a biró és az ács szerkesztett, valami kísértet, amely mintha valamiféle szörnyű életet élne, amely a magaosztogatta ezernyi halálból fakad.

Ez a benyomása tehát szörnyű és mélységes volt; a kivégzés másnapján s még utána sokáig is a püspök mintha le lett volna sújtva. A gyászos pillanatnak úgyszólván erőszakos nyoma eltűnt; a társadalmi igazságszolgáltatás fantomja szállta meg. Ugy látszott, hogy ő, aki rendszerint valami sugárzó elégedettséggel tért meg minden cselekedetéből, szemrehányást tesz magának. Egy-egy pillanatban magában beszélgetett és félhalkan gyászos monológokat dadogott. Egy este meghallott egy ilyent a nővére és megjegyezte magának: — Nem hittem, hogy ilyen irtózatos. Helytelen dolog annyira elmerülni az isteni törvényben, hogy észre se vegyük az emberi törvényt. A halál csupán az Istené. Mi jogon nyúlnak az emberek ehhez az ismeretlen dologhoz?

Idővel ezek a benyomások meggyengültek és valószínüleg elhalványultak. Mégis megfigyelték, hogy innentúl a püspök elkerülte a kivégzés terét.

Myriel urat bármely pillanatban hívhatták a betegek és haldoklók ágyához. Jól tudta, hogy ez a legfőbb kötelessége és a legfőbb munkája. Az özvegy vagy árva családoknak nem kellett hivatniok, jött ő magától is. Tudott üldögélni és hallgatni órákhosszat a férj mellett, aki elvesztette szeretett feleségét, az anya mellett, aki elvesztette gyermekét. Amint tudta, hogy mikor kell hallgatnia, tudta azt is, hogy mikor kell beszélnie. Ó, csodálatos vígasztaló! Nem igyekezett a fájdalmat feledéssel halványítani, hanem növelni és felmagasztosítani a reményben. Igy beszélt: — Ügyeljetek arra, hogy hogyan fordultok halottaitok felé. Ne gondoljatok arra, ami elporlad. Szegezzétek merőn előre szemeteket. Észre fogjátok venni szeretett halottaitok eleven sugárzását az ég mélységeiben. — Tudta, hogy a hit gyógyít. Igyekezett tanáccsal ellátni és megnyugtatni a kétségbeesett embert akként, hogy rámutatott a meg-

nyugodott emberre és igyekezett átalakítani a fájdalmat, amely a sírra mered, akként, hogy megmutatta a fájdalmat, amely a csillagokra emeli szemét.

V. Bienvenu főtisztelendő nagyon sokáig hordja a reverendáit.

Myriel úr belső életét ugyanazok a gondolatok töltötték el, mint nyilvános életét. Aki közelről láthatta, annak számára komoly és bájos látvány volt ez az önkéntes szegénység, amelyben Digne püspöke élt.

Keveset aludt, mint minden aggastyán és mint a legtöbb gondolkodó. Rövid álma mély volt. Reggel egy órát elmélkedett, aztán elmondta miséjét vagy a székesegyházban, vagy kápolnájában. Mise után a maga teheneinek tejébe mártogatott rozskenyeret reggelizett. Aztán munkához látott.

A püspök nagyon elfoglalt ember ; mindennap fogadnia kell a püspökség titkárát, aki rendesen kanonok s majdnem mindennap fogadnia kell a püspöki helynököket. Ellenőriznie kell a kongregációkat, kiváltságokat kell osztogatnia, végig kell vizsgálnia minden egyházi kiadványt, misekönyveket, egyházmegyei katekizmusokat, breviáriumokat stb., rendeleteket kell irnia, prédikációkat helybenhagynia, egyezséget teremtenie plébánosok és polgármesterek között, aztán ott van az egyházi levelezés, a közigazgatási levelezés, egyfelől az állammal, másfelől a szentszékkel, szóval ezernyi dolog.

Azt az időt, amit ez az ezernyi dolog, püspöki ténykedései és breviáriuma meghagyott neki, mindenekelőtt a nélkülözőknek, a betegeknek és a lesujtottaknak szentelte ; azt az időt, amit a lesujtottak, a betegek és a nélkülözők meghagytak neki, munkára fordította. Néha ásogatta kertje földjét, néha olvasott és írt. Erre a kétféle munkára csak egy szava volt ; mind a kettőt kertészkedésnek hivta. »A lélek kert« szokta mondani.

Délben ebédelt. Az ebédje olyan volt, mint a reggelije.

Két óra tájban, ha szép idő volt, kiment és gyalogsétát tett a mezőn vagy a városban s közben sűrűn be-betért a kunyhókba. Látták, amint egyedül lépeget, elmerülve gondolataiban, lesütött szemmel, hosszú botjára

támaszkodva, vattázott és nagyon meleg violaszín köpenyében, violaszín harisnyában, hatalmas cipőkben, fején a lapos kalappal, amelynek három csücskén három rojtos aranymakk csüngött.

Ünnep volt ott, ahol megjelent. Azt lehetett volna mondani, hogy a megjelenésében volt valami, ami melegséget árasztott és fényt. A gyermekek és az aggok kijöttek a küszöbre a püspök elé, mint a napra. Áldást osztott és áldották őt. Akinek valamire szüksége volt, annak csak megmutatták, hogy hol lakik.

Itt is, ott is megállt, elbeszélgetett a kis fiúkkal és a kis leányokkal és rámosolygott az anyákra. Meglátogatta a szegényeket, mikor volt pénze. Ha nem volt pénze, a gazdagokot látogatta meg.

Mivel nagyon sokáig viselte a reverendáit és nem akarta, hogy észrevegyék, sohasem ment ki a városba máskép, csak violaszín köpenyében. Ez bizony nyáron kissé kellemetlen volt.

Este fél kilenckor együtt vacsorázott nővérével, Magloire asszony ott állt mögöttük és kiszolgálta őket. Képzelni sem lehetett ennél egyszerűbb étkezést. Mégis, ha a püspök valamelyik plébánosát látta vendégül, Magloire asszony kiaknázta ezt az alkalmat arra, hogy a főtisztelendő úrnak valami kitünő tavi halat vagy hegyi vadat adjon az asztalára. Minden plébános ürügy volt a jó vacsorára; a püspök hagyta. Ezenkívül a rendes étkezése csupán vízbenfőtt főzelékekből és olajos levesből állott. Mondogatták is a városban: Ha a püspöknek nincsen plébánosvendége, trappista ül az asztalánál.

Vacsora után félórát elbeszélgetett Baptistine kisasszonnyal és Magloire asszonnyal; aztán visszavonult a szobájába és nekifogott az irásnak; részben papirlapokra, részben egy-egy folio kötet szélére irkált. Tanult ember volt és kissé tudós. Maradt utána öt vagy hat meglehetősen furcsa kézirat; egyebek közt értekezés a Genezisnek erről a verséről: Kezdetben az úr lelke lebegett a vizek felett. Ezt párhuzamba állítja három szöveggel: az arab fordítással, amely így hangzik: az Isten szelei fujtak; Flavius Josephus-szal, aki ezt mondja: A magasból szélroham zúdult a földre; és végül Onkelos kald parafrázisával, amely így hangzik: Az Istentől kiáradó szél fujt a vizek szinén. Egy másik értekezésében vizsgálat alá

veszi Hugo ptolemaisi püspöknek, e könyv szerzője ősnagybátyjának teológiai műveit és megállapítja, hogy ennek a püspöknek kell tulajdonítanunk azokat a különféle munkákat, amelyek a mult században Barleycourt álnéven jelentek meg.

Néha egy-egy könyv olvasása közben, bármiféle könyv volt is az, amit a kezében tartott, mélységes elmélkedésbe merült, amelyből csak azért riadt fel, hogy néhány sort irjon annak a kötetnek a lapszéleire. Ezek a sorok gyakran semmiféle vonatkozásban sincsenek azzal a könyvvel, amelybe beleirta őket. Itt van előttünk egy jegyzete, amelyet egy negyedrét könyv lapszélére irt, amelynek ez a címe: Lord Germain levelezése Clinton és Cornwallis tábornokokkal és az amerikai ügynökség tengernagyaival. Versailles, Poinçot könyvkereskedő, és Páris, Pissot könyvkereskedő, Quai des Augustins.

A jegyzet így hangzik:

»Ki vagy te!

»A Prédikátor Mindenhatónak nevez, a Makkabeusok Teremtőnek, az efezusiakhoz irt levél Szabadságnak, Baruch Végtelenségnek, a Zsoltárok Bölcsességnek és Igazságnak, János Világosságnak; a Királyok Urnak, az Exodus Gondviselésnek, a Leviticus Szentségnek, Ezdrás Igazságosságnak, a teremtés könyve Istennek, az ember Atyjának nevez; de Salamon Irgalmasságnak nevez téged és minden neved között ez a leggyönyörűbb.«

Este kilenc óra tájban a két nő visszavonult és fölment szobájába az első emeletre és reggelig egyedül hagyták őt a földszinten.

Itt a helye, hogy pontos képet adjunk a dignei püspök lakásáról.

VI. Kivel őriztette a házát.

Az a ház, amelyben lakott, mint mondottuk, földszintből és egyetlen emeletből állt; három szoba volt a földszinten, három az emeleten és azonfölül egy magtár. A ház mögött negyedholdas kert. A két nő az emeleten lakott. A püspök a földszinten. Az első szoba, amely az uccára nyilt, volt az ebédlője, a második a hálószobája, a harmadik a kápolnája. Ebből a kápolnából csak a háló-

szobán át lehetett kimenni, a hálószobából pedig csak az ebédlőn keresztül. A kápolna mélyén volt egy zárt alkóv s benne ágy az esetleges vendég számára. A püspök úr fölajánlotta ezt az ágyat a vidéki plébánosoknak, akiket plébániájuk ügyes-bajos dolgai vagy szükségletei Dignebe vezettek.

A kórház gyógyszertárát, ezt a házhoz ragasztott és a kertre néző kis épületet konyhává és éléskamrává alakították.

Volt a kertben ezenfelül egy istálló, amely a kórháznak valamikor konyhája volt és amelyben a püspök két tehenet tartott. Bármennyi tejet adtak is ezek a tehenek, a felét minden reggel egyformán elküldötte a kórház betegeinek. *Megfizetem a tizedemet*, mondogatta.

A szobája elég tágas volt és tél idején meglehetősen nehezen fült. Mivel Digneben nagyon drága a fa, az az ötlete támadt, hogy a tehénistállóban deszkafallal elrekesztetett egy kis helyiséget. Itt töltötte estéjét nagy hidegek idején. *Téli szalonjának* nevezgette.

Ebben a téli szalonban, épp úgy, mint az ebédlőjében, nem volt más bútor, csupán egy négyszögletes fehér faasztal és négy szalmafonatu szék. Az ebédlőt ezenfelül régi pohárszék diszítette, amely vízfestékkel rózsaszínre volt festve. Ebből a pohárszékből, amelyet fehér terítőkkel és nem valódi csipkékkel megfelelően földiszíttetett, a püspök oltárt csinált, amely kápolnáját diszítette.

A gazdag hölgyek, akik nála gyóntak és Digne jámbor hölgyei több izben is gyűjtöttek, hogy összehozzák a költségeket egy szép új oltárra a főtisztelendő úr kápolnája számára ; ő minden egyes alkalommal átvette tőlük a pénzt és kiosztotta a szegények között. — A leggyönyörűbb oltár, — mondotta — egy megvígasztalt szenvedőnek a lelke, aki hálát ad Istenének.

Volt a kápolnájában két szalmafonatú imazsámoly és a hálószobájában egy ugyancsak szalmafonatú karosszék. Ha véletlenül hét vagy nyolc látogató volt nála egyszerre, a prefektus vagy a tábornok, vagy a helyőrség ezredének vezérkara, vagy a kis szeminárium néhány növendéke, kénytelenek voltak az istállóból, a téli szalonból hozni székeket, áthozni a kápolnából az imazsámolyokat és a karosszéket a hálószobából ; ilyenképen tizenegy széket is

össze lehetett szedni a látogatók számára. Valahányszor újabb látogató jött, mindig kiürítettek egy-egy szobát.

Néhanapján megtörtént, hogy tizenketten voltak ; ilyenkor a püspök úgy oldotta meg a kellemetlen helyzetet, hogy ha tél volt, odaállt a kandalló elé, vagy ha nyár volt, indítványozta, hogy sétáljanak egyet a kertben.

Volt ugyan még a zárt alkovban is egy szék, de ennek a szalmája már félig lekopott és csak három lába volt s ennek következtében csak úgy lehetett használni, ha a falhoz támasztották. Baptistine kisasszonynak is volt ugyan a szobájában egy nagyon nagy karosszék, amelynek a fája valamikor aranyozva volt s amely virágos selyemmel volt behúzva, de ezt a karosszéket, mivel a lépcső nagyon keskeny volt, kénytelenek voltak az ablakon keresztül felhúzni az emeletre ; tehát nem számíthatott az alkalmi bútorzathoz.

Baptistine kisasszonynak az lett volna a vágya, hogy farozettás, hajlított mahagóniból való sárga utrechti bársonnyal bevont szalonbútort vásárolhasson dívánnyal együtt. Csakhogy ez legalább is ötszáz frankba került volna és mivel látta, hogy erre a célra öt esztendő alatt csupán negyvenkét frankot és tíz sout tudott megtakarítani, végül is lemondott róla. Dehát van-e valaki, aki eléri ábrándjait?

Egyszerűbb valamit a püspök hálószobájánál el sem lehetett képzelni. Volt benne az ággyal szemben egy ajtóablak, amely a kertre nyílt ; egy kórházi vaságy zöld szövet mennyezettel ; az ágy árnyékában, a függönye mögött, toilette-eszközök, amelyek elárulták még mindig a világi férfiúnak régi elegáns szokásait ; két ajtó, az egyik a kandalló mellett, amely a kápolnába nyílt, a másik pedig a könyvszekrény mellett, amely az ebédlőbe nyílt ; a könyvtár hatalmas üveges szekrény volt teli könyvekkel ; a kandalló márványosra festett fa és rendszerint nem volt benne tűz ; a kandallóban volt egy pár, koszorús vázával és valamikor ezüstporral ezüstözött csatornákkal díszített vasbak, ez afféle püspöki fényűzés volt ; a tetején, ott, ahol rendesen a tükör szokott állni, fakult aranykeretbe foglalt kopott bársonyra erősített, valamikor ezüstözött feszület függött. Az ablak-ajtó mellett hatalmas íróasztal volt, rajta tintatartó s össze-vissza rengeteg papiros és hatalmas kötetek. Az íróasztal előtt a szalmafonatú karos-

szék. Az ágy előtt imazsámoly, amelyet a kápolnából hoztak át.

Az ágy két oldalán ovális keretben két arckép függött a falon. Az alakok mellett a vászon színtelen alapján aranyozott kis feliratok jelezték, hogy kit ábrázolnak az arcképek; az egyik Chaliot apát, Saint-Claude püspöke volt, a másik Tourteau apát, Agde püspöki helynöke, Grand-Champ apátja, a cisztercita-rend tagja, a chartresi egyházmegyéből. A püspök, mikor ebbe a szobába a kórház betegei után beköltözött, itt találta ezeket az arcképeket és itt is hagyta őket. Papok voltak, valószínüleg alapítók: ez két ok volt arra, hogy tisztelje őket. Mindössze annyit tudott erről a két férfiúról, hogy a király nevezte ki őket, az egyiket a püspökségre, a másikat a javadalomra, még pedig ugyanazon a napon, 1785 április huszonhetedikén. Mikor Magloire asszony levette a képeket a falról, hogy leporolja őket, a püspök megtalálta ezt a részletes feljegyzést, amely fakult tintával valami kis négyszögletes papirdarabra volt írva, amelyet az idő megsárgított s amely négy ostyadarabbal oda volt ragasztva Grand-Champ apát arcképének a hátára.

Az ablakán valami vastag gyapjúszövetből való ősrégi függöny volt, amely végre is annyira megöregedett, hogy Magloire asszony, nehogy újat kelljen venni, kénytelen volt hatalmas foltot illeszteni a kellős közepére. Ez a folt keresztet ábrázolt. A püspök gyakran felhívta rá a figyelmet. — Milyen csinos! — mondogatta ilyenkor.

A ház valamennyi szobája, a földszint éppúgy, mint az emelet, kivétel nélkül mésztejjel volt fehérre meszelve, mint a kaszárnyák és a kórházak.

Mindazonáltal az utóbbi évek folyamán Magloire asszony, mint alább látni fogjuk, a bevakolt papirkárpit alatt festményekre bukkant, amelyek Baptistine kisasszony lakosztályát díszítették. Ez a ház, mielőtt kórház lett volna, a polgárok fogadóhelyisége volt. Innen ez a díszítés. A szobák vörös téglával voltak padlózva, amelyet minden héten felmostak s minden ágy előtt szalmafonatú szőnyegek voltak. Különben ez a lakosztály, amelyet két nő tartott rendben, minden izében választékosan tiszta volt. Ez volt az egyetlen fényüzés, amit a püspök megengedett. Igy mondotta: — Ez nem rövidíti meg a szegényeket.

Mégis meg kell vallanunk, hogy egykori vagyonából megmaradt hat ezüst evőeszköze és egy nagy levesmerő kanala, amelyet Magoire asszony minden áldott nap boldogan látott fényesen megcsillanni a fehér vászonból való vastag asztalterítőn. És mivel Digne püspökét itt olyannak rajzoljuk, amilyen volt, hozzá kell tennünk, hogy nem egyszer erre a nyilatkozatra fakadt : — Nehezen tudnék lemondani arról, hogy ezüst evőeszközzel egyem.

Hozzátartozott ehhez az ezüstkészlethez két hatalmas vaskos ezüst gyertyatartó, amelyeket valamelyik nagynénjétől örökölt. Ezekben a gyertyatartókban egy-egy viaszgyertya állt s rendesen ott pompáztak a püspök kandallóján. Ha vendég volt ebédre, Magloire asszony meggyujtotta a két gyertyát és a gyertyatartókat az asztalra tette.

A püspök szobájában ágya fejénél volt egy kis faliszekrény, amelybe Magloire asszony minden este elzárta a hat ezüst evőeszközt és a nagy kanalat. Meg kell mondanunk, hogy a kulcsát sohasem húzta le.

A kertet, amelyet kissé elektelenítettek azok a meglehetősen csúf épületek, amelyekről szóltunk, négy sétaút szelte keresztben, amelyek egy gödör mellől indultak ki ; egy másik sétaút köröskörül huzódott a kert szélén és a fehér fal mentén haladt, amely a kertet övezte. Ezek közt a sétautak közt négy, puszpánggal szegélyezett négyszög keletkezett. Háromban Magloire asszony zöldségféléket termelt ; a negyedikben a püspök virágokat ültetett. Imitt-amott egy-egy gyümölcsfa is lézengett.

Egy ízben Magloire asszony afféle kedveskedő gonoszkodással így szólt hozzá : — Főtisztelendő uram, ön mindenből hasznot húz és mégis ez a négyszög haszontalanul hever. Okosabb volna salátát ültetni ide, mint virágot. — Magloire asszony, — felelte a püspök — maga téved. A szép is van olyan hasznos, mint a hasznos. — Kis hallgatás után hozzátette : Talán még hasznosabb.

Ez a négyszög, amely három vagy négy virágágyból állt, a püspök urat majdnem épp annyira foglalkoztatta, mint a könyvei. Szivesen töltött benne egy vagy két órát, vagdalt, gyomlált és a földben itt is, ott is gödröcskéket fúrt, amelyekbe a magokat elvetette. Nem volt olyan nagy ellenségük a rovaroknak, mint ahogy egy kertészhez illett volna. Ezen felül egyáltalán nem büszkélkedett

a botanikával ; nem ismerte a csoportokat és a rendszereket ; esze ágában sem volt dönteni Tournefort és a természetes rendszer között ; nem foglalt állást sem a tömlőcskék mellett a síklevelek ellen, sem Jussieu mellett Linné ellen. Nem tanulmányozta a növényeket ; szerette a virágokat. Nagyon tisztelte a tudósokat, talán még jobban tisztelte a tudatlanokat és sohasem feledkezett meg erről a kétféle tiszteletről s úgy öntözgette minden este zöldre festett bádogkannájával a virágágyait.

A háznak nem volt egyetlen ajtaja sem, amelyet kulccsal be lehetett volna zárni. Az ebédlő ajtaja, amely mint láttuk, egy szinten volt a székesegyház terével, valaha fel volt ugyan szerelve zárakkal és reteszekkel, mint valami börtönajtó. A püspök mindezt a vasalást eltávolíttatta és ez az ajtó éjjel épp úgy, mint nappal, csupán kilincsre volt becsukva. Akárki jött, bármely órában, csupán csak be kellett taszítania az ajtót. Eleinte a két asszony sokat szenvedett ez örökké nyitott ajtó miatt ; de a püspök úr ezt mondta nekik : Csináltassatok reteszeket a szobáitokra, ha tetszik. Végül már ők is osztoztak a püspök bizakodásában, vagy legalább is úgy tettek, mintha osztoznának benne. Csupán Magloire asszszony rémüldözött időnkint. Ami magát a püspököt illeti, az ő gondolkodását kifejezi, vagy legalább is jelzi ez a pár sor, amelyet egy biblia lapszélére írt : »Ez a különbség : az orvos ajtajának sohasem szabad zárva lennie ; a pap ajtajának mindig nyitva kell lennie«.

Egy másik könyvbe, amelynek ez volt a címe : Az orvostudomány filozófiája, ezt a jegyzetet írta : »Vajjon nem vagyok-e én is orvos, mint ők? Nekem is megvannak a betegeim ; először is enyémek azok, akiket ők betegeknek neveznek ; aztán itt vannak az enyémek, akiket szerencsétleneknek nevezek.«

Máshova megint ezt írta : »Ne kérdezzétek annak a nevét, aki szállást kér tőletek. Hiszen éppen a neve kényelmetlen annak, akinek menedékre van szüksége.«

Történt, hogy egy derék plébános, már nem tudom, vajjon a couloubrouxi plébános vagy a pompierryi plébános volt-e, egy alkalommal valószinüleg Magloire asszszony fölbiztatására megkérdezte tőle, vajjon főtisztelendő úr egészen bizonyos-e benne, hogy nem követ el bizonyos foku oktalanságot azzal, hogy éjjel-nappal

nyitva hagyja az ajtaját, úgy hogy tetszése szerint beléphet, aki akar s nem fél-e, hogy végre is valamiféle szerencsétlenség történhetik az ilyen rosszul őrzött házban. A püspök jóságos komolysággal vállára tette a kezét és azt mondta neki: Nisi Dominus custodierit domum, in vanum vigilant qui custodiunt eam. Aztán másról beszélt.

Kedvelt mondása volt ez: »Van a papban is hősiesség, épp úgy, mint a dragonyosok ezredesében.« — »Csupán, — tette hozzá, — a mi hősiességünknek nyugodtabbnak kell lennie.«

VIII. Cravatte.

Itt természetesen illeszkedik be történetünkbe egy esemény, amelyet nem szabad mellőznünk, mert egyike azoknak, amelyek legszemléltetőbben mutatják, milyen ember volt Digne püspöke.

Miután szétverték Gaspard Bès rablóbandáját, amely veszélyeztette az Ollioules völgyét, az egyik alvezére, Cravatte, a hegyek közé menekült. Egy darabig bujkált a cimboráival, Gaspardes bandájának maradványaival a nizzai grófságban, aztán átment Piemontba és egyszerre csak megint feltűnt Franciaországban Barcellonnette tájékán. Előbb Jauziersben látták, aztán Tuilesben. Bujkált Joug-de-l'Aigle barlangjaiban és innen lement az Ubaye és az Ubayette medre mentén a tanyákhoz és a falvakba. Egészen Embrunig merészkedett, egy éjjel behatolt a székesegyházba és kifosztotta a sekrestyét. Rablásai felzaklatták a vidéket. Csendőrséget küldtek az üldözésére, de hiába. Mindig kisiklott; egyszer-másszor élénken ellentállt. Vakmerő egy gonosztevő volt ez. A püspök ennek a rémületnek kellős közepébe érkezett. Éppen körútján volt. Chastelarban a polgármester felkereste és igyekezett rávenni, hogy forduljon vissza. Cravatte garázdálkodik a hegységben egészen Archeig és azon túl. Veszedelmes az út még kíséretlen is. Haszontalan dolog volna három vagy négy szerencsétlen csendőr életét kockáztatni.

— Akkor hát, — mondta a püspök, — úgy gondolom, hogy majd kíséret nélkül megyek.

— Ilyesmire gondol, főtisztelendő uram? — riadt fel a polgármester.

— Olyasmire gondolok, hogy egyáltalán nem fogadom el a csendőrkíséretet és hogy egy órán belül indulok.

— Indul?

— Indulok.

— Egyedül?

— Egyedül.

— Főtisztelendő uram! Ne tegye ezt.

— Van ott a hegyek közt, — kezdte ujra a püspök, — egy szegény kis község, csak ekkorka ni, amelyet már három éve nem láttam. Azok az emberek jó barátaim. Kedves és tisztességes pásztorok. Harminc kecskéből, amit őriznek, egy az övék. Nagyon szép mindenféle szinü gyapjuköteleket fonnak és hatfuratu kis furulyáikon hegyi dalokat játszanak. Szükségük van rá, hogy időnkint beszéljek nekik a jó Istenről. Mit szólnának olyan püspökhöz, aki fél? Mit szólnának ahhoz, ha nem mennék hozzájuk?

— De főtisztelendő uram, a rablók! Ha találkozik a rablókkal!

— Várjunk csak, — mondta a püspök, — erre is gondoltam. — Önnek igaza van. Találkozhatom velük. Nekik is szükségük lehet rá, hogy halljanak valamit a jó Istenről.

— Főtisztelendő uram! De hiszen ez rablóbanda! Ez farkascsorda!

— Polgármester uram, Jézus talán épen ennek a csordának a pásztorául küldött engemet. Ki tudhatná a Gondviselés útjait?

— Főtisztelendő uram, kirabolják önt.

— Semmim sincs.

— Megölik önt.

— Egy ilyen öreg pap bácsit, aki furcsa mondókáit mormolgatja? Ugyan, ugyan, mi hasznuk volna belőle?

— Ó, Istenem! Ha találkozik velük!

— Alamizsnát kérek tőlük a szegényeimnek.

— Főtisztelendő uram, ne menjen oda, az Isten szerelmére! Az életét kockáztatja.

— Polgármester uram, — mondta a püspök, — ennyi az egész? Én nem azért vagyok a világon, hogy az életemre vigyázzak, hanem hogy a lelkekre vigyázzak.

El kellett engedni. Elment s egyetlen fiú volt a kísérete, aki vezetőül ajánlkozott neki. A konoksága riadalmat keltett a vidéken és nagyon felizgatta az embereket.

Nem akarta magával vinni sem nővérét, sem Magloire asszonyt. Öszvérháton átment a hegyen, egy lélekkel sem találkozott és épkézláb megérkezett jóbarátaihoz, a pásztorokhoz. Ott maradt náluk két hétig, prédikált, egyházi tényekedéseket végzett, oktatta, erkölcsre tanította őket. Mikor közeledett távozásának pillanata, elhatározta, hogy püspöki Te Deumot énekel. Szólt is felőle a plébánosnak. De hogyan? Hisz nincsenek püspöki díszruhák. Csupán a szegényes falusi sekrestyét bocsáthatták rendelkezésére, amelyben csak néhány kopott, öreg selyem miseruha volt, hamis paszomántokkal díszítve.

— Ej! — mondta a püspök. — Plébános úr, mindenesetre hirdessük ki a szószékről a Te Deumot. Majd csak lesz valahogy.

Felkutatták a környékbeli egyházakat. Ezeknek a szegény plébániáknak minden pompája együttvéve nem lett volna elegendő arra, hogy egy székesegyházi főkántort illendően felöltöztessenek.

Mikor épen a legnagyobb zavarban voltak, hatalmas ládát hozott és tett le a plébánián a püspök úr számára két ismeretlen lovas, akik azonnal el is távoztak. Kinyitották a ládát: volt benne egy aranyszövetből való miseruha, egy gyémántokkal kirakott püspöksüveg, egy érseki kereszt, egy pompás pásztorbot, mindaz a főpásztori díszöltözet, amit egy hónappal előbb elloptak az embruni Notre-Dame kincstárából. Volt a ládában egy papirdarab is, amelyre ezek a szavak voltak írva: Bienvenu főtisztelendő úrnak Cravatte.

— Hát nem mondtam, hogy majd csak lesz valahogy! — szólalt meg a püspök. Aztán mosolyogva hozzátette: — Annak, aki megelégszik a plébánosi fehér inggel, az Isten érseki miseruhát küld.

— Főtisztelendő uram, — súgta oda a plébános, miközben mosolyogva felkapta a fejét, — az Isten vagy az ördög.

A püspök mereven a szemébe nézett a plébánosnak és szigorúan ismételte: — Az Isten!

Mikor visszatért Chastelarba, az út mentén mindenütt

elébe tódultak, hogy kíváncsian megnézzék. A chastelari plébánián találkozott Baptistine kisasszonnyal és Magloire asszonnyal, akik ott vártak rá és így szólt nővéréhez: — Ugy-e, hogy igazam volt? A szegény pap üres kézzel ment el a szegény hegyilakókhoz és teli kézzel jött vissza. Mikor elmentem, csak Istenbe vetett bizalmamat vittem magammal, visszajövet egy székesegyház kincseit hozom.

Este lefekvés előtt még ezt mondta: — Sohase féljünk a tolvajoktól, sem a gyilkosoktól. Ezek külső veszedelmek, apró veszedelmek. Féljünk önmagunktól. Az elfogultságok, ezek a tolvajaink; a bűnök, ezek a gyilkosaink. A nagy veszedelmek bennünk lakoznak. Nem fontos, ha az életünket vagy az erszényünket fenyegetik! Csak arra gondoljunk, ami a lelkünket fenyegeti.

Aztán nővéréhez fordult: — Nővérem, a papnak sohasem kell félnie felebarátjától. Amit a felebarátunk tesz, Isten azt megengedi. Könyörögjünk csak az Istenhez, ha azt hisszük, hogy veszedelem zúdul ránk. Kérjük őt, nem magunkért, hanem azért, hogy testvérünk ne essék bűnbe miattunk.

Különben az életében ritkák voltak az események. Amennyit tudunk, annyit elbeszélünk; de rendszerint úgy telt az élete, hogy ugyanabban az időben mindig ugyanazt a dolgot cselekedte. Az esztendejének egy hónapja hasonlított a napjának egy órájához.

Ami az embruni székesegyház kincseit illeti, zavarba jönnénk, ha valaki efelől kérdést intézne hozzánk. Gyönyörű és nagyon csábító dolgok voltak ebben és igen alkalmasak arra, hogy ellopják őket a szerencsétlenek javára. Hiszen már különben is el voltak lopva. Az eset félig már úgy is megtörtént; nem volt más hátra, mint megváltoztatni a lopás irányát és egy kis kerülőt tétetni vele a szegények felé. Egyébként ebben az ügyben nem állítunk semmit. Csupán csak a püspök papirosai között találtak egy meglehetősen homályos jegyzetet, amely esetleg erre az ügyre vonatkozik és amely így hangzik: *Azt a kérdést kell eldönteni, vajjon vissza kell-e ezt adni a székesegyháznak vagy odaadni a kórháznak.*

VIII. Filozofálás ebéd után.

Az a szenátor, akiről fentebb szóltunk, értelmes ember volt, aki egyenesen járt a maga útján s nem törődött azokkal a találkozásokkal, amelyek akadályt gördítenek elé, amelyeket úgy hívnak, hogy lelkiismeret, eskü, igazságosság, kötelesség ; egyenesen haladt célja felé s egyetlen egyszer sem tért le haladásának és érdekének vonaláról. Valamikor ügyész volt, akit elkapott a siker, egyáltalán nem rosszindulatú ember, mindenféle apró szivességet megtett, amit csak tehetett, fiainak, vejeinek, rokonainak, még barátainak is ; az életnek bölcsen a kellemes oldalait, az előnyös alkalmait, a zsiros hasznát aknázta ki. Minden egyebet meglehetős ostobaságnak tartott. Szellemes ember volt és éppen eléggé művelt ahhoz, hogy Epikuros tanítványának higyje magát, holott talán csak Pigault-Lebrun tanítványa volt. Szívesen és kellemesen kacagott a végtelen és örök dolgokon és »a jó öreg püspök agyrémein«. Kacagott ezeken néha napján, afféle szeretetreméltó komolysággal, még Myriel úr társaságában is, aki hallgatta őt.

Már nem tudom miféle félhivatalos szertartás alkalmából gróf X. (ez a szenátor) és Myriel úr együtt ebédeltek a prefektusnál. A csemegénél a szenátor kissé felvidultan, bár változatlanul méltóságteljesen, felkiáltott :

— Teringettét, püspök uram, csevegjünk. Egy szenátor, meg egy püspök aligha néznek egymásra megértő hunyorítás nélkül. Augurok vagyunk mi ketten. Őszintén megmondom önnek. Nekem megvan a filozófiám.

— És önnek igaza van, — felelte a püspök. — Ki mint veti filozófiáját, úgy alussza álmát. Ön biborágyon nyugszik, szenátor uram.

A szenátor nekibátorodva megszólalt :

— Értsük meg egymást.

— Sőt kíméljük egymást egy kissé, — felelte a püspök.

— Kijelentem önnek, — folytatta a szenátor, — hogy Argens marquis, Pyrrhon, Hobbes és Naigeou úr nem gazember. A könyvtáramban minden filozófusom megvan, a kötésük bordája csupa arany.

— Mint ön maga is, gróf uram, — vágott szavába a püspök.

A szenátor folytatta :

— Gyűlölöm Diderot-t ; rajongó, szónok és forradalmár és alapjában véve hisz az Istenben és vakbuzgóbb, mint Voltaire. Voltaire csúfolkodott Needhamon és nem volt igaza, mert Needham angolnái bizonyítják, hogy az Isten fölösleges. Egy csepp ecet egy kanálnyi tésztában pótolja a *fiat lux*-ot. Képzelje a cseppet kövérebbnek és a kanalat nagyobbnak, megkapja a világot. Az ember az angolna. Hát akkor mirevaló az örökkévaló Atya? Püspök uram, a Jehova hipotézise untat. Csak arra való, hogy sovány embereket neveljen, akik ábrándokat kergetnek. Le ezzel a nagy Mindennel, amely gyötör. Éljen a Semmi, ami nyugton hagy ! Négyszemközt szólva és hogy kiöntsem a szivemet és hogy olyan őszintén valljak lelkipásztoromnak, amint illik, bevallom, hogy van józan eszem. Én nem vagyok bolondja az ön Jézusának, aki úton-útfélen a lemondást és az áldozatot prédikálja. Ez olyan, mint mikor a fösvény tanácsot osztogat a szükölködőknek. Lemondás? minek? Áldozat ! kinek? Még sohasem láttam, hogy egy farkas feláldozta magát egy másik farkas javáért. Maradjunk csak a természetnél. Mi vagyunk a csúcsán ; legyen hát magasabbrendű a filozófiánk. Mire való az, hogy fent vagyunk, ha nem látunk tovább a többiek orránál. Éljünk vidáman. Az élet minden. Hogy az embernek másik élete van máshol, odafönn, odalent, valahol, abból egy huncut szót sem hiszek. Ó, nekem az áldozatot és a lemondást ajánlják, nekem vigyáznom kell mindenre, amit cselekszem, nekem törnöm kell a fejemet a jón és a rosszon, az igazságon és igaztalanságon, a *fas*-on és a *nefas*-on. Miért? Mert számot kell adnom cselekedeteimről. Mikor? A halálom után. Micsoda szép ábrándozás ! A halálom után bizony vége lesz szorongattatásomnak. Ez éppen olyan tehát, mintha egy árnyékkézbe egy marék hamut tenne. Mondjuk meg az igazat mi, akik beavatottak vagyunk s akik megemeltük Isis fátyolát : nincs ott sem jó, sem rossz ; csak a tenyészet. Keressük a valóságot. Kutassuk ki fenékig. Hatoljunk a mélyére, teringettét ! Az igazságot ki kell szimatolni, ki kell ásni a föld alól és meg kell ragadni. Akkor aztán válogatott gyönyörűségeket juttat az embernek. Akkor erős lesz az

ember és kacagni fog. Én szilárd alapon állok. Püspök uram, az ember halhatatlansága bizonytalan reménykedés. Ó! milyen kedves igéret! Csak bizzék benne! Ez az a finom utalvány, amelyet Ádám kapott! Az ember lélek, az ember angyallá válik, kék szárnyai nőnek a lapockáin. Segítsen hát, úgy-e Tertullianus mondja, hogy a boldogok egyik csillagról a másikra fognak járkálni? Hát jó. A csillagok száskái leszünk. És aztán meglátjuk az Istent. Lárifári. Badarság ez az egész Paradicsom. Az Isten szörnyű ostobaság. Ezt ugyan nem mondanám el a *Moniteur*-ben, az ördögbe is! De el merem suttogni a barátaim körében. *Inter pocula.* Feláldozni a földet a Paradicsom kedvéért, ez annyi, mint elszalasztani a zsákmányt a ködös bizonytalanságért. Nem vagyok olyan ostoba, hogy becsapassam magamat a végtelennel! Én semmi vagyok. Az én nevem gróf Semmi, szenátor. Vajjon voltam-e a születésem előtt? Nem voltam. Vajjon leszek-e a halálom után? Nem leszek. Mi vagyok? Egy kis por, melyet valami szervezet összetömörített. Mi dolgom a földön? Válogathatok. Szenvedhetek vagy élvezhetek. Mire juttat a szenvedés? A semmibe. De legalább szenvedtem. Hová juttat az élvezet? A semmibe. De legalább élveztem. Én már választottam. Falni kell, hogy fel ne faljanak. Én falok. Jobb fognak lenni, mint fűnek. Ez az én bölcseségem. Aztán menj, ahova taszítalak, itt a sirásó, itt van nekünk a Pantheon, minden belehull a hatalmas gödörbe. Vége. *Finis.* Teljes felszámolás. Ez a megsemmisülés tájéka. A halál meghalt, higyje meg nekem. Nevetek, ha arra gondolok, hogy van ott még valaki, aki jelent valamit számomra. Dajkamese. Gyermekeket ijesztgető krampusz. A férfiak Jehovája. Nem, a mi jövendőnk az éjszaka. A siron tul nincs más, csak egyforma semmi. Akár Sardanapal volt valaki, akár Pauli Vince, az tökéletesen egyre megy. Ez az igazság. Tehát éljetek mindenekfelett. Használjátok az éneteket, amíg hatalmatokban van. Valójában, én mondom önnek, püspök úr, nekem megvan a filozófiám és megvannak a filozófusaim. Nem engedem behálózni magam holmiféle ostobaságokkal. Mindazonáltal csakugyan kell valami azoknak is, akik a mélyben vannak, a nincsetleneknek, a szükölködőknek, a nyomorultaknak. Legendákkal tömik őket, agyrémekkel, lélekkel, halhatatlansággal, a Paradicsommal, csillagokkal. Elrágódnak ezeken. Rákenik

a száraz kenyerükre. Akinek nincs semmije, azé a jó Isten. Hát ez a legkevesebb. Hát én nem állok az útjába, de magamak már csak megtartom Naigeon urat. A jó Isten jó lesz a népnek.

A püspök összecsapta a kezét.

— Ez aztán a beszéd! — kiáltott fel. — Pompás dolog és valóban csodálatos ez a materializmus. Nem akárki tudhatja. Ó, ha valaki tudja, akkor nem csalhatják meg; nem engedi ostobán száműzni magát, mint Cato, sem megkövezni, mint István, sem elevenen elégetni, mint Jeanne d'Arc. Azoknak, akiknek sikerült megszerezniök ezt a csodálatraméltó materializmust, megvan az az örömük, hogy felelőtleneknek érzik magukat és azt gondolják, hogy mindent nyugodtan elnyelhetnek, az állásokat, a szinekurákat, a méltóságokat, az egyenes vagy gonosz uton megszerzett hatalmat, a gyümölcsöző véleményváltoztatást, a hasznothajtó árulást, a pompás lelkiismereti megalkuvást és akik csak akkor szállnak majd a sirba, ha az emésztésüket elintézték. Milyen kellemes ez! Nem önnek szól ez, szenátor uram. Mégsem mulaszthatom el, hogy ne üdvözöljem önt. Önöknek, nagyuraknak, amint mondotta, van testhezálló és különleges, választékos, túlfinomult, csak a gazdagoknak hozzáférhető, mindenféle mártással körülteremtettézett filozófiájuk, amely csodálatosan fűszerezi az élet gyönyörűségeit. Ezt a filozófiát a mélységekből hozták fel és ásták ki különleges kutatók. De önök jószívűek és önök nem gondolják rossznak, hogy a jó Istenbe vetett hit legyen a nép filozófiája, körülbelül úgy, mint ahogy a gesztenyével sütött liba a szegények szarvasgombás pulykapecsenyéje.

IX. Mit mond róla a nővére.

Hogy fogalmat adjunk Digne püspökének belső életéről és arról a módról, ahogyan a két jámbor nő minden cselekedetét, minden gondolatát és még könnyen rémüldöző asszonyi ösztönét is alárendelte a püspök szokásainak és szándékainak, anélkül, hogy ő kénytelen lett volna szóban kifejezni ezeket, nem tehetünk okosabb dolgot, mint hogy közöljük azt a levelet, amelyet Baptistine kisasszony írt Boischevron vicomte feleségének, gyermekkori barátnőjének. Ez a levél birtokunkban van.

Digne, 18 . . december 16.

»Kedves Asszonyom, nem múlik el egy nap sem anélkül, hogy önről ne beszélnénk. Ez már úgyszólván szokásunk, de most eggyel több ok van rá. Képzelje csak, Magloire asszony, mikor lemosta és leporolta a mennyezetet és a falakat, bizonyos felfedezéseket tett ; most a mi öreg papirkárpitos, fehérre meszelt szobáink olyanféle kastélynak sem válnának szégyenére, mint az öné. Magloire asszony az egész papirost letépte. Bizonyos dolgok voltak alatta. Az én szalónom, amelyben nincsen bútor és amelyet arra használunk, hogy mosás után benne teregetjük ki a fehérneműt, tizenöt láb magas, tizennyolc láb széles és hosszú, a mennyezete valamikor arannyal volt festve, a gerendázata olyan, mint önnél. Ez vászonnal volt borítva abban az időben, amikor még kórház volt. Alatta pedig nagyanyáink idejéből való faburkolat van. De az én szobámat kell megnézni. Magloire asszony legalább is tíz egymásfölé ragasztott papiros alatt festményeket fedezett fel, amelyek ugyan nem valami jók, de tűrhetők. Ott van Telemachos, akit Minerva lovaggá fogad, aztán ugyancsak ő a kertben. Aztán a nevét már elfelejtettem, szóval, ahova a római hölgyek egyetlen éjszakára elmentek. Mit mondjak önnek? Vannak itt római férfiak, római hölgyek (*itt egy szó olvashatatlan*) és az egész kíséretük. Magloire asszony mindezt kitisztogatta és ezen a nyáron kijavít néhány apró sérülést, firnisszel bevonja az egészet s a szobám valóságos múzeum lesz. Azonfelül talált a magtár egyik sarkában két régi divatú faállványt. Két ezüst tallért kértek a bearanyozásukért, de ezt a pénzt sokkal okosabb lesz a szegényeknek adni ; különben is nagyon csúnya és én jobban szeretnék egy kerek mahagóni-asztalt.

»Én változatlanul boldog vagyok. A bátyám nagyon jó ember. Mindenét, amije van, odaadja a szegényeknek és a betegeknek. Nagyon szűkös helyzetben vagyunk. A vidék tél idején nagyon zord és bizony tenni kell valamit azokért, akik nélkülöznek. Itthon alig fűtünk és alig világítunk. Ön tudja, hogy ez nagy gyönyörűség.

»Bátyámnak sajátságos szokásai vannak. Mikor beszélget, azt mondja, hogy egy püspöknek ilyennek kell lennie. Képzelje csak, a házunk ajtaja soha sincs bezárva. Bejöhet, aki akar és azonnal ott van a bátyámnál. Nem fél semmi-

től, még az éjszakától sem. Ez az ő hősiessége, így szokta mondani.

»Nem akarja, hogy féltsem, sem hogy Magloire asszony féltse. Mindenféle veszélynek kiteszi magát és még azt sem akarja, hogy észrevegyük. Meg kell érteni őt.

»Jár-kel az esőben, tapicskol a vízben, utazik télen. Nem fél az éjszakától, a gyanus utaktól és a gyanus találkozásoktól.

»A mult évben egyesegyedül elment olyan vidékre, ahol rablók tanyáztak. Minket nem akart magával vinni. Két hétig oda volt. Mikor visszatért, nem történt vele semmi, halottnak hitték és jól érezte magát és így szólt: Hát így raboltak ki! És kinyitott egy ládát, amely teli volt az embruni székesegyház kincseivel, amiket a rablók ajándékoztak neki.

»Ezúttal, mikor visszajött, elébe mentem többi barátaival két mérföldnyire és nem tudtam megállni, hogy ne zsörtölődjem kissé, de vigyáztam, hogy csak akkor szólaljak meg, mikor a kocsi már zörgött, hogy senki meg ne hallja.

»Eleinte így szóltam magamban: semmiféle veszedelemtől sem riad vissza, rettenetes ember. Most végre beleszoktam. Intek Magloire asszonynak, hogy ne ellenkezzék vele. Kényére kedvére kockáztatja az életét. Én magammal viszem Magloire asszonyt, visszavonulok a szobámba, imádkozom érte és elalszom. Nyugodt vagyok, mert jól tudom, hogy ha neki baja esik, nem élem túl. Együtt megyek a jó Isten elé bátyámmal és püspökömmel. Magloire asszony nehezebben szokott hozzá, mint én, ahhoz, amit úgy nevezett, hogy oktalanság. Most azonban már ő is beletörődött. Kettesben imádkozunk, kettesben remegünk és alszunk el. Ha maga az ördög lépne be a házba, tehetne amit akar. De mindezek után mitől féljünk, ebben a házban? Hisz mindig itt van velünk valaki, aki erősebb mindnyájunknál. Az ördög bejöhet, de a jó Isten itt lakik.

»Ez elegendő nekem. A bátyámnak már egy szót sem kell szólnia. Megértem, ha nem is beszél és a Gondviselésre bizzuk magunkat.

»Igy kell együtt élni az olyan emberrel, akinek a nagyság lakik a lelkében.

»Kérdést intéztem bátyámhoz ama felvilágosításokat

illetően, amelyeket ön kért tőlem a Faux családra nézvést. Ön tudja, hogy ő mindent tud és őrzi az emlékeket, mert változatlanul hűséges royalista. Ez a család valóban nagyon régi normann család a caeni kerületben. Ötszáz évvel ezelőtt Raoul de Faux, Jean de Faux és Thomas de Faux nemes emberek voltak és egyikük Rochefort ura. Az utolsót Guy-Etienne-Alexandre-nek hívták, ezredes volt és a bretagnei könnyü lovasságnál is volt valami rangfokozata. Leánya, Mária Lujza feleségül ment Adrien-Charles de Gramonthoz, Louis de Gramont hercegnek, Franciaország pairjének, a francia gárda ezredesének és a hadsereg hadosztálytábornokának fiához. A nevüket Faux-nak, Fauq-nak és Faoucq-nak írták.

»Kedves asszonyom, ajánljon bennünket szentéletü rokonának, a bibornok úrnak imáiba. Az ön drága Sylvanie-ja okosan tette, hogy azt a rövid időt, amit önnél tölt, nem használta arra, hogy nekem írjon. Jól viseli magát, az ön kívánsága szerint dolgozik, s engem változatlanul szeret. Ennél többet nem kívánok. Az ön révén feltámadt bennem az emléke. Ebben boldog vagyok. Az egészségem nem éppen rossz és mégis napról-napra egyre soványodom. Isten önnel, kifogyott a papirosom és kénytelen vagyok megválni öntől. Minden jót.

Baptistine.«

»P. S. — Az ön sógornője még mindig itt van kis gyermekeivel. A kis unokaöccse nagyon bájos. Tudja, hogy nemsokára öt éves lesz! Tegnap látott egy lovat erre menni, amelynek pólyában voltak a térdei és megkérdezte: — Hát mi az ott a térdén? — Oly drága ez a gyermek! A kis öccse valami öreg seprőt húzgál a lakáson végig, mint valami kocsit és közben ezt mondogatja: Hu!«

Amint ebből a levélből látható, a két nő azzal a különös asszonyi ügyességgel tudott alkalmazkodni a püspök életmódjához, amely jobban megérti a férfit, mint a férfi önmagát. Digne püspöke abban az egyszerű és jóságos modorban, amely sohasem hazudtolta meg magát, gyakran nagy, vakmerő és nagyszerű dolgokat cselekedett s úgy látszott, hogy magának sincs sejtelme arról, hogy mit is tett. Remegtek miatta, de hagyták. Néha napján Magloire asszony megpróbálkozott némi előzetes ellen-

kezéssel ; sohasem közben, sem utólag. Valamely megkezdett cselekvésében sohasem zavarták még csak egy intéssel sem. Bizonyos pillanatokban, anélkül, hogy meg kellett volna mondania, mikor talán ő maga sem volt vele egészen tisztában, oly tökéletes volt az egyszerűsége, hogy az asszonyok homályosan megérezték, hogy püspök módjára cselekedett ; ilyenkor úgy jártak-keltek a házban, mint két árnyék. Hallgatagon a kezére jártak és ha az engedelmesség azt követelte, hogy eltűnjenek, eltűntek. Valami csodálatos finom ösztönnel megérezték, hogy bizonyos gondoskodások terhére lehetnek. Ekként még mikor úgy hitték, hogy veszélyben forog, akkor is megértették nem mondom éppen a gondolatát, hanem a természetét, addig addig, hogy immár nem vigyáztak rá. Rábízták az Istenre.

Különben Baptistine megmondta, amint ép az imént olvastuk, hogy bátyjának a halála őt is a sírba viszi. Magloire asszony nem mondta, de tudta.

X. A püspök előtt ismeretlen fényesség lobban.

Az előbbi lapokon idézett levél kelténél valamivel később a püspök olyasmit követett el, ami, ha hihetünk a városnak, még sokkal kockázatosabb volt, mint átkelése a rablóktól megszállt hegységen.

Digne közelében, a határban, volt egy ember, aki magányosan élt. Ez az ember, mondjuk ki mindjárt a nagy szót, egykor a konvent tagja volt. Ugy hívták, hogy G.

G. konvent-tagról bizonyos borzalommal beszéltek Digne kis világában. El tudják képzelni, mi az : egy konvent-tag? Ez abban az időben volt, amikor az emberek tegezték egymást és így beszéltek : polgártárs. Ez az ember valóságos szörnyeteg volt. Nem szavazott ugyan a király halálára, de majdnem rászavazott. Afféle fél-királygyilkos. Rettenetes ember. Hogyan történt, hogy mikor az ország törvényes urai visszatértek, nem adták ezt az embert valamelyik rendkívüli törvényszék kezére? Nem vágták volna le a fejét, ha úgy tetszik, kegyelmesnek kell lenni, jól van ; de legalább egész életére száműzték volna. Végre példát adtak volna ! stb. stb. Különben istentagadó volt,

mint azok az emberek mind. — Ez mind afféle vénasszonyos locsogás volt a sas ellen.

Hát G. csakugyan sas volt? Igen, ha abból a vadságból ítélünk, ahogy a magányosságban élt. Mivel nem szavazott a király halálára, nem esett a száműzetési rendelet alá és Franciaországban maradhatott.

Háromnegyed órányira lakott a várostól, távol minden kunyhótól, távol minden úttól, valami vad völgynek Isten tudja milyen rejtett ágában. Ugy mondták, volt ott valami tanyája, valami oduja, valami barlangja. Szomszédja nem volt; még ember sem járt arra. Azóta, hogy itt lakott ebben a völgyben, az odavezető ösvény is eltűnt a fűben. Ugy beszéltek erről a környékről, mint a hóhér házáról.

A püspök mégis gondolt rá és időnkint nézegette a látóhatárt arrafelé, ahol egy facsoport jelezte az öreg konventtag völgyét és igy szólt: — Egy lélek van ott, amely egyedül van.

És a gondolatai mélyén hozzátette: Meg kell látogatnom.

De valljuk meg, hogy ez a gondolat, amely eleinte oly természetes volt, némi megfontolás után furcsának és lehetetlennek és úgyszólván visszataszítónak tűnt előtte. Mert alapjában osztotta az általános véleményt és a konvent-tag olyanféle érzést sugallt belé, anélkül, hogy világosan számot tudott volna magának adni róla, amely mintegy a gyűlölet választófala s amit egészen pontosan kifejez ez a szó: idegenség.

Mégis szabad-e a pásztornak visszariadnia a rühös birkától? Nem. De micsoda birka!

A jóságos püspök zavarban volt. Egyszer-másszor elindult abba az irányba, aztán visszajött.

Egy napon végre híre ment a városban, hogy valami fiatal pásztor, aki G. konventtagot kiszolgálta az odujában, bejött orvosért; hogy a vén bűnös haldoklik, hogy szélhűdés érte és hogy nem éri meg a reggelt. — Hála Istennek! — tették hozzá egyesek.

A püspök fogta a botját s mivel, mint mondottuk, a reverendája kissé túlságosan kopott volt s mivel másrészt hamarosan fel kellett támadnia az esti szélnek, felvette a köpenyét és elindult.

A nap lehanyatlott és már majdnem a látóhatárt

érintette, mikor a püspök az elátkozott vidékre ért. Némi szívdobogással állapította meg, hogy ott van az odu közelében. Átlépett egy árkon, átment egy sövényen, behatolt egy kerítésen, belépett egy elhanyagolt kertecskébe, vakmerően néhány lépést tett előre és egyszerre csak az ugar végében magas bozót mögött észrevette a barlangot.

Alacsony, szegényes, kicsi és furcsa kunyhó volt ez, amelynek lugasszőlő futott fel a homlokzatán.

Az ajtaja előtt öreg tolókocsiban, ebben a paraszti karosszékben, fehérhajú férfi hevert, aki a napba mosolygott.

Az aggastyán mellett fiatal fiú állt, a kis pásztor s egy bögre tejet nyujtott oda az öregnek.

Miközben a püspök nézegette, az aggastyán megszólalt: — Köszönöm — mondta — már nincs szükségem semmire. — És mosolyát levette a napról s a gyermekre nyugtatta.

A püspök előlépett. Lépéseinek zajára az üldögélő öreg ember odafordította a fejét és az arcán akkora meglepetés tükröződött, amekkora még az ilyen hosszú élet után tükröződhetett.

— Ime, — szólalt meg — mióta itt vagyok, első alkalommal kapok látogatót. Kicsoda ön, uram?

A püspök így felelt:

— Bienvenu Myriel a nevem.

— Bienvenu Myriel! Hallottam már ezt a nevet. Ön az, akit a nép főtisztelendő Bienvenunek hív?

— Én vagyok.

Az aggastyán halk mosollyal kérdezte:

— Hiszen akkor ön az én püspököm!

— Körülbelül.

— Lépjen be, uram.

A konventtag kezét nyujtotta a püspök felé, de a püspök nem fogadta el. A püspök csak ennyit mondott:

— Örömmel látom, félrevezettek. Ön határozottan nem látszik betegnek.

— Uram, — felelte az aggastyán — mindjárt meggyógyulok.

Kis ideig hallgatott, aztán hozzátette:

— Három órán belül meghalok.

Aztán folytatta:

— Egy kicsit orvos is vagyok; tudom, hogyan közel-

get az utolsó óra. Tegnap még csak a lábam volt hideg; ma már a hideg a térdemig ért; most érzem, hogy a derekamig hatol; mikor a szivemig ér, megállok. Szép a nap, úgy-e? Kitolattam magam, hogy még egy pillantást vessek a dolgokra. Beszélhet hozzám, nem fáraszt. Okosan tette, hogy eljött megnézni egy haldoklót. Jó, ha ennek a pillanatnak tanúi vannak. Az embernek vannak afféle bogarai; minden áron ki akartam tartani hajnalig. De tudom, hogy alig van hátra három órám. Éjszaka halok meg. Alapjában véve mindegy! A halál egyszerű dolog. Nincs szükség hozzá a reggelre. Hát jó. Meghalok a szabad ég alatt.

Az aggastyán odafordult a pásztorfiúhoz.

— Te pedig menj, feküdj le. A mult éjjel virrasztottál. Fáradt vagy.

A fiú bement a kunyhóba.

Az aggastyán követte a tekintetével és mintha magában beszélne, hozzátette:

— Amíg alszik, meghalok. Ez a két álom szépen megfér egymás mellett.

A püspök nem volt megindulva, amint pedig, úgy látszik, lehetett volna. Nem érezte Istent az ilyenfajta kimulásban. Mondjunk el mindent, hiszen a nagy lelkek apró ellentmondásait épp úgy fel kell tárni, mint minden egyebet, mondjuk meg, hogy ő, aki alkalomadtán olyan szívesen nevetett a Nagyságod megszólításon, egy kissé megütközött, hogy nem szólították főtisztelendő úrnak és szinte erőt vett rajta a kisértés, hogy így vágjon vissza: polgártárs. Valami idétlen bizalmaskodás vágya támadt fel benne, ami meglehetősen megszokott dolog az orvosoknál és papoknál, ami azonban neki nem volt szokása. Végre is ez az ember, ez a konventtag, ez a népképviselő a föld egyik hatalmasa volt; életében talán először érezte magát a püspök zord hangulatban.

Viszont a konventtag szerény szívességgel nézett rá, amelyből ki lehetett volna hámozni az alázatosságot, amely akkor jelentkezik, mikor az ember olyan közel van a halálhoz.

A püspök viszont, ámbár rendszerint megvolt benne a kiváncsiság, amely szerinte határos a sértéssel, nem állhatta meg, hogy ne vizsgálja végig a konventtagot olyan figyelmességgel, amelyet, mivel nem rokonérzésből

fakadt, valószinüleg kifogásolt volna a lelkiismerete minden más emberrel szemben. Egy konventtag némileg csakugyan úgy tűnt föl előtte, mintha kivül volna a törvényen, még a szeretet törvényén is.

G. nyugodtan, majdnem egyenes derekával, reszkető hangjával, egyike volt azoknak a nagyszerű nyolcvanéveseknek, akik megdöbbentik a fiziológust. A forradalomnak sok ilyen embere volt, akik arányban voltak a korszakkal. Észre lehetett venni, hogy ez az aggastyán sok megpróbáltatáson esett át. De még most is, féllábbal a sírban, megőrizte minden egészséges mozdulatát. Tiszta tekintetében, szilárd hangjában, erőteljes vállmozdulataiban volt valami, ami visszahökkentette volna a halált. Azrael, a halál mohamedán angyala, visszafordult volna, azt hivén, hogy eltévesztette a házat. Ugy látszott, hogy G. azért hal meg, mert meg akar halni. A halálküzdelmében ott volt a szabadság. Csak a lába volt merev. A halál itt kezdte ki. A lába halott volt és hideg, a feje az élet minden erejében élt és teljes öntudatában ragyogott. G. ebben a komoly pillanatban olyan volt, mint a keleti mese királya, fönt hus, lent márvány.

Volt ott egy kő. A püspök leült rá. A beszélgetés *ex abrupto* kezdődött.

— Üdvözlöm önt, szólalt meg rendreutasító hangon. Ön legalább nem szavazott a király halálára.

A konventtag mintha nem vette volna észre a »legalább« szóba rejtett keserű mellékértelmet. Válaszolt. Az arcáról minden mosoly eltűnt.

— Ne nagyon üdvözöljön, uram; én bizony a zsarnok halálára szavaztam.

Ez rideg hang volt a szigorú hanggal szemben.

— Mit akar ezzel mondani? — riadt fel a püspök.

— Azt akarom mondani, hogy az embernek van egy zsarnoka, a tudatlanság. Én ennek a zsarnoknak a halálára szavaztam. Ez a zsarnok teremtette meg a királyságot, ami a bűnben fogant tekintély, míg ellenben a tudomány az igazságban fogant tekintély. Az emberen csak a tudománynak szabad uralkodni.

— És a lelkiismeretnek, — tette hozzá a püspök.

— Ez egy és ugyanaz. A lelkiismeret annak a tudománynak az összessége, ami bennünk van.

Bienvenu főtisztelendő kissé döbbenten hallgatta ezt a számára nagyon is ujfajta stilust.

A konventtag tovább beszélt :

— XVI. Lajost illetőleg nemmel szavaztam. Azt hiszem, hogy nincs jogom embert ölni ; ellenben kötelességemnek érzem kiirtani a bűnt. Én a zsarnok halálára szavaztam. Más szavakkal a női prostitució megszüntetésére, a férfi rabszolgaság megszüntetésére és a gyermekek nyomoruságának megszüntetésére. Mikor a köztársaságra szavaztam, erre szavaztam. A testvériségre, az egyetértésre, a hajnalhasadásra szavaztam ! Segítettem megbuktatni az elfogultságokat és a tévelygéseket. A tévelygések és az elfogultságok összeomlása teremti meg a világosságot. Romba döntöttük a régi világot, mink, és mikor a régi világ, a nyomoruságok edénye, rázúdult az emberi nemre, a gyönyörűség urnájává változott.

— Vegyes gyönyörűség, — jegyezte meg a püspök.

— Mondhatná azt is, hogy zavaros gyönyörüség és ma, a multnak e végzetes visszatérése után, amit 1814-nek hivnak, mondhatná úgy is, hogy szétfoszlott gyönyörűség. Ó jaj, a mű befejezetlen volt, elismerem ; leromboltuk a régi királyságot a tényekben, de nem tudtuk tökéletesen kitépni a lelkekből. Nem elegendő megszüntetni a visszaéléseket ; meg kell változtatni az erkölcsöket. Ha a malom romba is dőlt, a szél még mindig megvan.

— Ön rombolt. A rombolás lehet hasznos is ; de nem bizom az olyan rombolásban, amely dühvel párosul.

— A jognak megvan a maga dühe, püspök uram, és a jog dühe a haladás egyik eleme. Mindegy és akármit is mondanak, a francia forradalom az emberi nem leghatalmasabb lépése Krisztus születése óta. Tökéletlen, megengedem ; de felséges. Minden társadalmi ismeretlent az egyenlet egyik oldalára hozott. Megszelidítette a lelkeket ; megnyugtatott, csillapított, megvilágosított ; végig hömpölygette a földön a civilizáció hullámait. Jóságos volt. A francia forradalom az emberiesség felmagasztositása.

A püspök nem állhatta meg, hogy közbe ne suttogja :

— Ugyan? Kilencvenhárom !

A konventtag szinte gyászos ünnepélyességgel emelkedett fel a székében és amennyire egy haldoklótól kitelik, felkiáltott :

— Á ! Tessék ! Kilencvenhárom ! Vártam ezt a szót.

Ezerötszáz év alatt valamiféle felhő képződött. Ezerötszáz év múltán szétfoszlott a felhő. Ön a villámcsapást vádolja.

A püspök érezte, anélkül, hogy megvallotta volna magának, hogy valamiképen az elevenére tapintottak. Mégis türtőztette magát. Igy felelt:

— A bíró az igazság nevében beszél; a pap az irgalmasság nevében beszél, ami nem egyéb, mint emelkedettebb igazságosság. A villámcsapásnak nem szabad tévednie.

Mereven a konventtag szemébe nézett és hozzátette:

— XVII. Lajos?

A konventtag kinyújtotta a kezét és megragadta a püspök karját:

— XVII. Lajos! Na jó. Kit sirat ön? Vajjon az ártatlan gyermeket-e? Akkor jó. Én is önnel siratom. Vajjon a királyi gyermeket siratja? Gondolkozzék csak, kérem. Az én szememben Cartouche öccse, ez az ártatlan gyermek, akit a hónaljánál fogva felakasztottak a place de Grève-en s ott lógott, míg meg nem halt, csupán azért a bűnéért, hogy Cartouche öccse volt, époly sajnálatra méltó, mint XV. Lajos unokája, ez az ártatlan gyermek, akit halálra kínoztak a Temple tornyában azért az egyetlen bűnéért, hogy XV. Lajos unokája volt.

— Uram, — szólt közbe a püspök, nem szeretem a neveknek ilyen párhuzamba állítását.

— Cartouche? XV. Lajos? Melyiknek az érdekében tiltakozik ön?

Pillanatnyi csend következett. A püspök szinte már megsajnálta, hogy eljött és mégis valami bizonytalan és furcsa megrendülést érzett.

A konvent-tag újra kezdte:

— Ó! Püspök uram, ön nem szereti a nyers igazságokat. Krisztus szerette. Korbácsot fogott a kezébe és megtisztította a templomot. Cikázó korbácsa nyers igazmondó volt. Mikor ezt mondta: *Sinite parvulos*, nem tett különbséget a kis gyermekek között. Nem feszélyezte volna, hogy párhuzamba állítja Barrabas fiát Heródes fiával. Uram, az ártatlanság önmagának koszorúja. Az ártatlanságnak csak fenségesnek kell lennie. Ép oly fenséges rongyosan, mint liliomvirágosan.

— Ez igaz, — mondta a püspök tompán.

— Nem addig van, — folytatta a konvent-tag. —

Ön XVII. Lajost említette. Értsük meg egymást. Sirassuk-e mind az ártatlanokat, mind a vértanukat, mind a gyermekeket, az alacsonysorsúakat ép úgy, mint az előkelőket? Én emellett vagyok. De akkor, mondtam önnek, tovább kell menni 93-nál és XVII. Lajos előtt meg kell kezdenünk a sírást. Én önnel együtt siratom a királyok gyermekeit, feltéve, hogy ön velem együtt siratja a nép gyermekeit.

— Siratom valamennyit, — szólalt meg a püspök.

— Egyformán! — kiáltott fel G. — és ha a mérlegnek meg kell billennie, billenjen a nép oldalára. A nép már régebben szenved.

Megint elhallgattak. A konventtag törte meg a csendet. Egyik könyökére támaszkodott, begörbített hüvelykujja és mutatóujja hegyével csipkedte az arcát, mint ahogy gépiesen tesz az ember vallatás vagy ítélkezés közben és a halálküzdelem minden energiája ott ült a tekintetében, mikor a püspököt faggatta. Ez már valóságos kitörés volt.

— Igen, uram, a nép már régóta szenved. És aztán, nézze csak, ez nem minden, mit kérdez ön engem és mit beszél nekem XVII. Lajosról? Én nem ismerem önt. Mióta ezen a környéken vagyok, itt élek ezen a tanyán egyedül, ki sem mozdulok innét, nem látok egy lelket sem, csak ezt a fiut, aki kiszolgál. Az ön neve, igaz, átszűrődött ide hozzám és meg kell vallanom, nem volt semmi kellemetlen mellékzöngése ; de ez nem jelent semmit ; az ügyes embereknek ezernyi módjuk van, hogy ilyesmit elhitessenek az együgyű néppel. Igaz is, nem hallottam a kocsija zörgését, bizonyosan otthagyta a cserjés mögött az útkanyarodónál. Nem ismerem önt, mondom. Ön azt mondta, hogy a püspök, de ez nem ad nekem felvilágosítást az ön erkölcsi személye felől. Szóval megismétlem a kérdésem. Kicsoda ön? Ön püspök, vagyis egyházfejedelem, egyike azoknak az aranyozott, címeres, dúsfizetésü férfiaknak, akiknek zsíros javadalmaik vannak, — a dignei püspökséggel tizenötezer frank fizetés, tizezer frank mellékjövedelem, összesen huszonötezer frank jár, — akiknek konyháik vannak, libériás inasaik, akik jókat esznek, akik pénteken szárcsát falnak, akik páváskodnak díszbatárjukban, elől lakáj, hátul lakáj és akiknek palotáik vannak és akik hintón robognak Jézus Krisztus nevében, aki mezítláb járt ! Ön prelátus ; járadék, palota, lovak, szolgák, finom

asztal, az élet minden élvezete, az épp úgy meg van önnek, mint a többinek és ön épp úgy élvezi, mint a többi, rendben van, csakhogy ez sokat mond vagy nem eleget; ez nem magyarázza meg nekem az ön belső és lényeges értékét, pedig valószinüleg azzal az elbizakodottsággal jött ide, hogy a bölcsességet hozza nekem. Kivel beszélek? Kicsoda ön?

A püspök lehorgasztotta a fejét és így felelt: — *Vermis sum.*

— Földi féreg hintóban! dörmögte a konventtag.

Most a konventtagon volt a sor, hogy fölényes legyen és a püspökön, hogy alázatos legyen.

A püspök szeliden megszólalt:

— Jól van, uram. De magyarázza meg nekem, hogy a hintóm, amely két lépésnyire van itt a fák mögött, kitünő asztalom, és a szárcsák, amiket pénteken falok és a huszonötezer livre jövedelmem és a palotám és a lakájaim menynyiben bizonyítják azt, hogy a könyörület nem erény, hogy a kegyesség nem kötelesség és hogy 93 nem volt könyörtelen.

A konventtag végigsimított homlokán kezével, mintha valami felhőt akart volna elhessegetni.

— Mielőtt felelnék önnek, szólalt meg, bocsánatot kérek. Az előbb igaztalan voltam, uram. Ön nálam van, ön a vendégem. Udvariassággal tartozom önnek. Ön az eszméimet támadja, úgy illik, hogy én is az ön okoskodásának a támadására szorítkozzam. Az ön gazdagsága és élvezetei azok az előnyök, amelyek az én részemen vannak ebben a viadalban, de jó ízlésem nem engedi meg, hogy felhasználjam. Megigérem önnek, hogy többé nem használom ki.

— Köszönöm, — mondta a püspök.

G. folytatta:

— Térjünk vissza arra a magyarázatra, amit ön követel tőlem. Hol is tartottunk? Mit is mondott? Hogy 93 könyörtelen volt.

— Igen, könyörtelen, hagyta helyben a püspök. Mi a véleménye Maratról, aki tapsol a guillotinenak?

— Mi a véleménye Bossuetről, aki Te Deumot énekel a protestánsok kínoztatásának örömére?

A felelet kemény volt, de egy acéltű ridegségével talált a célba.

A püspök megremegett belé ; semmiféle válasz nem jutott eszébe, de megborzongott arra, hogy ilyen hangon emlegették Bossuet-t. A legkitünőbb szellemeknek is vannak fétisei és gyakran homályos gyötrelmet éreznek a logika tiszteletlenségei miatt.

A konventtag zihálni kezdett ; a halálküzdelem asztmája, amely belevegyült utolsó lélekzetvételeibe, el-elfojtotta a szavát ; szemében azonban még mindig a lélek tökéletes fényessége csillogott. Tovább beszélt :

— Mondjunk csak még néhány szót egyről s másról, kérem szépen. A forradalmon kívül, amely egészében véve határtalan emberi igenlés, 93, ó jaj ! csak visszavágás. Ön könyörtelennek tartja, de hát az egész monarchia, uram? Carlier bandita ; de milyen nevet ad ön Montrevelnek? Fouquier-Tinville gazember ; de mi az ön véleménye Lamoignon-Bavilleről? Maillard őrült, de hát Saulx-Tavannes, kérem szépen? Duchène atya vad, de milyen jelzőt adományozna ön Letellier atyának? Jourdan-Coupe-Tête szörnyeteg, de nem olyan nagy szörnyeteg, mint Louvois marquis úr. Uram, uram, én siratom Mária Antoinette főhercegnőt és királynét ; de én siratom azt a szegény hugenotta asszonyt is, akit 1685-ben Nagy Lajos alatt, megkötöztek, uram, mikor szoptatta a gyermekét, derékig levetkőztettek, oszlophoz kötöztek és a gyermeket ott tartották előtte ; a melle megduzzadt a tejtől és a szíve az iszonyattól ; a kicsinye éhesen és sápadtan látta a mellét, vergődött és visítozott ; és a hóhér odaszólt az asszonynak, a szoptató anyának : Tagadd meg vallásodat ! És ezzel választást engedett neki gyermekének halála és lelkiismeretének halála között. Mit szól ön ehhez a tantalusi gyötrelemhez, amelyet egy anyára alkalmaztak? Uram, jegyezze meg jól, a francia forradalomnak megvoltak az okai. A dühe szétfoszlik a jövőben. Az eredménye a világ megjavulása. Még legkegyetlenebb csapásaiból is valami gyengédség születik az emberi nem számára. Befejezem. Megállok, nagyon könnyű a dolgom. Különben is meghalok.

És a konventtag levette tekintetét a püspökről és gondolatmenetét ezzel a néhány nyugodt szóval fejezte be :

— Igen, a haladás durvaságait forradalomnak nevezik. Ha befejeződtek a forradalmak, felismerik ezt : az emberi nemmel durván bántak, de előrehaladt.

A konventtag bizonyos volt benne, hogy lépésről-

lépésre egymásután elfoglalja a püspök belső sáncait. Azonban volt még egy és ebből a sáncból, amely Bienvenu főtisztelendő ellentállásának utolsó támasztópontja volt, hangzott fel ez a mondás, amelyben a kezdetnek minden nyersesége úgyszólván újra jelentkezett :

— A haladásnak hinnie kell Istenben. A jónak nem lehet rossz szolgája. Rossz vezetője az emberi nemnek az, aki ateista.

Az öreg népképviselő nem felelt. Végigremegett. Az eget nézte és a szeméből csendesen könny fakadt. Mikor a szeme teli lett, könnye végigcsordult fakó arcán és szinte dadogva, halkan és mintegy magában beszélgetve szólalt meg, miközben szeme a messzeségbe révedezett :

— Ó eszmény ! Csak te, csak te vagy a világon !

A püspökön kimondhatatlan megindultság áradt el.

Rövid csend után az aggastyán az ég felé emelte újját és megszólalt :

— Van végtelen. Ott van. Ha a végtelenben nem volna én, az én volna a határa ; akkor nem volna végtelen ; más szavakkal nem is léteznék. Csakhogy van. Tehát van én is. Ez az én a végtelen, ez az Isten.

A haldokló ezeket az utolsó szavakat emelt hangon és az elragadtatás reszketésével mondta, mintha valakit látott volna. Amig beszélt, szeme lezárult. Kimerítette a megerőltetés. Nyilvánvaló volt, hogy egy perc alatt végigélte azt a néhány órát, ami még hátra volt az életéből. Az amit mondott, közelebb hozta ahhoz, ami a halálban van. Itt volt az utolsó pillanat.

A püspök tudta ezt, a pillanat sürgette, hiszen mint pap jött ide ; a legfagyosabb hidegségből fokozatosan a legforróbb meghatottságba jutott ; elnézte ezt a lezárt szemet, megfogta ezt a ráncos és fagyos kezet és odahajolt a haldokló fölé :

— Ez az Isten órája. Nem gondolja-e, hogy kár volna, ha hiába találkoztunk volna ?

A konventtag felvetette a szemét. Valami sötét komolyság ült ki az arcára.

— Püspök uram, szólalt meg, olyan halk hangon, amelynek talán inkább lelke méltósága, mint erőinek gyöngesége volt az oka, én elmélkedésben, tanúlásban és szemlélődés-

ben töltöttem az életemet. Hatvan éves voltam, mikor a hazám szólított és azt parancsolta, hogy avatkozzam az ügyeibe. Engedelmeskedtem. Voltak visszaélések, harcoltam ellenük ; voltak zsarnokok, letaszítottam őket ; voltak jogok és elvek, hirdettem és vallottam őket. Országunkat megtámadták, én védelmeztem ; Franciaországot veszély fenyegette, én a testemmel védtem. Nem voltam gazdag ; szegény vagyok. Egyik ura voltam az államnak, a kincstár pincéi teli voltak vert pénzzel, úgy hogy meg kellett támogatni a falakat, mert majdnem megrepedtek az arany és az ezüst súlyától és én a rue de l'Arbre-Sec-ben ebédeltem huszonkét souért. Segítettem az elnyomottakon, könnyítettem a szenvedőkön. Igaz, letéptem az oltár terítőjét ; de csak azért, hogy bekötözzem a hazáért kapott sebeket. Szüntelenül támogattam az emberiség előhaladását a világosság felé és néha könyörtelenül ellene szegültem a haladásnak. Alkalomadtán a tulajdon ellenségeimet, önöket támogattam. És Peteghemben, Flandriában, azon a vidéken, ahol a meroving királyok nyári palotája áll, van egy urbanista zárda, Sainte-Claire-en-Beaulieu apátság, amelyet 1793-ban én mentettem meg. Erőmtől telhetően megtettem kötelességemet és annyi jót tettem, amennyit tudtam. És mindezek után elkergettek, meggyötörtek, üldöztek, hajszoltak, befeketítettek, megcsúfoltak, leköptek, megátkoztak, proskribáltak. Már hosszú évek óta érzem, fehér hajammal, hogy sok ember azt hiszi: joga van megvetnie engem, a szegény tudatlan tömeg szemében átkozott vagyok és én, bár senkit sem gyűlölök, magamra veszem a gyűlölet elszigeteltségét. Most nyolcvanhat éves vagyok ; meghalok. Mit is kért ön tőlem?

— Az áldását, — rebegte a püspök.

És letérdelt.

Mikor a püspök fölemelte a fejét, a konventtag arcán fenség ömlött el. Abban a pillanatban adta ki lelkét.

A püspök hazatért, mélyen elmerülve bizonyos határozatlan gondolatokban. Az egész éjszakát imádkozással töltötte. Másnap néhány kíváncsiskodó megpróbálta szóba hozni előtte G. konventtagot ; ő csak felmutatott az égre. Ettől a pillanattól kezdve megkétszerezte gyengédségét és szeretetét a kicsinyek és a szenvedők iránt.

Mindenféle célzás erre a »vén bűnös G.-re« valami furcsa elfogultságba sodorta. Senki sem állíthatta volna, hogy ennek a léleknek a találkozása az övével és ennek a nagyszerű lelkiismeretnek rásugárzása az övére nem segítette elő valamennyire a tökéletességhez való közeledését.

Természetesen ez a »főpásztori látogatás« alkalmat adott az apró-cseprő helyi érdekköröknek arra, hogy összesúgjanak-búgjanak :

— Vajjon volt-e helye a püspöknek az ilyen haldokló ágya mellett? Nyilvánvaló, hogy nem lehetett számítani a megtérésére. Ahány forradalmár, mind eretnek. Hát akkor minek ment oda? Mi keresnivalója volt ott? Bizonyosan nagyon kíváncsi volt rá, hogy hogy visz el az ördög egy lelket.

Egy alkalommal valami idősebb hölgy, abból a szemtelen fajtából, amely szellemesnek tartja magát, ezzel a kérdéssel fordult hozzá : — Főtisztelendő uram, az emberek kíváncsiak, mikor kapja meg Nagyságod a vörös sapkát. — Ó ! ó ! hát ez bizony rikító egy szín, — felelte a püspök. — Szerencsére, akik irtóznak tőle ha sapka, tisztelik, amikor kalap.

XI. Némi megszoritás.

Az ember folytonosan annak a kockázatnak tenné ki magát, hogy téved, ha arra következtetne az ilyesmikből, hogy Bienvenu főtisztelendő »filozófus püspök«, vagy »hazafias pap« volt. A találkozása G. konventtaggal, amit szinte viszonynak is lehetne nevezni, valami megdöbbenést hagyott benne, ami még jóságosabbá tette. Ennyi volt az egész.

Ámbár Bienvenu főtisztelendő egyáltalán nem volt politikus, talán mégis helyén való itt egészen röviden jelezni, hogy miképpen foglalt állást az akkori eseményekkel szemben, feltéve természetesen, hogy Bienvenu főtisztelendő egyáltalán gondolt valaha is az állásfoglalásra.

Tehát nyúljunk vissza néhány évvel előbbre.

Nem sokkal Myriel úrnak püspöki kinevezése után a császár kinevezte őt a birodalom bárójává, több más

püspökkel együtt. A pápa elfogatása, amint tudjuk, az 1809 julius 5-ről 6-ra virradó éjjel történt ; ez alkalommal Napoleon Myriel urat Franciaország és Olaszország püspökeivel együtt meghívta Párisba a zsinatra. Ez a zsinat a Notre-Dame-ban ülésezett és első ülését 1811 június 15-én tartotta Fesch bíbornok elnöklete alatt. Myriel úr ott volt a kilencvenöt püspök között, kik a zsinaton megjelentek. De csupán egyetlen ülésen vett részt és három vagy négy bizottsági tárgyaláson. Hegyi egyházmegye püspöke létére, aki olyan közel él a természethez parasztosan és szűkös viszonyok között, úgy tűnt, hogy a kiváló személyek közé olyan eszméket hozott, amelyek megváltoztatták a gyülekezet hőfokát. Hamarosan visszament Dignebe. Ha faggatták hirtelen visszatérésének oka felől, így felelt : — *Terhükre voltam. Velem friss levegő áradt közéjük. Mintha csak rájuk nyitottam volna az ajtót.*

Más alkalommal ezt mondta : — *Mit akar ön? Azok a főtisztelendő urak fejedelmek. Én, én csupán szegény paraszt püspök vagyok.*

A valóság az, hogy nem nyerte meg a tetszésüket. Egyéb furcsa dolog között egy este, mikor egyik legelőkelőbb püspöktársánál volt, ezek a szavak csúsztak ki a száján : — Ezek a gyönyörű faliórák ! Ezek a pompás szőnyegek ! Ezek a remek libériák ! Ez bizony nagyon kellemetlen lehet ! Ó ! ha az enyém volna ez a sok felesleges dolog, szakadatlanul úgy hallanám, mintha ezt kiabálnák a fülembe : — Vannak emberek, akik éheznek ! Vannak emberek, akik fáznak ! Vannak szegények ! Vannak szegények !

Mondjuk meg mellékesen, hogy a fényűzés gyűlölete nem éppen okos emberre valló gyűlölködés. Hiszen ez a gyűlölet magában foglalja a művészetek gyűlöletét. Mindazonáltal egyházi férfiaknál, a reprezentáció és a szertartások kivételével, a fényűzés helytelen dolog. Mintha olyasmit tárna fel, hogy a jótékonykodásuk nem egészen őszinte. A dúsgazdag pap valóságos ellentmondás. A papnak a szegényekhez kell igazodnia. Vajjon lehet-e szakadatlanul éjjel és nappal érintkezni mindenféle gyengeséggel, mindenféle szerencsétlenséggel, mindenféle nyomorúsággal anélkül, hogy magunkra is ne ragadna valami kevés ebből a szent nyomorúságból, mintegy a munka pora gyanánt?

Lehet-e elképzelni olyan embert, aki a parázs mellett van és nincs melege? El lehet-e képzelni olyan munkást, aki szüntelenül az olvasztókemencénél dolgozik, és még egyetlen szál haját sem égette meg, egyetlen körme sem feketedett meg, egy csepp izzadság nem fakadt belőle s egy hamuszem sem hullott az arcába? A jótékonyságnak első bizonyítéka a papnál, különösen pedig a püspöknél, a szegénység.

Digne püspöke bizonyosan így gondolkodott.

Egyébként nem kell azt hinnünk, hogy bizonyos kényes pontokon osztozott abban, amit mi úgy neveznénk, hogy »a század eszmevilága«. Keveset avatkozott az időszerű teológiai vitákba és nem nyilatkozott ama kérdések felől, amelyeken az állam és az egyház hajbakaptak ; de ha nagyon szorongatták volna, kiderült volna, hogy inkább ultramontán, mint gallikán. Mivel arcképet festünk és nem akarunk semmit sem eltitkolni, kénytelenek vagyunk hozzátenni, hogy a bukófélben lévő Napoleon iránt fagyos volt. 1813-tól kezdve rokonszenvezett minden kedvezőtlen hírrel és tapsolt nekik. Nem akarta látni, mikor visszatért Elba-szigetéről és a száznapos uralom alatt nem rendelte el egyházmegyéjében a nyilvános könyörgést a császárért.

Nővérén, Baptistine kisasszonyon kívül volt még két fivére ; az egyik tábornok, a másik prefektus. Sűrűn írt mind a kettőnek. Az előbbivel egy darabig feszült viszonyban volt, mert ez ezredparancsnok volt Provenceban a cannesi partraszállás idején és élére állt 1200 katonának és úgy üldözte a császárt, mintha az lett volna a szándéka, hogy elszalassza. Sokkal gyengédebb volt a levelezése másik fivérével, a volt prefektussal, aki derék és tisztes férfiú volt s visszavonultan élt Párisban a rue Cassette-en.

Tehát Bienvenu főtisztelendőnek is megvolt a maga pártfelfogása, a maga keserű pillanata, a maga borúja. A pillanatnyi szenvedések árnya átsuhant ezen a jóságos és nagy lelken, amelyet az örök dolgok foglalkoztattak. Bizonyos, hogy az ilyen ember megérdemelte volna, hogy ne legyenek politikai véleményei. Nehogy valaki félreértse gondolatunkat, nem zavarjuk össze azt, amit politikai véleménynek szoktak nevezni, a haladás nagyszerű sóvárgásával, a fenséges hazafias, demokratikus és emberi hittel, amely napjainkban alapja kell, hogy legyen minden nemes intelligenciának. Nem akarjuk elmélyíteni ezeket a kér-

déseket, amelyek csak közvetve tartoznak könyvünk tárgyára, ezért egyszerüen csak ennyit mondunk : — Jó lett volna, ha Bienvenu főtisztelendő nem royalista, ha tekintetét egy pillanatra sem fordítja el attól a nyugodt szemlélődéstől, amelyben az emberi dolgok viharos zűrzavara felett tisztán látjuk ragyogni az Igazság, az Igazságosság, a Jótékonyság hármas tiszta fényét.

Ámbár mély meggyőződésünk, hogy az Isten nem politikai feladatra teremtette Bienvenu főtisztelendőt, mégis megértettük volna és csodáltuk volna tiltakozását a törvény és a szabadság nevében, ezt a büszke ellentállást, ezt a veszedelmes és jogos ellenszegülést a mindenható Napoleonnal szemben. Csakhogy, ami tetszik nekünk azokkal szemben, akik felfelé haladnak pályájukon, kevésbé tetszik azokkal szemben, akik bukófélben vannak. Csak akkor szeretjük a harcot, ha veszedelem is van benne ; és mindenesetre csak azok tarthatnak itélőszéket az utolsó órában, akik ott harcoltak az első órában is. Aki nem volt meggyőződéses vádló a jószerencse idején, annak hallgatnia kell az összeomlás napjaiban. A bukás egyetlen törvényes bírája csak az lehet, aki támadta a sikert is. Ha a gondviselés beleavatkozik és lesujt, mi belenyugszunk. 1812 kezdett lefegyverezni bennünket. 1813-ban ennek a néma törvényhozó testületnek gyáva megszólalása, amelybe a katasztrófák öntöttek némi bátorságot, nem tudott semmin sem felháborodni és ekkor helytelen volt ujjongani ; 1814-ben az áruló tábornagyok láttára, az egyik mocsárból a másikba bukdácsoló szenátus láttára, amely sértegette őt, miután előbb istenítette, ennek a bálványimádásnak láttára, amely hátrált és leköpte bálványát, mindenkinek kötelessége volt elfordítani a fejét ; 1815-ben, mikor a végső szerencsétlenség már a levegőben volt, mikor Franciaországon végigborzongott baljóslatú közeledése, mikor már bizonytalanul kirajzolódtak Waterloo körvonalai, amely megnyilt Napoleon előtt, akkor a hadsereg és a nép fájdalmas ünneplésében, amelylyel a sorsüldözöttet körülvette, nem volt semmi nevetni való, és ámbár fenntartjuk véleményünket a zsarnokkal szemben : olyan léleknek, amilyen a dignei püspök volt, mégis csak fel kellett volna ismernie, hogy milyen fenséges és megindító egy nagy nemzetnek és egy nagy férfiúnak szoros ölelkezése a mélység peremén.

Ettől eltekintve minden tekintetben igazságos, igaz, méltányos, okos, alázatos és méltóságteljes volt; jótékony és jóakaratú, ami ugyancsak jótékonyság. Pap volt, bölcs és ember. Sőt meg kell mondanunk, hogy még ebben a politikai véleményében is, amelyet kifogásolunk benne és amelyet hajlandók vagyunk szinte szigorúan rovására írni, türelmes és elnéző volt, talán türelmesebb, mint mi, akik itt beszélünk róla. A városháza kapusát a császár nevezte még ki. A régi gárda öreg altisztje volt ez, austerlitzi legionárius, bonapartista, mint a sas. Egy alkalommal a szegény ördögnek a száján olyan meggondolatlan szavak csúsztak ki, amiket az akkori törvény *lázadó szavaknak* minősített. Azóta, hogy a császári arc eltűnt a becsületrendről, sohasem öltözött föl *diszruhájába*, amint mondta, azért, hogy ne kelljen feltűznie a keresztjét. Sajátkezűleg vette le nagy tisztelettel a császári arcképet a keresztről, amelyet Napoleon adományozott neki; a helyén nyílás maradt, de ő nem akart semmit sem beilleszteni a helyébe. *Inkább meghalok*, jelentette ki, *minthogy a három békát hordjam a szivemen*! Szeretett hangosan csúfolódni XVIII. Lajoson. *Angol bokavédős, vén köszvényes*! mondogatta, *bár menne Poroszországba a bakszakállával*! Boldog volt, hogy egy káromkodásban egyesíthette azt a két dolgot, amit legjobban gyűlölt, Poroszországot és Angliát. Addig-addig, hogy elvesztette az állását. Most ott volt künn az utcán, kenyér nélkül, feleségével és gyermekeivel. A püspök magához hívatta, szelíden megpirongatta és kinevezte a székesegyház őrévé.

Myriel úr igazi pásztor, mindenkinek barátja volt egyházmegyéjében.

Kilenc év alatt jámbor cselekedetei és jóságos modora révén Bienvenu főtisztelendő iránt Digne városában bizonyos gyengéd és fiúi tisztelet áradt el. Még Napoleonnal szemben tanusított magatartását is tudomásul vette és mintegy hallgatagon megbocsátotta a nép, ez a gyenge, jóságos nyáj, amely imádta császárját, de szerette a püspökét.

XII. Bienvenu főtisztelendő magányossága.

Egy püspök körül szinte mindig valóságos raja nyüzsög a kisebbrangú papoknak, mint ahogy a tábornok körül hemzsegnek a fiatal tisztek. Ezek azok, akiket a kedves Szalézi Szent Ferenc ugy nevez, hogy »tejfelesszájú papok«. Minden pályának vannak sóvárgói, akik a beérkezettek kíséretébe szegődnek. Nincs hatalmasság, amelynek ne volna kísérete ; nincsenek kiváltságos emberek, akiknek ne volna udvaruk. Akik a jövendőt hajszolják, ott nyüzsögnek a jelen ragyogása körül. Minden fővárosnak megvan a maga vezérkara. Minden püspöknek, aki csak kissé befolyásos, megvan a maga szeminarista kerubinokból való őrse, amely körüljár és fenntartja a rendet a püspöki palotában s őrködik a főtisztelendő úr mosolya körül. Megtetszeni a püspöknek, ez a legjobb útja az alszerpapságnak. Bizony mindenkinek meg kell tennie az útját ; az apostoli hivatáshoz cseppet sem méltatlan a kanonoki állás.

Épp úgy, mint ahogy az egyházban vannak kövér sapkák, vannak zsíros püspökségek is. Ezek a legkedveltebb püspökök, gazdagok, dúsjövedelmüek, ügyesek, kedveltek a világ előtt, tudnak imádkozni, kétségtelenül, de tudnak kérni is, s nem nagyon kényesek arra, hogy egy egész egyházmegye helyett személyesen előszobázzanak, összekötő kapcsok a sekrestye és a diplomácia között, inkább abbék, mint papok, inkább prelátusok, mint püspökök. Boldog, aki közelükbe férkőzhetik ! Van hitelük és azokra a fürgékre és kedvencekre, akik körülöttük vannak, arra az egész ifjúságra, amely megtudja nyerni tetszésüket, csak úgy szórják a kövér plébániákat, a javadalmakat, az archidiakonusságokat, az alamizsnásságokat és a székesegyházi hivatalokat, addig is, mig majd elérik a püspöki méltóságot. Valahányszor ők maguk előlépnek, előreviszik a csatlósaikat ; valóságos naprendszer ez, amely egyre halad. A tündöklésük bíborba vonja kíséretüket. Szerencsés helyzetük a kulisszák mögött sokfelé morzsolódik : csurran is, cseppen is belőle valami. Ha nagyobb egyházmegyét kap a pártfogó, kövérebb plébániát kap a kegyenc. S aztán itt van Róma. Egy püspök, aki érti a módját, hogyan kell érsekké lenni, egy érsek, aki érti a módját,

hogyan kell bíbornokká lenni, magával visz konklavistának, bekerülsz a rotába, megkapod a palliumot, aztán auditor lesz belőled, aztán kamarás, nemsokára monsignore, és a nagyságos címtől az eminenciás címig csak egy lépés és az eminenciás cím és az őszentsége cím között csupán egy scrutinium füstje van. Minden papsapka álmodhat a pápai tiaráról. Napjainkban a pap az egyetlen ember, aki annak rendje és módja szerint királlyá lehet; még pedig milyen királlyá; a királyok királyává. Van-e hát olyan melegágya a nagyratörésnek, mint egy szeminárium! Hány piruló kórusbeli ifjúnak, hány fiatal papnak van ott a fején Perrette tejesfazeka! Hogy a nagyratörés könnyedén hivatásnak nevezi magát, ki tudja, talán jóhiszemüen teszi és önmagát is megcsalja és milyen boldog ebben!

Bienvenu főtisztelendő, az alázatos, a szegény, a magányos, nem volt a zsíros püspöksüvegek közé sorolható. Ezt meg lehetett látni azon, hogy teljességgel hiányoztak környezetéből a fiatal papok. Láttuk, hogy Párisban »nem hódított«. Egyetlen jövendő sem gondolt arra, hogy ebbe a magányos aggastyánba ojtsa be magát. Egyetlen sarjadó ambició sem volt olyan bolond, hogy az ő árnyékában zöldeljen. A kanonokjai és püspöki helynökei derék öreg urak voltak, kissé népiesek, mint ő s el voltak dugva, épp úgy mint ő, ebben az egyházmegyében, kilátásuk sem volt a bíbornoki kalapra, és mind hasonlítottak a püspökükhöz, mindössze annyi volt a különbség köztük, hogy ők már végeztek, a püspök pedig befejezte. Oly világosan érezték, hogy Bienvenu főtisztelendő mellett lehetetlen az előrehaladás, hogy a fiatalemberek, akiket felszentelt, alighogy kikerültek a szemináriumból, ajánltatták magukat Aix vagy Auch érsekének és hamarosan tovább álltak. Mert végre is, ismételjük, mindenki azt akarja, hogy előrevigyék. Egy szent ember, aki az önmegtagadás túlzásában él, veszedelmes szomszédság; bizony valami gyógyíthatatlan szegénységgel fertőzhet meg benneteket, megbéníthatja az előhaladáshoz szükséges mozgékonyságotés egyszóval több lemondást áraszthat belétek, mint amennyi kedvetekre van; az ember menekül az ilyen fertőző erénytől. Innen Bienvenu főtisztelendő elszigeteltsége. Sötét társadalomban élt. A siker, íme ez az egyetlen tanulság, amely lassan-lassan leszűrődik a túltengő korrupcióból.

Jegyezzük meg úgy mellékesen, hogy ez a siker meglehetősen undorító valami. Az embereket megtéveszti az érdemhez való hamis hasonlóság. A tömeg szemében a sikernek majdnem olyan az arca, mint a fensőbbségé. A sikernek, a tehetség ez ikertestvérének, van egy becsapottja: a történelem. Juvenalis és Tacitus egymaguk zúgolódnak miatta. Napjainkban egy, némileg hivatalos filozófia állott a szolgálatába, magára vette a siker libériáját és szolgálatot teljesít az előszobájában. Arassatok sikert: ezt mondja az elmélet. Aki boldogul, arról feltételezik, hogy rátermett. Nyerj a sorsjátékon, ügyes ember vagy. Aki győz, azt tisztelik. Szülessél jólfésülten, ez az egész. Legyen szerencséd, minden más meglesz; légy boldog, nagynak fognak tartani. Annak az öt vagy hat nagy embernek a kivételével, akik megdöbbentenek egy-egy századot, a kortársak csodálata nem egyéb, mint rövidlátás. Aranynak nézik az aranyozást. Hogy az ember jöttment, az sohasem baj, feltéve, hogy felül tudott kerekedni. Aki közönséges, az olyan, mint a vén Narcissus, aki önmagát imádja és tapsol a köznapiságnak. Azt a határtalan tehetséget, amelynek révén Mózessé, Aischylossá, Dantevé, Michel Angelová vagy Napoleonná lett valaki, a tömeg azonnal és egyhangúlag elismeri mindenkiben, aki elérte célját bármely területen is. Ha egy jegyzőből képviselő lesz, ha egy ál-Corneille megírja Tiridatest, ha egy eunuchnak sikerül háremre szert tennie, ha egy katonai Prudhomme véletlenségből megnyeri egy korszak döntő csatáját, ha egy gyógyszerész kitalálja a papírtalpakat a Sambre-et-Meuse-i hadsereg számára és ezzel a bőr gyanánt eladott papírossal négyszázezer livre járadékot szerez magának, ha egy házaló feleségül veszi az uzsorát és ez hét vagy nyolc milliót fiadzik neki, aminek ő az apja és az uzsora az anyja, ha egy hitszónok püspökké lesz csak azért, mert jól tud orrhangon beszélni, ha egy jó családból való adófelügyelő olyan gazdag, mikor megválik a szolgálattól, hogy megteszik pénzügyminiszternek, az emberek ezt úgy hívják, hogy Zseni, ép úgy, mint ahogy a zömök alakot szépségnek és az együgyű külsőt felségesnek nevezik. Összetévesztik a magasság csillagképeivel azokat a csillagokat, amelyeket a kacsalábak vájnak a mocsár puha iszapjában.

XIII. A hite.

Ortodoxia tekintetében nem szükséges megvizsgálnunk Digne püspökét. Az ilyen lélekkel szemben csupán tiszteletet tudunk érezni. Az igaz ember meggyőződését egy szóra el kell hinnünk. Különben mivel bizonyos természetek adva vannak, megengedjük, hogy az emberi erény minden szépsége kifejlődhetik olyan hitben is, amely különbözik a mienktől.

Mi volt a véleménye erről a dogmáról vagy amarról a titokról? A belső embernek ezeket a titkait csak a halál ismeri meg, amelybe a lelkek meztelenül lépnek be. Csak annyit tudunk bizonyosan, hogy a hitbeli nehézségek sohasem oldódtak meg számára a képmutatásban. A gyémánt nem rothadhat meg. Annyit hitt, amennyit csak tudott hinni. *Credo in Patrem*, kiáltott fel gyakran. Különben a jócselekedetekből merítette a kielégülésnek azt a mennyiségét, amely elegendő a lelkiismeretnek és amely halkan azt szokta súgni: Az Istennel vagy.

Meg kell jegyeznünk, úgy hisszük, hogy a hitén kívül és, hogy úgy mondjuk, a hitén túl a püspökbeni túlzó szeretet lakozott. Éppen ezért, *quia multum amavit*, éppen ezért ítélték sebezhetőnek »a komoly emberek«, »a súlyos személyiségek« és a »gondolkodó emberek«; kedvelt kifejezései ezek szomorú világunknak, amelyben az egoizmus felkapja a pedantizmus jelszavát. Mi volt ez a túlzó szeretet? Valami nyugodt jóakarat, amellyel elárasztotta az embereket, amint már jeleztük és alkalomadtán még a tárgyakra is kiterjedt. Úgy élt, hogy nem vetett meg semmit. Elnéző volt az Isten teremtményeivel szemben. Minden emberben, még a legjobbakban is, van valami meggondolatlan ridegség, amelyet az állatok számára tartogat magában. Digne püspökében nem volt meg ez a ridegség, amely pedig nagyon sok papnak sajátsága. Nem ment el addig, ameddig a brahmin, de úgy látszik elgondolkodott a Prédikátornak ezen a mondásán: »Ki tudja, hová kerül az állatok lelke?« Az állatok csúf külseje, undorító ösztöneik nem zavarták és nem keltettek benne megvetést. Meghatott volt, úgyszólván gyengéd. Úgy látszott, hogy elmélkedő ember létére a látható életen túl kereste az okot, a magyarázatot, vagy a mentséget.

Egy-egy pillanatban mintha változtatást kért volna az Istentől. Harag nélkül, a nyelvésznek a szemével, aki valami palimpszesztust betűz ki, vizsgálgatta azt a rengeteg zűrzavart, ami még mindig van a természetben. Ez az álmodozása gyakran furcsa szavakat csalt az ajkaira. Egy reggel a kertjében volt; azt hitte egyedül van, de a nővére ott lépkedett mögötte anélkül, hogy észrevette volna; egyszerre csak megállt és valamit szemügyre vett a földön; óriási, fekete, szőrös, irtózatos pók volt. A nővére hallotta, amint így szólt: — Szegény állat! Nem tehet róla.

Miért ne mondjuk el a jóságnak ezeket a szinte isteni gyermekességeit? Meglehet, hogy gyermekességek; de ezek a fenséges gyermekességek megvoltak Assisi szent Ferencben és Marcus Aureliusban is. Egy izben kerülőt tett, mert nem akart eltaposni egy hangyát.

Így élt ez az igaz ember. Néha-néha elaludt a kertjében és ennél tiszteletreméltóbb látványt el sem lehetett képzelni.

Bienvenu főtisztelendő, ha hihetünk az ifjúságáról és a férfikoráról szóló elbeszéléseknek, valamikor szenvedélyes, talán erőszakos ember volt. Mindent átölelő szelidsége nem annyira termeszetes ösztön volt benne, mint inkább egy nagy meggyőződés eredménye, amely egy életen át átszűrődött a szívén és lassan-lassan, gondolatról-gondolatra hatolt belé; mert a jellemben is, mint valami sziklában lehetnek lyukak, amiket a vízcseppek fúrtak. Ezek a nyomok kitörölhetetlenek; ezek az alakulatok elpusztíthatatlanok.

1815-ben, úgy hisszük már említettük, elérte 75-ik évét, de nem látszott többnek hatvannál. Nem volt magastermetü; volt egy kis pocakja és hogy ezt eltüntesse, szívesen tett hosszú gyalogsétákat; szilárdan lépkedett és csak kissé hajlott meg a háta; ebből a kicsiségből nem akarunk semmiféle következtetést vonni; XVI. Gergely nyolcvan éves korában egyenesen tartotta magát és mosolygott és mindennek ellenére mégis rossz püspök volt. Bienvenu főtisztelendőnek, amint a nép szokta mondani: »szép feje volt«, de oly kedves volt, hogy a szépségéről meg is feledkezett az ember.

Amikor beszélgetett, azzal a gyermekes vidámsággal, amely egyik kedves tulajdonsága volt és amelyet már

említettünk, az ember felvidult mellette, úgy tünt, hogy egész lényéből csak úgy árad az öröm. Piros és friss arcszíne, ragyogó fehér fogai, amelyek mind megvoltak és kivillantak, ha nevetett, nyílttá és könnyeddé varázsolták a tekintetét; az ilyen tekintetű férfira szokták ezt mondani: Ez jó fiú; és az ilyen tekintetű aggastyánra: Ez derék bácsi. Napoleonra is ezt a hatást tette, emlékezhetünk reá. Eleinte és annak a szemében, aki első izben látta, csakugyan bácsi volt. De ha néhány órát töltött vele az ember és ha látta elgondolkodni, akkor a bácsi lassan-lassan átalakult és valami lenyügöző kifejezés áradt el rajta; széles és komoly homloka, amelyet fehér haja fenségessé varázsolt, fenségessé vált az elmélkedés révén is; a fenség külön vált ettől a jóságtól, de a jóság azért tovább sugárzott; az ember olyan meghatottságot érzett, amely akkor vett volna rajta erőt, ha mosolygó angyalt látott volna, amint lassan bontogatja szárnyait s közben szüntelenül mosolyog. Tisztelet, valami kimondhatatlan tisztelet áradt el fokozatoson az emberen és a szívéig hatolt és érezte, hogy amaz erős, kipróbált és megbocsátó lelkek egyike van előtte, amelyeknek a gondolkodása oly magasztos, hogy már nem lehet más, csak jóságos.

Amint láttuk, az imádság, az egyházi szertartások elvégzése, az alamizsna, a lesújtottak vigasztalása, egy kis földarabka művelése, a testvéri szeretet, a mérséklet, a vendégszeretet, a lemondás, a bizalom, a tudományos foglalkozás, a munka töltötte be életének minden napját. *Betöltötte*, ez a helyes szó és bizonyos, hogy a püspöknek a napja csordultig tele volt jó gondolatokkal, jó szavakkal és jó cselekedetekkel. Mégsem volt teljes, ha a hideg vagy az eső nem engedte meg, hogy este, mikor a két nő visszavonult, lefekvés előtt, egy vagy két órára lemenjen a kertjébe. Ugy látszott, hogy ez valamiféle szertartás számára, amelyben az éjszakai égbolt nagyszerű látványosságain való elmélkedés révén előkészül az alvásra. Néha-néha, még az éjszakának meglehetősen késő órájában is, ha a két öreg nő nem aludt, hallották halk lépteit a sétautakon. Egyedül volt ott önmagával, magába mélyedten, csendesen, imádkozón és szíve derűjét összehasonlította az éter derűjével, meghatottság vett rajta erőt a sötétben, a csillagképek látható ragyogása és Isten láthatatlan ragyogása miatt, és megnyitotta lelkét ama gondolatok előtt, amelyek

az ismeretlenségből hullottak belé. Ezekben a pillanatokban átadta szívét az órának, amelyben az éjszakai virágok kiárasztják illatukat, s mint valami lámpa, úgy állt megvilágítottan a csillagos éjszaka közepében és elragadtatásban áradt el a teremtés egyetemes sugárzásának közepette és talán maga sem tudta volna megmondani, hogy mi ment végbe a lelkében ; úgy érezte, hogy valami kiszállt belőle és valami beléhatolt. Titokzatos cseréje a lélek mélységeinek a világegyetem mélységeivel !

Elgondolkodott az Isten nagyságán és jelenlétén ; a jövendő örökkévalóságon, ezen a furcsa titkon ; az elmult örökkévalóságon, ezen a talán még furcsább titkon ; minden végtelenségen, amelyek szemei előtt minden irányban egymásba omlottak ; és nem próbálta megérteni a megérthetetlent, csak elmerült a szemléletében. Nem tanulmányozta az Istent ; álmélkodott rajta. Végiggondolta az atomoknak e nagyszerű találkozásait, amelyek alakot adnak az anyagnak, feltárják az erőket, azzal, hogy megállapítják őket, egyedeket teremtenek az egységben, arányokat a kiterjedésben, megszámlálhatatlant a végtelenségben és a világosság révén megteremtik a szépséget. Ezek a találkozások fonódnak és felbomlanak szakadatlanul ; innen az élet és a halál.

Leült egy fapadra, amely roskatag lugashoz volt támasztva és gyümölcsfáinak ösztövér és kórságos sziluettjein keresztül elnézte a csillagokat. Ez a negyedhold, amely oly hiányosan volt beültetve, amely ugy tele volt bódékkal és fészerekkel, kedves volt neki és kielégítette.

Mi egyéb kellett volna ennek az aggastyánnak, aki életének pihenőjét, amelyben oly kevés volt a pihenő, a nappali kertészkedés és az éjjeli szemlélődés között osztotta meg? Ez a szűk terület, amelynek az égbolt volt a mennyezete, vajjon nem volt-e elegendő arra, hogy sorjában imádhassa az Istent legbájosabb műveiben és legfelségesebb műveiben? Valóban, nem ez-e minden és mit kívánhatna ezenfelül? Itt egy kis kert, melyben sétálhat és itt a végtelenség, amelyen elgondolkodhatik. Lábainál az, amit megművel és leszed ; feje felett az, amit tanulmányoz s amin elmélkedik ; néhány virág a földön és valamennyi csillag az égen.

XIV. A gondolkodása.

Még egy szót.

Mivel az apróságoknak ez a természete, különösen abban a pillanatban, amelyben vagyunk, hogy időszerű és divatos kifejezéssel éljünk, Digne püspökének bizonyos tekintetben pantheista jelleget adhatna és azt a látszatot kelthetné, már akár kárára, akár dicséretére, hogy van benne valami afféle egyéni filozófia, ami sajátsága korunknak és ami gyakran kisarjad a magányos lelkekben és kialakul bennük és megnő annyira, hogy helyettesíti a vallást: részletesen akarunk foglalkozni ezzel, úgy, mint ahogy senkinek sem lett volna bátorsága ilyesmire gondolni azok közül, akik ismerték Bienvenu főtisztelendőt. Ezt az embert a szív világította meg. A bölcsessége fényből volt, amely ebből származott.

Semmifele elmélet, csupa cselekedet. A zavaros spekulációk megszédítenek; semmi adatunk sincs arra, hogy apokalipszisekben kockáztatta volna a lelkét. Az apostol lehet vakmerő, de a püspöknek félénknek kell lennie. Valószínűleg aggodalmai voltak aziránt, hogy mélyen belehatoljon bizonyos problémákba, amelyek némi tekintetben a félelmetes nagy szellemeknek vannak fentartva. Bizonyos szent borzalom uralkodik e rejtély csarnokaiban; sötét nyilásai ott tátonganak, de valami azt súgja, valami, ami az életből árad felétek, hogy ne lépjetek be. Jaj annak, aki belép! A zsenik, a tiszta abstrakció és spekuláció hallatlan mélységeiben, miután úgyszólván a dogmák fölé kerekedtek, az Isten elé terjesztik eszméiket. Imádságuk merészen felajánlja a vitát. Imádásukban kérdés rejlik. Ez a közvetlen vallás, amely tele van szorongattatással és felelősséggel annak számára, aki megpróbálkozik a szakadékaival.

Az emberi elmélkedésnek nincs határa. A maga kockázatára és veszélyére elemzi és boncolja a tulajdon álmélkodását. Szinte azt mondhatnók, hogy valamiféle ragyogó reakció révén megdöbbenti vele a természetet; az a titokzatos világ, amely bennünket környez, visszaadja azt, amit kapott, és valószínű, hogy a szemlélődőket is szemlélik. Bármiként van is a dolog, vannak a földön emberek — vajjon emberek-e még ezek? — akik világosan észre-

veszik az álmodozás látóhatárának mélyén az abszolutum magasságait és akik előtt végtelen magaslatok félelmetes viziói tornyosulnak. Bienvenu főtisztelendő nem tartozott az ilyen emberek közé, Bienvenu főtisztelendő nem volt zseni. Félt ezektől a magasztosságoktól, amelyekből egyesek, még hozzá nagyon nagy emberek, mint Swedenborg és Pascal, az őrültségbe buktak. Bizonyos, hogy ezeknek a hatalmas álmodozásoknak megvan az erkölcsi hasznuk és hogy ezeken a meredek utakon közelíti meg az ember az eszményi tökéletességet. Ő a rövidebb utat választotta : az evangéliumot.

Nem próbálta rávarratni miseruhájára Illés köpenyének redőit. Nem vetítette a jövendőnek semmiféle sugarát az események sötét hömpölygésére, nem próbálta lánggá süríteni a dolgok fényét, nem volt benne semmi a prófétából és a mágusból. Ez az alázatos lélek szeretett, ez az egész.

Hogy az imádságot egészen bizonyos emberfeletti sóvárgásig tágította, az valószínü ; de nem lehet oly nagyon imádkozni, mint amily nagyon szeretni lehet ; és ha eretnekség volt az, hogy a szövegeken túl imádkozott, akkor szent Teréz és szent Jeromos is eretnekek voltak.

Föléje hajolt annak, aki sóhajtozott és aki vezekelt. A világegyetem úgy tűnt előtte, mint valami mérhetetlen betegség ; mindenütt érezte a lázat, mindenütt hallotta a szenvedést és a nélkül, hogy meg akarta volna fejteni a rejtélyt, igyekezett bekötözni a sebeket. A teremtett dolgok félelmetes látványa kifejlesztette benne a gyöngédséget ; egyetlen gondja volt, hogy megtalálja a maga számára és belesugallja másokba is a legjobb módját a szánakozásnak és a könnyítésnek. Minden létező a szomoruság állandó tárgya volt ennek a jó és ritka papnak a szemében, aki igyekezett vigasztalni.

Vannak emberek, akik azon fáradoznak, hogy napfényre hozzák az aranyat ; ő azon fáradozott, hogy napfényre hozza a könyörületet. Az egyetemes nyomorúság volt a bányája. Mégis a fájdalom csupán egy alkalom volt szakadatlan jóságára. *Szeressétek egymást :* ezt tökéletesnek nyilvánította, nem kivánt semmi többet, ez volt egész tanítása. Egyszer az az ember, aki filozófusnak tartotta magát, az a szenátor, akit már említettünk, így szólt a püspökhöz : — De nézze csak a világot, mindenki

harca mindenki ellen ; a legerősebb a legokosabb. Az ön mondása : *szeressétek egymást*, ostobaság. — *Rendben van*, — felelte Bienvenu főtisztelendő anélkül, hogy vitába bocsátkozott volna, — *ha ez ostobaság, akkor a léleknek el kell zárkóznia belé, mint ahogy a gyöngy elzárkózik a kagylóba.* Hát ő el is zárkózott benne, benne élt, tökéletes kielégülést talált benne és mellőzte azokat a csodálatos kérdéseket, amelyek úgy vonzanak és megdöbbentenek, az abstrakció kifürkészhetetlen távlatait, a metafizika szakadékait, mind azt a mélységet, ami valamennyi egy pontban fut össze, az apostol szerint az Istenben, az ateista szerint a semmiben ; a sors, a jó és a rossz, a teremtmény háborúja a teremtmény ellen, az ember lelkiismerete, az állat öntudatlan értelmessége, az átalakulás a halálban, a sirba szállt lények ujraéledése, a szüntelen énben tovább élő szeretetek felfoghatatlan ujrasarjadása, a lény, a lényeg, a semmi és a létező, a lélek, a természet, a szabadság, a szükség ; csupa kiélezett probléma, csupa sűrű sötétség, amely fölé az emberi szellem gigantikus arkangyalai hajolnak ; félelmetes mélységek, amelyeket Lucretius, Manu, szent Pál és Dante olyan villámló szemmel szemlélnek, amely miközben mereven rámered a végtelenre, mintha csak lángra akarná lobbantani a csillagokat.

Bienvenu főtisztelendő egyszerűen olyan ember volt, aki kivülről leszegezte a titokzatos kérdéseket, de nem vizsgálta, nem bolygatta őket és nem kavarta föl velük a maga lelkét és akinek a lelkében mélységes tisztelet lakozott a homály iránt.

MÁSODIK KÖNYV

A bűnbeesés

I. Egész napos gyaloglás után, este.

1815 október havának első napjaiban, körülbelül egy órával napnyugta előtt, gyalogos ember érkezett a kis Digne városába. Az a néhány lakos, aki ebben a pillanatban éppen ablakában vagy házának küszöbén volt, némi nyugtalansággal nézte az utast. Nehéz lett volna nyomorúságosabb külsejü járókelővel találkozni. Középtermetü, zömök és izmos, javakorbeli ember volt. Lehetett vagy negyvenhat-negyvennyolc éves. Szemébe húzott bőrellenzős sapkája eltakarta arcának egy részét, amelyet megbarnított a nap és a szél és csorgott róla az izzadtság. Durva sárga vászoninge alól, amelyet a nyakán kis ezüst csatt fogott össze, kivillant szőrös melle ; a nyakkendője kötéllé csavarodott, kék zsákvászon-nadrágja rongyos volt és kopott, egyik térdén szinehagyott, a másikon lyukas, foszlott ócska szürke kabátot viselt, amelynek egyik könyökére madzaggal valami zöld posztófolt volt odavarrva, a hátán jól összeszijazott vadonatuj tömött hátizsák, kezében hatalmas görcsös bot, harisnyátlan lábán patkós cipő, a feje nyirott, szakálla hosszú.

Az izzadság, a hőség, a gyaloglás, a por ütött-kopott külsejét még valami megnevezhetetlen piszokkal vonta be. A haja le volt ugyan nyirva, mégis égnek állt ; mert már nőni kezdett és úgy látszott, hogy egy ideje nem nyirták.

Senkisem ismerte. Nyilván valami utas volt. Honnan jött? Délről. Talán a tenger partjáról. Mert ugyanazon az uccán jött be Dignebe, amelyen hét hónappal előbb Napoleon császár bevonult, mikor Cannesből Párisba ment. Ez az ember bizonyosan egész nap gyalogolt. Nagyon kimerültnek látszott. Az óvárosban, amely ott van a város tövében, látták az asszonyok, amint megállt a boulevard Gassendi fái alatt és ivott a kútból, amely

a sétaút legvégén van. Bizonyosan nagyon szomjas volt, mert a gyermekek, akik a nyomába szegődtek, látták, hogy kétszáz lépéssel odébb megint megáll és iszik a piactér kútjából.

Mikor a rue Poichevert sarkára ért, balra fordult és a városházának vette útját. Belépett, aztán negyedóra mulva kijött. A kapu mellett csendőr ült a fehér kőpadon, melyre március negyedikén Drouot tábornok felállt, hogy felolvassa Digne lakosságának izgatott tömege előtt a Juan öbölben kelt kiáltványt. Emberünk megemelte sapkáját és tiszteletteljesen üdvözölte a csendőrt.

A csendőr nem fogadta a köszönését, alaposan szemügyre vette, egy darabig követte a tekintetével, aztán bement a városházára.

Volt akkoriban Digneben egy csinos fogadó, amelynek ez volt a cégére: *La Croix-de-Colbas*. Ennek a fogadónak a gazdája bizonyos Jacquin Labarre volt, aki valamelyes tiszteletnek örvendett a városban, rokonságban lévén egy másik Labarre-ral, aki tulajdonosa volt Grenobleben a *Trois-Dauphins* fogadónak és a testőrségben szolgált. Mikor a császár partraszállt, mindenféle mende-monda keringett a vidéken a *Trois-Dauphins* fogadó felől. Mesélték, hogy Bertrand tábornok kocsisnak öltözötten sűrűn megfordult ott január havában és érdemkereszteket osztogatott a katonáknak és marékszámra szórta a Napoleon-aranyat a polgároknak. A valóság az, hogy mikor a császár bevonult Grenobleba, nem fogadta el a prefektura palotájában felajánlott szállást; megköszönte a polgármesternek és így szólt: *Egy derék emberhez megyek, akit ismerek*. És elment a *Trois-Dauphinsbe*. A *Trois-Dauphins* Labarrejának ez a dicsősége huszonöt mértföldnyi távolságba is elsugárzott a *La Croix-de-Colbas* Labarrejára. A városban azt mondogatták felőle: *Ez annak a grenobleinak az unokatestvére.*

Emberünk e fogadó felé vette útját, amely a város legkülömb fogadója volt. Benyitott a konyhába, amely az utcára nyílt és egy szinten volt vele. Valamennyi tűzhelyen égett a tűz; a kandallóban hatalmas tűz lobogott vidáman. A gazda, aki egyúttal szakács is volt, sürgölődött-forgolódott a fazekak között, nagyon el volt foglalva és vigyázott a kitünő vacsorára, amely a fuvarosoknak készült, akiknek a nevetése és hangos beszél-

getése kihallatszott az egyik szomszéd teremből. Aki már utazott, tudja, hogy nincs jobb vendég a fuvarosnál. Kövér marmota, mellette fehér fogoly és fajdkakas forgott hosszú nyárson a tűz felett ; a tűzhelyeken két Lauzet-tavi kövér ponty és egy Alloz-tavi pisztráng sistergett.

A gazda, mikor meghallotta az ajtónyilást és látta, hogy a jövevény belép, odaszólt, de le sem vette a szemét a tűzhelyről :

— Mit parancsol, uram?

— Vacsorát és szállást, — felelte a jövevény.

— Ennél mi sem egyszerűbb, — szólt a gazda. — Ebben a pillanatban hátrafordult, egy szempillantással végigmérte az utas külsejét és hozzátette : . . . — fizetség fejében.

Az ember duzzadt bőrerszényt húzott ki kabátja zsebéből és így szólt :

— Van pénzem.

— Akkor rendelkezésére állok, — mondta a gazda.

Emberünk visszatette erszényét a zsebébe, letette a hátizsákját, odadobta a földre az ajtó mellé, botját a kezében tartotta, leült valami alacsony zsámolyra a tűz mellé. Digne a hegyek közt van. Az októberi esték hidegek arrafelé.

Eközben a gazda térült-fordult és nézegette az utast.

— Lesz hamarosan vacsora? — kérdezte az utas.

— Azonnal, — felelt a gazda.

Mialatt a jövevény melegedett és hátát fordította felé, a derék Jacquin Labarre fogadós ceruzát húzott ki a zsebéből, aztán letépte egy régi újságnak a csücskét, amely ott hevert valamelyik kis asztalon az ablak mellett. A fehér papirosra egy vagy két sort írt, aztán összehajtotta, le sem ragasztotta és a papirdarabkát átadta egy fiúnak, aki úgylátszik, egyszemélyben kuktája és háziszolgája volt. A fogadós fülébe súgott valamit a kuktának és a fiú szélsebesen eliramodott a városháza irányában.

Az utas mindebből semmit sem vett észre.

Megint megkérdezte : — Lesz-e hamarosan vacsora?

— Azonnal, — felelt a gazda.

A fiú visszajött, visszahozta a papirost. A gazda mohón bontotta ki, mint olyasvalaki, aki választ vár. Ugy látszik, figyelmesen elolvasta, aztán felkapta a fejét,

egy darabig gondolkozott. Végre odalépett az utashoz, aki mintha komor gondolatokba merült volna.

— Uram, — szólalt meg, — nem adhatok önnek szállást.

Emberünk félig fölugrott ültéből.

— Hogy-hogy, talán fél, hogy nem fizetem meg? Kívánja, hogy előre fizessem? Van pénzem, mondom.

— Nem ezért.

— Hát miért?

— Önnek van pénze . . .

— Igen, — erősítgette az ember.

— De nekem, — folytatta a fogadós — nincs szobám.

Az ember nyugodtan rámondta: — helyezzen el az istállóban.

— Nem tehetem.

— Miért? — kérdezte.

— A lovak az egész helyet elfoglalják.

— Hát akkor, — kezdte újra emberünk — a magtár valamelyik zugában. Csak akad egy csomó szalma. Majd meglátjuk vacsora után.

— Nem adhatok önnek vacsorát.

Ez a kijelentés, amely mérsékelt, de szilárd hangon hangzott el, súlyosan érintette az idegent.

— Ejnye, pedig majd meghalok éhen. Napkelte óta gyalogoltam. Tizenkét mérföldet tettem meg. Megfizetem. Enni akarok.

— Nincs semmim, — mondta a gazda.

Emberünk felkacagott és odafordult a kandalló és a tűzhelyek felé.

— Semmi! Hát ez mi?

— Ez mind meg van rendelve.

— Ki rendelte meg?

— Ezek a fuvaros urak.

— Hányan vannak?

— Tizenketten.

— Hisz van itt húsznak ennivaló.

— Az egészet ők rendelték és előre kifizették.

Az idegen leült és halkan ennyit mondott:

— Vendéglőben vagyok, éhes vagyok és itt maradok.

Ekkor a gazda a füléhez hajolt és olyan hangon, hogy megremegett belé, odaszólt neki: — Menjen innen.

Az utas ebben a pillanatban épen lehajolt és néhány

parázsdarabot taszigált vissza a tűzbe botjának vasvégével; élénken visszafordult és amint kinyitotta a száját, hogy megfeleljen, a gazda mereven rászegezte a szemét és még mindig tompán odaszólt: — Hallja-e, elég volt a feleselésből. Parancsolja, hogy megmondjam a nevét? Magát Jean Valjeannak hívják. Parancsolja most, hogy megmondjam, kicsoda? Mikor belépni láttam, valahogy gyanum támadt és elküldtem a városházára és íme ezt felelték. Tud olvasni?

Ezzel odanyujtotta az idegennek egészen kisimogatva azt a papirdarabot, amely megtette az utat a fogadóból a városházára és városházáról a fogadóba. Az ember rápillantott. A fogadós némi hallgatás után újra megszólalt:

— Én udvarias szoktam lenni mindenkihez. Menjen innen.

Az ember lehorgasztotta a fejét, fölvette a zsákját, amelyet letett a földre és eltávozott. Nekivágott a főutcának. Csak úgy találomra bandukolt a házfalak tövében, mint afféle megalázott és szomorú ember. Egyetlen egyszer sem nézett vissza. Ha visszanéz, láthatta volna a *La Croix de Colbas* fogadósát az ajtó küszöbén, körülötte a fogadó valamennyi vendégét s az utca valamennyi járókelőjét, amint élénken beszélt és mutogatott az ujjával és a csoport bizalmatlan és rémült tekintetéből kitalálhatta volna, hogy hamarosan az ő megérkezése lesz az egész város legnevezetesebb eseménye.

Mindebből semmit sem látott. A lesujtott emberek nem szoktak hátra nézni. Nagyon jól tudják, hogy a gonosz sors jár a nyomukban.

Igy ballagott jó darabig, egyre csak ment, ment találomra az uccákon, amelyeket nem ismert, megfeledkezett kimerültségéről, ami a szomorúságban gyakran megtörténik. Egyszerre csak élénken érezte az éhséget. Közeledett az éj. Körülnézett, nem lát-e valahol valamiféle fekvőhelyet.

A szép fogadó bezárult előtte; keresett valami piszkos kis kocsmát, valami szegényes lebújt.

Éppen ekkor lámpa gyulladt az utca végén; vaskarra akasztott fenyőág rajzolódott a szürkületi ég fehérségén. Arra ment.

Csakugyan kocsma volt. A Rue de Chaffaut-beli korcsma.

Az utas megállt egy pillanatra és az ablakon át benézett az alacsony korcsmaszoba belsejébe, amelyet az asztalon álló kis lámpa és a kandallóban lobogó tűz világított meg. Egy-két ember ivott a korcsmában. A gazda melegedett. A lángon, az üstakasztón lógó fazék zubogott.

Ebbe a kocsmába, amely afféle fogadó is, két ajtón lehet bejutni. Az egyik az uccára nyílik, a másik egy trágyával teli kis udvarra.

Az utas nem mert belépni az uccai ajtón. Besurrant az udvarba, még egyszer megállt, aztán félénken megfogta a kilincset és benyitott.

— Ki az? — szólt oda a kocsmáros.

— Valaki, aki vacsorázni és aludni szeretne.

— Rendben van. Itt lehet vacsorázni is, aludni is.

Belépett. Az ott iddogáló emberek mind feléfordultak. Egyfelől a lámpa, másfelől a tűz világította meg. Vizsgálgatták egy darabig, míg lerakta a hátizsákját.

A gazda odaszólt neki: — Itt a tűz. A vacsora itt fő a fazékban. Jöjjön ide melegedni, cimbora.

Leült a tűzhely mellé. Kinyújtotta a tűz mellett fáradtságtól elgyötört lábait; a fazékból kellemes illat szállogált. Amennyit ki lehetett venni lehúzott sapkája alatt az arcából, azon valami bizonytalan boldogság ült, amelybe belevegyült az a másik, nagyon is szembetűnő vonás, amit a hosszas szenvedés rajzol oda.

Különben határozott és szomorú arc volt. Ez az arc különös összetételü volt; eleinte alázatosnak tűnt s végül szigorúnak mutatkozott. A szeme úgy villogott a szemöldökei alatt, mint valami tűz a bokrok sűrűjében.

Csakhogy az asztalnál üldögélő emberek egyike valami kereskedő volt, aki mielőtt idejött volna a rue de Chaffaut-beli korcsmába, elment bekötni a lovát Labarre istállójába. A véletlen úgy hozta magával, hogy aznap reggel találkozott ezzel a rosszarcú idegennel, aki Bras d'Asse és . . . (elfeledtem a nevét. Azt hiszem, hogy Escoublon volt) között mendegélt. Nos, mikor találkoztak, ez az ember, aki már akkor nagyon kimerültnek látszott, megkérte, hogy vegye fel a lova farára; erre a halkereskedő nem is felelt, csak meggyorsitotta lova ügetését. Ez a halkereskedő félórával ezelőtt ott volt a csoportban Jacquin Labarre körül és ő maga mesélte a kellemetlen reggeli találkozást a *La Croix de Colbas* vendégeinek. Most

észrevétlenül odaintett a helyéről a kocsmárosnak. A kocsmáros odalépett hozzá. Halkan néhány szót váltottak. Emberünk megint gondolataiba mélyedt.

A kocsmáros visszament a tűzhelyhez, durván rátette a kezét a jövevény vállára és így szólt hozzá :

— Takarodjál innen !

Az idegen megfordult és szeliden kérdezte :

— Ó ! hát ön tudja? . . .

— Tudom.

— A másik fogadóból elküldtek.

— És innen is kidobnak.

— Hát azt akarja, hogy menjek?

— Fel is út, le is út.

Az utas fogta a botját és zsákját és távozott.

A mikor kijött, nehány gyerek, akik már a *La Croix de Colbas* óta nyomában voltak és mintha vártak volna rá, kövekkel kezdték dobálni. Dühösen utánuk eredt és megfenyegette őket a botjával ; a gyerekek szétrebbentek, mint valami madárcsapat.

Elment a fogház előtt. A kapu mellett csengő volt, amelyről lánc csüngött le. Becsengetett.

Kinyilt egy ablak.

— Portás uram, — szólalt meg és tisztelettel teljesen megemelte a sapkáját, — volna-e szives kinyitni az ajtót és szállást adni nekem ma éjszakára?

Egy hang rámordult :

— A fogház nem fogadó. Fogassa el magát. Akkor majd kinyitjuk.

Az ablak bezárult.

Befordult egy kis uccába, amelyben sok volt a kert. Némelyiket csak sövény övezi, ami derűssé teszi az uccát. Ezek közt a kertek és sövények között egy egyemeletes kis házat látott, amelynek az ablaka világos volt. Benézett ezen az ablakon, mint előbb a kocsma ablakán. Fehérre meszelt tágas szoba volt, benne mintás szövettel függönyözött ágy, az egyik szögletben bölcső, néhány fazék és a falon kétcsövű puska. A szoba közepén terített asztal. Rézlámpa világította meg a durva, fehér vászon asztalterítőt, az ónkancsó úgy ragyogott, mint az ezüst, tele volt borral és ott párolgott a barna leveses tál. Az asztalnál afféle negyvenéves férfi ült, vidám és nyilt tekintetű ember, aki kis fiút lovagoltatott a térdén. Mellette

egészen fiatal asszonyka szoptatta a másik gyermeket. Az apa kacagott, a gyermek kacagott, az anya mosolygott.

Az idegen egy pillanatra megállt révedezve ez előtt a bájos és nyugalmas jelenet előtt. Mi viharzott végig benne? Azt csak ő maga tudta volna megmondani. Valószínüleg azt gondolta, hogy ez a vidám ház bizonyosan vendégszerető és hogy itt, ahol annyi boldogságot lát, talán egy kis könyörületet is talál.

Halkan koppantott az egyik ablaktáblán.

Nem hallották meg.

Még egyszer kopogott.

Hallotta, amint az asszony megszólalt:

— Uracskám, azt hiszem, kopognak.

— Nem — felelte a férje.

Harmadszor is kopogott.

A férj felkelt, fogta a lámpát, odament az ajtóhoz és kinyitotta.

Magas termetű, félig paraszt, félig iparosküsejű ember volt. Hatalmas bőrkötény volt rajta, amely egészen bal válláig nyult és amelyből kidomborodott a kalapács, a piros zsebkendő, a lőporos szaru, és mindenféle egyéb eszköz, amelyek úgy voltak az övébe tűzdelve, mint valami zsebbe. Felvetette a fejét; szélesen kinyilt és kihajtott inge megmutatta fehér és meztelen bikanyakát. A szemöldöke sürű volt, arcán óriási fekete oldalszakáll, a szeme kidülledt, állkapcsa előrenyúlt és mindezt tetézte az öntudat, hogy otthon van, amit szóval ki sem lehet fejezni.

— Uram, — szólalt meg az utas — bocsásson meg. Adna-e nekem fizetség fejében egy tányér levest s valami zugot ebben a fészerben itt ebben a kertben, ahol meghálhatnék. Mondja, adhatna? Fizetség fejében?

— Kicsoda maga? — kérdezte a házigazda.

Az idegen így felelt: — Puy-Moissonból jövök. Egész nap gyalogoltam. Tizenkét mérföldet tettem meg. Adhatna? Fizetség fejében?

— Én szívesen adok szállást valami tisztességes embernek, — felelt a paraszt, — aki megfizet érte. De miért nem megy a fogadóba?

— Nincs hely.

— Ugyan! Lehetetlen. Nincs ma piac vagy vásár. Volt Labarrenál?

— Voltam.

— No és?

Az utas zavarodottan felelte: — Nem tudom, nem adott szállást.

— Volt annál az izénél ott a rue de Chaffaut-on?

Az idegen zavara egyre növekedett. Ezt dadogta:

— Az sem adott szállást.

A paraszt arca valami bizalmatlan kifejezést öltött, tetőtől talpig végignézte a jövevényt, egyszerre csak valami rémülettel kiáltott fel:

— Hát maga az az ember?...

Még egy tekintetet vetett az idegenre, három lépést hátrált, letette a lámpát az asztalra és levette a puskáját a falról.

Csakhogy a parasztnak erre a szavaira: *Hát maga az az ember?...* a felesége fölkelt, karjaiba kapta mind a két gyermeket és hirtelen a férje mögé bújt és riadtan nézte az idegent, meztelen nyakát, izgatott szemét és halkan suttogta: *Alattomos tolvaj.*

Mindez rövidebb idő alatt ment végbe, mintsem képzelné az ember. A házigazda, miután néhány pillanatig vizsgálgatta még ezt az *embert*, mint ahogy valami viperát szokás vizsgálgatni, visszament az ajtóhoz és odaszólt:

— Takarodj.

— Irgalom, — szólalt meg az ember, — csak egy pohár vizet.

— Golyót a hasadba! — förmedt rá a paraszt.

Aztán dühösen becsapta az ajtót és emberünk hallotta, amint betolt két erős reteszt. Egy pillanattal utóbb fatáblákkal zárta el az ablakot is és kihallatszott valami vasrúdnak a zörgése, amelyet ráfektetett.

Egyre sűrűbb lett az éjszaka. Hideg alpesi szél fújt. A halódó nap félhomályában az idegen az utat szegélyező egyik kertben észrevett valami kunyhót, amely mintha fűtáblákkal lett volna kirakva. Elszántan átlépett a fakerítésen és bent volt a kertben. Közeledett a kunyhóhoz; valami nagyon alacsony és keskeny nyílás volt az ajtaja és hasonlított azokhoz az alkotmányokhoz, amiket az útkaparók tákolnak össze maguknak az utak mentén. Csakugyan azt gondolta, hogy ez bizonyosan valami útkaparónak az oduja; gyötörte a hideg és az éhség; az éhségbe már beletörődött, de ez legalább menedék volt

a hideg ellen. Az ilyenféle szállások rendesen nincsenek elfoglalva éjszakánkint. Hasrafeküdt és bemászott a kunyhóba. Bent meleg volt és elég jó szalmaágyat talált. Egy pillanatra elnyúlt ezen az ágyon, moccanni sem tudott, olyan kimerült volt. Aztán, hogy a hátizsákja kellemetlen volt neki és mivel különben is épen párnának való volt, kibogozta az egyik szíját. Ebben a pillanatban vad morgást hallott. Felpillantott. Hatalmas komondornak a feje rajzolódott ki a félhomályban az odu nyílásában.

Ez kutyaól volt.

A kutya izmos és félelmetes volt ; ő maga fogta a botját, a hátizsákját pajzsnak használta és úgy ahogy kibújt az oduból s még jobban összetépte foszlányos rongyait.

Kiment a kertből is, de háttal, mert hogy a kutyát szemmel tarthassa, kénytelen volt ehhez a bot-taktikához folyamodni, amit az ilyenfajta verekedések mesterei úgy hívnak, hogy *fedett visszavonulás.*

Amikor üggyel-bajjal megint kimászott a kerítésen és kint volt újra az uccán, egyedül, ágy nélkül, fedél nélkül, menedék nélkül, elkergetve még erről a szalma-vacokról is és ebből a nyomorúságos oduból is, inkább lezuhant, mint leült egy kőre s valami járókelő, aki arra ment, mintha hallotta volna ezt a felsóhajtását : — Még csak annyi sem vagyok, mint egy kutya !

Hamarosan felkelt és útnak indult. Kiment a városból abban a reményben, hogy talál valami fát vagy szénaboglyát a mezőn, ahol meghúzódhatik.

Igy lépdegélt egy darabig lehorgasztott fejjel. Mikor észrevette, hogy messzi van minden emberi lakástól, felvetette a szemét és körülnézett. Valami mezőn volt ; előtte afféle alacsony dombok húzódtak, amelyeken tövig kaszált szántóföldek terültek, és az aratás után úgy tűntek, mint megnyirt emberfejek.

A látóhatár koromfekete volt ; ennek nem csupán az éj sötétsége volt az oka, hanem a nagyon alacsonyan járó felhők is, amelyek mintha csak a dombra támaszkodtak volna ; egyre tornyosultak, egészen betöltötték az eget. Eközben, mikor a hold már-már felkelt és még ott himbálózott a zeniten a szürkület félhomályának valami maradványa, ezek a fellegek az égbolt magasában valamiféle fehérlő boltozatot alkottak, amelyből fényesség sugárzott a földre.

Igy a föld világosabb volt, mint az ég és ez különösen komor fényhatás és a domb sivár és tökéletlen körvonala bizonytalanúl és ólomszinűn rajzolódott ki a sötét látóhatáron. Ez együttvéve mind csúf volt, kicsinyes, gyászos és korlátolt. A mezőn és a dombon nem volt semmi egyéb, csak egy idétlen fa, mely borzongva vonaglott néhány lépésnyire az utastól.

Ebben az emberben nyilván távolról sem volt meg az értelemnek és a szellemnek az a finom beidegzettsége, amely érzékennyé teszi az embert a dolgok titokzatos látványa iránt; mégis ebben az égben, ezen a dombon, ebben a síkságban és ezen a fán valami oly mélységes vigasztalanság áradt el, hogy pillanatnyi mozdulatlan révedezés után hirtelen visszafordúlt. Vannak pillanatok, amikor a természetet mintegy ellenségnek érezzük.

Visszament, amerre jött. Digne kapui be voltak zárva. Digne, amely a vallásháború idején ostromokat állott, még 1811-ben is ódon falakkal volt körülvéve, oldalukban négyszögletes tornyokkal, amelyeket később leromboltak. Egy hasadékon át bemászott és bejutott a városba.

Esti nyolc óra lehetett. Mivel nem ismerte az uccákat, találomra újra kezdte sétáját.

Igy jutott el a prefektura, azután a szeminárium elé. Mikor a székesegyház terén átment, öklét rázta a templom felé.

Ennek a térnek a sarkában van egy nyomda. Itt nyomtatták ki először a császárnak és a császári gárdának a hadsereghez intézett kiáltványait, amelyeket Elba szigetéről hoztak és maga Napoleon diktált.

Fáradtan és kimerülten, reményevesztetten lefeküdt a kőpadra, amely ott van a nyomda kapujában.

Ebben a pillanatban öreg asszony lépett ki a templomból, látta a sötétben elnyúlt embert. — Mit csinál itt barátom? — szólította meg.

Durván és dühösen felelt: — Láthatja, nénikém, fekszem.

A nénike, aki csakugyan megérdemelte ezt a nevet, R. marquise volt.

— Ezen a padon? — faggatta.

— Tizenkilenc éven át fából volt a derékaljam, — felelte az ember, — ma kőből van a derékaljam.

— Katona volt?

— Igen, nénikém. Katona.
— Miért nem megy a fogadóba?
— Mert nincs pénzem.
— Ejnye, — sóhajtott fel R. asszony, nincs több a tárcámban négy sounál.
— Adja csak ide.
Emberünk átvette a négy sout. R. asszony folytatta : — Maga nem szállhat meg ilyen kevés pénzzel fogadóban. Mégis megpróbálja? Lehetetlenség, hogy így töltse az éjszakát. Maga bizonyosan fázik és éhes. Valaki igazán befogadhatta volna könyörületből.
— Kopogtattam minden ajtón.
— No és?
— Mindenhonnan elkergettek.
A nénike megérintette emberünk karját és átmutatott a tér túlsó oldalára egy alacsony kis házra a püspöki palota mellett.
— Kopogott már — kérdezte újra — minden ajtón?
— Kopogtattam.
— Kopogtatott azon is ott?
— Nem.
— Hát kopogtasson.

II. A bölcset óvatosságra intik.

Ezen az estén Digne püspöke, miután sétát tett a városban, meglehetősen sokáig maradt a szobájában. Valami nagy munkával foglalkozott, a Kötelességekről, amely, sajnos, befejezetlenül maradt, gondosan összegyüjtötte mindazt, amit az egyházatyák és a doktorok elmondtak erről a súlyos tárgyról. Könyve két részből állt : első sorban foglalkozott mindenki kötelességeivel, másodsorban egyesek kötelességeivel, aszerint, hogy milyen társadalmi osztályba tartoznak. A mindenki kötelességei a nagy kötelességek. Ilyen négy van. Szent Máté felsorolja őket : kötelességek Istennel szemben (Máté VI.), kötelességek önmagunkkal szemben (Máté V., 29, 30.) kötelességek felebarátunkkal szemben (Máté VII, 12.), kötelességek a teremtményekkel szemben (Máté VI, 20, 25.). A többi kötelességeket a püspök máshol találta feljegyezve és felsorolva ; az uralkodók és alatt-

valók kötelességeit a rómaiakhoz írt levélben ; a hatóságok, a feleségek és az anyák és a fiatalemberek kötelességeit szent Péternél ; a férjek, apák, gyermekek és szolgák kötelességeit az efezusiakhoz írt levélben ; a hívők kötelességeit a zsidókhoz írt levélben ; a szűzek kötelességeit a korintusiakhoz írt levélben. Mindezekből a szabályokból fáradságosan harmónikus egységet teremtett, amelyet rendelkezésükre akart bocsátani a lelkeknek.

Még nyolc órakor is dolgozott, meglehetősen kényelmetlenül írt kis négyszögletes papirdarabokra, a térdén hatalmas nyitott könyv hevert, amikor belépett Magloire asszony, hogy szokása szerint kivegye az ezüst evőeszközöket az ágy melletti faliszekrényből. Egy pillanattal később a püspök, mivel észrevette, hogy terítve van és hogy a nővére talán várakozik, becsukta a könyvét, felkelt az íróasztal mellől és átment az ebédlőbe.

Az ebédlő hosszukás szoba volt, benne kandalló, az ajtaja az uccára nyilt (ezt már említettük) és ablaka a kertre.

Magloire asszony csakugyan éppen befejezte a terítést.

Munka közben Baptistine kisasszonnyal beszélgetett.

Az asztalon lámpa állt ; az asztal közel volt a kandallóhoz. Elég jól be volt fűtve.

Könnyen elképzelhetjük ezt a két nőt, akik mind a ketten túl voltak a hatvanon : Magloire asszony kicsiny, kövér, fürge ; Baptistine kisasszony jóságos, vékony, törékeny, kissé magasabb a bátyjánál, ruházata barna selyemruha, az a szín, amely 1806-ban volt divatos, akkoriban vette Párisban s még mindig viselte. Hogy hétköznapi kifejezést alkalmazzunk, aminek megvan az az előnye, hogy egyetlen szóval kifejez egy olyan gondolatot, amelyet alig lehetne egy egész oldalon kifejteni, azt mondhatjuk, hogy Magloire asszony afféle *parasztasszony* volt, Baptistine kisasszony pedig *úrhölgy*. Magloire asszonynak keményített fehér, füles főkötője volt, a nyakán bársony szalagon aranykereszt, az egyetlen női ékszer a házban, aztán hófehér csipke, amely előbukkant széles és rövidujjú szövetruhájából, vörös és zöld kockás vászonkötény, amely derékban zöld szalaggal volt megkötve s vállrészét két gombostű csatolta fent a két sarkában a ruhájához, a lábán otromba cipő és sárga harisnya, amilyent a marseillei

asszonyok viselnek. Baptistine kisasszony ruhája az 1806. évi divat szerint készült, rövid derék, szűk szoknya, bugygyos ujjak, hajtókák, gombok. Ősz haját paróka takarta, amely úgynevezett *fiúsmódra* volt fésülve. Magloire asszony értelmes, eleven és jólelkű nőnek látszott; szájának két szöglete szabálytalanul görbült, felső ajka duzzadtabb volt, mint az alsó és ez afféle mogorva és erőszakos kifejezést adott az arcának. Miközben a főtisztelendő úr hallgatott, ő elszántan beszélt hozzá és szavaiban egybevegyült a tisztelet és bizonyos szabadosság. De mihelyt a főtisztelendő úr megszólalt, ezt már láttuk, ő is épp oly némán engedelmeskedett, mint a kisasszony. Baptistine kisasszony még csak nem is beszélt. Beérte azzal, hogy engedelmeskedik és kivívja bátyja megelégedését. Még fiatal korában sem volt szép, nagy, dülledt szeme volt, hosszú és görbe orra; de egész arcából, egész lényéből, hiszen ezt mindjárt az elején említettük, kimondhatatlan jóság sugárzott. Elejétől fogva szelidség volt a hivatása; de a hit, a jótékonyság, a remény, ez a három erény, amelyek oly szeliden melengetik a lelket, ezt a szelidséget lassan-lassan szentséggé fokozták. A természet hivő leánynak alkotta, a vallás angyallá változtatta. Szegény, jámbor leány. Szétfoszlott bájos emlék!

Baptistine kisasszony később sokszor mesélgette, hogy mi történt ezen az estén, a püspöki palotában, úgy, hogy többen, akik még élnek, emlékeznek még a legapróbb részletekre is.

Abban a pillanatban, mikor a püspök úr belépett, Magloire asszony éppen élénken magyarázgatott. A *kisasszonyt* valami olyan tárggyal szórakoztatta, amelyben nagyon otthonos volt és amelyhez a püspök is hozzászokott már. A bejárati ajtó kilincséről volt szó.

Ugy látszik, hogy Magloire asszony, mikor bevásárolni járt egyet-mást a vacsorához, itt is, ott is hallott valamit. Beszéltek valami rosszarcu csavargóról; hogy valami gyanus csavargó érkezett és hogy bizonyosan bent van valahol a városban és hogy kellemetlen lehet esetleg találkozni vele azoknak, akik ma éjjel későn mennek haza. Hogy a rendőrség meglehetősen megbizhatatlan, mivel a prefektus úr és a polgármester úr nem sziveli egymást és mindegyik iparkodik a másiknak ártani, úgy, hogy tűri a bonyodalmakat. Ennélfogva tehát az okos embe-

rek maguk legyenek a maguk rendőrei és jól vigyázzanak magukra és hogy törődni kell vele, hogy kellőképpen elzárja, elreteszelje és eltorlaszolja mindenki a házat és hogy *alaposan bezárja az ajtait.*

Magloire asszony megnyomta ezt az utolsó szót; de a püspök a szobájából jött, ahol meglehetősen hideg volt, leült a kandalló mellé és melegedett és egészen máson járt az esze. Nem kapta fel a hatásvadászó szót, amelyet Magloire asszony kiejtett. Erre megismételte. Ekkor Baptistine kisasszony, aki boldoggá akarta tenni Magloire asszonyt, de fivére kedvét sem akarta elrontani, félénken megkockáztatta a kérdést:

— Bátyám, hallotta, mit mondott Magloire asszony?

— Hallottam homályosan valamit, — felelte a püspök. Aztán féloldalt fordította a székét, térdére fektette két kezét és odafordította az öreg szolgáló felé szives és könnyedén derüs arcát, amelyet a tűz alulról megvilágított és így szólt: — Lássuk csak. Mi az? Mi történt? Hát valami nagy veszedelem fenyeget bennünket?

Ekkor Magloire asszony elülről kezdte az egész históriát, túlzott is egy kicsit, maga sem vette észre. Ugy látszik, hogy ebben a pillanatban valami cigány, valami csavargó, valamiféle veszedelmes koldus van a városban. Megjelent Jacquin Labarrenál és szállást kért, de az nem engedte be. Látták, amint megérkezett a boulevard Gassendi-n és ott kószált az uccákon az alkonyatban. Zsák van a hátán és kötél és az arca rettenetes.

— Csakugyan? — szólt közbe a püspök.

A kérdésben megnyilvánuló érdeklődésen felbátorodott Magloire asszony; ez azzal kecsegtette, hogy a püspök hamarosan fel fog háborodni; diadalmasan folytatta:

— Igen, főtisztelendő uram. Ez így van; valami szerencsétlenség történik ma éjjel a városban. Mindenki ezt mondja. Különösen, mert a rendőrség ilyen megbizhatatlan (hasznos ismétlés). Hogy itt élünk hegyes vidéken, és még csak lámpák sem égnek éjjel az uccán! Az ember kilép. Valami baleset éri, miegymás! És én azt mondom, főtisztelendő úr, és itt a kisasszony, ő is azt mondja, amit én...

— Én, — vágott szavába a Baptistine kisasszony, én nem mondok semmit. Amit a bátyám tesz, az helyes!

Magloire asszony folytatta, mintha nem is hallotta volna a tiltakozást :

— Mi azt mondjuk, hogy ez a ház egyáltalán nem biztonságos ; hogyha főtisztelendő úr megengedi, én elmegyek Paulin Museboishoz, a lakatoshoz, hogy jöjjön el és tegye fel a régi reteszeket az ajtóra ; megvannak még, egy pillanat műve az egész ; és én azt mondom, főtisztelendő uram, hogy szükség van a reteszekre, ha csak erre az egy éjszakára is ; mert én azt mondom, hogy nincs szörnyűbb valami, mint az olyan ajtó, amelyet az első jött-ment kilinccsel kinyithat kívülről ; különösen, hogy főtisztelendő úrnak az a szokása, hogy mindenkinek azt mondja : szabad és hogy még éjszaka idején sem kell senkinek, ó Istenem, engedélyt kérni . . .

Ebben a pillanatban erőteljes kopogás hallatszott az ajtón.

— Szabad, — szólt a püspök.

III. A néma engedelmesség hősiessége.

Az ajtó kinyílt.

Lendületesen nyílt, kitárult sarkig, mint mikor valaki erélyesen és határozottan taszítja be.

Egy férfi lépett be.

Ezt a férfit már ismerjük. Ez az az utas, akit ép az imént láttunk, amint ide-oda csavargott és éjjeli szállást keresett.

Belépett, egy lépést tett előre és aztán megállt, az ajtót nyitva hagyta maga mögött. A hátán volt a zsákja, botja a kezében, a szemében nyers, vakmerő, kimerült és erőszakos kifejezés lobogott. A kandalló tüze rávetette fényét. Csúnya volt. Komor jelenség.

Magloire asszonynak annyi ereje sem volt, hogy elsikoltsa magát. Remegett és tátva maradt a szája.

Baptistine kisasszony odafordult, észrevette a belépő férfit és megdöbbenésében félig felemelkedett, aztán lassan-lassan visszafordult a kandalló felé, szemét bátyjára függesztette és az arcán mélységes nyugalom és derü ömlött el.

A püspök nyugodtan pihentette tekintetét a férfin.

Amikor szóra nyitotta ajkát, bizonyosan, hogy megkérdezze a jövevénytől, mit kíván, az ember két kézzel

a botjára támaszkodott, végigjártatta tekintetét sorra az aggastyánon és a nőkön és nem várta meg, míg a püspök megszólal, hanem emelt hangon beszélni kezdett :

— Nahát. A nevem Jean Valjean. Gályarab vagyok. Tizenkilenc évet töltöttem a fegyházban. Négy nappal ezelőtt szabadultam, most útban vagyok Pontarlier felé, ahova mennem kell. Négy nap óta jövök Toulonból. Ma tizenkét mérföldet tettem meg gyalogszerrel. Ma este, mikor ebbe a városba megérkeztem, bementem egy fogadóba, de onnan kiutasítottak a sárga útlevelem miatt, amelyet megmutattam a városházán. Meg kellett mutatnom. Aztán másik fogadóba mentem. Ott azt mondták : Takarodj ! Itt is, ott is. Senkinek sem kellettem. Voltam a fogháznál, a kapus nem nyitott ajtót. Bebújtam egy kutya odujába. A kutya megharapott és elzavart, mintha csak ember lett volna. Szinte azt mondta volna az ember, hogy tudja, ki vagyok. Kimentem a mezőre, hogy ott aludjam a szabad ég alatt. Csillag sem volt az égen. Azt gondoltam, hogy esni fog és hogy nincs Isten, aki megakadályozza az esőt és visszajöttem a városba, hogy meghúzzam magam valami kapumélyedésben. Idekint a téren lefeküdtem egy kőpadra. Valami nénike megmutatta nekem az ön házát és ezt mondta : Kopogtasson itt. Kopogtattam. Mi ez? Fogadó? Van pénzem. Megtakarított pénzem. Százkilenc frank tizenöt sou, amit a munkámmal kerestem a fegyházban tizenkilenc év alatt. Megfizetek. Mi ez nekem? Van pénzem. Nagyon fáradt vagyok, tizenkét mérföld gyalogszerrel, gyötör az éhség. Megengedi, hogy itt maradjak?

— Magloire asszony, — szólalt meg a püspök, — tegyen ide még egy terítéket.

A férfi három lépést tett előre és a lámpa mellé került, amely az asztalon állt. — Ejnye, — kezdte újra, mintha nem értette volna jól, — nem addig van az. Jól megértett ön? Én gályarab vagyok. Fegyenc. A fegyházból jövök. — Kihúzott a zsebéből egy nagy sárga papirlapot és kiteregette. — Ez az útlevelem. Amint látja, sárga. Emiatt kergettek el mindenhonnan, ahova beteszem a lábamat. Elolvassa? Én tudok olvasni. A fegyházban tanultam. Van ott iskola is azoknak, akik tanulni akarnak. Nézze csak, ezt írták rá az útlevelemre : »Jean Valjean, kiszabadult fegyenc, született . . . — hisz ez nem érdekli önt —

tizenkilenc évet töltött a fegyházban. Öt évet betöréses lopásért. Tizennégy évet azért, mert négy ízben meg akart szökni. Nagyon veszedelmes ember.« Tessék! Az egész világ kidobott. Ön befogad? Fogadó ez? Ön hajlandó nekem vacsorát és szállást adni? Van valami istállója?

— Magloire asszony, — szólalt meg újra a püspök, — húzza át fehérrel az alkóvban az ágyat.

Már elmondottuk, hogy hogyan szokott engedelmeskedni a két nő.

Magloire asszony kiment, hogy végrehajtsa a püspök parancsait.

A püspök odafordult a jövevényhez.

— Uram, üljön le és melegedjék. Azonnal vacsorázunk és míg ön vacsorázik, megvetik az ágyát.

Az emberünk egyszerre mindent megértett. Az arcán, amely eddig sötét és rideg volt, a döbbenet, kétség és az öröm kifejezése uralkodott és a tekintete különössé vált. Dadogni kezdett, mint valami bolond:

— Csakugyan? Hogyan? Ön befogad? Ön nem kerget el! Egy rabviselt embert! Ön *urnak* nevez! Ön nem tegez! Takarodj kutya! Mindig így beszéltek velem. Én bizony azt hittem, hogy ön is elkerget. Ezért mondtam meg mindjárt, hogy ki vagyok. Ó, hogy az a derék asszony ide utasított! Vacsorát kapok! Ágyat! Matracos és lepedős ágyat! Mint mindenki! Tizenkilenc éve nem feküdtem ágyban! Ön nem akarja, hogy távozzam! Ön derék ember! Különben van pénzem. Jól megfizetem. Bocsánat, fogadós uram, mi az ön neve? Annyit fizetek, amennyit akar. Ön derék ember. Fogadós, úgy-e?

— Én, — felelte a püspök, — pap vagyok és itt lakom.

— Pap! — lelkendezett a jövevény. — Ó! Derék pap! Hát akkor nem kér pénzt? A plébános, úgye? Ennek a nagy templomnak a plébánosa? Hopp! Igaz is, buta vagyok! Észre sem vettem a sapkáját!

Beszéd közben letette a zsákját és a botját az egyik sarokba, aztán visszacsúsztatta útlevelét a zsebébe és leült. Baptistine kisasszony szelíden vizsgálgatta. Aztán folytatta:

— Emberséges ember ön, plébános uram. Önben nincs megvetés. Jó dolog a jó pap. Hát nincs szüksége rá, hogy megfizessek?

— Nincs, felelte a püspök, tartsa meg a pénzét. Menynyije is van? Azt mondta, hogy százkilenc frankja?

— És tizenöt sou, — tette hozzá a jövevény.

— Százkilenc frank és tizenöt sou. És mennyi idő alatt kereste meg ezt?

— Tizenkilenc év alatt.

— Tizenkilenc év alatt!

A püspök nagyot sóhajtott.

A férfi folytatta: — Még minden pénzem megvan. Négy nap alatt csupán huszonöt sout költöttem, amit úgy kerestem, hogy Grasseban segítettem lerakodni a kocsikról. Mivel ön pap, elmondom, hogy a fegyházban lelkészünk is volt. És aztán egyszer láttam egy püspököt is. Főtisztelendő úrnak hívják. Ez Majore püspöke volt, Marseilleből. Ez olyan plébános, aki a plébánosok fölött van. Bocsánat, hiszen tudja, helytelenül mondom, de hát én egyáltalán nem értek hozzá! — Hiszen ön érti, mink! — Misét mondott a fegyházudvaron, egy oltáron, a fején valami hegyes dolog volt, aranyból. Verőfényes déli napsütésben megragyogott ez a valami. Mi sorban álltunk. Három oldalt. Az ágyuk, égő gyújtózsinórjukkal, ránk voltak szegezve. Nem láttunk jól. Beszélt, de nagyon messzi volt tőlünk, nem hallottuk. Hát ilyen egy püspök.

Amíg beszélt, a püspök odament az ajtóhoz, amely sarkig tárva-nyitva maradt és becsukta. Magloire asszony visszajött. Terítéket hozott és letette az asztalra.

— Magloire asszony, — mondta a püspök, — tegye ezt a terítéket olyan közel a tűzhöz, amint csak lehet. — És aztán odafordult vendégéhez: — Az éjszakai szél kemény az Alpokban. Ön bizonyosan fázik, uram?

Valahányszor jóságosan komoly és barátságos hangján kimondta azt a szót, hogy *uram*, a férfi arca felderült. *Uram:* egy börtönviselt embernek olyan, mint egy pohár víz a *Medusa* valamelyik hajótöröttjének. A gyalázat szomjazza a megbecsültetést.

— Tessék, — szólalt meg a püspök, — ez a lámpa bizony gyengécskén világít.

Magloire asszony megértette és elhozta a főtisztelendő úr hálószobájának kandallójáról a két ezüst gyertyatartót, letette az asztalra és meggyujtotta a gyertyákat.

— Plébános uram, — szólalt meg a férfi, — ön jó

ember. Ön nem vet meg engem. Befogad a házába. A gyertyákat is meggyujtatja kedvemért. Én azonban nem titkoltam el ön előtt, hogy honnan jövök és hogy szerencsétlen ember vagyok.

A püspök, aki mellette ült, szelíden megérintette a kezét.

— Akár el is hallgatta volna, hogy kicsoda. Ez nem az én házam, ez Jézus Krisztus háza. Ez az ajtó nem kérdi attól, aki belép, hogy van-e neve, hanem hogy van-e fájdalma. Ön szenved; éhes és szomjas; Isten hozta. És ne köszönje meg nekem, ne mondja, hogy én látom vendégül önt. Itt senki más nincs otthon, csak az, akinek menedékre van szüksége. Én mondom, hogy ön, aki csak átmenőben van itt, inkább otthon van ebben a házban, mint én magam. Ami itt van, minden az öné. Mi szükség tudnom a nevét? Különben mielőtt megmondta volna, máris tudtam az egyik nevét.

A férfi döbbenten nyitotta tágra a szemeit.

— Csakugyan? Tudta, hogy hogy hívnak?

— Igen, — felelte a püspök, — úgy hívják, hogy testvérem.

— Nézze csak, plébános uram! — kiáltott fel a vendég, — mikor beléptem, írtózatosan éhes voltam; de ön olyan jó, hogy most már nem is tudom, hogy éhes voltam; elmúlt.

A püspök rátekintett és megkérdezte:

— Sokat szenvedett?

— Ó, a vörös rabruha, a lábgolyó, a deszkaágy, a meleg, a hideg, a munka, az evezés, a botütés! Kettős vasalás minden semmiségért. Magánzárka egy szóért. Ha ágybanfekvő beteg az ember, akkor is bilincs. A kutyák, a kutyák boldogabbak! Tizenkilenc esztendő! Negyvenhatéves vagyok. Most itt a sárga útlevél! Tessék.

— Igen, — felelt a püspök, — ön a szomorúság helyéről jön. Ide hallgasson. Nagyobb öröm lesz az égben egy bünbánó bűnös könnyes arcán, mint száz igaznak hófehér ruháján. Ha az emberek iránti gyűlölet és harag érzelmeivel távozik arról a fájdalmas helyről, akkor szánalomraméltó; ha a jóakarat, a szelídség és a béke érzelmeivel távozik, akkor különb ember valamenynyiünknél.

Eközben Magloire asszony feltálalta a vacsorát. Vízből,

olajból, kenyérből és sóból főtt leves volt, egy kis szalonna, egy darab bárányhús, néhány füge, friss sajt és hatalmas rozskenyér. A maga jószántából megtoldotta a püspök úr rendes vacsoráját egy üveg mauvesi óborral.

A püspök arcán egyszerre az a vidámság ömlött el, amely jellemzi a vendégszerető embereket : — Asztalhoz ! — mondta élénken. Amint már szokása volt, valahányszor vendégül látott valakit, most is jobboldalára ültette az idegent. Baptistine kisasszony egészen nyugodtan és természetesen a baloldalán foglalt helyet.

A püspök elmondta az asztali áldást, aztán szokása szerint maga osztotta ki a levest. Az idegen mohón nekilátott az evésnek.

Egyszerre csak a püspök megszólalt :

— De úgy veszem észre, hogy valami hiányzik az asztalról.

Csakugyan, Magloire asszony csak a három nélkülözhetetlen terítéket rakta fel. Már pedig, ha a püspöknek vendége volt vacsorára, az volt a szokás, hogy kirakták az abroszra mind a hat ezüstterítéket, ártatlan fényűzés gyanánt. Ez a bájos látszólagos fényűzés afféle gyermekesség volt, csupa kedvesség, ebben a kedves és szigorú házban, amely a szegénységet méltósággá magasztosította.

Magloire asszony megértette a megjegyzést, szótlanul kiment és egy pillanat múltán a három teríték, amelyet a püspök kivánt, ott csillogott az asztalterítőn, szimmetrikusan elrendezve a három vacsorázó előtt.

IV. Egy és más a pontarlieri sajtkészitésről.

Most, hogy némi fogalmat adjunk arról, ami az asztalnál történt, nem tehetünk okosabbat, mint hogy közöljük itt annak a levélnek egy részletét, amelyet Baptistine kisasszony megírt Boischevron asszonynak s amelyben a fegyházviselt ember és a püspök beszélgetését bizonyos naiv aprólékossággal így beszélte el :

. . . . . .

». . . Ez az ember nem törődött senkivel. A kiéhezett ember mohóságával falt. Mégis a leves után megszólalt :

— Uram, a jó Isten plébánosa, mindez túlságosan jó nekem, de meg kell mondanom, hogy a fuvarosok, akik

nem akartak nekem adni a vacsorájukból, jobbakat esznek ám, mint ön.

Magunk közt szólván, ez a megjegyzés némileg sértett. Bátyám így felelt:

— Nehezebb munkát végeznek, mint én.

— Nem, — ellenkezett a vendég — több a pénzük. Ön szegény. Jól látom. Ön talán nem is plébános. Legalább plébános? Ó!! Ha a jó Isten igazságos volna, önnek bizony plébánossá kellene lennie.

— A jó Isten kimondhatatlanul igazságos — felelte bátyám.

Egy pillanat mulva hozzátette:

— Jean Valjean úr, ön Pontarlierbe megy?

— Kényszerútlevéllel.

Azt hiszem, ilyesfélét felelt ez az ember. Aztán folytatta:

— Holnap hajnalban útra kell kelnem. Kemény út. Az éjszakák fagyosak, a nappalok meg forrók.

— Ön — szólalt meg újra bátyám — derék vidékre megy. A forradalom alatt a családom tönkre ment, én először Franche-Comtéba menekültem és ott éltem egy darabig kezem munkájából. Volt bennem jó akarat. Találtam foglalkozást. Csak választani kell. Van ott papirgyár, bőrgyár, szeszfőző, olajgyár, nagyszabású óragyárak, acélgyárak, rézgyárak, legalább húsz vasmű, köztük négy, a lodsi, a chatilloni, az audincourti és a beurei nagyon jelentékeny...

Azt hiszem, nem tévedek, bátyám ezeket a neveket emlegette, aztán megállt és hozzám fordult:

— Kedves hugom, nincsenek nekünk rokonaink arrafelé?

Én így feleltem:

— Voltak, például Lucenet úr, aki révkapitány volt Pontarlierben, a régi királyság idején.

— Igen, — kezdte újra bátyám — de 93-ban nem voltak többé rokonok, az embernek csupán a két keze maradt. Dolgoztam. Ott, Pontarlier vidékén, ahová ön megy, Valjean úr, van egy egészen patriarchális és nagyon kedves iparág, úgy-e, hugom. Ezek a sajtgyárak, amiket ők sajtműhelyeknek neveznek.

Ekkor a bátyám, miután jóllakatta a vendégét, apróra elmagyarázta neki, hogy mik is ezek a pontarlieri

sajtműhelyek; hogy kétféle fajtájuk van: a nagy *pásztortanyák*, a gazdagokéi, ahol negyven vagy ötven tehén van és nyaranta hét-nyolcezer sajtot termelnek; aztán a *szövetkezeti sajtműhelyek*, a szegényekéi; a hegyoldali parasztok összeteszik a teheneiket és osztoznak a termékeken. Sajtmestert tartanak közköltségen, akit úgy hívnak, hogy *gyurómester*; a gyurómester megkapja napjában háromszor a szövetkezettek tejét és kettős jegyzékbe írja fel a mennyiséget; április vége felé kezdődik a sajtműhelyek munkája; junius közepe táján a sajtmesterek fölviszik teheneiket a hegységbe.

Emberünk evés közben egészen felélénkült. Bátyám töltött neki abból a kitünő mauvesi borból, amelyből ő maga sohasem iszik, mert azt mondja, hogy nagyon drága bor. Bátyám vidám könnyedséggel mesélte el neki ezeket az apróságokat, hisz ön ismeri erről az oldaláról, és a szavait abban a bájos modorában mondta el, amelyet úgy szeretek. Sokszor visszatért a gyúrómesternek kitünő helyzetére, mintha csak azt kívánta volna, hogy ez az ember értse meg, bár egyenesen és nyersen nem tanácsolta neki, hogy ez valóságos menedék volna számára. Valamin megütköztem. Ez az ember az volt, aminek mondottam. Nos, a bátyám az egész vacsora alatt, egész este, kivéve azt a néhány szót, amit Jézusról mondott, mikor ez az ember belépett, egyetlen olyan szót sem ejtett ki, ami ezt az embert arra emlékeztethette volna, hogy kicsoda, vagy ami felvilágosíthatta volna affelől, hogy kicsoda a bátyám. Látszólag kitünő alkalom volt ez arra, hogy valami kis beszédet tartson és hogy a püspök hatást gyakoroljon a gályarabra, hogy itt időzése emlékezetes maradjon. Más embernek úgy tűnt volna, hogy ez kedvező alkalom, mert a szerencsétlen a kezében volt, hogy táplálja a lelkét is a testével együtt és hogy néhány erkölcsi szabállyal és jótanáccsal fűszerezett szemrehányást tegyen neki, vagy egy kis megbánást keltsen benne, miközben arra buzdítja, hogy a jövőben jobban viselje magát. Bátyám még csak azt sem kérdezte meg, hogy hová való és hogy mi minden történt vele. Mert a történetében benne volt a bűne is és nyilvánvaló volt, hogy bátyám mindent került, ami arra emlékeztethette volna. Annyira, hogy egy pillanatban, mikor bátyám a pontarlieri hegyilakókról beszélt, akik *kedves munkát végeznek ott az ég*

közelében és akik, — tette hozzá, — *boldogok, mert ártatlanok*, hirtelen elhallgatott, mert félt, hogy ebben a szóban, amely kicsúszott a száján, olyasvalami van, ami megsérthetné ezt az embert. Ha elgondolkodom rajta, azt hiszem, megértettem, hogy mi ment végbe bátyám szivében. Bizonyosan úgy gondolkodott, hogy ennek az embernek, akit Jean Valjeannak hivnak, csordultig van a szive jelenvaló nyomorúságával és hogy a legokosabb dolog elterelni róla a figyelmét és elhitetni vele, ha csak egy pillanatra is, hogy éppen olyan ember, mint más, s hogy az ő szemében egészen rendes ember. Hát nem helyes felfogása ez a könyörületnek? Vajjon nincs-e, kedves asszonyom, valami igazán evangéliumi vonás ebben a gyengédségben, amely tartózkodik a szónoklástól, az erkölcsprédikációtól és a célzástól és vajjon nem az-e a legigazibb könyörület, hogy, ha egy embernek valami fájdalmas pontja van, ahhoz egyáltalán nem nyulunk? Nekem úgy rémlett, hogy bátyámnak bizonyosan ez a rejtett gondolata. Annyit mondhatok, hogy ha ez volt is a gondolata, semmiképp nem árult el belőle semmit, még előttem sem; elejétől végig ugyanolyan volt, mint minden este és ezzel a Jean Valjeannal ép olyan hangulatban és ép oly módon vacsorázott együtt, mint ahogy vacsorázott volna Gédéon Le Prévost úrral, vagy a paróchia plébánosával.

A vége felé, mikor a fügénél tartottunk, kopogtattak az ajtón. Gerbaud anyó volt, karján csecsemőjével. Bátyám homlokon csókolta a gyermeket és elkérte tőlem azt a tizenöt sout, amely éppen azért volt nálam, hogy Gerbaud anyónak adjam. Emberünk ez alatt az idő alatt nem igen figyelt ránk. Már nem beszélgetett és nagyon kimerültnek látszott. Miután a szegény öreg Gerbaud elment, bátyám elmondotta a hálaadást, aztán odafordult a jövevény felé és így szólt hozzá: Önre nagyon ráfér a pihenés. Magloire asszony gyorsan leszedte az asztalt. Megértettem, hogy vissza kell vonulnunk, hogy az utast aludni engedjük és mind a ketten felmentünk. Néhány pillanat mulva mégis leküldtem Magloire asszonyt, hogy vigyen ennek az embernek az ágyára egy Fekete-Erdőbeli őzbőrt, amely itt van a szobában. Az éjszakák fagyosak és ez meleget tart. Kár, hogy ez a bőr már öreg; nagyon hullatja a szőrét. A bátyám akkor vette, amikor Német-

országban járt, Tottlingenben, a Duna forrásai táján, akkor vette azt a kis elefántcsontnyelü kést is, amelyet az étkezésnél használok.

Magloire asszony azonnal visszajött, imádkoztunk a szalonban, ahol a fehérneműt szoktuk kiteregetni, és aztán mindegyikünk visszavonult a szobájába, anélkül, hogy egy szót is szóltunk volna egymáshoz.

V. Nyugalom.

Bienvenu főtisztelendő, miután jóéjszakát mondott nővérének, felvette az asztalról az egyik ezüst gyertyatartót, a másikat vendégének kezébe adta és így szólt hozzá:

— Uram, bevezetem önt a szobájába.

Az ember követte.

Amint megjegyezhettük abból, amit fentebb elmondtunk, a szoba úgy volt elosztva, hogy ha be akart menni az ember a kápolnába, ahol az alkóv volt, vagy ki akart jönni onnan, át kellett menni a püspök hálószobáján.

Abban a pillanatban, amikor áthaladtak ezen a szobán, Magloire asszony éppen elzárta az ezüstneműt a faliszekrénybe az ágy mellett. Ez volt utolsó gondja minden este lefekvés előtt.

A püspök bevezette vendégét az alkóvba. Fehér és friss ágy volt vetve ott. Az idegen letette a gyertyatartót egy kis asztalra.

— Nos, — szólt a püspök, — aludjék jól. Holnap reggel, mielőtt útrakel, megiszik majd egy csészével a teheneink tejéből, jó forrón.

— Köszönöm, plébános uram, — felelte az idegen.

Alig mondta ki ezeket a békességes szavakat, amikor egyszerre csak minden átmenet nélkül valami különös mozdulatot tett, amely döbbenetbe fagyasztotta volna a két jámbor nőt, ha tanui lettek volna. Még ma is nehéz számot adnunk arról, hogy mi szállta meg ebben a pillanatban. Talán figyelmeztetést akart adni vagy fenyegetődzni akart? Egyszerűen csak valami ösztönszerű és még önmaga előtt is homályos kényszernek engedelmeskedett? Durván odafordult az aggastyánhoz, keresztbe fonta kar-

jait és vad tekintettel végigmérve házigazdáját, rekedt hangon rákiáltott:

— Nahát! Csakugyan! Épenséggel itt helyez el maga mellett!

Elhallgatott s aztán szörnyű nevetéssel hozzátette:

— Jól meggondolt mindent? Ki mondta önnek, hogy én nem gyilkoltam?

A püspök az ég felé emelte szemeit és igy felelt:

— Ez a jó Istenre tartozik.

Azután komolyan és ajkait mozgatva, mintha imádkoznék, vagy magában beszélne, felemelte jobbkeze két ujját és megáldotta az embert, aki nem hajolt meg és a fejét sem fordította oda és hátra sem nézett, csak bement a szobájába.

Mikor az alkóvban lakott valaki, a kápolna oltárát nagy szövetfüggöny takarta el, amelyet összehúztak. A püspök, mikor elhaladt a függöny előtt, letérdelt és rövid imát mondott.

Pár perccel utóbb már a kertjében volt, sétált, álmodozott, elmélkedett, lelke és gondolata egészen elmerült azokba a titokzatos és nagyszerű dolgokba, amelyeket Isten éjjel mutat meg azoknak a szemeknek, amelyek nyitva vannak.

Emberünk csakugyan olyan kimerült volt, hogy nem is élvezte a pompás fehér ágyneműt. Fegyencek módjára orrával elfújta a gyertyát, ledobta magát ruhástul az ágyra és azonnal mély álomba merült.

Éjfélt ütött, mikor a püspök a kertből bejött a lakásába.

Néhány perccel később mindenki aludt a kis házban.

VI. Jean Valjean.

Az éjszaka közepe táján Jean Valjean felébredt.

Jean Valjean szegény parasztcsaládból származott Brieből. Gyermekkorában nem tanult meg olvasni. Mikor férfivá serdült, gyümölcsfatisztogató volt Faverollesban. Az anyját Jeanne Mathieunek hívták; az apját Jean Valjeannak vagy Vlajeannak, ami valószínűleg csúfnév volt és a *Voilà Jean* összevonásából származott.

Jean Valjean gondolkodó természetű ember volt, de

nem volt szomorú, ami pedig az érzelmes emberek tulajdonsága. Mégis mindent összevéve, volt ebben a Jean Valjeanban valami álomszuszékság és jelentéktelenség, legalább látszólag. Nagyon kicsi volt még, mikor apját és anyját elvesztette. Az anyja tejlázban halt meg, mert hiányosan ápolták. Az apja, aki szintén gyümölcsfatisztogató volt, leesett egy fáról és holtra zúzta magát. Jean Valjeannak nem maradt senkije, csupán egyetlen nővére, aki idősebb volt nála s özvegyen élt hét gyermekével, fiaival és leányaival. Ez a nővére nevelte Jean Valjeant és amikor még élt a férje, magához fogadta és etette öccsét. Meghalt a férje. A legidősebb gyerek nyolc éves volt, a legkisebb egy éves. Jean Valjean éppen elérte huszonötödik évét. Helyettesitette az apát és most ő tartotta el nővérét, aki felnevelte. Ez egyszerűen történt, mint valami kötelesség, sőt Jean Valjean részéről némileg mogorván. Ekként az ifjúságát kemény és rosszúlfizetett munkában töltötte. Sohasem volt a környéken úgynevezett »barátnője«. Nem volt ideje arra, hogy szerelmes legyen.

Esténként kimerülten tért haza és szótlanul ette vacsoráját. A nővére, Jeanne mama, miközben evett, gyakran kivette tányérjából a legjobb falatot, a darabka húst, a szeletke szalonnát, a káposzta szivét, hogy odaadja valamelyik gyerekének ; ő csak evett, az asztal fölé hajolt, a feje szinte az ételébe ért, hosszú haja lehullt a tányérjáig és eltakarta a szemét, úgy tett, mintha semmit sem látna és hagyta. Volt ott Faverollesban, nem messze a Valjeanék kunyhójától, az uccácska túlsó oldalán egy Marie-Claude nevű majorosné ; a Valjean-gyerekek, akik rendszerint éhesek voltak, nem egyszer kölcsönkértek anyjuk nevében Marie Claudetól egy-egy icce tejet, amelyet megittak a sövény mögött vagy az út valamelyik szögletében, egymástól elrángatták az edényt és oly mohón ittak, hogy a kis leányok a köténykéjüket és a nyakukat telelocsolták tejjel. Ha az anyjuk tudott volna erről a huncutságról, szigorúan megbüntette volna a bűnösöket. A rideg és mogorva Jean Valjean az anya tudtán kívül megfizette Marie-Claudenak az icce tejet és a gyermekek nem kaptak büntetést.

A fatisztogatás idején naponta huszonnégy sout keresett, aztán elszegődött aratónak, napszámosnak, valami tanyára béresnek, munkásnak. Mindent megtett, amit

tudott. A nővére is dolgozott, de mire lehet menni hét kis gyerekkel. Szomorú kis csapat volt az, amelyet a nyomorúság burkolt és lassan-lassan szorongatott. Történt, hogy az egyik tél kemény volt. Jean nem kapott munkát. A családnak nem volt kenyere. Egy falat kenyere sem volt. A szó szoros értelmében semmi. És hét gyermek.

Egy vasárnap este Maubert Isabeau, akinek péküzlete volt Faverollesban a templomtéren, éppen lefeküdni készült, mikor erős ütést hallott a boltjának üveges és rácsos kirakata felől. Még idejében ért oda és látta, hogy egy kar benyúl azon a lyukon, amelyet ökölcsapással vágott a rácson és az ablakon. A kar megfogott egy kenyeret és kiemelte. Isabeau sietve kirohant ; a tolvaj szélsebesen eliramodott ; Isabeau után eredt és elcsipte. A tolvaj eldobta a kenyeret, de a karja még csupa vér volt. Jean Valjean volt.

Ez 1795-ben történt. Jean Valjeant az akkori törvényszék elé állították »éjjel, lakott házban elkövetett betöréses lopásért«. Volt neki egy puskája, amellyel pompásan tudott lőni, egy kicsit vadorzó is volt ; ez súlyosan esett a rovására. A vadorzókkal szemben van bizonyos jogos elfogultság. A vadorzó, épp úgy, mint a csempész, közeli rokona a rablónak. Mégis, jegyezzük meg futtában, óriási különbség van az ilyenfajta emberek és az undorító városi gyilkosok között. A vadorzó az erdőben él ; a csempész a hegyek közt él, vagy a tengeren. A város kegyetlenné teszi az embert, mert megrontja. A hegység, a tenger, az erdő elvadítja. Kifejleszti benne a vad tulajdonságokat, de azért gyakran nem pusztítja ki belőle az emberi érzést.

Jean Valjeant bűnösnek nyilvánították. A büntetőtörvénykönyv rendelkezései formálisak voltak. Civilizációnkban vannak félelmetes órák: amikor a büntetés derékba tör egy életet. Micsoda gyászos pillanat az, amelyben a társadalom visszahúzódik és jóvátehetetlenül kitaszít magából egy gondolkodó lényt! Jean Valjeant öt évi gályarabságra ítélték.

1796 április 22-én Párisban a montenottei győzelmet harsogták, amelyet az olaszországi hadsereg parancsnokló tábornoka aratott, akit a direktóriumnak a IV. év floreal 2-án az Ötszázakhoz küldött üzenete Buonapartenak nevez ; ugyanezen a napon Bicêtreben nagy fe-

gyenccsapatot vasaltak össze. Jean Valjean benne volt ebben a csapatban. Egy kiszolgált porkoláb, aki majdnem kilencven éves, még pontosan emlékszik erre a szerencsétlenre, akit a negyedik oszlop végén, az udvar északi szögletében megvasaltak. A földön ült, mint a többiek. Ugy látszott, hogy semmit sem ért a helyzetéből, csak annyit, hogy szörnyű. Valószinü, hogy egy tudatlan szegény ember bizonytalan gondolatain keresztül egyúttal valami nagyszabásút is érzett ki belőle. Miközben hatalmas kalapácsütésekkel összekalapálták a feje mögött a nyakszorítója vasrúdját, sirt, könnyek fojtogatták, elfojtották a szavát, úgy hogy csak ennyit tudott időnként kinyögni : *Gyümölcsfatisztogató voltam Faverolles-ban.* Aztán csukló zokogás közben felemelte jobbkezét és fokról-fokra hét mozdulattal egyre lejebb süllyesztette, mintha egymásután hét, nagyobb-kisebb gyerek fejét érintené és ebből a mozdulatából kitalálták, hogy azt, amit elkövetett, azért követte el, hogy ruhát és táplálékot szerezzen hét kis gyermeknek.

Elindult Toulonba. Huszonhét napi utazás után érkezett meg egy taligán, lánccal a nyakán. Toulonban vörös rabruhába öltöztették. Minden eltűnt eddigi életéből, még a neve is ; már nem volt Jean Valjean ; a 24601. szám lett belőle. Mi lett a nővéréből? Mi lett a hét gyermekből? Ki törődik ezzel? Mi lesz a fiatal fa maroknyi leveléből, amelyet tőben elfűrészelnek?

Ez a történet mindig ugyanaz. Ezek a szegény teremtmények, Isten teremtései, akiknek immár nincsen támaszuk, nincs vezetőjük, nincs menedékük, ki tudja, talán szétmentek találomra mindegyik a maga útján és talán elmerültek lassan-lassan abban a hideg ködben, amely elnyeli a magányos sorsokat, abban a mogorva sötétségben, amelyben lassan-lassan annyi szerencsétlen ember eltűnik az emberiség gyászos útján. Távoztak a vidékről. Falujuk tornya elfeledte őket ; földecskéjük kerítése elfeledte ; néhány esztendei fegyházi élete után maga Jean Valjean is elfeledte. Ez a szív, amelyen sebet ütöttek, beforrott. Ennyi az egész. Az egész idő alatt, amit Toulonban töltött, össze-vissza egyszer hallott valamit a nővére felől. Ez, úgy hiszem, rabsága negyedik évének vége felé volt. Nem tudom, hogy milyen útonmódon jutott hozzá ez a híradás. Valaki, aki ismerte őket

a falujukban, látta a nővérét. Párisban élt. Valami szegényes kis uccában lakott a Saint-Sulpice mellett, a Rue du Geindre-en. Csak egy gyermeke volt már vele, egy kis fiú, a legfiatalabb. Hol volt a többi hat? Talán ő maga sem tudta már. Minden reggel elment a rue du Sabot 3. sz. alatti nyomdába, ahol hajtogató és fűző munkát végzett. Ott kellett lennie reggeli hat órakor, tél idején jóval napkelte előtt. A nyomda épületében volt egy iskola, ebbe az iskolába vitte a kis fiát, aki hét éves volt. Csakhogy, mivel ő hat órakor ment a nyomdába és az iskolát csak hétkor nyitották ki, a gyereknek várnia kellett az udvarban egy óra hosszat, amíg az iskolát kinyitották; télen, éjszaka, egy óra hosszat a szabad ég alatt. Nem engedték meg, hogy a gyermek bemenjen a nyomdába, mert azt mondták, hogy útban van. A munkások reggel, mikor jöttek, látták ezt a szegény kis teremtést ott üldögélni a kövezeten, amint összecsuklott az álmosságtól és gyakran el is aludt a sötétben, összekuporodott és gubbaszkodott a kosara fölött. Ha eső esett, egy öreg asszony, a kapus felesége könyörült meg rajta; bevitte a fülkéjébe, ahol volt egy ágy, egy rokka és két faszék és a kicsi ott aludt az egyik sarokban s odasimult a macskához, hogy ne fázzék annyira. Hét órakor kinyitották az iskolát és bement. Ennyit meséltek Jean Valjeannak. Ennyit mondtak neki egy napon, egy pillanat volt az egész, egy villanás, mintha kinyitottak volna egy ablakot hirtelen azoknak az embereknek a sorsára, akiket szeretett, és aztán minden bezárult; több hírt nem hallott soha többé. Soha többé nem kapott hírt felőlük; soha többé nem látta őket, soha többé nem találkozott velük és ennek a fájdalmas történetnek a folyamán soha többé nem fogja őket megtalálni.

Ennek a negyedik évnek a vége felé Jean Valjeannak alkalma nyílt a szökésre. A pajtásai segítségére voltak, mint ez már szokásos ezen a szomorú helyen. Megszökött. Két napig szabadon bolyongott a mezőkön; ha ugyan szabadság az, mikor hajszolják az embert, mikor minden pillanatban hátra kell fordulnia, mikor a legkisebb zajra is meg kell remegnie, mikor mindentől félnie kell, a füstölgő kéménytől, a járókelő embertől, az ugató kutyától, a vágtató lótól, az óraütéstől, a nappaltól, mert lát, az éjszakától, mert nem lát, az úttól, az ösvénytől, a bokor-

tól, az álomtól. A második nap estéjén elfogták. Harminchat órája nem evett és nem aludt. A tengerészeti törvényszék ezért a bűnéért további háromévi fegyházra ítélte, ami összesen nyolc évet jelentett. A hatodik évben megint alkalma nyílt a szökésre ; felhasználta az alkalmat, de a szökést nem tudta végrehajtani. Nem volt ott a szemlén. Elsütötték az ágyút és éjjel az őrség emberei ott találták elbujva egy épülőfélben levő hajó farában ; a fegyőröknek, akik elfogták, ellenszegült. Szökés és lázadás. Ezt a bűnét a különleges büntetőtörvénykönyv további öt évi fegyházzal büntette, amelyből két évet kettős bilincsben kellett töltenie. Tizenhárom év. A tizedik évben megint alkalom adódott, megint felhasználta. Megint csak balul ütött ki. Ezért az újabb kisérletért három évet kapott. Tizenhat év. Végül, azt hiszem a tizenharmadik évben történt, hogy még egy utolsó próbát tett, de megint kudarcot vallott vele, mert négy órai távollét után elfogták. Ezért a négy óráért három évet kapott. Tizenkilenc év. 1815 októberében szabadult ; 1796-ban került be a fegyházba, mert betört egy ablakot és elvett egy kenyeret.

Helyénvaló itt egy rövid megjegyzést tennünk. E könyv szerzője, a büntetés kérdésében és a törvényes ítéletek tárgyában folytatott tanulmányai során már másodízben találkozik kenyérlopással, amely kiindulópontja volt egy emberélet összeomlásának. Claude Gueux kenyeret lopott ; Jean Valjean kenyeret lopott. Egy angol statisztika megállapítja, hogy Londonban öt lopás közül négynek közvetlen oka az éhség.

Jean Valjean zokogva és remegve lépett be a fegyházba ; érzéketlenül távozott onnan. Kétségbeesetten lépett be ; mogorván távozott.

Mi történt ebben a lélekben?

VII. A kétségbeesés mélységei.

Megpróbáljuk elmondani.

Szükséges, hogy a társadalom vizsgálja ezeket a dolgokat, mert ő okozta őket.

Amint mondottuk, tudatlan ember volt ; de nem volt gyengeelméjű. A természetes világosság égett benne. A szerencsétlenség, amelynek ugyancsak van világossága,

növelte azt a kevés fényt, amely megvolt ebben a lélekben. A botütések alatt, a bilincsekben, a magánzárkában, a gyötrelmekben, a gálya forró napsütésében, a fegyencek deszkaágyán lapozgatott a lelkiismeretében és elmélkedett.

Törvényszéket állított magában.

Először is önmaga fölött ült törvényt.

Elismerte, hogy nem volt ártatlan, akit igazságtalanul büntettek meg. Bevallotta magának, hogy főbenjáró és kárhozatos tettet követett el; hogy talán nem tagadták volna meg tőle azt a kenyeret, ha kérte volna; hogy mindenesetre okosabb lett volna várni, akár a könyörületre, akár a munkára; hogy talán mégsem lehet határozottan ellene vetni ennek ezt: lehet-e várni, ha éhes az ember? Mert először is ritka eset, hogy valaki betü szerinti értelemben éhen hal; aztán pedig, szerencséjére vagy szerencsétlenségére, az ember úgy van alkotva, hogy sokáig és sokat tud szenvedni, erkölcsileg és testileg, anélkül, hogy belehalna; hogy tehát türelmesnek kell lenni; hogy ez azokra a szegény kis gyermekekre nézve is jobb lett volna; hogy őrült cselekedet volt tőle, szerencsétlen, nyomorúságos embertől, hogy az egész társadalomra erőszakosan rátámadt és azt képzelte, hogy lopás révén kimenekül a nyomorból; hogy ez az út, amelyen a gyalázatba jutott, ez mindenféleképen helytelen útja volt annak, hogy kimenjen rajta a nyomorúságból, végül pedig, hogy helytelenül cselekedett.

Aztán feltette a kérdést:

Vajjon ő volt-e az egyetlen, aki ebben a végzetes esetben helytelenül cselekedett? Vajjon mindenekelőtt nem volt-e súlyos dolog az, hogy neki, a munkás embernek, nem volt munkája s hogy szorgalmas ember létére nem volt kenyere. Továbbá, vajjon nem volt-e túlságosan kegyetlen és túlzott a büntetés, miután elkövette és bevallotta bűnét. Vajjon nem volt-e nagyobb visszaélés a törvény részéről ez a büntetés, mint amekkora visszaélés volt a bűnös részéről a bűn. Vajjon nem volt-e túlságosan nagy a súly a mérleg egyik serpenyőjében, abban, amelyikben a bűnhődés volt. Vajjon büntetésének a halmozása nem volt-e eltörlése a bűnének és nem az lett-e az eredménye, hogy megfordította a helyzetet, hogy a bűnös vétkének a helyébe a megtorlás vétkét állította, hogy a bűnösből áldozatot és az adósból hitelezőt csinált és hogy

a jogot végérvényesen épen annak az oldalára állította, aki megsértette a jogot. Vajjon ez a büntetés, amelyet a szökési kisérletekért folytonos súlyosbításokkal tetéztek, nem lett-e végül is valamiféle nagyarányú merényletté a gyengébbel szemben, a társadalom bűnévé az egyénnel szemben, olyan bűnné, amelyet minden nap újra elkövettek, olyan bűnné, amely tizenkilenc évig tartott.

Feltette magában a kérdést, vajjon meglehet-e az a joga az emberi társadalomnak, hogy egyformán szenvedéseknek vesse alá a tagjait, az oktalan rövidlátás esetében és a könyörtelen előrelátás esetében is és hogy örökösen ide-oda dobáljon egy szegény embert egy hiány és egy túlzás között, a munka hiánya és a büntetés túlzása között. Vajjon nem volt-e fölháborító, hogy a társadalom épen azokkal a tagjaival bánik így, akik a legrövidebbet húzták a javak elosztásában, amit a véletlenség intéz és ennek következtében a legjobban rászolgáltak a támogatásra.

Miután ezeket a kérdéseket felvetette és megoldotta, ítélt a társadalom felett és elítélte.

Arra ítélte, hogy gyűlöli.

Felelőssé tette ezért a sorsért, amelyet végigszenvedett és azt mondta magában, hogy attól sem riadna vissza, hogy egyszer számadásra vonja. Kijelentette, hogy nincs arány ama kár között, amelyet ő okozott és ama kár között, amelyet neki okoztak; végül arra a következtetésre jutott, hogy büntetése valójában nem is igazságtalanság volt, hanem egészen bizonyosan gonoszság.

A harag lehet őrült és oktalan; felizgulhat az ember jogtalanul; de csak akkor méltatlankodik, ha alapjában véve valami oka van rá. Jean Valjean méltatlankodott.

És aztán az emberi társadalom vele csak rosszat cselekedett. Mindig csak azt a dühös arcát látta, amelyet igazságszolgáltatásnak nevez és amelyet azoknak mutat, akikre lesújt. Az emberek csak azért nyúltak hozzá, hogy gyötörjék. Valahányszor érintkezett velük, az mindig egy-egy csapás volt. Soha gyermekkora óta, anyja óta, nővére óta, soha nem találkozott barátságos szóval és jóindulatú tekintettel. Szenvedésről-szenvedésre lassankint arra a meggyőződésre jutott, hogy az élet háború és hogy ebben a háborúban ő a legyőzött fél. Nem volt más fegyvere, csak a gyűlölete. Elhatározta, hogy kiélesíti a fegyházban és ha kiszabadul, magával viszi.

Volt Toulonban a gályaraboknak iskolájuk, amelyet az iskolatestvérek vezettek; ahol a legszükségesebbekre tanították azokat a szerencsétleneket, akikben volt jóakarat. Negyvenéves korában beiratkozott ebbe az iskolába és megtanult olvasni, írni, számolni. Érezte, hogy ha erősíti az értelmét, erősíti a gyűlöletét. Bizonyos esetekben a tanulás és a felvilágosodás a bűn meghosszabbítására szolgálhat.

Szomorú megállapítani, hogy miután elítélte a társadalmat, amely szerencsétlenségét okozta, elítélte a gondviselést is, amely a társadalmat alkotta.

A gondviselést is elítélte.

Ekként tizenkilenc évi gyötrelem és rabszolgaság után ez a lélek felemelkedett és egyúttal lesüllyedt. Egyfelől belépett a világosságba, másfelől a sötétségbe.

Jean Valjean, láttuk, nem volt rossz természetű ember. Mikor a fegyházba bevonult, még jó volt. Ott elítélte a társadalmat és érezte, hogy rosszá változott; ott elítélte a gondviselést és érezte, hogy istentelenné lett.

Nem állhatjuk meg, hogy itt el ne gondolkozzunk egy pillanatig.

Vajjon az emberi természet tetőtől talpig mindenestül átalakul-e? Vajjon az embert, akit Isten jónak teremtett, gonosszá teheti-e az ember? Vajjon a lelket a sors ridegen átgyúrhatja-e, vajjon válhatik-e rosszá, mert a sors gonosz? Vajjon a szív válhatik-e idétlenné és áldozatául eshetik-e a gyógyíthatatlan undokságoknak és betegségeknek valami aránytalan szerencsétlenség nyomása alatt, mint ahogy egy túlságosan alacsony boltozat eltorzítja a gerincoszlopot? Nem volt-e az emberi lélekben, nem volt-e különösen Jean Valjean lelkében valami isteni elem, amely megromolhatatlan ebben a világban, amely halhatatlan a másikban, amelyet a jó kifejleszthet, felszithat, lángra lobbanthat és ragyogó fénybe boríthat és amelyet a rossz sohasem tud gyökerestül kiirtani?

Súlyos és homályos kérdések és közülük az utolsóra valószinűleg minden fiziológus habozás nélkül *nem*-mel felelt volna, ha látta volna Toulonban a pihenés óráiban, amelyek Jean Valjean számára az álmodozás órái voltak, ezt a mogorva, komor, hallgatag és elmélázó gályarabot, a törvények páriáját, aki haraggal nézte az embert, a civilizáció kivetettjét, aki zordan szemlélte az eget, amint ott

ült összefont karokkal valamelyik hajócsigának az egyik rudján, lánca végét a zsebébe gyürve, hogy ne kelljen maga után vonszolnia.

Bizonyos, és mi nem akarjuk behúnyni előtte szemünket, a fiziológus megfigyelő gyógyíthatatlan nyomorúságot látott volna ebben, talán szánakozott volna a törvénykezésnek ezen a betegén, de meg sem kisérelte volna a meggyógyítását; elfordította volna a tekintetét azoktól az üregektől, amelyeket ebben a lélekben észrevett volna; és valamint Dante a pokol kapujáról, ő is letörölte volna erről a teremtésről azt a szót, amelyet Isten ujja írt oda minden ember homlokára: *Reménység*!

Vajjon lelkének ezzel az állapotával, amelyet megpróbáltunk elemezni, épp így tisztában volt-e Jean Valjean is, amint mi próbáltuk felderíteni olvasóink előtt? Jean Valjean vajjon világosan látta-e kialakulásuk után, és világosan látta-e kialakulásuk közben mindazokat az elemeket, amelyekből az erkölcsi nyomorúság összetevődik? Ez a durva és műveletlen ember vajjon pontosan számot adott-e magának a gondolatok ama soráról, amelyen ő fokról-fokra felemelkedett és leszállott ama gyászos látványokig, amelyek oly hosszú évek óta lelke belső látóhatárát alkották? Vajjon tisztán tudatában volt-e mindannak, ami végbement benne és annak, ami benne nyugtalankodott? Nem mernők állítani; sőt nem is hisszük. Sokkal nagyobb volt a tudatlanság Jean Valjeanban, hogysem ennyi szerencsétlenség után ne maradt volna benne sok bizonytalanság. Voltak pillanatok, amikor még azt sem tudta pontosan, hogy milyen megpróbáltatásokon ment át. Jean Valjean sötétségben volt; szenvedett a sötétségben; gyülölt a sötétségben; azt lehetett volna mondani, hogy csak úgy magában gyűlölt. Megszokta már az életet ebben a sötétségben, amelyben úgy tapogatódzott, mint a vak, mint az alvajáró. Csupán bizonyos időközökben, hirtelen, magából fakadt-e vagy kívülről, megrázta a harag, túlcsordult a szenvedése, valami sápadt és hirtelen villanás világította be egész lelkét és hirtelen felvillantotta körülötte mindenütt, előtte és mögötte, borzalmas fény világításában, sorsának undok szakadékait és sötét távlatait.

A villanás eltűnt, a sötétség rászakadt és ő hol volt? már nem tudta.

Az ilyenfajta bűntetéseknek, amelyekben túlsúlyban van a könyörtelenség, vagyis a lealacsonyitás, az a tulajdonságuk, hogy lassan-lassan valamiféle ostoba átalakulás révén, vadállattá aljasítják az embert. Néha-napján dúvaddá. Jean Valjean folytonos és makacs szökési kisérletei elegendők volnának bizonyítani azt a furcsa hatást, amit a törvény tesz az emberi lélekre. Jean Valjean annyiszor tett volna újra próbát ezekkel a teljesen haszontalan és ostoba kisérletekkel, ahányszor csak alkalma nyilt volna rá és egy pillanatig sem gondolt volna az eredményre, sem eddig szerzett tapasztalataira. Vadul kirohant volna, mint a farkas, amelynek nyitva felejtik ketrecét. Az ösztöne ezt súgta volna : menekülj ! Az ész azt mondta volna rá : maradj ! De az ilyen viharos kisértéssel szemben a józan ész megszégyenült volna ; csak az ösztön működött benne. Csak a vadállat cselekedett. Mikor megint elfogták, az újabb kegyetlenségek, amelyekkel sújtották, csak arra valók voltak, hogy még jobban elvadítsák.

Nem szabad mellőznünk azt az adatot, hogy olyan testi ereje volt, amelyhez egyetlen fegyencnek az ereje sem volt mérhető. Fáradságos munkában, egy-egy kötél kiengedésében, a hajócsiga forgatásában Jean Valjean felért négy emberrel. Néha óriási súlyokat emelt és tartott a hátán és alkalomadtán pótolta azt a szerkezetet, amit emelődarunak (cric) neveznek és amit valamikor emelőrúdnak (orgueil) hívtak, amelyről, ezt csak úgy mellékesen jegyezzük meg, a párisi vásárcsarnokok mellett húzódó rue Montorgueil kapta a nevét. A rabtársai elnevezték Jean-le-Cricnek. Egy ízben, mikor a touloni városháza erkélyét javították, Puget egyik csodálatos kariatidja, amely ezt az erkélyt tartja, levált és majdnem leesett. Jean Valjean, aki ép ott volt, vállával támogatta meg a kariatidot, addig is, míg a munkások megérkeztek.

A rugalmassága még az erejénél is nagyobb volt. Egyes fegyencek, akiknek örökösen szökésen járt az eszük, végül is az erőt és az ügyességet valóságos tudománnyá egyesítették. Ez az izmok tudománya. Valóságos titokzatos és a foglyoktól minden nap gyakorolt statika, akik örökösen irigykedtek a legyekre és a madarakra. Felmászni a függőleges falon és valami támasztó pontot találni rajta, ahol pedig alig látszik valami kiugró, ez játék volt Jean Valjeannak. Például két fal összeszögellésénél ha meg tudta feszí-

teni hátát és combjait, ha meg tudta vetni könyökét és sarkait a kövek dudorain, mintegy mágikusan kúszott fel akár három emelet magasságba is. Néhanapján így egészen a fegyház tetejére felmászott.

Keveset beszélt. Nem nevetett. Valami szélsőséges izgalomra volt szükség, hogy évente egyszer vagy kétszer kicsalja belőle azt a fegyenc-nevetést, amely mintegy a démon kacagásának a visszhangja. Ha ránézett az ember, úgy tűnt, hogy szüntelenül valami borzalmas dolgot szemlél.

Csakugyan elmerült.

Tökéletlen természetének és lesújtott értelmének beteges gondolatain keresztül zavarosan úgy érezte, hogy valami szörnyű dolog nehezedik rá. Abban a sötét és ólmos félhomályban, amelyben tengődött, minden egyes alkalommal, valahányszor megfordult és megpróbálta felemelni tekintetét, valami dühvel párosult rémülettel látta, hogy felmered és feltornyosul fölötte a végtelenségig szörnyű meredekségben a dolgoknak, a törvényeknek, az elfogultságoknak, az embereknek és a tényeknek valami iszonyatos hegye, amelynek a körvonalai elvesztek a szeme elől, amelynek a tömege megrémítette és ami nem volt egyéb, mint az a csodálatos piramis, amelyet civilizációnak nevezünk. Ebben a nyüzsgő és alaktalan tömegben, amely néha oly közel volt hozzá és néha oly távol volt tőle és ezeken az elérhetetlen magaslatokon imitt-amott egy-egy csoportot különböztetett meg, valami élénken megvilágított részletet, itt a porkolábot és a botját, amott a csendőrt és a kardját, lent a püspöksüveges érseket, egészen fent, valamiféle napfényben, a koronás és ragyogó császárt. Ugy tűnt neki, hogy ezek a távoli ragyogások egyáltalán nem oszlatták el éjszakáját, hanem gyászosabbra és feketébbre sötétítették. Mindez, törvények, elfogultságok, tények, emberek, dolgok, föléje tornyosul, ama bonyolult és titokzatos mozgás szerint, amelyet Isten ró a civilizációra, amely feléje tódult és agyonnyomta Isten tudja miféle kegyetlen derüvel és közömbös könyörtelenséggel. Az elképzelhető legnagyobb nyomorúság mélyére sülyedt lelkek, szerencsétlen emberek, akik a legmélyére hullottak ezeknek az alvilágoknak, ahol már semmit sem látnak, a törvény megpróbáltjai, érzik, hogy egész súlyával fejükre nehezedik ez az emberi társadalom, amely oly félelmetes annak, aki kivül áll rajta s oly szörnyű annak, aki benne van.

Ebben a helyzetben Jean Valjean elábrándozott és vajjon milyen volt ez a révedezése?

Ha a malomkövek közé szorult kölesszem gondolkodni tudott volna, bizonyosan olyasmiket gondolt volna, mint amilyeneket Jean Valjean gondolt.

Mindezek a dolgok, kisértetekkel teli valóságok, valóságokkal teli fantazmagóriák, végül is valami kimondhatatlan lelki állapotot teremtettek benne.

Fegyházi munkájának közepette egy-egy pillanatra megállt. Elgondolkodott. Az esze, amely érettebb és egyúttal zavarodottabb is volt, mint régen, lázadozott. Mindaz, ami vele történt, abszurdumnak tűnt előtte; mindaz, ami környezte, lehetetlennek tűnt előtte. Magában így szólt: ez álom. Elnézte a porkolábot, aki ott állt tőle néhány lépésnyire; a porkoláb kísértetnek tűnt; egyszerre csak a kísértet végigvágott rajta a botjával.

A látható természet az ő számára úgyszólván nem létezett. Szinte azt lehetne mondani, hogy Jean Valjean számára nem létezett sem a nap, sem a szép nyári napok, sem a sugárzó ég, sem a friss áprilisi hajnalok. Isten tudja miféle résen át hatolt bele valami fény.

Hogy végül összefoglaljuk, amit össze lehet foglalni és pozitiv eredmények gyanánt le lehet szűrni mindabból, amit éppen elmondottunk, annak a megállapítására szorítkozunk, hogy Jean Valjean, a faverollesi jámbor fatisztogató, a touloni félemeletes gályarab, tizenkilenc év alatt, annak a módszernek a révén, amelyet a fegyházban alkalmaztak, képessé vált kétféle gonosz cselekedetre: először is valami hirtelen, meggondolatlan, minden izében könynyelmü, minden izében ösztönszerű gonosztettre, ami mintegy megtorlás volt az elszenvedett gyötrelmekért; másodszor valami súlyos, komoly, lelkiismeretében meghányt-vetett gonosztettre, amelyet végiggondolt azokkal a téves gondolatokkal, amiket az ilyenféle szerencsétlenség sugallhat az embernek. Megfontolásai három egymásután következő fokozaton mentek át, amiken csak egy bizonyos módon megedzett emberek mehetnek keresztül: az okoskodáson, az akaraton, a megátalkodottságon. Mozgató ereje volt a megszokott méltatlankodás, a lelki keserűség, az elszenvedett igazságtalanságok mélységes érzése, a reakció még a jók, az ártatlanok és az igazak ellen is, ha ugyan vannak ilyenek. Minden gondolatának

kiindulópontja és végpontja az emberi törvény gyűlölete volt; az a gyűlölet, amely ha valami gondviselésszerű véletlen nem állítja meg fejlődésében, bizonyos adott időpontban a társadalom gyűlöletévé fajul, azután az emberi nem gyűlöletévé, végül a teremtés gyűlöletévé és valami bizonytalan és szakadatlan és brutális vágyban nyilvánul, hogy ártson, mindegy hogy kinek, bármily élő lénynek. — Amint látjuk, az útlevél nem ok nélkül minősítette Jean Valjeant nagyon veszedelmes embernek.

Ez a lélek évről évre egyre jobban, lassan, de végzetszerűen kiszáradt. Érzéketlenné vált, nem tudott sirni. Mikor a fegyházból távozott, akkor már tizenkilenc éve, hogy egyetlen könnycsepp sem hullott a szeméből.

VIII. A hullám és a sötétség.

Ember a tengeren.

Mindegy! a hajó nem áll meg. A szél fuj, annak a sötét hajónak ott útja van, amelyet folytatnia kell. Tovasiklik.

Az az ember eltűnt, aztán felbukkant, elmerült és visszakerült a felszinre, kiabál, karjait nyujtogatja, nem hallják; a hajó megremeg a viharban és csak magával törődik, a matrózok és az utasok nem is látják az elmerült embert. Nyomorult feje elenyésző pont a hullámok végtelenségében.

Kétségbeesett kiáltásokat süvölt onnan a mélységből. Micsoda kisértet ez a tovasuhanó vitorla! Nézi, nézi tébolyultan. Távolodik, halványodik, kisebbedik. Az előbb még ott volt, maga is a legénység soraiban volt, a többiekkel együtt járt-kelt a fedélzeten, része volt a levegőben és a napfényben, élő ember volt. Most, mi történt? Lecsúszott, lezuhant, vége.

Most itt van az iszonyú vizben. Most már csak ingatag és hullámzó víz van a lábai alatt. A megtépett és széltől felborzolt hullámok undorítón körülnyaldossák, az örvényes mélység elragadja, a viz foszlányai ott csapkodnak feje körül, piszkos hullámok a szemébe köpnek, zűrzavaros örvények félig elnyelik; egyszer-egyszer elmerül, belenéz az éjsötét mélységekbe; szörnyü ismeretlen növények rángatják, összebogozzák a lábait, húzzák

lefelé ; érzi, hogy benne van az örvényben, hogy magával sodorja a hullám, egyik hullám a másiknak dobálja, issza a keserű vizet, az aljas óceán fenekedik, hogy megfojtsa, a végtelenség játszik a halálküzdelmével. Ugy érzi, hogy mindez a viz csupa gyűlölet.

Mégis küzködik. Megpróbál védekezni, megpróbálja felszínen tartani magát, erőlködik, úszik. Ő, szegény, kimerült erejével szembeszáll a kimeríthetetlennel.

Hol van hát a hajó ? Ott messze már. Alig látható már a látóhatár sápadt homályán.

A szelek nekidühödnek ; minden hullám rátámad. Felveti szemét és csak a sötét felhőket látja. Halálvergődésében nézi a tenger végtelen tombolását. Gyötri ez az örjöngés. Emberi fülnek furcsa zúgásokat hall, amelyek mintha a földöntúlról s Isten tudja miféle szörnyű ismeretlenségből származnának.

Madarak vannak ott a felhők között, mint a hogy angyalok vannak az emberi kétségbeesés fölött, de mit tehetnek érte ? Repülnek, énekelnek és lebegnek, ő pedig, ő hörög.

Ugy érzi, hogy ez a két végtelenség, az óceán és az ég egyszerre temeti el ; az egyik a sírja, a másik a szemfedője.

Leszáll az éjszaka, már órák óta úszik, az ereje fogytán ; az a hajó, az a távoli valami, amelyen emberek voltak, eltűnt ; egyedül van a félelmetes alkonyati örvényben, elmerül, megmerevedik, vonaglik, érzi maga felett a láthatatlan alaktalan szörnyeit ; kiált.

Nincsenek már emberek. Hol az Isten ?

Hív valakit. Akárkit ! Akárkit ! Egyre csak hív.

A látóhatáron semmi. Az égen semmi.

Könyörög a végtelenhez, a hullámhoz, a tengeri moszathoz, a zátonyhoz ; mind süket. Könyörög a viharhoz ; a vihar érzéketlen, csak a végtelennek engedelmeskedik.

Körülötte a sötétség, a köd, a magányosság, a viharos és öntudatlan tombolás, a vad vizek végtelen torlódása. Alatta a végpusztulás. Nincs segítség. Hullájának homályos kalandjaira gondol a végeérhetetlen sötétségben. A határtalan hideg megbénítja. Kezei meggémberednek és összezárulnak és a semmit szorongatják. Szelek, fellegek, örvények, viharok, haszontalan csillagok ! Mit tegyen ? Kétségbeesésében elhagyja magát, kimerültségében halálra

szánja magát, mindenbe beletörődik, elernyed és mindörökre elnyeli az örvény gyászos torka.

Ó, kérlelhetetlen haladása az emberi társadalomnak! Emberek és lelkek pusztulása útközben! Óceán, amelybe mindaz belehull, amit elhullat a törvény! Minden könyörület gyászos pusztulása! Ő, erkölcsi halál!

A tenger a könyörtelen társadalom éjszakája, amelybe a büntetés taszítja kárhozottjait. A tenger a végtelen nyomorúság.

A lélek, amely elpusztul ebben az örvényben, hullává válhatik. Vajjon ki fogja feltámasztani?

IX. Ujabb keserüségek.

Mikor elérkezett a fegyházból szabadulás órája, mikor Jean Valjeannak fülébe csendült ez a különös szó: szabad vagy! — az a pillanat valószínűtlen és hallatlan volt és valami eleven fény sugára, az élők igazi fényességének egy sugára hatolt hirtelen belé. De ez a sugár hamarosan elhalványodott. Jean Valjeant elvakította a szabadság gondolata. Ő hitt az új életben. Hamarosan tapasztalta, hogy ez csak olyan szabadság volt, amelyet sárga útlevéllel szerelnek fel.

És körülötte rengeteg volt a keserűség. Kiszámította, hogy megtakarított pénzének fegyházbeli tartózkodása alatt százhetvenegy frankra kellett növekednie. Meg kell ugyan jegyeznünk, hogy számításaiból kifelejtette a vasárnapok és ünnepek kényszerű szüneteit, amelyek tizenkilenc év alatt ezt az összeget körülbelül huszonnégy frankkal csökkentették. Bármiként volt is a dolog, ez az összeg, bizonyos helyi levonások miatt, százkilenc frank tizenöt souvá zsugorodott, amit távozásakor kifizettek neki.

Nem értett belőle semmit és úgy hitte, hogy megkárosították. Mondjuk ki kereken: úgy hitte, hogy meglopták.

Szabadulásának másnapján Grasseban egy narancspálinkafőző kapuja előtt embereket látott, akik kirakták egy kocsi rakományát. Felajánlotta szolgálatait. A munka sürgős volt, felfogadták. Munkához látott. Értelmes, izmos és ügyes ember volt; erejétől telhetőleg dolgozott; úgy

látszott, a gazda meg van vele elégedve. Miközben dolgozott, arra ment egy csendőr, észrevette és elkérte az igazolványait. Meg kellett mutatni a sárga útlevelét. Ennek végeztével Jean Valjean folytatta a munkáját. Valamivel előbb megkérdezte az egyik munkástól, hogy mi a fizetség ezért a munkáért egy napra; azt mondta neki: *harminc sou.* Mikor beesteledett, mivel másnap reggel tovább kellett mennie, jelentkezett a szeszfőző tulajdonosánál és kérte a bérét. A gazda egy szót sem szólt és kifizetett neki huszonöt sout. Ő tiltakozott. A felelet ez volt: *ez éppen elég neked.* Nem engedett. A gazda a szeme közé nézett és csak ennyit mondott: *vigyázz, mert becsuknak!*

Megint úgy érezte, hogy meglopták.

A társadalom, az állam, mikor levont a megtakarított pénzéből, nagyban lopta meg. Most az egyesre került a sor, aki kicsinyben lopta meg.

A szabadulás nem felszabadulás. A fegyházból kiszabadul az ember, de rajta marad a kárhozat bélyege.

Hát ez történt vele Grasseban. Hogy Digneben hogyan fogadták, azt már láttuk.

X. Az ébredés.

Tehát mikor a székesegyház órája elütötte a hajnali két órát, Jean Valjean felébredt.

Arra ébredt fel, hogy az ágya nagyon is finom. Idestova húsz éve, hogy nem feküdt ágyban és ámbár nem vetkőzött le, ez az élmény sokkal újszerűbb volt, hogysem ne zavarta volna álmát.

Több, mint négy órát aludt. A fáradtsága elmult. Hozzászokott a kevés alváshoz.

Kinyitotta a szemét és egy darabig belebámult a körülötte terpeszkedő sötétségbe, aztán megint lehúnyta, hogy újra elaludjon.

Ha az embert napközben sok mindenféle élmény izgatta, ha bizonyos dolgok foglalkoztatják a lelkét, elalszik, de újra nem tud elaludni. Az álom könnyen jön, de sokkal nehezebben jön meg újra. Ez történt Jean Valjeannal is. Nem tudott újra elaludni és elkezdett gondolkodni.

Olyan pillanatokat élt át, amelyekben lelkének gondo-

latai zürzavarosak voltak. Az agyvelejében valami homályos kavargás uralkodott el. Régi emlékei és friss emlékei össze-vissza hullámzottak és zürzavarosan kavarogtak benne, elvesztették alakjukat, mérhetetlenül megnőttek, aztán egyszerre csak eltüntek, mint valami mocsaras és felkavart vízben. Rengeteg gondolata támadt, de volt köztük egy, amely szüntelenül újra jelentkezett és kiszorította mind a többit. Ez a gondolat, mindjárt meg is mondjuk, ez volt: — észrevette a hat ezüst evőeszközt és a nagy kanalat, amit Magloire asszony az asztalra tett.

Ez a hat ezüst evőeszköz kisértette, — itt volt, néhány lépésnyire. Az öreg szolgáló éppen abban a pillanatban tette vissza az ágy melletti kis faliszekrénybe, amikor átment a szomszéd szobán, hogy abba a szobába jusson, amelyben most volt. — Jól megjegyezte ezt a faliszekrényt. Jobbról, amint az ebédlőből belép az ember. Tömör ezüst. Régi ezüstnemű. Ezért a nagy kanálért legalább kétszáz frankot meg lehetne kapni. A dupláját annak, amit tizenkilenc év alatt keresett. Igaz, hogy többet keresett volna, ha az *adminisztráció nem lopta volna meg.*

A lelkeálló órán keresztül hánykolódott ezeken a hullámokon s ebbe valami küzdelem is vegyült. Az óra hármat ütött. Megint kinyitotta a szemét, hirtelen felült, kinyujtotta a karját és kitapogatta a hátizsákját, amelyet odadobott az alkov sarkába, aztán lelógatta a lábait, lelépett a földre és szinte nem is tudta hogyan, egyszerre csak ült az ágya szélén.

Egy darabig ebben helyzetben révedezett és ha valaki így látta volna ebben a sötétségben egyedül virrasztani az alvó házban, megborzongott volna tőle. Egyszerre csak lehajolt, lehúzta a cipőjét és csendesen letette az ágy előtti gyékényre, aztán megint elrévedezett és meg sem moccant.

E csúf elmélkedés közepette azok a gondolatok, amelyeket épen jeleztünk, szüntelenül foglalkoztatták az agyvelejét, jöttek-mentek, visszatértek, valahogy ránehezedtek; s aztán nem is tudta miért, a révedezésnek bizonyos gépies konokságával egyre csak egy Brevet nevü fegyencre gondolt, akit ismert a fegyházban, akinek a nadrágját kötött pamutnadrágtartó tartotta. Ennek a nadrágtartónak kockás mintája szüntelenül újra felbukkant a lelkében.

Megmaradt ebben a helyzetében és megmaradt volna benne végtelen sokáig, talán egészen napkeltéig, ha az óra nem ütött volna egyet, negyedet vagy felet. Mintha ez az ütés így biztatta volna : gyerünk !

Felállt, egy pillanatig még habozott és hallgatózott ; a házban néma csend ; ekkor egyenesen és apró lépésekkel az ablakhoz ment, amely kirévlett a sötétből. Az éjszaka nem volt nagyon sötét ; holdtölte volt s a hold előtt szélhajtotta terebélyes felhők úszkáltak. Emiatt odakint változott a fény és az árnyék, egyszer elsötétedett, aztán kivilágosodott és bent a szobában valami félhomály terjengett. Ez a félhomály elegendő volt arra, hogy eligazodjék, a felhők miatt el-el sötétült, s olyan volt, mint az a sötétség, amely egy pinceablakra nehezedik, amely előtt járókelők jönnek-mennek. Jean Valjean odaért az ablakhoz és megvizsgálta. Rácsa nem volt, a kertre nyilt és a vidék szokása szerint csupán kis retesszel volt bezárva. Kinyitotta, de hogy hirtelen hideg és csipős levegő áradt be a szobába, rögtön bezárta. Kinézett a kertbe és figyelmes tekintete inkább tanulmányozta, mint szemlélte. A kertet elég alacsony fehér fal övezte, amelyen könnyű volt átmászni. A végében a falon túl egyforma terebélyes fák koronáját fedezte fel, ami arra mutatott, hogy a fal valami sugárúttól vagy fákkal beültetett uccától választja el a kertet.

Miután mindezt áttekintette, elhatározott mozdulatot tett, visszament az alkóvba, fogta a hátizsákját, kinyitotta, turkált benne s kihúzott belőle valamit, amit az ágyra tett, a cipőjét betette a zsák egyik rekeszébe, aztán bekötözte, vállára vette, fejére tette sapkáját, ellenzőjét a szemére húzta, előkereste a botját és odatámasztotta az ablak sarkába, aztán visszament az ágyhoz és elszántan felvette azt a tárgyat, amit az előbb letett. Valamiféle rövid vasrúd volt ez, az egyik vége nyárs módjára ki volt hegyezve.

A sötétben nehéz lett volna megismerni, hogy ez a vasdarab miféle szerszám volt. Talán feszítővas volt? vagy talán bunkó?

Nappal könnyen meg lehetett volna ismerni, hogy nem volt ez más, mint bányászlámpa. Akkoriban a fegyenceket néha felhasználták arra, hogy a Toulont környező hegyekben követ fejtsenek és nem volt ritka eset,

hogy kezükbe került egy-egy bányász szerszám. A bányászlámpák tömör vasból készültek s a rudjuk alsó vége hegyes volt, hogy be tudják szúrni a sziklába.

Jobb kezébe fogta ezt a lámpát és lélegzetét visszafojtva, nesztelen léptekkel megindúlt a szomszéd szoba ajtaja felé, amely, mint tudjuk, a püspök szobája volt. Amint az ajtóhoz ért, látta, hogy félig nyitva van. A püspök nem zárta be.

XI. Mit csinált ?

Jean Valjean hallgatódzott. Semmi nesz.

Betolta az ajtót.

Az ujja hegyével tolta be, könnyedén, csendesen, mint a tolvaj és nyugtalanul, mint a macska, amely be akar menni.

Az ajtó engedett a nyomásnak és észrevétlenül és csendesen megmozdult s a nyilása kissé tágult.

Várt egy pillanatig, aztán még egyszer megtolta az ajtót, most már merészebben.

Megint csendben várt. A nyilás most már elég nagy volt, befért volna rajta. Csakhogy az ajtó mellett kis asztal állt derékszögben, ami kellemetlenül útjában volt.

Jean Valjean felismerte a nehézséget. Minden erejére szükség volt, hogy jobban kitágítsa a nyilást.

Megalkudott a helyzettel és harmadszor is megtaszította az ajtót, erőszakosabban, mint az előbbi két alkalommal. Ezúttal egy rosszul olajozott sarokvas hirtelen rekedten és elnyújtottan megcsikordult a sötétségben.

Jean Valjean megremegett. A sarokvas csikorgása úgy hangzott a fülében, mint valami csattanás és oly félelmetesen, mint az utolsó ítélet harsonája.

Az első perc fantasztikus nagyításában szinte úgy képzelte, hogy ez a sarokvas megéled és egyszerre csak szörnyű életre kel és ugat, mint egy kutya, hogy felverjen mindenkit és felébressze az alvó embereket.

Borzongva, fejvesztetten megállt és lábujjhegyéről a sarkára ereszkedett. Hallotta, amint halántékán az ütőerek vertek, mint két kalapács és úgy tűnt neki, hogy a lélegzete úgy tör elő a melléből, mint valami zúgó szél egy barlangból. Lehetetlennek tartotta, hogy ez a nyikorgó

sarokvas ne riasztotta volna fel az egész házat, mint valami földrengés lökése ; az ajtó, amelyet betaszított, mintegy riadót fújt és segítségért kiabált ; az aggastyán bizonyosan felkel, a két öreg nő sikoltozni kezd, emberek jönnek segítségül ; negyedóra múlva fel lesz bolygatva az egész város és talpon lesz a csendőrség. Egy pillanatig azt hitte, hogy vége van.

Dermedten állt a helyén, mint valami sóbálvány és moccanni sem mert.

Eltelt néhány perc. Az ajtó sarkig tárva volt. Egy pillantást kockáztatott a szobába. Ott bent semmi sem moccant. Hallgatódzott. A házban nem mozdult semmi. A rozsdás sarokvas csikorgása senkit sem ébresztett fel.

Ez az első veszedelem elmúlt, de még mindig borzalmas vihar tombolt benne. Mégsem hátrált. Még akkor sem hátrált, mikor azt hitte, hogy vége van. Csak arra gondolt, hogy gyorsan végezzen. Egy lépést tett előre és belépett a szobába.

Ebben a szobában tökéletes nyugalom terjengett. Imitt-amott ki lehetett venni bizonyos határozatlan és zavaros formákat, amelyek nappal az íróasztalon szétszórt papirdarabok voltak, nyitott fóliók, zsámolyon tornyosuló kötetek, ruhákkal megrakott karosszék, imazsámoly és ami ebben az órában mind csupa homályos szeglet, sápadt folt. Jean Valjean óvatosan ment előre és vigyázott, hogy bele ne ütközzék a bútorokba. A szoba mélyéből feléje szűrődött az alvó püspök egyenletes és nyugodt lélegzése.

Egyszerre csak megállt. Ott volt az ágy mellett. Hamarább ért oda, mintsem hitte volna.

A természet néha valami homályos és értelmes véletlenséggel keveri hatásait és nyilvánulásait a cselekedeteinkbe, mintha azt akarná, hogy magunkra eszméljünk. Majdnem félórája terebélyes felhő borította az eget. Abban a pillanatban, amikor Jean Valjean megállt az ágy előtt, ez a felhő szétfoszlott, mintha szándékosan tette volna, egy holdsugár hatolt be a hosszú ablakon s hirtelen megvilágította a püspök halvány arcát. Nyugodtan aludt. Majdnem felöltözötten feküdt az ágyában, mert a Basses-Alpes éjszakai hidegek, barna gyapjúing volt rajta, amely egészen csuklóig befedte karjait. A feje az álom ernyedtségében hanyatlott el párnáján ; főpásztori gyűrűs keze

amelyből annyi könyörületesség és szent cselekedet fakadt, lecsüngött az ágyról. Egész arcán a kielégültség, a reménység, és a boldogság valami meghatározhatatlan ragyogása ömlött el. Több volt ez, mint mosoly és már majdnem sugárzás volt. A homlokán valami láthatatlan fényesség kimondhatatlan tündöklése ragyogott. Az igazak lelke álmukban titokzatos egek szemléletébe merül.

Ennek az égnek a visszfénye ömlött el a püspökön.

Ez egyúttal valami ragyogó sugárzás is volt, mert ez az ég ő benne volt. A lelkiismerete volt ez az ég.

Abban a pillanatban, mikor a holdsugár ráesett erre a, hogy úgy mondjuk, belső fényességre, az alvó püspök mintha dicsfényben úszott volna. Mégis ez a fény szelid maradt és valami kimondhatatlan félhomály fátyolozta. Ez a hold az égen, ez az álomba ernyedt természet, ez a kert, amelyben semmisem rezdült, ez a végtelenül nyugodt ház, ez az óra, ez a pillanat, ez a csend valami kimondhatatlan ünnepélyességgel tetézte ennek a bölcsnek imádandó pihenését és valami felséges és derűs glóriával övezte fehér haját és lehúnyt szemeit, az arcát, amely csupa reménység volt és csupa bizalom, ezt az aggastyánfejet és ezt a gyermeki szunnyadást.

Szinte az istenség ömlött el ezen a férfiún, aki tudtán kivül ilyen felséges volt.

Jean Valjean ott állt az árnyékban, mozdulatlanul, vaslámpájával a kezében, döbbenten a sugárzó aggastyán előtt. Soha ilyet még nem látott. Ez a bizalom megdöbbentette. Az erkölcsi világban nincs nagyszerűbb látvány ennél: egy felkavart és nyugtalan lélek, valami gonosztett küszöbén, amint szemléli az igaznak álmát.

Ebben a magányos álomban, olyan ember szomszédságában, amilyen ő, volt valami magasztos, amit homályosan, de leküzdhetetlenül érzett.

Senki sem tudta volna megmondani, mi viharzott benne végig, még ő maga sem. Ha megpróbálunk számot adni róla, arra kell gondolnunk, hogy az elképzelhető legdurvább valami állott szemben az elképzelhető legszelidebb valamivel. Még az arcán sem lehetett volna határozottan megkülönböztetni semmit. Valami tébolyult döbbenet volt ez. Nézte. Ez az egész. De mire gondolt? Ezt lehetetlen volt kitalálni. Csak annyi volt nyilvánvaló, hogy megindult és megingott. De miféle megindultság volt ez?

Le nem vette a szemét az aggastyánról. Az egyetlen dolog, ami világosan látszott testtartásán és arcán, valami különös határozatlanság volt. Azt lehetett volna mondani, hogy két véglet között ingadozik; a pusztulás és a megtisztulás között. Ugy látszott, el van szánva arra, hogy beszakítja ezt a koponyát, vagy megcsókolja ezt a kezet.

Néhány pillanat multán balkezét lassan a homlokához emelte és levette a sapkáját, aztán a karja ép oly lassan lehanyatlott és Jean Valjean ujra elmerült szemlélődésében, balkezében a sapkája, jobb kezében a vasdorong, és vad fején égnek meredt a haja.

A püspök mélységes békességben aludt tovább e borzalmas tekintet alatt.

Egy holdsugár homályosan megvillantotta a kandalló felett a feszületet, amely mintha kitárta volna karjait mindkettejük felé, hogy megáldja az egyiket, és megbocsásson a másiknak.

Egyszerre csak Jean Valjean visszacsapta a sapkát a fejére, aztán hirtelen végigment az ágy mentén, már nem nézett a püspökre, egyenesen odament a faliszekrényhez, amelyet homályosan észrevett az ágy mellett; felemelte a vaslámparudat, hogy felfeszítse a zárat; a kulcs benne volt; kinyitotta; az ezüst evőeszköz kosara mindjárt a szemébe tűnt; kivette, nagy léptekkel átment a szobán, nem vigyázott, nem törődött a zajjal, elérte az ajtót, belépett a kápolnába, kinyitotta az ablakot, fogta a botját, átlépett a földszint párkányán, betette az ezüstöt a hátizsákjába, eldobta a kosarat, átvágott a kerten, átugrott a falon, mint valami tigris és elfutott.

XII. A püspök munkában.

Másnap napkelte táján Bienvenu főtisztelendő a kertjében sétálgatott. Magloire asszony rohant felé magából kikelten.

— Főtisztelendő uram, főtisztelendő uram, — kiabált, — tudja-e nagyságod, hol az ezüstös kosár?

— Tudom, — felelt a püspök.

— Hála Istennek! — sóhajtott fel az asszony. Már nem tudtam, hova lett.

A püspök felvette a kosarat az egyik virágágyról. Odaadta Magloire asszonynak.

— Tessék.

— No és? — szólalt meg ez. — Üres! Hol az ezüst?

— Ó! — szólt a püspök. — Hát az ezüst izgatja magát? Nem tudom, hol van.

— Jóságos Isten! Ellopták! Ez a tegnap esti ember lopta.

Magloire asszony öreges fürgesége minden elevenségével egy szempillantás alatt befutott a kápolnába, bement az alkóvba és visszaszaladt a püspökhöz. A püspök éppen lehajolt és sóhajtozva vizsgálgatott egy guillonsi kanáltorma virágot, amelyet a kosár összetört, mikor ráesett a virágágyra. Magloire asszony kiáltozására visszafordult.

— Főtisztelendő uram, az az ember elment! Ellopta az ezüstöt!

Alig hagyta el ajkát ez a kiáltás, a tekintete odaesett a kert sarkára, ahol meglátszottak az átmászás nyomai. A fal zsindelyei fel voltak tépve.

— Nini! arra ment ki. Kiugrott a ruelle Couchefilet-re! Ó, az átkozott! Ellopta az ezüstünket!

A püspök egy pillanatig hallgatott, aztán felemelte komolyan a szemét és szeliden mondta Magloirenénak:

— És hát mindenekelőtt mienk volt ez az ezüst?

Magloire asszonyba belefagyott a szó. Megint hallgattak, aztán a püspök folytatta:

— Magloire asszony, ezt az ezüstöt már régóta jogtalanul tartottam birtokomban. Ez a szegényeké volt. Mi volt ez az ember? Nyilvánvaló, hogy szegény.

— Ó, Jézusom! — sápítozott Magloire asszony. — Nem az én károm, nem is a kisasszonyé. Nekünk ugyan mindegy. De a főtisztelendő úr kára. Hát mivel eszik most már a főtisztelendő úr?

A püspök meghökkenten nézett rá.

— Ugyan! Hát nincs ónevőeszköz?

Magloire asszony rándított egyet a vállán.

— Az ónnak szaga van.

— Hát akkor vasevőeszköz.

Magloire asszony jelentőségteljes fintort vágott.

— A vasnak mellékíze van.

— Na jó, — mondta a püspök — hát akkor faevőeszköz.

Kis vártatva ott reggelizett annál az asztalnál, ahol az este Jean Valjean ült. Reggelizés közben Bienvenu

főtisztelendő derűsen értésére adta nővérének, aki egy szót sem szólt és Magloire asszonynak, aki halkan duruzsolt, hogy nincs szükség sem kanálra, sem villára, még csak favillára sem ahhoz, hogy egy darab kenyeret egy csésze tejbe mártogasson.

— Ki látott már ilyet! — dohogott Magloire asszony magában, amint sürgött-forgott, — befogadni ilyen embert! És a szomszéd szobában elszállásolni! És micsoda szerencse még, hogy csak lopott! Ó Istenem! Megborzongok, ha rágondolok!

Mikor a püspök és nővére éppen felkelt az asztaltól, kopogtattak az ajtón.

— Szabad — szólt a püspök.

Az ajtó nyílt. Furcsa és durva csoport tűnt fel a küszöbön. Három ember fogott egy negyediket a gallérjánál fogva. A három ember csendőr volt; a negyedik Jean Valjean.

Egy csendőrőrmester, aki úgylátszik a csapat vezetője volt, megállt az ajtóban. Aztán belépett, odalépett a püspökhöz és katonásan tisztelgett.

— Főtisztelendő uram . . . — kezdte.

Erre a szóra Jean Valjean, aki mogorva volt és levertnek látszott, meghökkenten kapta fel a fejét.

— Főtisztelendő! — dörmögte. — Hiszen akkor nem plébános . . .

— Csönd! — rivalt rá az egyik csendőr. — Ez a főtisztelendő püspök úr.

Közben Bienvenu főtisztelendő olyan fürgén, amint előrehaladott kora megengedte, közeledett hozzá.

— Ó! Ön az! — kiáltott fel, amint megpillantotta Jean Valjeant. — Örülök, hogy látom. Igen, igen, csakhogy én a gyertyatartókat is önnek ajándékoztam, azok is ezüstből vannak, mint a többi és legalább kétszáz frankot megkaphat értük. Miért nem vitte el az evőeszközeivel együtt?

Jean Valjean tágra nyitotta a szemeit és olyan arckifejezéssel nézett a tiszteletreméltó püspökre, amit emberi nyelven nem lehet kifejezni.

— Főtisztelendő uram, — szólalt meg a csendőrőrmester, — hát igaz, amit ez az ember mondott? Találkoztunk vele. Ugy ment, mint aki szökik. Feltartóztattuk, hogy megvizsgáljuk. Ez az ezüstnemű volt nála . . .

— És azt mondta önöknek, — vágott szavába a püspök mosolyogva, — hogy egy öreg pap bácsitól kapta ajándékba, akinél az éjszakát töltötte? Tisztán látom az ügyet. És önök visszahozták ide? Ez nem járja.

— Hát akkor, — szólalt meg az őrmester, — útjára engedhetjük?

— Természetesen, — felelte a püspök.

A csendőrök elengedték Jean Valjeant, aki hátratántorodott.

— Hát csakugyan szabadon engednek? — kérdezte szinte érthetetlen hangon, mintha álomban beszélt volna.

— Igen, elengednek, hát nem érted? — förmedt rá az egyik csendőr.

— Barátom, — szólalt meg a püspök, — mielőtt távozik, itt vannak a gyertyatartói. Fogja.

Odament a kandallóhoz, levette a két ezüst gyertyatartót és odavitte Jean Valjeannak. A két nő csak nézte, hogy mit csinál, szó nélkül, moccanás nélkül, és még a tekintetükkel sem zavarták a püspököt.

Jean Valjeannak minden porcikája reszketett. Gépiesen és réveteg tekintettel átvette a két gyertyatartót.

— Most, — szólalt meg a püspök, — menjen békében. — Igaz is, barátom, ha még egyszer visszajön, fölösleges a kerten át távoznia. Mindig bejöhet és távozhatik az uccai ajtón. Éjjel-nappal csak kilincsre van becsukva.

Aztán odafordult a csendőrökhöz :

— Uraim, önök távozhatnak.

A csendőrök elmentek.

Jean Valjean úgy érezte, hogy rögtön elájul.

A püspök odalépett hozzá és halkan így szólt :

— Ne feledje el, ne feledje el soha, hogy megigérte nekem, hogy ezt az ezüstöt arra használja, hogy tisztességes emberré váljék.

Jean Valjean, aki egyáltalán nem emlékezett rá, hogy akármit is igért volna, egy hangot sem tudott kiejteni. A püspök hangsúlyozottan ejtette ki ezeket a szavakat. Bizonyos ünnepélyességgel folytatta :

— Jean Valjean, testvérem, ön már nem a gonoszé, hanem a jóé. Én megvásároltam az ön lelkét ; elvonom a sötét gondolatoktól és a züllés szellemétől és visszaadom az Istennek.

XIII. Kicsi Gervais.

Jean Valjean úgy ment ki a városból, mintha szöknék. Nagy sietve megindult a mezők felé, találomra vágott neki az utaknak és ösvényeknek és nem vette észre, hogy folytonosan visszatért oda, ahonnan kiindult. Igy bolyongott egész délelőtt, nem evett és nem is volt éhes. Egész sereg új élmény ejtette rabul. Valami dühöt érzett magában; nem tudta ki ellen. Nem tudta volna megmondani, hogy meghatották-e vagy megalázták-e. Egy-egy pillanatban valami furcsa meghatottság vett rajta erőt, amely ellen küzdött és amellyel szembeszegezte utolsó húsz esztendejének eldurvulását. Ez a helyzet fárasztotta. Nyugtalanul látta, hogy valamiféle viharos nyugalom ébredezik benne, amelyet szerencsétlenségének igazságtalansága öntött belé. Feltette magában a kérdést, hogy mi lép majd ennek a helyébe. Néha csakugyan jobban szeretett volna a fegyházban lenni a csendőrökkel s jobban szerette volna, ha nem így történik a dolog; nem izgatta volna úgy. Bár késő ősz volt már, a sövényeken imitt-amott volt még néhány késői virág, amelyeknek az illata, amint menetközben megcsapta, gyermekkori emlékeket ébresztett benne. Ezek az emlékek szinte elviselhetetlenek voltak, oly régóta nem bukkantak már fel benne.

Kifejezhetetlen gondolatok torlódtak agyában az egész nap folyamán.

Mikor a nap nyugovóra hajolt s még a legapróbb kavics árnyékát is hosszúra nyújtotta a földön, Jean Valjean ott ült egy bokor tövében valami nagy, vörös, teljesen elhagyatott ugar végében. A látóhatáron csak az Alpok meredtek fel. Még csak egy távoli falu tornya sem látszott. Jean Valjean három mérföldnyire lehetett Dignetől. Egy gyalogösvény, amely az ugart átszelte, ott húzódott néhány lépésnyire a bokortól.

Emez elmélkedése közepette, amely csak félelmetesebbé tette volna a rongyait, ha valaki találkozott volna vele, valami vidám zaj ütötte meg a fülét.

Oda fordította a fejét: az ösvényen egy tízéves kis savoyard-fiút látott közeledni, aki énekelt, a kintornája az oldalán és ládikája, amelyben a marmota üldögélt, a hátán

csüngött ; afféle kedves és vídám fiú, akik vidékről vidékre járnak, akiknek a térde kikukucskál a lyukas nadrágjukból.

A fiú egyre csak énekelt, időnkint meg-megállt és játszadozott néhány pénzdarabbal, amit a markában tartott, — valószínüleg az egész vagyona volt. E pénz közt volt egy negyven sou-s darab.

A fiú megállt a bokor mellett, de nem látta Jean Valjeant és fel-feldobta a maroknyi pénzt és eddig mindig nagyon ügyesen elkapta az egész csomót a kezefejével.

Ezúttal azonban elejtette a negyven sou-s darabot, amely a bozót felé gurult, egészen Jean Valjeanhoz.

Jean Valjean rálépett.

A fiú követte tekintetével a pénzdarabot és meglátta a férfit.

Nem ijedt meg és egyenesen odament az idegenhez.

Teljesen elhagyatott hely volt ez. Ameddig csak a szem ellátott, nem volt senki sem az ugaron, sem az ösvényen. Nem hallatszott egyéb, csak egy csapat vándormadár el-elhalkuló csipogása, amely végtelen magasságban vágott át az égboltozaton. A fiú háttal fordult a napnak, amely aranyszálakkal szőtte be a haját és véres bíborfényébe borította Jean Valjean elvadult arcát.

— Uram, — szólalt meg a kis savoyard afféle gyermeki bizalommal, amiben egybevegyül a tudatlanság és az ártatlanság, — hol a pénzem?

— Mi a neved? — kérdezte Jean Valjean.

— Kicsi Gervais, uram.

— Takarodj, — szólt rá Jean Valjean.

— Uram, — makacskodott a fiú, — adja vissza a pénzemet.

Jean Valjean leszegte a fejét és nem felelt.

A fiú újra kezdte :

— A pénzemet, uram !

Jean Valjean tekintete továbbra is a földre meredt.

— A pénzemet, — sikoltozott a fiú, — a fehér pénzemet ! Az ezüst pénzemet !

Jean Valjean mintha nem hallotta volna. A fiú megragadta a kabátja gallérjánál fogva és megrázta. Egyúttal pedig azon erőlködött, hogy félretolja a kincsére nehezedő patkós nagy cipőt.

— A pénzemet akarom ! A negyven sou-somat akarom!

A fiú sírt. Jean Valjean felkapta a fejét. Még mindig

ült. Szeme zavaros volt. Meghökkenten nézte a fiút, aztán a botja után nyúlt és rettenetes hangon rárivallt :

— Ki az?

— Én vagyok, uram, — felelt a fiú. — Kicsi Gervais ! Én ! Én ! Adja vissza a negyven sou-mat, kérem szépen ! Emelje fel a lábát, uram, kérem szépen !

Aztán, akármilyen kicsi volt is, elborította az izgalom és szinte fenyegetődzni kezdett :

— Nahát, fölemeli rögtön a lábát? Emelje fel hát a lábát, hallja-e !

— Á ! Még mindig itt vagy ! — förmedt rá Jean Valjean és hirtelen felugrott, a lábát folytonosan az ezüstpénzen tartotta és hozzátette : — Hordd el az irhádat !

A fiú ijedten nézett rá, aztán tetőtől-talpig végigremegett és néhány másodperces döbbenet után futásnak eredt s minden erejéből futott, még csak visszafordulni sem mert, még csak kiáltani sem mert.

Azonban bizonyos távolságban elfult a lélegzete, kénytelen volt megállni és Jean Valjean révedezése közben hallotta a zokogását.

Pár pillanat mulva eltűnt a fiú.

A nap lenyugodott. Jean Valjeanra köröskörül ráborult a sötétség. Egész nap nem evett ; valószinűleg láza volt.

Állva maradt s akkor sem változtatott a tartásán, amikor a fiú már elmenekült. A lélegzete hosszú és egyenlőtlen időközökben duzzasztotta mellét. A tekintete tíz vagy tizenkét lépésnyire meredt maga elé s mintha mélységes figyelemmel tanulmányozta volna azt az öreg kék cserépdarabot, amely ott hevert a fűben. Egyszerre csak végigborzongott ; megérezte az esti hűvösséget.

Homlokára húzta a sapkáját, gépiesen összehúzta és begombolta a kabátját, egy lépést tett és lehajolt a földre, hogy felvegye a botját.

Ebben a pillanatban észrevette az ezüstpénzt, amelyet a lába félig benyomott a földbe s amely megcsillant a kavicsos földön.

Mintha villamos ütés érte volna. — Mi ez? — mormogta a fogai közt. Három lépést hátrált, aztán megállt, de nem tudta levenni a szemét arról a helyről, ahová a lába egy pillanattal előbb benyomódott, mintha ez a csillámló pénzdarab a homályosságban valami nyitott szem lett volna, amely reá szegeződik.

Néhány másodperc mulva mohón odakapott az ezüstpénzhez, megragadta, felállt és messzi elnézett a mezőn, végigjártatta tekintetét a látóhatár minden pontján, csak állt és borzongott, mint valami megriasztott vad, amely menedéket keres.

Semmit sem látott. Az éjszaka leszállt, az ugar hideg volt és bizonytalan, nagy ibolyaszin ködök kóválygottak a szürkület félhomályában.

Felsóhajtott és hirtelen megindult egy bizonyos irányban, arra, amerre a fiú eltűnt. Vagy száz lépés után megállt, körülnézett és nem látott semmit.

Ekkor torkaszakadtából elkiáltotta magát: — Kicsi Gervais! Kicsi Gervais!

Elhallgatott és várt.

Semmi felelet.

A mező elhagyatott volt és komor. Köröskörül a végtelen. Nem volt körülötte egyéb, csak a sötétség, amelybe beleveszett a tekintete és a csend, amelybe beleveszett a hangja.

Fagyos szél kerekedett és gyászos mozgásra késztette körülötte a dolgokat. A fák sovány kis ágaikkal hihetetlenül dühösen csapkodtak. Mintha csak fenyegettek és üldöztek volna valakit.

Ujra nekiindult, aztán futásnak eredt, időnkint megállt és belekiáltott a magányosságba, az elképzelhető legirtózatosabb és legkétségbeejtőbb hangon: — Kicsi Gervais! Kicsi Gervais!

Bizonyos, hogy ha a fiú meg is hallotta volna, félt volna és nem mert volna mutatkozni. Csakhogy a fiú már bizonyosan nagyon messze járt.

Pappal találkozott, aki lóháton ült. Odament hozzá és megszólította:

— Plébános uram, nem látott errefelé egy fiút?

— Nem, — felelt a pap.

— Ugy hivják, hogy kicsi Gervais.

— Senkit sem láttam.

Elővett a tárcájából két darab öt frankost és odaadta a papnak.

— Plébános uram, a szegényeinek, — plébános uram, olyan tiz éves kis fiú volt, azt hiszem marmota volt a hátán meg kintorna. Erre járt. Olyan savoyard-fiú, tetszik tudni?

— Én nem láttam semmit.

— Kicsi Gervais? Nem idevaló valamelyik faluba? Nem tudná megmondani?

— Ha így van a dolog, barátom, amint ön mondja, akkor az a kis fiú nem ide való. Csak úgy kóborol a vidéken. Ezeket nem ismeri senkise.

Jean Valjean kihúzott még két ötfrankost és odaadta a papnak :

— A szegényeinek, — mondta.

Aztán tétován hozzátette :

— Plébános uram, fogasson el. Tolvaj vagyok.

A pap mind a két sarkantyúját belevágta a lovába és riadtan elvágtatott.

Jean Valjean futásnak eredt abban az irányban, amelyben az előbb elindult.

Elég hosszú utat tett már meg így, nézelődött, hivogatta, kiabált, de nem találkozott senkivel. Kétszer vagy háromszor odaszaladt az ugaron valami tárgyhoz, ami úgy tűnt neki, mintha valami gubbaszkodó vagy összekuporodott élőlény volna ; csak egy-egy bokor volt, vagy egy-egy kődarab, ami kiállt a földből. Végül egy olyan helyen, ahol három ösvény keresztezte egymást, megállt. Felkelt a hold. Elnézett a messzeségbe és utoljára szólítgatta : — Kicsi Gervais ! Kicsi Gervais ! Kicsi Gervais ! — A kiáltása beleveszett a ködbe, még visszhangot sem vert. Még elsuttogta : — Kicsi Gervais ! — De már gyenge és szinte érthetetlen hangon. Ez volt az utolsó erőfeszítése ; a lábai hirtelen megroggyantak, mintha valami láthatatlan hatalom egyszerre csak elborította volna gonosz lelkiismeretének súlyával ; kimerülten omlott egy nagy kődarabra, ökle a hajába mélyedt és arca a térdei közé furódott és felkiáltott : — Nyomorult vagyok !

A szíve lázadozott és ekkor sírva fakadt. Tizenkilenc év óta most sírt először.

Mikor Jean Valjean távozott a püspöktől, láttuk, túl volt mindazon, ami eddig a meggyőződése volt. Nem tudott számot adni magának arról, hogy mi ment végbe benne. Az aggastyán angyali cselekedetével és szelíd szavaival szemben megmakacsolta magát. »Ön megigérte nekem, hogy tisztességes emberré válik. Én megvásárolom az ön lelkét. Elveszem a züllöttség szellemétől és visszaadom a jó Istennek.« Szüntelenül ez jutott az eszébe.

Szembeállította ezzel a mennyei irgalmassággal azt a kevélységet, amely mintegy a bűn vára bennünk. Homályosan érezte, hogy ennek a papnak a bocsánata a legnagyobb támadás és a legfélelmetesebb roham, amely valaha is megrázta ; hogy elvetemedettsége végleges lesz, ha ellentáll ennek a kegyelemnek ; hogy ha enged, le kell mondania arról a gyűlöletről, amellyel a többi emberek cselekedetei annyi év során megtöltötték a lelkét és amelyben öröme telt ; hogy ezuttal győznie kell, vagy vereséget kell szenvednie és hogy a küzdelem, a mérhetetlen és döntő küzdelem, megindult az ő gonoszsága és ennek az embernek a jósága között.

Ezekben a megvilágosodásokban úgy ment, mint valami részeg. Miközben így ballagott tétova tekintettel, vajjon volt-e határozott fogalma arról, hogy mi lehet dignei kalandjának az eredménye? Vajjon hallotta-e mindezt a titokzatos zúgást, ami figyelmeztette vagy zavarta a lelkét az élet bizonyos pillanataiban? Vajjon fülébe súgta-e egy hang, hogy sorsának ünnepélyes óráját élte át, hogy számára nincs már középút, hogy ha ezentúl nem válik a legjobb emberré, akkor a leggonoszabbá válik, hogy most már úgyszólván magasabbra kell emelkednie a püspöknél, vagy mélyebbre süllyednie a gályarabnál, hogy ha jó akar lenni, angyallá kell válnia, hogy ha gonosz akar maradni, szörnyeteggé kell válnia?

Itt még egyszer fel kell vetnünk ezeket a kérdéseket, amelyeket már máshol fölvetettünk, vajjon homályosan derengett-e a lelkében mindennek valami halvány fogalma? A szerencsétlenség, ezt már említettük, kétségtelenül neveli az észt ; mindazonáltal kétséges, hogy vajjon Jean Valjean olyan állapotban volt-e, hogy fel tudta ismerni mindazt, amiről itt beszélünk. Ha fel is támadtak benne ezek a gondolatok, inkább csak sejtette, mint látta őket és nem volt egyéb eredményük, mint, hogy elviselhetetlen és szinte fájdalmas kétségbeesésbe taszították. Mikor kijött abból az alaktalan és fekete valamiből, amit fegyháznak neveznek, a püspök fájdalmat okozott a lelkének, mint ahogy a nagyon élénk világosság bántja annak a szemét, aki a sötétségből jön. A jövendő élet, a lehetséges élet, amely ezentúl kínálkozott neki, tisztán és sugárzón, borzongással és szorongással töltötte el. Igazán nem tudta már, hogy hol van. Mint valami baglyot,

amely hirtelen meglátja a napfelkeltét, a fegyencet vakította és szinte megvakította az erény.

Csak az volt bizonyos, csak abban nem kételkedett, hogy már nem volt ugyanaz az ember, hogy már minden megváltozott benne, hogy már nem volt hatalma arra, hogy kitörölje emlékéből azt, amit a püspök mondott neki és amivel meghatotta.

Ebben a lelkiállapotában találkozott Kicsi Gervais-vel és ellopta tőle a negyven souját. Miért? Nem tudta volna határozottan megmagyarázni; vajjon utolsó erőfeszítése s mintegy utolsó kitörése volt-e ez azoknak a gonosz gondolatoknak, amelyeket a fegyházból hozott magával, az ösztön valami maradványa-e, annak a valaminek az eredménye, amit a statikában úgy hívnak, hogy *tehetetlenségi erő*? Ez volt és ép így lehet, hogy nem ez volt. Mondjuk meg egyszerűen, hogy nem ő volt az, aki lopott, nem az ember lopott, hanem az állat, amely megszokásból és ösztönből bárgyun rátette a lábát arra az ezüstpénzre, holott az esze küzködött ellene ennyi hallatlan és új kísértés közepette. Mikor az értelme felébredt és látta ezt a vadállati cselekedetet, Jean Valjean rémülten riadt vissza és a döbbenet kiáltása tört ki belőle.

Különös tünemény, amely csak ebben a helyzetben volt lehetséges, amelyben ő volt, hogy mikor ellopta azt az ezüstpénzt attól a fiútól, olyasmit követett el, amire már nem volt képes.

Bármikép van is a dolog, ez az utolsó gonosztette döntő hatással volt rá; durván áthasította azt a káoszt, amely az értelmében volt és szétoszlatta, egyik oldalra terelte a sűrű sötétséget, a másikra a világosságot és úgy hatott a lelkére ebben az állapotában, mint ahogy bizonyos kémiai reakciók hatnak valami zavaros vegyületre, amelyből aztán kicsapódik az egyik elem és kitisztul a másik.

Mindenekelőtt, mielőtt még megvizsgálta volna magát és elmélkedett volna, kétségbeesetten, mint aki meg akar menekülni, próbálta megtalálni a fiút, hogy visszaadja a pénzét, aztán mikor látta, hogy ez lehetetlen és hiábavaló, csüggedten megállt. Abban a pillanatban, amikor felkiáltott: nyomorult vagyok! észrevette, hogy kicsoda és ezen a ponton már el is vált előbbi énjétől, amely

most már csak kisértet gyanánt tünt elé és amely ott volt előtte, húsból és vérből, bottal a kezében, kabáttal a testén, hátán a lopott holmival teli zsák, elszánt és komor arcával, átkozott tervektől hemzsegő gondolataival: az undorító gályarab, Jean Valjean.

Megjegyeztük már, hogy határtalan szerencsétlensége bizonyos mértékben vizionáriussá tette. Hát ez olyan volt, mint valami látomás. Valóságosan látta maga előtt ezt a Jean Valjeant, ezt a dúlt arcot. Egy-egy pillanatban szinte azt kérdezte magától, hogy ki ez az ember és megborzadt tőle.

Az agyveleje olyan viharos és mégis borzalmasan nyugodt pillanatokat élt át, amelyekben a rémület oly mély, hogy elnyeli a valóságot. Az ember már nem látja maga körül a tárgyakat és mintegy kivetitve látja azokat az alakokat, amelyek a lelkében élnek.

Tehát szemlélte, hogy úgy mondjuk, színről-színre és e hallucináción keresztül valami titokzatos mélységben bizonyos fényességet vett észre, amelyet eleinte fáklyának nézett. Ahogy figyelmesebben szemügyre vette ezt a világosságot, amely a lelkében felragyogott, észrevette, hogy emberi alakja van és hogy ez a fáklya a püspök.

A lelke sorra szemlélgette ezt a két embert, akik igy előtte álltak, a püspököt és Jean Valjeant. Az elsőre okvetlenül szükség volt, hogy eltüntesse a másikat. Ama különös tünemény révén, amely már hozzátartozik az ilyenfajta révületekhez, minél tovább tartott a révedezése, a püspök annál jobban nőtt és annál tündöklőbben ragyogott a szemében, Jean Valjean pedig annál jobban összezsugorodott és elhalványult. Egy bizonyos pillanatban már csak árnyék volt. Egyszerre csak eltünt. A püspök maga maradt.

Valami magasztos sugárzással töltötte be ennek a nyomorultnak egész lelkét.

Jean Valjean sokáig sírt. Forró könnyeket sírt, zokogva sírt, elérzékenyültebben, mint egy asszony, riadtabban, mint egy gyermek.

Miközben sírt, egyre jobban derengett az agyában, valami különös világosság, valami elragadó és egyuttal rettenetes világosság. Elmult élete, első bűne, hosszas bűnhődése, külső elállatiasodása, belső eldurvulása, a sza-

badulás, amelyet annyi bosszúterv édesített, mindaz, ami a püspöknél történt vele, ez az utolsó dolog, amit elkövetett, ennek a negyven sounak elrablása egy gyermektől, ez a bűn, amely annál gyávább és annál szörnyűségesebb volt, mert a püspök bocsánata után követte el, mindez feltámadt benne és feltünt világosan, de olyan világosságban, amelyet mindeddig sohasem látott. Végigszemlélte az életét és irtózatosnak tünt előtte ; végigszemlélte a lelkét és borzalmasnak látta. Mégis valami szelid fényesség ömlött el ezen az életen és ezen a lelken. Ugy tünt neki, hogy Sátánt látja a paradicsom tündöklésében.

Mennyi ideje sírt már így? Mit csinált, miután kisírta magát? Hová ment? Soha sem tudták meg. Csak annyi bizonyosodott be, hogy még ezen az éjszakán a postakocsis, aki ebben az időben a grenoblei szolgálatot ellátta és aki hajnali három óra tájban érkezett Dignebe, mikor áthajtott a püspöki palota előtti uccán, látott egy embert imádkozó állásban, amint ott térdelt a kövezeten, a sötétségben, Bienvenu főtisztelendő úr ajtaja előtt.

HARMADIK KÖNYV

Ezernyolcszáztizenhét

I. 1817.

1817 az az esztendő, amelyet XVIII. Lajos bizonyos királyi tudatossággal, amelyből nem hiányzott a tisztesség, uralkodása huszonkettedik évének nyilvánított. Ez az az esztendő, amelyben Bruguière de Sorsum úr híres ember volt. Valamennyi fodrászműhely a hajpor és a királyi divat visszatérésében reménykedett és mind azurkékre volt festve, liliomosan. Ez volt az a ragyogó idő, amelyben Lynch gróf minden vasárnap ott ült hivatalos székében, mint templomatya a Saint-Germain-des-Prés templomban, francia pairi díszöltözetében, vörös szalagjával és hosszú orrával és olyan méltóságos arccal, amilyen csak annak az embernek lehet, aki valami fényes cselekedet vitt véghez. Az a fényes cselekedet, amelyet Lynch úr elkövetett, ez

volt : mint Bordeaux polgármestere, 1814 március 12-én, kissé hamar adta át a várost Angoulème hercegnek. Ezért kapta a pairi méltóságot. 1817-ben a négy-hatéves gyerekek annak a divatnak hódoltak, hogy hatalmas marokénbőr fülvédős sapkát viseltek, amelyek nagyon hasonlítottak az eszkimók kucsmáihoz. A francia hadsereg osztrákmódra fehér egyenruhát viselt ; az ezredeket légióknak hívták ; számok helyett a megyék nevét viselték. Napoleon Szent Ilona szigetén volt s mivel Anglia nem adott neki zöld szövetet, kifordíttatta régi ruháit. 1817-ben Pellegrini énekelt, Bigottini kisasszony táncolt ; Potier uralkodott ; Odry még nem szerepelt. Madame Saqui lett az utóda Forioságnak. Még voltak poroszok Franciaországban. Delalot úr nevezetes ember volt. A törvényes királyság azzal erősítette a helyzetet, hogy Pleigniernek, Carbonneaunak és Tolleronnak előbb a kezét, aztán a fejét vágatta le. Talleyrand herceg, a nagy kancellár, és Louis abbé, a jövendőbeli pénzügyminiszter, ha egymásra néztek, úgy kacagtak egymás szemébe, mint két augur ; 1790 július 14-én a Champ de Marson mind a ketten bemutatták a Szövetség ünnepén a misét ; Talleyrand mondta a misét, mint püspök, Louis segédkezett neki, mint diakonus. 1817-ben ugyancsak a Champ de Mars mellékutcáin látni lehetett hatalmas fahengereket, amelyek ott feküdtek az esőben, ott korhadtak a fűben, kékre voltak festve, ott volt rajtuk még az aranyozott sasok és méhek nyoma. Azok az oszlopok voltak ezek, amelyek két évvel ezelőtt a császári emelvény tetejét tartották a Champ de Mai alkalmából. Imitt-amott megfeketedtek az osztrákok tábortüzeinek füstjétől, akik ott tanyáztak a Gros-Caillou közelében. Két vagy három ilyen oszlopot elnyelt a táboroknak a tüze és a császáriak melegítették mellettük irdatlan tenyereiket. A Champ de Mai azért volt nevezetes, mert július hónapban tartották, még pedig a Champ de Marson. Ebben az 1817. évben két dolog volt népszerű : a Voltaire-Touquet és a Charte-ról elnevezett burnótszelence. A párisiak legújabb izgalma Dautun gaztette volt, aki testvére fejét beledobta a Marche-aux-Fleurs medencéjébe. A tengerészeti miniszteriumban vizsgálatot kezdtek a szerencsétlenül járt Meduza-fregatt ügyében, ami aztán Chaumareix fejére gyalázatot, Géricault fejére dicsőséget hozott. Selves ezredes Egyiptomba ment és ott Szolimán pasává vedlett.

A Palais des Thermes a rue de la Harpe-on valami kádármesternek volt a műhelye. Az Hôtel de Cluny nyolcszegletű tornyának lapos tetején még mindig látni lehetett azt a kis deszkaalkotmányt, amely obszervatóriuma volt Messiernek, XVI. Lajos tengerészeti csillagászának. Duras hercegnő égszínkék selyemmel, X-lábú bútorokkal bútorozott fogadószobájában három vagy négy barátjának felolvasta a még kiadatlan *Ourika*-t. A Louvre-ról levakarták az N betűket. A Pont d'Austerlitz eddigi nevét elhagyta és ezentúl Pont du Jardin du Roi-nak nevezték, ezen a kettősen talányos néven, amely magában foglalta a Pont d'Austerlitz-et és a Jardin des Plantes-ot. XVIII. Lajos, miközben a körme hegyével folytonosan jeleket karcolt Horatiusába, egyre azokkal a hősökkel foglalkozott, akikből császárok lettek és azokkal a csizmadiákkal, akikből trónörökösök lettek. És csak két dolog aggasztotta : Napoleon s Mathurin Bruneau. A francia akadémia ezt tűzte ki pályakérdésül : *Milyen boldogságot okoz a tudományos foglalkozás.* Bellart úr hivatalosan nagy szónok volt. Már látták sarjadozni árnyékában Broe jövendőbeli főállamügyészt, aki céltáblája volt Paul Louis Courier csipkelődéseinek. Élt valami ál Chateaubriand, akinek Marchangy volt a neve addig is, míg fellép az ál Marchangy, akinek Arlincourt volt a neve. *Claire d'Albe* és *Malek-Adel* mesterművek voltak ; Cottin asszonyt a kor legkitünőbb írójának tartották. Az Institut kitörölte tagjainak sorából Napoleon Bonaparte akadémiai tagot. Egy királyi rendelet Angoulèmeben tengerészeti iskolát állított, mivel Angoulème herceg nagy-admirális volt és mivel nyilvánvaló volt, hogy Angoulème városának minden joga meg van arra, hogy tengeri kikötő legyen, ami nélkül a monarchikus elv csorbát szenvedett volna. A miniszterlanácsban azt a kérdést tárgyalták, vajjon tűrjék-e azokat a képecskéket, amelyek műlovarmutatványokat ábrázoltak és Franconi hirdetéseit diszítették és amelyek körül összecsődült az uccák minden léhűtője. Paër úr, az *Agnese* szerzője, négyszegletes arcu derék bácsi, akinek bibircs volt az arcán, Sassenaye marquise meghitt hangversenyeit vezényelte a rue de la Ville-l'Évèque-en. A fiatal lányok mind a *L'Ermite de Saint-Avelle*-t énekelték, amelynek szövegét Edmond Geraud irta. A *Le Nain jaune* átadta helyét a *Miroir*nak. A Lemblin kávéház

császárpárti volt, szemben a Valois kávéházzal, amely Bourbon-párti volt. Éppen ekkor házasították össze valami sziciliai hercegnővel Berry herceg urat, akit Louvel már szemmel tartott a háttérből. Egy esztendeje mult, hogy Madame de Staël meghalt. A testőrgárda kifütyülte Mars kisasszonyt. A nagy ujságok egészen kicsinyek voltak. Az alakjuk összezsugorodott, de a szabadság annál nagyobb volt. A *Constituonnel* konstitucionális volt. A *La Minerve* Chateaubriand-t *Chateaubriant*-nak nevezte. Ezen a *t* betűn a polgárok sokat kacagtak a nagy iró rovására. A megvásárolható ujságokban a züllött ujságirók sértegették az 1815. év számüzöttjeit; David már nem volt tehetség, Arnault már nem volt szellemes, Carnot már nem volt tisztességes; Soult sohasem nyert csatát; és való igaz, hogy Napoleon nem volt lángész. Mindenki tudja, hogy ha valaki a postán levelet ad fel valami számüzöttnek, azt nagyon ritkán kapják meg, mert a rendőrség valósággal szent kötelességének tartja, hogy elfogja az ilyen leveleket. Ez nem uj dolog; már a számüzött Descartes is panaszkodik miatta. Nos, David valamelyik belga ujságban dühösen irta meg, hogy nem kapja meg azokat a leveleket, amelyeket neki irnak, s ez igen mulatságosnak tűnt a royalista lapok előtt, amelyek ebből az alkalomból kigúnyolták a számüzöttet. Minden mélységnél jobban elválasztott egymástól két embert az, hogy vajjon azt mondták-e, *királygyilkosok*, vagy azt, hogy *szavazók*; azt-e, hogy: *ellenségek*, vagy azt, hogy *szövetségesek*; azt-e, hogy *Napoleon*, vagy azt, hogy *Buonaparte*. Minden józan eszü ember megegyezett abban, hogy a forradalmak kora egyszer s mindenkorra lezárult XVIII. Lajossal, akit »a Charte halhatatlan megalkotójának« neveztek. A Pont-Neuf korlátjában bevésték a *Redivivus* szót abba a talapzatba, amely IV. Henrik szobrára várt. Piet úr nagyjából összeállította kupaktanácsát a rue Thérèse 4. sz. házában, hogy megszilárditsa a monarchiát. A jobboldal vezérei súlyos helyzetekben ezt mondták: »irni kell Bacotnak.« Canuel, O'Mahony és Chappedelaine urak, bizonyos tekintetben Monsieur helyeslésével, megpróbálkoztak azzal, amiből később a »vizparti összeesküvés« fejlődött. A Fekete Tű is ugyancsak összeesküvést szőtt. Delaverderie összeszűrte a

levet Trogoffal. Decazes úr volt uralmon, aki bizonyos fokig liberális szellemű volt. Chateaubriand minden reggel ott állt ablakában, a rue Saint-Dominique 27. számu házban, térdnadrágban és papucsban, selyem-szalaggal összekötött ősz hajával, és a szemét egy tükörbe meresztette, előtte teljes fogászati szerszámkészlet volt nyitva és a fogait ápolgatta, mert remek fogai voltak, közben pedig diktálta a *La Monarchie selon la Charte* javított szövegét Pilorge úrnak, a titkárjának. A kritika rendszeresen többre értékelte Lafont Talmanál. Féletz úr A. betűt, Hoffmann úr Z. betűt irt a cikkei alá. Charles Nodier megirta *Thérèse Aubert*-t. A választ eltörölték. A liceumokat kollégiumoknak nevezték. A kollégisták, akiknek a gallérján aranyliliom-virág díszlett, verekedtek a római király miatt. A királyi palota titkos rendőrsége bemutatta Madame ő királyi fenségének az Orleansi herceg mindenütt kitett fényképét, aki sokkal csinosabb volt huszártábornoki egyenruhájában, mint Berry herceg dragonyostábornoki egyenruhájában; ez bizony súlyos sérelem. Páris városa saját költségén újra aranyoztatta az Invalides kupoláját. Komoly emberek azt kérdezték egymástól, hogy ilyen vagy olyan esetben mit tenne Trinquelague úr; Clausel de Montas úr bizonyos pontokon elszakadt Clausel de Cousergues úrtól; Salaberry úr nem volt elégedett. Picard szinész, aki tagja volt az akadémiának, ahová ama Molière nevű szinész nem tudott bejutni, előadta a *Les deux Philibert*-t az Odéon-ban, amelynek homlokzatán a leszedett betűk nyoma még világosan mutatta a régi felírást: THÉATRE DE L'IMPÉRATICE. Mindenki állást foglalt Cugnet de Montarlot mellett vagy ellen. Fabvier pártot ütött; Bavoux forradalmár volt. Pélicier könyvkiadó kiadta Voltaire műveit ezen a címen: *Voltaire, francia akadémiai tag művei*, »ez becsalogatja a vevőket«, — mondogatta ez az együgyű kiadó. A közvélemény azt tartotta, hogy Charles Loyson úr a század lángelméje; az irigység kikezdte, ami a dicsőség jele; és ezt a verset faragták rá:

Repüljön bár Loyson, látszik, hogy lába csámpás.

Fesch bíbornok nem akart lemondani és ezért Pins úr, Amasie érseke kormányozta a lyoni egyházmegyét.

Franciaország és Svájc között megkezdődött a vita a Dappes-völgy miatt Dufour kapitány, később tábornok, emlékirataival. Saint-Simon ismeretlenül építgette fenséges ábrándját. Ült a tudományos akadémiában valami hírneves Fourier, akinek az utókor elfeledte a nevét és lakott valamiféle padlásszobában egy ismeretlen Fourier, akinek emlékét az utókor megőrizte. Lord Byron kezdett feltűnni; Millevoye egyik költeményének egy megjegyzése adott róla hírt Franciaországnak ezekben a szavakban: *Bizonyos lord Baron.* David d'Angers megpróbálkozott a márványfaragással. Caron abbé, a szeminaristák kis körében, a rue des Feuillantinesben, magasztalva beszélt valami ismeretlen papról, akinek Félicité Robert volt a neve s akiből később Lamennais vált. A Tuileries ablakai alatt, a Pont Royaltól a Pont Louis XV-ig valamiféle füstölgő és kattogó csodabogár járt föl s le a Szajnán, mint valami úszó kutya. Valami nem épen nagyrahivatott szerkezet volt ez, valamiféle játék, valami ábrándos feltalálónak az agyréme, utópia: gőzhajó. A párisiak ezt a haszontalanságot közömbösen nézték. Vaublanc úr, aki az Institut-t csínnyel, rendeletekkel és tömeges kinevezéssel megreformálta, aki egész sereg embert tett ügyesen akadémikussá, miután ezt a munkát elvégezte, ő maga nem tudott bejutni. A Faubourg Saint-Germain és a Pavillon Marsan városrészek Delaveau urat óhajtották rendőrfőnökül, mert olyan jámbor ember volt. Dupuytren és Récamier hajbakaptak az orvosegyetem nagy előadótermében és ököllel fenyegették egymást, Jézus Krisztus istenségéről vitatkozván. Cuvier, aki félszemmel a Genezisre, félszemmel pedig a természetre sandított, minden áron tetszeni akart a vakbuzgó reakciónak és az ásatag állatokat összhangzásba hozta a bibliai szövegekkel és igazolta Mózest a masztodonokkal. François de Neufchateau úr, aki dicséretreméltó módon ápolta Parmentier emlékét, hatalmas erőfeszítéseket tett, hogy a *burgonyát parmentière*-nek nevezzék el, de bizony sikertelenül. Grégoire abbé, az egykori püspök, az egykori konventtag, az egykori szenátor, a royalista polemiában »gyalázatos Gregoire-rá« jelentéktelenedett. Ezt a szót: jelentéktelenedett, amelyet éppen most használtunk, Royer-Collard úr neologizmusnak bélyegezte. A Pont d'Iéna harmadik íve alatt még fel lehetett ismerni fehérségéről az új követ.

amellyel két évvel azelőtt betömték azt az aknalyukat, amelyet Blücher furatott, hogy felrobbantsa a hidat. Az igazságszolgáltatás törvény elé állított egy embert, aki, mikor látta Artois grófját belépni a Notre-Dameba, hangosan így szólt: teringettét! sajnálom azt az időt, amikor Bonapartet és Talmát karonfogva láttam bevonulni a Bal-Sauvage-ba. Lázító szavak. Hat hónapi fogság. Az árulók színt vallottak; azok az emberek, akik valamelyik ütközet előestéjén átpártoltak az ellenséghez, egyáltalán nem rejtegették árulásuk díját és fényes nappal szemtelenül sétálgattak vagyonuk és méltóságuk cinizmusában; Ligny és Quatre-Bras szökevényei, megfizetett aljasságuk pimaszságával, kitárták monarchikus hűségüket a maga egész meztelenségében; megfeledkeztek arról, ami Angliában fel van írva a nyilvános WC-k belső falára: *Távozás előtt hozza rendbe a ruháját.*

Ime zavarosan, össze-vissza, egymás hegyén-hátán ez úszik az 1817-ik év felszinén, amelyről ma már meg is feledkeztek. A történelem úgyszólván teljesen elhanyagolja ezeket az apróságokat és nem is tehet másként; hiszen akkor vége-hossza nem volna. Mégis ezek a részletek, amelyeket helytelenül neveznek apróságoknak, — nincsenek kis dolgok az emberiségben, mint ahogy nincsenek kis levelek a természetben, — hasznosak. A századok arculata az évek arcából tevődik össze.

Ebben az 1817. évben négy párisi fiatalember »pompás tréfát« követett el.

II. Két négyes.

E párisiak közül az egyik Toulouseba, a másik Limogesba, a harmadik Cahorsba és a negyedik Montaubanba való volt; azonban diákok voltak és diák annyit jelent mint párisi; aki Párisban tanul, az mintha Párisban született volna.

Ezek a fiatalemberek igénytelen fiúk voltak. Mindenki látott már ilyeneket, sem bölcsek, sem tudatlanok, sem zsenik, sem gyengeelméjüek; annak a bájos áprilisnak a szépsége áradt el rajtuk, amit húsz évnek neveznek. Négy tetszésszerinti Oszkár volt ez, mert ebben az időben még

nem voltak Arturok. *Égessétek neki Arábia minden illatszerét*, zengett a románc, *Oszkár közeleg, Oszkár, mindjárt meglátom őt*! Benne voltak Ossianban, a divat skandináv volt és kaledoniai. Az angol divat csak később tudott érvényesülni és az első Artur, Wellington, éppen akkor nyerte meg a waterlooi csatát.

Ezeket az Oszkárokat a következőképen hivták: az egyiket Felix Tholomyesnek, aki Toulouseba való volt; a másikat Listoliernek, Cahorsból; a harmadikat Fameuilnek, Limogesból; a negyediket Blachevellenek Montaubanból. Természetesen mindegyiknek volt kedvese. Blachevelle Favourite-ot szerette, akit azért neveztek így, mert Angliában járt; Listolier Dahliát imádta, akinek virágnév volt a becéző neve; Fameuil Zéphinet bálványozta, akinek a nevét Joséphineből rövidítették; Tholomyes kedvese Fantine volt, akit Szőkének neveztek, mert gyönyörű szép aranysárga haja volt.

Favourite, Dahlia, Zéphine és Fantine négy elragadó, illatos és sugárzó leány volt, kissé még munkásleányok, mert még nem helyezték egészen nyugalomba varrótűjüket, egy kissé megtépték őket az apró szerelmek, de arcukon még ott volt a munka derüjének nyoma és a lelkükben a tisztességnek az a virága, amely a nőben túléli az első bukást. Volt a négy közt egy, akit fiatalnak neveztek, mert ő volt a legfiatalabb; és volt egy, akit az öregnek neveztek. Az öreg huszonhárom éves volt. Nem akarunk semmit elhallgatni: az első három tapasztaltabb, gondtalanabb volt és jobban belemerült az élet zajába, mint Fantine, a Szőke, akinek ez volt az első ábrándja.

Dahlia, Zéphine és különösen Favourite ezt bizony nem mondhatták el magukról. Alig megkezdődött regényükben már is több epizód sorakozott és a szerelmes, akit az első fejezetben Adolfnak hivtak, a másodikban Alfonzzá és a harmadikban Gusztávvá változott. A szegénység és a kacérság végzetes tanácsadó; az egyik zugolódik, a másik hizeleg; és a nép szép leányainak mind a kettő suttog a fülébe, egyik egyfelől, a másik másfelől. Ezek a rosszul őrzött lelkek hallgatnak rájuk. Innen a bukásaik, ezért vetnek rájuk annyian követ. Másrészt elhalmozzák őket minden ártatlan és szüzies ragyogással. Ó, jaj! ha a szűz megéhezik!

Favouritet, mivel járt már Angliában, Zéphine és

Dahlia csodálta. Neki nagyon korán volt otthona. Az apja goromba és hencegő vén matematika-tanár volt ; nem volt felesége, folyton magánóráira szaladgált, bár már nem volt fiatal. Ez a tanár fiatal korában meglátta egyszer egy szobalánynak a szoknyáját felakasztva a kályhaellenzőre. Ez volt az oka, hogy szerelmes lett. Ennek az eredménye volt Favourite. Néhanapján találkozott apjával, aki köszöntötte. Egy reggel valami főkötős vénasszony jött a szobájába, aki így szólt hozzá : — Nem ismer, kisasszony? — Nem. — Én vagyok az anyád. — Aztán az öregasszony kinyitotta a szekrényt, evett és ivott, elhozatta az ágyneműjét és betelepedett. Ez a mogorva és alázatos mama, aki sohasem beszélt Favouritetal, órák hosszat meg sem mukkant, reggelizett, ebédelt és vacsorált négy ember helyett és aztán lement társalogni a kapushoz, ahol megszólta a leányát.

Dahliát az hajtotta Listolier és talán mások karjaiba, a henye élet karjaiba, hogy nagyon szép rózsaszínű körmei voltak. Hogyan is dolgozhatott volna ilyen körmökkel? Aki erényes akar maradni, annak nem szabad sajnálnia a kezeit. Zéphine azzal hódította meg Fameuilt, hogy ügyesen, élénken és kedveskedőn tudta ezt mondogatni : Igen, uram.

A fiatalemberek pajtások voltak, a leányok barátnők. Ezeket a szerelmeket mindig megkettőzik az ilyen barátságok.

Bölcs és filozófus, két különböző dolog ; bizonyítéka az, hogy teljes fentartással e törvénytelen kis viszonyok iránt, Favourite, Zéphine és Dahlia filozófus leányok voltak, Fantine pedig bölcs leány.

Ugyan, bölcs? És hát Tholomyès? Salamon azt mondaná rá, hogy a szerelem egyik alkotórésze a bölcsességnek. Mi annak a kijelentésére szorítkozunk, hogy Fantine szerelme első szerelem volt, egyetlen szerelem, hűséges szerelem.

Ő volt az egyetlen a négy leány között, akit csak egy ember tegezett.

Fantine olyan teremtés volt, amilyen néha-néha virágba szökken, hogy úgy mondjuk, a nép talajából. Mivel a sötét társadalom kifürkészhetetlen sűrűjéből származott. homlokán a névtelenség és ismeretlenség bélyegét viselte. Montreuil-sur-mer-ben született. Kik voltak a szülei?

Ki tudná megmondani? Sem apját, sem anyját sohasem ismerte senki. Fantine volt a neve. Miért Fantine? Sohasem ismerték más nevét. Születése idején még a direktórium uralkodott. Nem volt családneve, mert nem volt családja ; nem volt keresztneve, mert nem volt egyház. Az lett a neve, amit az első járó-kelő adott neki, aki találkozott vele, mikor még egész kicsike volt és mezítláb tipegett az uccán. Ugy kapott nevet, mint ahogy eső csöppent a homlokára a felhőből, mikor esett. Ugy hívták, hogy a kis Fantine. Senki sem tudott egyebet felőle. Ez az emberi teremtés csak úgy betévedt az életbe. Fantine tízéves korában távozott a városból és szolgálatba állt a környékbeli majorosoknál. Tizenötéves korában Párisba ment »szerencsét próbálni«. Fantine szép volt és tiszta maradt mindaddig, ameddig csak lehetett. Szép szőke lány volt, gyönyörűek voltak a fogai. Arany és gyöngy volt a hozománya, de az arany a fején volt és a gyöngy a szájában.

Dolgozott, hogy megélhessen ; aztán, ugyancsak hogy megélhessen, mert a szív is meg szokott éhezni, szeretett. Tholomyèst szerette.

A férfinak egyik apró szerelme volt ez, a leánynak szenvedélye. A Quartier Latin uccái, melyeket megtölt a diákok és a grizettek nyüzsgése, látták ennek az ábrándnak a szövődését. Fantine, a Pantheon dombjának útvesztőiben, ahol annyi kaland fonódik és bomlik fel, sokáig menekült Tholomyès elől, de úgy, hogy mindig találkozott vele. Lehet úgy is kerülni valakit, mintha az ember keresné. Szóval az idill megalakult.

Blachevelle, Listolier és Fameuil egy csoportot alkottak, amelynek Tholomyès volt a feje. Mert neki volt esze.

Tholomyès régi szabású öreg diák volt ; gazdag fiú ; négyezer frank járadékot húzott ; négyezer frank járadék tüneményes botrány Sainte-Geneviève hegyén. Tholomyès harmincéves, meglehetősen rokkant világfi volt. Az arca ráncos és fogatlan ; féligmeddig már megkopaszodott, amit elkeseredés nélkül maga szokott így emlegetni : *harminc évvel kopasz, negyven évvel roggyant.* Az emésztése nem volt egészen rendben és az egyik szeme állandóan könnyezett. De minél jobban tünedezett az ifjúsága, annál jobban kigyulladt a jókedve ; a fogait bolondozással, a haját vídámsággal, egészségét iróniával pótolta és folyton síró szeme szakadatlanul kacagott. Rokkant volt, de csak úgy

virult. Az ifjúsága, amely jóval időnek előtte faképnél hagyta, rendben vonult vissza, nevetése fel-felcsattant és nem látszott benne más, csak csupa tűz. Irt egy darabot, amelyet visszautasított a Vaudeville-színház. Ide is, oda is írt néhány verset. Különben fölényesen kételkedett mindenben, ami nagy erő a gyengék szemében. Tehát mivel ironikus és kopasz volt, ő volt a vezér. *Iron* angol szó és vasat jelent. Vajjon ebből származik az irónia?

Egyszer Tholomyès elővette a másik hármat, jelentős mozdulatot tett és így szólt hozzájuk:

— Ide s tova egy éve már, hogy Fantine, Dahlia, Zéphine és Favourite rágják a fülünket, hogy lepjük meg valamivel őket. Mi ezt ünnepélyesen megígértük nekik. Folytonosan erről beszélnek, különösen előttem. Mint ahogy Nápolyban a vénasszonyok így kiabálnak Szent Januáriushoz: *Faccia gialluta, fa o miracolo*, sárga arcú, tégy csodát! A mi szép lányaink is szüntelenül ezt kérdezgetik tőlem: Tholomyès, mikor születik meg már a meglepetésed? Ugyanekkor a szüleinktől is levelet kaptunk. Kétoldali támadás. Azt hiszem, itt a pillanat, Beszéljük meg.

Most Tholomyès lehalkította a hangját és titokzatosan valami olyan szivderítő dolgot súgott oda nekik, hogy mind a négynek a szájában hatalmas és lelkes nevetés csattant és Blachevelle elkiáltotta magát: — Ez aztán az ötlet!

Füstös kocsma került az útjukba, bementek és tanácskozásuk további része beleveszett a homályba.

Ennek a homálynak az eredménye egy pompás kirándulás lett, amely a következő vasárnap folyt le és amelyre a négy fiatalember meghivta a négy leányt.

III. Kiki a párjával.

Ma már alig-alig tudná valaki elképzelni, hogy negyvenöt évvel ezelőtt mi volt az, ha diákok és grizettek kirándultak a szabadba. Páris környéke már nem ugyanaz; félszáz év óta tökéletesen megváltozott mindaz, amit Páris-környéki életnek lehetne nevezni; ahol akkor a kakuk szólt, most a vonat robog; ahol akkor a postahajó járt, most gőzhajó füstölög: ma Fécamp jelenti azt, amit

akkor Saint-Cloud jelentett. Az 1862-ik év Párisa már olyan város, amelynek Franciaország a környéke.

A négy pár hűségesen végigcsinált minden akkoriban elkövethető kirándulási bolondságot. Éppen akkor kezdődött a vakáció és ez a vasárnap forró és derüs nyári nap volt. Előtte való este Favourite, aki egymaga tudott irni, ezt irta Tholomyèsnek mind a négy lány nevében: »ki korán kel, aranyat lel.« Ez volt az oka, hogy reggeli öt órakor felkeltek. Aztán csónakon lementek Saint-Cloudba, megnézték a kiszáradt vízesést és felkiáltottak: Jaj de szép lenne, ha viz volna benne! Megreggeliztek a *Tête-Noire*-ben, ahol még akkor Gastaing nem járt, végig játszottak egy karika-játszmát a nagy medence melletti ligetben, felmentek Diogenes lámpájához, rulettet játszottak a sèvresi hidnál, csokrokat kötöttek Puteauxban, furulyát vásároltak Neuillyben, mindenütt almáslepényt ettek és nagyon-nagyon boldogak voltak . . .

A leányok úgy csacsogtak és fecsegtek, mint a kiszabadult fülemülék. Nem birtak magukkal. Egyszer-másszor megpaskolták a fiatalembereket. Ó élet hajnali mámora! Imádatos élet! A szitakötők szárnya rezzen. Ó! Akárki vagy is ma, emlékszel-e még? Jártál-e a cserjésben, félrehúztad-e az ágakat, hogy meg ne csapják a bájos fejet, amely utánad jött? Lecsúsztál-e kacagva valami esőáztatta lejtőn azzal a lánnyal, akit szerettél, s aki a kezedet fogta és sikoltozott: Ó a vadonatuj cipőm! Hogy tönkre ment!

Mondjuk meg mindjárt, hogy ilyen mulatságos kellemetlenség, valami záporeső, nem esett meg ezzel a jókedvü társasággal, ámbár mikor elindultak, Favourite oktató és anyai hangon figyelmeztette őket: *Csigák mászkálnak az ösvényeken. Esőt jelent, gyerekek.*

Mind a négyen csodaszépek voltak. Egy akkoriban népszerü jó öreg klasszikus költő, egy derék bácsi, akinek meg volt a maga Eleonorája, Labouïsse lovag úr, aki ezen a napon ott bolyongott Saint-Cloud gesztenyefái alatt, látta őket, mikor délelőtt tiz óra tájban arra mentek; felkiáltott: *Eggyel többen vannak*, mert a gráciákra gondolt. Favourite, Blachevelle barátnője, a huszonhárom éves, az öreg, előrefutott a nagy zöld gallyak alatt, átugrott az árkokon, bolondul átlépett a bokrokon és olyan lendülettel gyakorolta ezt a vidámságát, mint valami

fiatal faun. Zéphine és Dahlia, akik véletlenül olyanfajta szépségek voltak, hogy jobban érvényesültek, ha egymás mellé álltak és mintegy kiegészítették egymást, nem tágítottak egymás mellől, inkább valami kacér ösztönből, mint barátságból és egymás karjába kapaszkodva, angolosan viselkedtek; akkor tűntek fel az első *keepsake*-ek, a mélabú akkor lett divatos az asszonyok közt, mint később a byronizmus a férfiak között és a nők kezdték a hajukat hullámosan leomlón viselni. Zéphine és Dahlia haja csigákban volt fésülve. Listolier és Fameuil vitába bonyolódtak a tanáraik felől és magyarázgatták Fantinenak, hogy mi a különbség Delvincourt úr és Blondeau úr között.

Blachevelle mintha éppenséggel csak azért lett volna a világon, hogy így vasárnaponkint a karján vigye Favourite szabálytalan alakú kásmirkendőjét.

Tholomyès utánuk ment és uralkodott a csapaton. Nagyon vidám volt, de csak úgy áradt belőle a felsőbbség; volt a vidámságában valami diktátori vonás; legfőbb ékessége egy nankin nadrág volt, bőrtalpallós, olyan bő, hogy elefántláb is belefért volna; kezében hatalmas kétszázfrankos sétapálca volt és minthogy neki minden szabad volt, valami különös dolog figyegett a szájában: szivar. Ennek az embernek semmi sem volt szent: szivarozott.

— Ez a Tholomyès csodálatos, — mondták a többiek tisztelettel. — Micsoda nadrág! Micsoda energia!

Fantine maga volt a megtestesült öröm. Ragyogó fogait nyilván arra teremtette az Isten, hogy kacagása közben kivillanjanak. Szívesebben hordta a kezében, mint a fején hosszú fehérszalagos kis varrott szalmakalapját. Sűrű szőke haja, amely folyton lobogott és könnyedén kibomlott és amelyet szüntelenül fel kellett tűznie, illett volna a fűzfák alatt menekülő Galateához. Rózsaszínű ajkai elragadtatással csacsogtak. Kéjesen hajlott szájának szöglete, mint Erigone antik álarcain, mintha arra való lett volna, hogy még jobban felbátorítsa a vakmerőket; azonban hosszú árnyas szempillái szemérmesen ráborultak arca alsó felének erre a kacagására, s mintegy elvágták. Az egész toalettje, hogy hogyan nem, mintha dalolt és lángolt volna. Könnyű mályvaszín ruha volt rajta, magas sarkú aranybarna kis cipő, amelynek a

fűzői X alakban rajzolódtak ki finom fehér áttört harisnyáján. Csalánszövetből varrt, marseillesi divatú kabátja, amelynek a neve, canezou, a cannebière-tájszólásban kiejtett quinze août szavakból romlott, a szép időt, a meleget, a délt jelképezte. A másik három, mint mondottuk, nem volt ilyen szemérmes, alaposan ki volt vágva a ruhájuk és ebben nyár idején, a virágos kalapok alatt, sok a báj és a kacérság, de e merész ruhák mellett a szőke Fantine átlátszó, huncut és takargató canezouja, amely rejtegetett, egyúttal mutogatott, mintha valami illedelmesen kihívó találmány lett volna és a híres szerelmi törvényszék, amelynek a tengerzöld-szemű Cette vicomtesse volt az elnöke, valószínűleg ennek a canezounak itélte volna oda a kacérság díját, pedig az erénydíjért versenyzett. Néha az a legbölcsebb, ami a legnaivabb. Az ilyesmi előfordul.

Ragyogó arc, finom arcél, mélységes kék szemek, dús szempillák, ivelt és kicsi lábak, csodálatosan formás csuklók és bokák, hófehér bőr, amelyen imitt-amott átvillódzott az erek azurja, gyermeki és friss arc, izmos nyak, mint az eginai Junóké, erős és hajlékony tarkó, vállak, amelyeket mintha Coustou mintázott volna s amelyek között valami kéjes gödröcske csillant át a csalánszöveten ; révedezésbe fagyott vidámság ; szobrászias és választékos : ilyen volt Fantine ; a ruhái és a szalagjai alól egy szobor sejlett fel és ebben a szoborban lélek.

Fantine szép volt, de nem is nagyon tudott róla. Ama ritka álmodozók, a szépség titokzatos papjai, akik hallgatagon mindent a tökéletességhez mérnek, ebben a kis munkáslányban, a párisi báj tündöklésén keresztül észrevették volna a szent antik harmóniát. A sötétségnek ez a leánya nemes faj volt. Kétféle szempontból is szép volt : stilus és ritmus szempontjából. A stilus az eszmény alakja ; a ritmus a mozgása.

Említettük, hogy Fantine volt a megtestesült öröm ; Fantine egyúttal a megtestesült szemérmesség volt.

Ha valami megfigyelő figyelmesen tanulmányozta volna, fiatalságának, a nyárnak s a szerelemnek minden mámorán keresztül mindenekelőtt észre vette volna benne a tartózkodásnak és a szerénységnek valami legyőzhetetlen kitejezését. Kissé mindig riadt volt. Ez a szűzies riadtság az az árnyalat, amely elválasztja Psychét Venustól.

Fantinenak hosszú fehér és finom ujjai voltak, mint a Vesta-szűznek, aki aranytűvel piszkálja a szent tűz parazsát. Ámbár, mint elégszer látni fogjuk, semmit sem tagadott volna meg Tholomyèstől, az arca, mikor pihent, királyian szűzies volt. Bizonyos órákban valami komoly és szinte rideg méltóság áradt el rajta hirtelen és nem volt furcsább és zavarbaejtőbb valami, mint látni, hogy mily hirtelen hamvadt ki benne az öröm és hogy a jó kedvet milyen átmenet nélkül követi az önuralom. Ez a hirtelen, néha szigorúan hangsúlyozott elkomolyodás olyan volt, mint valami istennő megvetése. A homloka, az orra és az álla a vonalak egyensúlyát mutatta, amelyet még jobban kiemelt az arányok egyensúlya, amiből az arc harmóniája fakadt ; azon a jellemző kis területen, amely az orr aljától a felső ajkig terjed, volt valami alig észrevehető és bájos mélyedés, a szűzesség titokzatos jele, amely miatt Barbarossa beleszeretett egy Diana-szoborba, amelyet az ikoniumi ásatásoknál találtak.

A szerelem bűn ; meglehet. Fantine volt az ártatlanság, amely a bűn felett lebeg.

IV. Tholomyès széles jó kedvében spanyol dalt énekel.

Ez a nap elejétől végig csupa hajnal volt. Mintha a természet maga is vakációzott és kacagott volna. Saint-Cloud virágágyai illatoztak ; a Szajna szellője halkan meglibbentette a leveleket ; a gallyak meginogtak a szélben ; a méhek tobzódtak a jázminokon ; egész sereg pillangó táncolt a cickafarkak, lóherék és buzavirágok felett ; a francia királyok fenséges parkjában egész sereg naplopó kószált : a madarak.

A négy jókedvű pár, a napsütés, a mezők, a virágok és a fák közepette csak úgy ragyogott.

És ebben a paradicsomi környezetben, fecsegve, dalolva, futottak, táncoltak, pillangót kergettek, hajnalkát szedtek, rózsaszín áttört harisnyáikat benedvesítették a magas fűben, frissen, bolondosan, minden rossz szándék nélkül, valamennyien kaptak valamennyi fiútól, hol itt, hol ott egy-egy csókot, csak Fantine nem, aki elzárkózott réveteg és vad-bizonytalan ellentállásába és aki szerelmes

volt. — Te, — mondta neki Favourite — te mindig olyan micsodás vagy.

Ezek aztán az örömök. A boldog pároknak ez a kóválygása szívből fakadó kiáltás az élethez és a természethez és mindenből gyengédséget és ragyogást fakaszt. Volt egyszer egy tündér, aki megteremtette a mezőket és a fákat, még pedig csupán a szerelmesek számára. Innen a szerelmesek örökös csavargása, ami szüntelenül újra kezdődik és mindaddig fog tartani, amig lesznek diákok és amig lesz tavasz. Ezért olyan népszerű a tavasz a gondolkodók között. A főúr és a kiskeresetű ember, a herceg és pair és a hivatalnok, az udvari emberek és a városi emberek, mint régente mondták, mind ennek a tündérnek az alattvalói. Kacagnak, bújócskáznak, van a levegőben az apotheozisnak valami fényessége, ó, micsoda átszellemülés a szerelem! A közjegyzői irnokok istenekké magasztosulnak. És az apró sikoltások, kergetődzések a fűben, egy-egy röptében elkapott derék, az a sok össze-vissza kiáltozás, ami csupa dallam, ezek a szerelmi vallomások, amelyek egy-egy szótagban hangzanak el, aztán amint az egyik kikapja szájával a cseresznyét a másiknak szájából, mindez lángol és mennyei glóriában tündöklik. A szép leányok bájosan tékozolják önmagukat. Azt hiszik, hogy soha-soha nem lesz vége. A filozófusok, a költők, a festők csak nézik ezt a rajongást és tanácstalanul állnak vele szemben, úgy elvakítja őket. Indulás Cythèrebe! kiált fel Watteau; Lancret, a polgárok festője, nézi a zöldbe kiröppent polgárait; Diderot kitárja karjait e szerelmek felé és d'Urfé druidákat kever közéjük.

Reggeli után a négy pár elment megnézni azt, amit akkor a király virágágyának neveztek: valami Indiából nemrégen érkezett növény volt ez, amelynek a neve ebben a pillanatban nem jut eszünkbe és amely ebben az időben egész Párist Saint-Cloudba vonzotta; furcsa és bájos magastörzsű fácska volt ez, amelynek megszámlálhatatlan fonalvékonyságú, leveletlen, felborzolt ága telisteli volt millió meg millió apró fehér rózsával; olyan hatást tett a fácska, mintha csupa virágból lett volna a koronája. Mindig egész tömeg bámulta.

Miután a fácskát megnézték, Tholomyès elrikkantotta magát: szamarakat bérelek! És miután megalkudott egy szamaras emberrel, visszatértek Vanvesen és Issyn

keresztül. Issyben történt valami. A park, amely nemzeti vagyon volt s ebben az időben épen Bourguin hadseregszállító bérelte, véletlenül nyitva volt. Bementek a rácsoskapun, megnézték a szobor-remetét a barlangjában, kipróbálták az apró kis titokzatos hatásokat a híres tükörteremben, ebben a huncut csapdában, amely méltó volna egy milliomossá lett szatirhoz, vagy egy Priapusszá változott Turcarethez. Hatalmasan meghintázták a hálóhintát, amely a Bernis abbétól magasztalt két gesztenyefára volt felakasztva. Egymás után meghintázták benne a szép lányokat és közben harsogó hahotázás támadt, mert a szoknya ráncai felhajlottak, amiben Greuze örömét lelte volna; miközben a toulousei Tholomyès, aki egy kissé spanyol volt, hiszen Toulouse Tolosa unokatestvére, mélabús dallamon valami régi *gallega*-dalt énekelt, amelyet valószínüleg valami szép lány ihletett, akit teljes erőből meglóbáltak valami két fán kifeszített kötélen:

Badajozból vagyok,
Hív a szerelem,
A szememben ragyog
Lelkem, életem,
Amíg szép lábadat
Nézem, kedvesem.

Csak Fantine nem engedte, hogy meghintázzák.

— Nem szeretem az ilyen kényeskedést, — dohogta meglehetős csipősen Favourite.

Hogy a szamarakról leszálltak, újabb öröm várt rájuk; csónakon mentek végig a Szajnán és Passytól kezdve gyalogszerrel, míg csak el nem érték az Étoile sorompóját. Emlékszünk rá, hajnali öt óra óta talpon voltak; de hát ugyan, *vasárnap nincs fáradtság*, mondta Favourite; *vasárnap a fáradtság is munkaszünetet tart*. Három óra tájban a négy pár, bolondos jókedvében, lecsuszkált az orosz hegyről, erről a furcsa alkotmányról, amely akkoriban a Beaujon-dombot elfoglalta és amelynek kígyózó vonalát észre lehetett venni a Champs-Élysées fái felett.

Favourite folytonosan ezt kiabálta:

— Mi lesz a meglepetéssel? Követelem a meglepetést.

— Türelem, — felelte Tholomyès.

V. Bombardánál.

Miután az orosz heggyel is végeztek, ebédre gondoltak ; és a ragyogó nyolcas, végre már kissé fáradtan, megállapodott Bombarda kocsmájában, ebben a fióküzletben, amelyet a Champs-Élysées-n állított a híres vendéglős, Bombarda, akinek a címtáblája akkoriban a rue de Rivolin, a Passage Delorme oldalán volt.

Nagy, de piszkos szoba, amelynek a végében ágyas alkov volt (tekintettel arra, hogy vasárnap zsúfolva volt a kocsma, el kellett nézni ezt az ágyat) ; két ablak, amelyeken át ki lehetett látni a szilfákon túl a partra és a folyóra ; felséges augusztusi napsugár borította fénybe az ablakokat ; két asztal ; az egyiken csokrok diadalmas hegye, amelyek körül férfiak és nők kalapjai hullámzottak ; a másiknál a négy pár telepedett le, tálak, tányérok, poharak és palackok vídám halmaza köré ; söröskancsók, borospalackokkal vegyesen ; az asztalon nem valami nagy rend, alatta némi zűrzavar ;

> . . . és alá-rejtve az asztalnak,
> A lábak zajosan topognak, rugdalnak, —

mondja Molière.

Ime, ez lett délután félötre az idillből, amely hajnali öt órakor kezdődött. A nap lenyugodott, étvágyuk lecsillapodott.

A Champs-Élysées, amely teli volt napfénnyel és emberekkel, csupa ragyogás és por volt : a dicsőség két alkotórésze. Marly nyerítő márványlovai aranyfelhőkön ágaskodtak. Kocsik jöttek mentek. Pompás testőrcsapat jött lefelé az avenue de Neuilly felől, élükön trombitás ; a fehér zászló, amelyet halványrózsaszinnel árnyalt a lenyugvó nap, lobogott a Tuileries kupoláján. A Place de la Concorde, amelyet akkor neveztek el Place Louis XV-nek hemzsegett az elégedett sétálóktól. Sokan viselték a fehér moaré-szalagra tűzött ezüst liliomot, amely 1817-ben még nem tűnt el mindenkinek a gomblyukából. Itt is, ott is körbe álltak a sétálók és tapsoltak, amint összefogódzott fiatal leányok csengő hangon elénekeltek

egy akkoriban híres Bourbon-dalt, amelynek éle a Száznapos uralom ellen irányult és amelynek ez volt a refrénje :

Hozzátok vissza Gandból atyánkat,
Hozzátok vissza atyánkat.

Ezeknek az ünneplőbe öltözött, néha polgárok módjára felliliomozott és a nagy négyszögben és a Marigny négyszögben elszórt külvárosiaknak a csoportjai karikákkal játszottak vagy falovakon keringtek ; mások iddogáltak ; egy-két nyomdászinasnak papirsapka volt a fején ; fölharsogott a kacagásuk. Minden csak úgy sugárzott. A kétségbevonhatatlan béke és a mélységes royalista biztonság kora volt ez ; ez volt az a kor, amelyben Anglès rendőrfőnöknek a párisi külvárosok dolgában a királyhoz intézett titkos és bizalmas jelentése ezekkel a sorokkal végződött : »Ha mindent alaposan fontolóra veszünk, Sire, nincs semmi okunk félni ezektől az emberektől. Gondtalanok és renyhék, mint a macskák. A vidék alacsonyabb néprétege fészkelődik, Párisé meg sem moccan. Csupa kis ember ez, Sire, kettőt kellene belőlük egymás tetejébe állítani, hogy akkorák legyenek, mint felséged egy-egy gránátosa. A főváros lakosságától egyáltalán nem kell tartani. Érdemes megjegyezni, hogy ez a népség ötven év alatt még kisebb termetű lett ; Páris külvárosainak népe kisebb termetü, mint a forradalom előtt. Ez a nép nem veszedelmes. Mindent összevéve : jóindulatu csőcselék.«

A rendőrfőnökök nem szokták lehetségesnek tartani, hogy a macska oroszlánná változhatik ; pedig megtörténhetik az ilyesmi és Páris népében éppen ez a csodálatos. Egyébként a macskát, amelyet Anglès gróf annyira megvet, az ókori köztársaságokban megbecsülték ; szemükben a szabadságot testesítette meg és Korinthus főterén egy macskának hatalmas bronzszobra emelkedett, mintegy a pireusi szárnyatlan Minerva ellenképe gyanánt. A restauráció együgyü rendőrsége nagyon »rózsás színben« látta Páris népét. Ez nem is olyan »jóindulatu csőcselék«, mint a milyennek gondolják. A párisi az a franciának, ami az athéni volt a Görögnek ; nála jobb álma nincsen senkinek, nála nyiltabban senki sem léha és renyhe, senki sem tud jobban feledni nála ;

de nehogy nagyon bizzanak benne, mindenféle fajta renyheség megvan benne, de ha a gloire forog kockán, csodálatos, hogyan neki tud vadulni. Adjatok lándzsát a kezébe, felidézi augusztus tizedikét; adjatok puskát a kezébe, megélitek Austerlitzet. Ez a nép Napoleon támasztéka és Danton ereje. Ha a hazáról van szó, felcsap katonának, a szabadságról van szó? Barrikádokat emel. Vigyázzatok! Dühében lobogó haja eposzokba való; zubbonya chlamys-szá redőződik. Vigyázzatok! Akármelyik rue Grénetat-n felállítja a caudiumi igát. Ha üt az óra, ez a külvárosi megnő, ez a kis ember felmagasodik, félelmetesen villog a tekintete, a lélegzete viharrá változik és szegény horpadt melléből annyi szél tódul ki, hogy összedönti az Alpok gyüreméseit. A párisi külvárosiak dicsősége, hogy a forradalom, mikor fegyvert ragadott, meghódította Európát. Ez a nép énekel, ez az öröme. Adjatok a természetéhez illő dalt ajkára és majd meglátjátok! Amig csak a Carmagnole a refrén, addig csak XVI. Lajost buktatja meg; daloltassátok vele a Marseillaise-t, felszabadítja a világot.

Minekutána odairtuk ezt a jegyzetet Anglès jelentésének szélére, visszatérünk a mi négy párunkhoz. Az ebéd, mint már mondottuk, befejeződött.

VI. Igy imádják egymást.

Asztali beszélgetések és szerelmes szavak; az egyik épp oly lerögzíthetetlen, mint a másik; a szerelmes szavak, mint a felhők, az asztali beszélgetések, mint a füst.

Fameuil és Dahlia trillázott; Tholomyès ivott; Zéphine kacagott, Fantine mosolygott, Listolier valami fatrombitát fújt, amelyet Saint-Cloudban vásárolt. Favourite gyöngéden ránézett Blachevellere és így szólt:

— Blachevelle, imádlak.

Erre Blachevelle kérdéssel felelt:

— Mit tennél, Favourite, ha egyszer már nem szeretnélek?

— Hogy mit tennék? — csattant fel Favourite. — Ó ne mondj ilyet, még tréfából sem! Ha nem szeretnél, akkor utánad szaladnék, kikaparnám a szemedet, megtépáználak, belelöknélek a vízbe, becsukatnálak.

Blachevelle az olyan ember arcátlanságával vigyorgott, akinek csiklandozzák a hiúságát. Favourite folytatta:

— Igen, igen, rendőrért kiabálnék! Hogyne! Majd szégyellném magam!! Csirkefogó!

Blachevelle elragadtatásában hátravetette magát a székén, és büszkén lehúnyta a szemeit.

Dahlia, aki még mindig evett, halkan odaszólt Favouritenak a nagy hahotázásban:

— Hát csakugyan úgy imádod Blachevelle-edet?

— Én, én utálom, — felelte Favourite ugyancsak halkan és ő is kezébe vette a villáját. Zsugori. Azt a fiút szeretem, aki szemben lakik velem. Nagyszerű fiu ez a fiatalember, ismered? Látszik rajta, hogy színésznek született. Imádom a színészeket. Amikor haza megy, az anyja felsóhajt: Ah! ah! Istenem! Vége a nyugalmamnak. Most elkezd ordítozni. De fiam, megsüketítesz! Mert felmegy a házban a patkányokkal teli padlásra is, mindenféle sötét zúgokba, olyan magasra, amint csak lehet, — és énekel és szaval, mit tudom én mit csinál, úgy hogy lehallatszik! Már most is napi húsz sout keres egy ügyvédnél, ahol periratokat másol. Az apja valamikor a Saint-Jacques-du-Haut-Pas kántora volt. Ah! Nagyszerű fiú. Engem annyira imád, hogy egyszer, mikor meglátta, amint fánktésztát kevertem, átszólt hozzám: *Kisasszony, süssön fánkot a kesztyűjéből és én megeszem.* Ilyeneket csak művészek tudnak mondani. Ah! Nagyszerű fiú. Annyira vagyok, hogy már szinte belebolondultam ebbe a kölyökbe. Mindegy, Blachevellenek csak azt mondom, hogy őt imádom. Hogy hazudok! Ugye-? Hogy hazudok!!

Favourite kis szünetet tartott, aztán folytatta:

— Dahlia, látod, szomorú vagyok. Egész nyáron csak esik az eső, a szél kínoz, a szél nem csillapodik, Blachevelle szörnyen fukar, a piacon alig kap az ember zöldborsót, azt se tudja már az ember, mit egyék, spleenem van, mint az angolok mondják, a vaj rettenetesen drága! És aztán nézd csak, ez borzalom, olyan helyen ebédelünk, ahol ágy van, ettől halálosan undorodom.

VII. Tholomyès bölcsesége.

Eközben míg egyesek énekeltek, a többiek összevissza és mind egyszerre beszéltek; csak úgy zúgott a lárma; Tholomyès beleavatkozott:

— Ne beszéljünk csak úgy találomra, ne hadarjunk, kiáltott rájuk. Gondoljuk meg előbb, mit mondunk, ha az embereket el akarjuk káprázlatni. A sok rögtönzés szörnyen kimeríti a szellemet. Folydogáló sör nem gyöngyöz habot. Uraim, ne siessünk. Méltóságosan dőzsöljünk; szép lassan lakmározzunk; megfontoltan együnk. Ne siessünk. Nézzék a tavaszt; siet, kilobban, vagyis elfogy. A túlbuzgóság tönkreteszi az őszibarackfákat és a kajszínbarackfákat. A túlbuzgóság megöli a jó ebédek báját és varázsát. Csak semmi túlbuzgóság, uraim. Grimod de la Reynière egy véleményen van Talleyrand-nal.

Fojtott lázadozás morajlott végig a csoporton.

— Tholomyès, hagyj békén — kezdte Blachevelle.

— Le a zsarnokot! — tette hozzá Fameuil.

— Bombarda, Bombance és Bamboche! — bömbölte Listolier.

— Vasárnap van, — kezdte Fameuil.

— Józanok vagyunk — toldotta meg Listolier.

— Tholomyès — kérlelte Blachevelle — nézd, a nyugalom hogy munkál bennem!

— Montcalm marquisja vagy — felelte Tholomyès.

Ez a gyenge kis szójáték olyan hatást tett, mint a mocsárba dobott kő. Montcalm marquis akkoriban hírneves royalista volt. Minden béka elhallgatott.

— Barátaim, — harsant fel Tholomyès, olyan hangon, amely jelezte, hogy újra megragadta a gyeplőt — szedjétek össze magatokat. Nem kell túlságos meghökkenéssel fogadni ezt az égből pottyant szójátékot. Ha ilyesvalami pottyan, az nem mind okvetlenül méltó a lelkesedésre és a tiszteletre. A szójáték a szárnyaló szellem szemete. Mindegy, hogy a szemét hova pottyan; és a szellem, miután kitojta ezt a kis piszkot, fellendül az azurba. Valami fehéres folt, ami a sziklán terpeszkedik, nem gátolja a saskeselyűt lebegésében. Eszem ágában sincs, hogy lekicsinyeljem a szójátékot! Érdeme szerint tisztelem; egy cseppet sem jobban. Az emberiség minden legmagasztó-

sabb, legfenségesebb és legelragadóbb szelleme, akik talán felette is álltak az emberiségnek, mind faragott szójátékot. Jézus Krisztus szójátékot csinált szent Péterre, Mózes Izsákra, Aischylos Polyneikesre, Cleopatra Oktavianusra. Jegyezzék meg, hogy Cleopatrának ez a szójátéka közvetlenül az actiumi csata előtt hangzott el és hogy enélkül senki sem emlékeznék már Toryne városára, amelynek a neve merőkanalat jelent. Mindezt elismerem és visszatérek buzdító beszédemre. Testvéreim, ismétlem, semmi túlbuzgóság, semmi tohu-bohu, semmi túlzás még a csipkelődésekben, az örömökben és a jókedvben és a szójátékban sem. Hallgassatok rám, bennem Amphiaraos bölcsesége és fejemen Caesar kopaszsága. Kell bizonyos határ, még a rébuszokban is. *Est modus in rebus.* Kell valami határ még az ebédekben is. Hölgyeim, önök szeretik az almáslepényt, ne egyék vele torkig magukat. Az almáslepényevésben is józan észre és izlésre van szükség. A torkosság megbünteti a torkost. Gula megbünteti Gulaxot. A gyomorrontásra azt a feladatot ruházta a jó Isten, hogy móresre tanítsa a gyomrot. És jól jegyezzék meg : minden szenvedélyünknek, még a szerelemnek is van gyomra, amelyet nem szabad túlságosan megtömni. Minden dologban idejében oda kell írni a *finis* szót, meg kell fékeznünk magunkat, mikor már égető, el kell reteszelni az étvágyunkat, dutyiba kell zárni a fantáziánkat és önként kell jelentkeznünk a rendőrőrszobán. Az a bölcs ember, aki adott pillanatban maga végre tudja hajtani önmaga letartóztatását. Ajándékozzanak meg némi bizalommal. Abból, hogy konyítok a joghoz, amit a vizsgáim bizonyítanak, abból, hogy tudom mi a különbség a folyamatban levő per és a függőben levő per között, abból, hogy latin nyelvű doktori értekezést írtam arról a módszerről, ahogyan a rómaiak a kínvallatást végezték abban az időben, mikor Munatius Demens volt a gyilkosságokat nyomozó quaestor, abból, hogy nemsokára, úgy látszik, doktor leszek, még nem okvetlenül következik, hogy gyengeelméjű vagyok. Ajánlom, hogy mérsékeljék vágyaikat, igazam van, olyan igaz, mint hogy Félix Tholomyès a nevem. Boldog az, aki ha üt az órája, hősiesen el tudja szánni magát és visszavonul, mint Sulla vagy Origenes !

Favourite feszült figyelemmel hallgatta.

— Félix ! — kiáltott fel. — Milyen szép szó ! Szere-

tem ezt a nevet. Latin név. Annyit jelent, hogy boldog!

Tholomyès folytatta:

— Quirites, gentlemen, caballeros, barátaim! Szerettétek-e már semmiféle izgalmat nem érezni, kisurranni a nászi ágyból és dacolni a szerelemmel? Nincs ennél egyszerűbb. Íme a receptje: Limonádé! Erőltetett testgyakorlás, túlfeszített munka, aztán csigázzátok el magatokat, cipeljetek tuskókat, ne aludjatok, virrasszatok, igyatok salétromos italokat és vízirózsa-teát, ízleljetek mák- és agnus-castus-kivonatokat, fűszerezzétek mindezt szigorú diétával, vergődjetek az éhségtől, tetézzétek hideg fürdővel, gyógyfűborogatásokkal, rakjatok magatokra ólomlemezt, mosakodjatok le ólomvízzel és borogassátok magatokat ecettel.

— Nekem már csak inkább ínyemre van egy nő, — szólt bele Listolier.

— A nő! — vágta rá Tholomyès, — ne bízzatok benne. Jaj annak, aki a nő ingatag szívére bízza magát! A nő alattomos és furfangos. Kenyéririgységből átkozza a kígyót. A kígyó az ő konkurrense.

— Tholomyès, — kiáltott rá Blachevelle, — részeg vagy!

— Fenét!! — szólt vissza Tholomyès.

— Hát akkor légy jókedvű, — kezdte újra Blachevelle.

— Hát jó, — hagyta rá Tholomyès.

Megtöltötte a poharát és fölállt:

— Dicsőség a bornak! *Nunc te, Bacche, canam!* Bocsánat, kisasszonyok, ez spanyolul van. És itt van rá a bizonyíték, senoras: amilyen a nép, olyan a hordója. A kasztiliai arrobába tizenhat liter fér, az alicantei cantaroba tizenkettő, a kanári szigeti almudaba huszonöt, a baleári szigeti cuartinbe huszonhat, Péter cár hordójába harminc. Éljen a cár, aki nagy volt s éljen a hordója, amely még nagyobb volt! Hölgyeim, fogadják el baráti tanácsomat: tévesszék össze a szomszédaikat, ha jónak látják. A szerelemnek tulajdonsága, hogy tévedni szokott. Az apró szerelem nem azért van, hogy összegubbaszkodjék és elbárgyuljon, mint valami angol cseléd, akinek a súrolástól kérgessé keményedett a térde. Nem azért van a világon az édes szerelem, ő vídáman bolyong! Azt mondja a közmondás: tévedni emberi dolog; én azt mon-

dom : tévedni a szerelmesek dolga. Hölgyeim, valamenynyiüket imádom. Ó, Zéphine, ó Joséphine, te szörnyen ferde kis pofa, bájos volnál, ha nem volnál olyan furcsa. Az arcod csinos, de mintha valaki tévedésből ráült volna. Favourite, ó nimfák és múzsák ! Egyszer, mikor Blachevelle átment a rue Guerin-Boisseau patakán, látott fehér és jól testhez simuló harisnyában egy szép kis lányt, aki mutogatta a lábszárait. Ez a bevezetés kedvére való volt és Blachevelle szerelemre gyulladt. Akibe beleszeretett, az Favourite volt. Ó Favourite, ión ajkaid vannak. Volt egy görög festő, Euphorionnak hívták s az ajkak festőjének nevezték. Csupán ez a görög lett volna méltó arra, hogy lefesse a szádat. Ide hallgass ! Előtted nem volt teremtmény, amely méltó lett volna erre a névre. Arra születtél, hogy megkapd az almát, mint Venus, vagy megedd, mint Éva. Veled kezdődik a szépség. Évaról beszéltem, Éva benned testesült meg. Megérdemled a szabadalmat, mert te találtad fel a női szépséget. Ó Favourite, immár nem tegezem önt, mert a költészetből a prózába lépek. Ön ép az imént a nevemről beszélt. Ez meghatott ; azonban, bárkik legyünk is, ne bízzunk a nevekben. A nevek megtéveszthetnek. Az én nevem Félix és nem vagyok boldog. A szavak hazudnak. Ne fogadjuk el vakon a kínálkozó jelentésüket. Tévedés volna Liègebe írni dugóért és Pauból rendelni keztyűt. Miss Dahlia, az ön helyében Rózsának nevezném magamat. A virágnak illatoznia kell, a nőben szellemnek kell lennie. Fantineról nem beszélek, ő ábrándozó, réveteg, gondolkodó, érzékeny ; valami tünemény, amely gyönyörű, mint egy nimfa és szemérmes, mint egy apáca, aki a grizett-életben tévelyeg, azonban illuzióiba menekül és aki dalol és imádkozik és elnézi az ég azuiját, de nem igen tudja, hogy mit lát és mit csinál és aki a mennyre függesztett szemekkel járkál egy kertben, amelyben több a madár, mint amennyi a világon van ! Ó Fantine, tudd meg : én, Tholomyès, csupán illuzió vagyok ; csakhogy az ábrándok szőke lánya nem ért meg engemet!! Különben csupa frisseség, csupa bájosság, csupa ifjúság, csupa hajnali szelid fény. Ó, Fantine, te leány, aki méltó volnál arra, hogy Margaritának, vagyis gyöngynek nevezzelek, te a leggyönyörűbb kelet leánya vagy. Hölgyeim, még egy tanácsot adnék : ne menjenek férjhez ; a házasság olyan, mint az ojtás ; vagy

megfogan vagy nem; ne vállalják ezt a kockázatot. Dehát ugyan mit karattyolok itt össze-vissza? Azt sem tudom, mit beszélek. A lányokat nem lehet kigyógyítani a férjhezmenés betegségéből; mindaz, amit mi bölcsek mondani tudunk, nem tartja vissza a mellényhimző és cipőmintázó lányokat attól, hogy ne ábrándozzanak valami gyémántokból meggazdagodott férjről. De hát végre is nem bánom; de szép hölgyeim, jegyezzék meg: önök túlságosan sok cukrot esznek. Ó nők, nagyon is helytelenül cselekszenek, hogy cukrot ropogtatnak. Ó rágcsáló fajta, szép kis fehér fogaid imádják a cukrot. Nos, jól figyeljenek, a cukor sav. Minden sav szárító hatású. A cukor minden savak közt a legszárítóbb. Kiszívja az erekből a vérnek folyékony alkotórészeit; innen van a vér megalvadása, aztán megszilárdulása; innen a gümő a tüdőben; innen a halál. Ezért közeli rokona a cukorbetegség a tüdővésznek. Ne ropogtassanak tehát cukrot és sokáig fognak élni! Most rátérek a férfiakra. Uraim, hódítsanak. Rabolják el egymástól lelkiismeretfurdalás nélkül a kedveseiket. Keresztül-kasul. A szerelemben nincs barátság. Mindenütt, ahol egy szép nő van, azonnal kitör az ellenségeskedés. Nincs kegyelem, háború késhegyig! Egy szép nő *casus belli*; egy szép nő nyilvánvaló bűn. A történelemnek minden támadását a nők okozták. A nő a férfi joga. Romulus elrabolta a szabin nőket, Vilmos király elrabolta a szász nőket, Caesar elrabolta a római nőket. Az a férfi, akinek nincs kedvese, keselyüként kóválygyog mások szeretői felett; és én mindazoknak a szerencsétleneknek, akiknek nincs szeretőjük, odakiáltom azt a fenséges szót, amelyet Bonaparte mondott az Olaszországi hadseregnek: »Katonák, nektek semmitek sincs. Az ellenségnek mindene van.«

Tholomyès elhallgatott.

— Fujd ki magad, Tholomyès, — szólt oda Blachevelle.

Egyuttal pedig Blachevelle rátámaszkodott Listolier-re és Fameuilre, szomorkásan rázendített valami olyan rögtönzötten összetákolt, műhelyben született dalra, amely néha csupa rím, néha meg egészen rímtelen, amelyben nincsen semmi értelem, mint a faágak mozgásában és a szél zúgásában, amely pipafüstben születik és szétfoszlik

és elröppen a pipafüsttel. Ime, a csoport ezzel a vers szakkal vágott vissza Tholomyès dörgedelmére :

Agyalágyult páterek,
Sok pénzt bíztak egy zsiványra.
Hogy Clermont-Tonnerre uram
Pápa legyen Szent-Iványra;
De mert Clermont-Tonnerre nem pap,
Pápai tiarát nem kap,
S pénzüket sirván-ríván,
Visszahozza a zsiván'.

Ez nem volt alkalmas arra, hogy gátat vessen Tholomyès rögtönzésének ; fenékig hajtotta a poharát, ujra megtöltötte és ujra kezdte.

— Vesszen a bölcsesség ! Feledjék el mind, amit mondtam. Ne legyünk se erényesőszök, se okosak, se nyárspolgárok. A vidámságra köszöntöm poharamat ; legyünk vidámak ! Fejezzük be jogi tanulmányunkat bolondsággal és táplálkozással. Gyomorrontás és jogorrontás. Legyen Justinianus a férj és a Tivornya az asszony ! Vidámság a mélységekben ! Ó teremtés, éltessen az Isten ! A világ óriási gyémánt ! Boldog vagyok. A madarak kápráztatók. Micsoda ünnep mindenütt ! A fülemüle ingyen primadonna. Nyár, köszöntelek. Ó Luxembourg, rue Madame és allée de l'Observatoire szerelmi idilljei ! Ó ábrándos bakák ! Ó bájos dajkák, akik miközben a gyermekekre vigyáznak, a gyermekszaporítással szórakoznak ! Amerika pampái tetszenének nekem, ha nem volnának itt az Odéon árkádjai. Lelkem az őserdő és a végtelen fűmezők fölé röppen. Minden szép. A legyek zümmögnek a napsugárban. A kolibri a nap tüsszentéséből született. Ölelj meg, Fantine !

De tévedésből Favourite-ot ölelte meg.

VIII. Megdöglik egy ló.

— Édonnál jobban főznek, mint Bombardánál, — kiáltott Zephine.

— Én már csak többre tartom Bombardát Édonnái, — jelentette ki Blachevelle. Itt nagyobb a fényűzés. Ez keletibb. Nézzék csak meg az alsó termet. Minden fal tükörbe foglalt.

— Jobb szeretem, ha a tányéromon a fagylalt, — szólt közbe Favourite.

Blachevelle nem hagyta magát:

— Nézzék a kések. A nyelük Bombardánál, ezüst, Édonnál csont. Nos az ezüst csak értékesebb, mint a csont.

— Csak azoknak a szemében nem, akiknek ezüstből van az állkapcsuk, — jegyezte meg Tholomyès.

Ebben a pillanatban kinézett az Invalides kupolájára, amely odalátszott Bombarda ablakából.

Kis szünet következett.

— Tholomyès, — rikkantotta Fameuil, — épp az imént vitánk volt Listoliervel.

— A vita jó, — felelte Tholomyès, — a veszekedés még jobb.

— Filozófiai vitánk volt.

— Rendben van.

— Melyiket tartod különbnek: Descartes-ot vagy Spinozát?

— Désaugierst, — vágta rá Tholomyès.

Miután így kimondta az ítéletet, ivott és folytatta:

— Szívesen élek. Mindaddig nincs vége semminek a földön, amíg az embernek van miről fecsegnie. Hálát adok érte a halhatatlan Isteneknek. Az ember hazudik, de kacag, az ember állít, de kételkedik. A szillogizmusból meglepetés fakad. Ez szép. Vannak még idelent is emberséges emberek, akik vidáman tudják kinyitni és becsukni a paradoxonok meglepetéses szelencéjét. Ez itt hölgyeim, amit olyan nyugodtan isznak, ez madeirai bor, jegyezzék meg, Coural das Freirasban termett, háromszáztizenhét ölnyire a tenger színe felett. Vigyázva igyák! Háromszáztizenhét öl! És Bombarda úr, a kitűnő vendéglős, ezt a háromszáztizenhét ölet négy frank ötven centimesért adja önöknek!

Fameuil megint közbeszólt:

— Tholomyès, a te véleményed törvény. Ki a kedves íród?

— Ber...

— ...quin?

— Nem. Choux.

És Tholomyès folytatta:

— Tisztelet Bombardának! Felérne az elephantei Munophisszal, ha tudna egy táncosnőt szerezni és a chairo-

neiai Thygelionnal, ha egy hetérát tudna előteremteni! Mert, ó hölgyeim, Bombardák voltak Görögországban és Egyiptomban is. Apuleius a tanúnk rá. Hej! Mindig egyforma a világ és nincs semmi új. A teremtő teremtésében nincs már semmi kiadatlan! *Nil sub sole novum*, — mondja Salamon; — *amor omnibus idem*, — mondja Vergilius; és Carabine Carabinnal együtt száll be a saint-cloudi gályába, mint ahogy Aspasia együtt ment a bárkán, Periklessel a samosi hajóhadhoz. Még egy szót. Tudják-e hölgyeim, ki volt Aspasia? Ámbár olyan időben élt, amikor még a nőknek nem volt lelkük, ő lélek volt; valami rózsaszín és bíboros árnyalatu lélek, lángolóbb, mint a tűz, frissebb, mint a hajnal. Aspasia olyan teremtés volt, akiben a nők két véglete vegyült; prostituált istennő volt; Sokrates és Manon Lescaut egy személyben. Aspasia azért volt a világon, hogy legyen valaki, ha Prometheusnak szeretkezésre szottyan kedve.

Tholomyès nem igen állt volna meg a lendületében, ha ebben a pillanatban a parton össze nem esik egy ló. Amint összeesett, a kocsi és a szónok megállt. Beaucei kanca volt, öreg és sovány és megérett a gyepmester kezére és valami nagyon nehéz kocsit huzott. A kimerült és meggyötört állat, amint Bombarda elé ért, nem akart tovább menni. Erre nagy tömeg csődült köré. A kocsisnak, aki szitkozódott és dühöngött, alig volt annyi ideje, hogy kellő energiával kimondja a káromkodást: *hogy a menydörgős menykő!* amelyet könyörtelen ostorcsapással támogatott, amikor a szegény pára összeesett, hogy soha többé fel ne keljen. A járókelők hahotájára Tholomyès vidám hallgatói is odafordultak és Tholomyès felhasználta az alkalmat, hogy beszédét ezzel a Malherbe verséből elfacsarintott mélabús versszakkal fejezze be:

> Olyan világban élt, melyben talyiga s hintó
> Egyre rendeltetett:
> S gebe létére élt a gebe-sors szerint, ó,
> Kutya egy életet!

— Szegény ló — sóhajtott Fantine.

És Dahlia felcsattant:

— Tesék, Fantine mindjárt megsiratja a lovakat! Hát hogy lehet valaki ilyen hülye!

Ebben a pillanatban Favourite összefonta a karjait, hátravetette fejét, elszántan szemébe nézett Tholomyèsnek és odaszólt :

— No jó, de hát a meglepetés?

— Igaz is. Itt a pillanat — felelte Tholomyès. — Uraim, ütött az óra a hölgyeknek szánt meglepetés számára. Hölgyeim, várjanak ránk egy pillanatig !

— A bevezetése egy csók — szólalt meg Blachevelle.

— A homlokukra — tette hozzá Tholomyès.

Mindegyik komolyan homlokon csókolta kedvesét ; aztán libasorban az ajtó felé vonultak s az ujjukat az ajkukra illesztették.

Favourite tapsolt, amint kivonultak.

— Máris mulatságos — mondta.

— Ne maradjanak nagyon sokáig — suttogta Fantine. — Várjuk magukat.

IX. A vidámság vidám vége.

A leányok, ahogy magukra maradtak, kettesével kikönyököltek az ablakon, fecsegtek, kinyujtották a fejüket és átbeszéltek egymáshoz egyik ablakból a másikba. Látták, amint a fiatalemberek karonfogva kimennek Bombarda kocsmájából ; megfordultak, nevetve intettek nekik és aztán eltüntek a vasárnapnak abban a porfelleges nyüzsgésében, amely minden héten egyszer ellepi a Champs-Élyséest.

— Ne marajdanak sokáig ! — kiáltott le Fantine.

— Vajjon mit hoznak? — kiváncsiskodott Zephine.

— Annyi bizonyos, hogy szép lesz — állapította meg Dahlia.

— Én, — fejezte be Favourite — én azt akarom, hogy aranynemű legyen.

Hamarosan elvonta figyelmüket a nyüzsgés a vízparton, amelyet megfigyeltek a nagy fák ágain keresztülés amely élénken szórakoztatta őket. Ebben az órában indultak a poggyászpósták és a gyorskocsik. Majdnem valamennyi délre és nyugatra induló postajárat ekkor indult a Champs-Élysées-ről. A legtöbb kocsi a partmentén ment és a passyi sorompónál hagyta el a várost. Percenkint átrohant a tömegen egy-egy hatalmas, sárgára és

feketére festett kocsi, roskadásig megrakva, csörömpölőn felszerszámozva, szinte elektelenítve a poggyászoktól, a takaróktól és utitáskáktól, zsufolva hamarosan eltünő fejekkel, amint törte-zúzta a kövezetet, hogy csak úgy szikrázott, szórta a szikrát, mint valami kovácsmühely és a por volt a füstje és mintha nekivadult volna. Ez a lárma mulattatta a lányokat. Favourite felkiáltott :

— Micsoda dübörgés ! Az ember azt mondaná, hogy láncokat vonszolnak.

Egyszerre csak az egyik gyorskocsi, amelyet alig lehetett már látni a szilfák sűrűjében, egy pillanatra megállt, aztán vágtatva nekiiramodott. Ez meghökkentette Fantinet.

— Furcsa ! — szólalt meg. — Azt hittem, hogy a gyorskocsi nem áll meg sehol.

Favorite vállat vont.

— Ez a Fantine különös. Csudájára tudok járni. Meghökken a legegyszerűbb dolgok láttára. Tegyük fel : utas vagyok és így szólok a postakocsinak : előremegyek, majd felvesz útközben a parton. A postakocsi elindul, meglát engem, megáll, felvesz. Hisz ez mindennap megtörténik. Nem ismered az életet, kedvesem.

Eltelt így egy kis idő. Egyszerre csak Favourite olyan mozdulatot tett, mint aki álmából felriad.

— Jó, jó, — kiáltott fel, — de hol a meglepetés?

— Az ám, bizony, — kapott a szaván Dahlia, — a híres meglepetés.

— Sokáig oda vannak ! — jegyezte meg Fantine.

Ahogy Fantine ezt elsóhajtotta, belépett a pincér, aki az ebédnél kiszolgálta őket. Olyasvalamit tartott a kezében, ami levélhez hasonlított.

— Mi ez? — kérdezte Favourite.

A pincér így felelt :

— Ez valami írás, amit azok az urak hagytak itt a hölgyek részére.

— Miért nem adta át rögtön?

— Mert az urak — felelt a pincér — megparancsolták, hogy csak egy óra mulva adjam át a hölgyeknek.

Favourite kikapta a papirost a pincér kezéből. Csakugyan levél volt.

— No ! — szólalt meg. — Nincs rajta címzés. De nini, a borítékján ez van :

EZ A MEGLEPETÉS.

Mohón feltépte a levelet, kinyitotta és olvasta (ő tudott olvasni):

»Kedveseink!

Tudjátok, hogy nekünk vannak szüleink. Ti nem nagyon tudjátok, mi az, hogy szülő. A polgári, a gyermeki és a tisztesség törvénykönyvében apának és anyának nevezik a szülőket. Nos, ezek a szülők sóhajtoznak, ezek az öregek visszakövetelnek minket, ezek a derék emberek és ezek a derék asszonyok tékozló fiúknak neveznek, azt akarják, hogy hazatérjünk és hajlandók a kedvünkért levágatni egy-egy borjút. Tisztességes fiúk vagyunk, engedelmeskedünk nekik. Abban az órában, amikor ti ezt olvassátok, már öt tüzes ló röpít bennünket papáink és mamáink felé. A távozás hímes mezejére lépünk, mint Bossuet mondja. Elmegyünk, már el is mentünk. Laffitte karjaiba és Caillard szárnyai alá menekülünk. A toulousei gyorskocsi kiragad az örvényből, és az örvény ti vagytok, ó szépséges kicsikéink! Visszatérünk a társadalomba, a kötelességhez és a rendhez, lóhalálában, óránkint háromnégyföldes sebességgel. Fontos a hazának, hogy mint mindenkiből, belőlünk is prefektusok, családapák, csőszök és államtanácsosok váljanak. Tiszteljetek bennünket. Mi feláldozzuk magunkat. Gyorsan sirassatok el és szerezzetek hamarosan valakit helyettünk. Ha ez a levél tépi a szíveteket, ti is tépjétek össze őt. Isten veletek.

Majdnem két éven keresztül boldogokká tettünk benneteket. Ne nehezteljetek érte.

Blachevelle,
Fameuil,
Listolier,
Félix Tholomyès.

POST-SCRIPTUM. Az ebéd ki van fizetve.«

A négy lány egymásra nézett.

Favourite törte meg elsőnek a csendet.

— Nahát! — kiáltott fel, — azért mégis csak jó tréfa.

— Nagyon fura, — jegyezte meg Zéphine.

— Biztosan Blachevelletől ered az ötlet, — kezdte megint Favourite. — Ezért megint beleszeretek. Alig hogy elment, mindjárt szeretem. Ez az esetem.

— Nem, — ellenkezett Dahlia, — ez Tholomyès ötlete. Rávall.

— Ebben az esetben, — felelte Favourite, — vesszen Blachevelle és éljen Tholomyès!

— Éljen Tholomyès! — kiáltotta Dahlia és Zéphine.

És valamennyien harsogón felkacagtak.

Fantine együtt kacagott a többivel.

Egy óra mulva, mikor otthon volt a szobájában, sírt. Már mondottuk, hogy ez volt az első szerelme; úgy adta oda magát ennek a Tholomyèsnek, mintha a férje lett volna és a szegény leánynak gyermeke volt.

NEGYEDIK KÖNYV

Az ember néha áldozatául esik a bizalmának

I. Két anya találkozása.

Volt ennek a századnak első negyedében Montfermeilben, Páris közelében, valami kis kocsma, amely ma már nincs meg. Ennek a kis kocsmának egy Thénardier nevü házaspár volt a tulajdonosa. A kocsma a ruelle du Boulanger-n volt. Az ajtaja felett deszkalap volt a falra szegezve. Erre a deszkalapra olyasvalami volt festve, ami mintha embert ábrázolt volna, aki egy másik embert cipel a hátán, akinek széles aranyos, nagy ezüstcsillagos tábornoki vállrózsái voltak; vörös foltok jelezték a vért; a kép többi része csupa füst volt és nyilván csatát ábrázolt. Alatta ez a felirás volt olvasható: AU SERGENT DE WATERLOO.

Nincs megszokottabb valami, mint valami taliga vagy kocsi egy-egy fogadó ajtajában. Azonban az a kocsi, vagy jobban mondva kocsironcs, amely eltorlaszolta az utat a Waterlooi őrmesterhez címzett kocsma előtt, az 1818. év valamelyik tavaszi napján, oly terjedelmes volt, hogy bizonyosan magára vonta volna egy véletlenül errejáró festő figyelmét.

Az előrésze volt ez valami olyan teherkocsinak, ami-

lyeneket erdős vidéken használnak, s amelyek gerendák és fatörzsek szállítására szolgálnak. Ez az előrész tömör vas-csapágyból állott, amelyben hatalmas vasrúd feküdt és amelyet két óriási kerék tartott. Az egész együtt zömök, súlyos és otromba volt. Az ember azt mondta volna, hogy valami gigászi ágyú talpa. Az utak sara a kerekeket, a küllőket, a kerékagyakat, a csapágyat és a tengelyt valami sárréteggel vonta be, valami csúf sárga vakolattal; ez majdnem olyan volt, mint amivel annyira szeretik díszíteni a székesegyházakat. A farészek eltűntek a sárréteg alatt és a vasrészeket rozsda lepte. A tengelyről óriási lánc csüngött le, amely alkalmas lett volna Góliát megbilincselésére. Ez a lánc nem a gerendákat juttatta az ember eszébe, amiknek a szállítása volt a rendeltetése, hanem a masztodonokat és mammutokat, amelyeket fel lehetett volna szerszámozni vele; volt benne valami fegyházias, de valami emberfölöttin és ciklopsin fegyházias és úgy látszott, mintha valami szörnyetegről vették volna le. Homeros megbilincselhette volna vele Polyphemost és Shakespeare Calibant.

Mért volt itt ez a fél teherkocsi ezen a helyen az uccán? Mindenekelőtt azért, hogy elállja az uccát; aztán hogy teljesen berozsdásodjék. Van a régi társadalmi rendben egész sereg olyan intézmény, amely útjába akad az embernek, ha kint jár és nincs semmi egyéb létjogosultsága.

A lánc közepe majdnem a földig lógott a tengelyről és a hajlásában, mint valami hinta kötelén, ezen az estén két kis leány ült és bujt egymáshoz bájos ölelkezésben, az egyik körülbelül két és fél éves, a másik tizennyolc hónapos, a kisebbiket a nagyobbik fogta a karjában. Egy ügyesen köréjük kötött kendő nem engedte, hogy leessenek. Egy anya meglátta ezt a szörnyű láncot és így szólt magában: Ejnye! milyen jó játék a gyerekeimnek.

A két gyermek, akik különben csinosan, egy kissé választékosan voltak öltöztetve, csak úgy sugárzott; mintha két rózsa lett volna a rozsdás vas között. A szemük csupa diadal; friss arcuk kacagott. Az egyik gesztenyeszínü volt, a másik barna. Naiv arcuk átszellemült elragadtatást tükrözött; valami virágzó bokor, amely ott volt a közelben, illatot árasztott a járókelők felé, de mintha ez az illat a gyermekek felől jött

volna ; a tizennyolchónapos az apró gyerekek szűzies illetlenségével mutatta bájos kis meztelen hasát. A két finom kis fej felett és körül, amely csak úgy sugárzott a boldogságtól és fürdött a fényben, a gigászi kocsironcs, feketén a rozsdától, szinte félelmetesen, össze-vissza görbületeivel és vad kiszögelléseivel úgy ívelt fel, mint valami barlang boltozata. Néhány lépésnyire a fogadó küszöbén összegubbaszkodva az anyjuk, aki különben nem valami megnyerő, de ebben a pillanatban megható látvány volt, hintázta a két gyermekét hosszú madzag segítségével, és rájuk függesztette a szemét, mert félt, hogy valami bajuk esik, azzal az állatias-mennyei arckifejezéssel, amely rávall az anyára ; minden himbálódzásra a csúf láncszemek csikorgó hangot adtak, amely olyan volt, mint valami dühös kiáltás ; a két kis leány lelkendezett, a nyugvó nap elömlött ezen a vidámságon és képzelni sem lehetett bájosabb valamit a véletlennek ennél a szeszélyénél, amely a titáni láncot angyali hintává varázsolta.

Az anya, miközben himbálta a két kicsit, hamis hangon valami, akkoriban híres románcot dudolgatott :

El kell mennem, szólt a harcos . . .

Dudolgatása miatt és mert egészen elmélyedt a kis leányaiba, nem láthatta és nem hallhatta, hogy mi történik az uccán.

Közben valaki közeledett hozzá, amikor megkezdte a románc első versszakát és hirtelen valami hangot hallott, amely egészen közelről csendült a fülébe :

— De szép két gyermeke van, asszonyom.

— A szép, gyengéd Imoginehoz,

felelte az anya, folytatva románcát, aztán odafordult.

Néhány lépésnyire egy nő állt előtte. Ennek a nőnek is volt gyermeke, ott hordozta a karjában.

Azonkívül meglehetős nagy útibatyut cipelt, amely nagyon nehéznek látszott.

Ennek a nőnek a gyermeke az elképzelhető legistenibb látvány volt. Két vagy három éves kis leányka ; versenyre kelhetett volna a másik két kis leánnyal az öltözetük kacérságában ; finom lenkendő volt rajta, szalagok

a kabátkáján és csipkék a főkötőjén. A szoknyácskája felhajlott és kivillant alóla fehér gömbölyű és izmos combja. Csodálatosan rózsaszínű volt és csak úgy duzzadt az egészségtől. Az embernek szinte kedve lett volna beleharapni pufók kis arcába. A szemeiről csak annyit lehetett megállapítani, hogy nagyon nagyok és gyönyörű szempillák árnyékolták. A gyermek aludt.

Végtelenül nyugodt álmot aludt, ahogy már az ilyen kis gyermekek szoktak. Az anyák karja csupa gyengédség ; a gyermekek úgy alszanak benne, mint a tej.

Magának az anyának szegényes és szomorú volt a külseje. Munkásasszony-öltözet volt rajta, valami átmenet a paraszti ruházat felé. Fiatal volt. Vajjon szép volt-e? Meglehet ; de ebben a ruhában nem látszott meg. A haja, amelyből kibukkant egy szőke fürt, nagyon sűrűnek látszott, de egészen eltűnt egy csúnya, szoros, szűk főkötő alatt, amely az állán össze volt kötve. Ha az embernek szép foga van, nevetés közben kivillan ; de ő nem nevetett. Úgy látszott, hogy a szeme hosszú ideje nem volt száraz. Sápadt volt : az arca kissé fáradt és kissé beteges ; karjaiban alvó gyermekét azzal a sajátságos tekintettel nézte, amellyel csak az olyan anya tud nézni, aki maga szoptatta gyermekét. Valami széles kék kendő, olyasféle, amilyet a rokkantak zsebkendőnek használnak, vállkendő gyanánt összehajtogatva, esetlenül övezte a derekát. Napbarnított kezeit vörös foltok tarkították, mutatóujját megkeményítette és kirongyolta a varrótű, bolyhos barna gyapjúköpönyeg, vászonszoknya és ormótlan cipő volt rajta. Fantine volt.

Fantine volt. Alig lehetett ráismerni. Mégis, ha figyelmesen szemügyre vette az ember, még mindig szép volt. Valami szomorú redő ráncolta jobb arcát, amely olyan volt, mint valami kezdődő irónikus vonás. A toalettje, az a csalánszövetből és szalagból való légies toalett, amelyet mintha vidámságból, bolondságból és muzsikából alkottak volna, amely csak úgy csilingelt s amelyből áradt az orgonaillat, eltünt, mint azok a csillogó szép zuzmarák, amelyeket gyémántnak tartana az ember a napfényben ; elolvadnak és marad a fekete ág.

Tíz hónap telt el a »pompás tréfa« óta.

Mi történt e tíz hónap alatt? Nem nehéz kitalálni.

Miután magára maradt, kezdődött a nélkülözés ;

Favourite, Zéphine és Dahlia hamarosan eltüntek Fantine szeme elől ; a lánc, amelyet a férfiak széttéptek, a leányok között is megszakadt ; nagyon meglepődtek volna, ha két héttel később azt mondja nekik valaki, hogy barátnők voltak ; ennek megszűnt a létjogosultsága. Fantine magára maradt. Gyermekének apja eltávozott, ó, jaj ! Az ilyen szakítások visszavonhatatlanok — teljesen elszigetelten érezte magát, megfogyott a munkakedve, megnőtt az élvezetvágya. Tholomyèsszel való viszonya révén odajutott, hogy fitymálta a szegényes mesterséget, amelyhez értett, elhanyagolta megrendelőit : elvesztette őket. Semmi kereset. Fantine alig tudott olvasni és nem tudott írni ; gyermekkorában csupán annyira tanították meg, hogy a nevét leírja ; egy nyilvános levélíróval levelet iratott Tholomyèsnek, aztán még egy levelet, aztán egy harmadikat. Tholomyès egyikre sem felelt. Egyszer Fantine meghallotta, amint a nénikék így szóltak, mikor ránéztek a kis leányára : — Talán törődik valaki ezekkel a gyerekekkel ! Fütyülnek ezekre a gyerekekre. — Ekkor Tholomyèsre gondolt, aki ugyancsak fütyül a gyerekére és nem törődik ezzel az ártatlan teremtéssel ; a szivében elsötétült ennek az embernek a képe. Mégis, mihez fogjon? Nem tudta már, kihez forduljon. Bűnt követett el, de a lelke mélyén, emlékezhetünk rá, csupa szemérem és tisztaság volt. Valahogy homályosan érezte, hogy azon a ponton van, hogy a kétségbeesésbe hull és a bűnbe sülyed. Bátorságra volt szükség ; ő bátor volt és megkeményítette szivét. Az az ötlete támadt, hogy visszatér szülővárosába, Montreuil-sur-merbe. Talán van ott még valaki, aki ismeri és munkát ad neki. Igen ám ; csakhogy el kell leplezni a bűnt. És zavarosan felsejlett benne, hogy valószinüleg sokkal fájdalmasabb elváláson kell átesnie, mint amilyen az első volt. A szive összeszorult, de elszánta magát. Fantineben, látni fogjuk, megvolt az élet vad hősiessége.

Máris hősiesen lemondott a cifrálkodásról, vászonruhába öltözött és minden selymét, minden vásznát, minden szalagját és minden csipkéjét a kislányának adta, ez volt az egyetlen hiuság, ami megmaradt benne, szent hiúság. Eladta mindenét és kétszáz frankot vett be ezen a réven ; miután kifizette apró adósságait, nem maradt neki több, mint valami nyolcvan frank. Huszonkétéves

korában, egy gyönyörű tavaszi reggelen, távozott Párisból, a hátán vitte gyermekét. Ha valaki látta volna az úton ezt a kettőt, elszorult volna a szive. Ennek a nőnek senkije sem volt a világon ezen a gyermeken kívül és ennek a gyermeknek senkije sem volt a világon ezen az asszonyon kívül. Fantine maga szoptatta kislányát ; ez megviselte a mellét és egy kicsit köhögött.

Nem lesz többé alkalmunk arra, hogy Félix Tholomyès úrról szóljunk. Csupán annak a kijelentésére szorítkozunk, hogy húsz évvel később, Lajos Fülöp király alatt, tekintélyes, befolyásos és gazdag vidéki ügyvéd, bölcs választópolgár és igen szigorú esküdtbiró vált belőle ; de mulatozni még mindig szeretett.

Déltájban, miután mintegy pihenésül időnként fölült az úgynevezett Páriskörnyéki-Kis-Kocsik valamelyikére, mérföldenként három vagy négy sou dijért, Fantine megérkezett Montfermeilbe, a ruelle du Boulangerbe.

Amikor elment a Thénardier fogadó előtt, a két kis leány, akik ott ujjongtak szörnyű hintájukon, valahogy elkápráztatta és e vidám jelenet láttára megállt.

Vannak varázslatok. Ilyen varázslat volt ez a két kislány ennek az anyának a szemében.

Meghatottan nézte őket. Az angyalok jelenléte hírnöke a paradicsomnak. Mintha a fogadó felett a gondviselés titokzatos ITT szavát látta volna. Ez a két kislány nyilván nagyon boldog ! Nézte őket, csodálta őket és annyira elérzékenyült, hogy mikor az anyjuk lélegzetet vett a dalának egy-egy verssora között, nem állhatta meg, hogy meg ne szólítsa ezzal a szóval, amit az előbb már leírtunk :

— Be szép két gyermeke van, asszonyom.

A legdurvább embereket is lefegyverezi, ha dícsérik a gyermekeiket. Az anya felkapta a fejét és megköszönte, leültette a jövevényt az ajtó melletti padra, ő maga a küszöbön kuporgott. A két asszony beszélgetésbe elegyedett.

— Thénardierné a nevem, — kezdte a két kislány anyja. — A mienk ez a fogadó.

Aztán folytatta a románcát és halkan tovább dúdolgatta :

El kell mennem, lovag vagyok,
Elmegyek Palesztinába.

Ez a Thénardierné vörös, húsos, darabos egy asszony volt ; a legidomtalanabb fajta katonás asszony-típus. És, különös dolog, ábrándos természetű volt, amit regényes olvasmányainak köszönhetett. Pipeskedő tenyeres-talpas egy nő volt. A régi regényeknek, amelyek kicsipkézték a kocsmárosné képzeletét, ilyen hatásuk van. Még fiatal volt ; alig harminc éves. Ha ez az összegubbaszkodott asszony kiegyenesedett volna, magas termete, kofához illő széles vállai, ez az egész mozgó kolosszus, valószínűleg rögtön megrémítette volna az utast, bizalmatlanságot keltett volna benne és meghiusította volna azt, amit el akarunk mondani. Sorsunk gyakran azon fordul, hogy valaki ül, ahelyett, hogy állna.

Az utas elmesélte az esetét, kissé szépítgetve :

Hogy munkásleány volt ; a férje meghalt ; Párisban nem kapott munkát, most másfelé keres ; a szülőföldjén ; aznap reggel jött el gyalog Párisból ; fáradt volt, mert karján vitte gyermekét és mikor a villemomblei postakocsival találkozott, felszállt rá ; Villemombleból gyalog jött Montfermeilbe ; a kicsike is gyalogolt valamit, de nem sokat, hisz oly csöppség és fel kellett venni és aztán az aranyos elaludt.

Amint bevégezte, szenvedélyesen megcsókolta a lánykáját, amivel felébresztette. A gyermek kinyitotta a szemét, nagy kék szemét, amely éppen olyan volt, mint az anyja szeme és nézett, mit? Semmit, mindent, a kis gyermekeknek azzal a komoly és néha szigorú tekintetével, amely sugárzó ártatlanságuknak a misztériuma a mi homályos erényeinkkel szemben. Szinte azt mondhatnók, hogy angyaloknak érzik magukat, és tudják, hogy mi emberek vagyunk. Aztán a gyermek elkezdett mosolyogni és ámbár az anyja visszatartotta, mindenáron lecsúszott a földre, mint afféle apró teremtés, amely szaladgálni akar. Egyszerre csak észrevette a másik kettőt a hintán, megtorpant, kiöltötte a nyelvecskéjét csodálkozása jeléül.

Thénardier mama kioldozta a leánykáit, leszállította őket a hintáról és így szólt hozzájuk :

— Játsszatok hármasban.

Az ilyen korú gyermekek hamarosan összemelegednek és egy perc múltán a kis Thénardier-lányok együtt játszottak a jövevény gyermekkel, s végtelen gyönyörűséggel lyukakat fúrtak a földbe.

Ez a jövevény nagyon mulatságos kisgyerek volt; az anyja jósága megismerszik a gyermek vídámságán; felvett egy fadarabot, amit ásónak használt és nagy erőfeszítéssel megásott egy ici-pici gödröt. A sírásó munkája is vídámmá derül, ha gyermek végzi.

A két asszony tovább beszélgetett.

— Hogy hívják a bogárkáját?

— Cosette-nek.

Cosette, vagyis Euphrasie. A kicsikének Euphrasie volt a neve. De az anyja Euphrasieből Cosette-et csinált, az anyáknak és a népnek azzal az édes és bájos ösztönével, amely Josefát Pepitává és Françoiset Sillette-é ferdíti. Ezek olyanfajta szószármaztatások, amelyek megzavarják és felforgatják az etimológusok minden tudományát. Ismertünk egy nagymamát, akinek sikerült a Theodore nevet Gnon-ná torzítani.

— Hány éves?

— Ide s tova három.

— Éppen mint az én nagyobbik lányom.

Eközben a három kislány mélységes ijedelemmel és elragadtatással szorongott egymás mellett; valami esemény történt; óriási giliszta mászott ki a földből, féltek és ujjongtak.

Sugárzó homlokuk összeért, mintha dicsfény övezte volna a három fejet.

— Hogy milyen hamar összemelegednek az ilyen gyerekek! — kiáltott fel Thénardier mama. — Ezekre is meg merne esküdni az ember, hogy mind a három egy testvér!

Talán az a szó volt a szikra, amelyre a másik anya várakozott. Megragadta Thénardierné karját, merőn a szemébe nézett és így szólt hozzá:

— Elvállalná tartásra a gyermekemet?

Thénardierné olyan meglepett mozdulatot tett, amely sem nem beleegyezés, sem nem visszautasítás.

Cosette anyja folytatta:

— Nézze csak, nem vihetem magammal a lányomat a szülővárosomba. A munkám nem engedi meg. Gyerekkel az ember nem tud elhelyezkedni. Olyan nevetségesek az emberek arra mifelénk. A jó Isten vezetett engem a maguk kocsmája tájára. Mikor megláttam a maga gyönyörű és tiszta és boldog kicsinyeit, egészen megzavarod-

tam. Ezt mondtam magamban : ez aztán a jó anya. Igaza van ; olyanok, mint három nővér. És aztán nemsokára úgyis visszajövök. Hát elvállalná a gyerekemet?

— Beszélhetünk róla, — felelte Thénardierné.

— Hat frankot fizetnék havonta.

Ekkor egy férfihang harsant ki a kocsma belsejéből :

— Hét frankon alul szó sem lehet róla. És hat hónapot előre kell fizetni.

— Hatszor hét az negyvenkettő, — szorzott Thénardierné.

— Megadom, — szólt az anya.

— És azonkivül tizenöt frank az első kiadásokra, — tette hozzá a férfihang.

— Összesen ötvenhét frank, — szegezte le Thénardierné. És a számokon keresztül halkan dudolgatta :

El kell mennem, szólt a harcos.

— Ezt is megfizetném, — szólt az anya, — van nyolcvan frankom. Marad még annyi, hogy hazamehetek. Természetesen gyalog. Odalent majd pénzt keresek és mihelyt lesz egy kis megtakarított pénzem, visszajövök ezért a drágaságért.

A férfihang megint megszólalt :

— Van a kicsikének kelengyéje?

— Ez az uram, — szólt közbe Thénardierné.

— Már hogyne volna kelengyéje, szegény kis angyalkámnak. Mindjárt láttam, hogy az a maga férje. Még pedig milyen szép kelengyéje van ! Csodaszép kelengyéje. Mindenből egész tucat. És selyem ruhái vannak, mint valami uri nőnek. Itt van az utibatyumban.

— Itt kell hagynia, — szólalt meg ujra a férfihang.

— De még mennyire itt hagyom ! — szólt az anya. — Az volna aztán a fura, ha meztelenül hagynám itt a kislányomat !

A gazda arca előbukkant.

— Rendben van, — szólt.

Az alkut megkötötték. Az anya a fogadóban töltötte az éjszakát, odaadta a pénzét és otthagyta a gyermekét, bekötözte megkönnyebbült utibatyuját, amely megapadt, mert már nem volt benne a kelengye, másnap reggel pedig útrakelt és úgy számított, hogy hamarosan visszajön.

Az ember nyugodtan intézi az ilyen távozásokat, de ez csupa kétségbeesés.

Thénardierné egyik szomszédasszonya találkozott ezzel az anyával, mikor távozott és visszajövet beszólt:

— Épp most láttam egy asszonyt, aki úgy sír az utcán, hogy az embernek megszakad belé a szíve.

Mikor Cosette anyja eltávozott, a férj így szólt feleségéhez:

— Ez éppen jó lesz, hogy kifizessem a száztízfrankos váltómat, amely holnap lejár. Ötven frankom hiányzott hozzá. Tudod-e, hogy ide jött volna a végrehajtó és megóvatolta volna a váltót? Finom kis egérfogót állítottál itt a gyerekeiddel.

— Nem is sejtettem, — jegyezte meg az asszony.

II. Két gyanus alak vázlatos rajza.

Az egér, amely a fogóba került, meglehetősen hitvány volt; de a macska még a sovány egérnek is örül.

Ki volt ez a Thénardier-házaspár?

Mondjuk meg mindjárt néhány szóval. Majd később kiegészítjük a vázlatunkat.

Ezek az emberek abba a korcs osztályba tartoztak, amely felcseperedett parasztokból és lezüllött intelligens emberekből alakult, amely az úgynevezett középosztály és az úgynevezett alsóbb osztály között van és egyesíti magában a másodiknak néhány hibáját az elsőnek szinte valamennyi bűnével, de nincs meg benne sem a munkás nemes lendülete, sem a polgár megszokott tisztessége.

Alacsonyrendű jellemek voltak ezek, amelyek, ha véletlenül valami sötét tűz hevíti őket, könnyen szörnyetegekké torzulnak. Az asszonyban vadállat lappangott és a férfiban koldus-jellem lakott. Mind a kettő a legnagyobb mértékben fogékony volt amaz undorító fejlődés iránt, amely a bűn irányába halad. Vannak ráklelkek, amelyek folytonosan visszasodródnak a sötétség felé, többet hátrálnak az életben, mint amennyit előre mennek, a tapasztalatukat arra használják, hogy növeljék csúfságukat, szüntelenül durvulnak, és egyre jobban és jobban átitatja

őket valami elterpeszkedő feketeség. Ez a férfi és ez a nő, ilyen lelkek voltak.

Különösen Thénardier hozta volna zavarba azt, aki az arcok tanulmányozásával foglalkozik. Bizonyos emberekre elégránézni, máris megrendül bennük az ember bizalma, megérzi rajtuk elül-hátul a sötétséget. Hátulról nyugtalanítók és elülről fenyegetők. Van bennük valami ismeretlenség. Az ember nem állhat jót érte, hogy mit tettek, sem azért, hogy mit fognak tenni. Elárulja őket a tekintetükben lappangó sötétség. Ha csak egyetlen szót szólnak, ha csak egyetlen mozdulatot tesznek, sötét titkokat sejt az ember a multjukban és sötét rejtelmeket a jövendőjükben.

Ez a Thénardier, ha ugyan igaz, katona volt; őrmester, mondta ő maga; valószínűleg végig küzdötte az 1815-ös hadjáratot, sőt úgy látszik, elég derekasan viselte magát. Később majd meglátjuk, hogy mi az igaz ebből. Kocsmájának a cégtáblája célzás volt az egyik haditettére. Ő maga festette, mert valamit mindenhez értett; rosszul.

Ez volt az a kor, amelyben a régi klasszikus regény, amely *Clélie* után *Lodoiskává* züllött, még mindig előkelő volt, de egyre jobban közönségessé vált, mademoiselle de Scuderitől madame Barthélemy-Hadotig és madame de Lafayettetől madame Bournon-Malarmeig sülyedt, lángragyújtotta a párisi házmesternék szerelmes szívét és némileg még a vidéket is feldúlta. Thénardierné éppen eléggé értelmes volt ahhoz, hogy elolvassa az ilyenfajta könyveket. Belőlük táplálkozott. Beléjük ölte egész agyvelejét; ez, amíg nagyon fiatal volt, sőt még valamivel később is, afféle réveteg hangulatba ringatta férje mellett, aki gazember volt, de volt benne valami mélység, bitang, de nyelvtanilag művelt, durva, de egyúttal furfangos, azonban érzelmi tekintetben, mivel olvasta Pigault-Lebrunt, és »a nemi dolgokat illetőleg«, amint a maga módján mondogatni szokta, tökéletes és hamisítatlan fajankó volt. A felesége valami tizenkét-tizenöt évvel fiatalabb volt nála. Később, mikor romantikusan leomló hajfürtei őszbecsavarodtak, mikor a Pamelából kibontakozott a Megaira, Thénardierné csupán rosszmájú, durva asszony volt már, aki ostoba regényeken rágódott. Csakhogy ostobaságokat nem olvas ám az ember büntetlenül. Ennek az eredménye volt az, hogy idősebbik leánya az Éponine nevet kapta. A kisebbik, szegény kicsike, majdnem a Gulnare nevet

kapta ; Isten tudja, miféle szerencsés szórakozottságnak köszönhette, amit Ducray-Duminil valamelyik regénye okozott, hogy csupán csak Azelmának nevezték el.

Különben jegyezzük meg futtában, nem minden nevetséges és felületes ebben a furcsa korban, amelyről beszélünk és amelyet a keresztnevek anarchiájának lehetne nevezni. A regényes elemen kívül, amelyre éppen utaltunk, van benne valami társadalmi tünet is. Manapság nem ritka dolog, hogy a kisbéresnek Arthur, Alfred vagy Alfonz a neve és hogy a vicomte — ha ugyan vannak még vicomteok — Thomas, Pierre vagy Jacques nevet visel. Ez az eltolódás, amely »elegáns« nevet ad a plebejusnak és paraszti nevet az arisztokratának, nem egyéb, mint az egyenlőség áramlata. Az új szellem ellenállhatatlanul behatol ide is, mint mindenhova. Ez alatt a látszólagos zűrzavar alatt valami nagy és mélységes dolog van : a francia forradalom.

III. A Pacsirta.

Nem elég gonosznak lenni ahhoz, hogy boldoguljon az ember. A kocsma rosszul ment.

Az utas asszony ötvenhét frankjának jóvoltából Thénardier elkerülte az óvatolást és helyt tudott állni aláírásáért. A következő hónapban megint megszorultak pénz dolgában ; az asszony Párisba vitte Cosette kelengyéjét és hatvan frankért zálogba csapta a Mont-de-Piétén. Mikor ezt az összeget is elköltötték, onnan kezdve a Thénardier-házaspár megszokta, hogy a kis lányban olyan gyereket láttak, akit csak könyörületből tartanak és ennek megfelelően bántak vele. Mivel már nem volt meg a kelengyéje, a kis Thénardier-lányok viselt szoknyáiba és kopott ingeibe öltöztették, vagyis rongyokba. Mindenféle maradékkal táplálták, valamivel jobban, mint a kutyát és valamivel rosszabbul, mint a macskát. Különben rendszerint a macskával és a kutyával evett együtt ; Cosette velük együtt evett az asztal alatt, éppen olyan fatányérból, mint azok.

Az anyja, aki, mint később látni fogjuk, megtelepedett Montreuil-sur-merben, írt, vagy jobban mondva iratott minden hónapban, hogy hírt kapjon gyermekéről.

Thénardierék változatlanul azt felelték : Cosette pompásan érzi magát.

Az első hat hónap multán az anya megküldte a hét frankot a hetedik hónapra és azután is hónapról-hónapra elég pontosan küldte a pénzt. Még egy év sem mult el, mikor Thénardier igy szólt : — Ugyancsak pompásan fizet bennünket ! Mi az ördögöt csináljunk a hét frankjával? És levelet írt neki, amelyben havi tizenkét frankot követelt. Az anya, aki abban a szent meggyőződésben élt, hogy a gyermeke boldog és »szépen fejlődik«, belenyugodott és megküldte a tizenkét frankot.

Vannak emberek, akik csak úgy tudnak szeretni, ha egyúttal gyülölnek is. Thénardierné szenvedélyesen szerette a két édeslányát és ennek következtében gyülölte az idegent. Szomorú rágondolni, hogy egy anya ilyen hitványlelkű lehet. Bármily kevés helyet foglalt is el nála Cosette, ő úgy érezte, hogy ezt is az övéi rovására foglalja el és hogy ez a kislány elszívja a levegőt az ő leányai elől. Ez az asszony, mint sok magafajta asszony, naponta egész halom gyöngédséget és egész halom verést és szidalmat osztott ki. Ha nem lett volna ott Cosette, bizonyos, hogy mindent a lányai kaptak volna, akárhogy imádta is őket ; de az idegen leány megtette nekik azt a szivességet, hogy magára vonta róluk az ütéseket. A maga leányainak csak gyengédsége jutott. Cosette alig moccant meg, már is durva és meg nem érdemelt szidalmak zápora zuhogott a fejére. Édes, gyenge teremtés, bizonyosan semmit sem értett ebből a világból, sem az Istenből, szakadatlanul csak büntették, szidták, verték és durván bántak vele és mindig ott látta maga mellett azt a magafajta két kis lányt, akik valóságos hajnali sugárzásban éltek !

Mivel Thénardierné rosszindulatú volt Cosettehez, Éponine és Azelma is gonoszak voltak hozzá. Az ilyen korú gyermekek szakasztott másai az anyjuknak. Csak ép hogy kisebbek, annyi az egész.

Elmúlt egy év, aztán egy másik.

A faluban ilyesmiket beszéltek :

— Ezek a Thénardierék derék emberek. Nem gazdagok és mégis nevelik azt a szegény gyereket, akit ott hagytak náluk !

Azt hitték, hogy Cosetteről megfeledkezett az anyja. Thénardier azonban, aki valamiféle rejtelmes úton

megtudta, hogy a gyermek valószínűleg törvénytelen és hogy az anyja nem vallhatja be, havi tizenöt frankot követelt, azzal a megokolással, hogy »a teremtés« nő és »eszik« és hozzátette azt a fenyegetést, hogy haza küldi. »Ne dühösítsen fel, — ordított, — mert odacsapom hozzá a kölykét, akkor aztán titkolódzhatik. Emelést akarok.« Az anya megfizette a tizenöt frankot.

Évről-évre nőtt a gyermek s nőtt a nyomorúsága. Mivel Cosette nagyon kicsi volt, ő volt a másik két gyerek hamupipőkéje ; amint egy kicsit fejlődni kezdett, vagyis mikor még nem is volt egészen ötéves, ő lett a ház cselédje.

Ötéves korában, mondják majd, ez valószínűtlen. Sajnos, igaz. A társadalmi szenvedés minden korban kezdődhetik. Nemrégiben tanui voltunk valami Dumolard perének, aki árva fiú volt s aztán rablóvá lett, aki, mint a hivatalos okmányok mondják, ötéves kora óta egyedül volt a világon, »a maga kezével kereste kenyerét és lopott«.

Cosette-et ide-oda szalajtották, ő söpörte ki a szobákat, az udvart, az uccát, ő mosogatta el az edényt, még terhet is cipelt. Thénardierék úgy érezték, hogy annál több joguk van erre a bánásmódra, mivel az anyja, aki még mindig Montreuil-sur-merben volt, kezdett rendetlenül fizetni. Már néhány havi tartásdíjjal hátralékban volt.

Ha ez az anya három év múltán eljött volna Montfermeilbe, nem ismert volna rá a gyermekére. Cosette, aki olyan szép és olyan friss volt, mikor ebbe a házba érkezett, most sovánnyá és sápadttá csúfult. Volt benne valami megnevezhetetlen nyugtalanság. Alattomos ! mondták rá Thénardierék.

Az igazságtalanság durcássá tette és a nyomorúság elcsúfította. Már csak a szép szeme volt meg, amelyet gyötrelem volt látni, mert mintha csak azért lett volna oly nagy, hogy annál nagyobb szomorúságot lásson benne az ember.

Szívszaggató látvány volt, amint ez a szegény gyermek, aki még nem volt hatéves sem, télvíz idején ott didergett ócska lyukas vászonrongyaiban, söpörte az uccát napkelte előtt, valami óriási seprő volt kicsiny vörös kezeiben és nagy szemébe kiült a könny.

A környéken Pacsirtának hívták. A népnek, amely szereti a képeket, jól esett ezen a néven nevezni ezt a kicsi

teremtést, aki alig volt nagyobb, mint egy madár, reszketett, megriadt és didergett, minden reggel elsőnek ébredt a házban és a faluban s már virradat előtt mindig kint volt az uccán vagy a mezőn.

Csakhogy a szegény Pacsirta sohasem dalolt.

ÖTÖDIK KÖNYV

A lejtő

I. A fekete üveggyöngygyártás tökéletesitése.

Vajjon mi lett ebből az anyából, aki a montferneili mende-monda szerint elhagyta gyermekét? Hol volt? Mit csinált?

Miután otthagyta Thénardieréknél a kis Cosettet, folytatta útját és megérkezett Montreuil-sur-merbe.

Ez, emlékezhetünk rá, 1818-ban történt.

Fantine körülbelül tíz évvel ezelőtt mondott búcsút szülőföldjének. Montreuil-sur-mer külseje megváltozott. Miközben Fantine lassanként nyomorúságról nyomorúságra süllyedt, szülővárosa egyre gyarapodott.

Körülbelül két évvel ezelőtt valami olyan ipari esemény történt benne, ami nagy nevezetesség az ilyen kis helyeken.

Ez a részlet fontos s azt hisszük, hasznos lesz, ha elmondjuk, szinte azt mondjuk, ha hangsúlyozzuk.

Montreuil-sur-mernek emberemlékezet óta jellegzetes ipara volt az angol földszurok és a német feketeüveggyöngy utánzása. Ez az ipar mindig csak tengődött, mert drága volt a nyersanyag és ez visszahatással volt a munkabérekre. Éppen akkor, mikor Fantine visszatért Montreuil-sur-merbe, valami hallatlan átalakulás ment végbe e »fekete cikkek« gyártásában. 1815 vége felé valami ismeretlen ember telepedett le a városban, akinek az az ötlete támadt, hogy ebben a gyártási ágban a gyantát gummilakkal helyettesíti és különösen a karperec-gyártásban a bádoggyürüket egyszerűen forrasztott bádoggyűrükkel

helyettesítette. Ez a kis változtatás valóságos forradalom volt.

Ez a kis változtatás csakugyan csodálatosan olcsóbbá tette a nyersanyagot, aminek révén mód nyilt rá elsősorban, hogy felemeljék a munkabéreket, ami jótétemény volt a vidékre; másodszor, hogy tökéletesítsék a gyártmányokat, ami előnye volt a fogyasztónak; harmadszor, hogy olcsóbban tudják adni és mégis háromszoros volt a haszon, a gyáros nyeresége.

Igy ez az egyetlen ötlet háromféle eredménnyel járt.

Nem egészen három év alatt ennek az eljárásnak a feltalálója meggazdagodott, ami jó dolog és körülötte is mindenki megtollasodott, ami még jobb. Idegen ember volt a megyében. Nem tudtak semmit a származása felől; és arról is csak nagyon keveset tudtak, hogy mivel kezdte.

Beszélték, hogy nagyon kevés pénzzel, alig néhány száz frankkal érkezett a városba.

És ezzel a sovány kis tőkével, amelyet egy szellemes ötlet szolgálatába állított, amelyet rendszeres és ésszerű munkával megtermékenyített, megvetette az alapját a maga és az egész vidék vagyonosságának.

Mikor Montreuil-sur-merbe érkezett, a ruhája, a modora, a beszéde munkásra vallott.

Ugy rémlik, hogy azon az estén, amikor rejtelmesen megérkezett a kis Montreuil-sur-mer városkába, valami decemberi alkonyaton, zsákkal a hátán és görcsös bottal a kezében, éppen tűz ütött ki a városházán. Ez az ember belerohant a tűzbe és az élete kockáztatásával kimentett két gyermeket, akik véletlenül éppen a csendőrkapitány gyermekei voltak; ennek köszönhette, hogy senkinek sem jutott eszébe, hogy az útlevelét kérje. Innen kezdve tudták a nevét. Madeleine apónak nevezte magát.

II. Madeleine.

Körülbelül ötven éves, zárkózott tekintetü és jólelkü ember volt. Ez az egész, amit mondhatunk róla.

Montreuil-sur-mer az iparág rohamos fejlődésének jóvoltából, amelyet ő lendített fel ily csodálatosan, jelentékeny kereskedelmi gócponttá vált. Spanyolország, amely nagyon sok fekete szurkot fogyaszt, évente óriási

mennyiségeket vásárolt belőle. Montreuil-sur-mer ebben az üzletágban úgyszólván versenytársává lett Londonnak és Berlinnek. Madeleine apónak akkora volt a nyeresége, hogy már a második évben hatalmas gyárat építhetett, amelyben két óriási terem volt, egyik a férfiaknak, másik a nőknek. Mindenki jelentkezhetett, aki éhezett és bizonyos volt, hogy itt munkát és kenyeret kap. Madeleine apó a férfiaktól jóakaratot, a nőktől tiszta erkölcsöt, valamennyiüktől tisztességet követelt. Azért különítette el munkatermüket, hogy szétválassza a férfiakat a nőktől, hogy a lányok és asszonyok ne veszítsék el a fejüket. Ezen a ponton hajthatatlan volt. Ez volt az egyetlen dolog, amelyben bizonyos fokig türelmetlen volt. Annál inkább ragaszkodott ehhez a szigorúságához, mert Montreuil-sur-merben helyőrség is volt és így bőven kínálkozott az alkalom a romlásra. Egyébként az ideérkezése jótétemény volt és a jelenléte valóságos gondviselés. Madeleine apó letelepedése előtt minden pangott a vidéken; most minden élt a munka egészséges lendületében. Hatalmas áruforgalom fűtött mindent és hatott el mindenhova. A naplopás és a nyomorgás ismeretlen volt. Nem volt olyan sötét zseb, amelyben ne lett volna valami kis pénz, nem volt olyan szegényes hajlék, amelyben nem derült volna valami kis öröm.

Madeleine apó mindenkit felvett. Csak egy dolgot követelt meg: Legyetek tisztességes férfiak! Legyetek tisztességes leányok!

Amint mondottuk, ennek a tevékenységnek közepette, amelynek ő volt a megindítója és a középpontja, Madeleine apó vagyont szerzett, de mintha nem ez lett volna a legfőbb gondja, ami eléggé különös az ilyen egyszerű kereskedőembernél. Ugy látszott, hogy sokat törődik másokkal és keveset magával. 1820-ban tudták, hogy hatszázharmincezer frankja van betétként elhelyezve Laffitte-nél; de mielőtt ezt a hatszázharmincezer frankot félretette volna, több mint egy milliót költött a városra és a szegényekre.

A kórháznak kevés volt a bevétele; tíz ágyat alapított. Monteuil-sur-mer felsővárosra és alsóvárosra oszlik. Az alsóvárosban, amelyben ő is lakott, csak egy iskola volt, valami ütött-kopott vityilló, amely omladozott. Építtetett hát két iskolát, egyet a leányoknak, egyet a fiúknak.

A két tanítónak a maga pénzéből sovány hivatalos fizetésük kétszeresét adta pótlékul és mikor egyszer valaki megütközött ezen, így felelt neki: »Az állam két legelső hivatalnoka a dajka és a tanító«. A saját költségén menedékházat alapított, ami akkor szinte ismeretlen volt Franciaországban és segítőpénztárt az elöregedett és rokkant munkások számára. Mivel a gyár gócpont volt, hamarosan új városnegyed keletkezett körülötte, amelyben még mindig sok szűkölködő család volt; ingyen gyógyszertárt állíttatott nekik.

Eleinte, amikor még csak kezdte, a jó lelkek így beszéltek: Huncut ember ez, meg akar gazdagodni. Mikor látták, hogy jóléthez juttatta a vidéket, mielőtt még maga meggazdagodott volna, ugyanezek a jó lelkek így beszéltek: Nagyravágyó ember. Ez annyival is valószínűbbnek látszott, mert ez az ember vallásos volt és bizonyos mértékben eleget is tett vallási kötelességeinek, amit igen jó néven vettek abban az időben. Minden vasárnap rendesen elment meghallgatni a csendes misét. A város képviselője, aki mindenkiben vetélytársat szimatolt, hamarosan nyugtalankodni kezdett e vallásosság miatt. Ez a képviselő, aki a császárság idején a törvényhozó testület tagja volt, egy oratoriánus atya vallási nézeteit vallotta, aki Fouché otrantoi herceg néven vált ismeretessé és akinek pártfogoltja és barátja volt. Zárt ajtók mögött jóízűn kacagott a jó Istenen. De mikor látta, hogy Madeleine, a gazdag gyáros eljár a hétórai csendes misére, az a sejtelme támadt, hogy hátha majd fellép vele szemben és elhatározta, hogy túljár az eszén; jezsuitát választott gyóntatójának és eljárt a nagymisére és a vecsernyére. A nagyravágyás ebben az időben a szó szoros értelmében a templombajárásban nyilvánult. Ebből az ijedtségből a szegényeknek is hasznuk volt, nemcsak a jó Istennek, mert a tiszteletreméltó képviselő ugyancsak két ágyat alapított a kórházban; most már tizenkettő volt.

Eközben 1819-ben egy napon híre ment a városban, hogy a prefektus úr előterjesztésére, a város érdekében tett szolgálatai elismeréséül Madeleine apót a király Montreuil-sur-mer polgármesterévé nevezi ki. Azok, akik ezt a jövevényt »nagyravágyónak« nyilvánították, kárörömmel ragadták meg az alkalmat, amire minden ember vágyik, hogy elharsogják: Nohát! Nem megmondtuk?

Egész Montreuil sur-mer fel volt bolygatva. A hírnek igaza volt. Néhány nap múlva a kinevezés megjelent a *Moniteur*-ben. Másnap Madeleine apó visszautasította.

Ugyancsak ebben az 1819 évben a Madeleine új eljárása szerint készült gyártmányok szerepeltek az iparkiállításon; a bírálóbizottság előterjesztése alapján a király a feltalálót kinevezte a becsületrend lovagjává. Ujabb izgalom a kis városban. Ahá! Hát az érdemkeresztet akarta! Madeleine apó nem fogadta el a keresztet.

Ez az ember határozottan talány volt. A jó lelkek azzal vágták ki magukat a dologból, hogy így szóltak: Hiába, ez afféle kalandor.

Amint láttuk, a város nagyon le volt neki kötelezve, a szegények mindent neki köszönhettek; annyi jót tett, hogy végül is mindenkinek tisztelnie kellett, olyan jó volt, hogy végül is mindenkinek szeretnie kellett; különösen a munkásai szerették a rajongásig és ő ezt a rajongást valami mélabús komorsággal viselte. Mikor megállapították róla, hogy gazdag, »a társaságbeli személyek« köszöntek neki és a városban Madeleine úrnak emlegették; a munkások és a gyerekek továbbra is *Madeleine apó*-nak hívták és ennek a dolognak örült legjobban. Minél magasabbra emelkedett, annál jobban elárasztották meghívásokkal. »A társaság« magának követelte. Montreuil-sur-mer felfuvalkodott kis szalonjai, amelyek természetesen eleinte zárva voltak a munkásember előtt, most sarkig tárultak a milliomos előtt. Ezerféleképen próbálták megközelíteni. Mindent visszautasított.

A jó lelkek még most sem jöttek zavarba. — Tudatlan és neveletlen ember ez. Azt sem tudják, honnan bukkant fel. Nem tud hogyan viselkedni a jó társaságban. Még az sem egészen bizonyos, hogy olvasni tud.

Mikor látták, hogy pénzt keres, azt mondták: Kereskedő. Mikor látták, hogy szétosztogatja a pénzét, azt mondták: Nagyravágyó. Mikor látták, hogy visszautasítja a kitüntetéseket, azt mondták: Kalandor. Mikor látták, hogy hallani sem akar a társaságról, azt mondták: Faragatlan.

1820-ban, öt évvel azután, hogy Montreuil-sur-merbe érkezett, az a sok szolgálat, amit a városnak tett, olyan szembetűnő volt, a környék kívánsága olyan egyhangú, hogy a király megint kinevezte a város polgármesterévé.

Most is visszautasította, de a prefektus ellene szegült a visszautasításának, az előkelők mind eljöttek kérlelni, a nép a nyílt uccán könyörgött s az unszolás olyan élénk volt, hogy végül is elfogadta. Észrevették, hogy úgy látszik, főképen az volt döntő hatással elhatározására, hogy egy vénasszony szinte izgatott szóval rátámadt és odakiáltott neki mérgesen az ajtaja küszöbéről: *A jó polgármester valóságos áldás. Hát szabad meghátrálni, mikor jót tehet az ember?*

Emelkedésének ez volt a harmadik szakasza. Madeleine apóból Madeleine úr lett, Madeleine úrból polgármester úr.

III. Betétek Laffittenál.

Különben ép olyan egyszerű maradt, mint az első napon volt. A haja őszbe csavarodott, a szeme komoly, a bőre napbarnított, mint egy munkásé, az arca réveteg, mint egy filozófusé. Rendszerint széles karimájú kalapot viselt és hosszú, vastag posztókabátot, amely álláig be volt gombolva. Elvégezte polgármesteri teendőit, de ezentúl magányosan élt. Kevés emberrel beszélt. Kitért az udvariasságok elől, futtában köszönt, gyorsan elsuhant, mosolygott, hogy ne kelljen beszédbe elegyednie, adakozott, hogy ne kelljen mosolyognia. A nők azt mondták róla: Micsoda mogorva bácsi! Az volt az öröme, ha kint sétálhatott a mezőn.

Mindig egyedül étkezett és nyitott könyv hevert előtte: olvasott. Válogatott kis könyvtára volt. Szerette a könyveket; a könyvek hideg és csalhatatlan barátok. Amint vagyonosodásával egyre több lett a szabad ideje, úgy látszott, hogy ezt szelleme művelésére fordítja. Mióta Montreuil-sur-merben volt, észrevették, hogy a beszéde évről-évre csiszoltabb, választékosabb és szelidebb lett.

Szívesen vitt puskát a sétáira, de ritkán használta. De ha rákerült véletlenül a sor, akkor megdöbbentően biztosan lőtt. Soha ártatlan állatot meg nem ölt. Soha madárkára nem lőtt.

Bár nem volt már fiatal, beszélték, hogy bámulatos az ereje. Szívesen segített, ahol szükség volt rá, felemelte az elcsúszott lovat, kitolta a sárbarekedt kereket, megfékezett a szarvainál fogva egy-egy kiszabadult bikát.

Mikor sétálni ment, mindig teli volt a zsebe pénzzel s mindig üres zsebbel jött haza. Amikor áthaladt egy-egy falun, a rongyos gyerekek vídáman szaladtak utána és körülnyüzsögték, mint valami szunyograj.

Ugy sejtették, hogy valamikor bizonyosan a szabadban élt, mert mindenféle hasznos titkot ismert, amire megtanította a parasztokat. Megmagyarázta nekik, hogy hogyan lehet elpusztítani a lisztmolyt, ha az ember behinti a magtárt és meglocsolja a deszkák közeit közönséges sóoldattal és hogy hogyan lehet kiirtani a zsizsiket, úgy hogy mindenütt a falakon és a tetőkön, a kerítésfalon és a házon virágzó kakukfüvet akasztanak fel. Voltak »receptjei« a raponc, a gabonarozsda, a bükköny, az anyarozs, a disznódudva, szóval minden élősdi növény kiirtására, ami csak pusztítja a gabonát. Megmentett egy házinyúl-tenyészetet a patkányoktól, úgy hogy egyszerűen beletelepített egy bűzös kis berber-malacot.

Egyszer látta, hogy a földmívesek nagyon el vannak foglalva csalánírtással. Elnézte a nagy halom kitépett és már elszáradt növényt és felsóhajtott : — Ez tönkrement. Pedig milyen jó volna, ha fel tudnák használni. Amíg a csalán fiatal, a levele kitűnő főzelék ; amikor öregszik, épp olyan rostjai és szálai lesznek, mint a kendernek és a lennek. A csalánvászon ér annyit, mint a kendervászon. A csalán, ha összevagdalják, jó a szárnyasoknak ; ha összezúzzák, jó a szarvasmarhának. A csalánmag az abrakba keverve fényessé teszi az állatok szőret ; ha a gyökerét sóval keverik, szép sárga színt ad. Különben pedig pompás széna is, amelyet kétszer lehet használni. És mit kíván a csalán? Egy kis földet, semmi gondozást, semmi művelést. Csak az a baj, hogy a magja mihelyt megérik, mindjárt kihull és nehéz gyüjteni. Ennyi az egész. Ha egy kis fáradságot fordítanának rá, a csalán nagy hasznot hajtana ; mivel elhanyagolják, ártalmassá válik. Tehát irtják. Mennyi ember hasonlít a csalánhoz ! — Hallgatott egy darabig, aztán hozzátette : Barátaim, jegyezzék meg, nincsenek sem rossz növények, sem rossz emberek. Csak rossz gazdák vannak.

A gyerekek még azért is szerették, mert szalmából és kókuszdióból bájos kis csecsebecséket tudott csinálni.

Ha észrevette, hogy valamelyik templom kapuja be van vonva feketével, belépett ; úgy kereste a temetést,

mint ahogy mások a keresztelőt. Mások özvegysége és szerencsétlensége vonzotta, mert nagyon jószívű volt, odavegyült a gyászoló barátai közé, a feketeruhás családtagok közé, a ravatal mellett zsolozsmázó papok közé. Mintha szivesen vette volna elmélkedései tárgyául ezeket a gyászos zsoltárokat, amelyek teli vannak egy más világ látomásaival. Szemét az égre függesztette s a végtelenség minden titka felé húzó sóvárgással hallgatta azokat a szomorú hangokat, amelyek a halál sötét mélységének peremén felzengtek.

Rengeteg jót cselekedett titokban, mint ahogy az emberek rendesen a rosszat szokták titkolni. Este titokban behatolt a házakba ; lopva felment a lépcsőkön. Egy szegény ördög, mikor padlásszobájába hazatért, észrevette, hogy az ajtaja nyitva van, vagy pedig hogy fel van feszítve, azalatt, míg ő odajárt. A szegény ember kiabálni kezdett : — Valami gazember járt itt ! — Belépett és az első dolog, amit meglátott, egy arany volt, amit valaki otthagyott az egyik bútordarabon. »A gazember«, aki ott járt, Madeleine apó volt.

Nyájas volt és szomorú. A nép így beszélt : — Ime egy gazdag ember, akiben nincs büszkeség. Ime a szerencse fia, aki mégsem boldog.

Némelyek azt erősítgették, hogy titokzatos személy és azt is mondogatták, hogy soha senki sem járt a szobájában, amely valóságos remete-cella, teli tokos homokórákkal, feldiszítve keresztbetett lábszárcsontokkal és halálfejekkel. Ezt addig-addig emlegették, míg végre egy napon Montreuil-sur-mer néhány divatos és rosszmájú fiatalasszonya meglátogatta és megkérdezte tőle : — — Polgármester úr, ugyan mutassa meg a szobáját. Azt mondják, hogy valóságos barlang. — Ő elmosolyodott s azonnal bevezette őket ebben a »barlangba«. Alaposan megszégyenültek a kiváncsiskodásukkal. Meglehetősen csunya mahagóni bútorokkal, már amilyenek az ilyenfajta bútorok szoktak lenni, egyszerűen bebútorozott szoba volt ez, a falain olcsó papirkárpit. Nem vettek észre benne semmit, csupán két régies mintájú gyertyatartót, amelyek a kandallón álltak és valószínűleg ezüstből voltak, »mert rajtuk volt a próba«. Ez a megjegyzés mindenestül rávall a kisvárosra.

Mégis tovább mondogatták, hogy ebbe a szobába

senki sem léphet be, és hogy ez remetebarlang, elmélkedőhely, odu, sírbolt.

Olyasmiket is suttogtak, hogy »óriási« összegei vannak letétben Laffittenél, azzal a különös kikötéssel, hogy mindig közvetlenül rendelkezésére álljanak, olyanképen, tették hozzá, hogy elég, ha Madeleine úr akármikor elmegy Laffittehez, aláír egy nyugtát és felveheti a két vagy három millióját tíz perc alatt. Ez a »két vagy három millió« a valóságban, mint már említettük, mindössze hatszáz harminc vagy hatszáznegyvenezer frank volt.

IV. Madeleine úr gyásza.

1821 elején az újságok jelentették, hogy Myriel úr, Digne püspöke, akit »Bienvenu főtisztelendőnek« neveztek, meghalt és hogy nyolcvankét éves korában szent ember módjára költözött el az árnyékvilágból.

Digne püspöke, hogy hozzácsatoljunk ehhez egy részletet, amit az újságok nem említettek, halála idején már évek óta vak volt és belenyugodott vakságába, mert mellette volt a nővére.

Mondjuk el futtában, hogy ha az ember vak és szeretik, az ezen a földön, ahol semmi sem tökéletes, a boldogságnak csakugyan egyik legválasztékosabb formája. Az az érzés, hogy szüntelenül mellettünk van egy nő, egy leány, egy nővér, egy kedves teremtés, aki azért van itt, mert szükségünk van rá és mert ő nem lehet meg nélkülünk, az a tudat, hogy nélkülözhetetlenek vagyunk annak a számára, akire szükségünk van, hogy mindig megmérhetjük szeretetét abból, hogy mennyi időt tölt velünk és elmondhatjuk magunknak: mivel minden idejét nekem szenteli, az egész szive az enyém; látni a lelkét, ha már nem láthatjuk az arcát, érezni egy lénynek a hűségét, ha már a világ elhomályosult előttünk, hallani egy ruha suhogását, mintha szárnyak suhanása volna, hallani őt, amint jár-kel, kimegy, bejön, beszél, dúdol, és elábrándozni azon, hogy a lépései, a szavai, a dúdolgatása mind körülöttünk forog, minden pillanatban bebizonyítani vonzóerőnket, annál hatalmasabbnak érezni magunkat, minél tehetetlenebbek vagyunk, a sötétségben és a sötétség révén csillaggá változni, amely körül ez az angyal

forog, nincs boldogság ehhez fogható. Az élet legnagyobb boldogsága az a meggyőződés, hogy szeretnek bennünket; a vak embernek megvan az a meggyőződése, hogy önmagáért, helyesebben mondva, önmaga ellenére szeret ik. Ebben a nyomorúságban az, hogy kiszolgálnak, annyit jelent számunkra, mint a dédelgetés. Hiányzik-e valamije? Nem. Csak azért veszett el a világossága, hogy szeretetet kapjon helyette. És milyen szeretetet! Minden izében erényből való szeretetet. Nincs ott vakság, ahol bizonyosság van. A lélek tapogatódzva keresi a lelket és megtalálja. Egy kéz támogat bennünket, az az ő keze; egy ajak simul a homlokunkra, az ő ajka az; lélegzést hallunk szorosan magunk mellett, ő az. Micsoda gyönyörűség, hogy mindent megkapunk tőle, a szolgálatkészségtől a könyörületességig, hogy sohasem maradunk magunkra, hogy ott van mellettünk ez a szelid gyengeség, amely támogat, hogy rátámaszkodhassunk erre a törhetetlen nádszálra, hogy kezeinkkel érinthetjük a gondviselést és karjainkba szoríthatjuk kézzelfogható istenség gyanánt! A szív, ez a mennyei sötét virág, rejtelmes virágzásba borul. Oda nem adná az ember ezt a sötétséget a világ minden világosságáért. Itt van az angyali lélek, itt van szüntelen; ha távozik, csak azért távozik, hogy visszajőjjön; szétfoszlik, mint az álom és újra feltünik, mint a valóság. Átfut a melegség, mikor felénk közeledik, már itt is van. Túlárad bennünk a derű, a vidámság és az elragadtatás; szinte sugárzunk ebben az éjszakában. És az az ezernyi apró gondoskodás. Semmiségek, amik mégis mérhetetlenül nagy dolgok ebben az ürességben. Ezer meg ezer kimondhatatlan rezdülése a női hangnak, csak azért, hogy elringasson és pótolja számunkra az eltünt világegyetemet. A lelkével dédelget bennünket. Nem látunk semmit, de érezzük, hogy bálványoznak bennünket. Mennyország ez a sötétségben.

Ebből a mennyországból ment át Bienvenu főtisztelendő a másikba.

Halála hírét közölte a montreuil-sur-meri helyi lap is. Másnap Madeleine úr talpig feketében jelent meg, gyászszalag volt a kalapján.

A városban feltűnt ez a gyász és beszélni kezdtek róla. Mintha ez valami világosságot vetne Madeleine úr eredetére. Arra következtettek ebből, hogy valamiféle viszonv-

ban volt a tiszteletreméltó püspökkel. *Gyászolja Digne püspökét*, mondogatták a szalonokban ; ez nagyban emelte Madeleine úr tekintélyét s hirtelen és egy csapásra bizonyos tiszteletet szerzett neki Montreuil-sur-mer előkelő világában. A helybeli mikroszkopikus Faubourg Saint-Germain már arra gondolt, hogy megszünteti a Madeleine úrra szabott vesztegzárt, hiszen valószínűleg a püspöknek volt a rokona. Madeleine úr észrevette, hogy nagyot nőtt a szemükben, hogy az öregasszonyok nagyobb tisztelettel üdvözlik és a fiatalok szebben mosolyognak rá. Egy este, ennek a kis nagyvilágnak egyik idősebb hölgytagja, aki vénsége jogán kíváncsi volt, megkockáztatta ezt a kérdést : Polgármester úr, ugy-e bár, unokaöccse a boldogult dignei püspöknek?

Ezt mondta rá : Nem, asszonyom.

— De hiszen gyászt visel érte, — makacskodott a tisztes hölgy.

Ezt felelte rá : — Azért, mert fiatal koromban lakáj voltam a családjánál.

Megfigyelték még azt is, hogy mikor a városban járt egy-egy savoyard fiú, aki bejárta a várost, hogy van-e valahol kisöpörni való kémény, a polgármester úr megszólította, megkérdezte, hogy hívják és pénzt adott neki. A kis savoyardok elmondták ezt egymásnak és így sok megfordult közülük a városban.

V. Bizonytalan villanások a látóhatáron.

Lassan-lassan és idővel minden ellenzékieskedés megszűnt. Eleinte Madeleine úrral szemben is felhangzottak a rágalmak és gyanusítások, ami szinte sorsuk azoknak, akik felküzdik magukat, aztán nem maradt belőle egyéb, csak rosszindulat, aztán ez is gúnyolódássá gyengült, aztán ez is teljesen szétfoszlott ; a tisztelet teljes, általános, szíves volt és elérkezett az a pillanat, 1821 körül, amikor ezt hogy : polgármester úr, majdnem olyan hangsúllyal ejtették ki Montreuil-sur-merben, mint ezt a szót : főtisztelendő püspök úr, kiejtették Digneben 1815-ben. Tíz mérföldnyi körzetből is eljöttek tanácsért Madeleine úrhoz. Végét vetette a viszályoknak, megakadályozta a pörösködéseket, kibékítette az ellenségeket. Mindenki őt választotta a maga

ügye bírájának. Mintha csak lelke lett volna a természet törvénykönyve. Valami járványos tisztelet volt ez, mely hat vagy hét év alatt fokozatosan eláradt az egész környéken.

A városban és a kerületben egyetlen egy ember vonta ki magát teljesen a járvány alól és akármit cselekedett is Madeleine apó, mindig ellenese maradt, mintha valami megvesztegethetetlen és megrendíthetetlen ösztön sarkalta és nyugtalanította volna. Csakugyan szinte úgy látszik, hogy bizonyos emberekben valóságos állati ösztön lakik, tiszta és érintetlen, mint minden ösztön, amely idegenkedéseket és vonzalmakat támaszt, amely végzetszerűen elválasztja az egyik embert a másiktól, amely nem ingadozik, nem zavarodik meg, nem hallgat el és nem hazudtolja meg magát soha, világos a sötétségében is, csalhatatlan, parancsoló, ellene szegül az értelem minden tanácsának és az ész minden támadásának és amely valami olyan módon, amelyet a sorsok szabtak meg, titokban figyelmezteti a kutya-embert, hogy itt a macska-ember és a róka-embert, hogy itt az oroszlán-ember.

Mikor Madeleine úr nyugodtan, nyájasan, mindenkinek áldásától kísérve végigment egy-egy uccán, gyakran megtörtént, hogy egy magastermetű, vasszürke kabátos, hatalmas sétapálcás és szemébe húzott kalapos férfi hirtelen utána fordult és követte a szemével, amíg csak el nem tűnt, keresztbefonta karjait, lassan csóválta a fejét és alsó és felső ajkát felhúzta az orráig és mintha ez a jellemző fintora ezt mondta volna: — De hát kicsoda ez az ember? Szentbizonyos, hogy valahol már láttam. Akárhogy is van, engem ugyan nem tesz bolonddá.

Ez a személy, akin valami fenyegető komolyság komorlott, olyan ember volt, aki leköti az ember figyelmét akkor is, ha csak hirtelen látta.

Javert-nek hívták és rendőrtisztviselő volt.

Montreuil-sur-merben kinos, de szükséges hivatalt töltött be: rendőrfelügyelő volt. Nem volt tanúja Madeleine nekiindulásának. Javert mostani állását Chabouillet pártfogásának köszönhette, aki Anglès gróf államminiszternek, akkoriban Páris rendőrfőnökének a titkára volt. Mikor Javert Montreuil-sur-merbe érkezett, a nagy gyáros már vagyonos ember volt és Madeleine apó Madeleine úrrá emelkedett.

Bizonyos rendőrtiszteknek különös arcuk van, amelyen egybevegyül az aljasság és a fölényesség. Javertnek ilyen arca volt, de hiányzott belőle az aljasság.

Meggyőződésünk szerint, ha a lelkek szemmelláthatók volnának, világosan szemlélhetnők azt a különös tüneményt, hogy az emberi nem minden egyes egyedének megfelel az állatvilág valamelyik fajtája; és ezt az igazságot, amelyet alig sejtett meg még a gondolkodó is, könnyen fel lehet ismerni abból, hogy az osztrigától a sasig, a sertéstől a tigrisig minden állat megvan az emberben és hogy mindegyik egy bizonyos emberben van meg. Néha még több is egyszerre.

Az állatok nem egyebek, mint erényeink és bűneink jelképei, amelyek szemünk előtt járnak-kelnek, lelkünk látható fantomjai. Az Isten megmutatja nekünk őket, hogy magunkra eszméljünk. Csupán csak, mivel az állatok csak árnyak, az Isten nem teremtette őket nevelhetőkké a szónak teljes értelmében; mire való is volna? Éppen ellenkezőleg, mivel a lelkünknek valósága és sajátos rendeltetése van, Isten a léleknek adott értelmet, vagyis olyan lehetőséget, hogy nevelhető. A társadalmi helyes alapokon nyugvó nevelés mindig ki tudja vonni egy lélekből, bármilyen is az, azt a jót, ami benne van.

Ezt természetesen csupán a látszólagos földi élet korlátolt szempontjából mondjuk és nem akarunk elébe vágni annak a mélységes kérdésnek, amely nem emberi teremtmények születéselőtti és halálutáni egyediségére vonatkozik. A látható én semmiképpen sem jogosítja fel a gondolkodót arra, hogy tagadja a lappangó ént. Ezzel a fentartással tovább mehetünk.

Már most, ha egy pillanatra velünk együtt elismerik, hogy minden emberben megvan az állatvilágnak egy-egy fajtája, akkor könnyű lesz megmondanunk, hogy ki volt Javert rendőrtiszt.

Az aszturiai parasztok meg vannak győződve arról, hogy a nőstényfarkas minden kölykezésében van egy kutya is, amelyet aztán az anya megöl, mert különben ha megnőne, felfalná a többi kicsinyeit.

Tessék emberi arcot adni ennek a nőstényfarkastól származó kutyának: ez Javert.

Javert börtönben született egy kártyavető asszonytól, akinek a férje gályarab volt. Amint növekedett, rájött,

hogy őt a társadalom kivetette magából és kétségbeesett, hogy soha többé nem térhet vissza belé. Megfigyelte, hogy a társadalom könyörtelenül kiközösíti magából az emberek kétféle osztályát, azokat, akik támadják és azokat, akik őrzik : ő csak e két osztály között választhatott ; egyúttal valami megnevezhetetlen keménység, rendszeretet és tisztesség érzését fedezte fel magában, amelybe belevegyült kimondhatatlan gyülölete annak a züllött fajtának, amelyből ő is származott. A rendőrség szolgálatába állott.

Boldogult. Negyvenéves korára felügyelő volt.

Gyerekkorában a déli gályákon volt szolgálatban.

Mielőtt tovább mennénk, tisztázzuk ezt a kifejezést : emberi arc, amit épp az imént Javertrel kapcsolatban kimondottunk.

Javert emberi arca ilyen volt : tömpe orr, két tág orrlyuk, amelyek felé mindkét arcán vaskos oldalszakáll kanyarodott. Valami szorongó érzés vett erőt az emberen, mikor első izben látta ezt a két bozótot és ezt a két barlangot. Ha Javert nevetett, ami ritka és rettenetes dolog volt, vékony ajkai szétváltak és kivillantották nem csupán fogait, hanem foghúsát is és az orra körül valami riadt és vad ránc vágódott be, mint valami vadállat pofáján. Javert, mikor komoly volt, komondor volt ; mikor nevetett, tigris. Különben kicsi volt a koponyája, nagy az állkapcsa, haja betakarta homlokát és a szemöldökébe hullott, két szeme közt középütt állandó bevágás volt, a düh bélyege gyanánt, a tekintete sötét, szája cikornyás és félelmetes, az arca vad, parancsoló.

Ebben az emberben két egyszerű és aránylag nagyon jó érzés vegyült egybe, amelyeket azonban gonosszá torzított a túlzás : a tekintély tisztelete, a lázadás gyülölete ; az ő szemében a tolvajlás, a gyilkosság, minden bűn csupán a lázadásnak egy-egy fajtája volt. Valami vak és mélységes hűséggel övezett mindenkit, akinek valami hivatala volt az államban, a miniszterelnöktől egészen a mezőőrig. Idegenkedéssel, megvetéssel és undorral fordult el azoktól, akik csak egyszer is áthágták a bűn törvényszabta küszöbét. Határozott ember volt és nem tűrt kivételt. Egyfelől így beszélt : — A hivatalnok nem tévedhet ; a hatóságnak mindig igaza van. — Másfelől így beszélt : — Ezek jóvátehetetlenül elveszett emberek, semmi jót sem várhatunk tőlük. — Minden tekintetben osztozott azoknak a túlzó

szellemeknek a véleményében, akik Isten tudja miféle hatalmat tulajdonítanak az emberi törvénynek, hogy teremthet kárhozottakat, vagy megállapíthatja, hogy kik azok és amely valóságos Styxet vet a társadalom alsóbb rétegei elé. Stoikus volt, komoly, rideg; szomorú álmodozó; alázatos és fölényes, mint a fanatikus emberek. Tekintete olyan volt, mint a fúró. Hideg és metsző. Az egész életét ebben a két szóban lehetett összefoglalni: vigyázás és őrködés. Egyenes irányban haladt azon a pályán, amely a legkacskaringósabb a világon; meg volt győződve a maga fontosságáról, hivatása szentségéről és olyan lélekkel volt kém, mint más pap. Jaj annak, aki a kezeibe került! Letartóztatta volna a tulajdon apját is, ha megszökik a fegyházból és feljelentette volna a tulajdon anyját is, ha kibujt volna a rendőri felügyelet alól. És ezt azzal a belső megnyugvással tette volna meg, amit az erény ad meg az embernek. Emellett szűkösködve, magányosan, lemondóan, szűziesen élt, soha nem szórakozott. Maga volt a kérlelhetetlen kötelesség, a rendőrségnek az a felfogása, ahogy a spártaiak felfogták Spártát, könyörtelen éberség, vad becsületesség, a márványba faragott kémkedés, Brutus és Vidocq egy személyben.

Javert egész egyénisége olyan emberre vallott, aki leselkedik, és aztán elillan. Joseph de Maistre misztikus iskolája, amely ebben az időben magas kozmogóniával fűszerezte az úgynevezett ultraújságokat, hamar rámondta volna, hogy Javert szimbolum. Nem látszott a homloka, amely eltünt a kalapja alatt, nem látszott a szeme, amely beleveszett a szemöldökeibe, nem látszott az álla, amely elmerült a nyakkendőjébe, nem látszottak a kezei, amelyek behuzódtak a kabát ujjaiba, nem látszott a botja, amelyet a kabátja alatt hordott. De ha rákerült a sor, egyszerre csak előbukkant ebből a homályból, mint valami leshelyről, egy szögletes és keskeny homlok, egy komor tekintet, a fenyegető áll, az irdatlan kezek és a szörnyű furkósbot.

Pihenése pillanataiban, ami nem igen akadt, olvasott, ámbár szívből gyülölte a könyveket; ennek köszönhette, hogy nem volt egészen műveletlen. Ez megismerhető volt beszédének egy-egy cifra frázisán.

Nem volt semmi hibája, már mondottuk. Ha meg volt elégedve magával, megengedett magának egy szippantás burnótot. Ez fűzte az emberiséghez.

Könnyű megértenünk, hogy Javert a réme volt annak a társadalmi osztálynak, amelyet az igazságügyminiszterium évi statisztikája ebben a rovatban jelöl meg: *Csavargók*. Ha Javert nevét kiejtették előttük, elvesztették a fejüket; ha Javert arca feltünt, kővé meredtek.

Ilyen volt ez a félelmetes ember.

Javert olyan volt, mint egy szem, amely szüntelen Madeleine úrra szegeződött. Teli volt ez a szem gyanakvással és találgatással. Madeleine úr végül is észrevette, de úgy látszik, hogy rá sem hederitett. Még csak kérdést sem intézett Javerthez, sem nem kereste, sem nem kerülte és úgy viselte ezt a kellemetlen és nyomasztó tekintetet, mintha nem is törődött volna vele. Javertrel ugy bánt, mint mindenkivel: szivesen és jóságosan.

Javertnek néhány elejtett szavából kitalálták, hogy azzal a kíváncsisággal, amely a fajtájára vall s amelyben ép annyi az ösztön, mint az akarat, titokban kutatta azokat a régebbi nyomokat, amelyeket Madeleine apó esetleg másutt hagyott. Ugy látszott, hogy tud valamit és burkolt szavakban néha utalt rá, hogy valaki bizonyos vidéken bizonyos felvilágosításokat szerzett bizonyos eltűnt család felől. Egy ízben, mikor magában beszélt, végre kimondta: — Azt hiszem, hogy a kezemben van! — Aztán három napig elgondolkodott és nem szólt egy szót sem. Ugy látszott, hogy elszakadt a fonal, amelyet már-már a kezében tartott.

Egyébként, és ez a helyreigazítás szükséges, mert bizonyos szavainak talán nagyon is feltétlen volt az értelmük, nem lehet valóban minden csalhatatlan egy emberi teremtésben és az ösztönnek éppen az a sajátsága, hogy megzavarodhatik, megtévedhet és rossz útra juthat. Különben magasabbrendű volna az értelemnél és az állatban különb világosság lakoznék, mint az emberben.

Nyilvánvaló volt, hogy Javert-t némileg megzavarta Madeleine úr természetes tökéletessége és nyugalma.

Egyszer azonban különös, furcsa viselkedése mintha mégis hatással lett volna Madeleine úrra. Elmondjuk, mi adott erre alkalmat.

VI. Fauchelevent apó.

Madeleine úr valamelyik délelőtt Montreuil-sur-mer egyik kövezetlen uccácskájában sétált. Zajt hallott és bizonyos távolságban embercsoportot vett észre. Odament. Egy öreg ember, akit úgy hívtak, hogy Fauchelevent apó, éppen a kocsija alá zuhant, a lova pedig összerogyott.

Ez a Fauchelevent egyike volt ama keveseknek, akik még ebben az időben is ellenségei voltak Madeleine úrnak. Mikor Madeleine a városba érkezett, Fauchelevent nak, aki egykor írnok volt és félig-meddig művelt paraszt, boltja volt, amely kezdett rosszul menni. Fauchelevent látta, hogy ez az egyszerű munkás meggazdagodott, míg ő, az úr, tönkrement. Elfogta az írígység és mindent megtett, hogy ott ártson Madeleinenek, ahol csak alkalma nyílik rá. Aztán jött a csőd és mivel öreg napjaira nem maradt egyebe, csak egy taligája, meg egy lova, mivel egyébként sem családja, sem gyermekei nem voltak, taligássá lett, hogy megkeresse a kenyerét.

A lónak két lába kitört és nem tudott felkelni. Az aggastyán a kerekek közé került. Olyan szerencsétlenül bukott le, hogy az egész kocsi a mellére nehezedett. A taliga alaposan meg volt rakva. Fauchelevent apó siralmasan hörgött. Megpróbálták kihúzni, hiába. Valami kapkodó erőlködés, valami ügyetlen segítség, valami hibás rántás a halálát okozhatta volna. Lehetetlen volt máskép kihúzni, csak úgy, ha felemelik a kocsit. Javert, aki a balesetet pillanatában érkezett oda, emelőért küldött.

Madeleine úr odaért. Tisztelettel utat nyitottak neki.

— Segítség! — kiáltott az öreg Fauchelevent. — Ki könyörül meg rajtam, ki menti meg öreg fejemet?

Madeleine úr odafordult a körülállókhoz:

— Van itt emelő?

— Most mentek érte, — felelt egy paraszt.

— Mikorra lesz itt?

— Csak ide a szomszéd községbe szaladtak, Flachotba, ahol van kovács; de hiába, mégis csak beletelik egy jó negyedóra.

— Egy negyedóra! — kiáltott fel Madelaine.

Előző este esett, a föld felázott, a taliga minden pillanatban mélyebbre süllyedt a földbe és egyre jobban

nyomta az öreg taligás mellét. Nyilvánvaló volt, hogy nem telik bele öt perc és összetöri minden oldalbordáját.

— Nem lehet egy negyedóráig várni, — szólt oda Madeleine a bámészkodó parasztoknak.

— Pedig várni kell!

— De akkor már késő lesz! Hát nem látják, hogy a taliga süpped?

— Hát bizony!

— Ide hallgassanak, — szólalt meg újra Madeleine, — még elég hely van a kocsi alatt, hogy egy ember bemásszék és felemelje a hátával. Csak egy fél percre és azalatt kihúzzuk a szerencsétlen embert. Van-e itt valaki, akinek erős a gerince és a szíve? Öt louis d'or-t kap érte!

Senki sem moccant a csoportban.

— Tíz louist, — szólt újra Madeleine.

A körülállók lesütötték a szemüket. Az egyik ezt dörmögte: — Bikaerősnek kellene lenni. És aztán megeshetik, hogy agyonnyomja az embert!

— No hát! — kezdte újra Madeleine, húsz louis!

Megint néma csend.

— Nem a jóakarat hiányzik belőlük, — szólalt meg valaki.

Madeleine úr odafordult és megismerte Javert-t. Mikor jött, akkor nem vette észre.

Javert folytatta:

— Hanem az erő. Rettenetes embernek kellene lennie annak, aki föl tudna a hátával emelni egy ilyen kocsit.

Aztán mereven Madeleine úrra szegezte a szemeit, minden kiejtett szavát megnyomta, úgy folytatta:

— Madeleine úr, csak egy embert ismertem életemben, aki meg tudná tenni azt, amit ön kíván.

Madeleine összerezzent.

Javert közömbösen tette hozzá, de nem vette le a szemét Madeleineről:

— Egy fegyenc volt.

— Ah! — mondta Madeleine.

— A touloni fegyházban.

Madeleine elsápadt.

Közben a taliga lassan-lassan, de folytonosoan süppedt. Fauchelevent apó hörgött és üvöltött.

— Megfulladok! Összetöri a bordáimat! Emelőt! Akármit!

Madeleine körülnézett :

— Hát senki sincs, aki húsz louist akarna keresni és megmentené ennek a szegény öregnek az életét?

A körülállók közt senki sem moccant. Javert még egyszer elmondta :

— Életemben csak egy embert ismertem, aki felért egy emelővel. Az a fegyenc volt az.

— Ó ! Jaj, agyon nyom ! — ordított az aggastyán.

Madeleine felkapta a fejét, a szeme összetalálkozott Javert sólyomszemével, amely még mindig rá volt szegezve, aztán végignézett a mozdulatlan parasztokon és szomorúan elmosolyodott. Aztán szó nélkül letérdelt és mielőtt még a tömegből csak egyetlen kiáltás is felröppent volna, máris a kocsi alatt volt.

A várakozás és a csend szörnyű pillanata volt ez.

Látták, amint Madeleine szinte hasonfekve az írtózatos súly alatt két ízben is hiába próbálja könyökét és térdeit összehúzni. Kiabáltak neki : — Madeleine apó ! Jöjjön ki onnan ! — Még maga az öreg Fauchelevent is kérlelte : — Madeleine úr ! Menjen innen ! Meg kell halnom.

A körülállók melle zihált. A kerekek tovább süppedtek és már szinte lehetetlenség volt, hogy Madeleine kijöjjön a kocsi alól.

Egyszerre csak észrevették, hogy az óriási tömeg meginog, a taliga lassacskán emelkedik, a kerekek félig kiemelkednek a sárból. Fojtott hangot hallottak, amely ezt kiáltotta : Gyorsan, gyorsan ! Segítsetek ! Madeleine volt, aki összeszedte minden erejét.

Odarohantak. Egyetlen embernek a készsége erőt és bátorságot öntött valamennyibe. A taligát húsz kar emelte. Az öreg Fauchelevent meg volt mentve.

Madeleine felkelt. Sápadt volt, patakzott róla az izzadság. A ruhái összerongyolódtak és teli volt sárral. Valamennyien sírtak. Az aggastyán a térdeit csókolgatta és jó Istenének nevezgette. Madeleine arcán valami kimondhatatlanul boldog és mennyei szenvedés ömlött el és nyugodtan Javertre függesztette a szemét, aki még mindig őt nézte.

VII. Fauchelevant kertész lesz Párisban.

Fauchelevent esés közben kificamította a térdét. Madeleine apó elszállíttatta az egyik betegszobába, amelyet munkásai számára rendezett be magában a gyárépületben és amelyben két irgalmas nővér volt az ápolónő. Másnap reggel az aggastyán ezerfrankos bankjegyet talált az éjjeliszekrényén és Madeleine apó kezeírásával ezt a mondatot: *Megveszem a taligáját és a lovát.* A taliga összetört és a ló megdöglött. Fauchelevent meggyógyult, de a térde merev maradt. Madeleine úr a nővérek és a plébános ajánlása révén bejuttatta az öreget kertésznek valamelyik apácazárdába Párisban a Quartier Saint-Antoine-ban.

Valamivel később Madeleine urat kinevezték polgármesterré. Mikor Javert első ízben látta Madeleine úron a vállszalagot, amely a város feletti hatalmát jelképezte, olyasféle izgalmat érzett, mint a véreb, amely farkast szimatol a gazdája ruhájában. Ettől a pillanattól fogva, amennyire csak tehette, kerülte. Mikor a szolgálat szüksége parancsolóan követelte és ha nem kerülhette el a találkozást a polgármester úrral, mélységes tisztelettel beszélt vele.

Annak a jólétnek, amelyet Madeleine apó teremtett Montreuil-sur-merben, egyéb látható jeleken kívül, amelyekről szóltunk, volt egy más tünete is, amely bár nem volt látható, ép oly jelentőséges volt. Az ilyesmi sohasem csal. Ha a nép szenved, ha nincs munka, ha a kereskedelem pang, akkor az adózó megtagadja az adófizetést, mert nincs semmije, kimeríti és elmulasztja a határnapokat és az állam rengeteg pénzt költ adószedési és végrehajtási költségekre. Ha bőven van munka, ha a vidék boldog és gazdag, az adót könnyen fizetik meg és az államnak alig kerül valamibe. Azt lehetne mondani, hogy az általános nyomorúságnak és az általános jólétnek csalhatatlan hőmérője az, hogy mibe kerül az adó beszedése. Hét év alatt az adók beszedésének költségei a Montreuil-sur-mer kerületben háromnegyedrésznyivel csökkentek és ezért Villèle úr, az akkori pénzügyminiszter, gyakran hivatkozott a többi közt éppen erre a kerületre.

Ilyen volt a vidék állapota, amikor Fantine hazatért. Már senkisem emlékezett rá. Szerencsére Madeleine úr

gyárának a kapuja olyan volt, mint egy baráti arc. Jelentkezett és beosztották a női munkaterembe. Ez az ipar teljesen új volt Fantine számára, nem lehetett benne nagyon ügyes, egésznapos munkájával is csak keveset keresett tehát, de elvégre ez elegendő volt, a problémája meg volt oldva, megkereste a kenyerét.

VIII. Victurnienné harmincöt frankot költ a jó erkölcs érdekében.

Mikor Fantine látta, hogy megél, egy pillanatra eláradt benne az öröm. Micsoda mennyei kegyelem, hogy tisztességesen megélhet a munkájából! Valóban megint ráédesedett a munkára. Tükröt vett és élvezettel nézte benne fiatalságát, gyönyörű haját és szép fogait, sok mindenről megfeledkezett, már csak Cosettejére gondolt és a szép jövendőre és majdnem boldog volt. Kis szobát bérelt és hitelbe bebútoroztatta, jövendő munkája terhére; ez még a megszokott rendetlen élet maradványa volt benne.

Mivel nem mondhatta azt, hogy férjes asszony, nagyon óvakodott attól, hogy a kislányáról beszéljen, amire különben már céloztunk.

Eleinte, mint láttuk, pontosan fizetett Thénardieréknek. Mivel csak a nevét tudta aláírni, kénytelen volt egy nyilvános levélíróval iratni neki.

Gyakran írt. Ez feltűnt. Kezdték a női műhelyben rebesgetni, hogy »Fantine leveleket irat« és hogy »furcsán viselkedik«.

Mindig éppen azok szimatolgatják legjobban az emberek cselekedeteit, akikre egyáltalában nem tartoznak. — Vajjon miért jön ez az úr mindig csak sötét este haza? Vajjon amaz az úr miért nem akasztja fel csütörtökön sohasem a kulcsát a szögre? Miért jár mindig a mellékuccákon? Őnagysága miért száll ki mindig a bérkocsiból, mielőtt még a házhoz ért volna? Miért vásároltat egész csomag levélpapirost, mikor a »leveles ládája tele van«? stb. stb. — Vannak emberek, akik, hogy a végére járjanak ezeknek a titkoknak, amelyek rájuk nézve teljesen közömbösek, több pénzt elköltenek, több időt elpazarolnak, nagyobb fáradságot fordítanak rá, mint amennyi tíz jó-

cselekedetre kellene ; és mindezt ingyen, csak az élvezetért, és nincs más fizetségük a kíváncsiságukért, mint a kíváncsiság. Naphosszat nyomába szegődnek egy-egy férfinak vagy egy-egy nőnek. Óraszámra ácsorognak az uccasarkokon, kapualjakban, éjjel, hidegben és esőben, megvesztegetik a küldöncöket, leitatják a bérkocsisokat és a lakájokat, megvásárolnak egy-egy szobalányt, leköteleznek egy-egy kapust. Miért? Semmiért. Tisztán azért, mert konokul látni és tudni akarnak és be akarnak hatolni a titokba. Tisztán azért, mert nem birják fékezni rossznyelvüségüket. És ezeknek a titkoknak felfedezése, rejtelmek feltárása, talányok napfényrehozása, katasztrófákat, párbajokat, bukásokat, családok romlását, életek összezúzását vonja maga után, végtelen örömére azoknak, akik »mindent lelepleztek« érdek nélkül és tisztán ösztönszerüen. Szomorú dolog.

Bizonyos emberek csupán azért rosszindulatúak, mert életszükségletük a pletykázás. A társalgásuk, amely a szalonban csevegés, az előszobában locsogás, olyan, mint azok a kandallók, amelyekben gyorsan ellobban a fa ; sok tüzelő kell nekik ; a tüzelő a felebarátjuk.

Tehát Fantinet figyelték.

Ezenfelül nem egy nő irigyelte tőle szőke haját és hófehér fogait.

Megállapították, hogy a munkateremben, a többiek között gyakran félrefordult, hogy letörölje egy-egy könynyét. Ezek voltak azok a pillanatok, amikor gyermekére gondolt ; talán a férfira is, akit szeretett. Fájdalmas erőfeszítés kell ahhoz, hogy széttépjük a multhoz füző sötét kötelékeket.

Megállapították, hogy legalább havonta kétszer iratott mindig ugyanarra a címre és hogy a levelét bérmentesítette. Sikerült megszerezni ezt a címet : *Tekintetes Thénardier úrnak, fogadós, Montfermeilben.* Szóra birták a kocsmában az írnokot, ezt a kedélyes öreget, aki ha teleszítta magát vörös borral, minden titkát kitálalta. Egy szó, mint száz, megtudták, hogy Fantinenak gyermeke van. »Ez bizonyosan afféle ringyó«. Akadt egy nénike, aki elutazott Montfermeilbe, beszélt Thénardierékkel és mikor visszajött, ezt mondta : A harmincöt frankomért legalább megbizonyosodtam. Láttam a gyermeket !

Az a nénike, aki erre vállalkozott, egy Victurnienné

nevű boszorkány volt, mindenki erényének őre és csősze. Victurnienné ötven éves volt és csúfságát csak vénsége múlta felül. Mekegő hang, ficánkoló lélek. Ez a vénasszony fiatal is volt valaha, ami megdöbbentő. Fiatalságában, éppen 93-ban, férjhezment egy baráthoz, aki kiugrott a csuhából, vörös sapkát csapott a fejébe és a bernardinus barátoktól átment a jakobinusokhoz. Száraz, durva, mogorva, hegyes, szúrós, szinte mérgezett nő volt; a barátról mindig megemlékezett, akinek özvegye volt és aki őt alaposan megszelídítette és ráncbaszedte. Olyan volt, mint a csalán, amelyen meglátszott, hogy barátcsuhához dörgölődzött. A restauráció idején vakbuzgóvá lett, még pedig olyan erőszakos módon, hogy a papok megbocsátották neki a barátot. Volt egy kis vagyonkája, amelyet végrendeletében tüntetőn valami vallásos egyletnek hagyományozott. Az arrasi püspöki palotában szívesen látták. Nos tehát ez a Victurnienné elment Montfermeilbe és visszajövet ezt mondta: Láttam a gyereket.

Mind ez időbe telt. Fantine már egy éve a gyárban volt, amikor egy reggel a műhely felügyelőnője a polgármester úr nevében átadott neki ötven frankot és azt mondta neki, hogy elbocsátják a műhelyből, és ugyancsak a polgármester úr nevében felszólította, hogy távozzék a városból.

Ez éppen abban a hónapban történt, amelyben Thénardier, miután a hat frankot felemelte tizenkét frankra, tizenöt frankot követelt a tizenkettő helyett.

Fantine megréműlt. Nem távozhatott a városból, hiszen tartozott a lakásbérével és a bútorai árával. Ötven frank nem volt elegendő ennek az adósságának a kifizetésére. Néhány rimánkodó szót dadogott. A felügyelőnő értésére adta, hogy azonnal ki kell mennie a műhelyből. Különben is Fantine csak közepes értékű munkásnő volt. A szégyen még súlyosabban nehezedett rá, mint a kétségbeesés, távozott a műhelyből és hazament a szobájába. Most hát mindenki tudta a bűnét!

Annyi erőt sem érzett magában, hogy egy hangot kiejtsen. Azt tanácsolták neki, hogy menjen el a polgármester úrhoz; nem mert. A polgármester úr ötven frankot adott neki, mert jó ember és elkergette, mert igazságos ember. Meghajolt az ítélet előtt.

IX. Victurnienné sikere.

Tehát a barát özvegye mégis csak jó volt valamire. Különben Madeleine úr az egészből nem tudott semmit. Az élet tele van az ilyen bonyolult esetekkel. Madeleine úr úgyszólván sohasem szokott bemenni a női munkaterembe. Ennek a munkateremnek egy vén kisasszonyt állított az élére, akit a plébános ajánlott be hozzá és ő teljesen megbízott ebben a felügyelőnőben, aki csakugyan tiszteletet gerjesztő, szilárd, méltányos, hozzáférhetetlen nő volt, csupa könyörületesség, ami az adakozásban nyilvánult, csak nem volt meg benne éppen ilyen mértékben az a könyörületesség, amely a megértésben és megbocsátásban nyilvánúl. Madeleine úr teljesen megbízott benne. Gyakran a legjobb emberek kénytelenek átruházni hatalmukat. Ebben a korlátlan hatalmában és ebben a meggyőződésében indította meg a felügyelőnő a pert, bíráskodott, itélt Fantine felett és végre is hajtotta az itéletet.

Az ötven frankot abból az összegből adta, amelyet Madeleine úr alamizsna és a munkásnők segélyezése céljaira bízott rá és amelyről nem kellett elszámolnia.

Fantine cselédnek ajánlkozott a városban; házról házra járt. Senkinek sem kellett. Nem mehetett el a városból. Az őszeres, akinek a bútorai, s micsoda bútorai! árával tartozott, ezt mondta neki: Ha elmegy, elfogatom, mint valami tolvajt. A háztulajdonos, akitől a szobáját bérelte, ezt mondta neki: — Maga fiatal és csinos, maga fizethet. — Az ötven frankot megosztotta a háziúr és az őszeres között, a kereskedőnek visszaadta bútorai háromnegyedrészét, csak a legszükségesebbet tartotta meg és egyszerre csak itt volt munka nélkül, foglalkozás nélkül, nem volt egyebe, csak egy ágya és még valami száz frank adóssága.

Arra adta a fejét, hogy durva ingeket varrt a helyőrség katonáinak és tizenkét sout keresett napjában. A leánya naponta tízbe került. Ebben az időben kezdett rendetlenül fizetni Thénardieréknek.

Eközben egy öreg nő, aki esténkint, mikor hazatért, meggyújtotta a gyertyáját, megtanította arra a művészetre, hogy hogyan kell élni a nyomorúságban. Lehet kevésből élni, de még csak ezután következik az, hogy

hogyan él semmiből az ember. Ez olyan, mint két szoba ; az egyik sötét, a másik fekete.

Fantine megtanulta, hogy hogyan éli át az ember a telet fűtés nélkül, hogy hogyan mond le a kis madaráról, amely minden két napban egy centime ára kölest megeszik, hogy hogyan csinál a szoknyájából takarót és a takaróból szoknyát, hogy hogyan takarékoskodik a gyertyával, úgy hogy a szemközti ablak világossága mellett vacsorázik. Nem is tudják, hogy bizonyos gyenge teremtések, akik a nélkülözésben és a tisztességben öregszenek meg, mi mindent tudnak kisajtolni egy sou-ból. Ez végül is valóságos tehetséggé fejlődik. Fantine szert tett erre a magasztos tehetségre és egy kevéssé visszanyerte a bátorságát.

Ebben az időtájban így szólt az egyik szomszédasszonyának : — Ejnye no ! Igy gondolom : ha csak öt órát alszom és azon túl folyton dolgozom a varrásaimon, mindig meg tudom keresni körülbelül a kenyeremet. És különben is, ha az ember szomorú, kevesebbet eszik. No hát ! Majd csak jóllakom a szenvedésekkel, az izgalmakkal, egyfelől egy kis kenyérrel, másfelől a bánataimmal.

Ebben az ínségében végtelenül boldog lett volna, ha kisleánya ott lehet mellette. Arról ábrándozott, hogy elhozatja. De minek ! Hogy részese legyen a nyomorúságának ! És aztán tartozik Thénardieréknek ! Hogyan fizesse ki őket? És aztán az útiköltség ! Miből fizesse?

Az az öreg nő, aki neki úgynevezett leckéket adott az ínséges életből, egy Marguerite nevű szentéletű leány volt, akin szívbeli jámborság ömlött el, szegény volt, de könyörületes a szegények, sőt a gazdagok iránt is. Irni csak éppen annyira tudott, hogy a nevét tudta aláírni, így : *Margeritte*, és hitt az Istenben, ami az igazi tudomány.

Sok ilyen erény van a mélységben ; egy napon majd ezek kerülnek fölül. Az ilyen életnek van másnapja.

Eleinte Fantine annyira szégyellte magát, hogy ki sem mert mozdulni hazulról.

Ha kint járt az utcán, megérezte, hogy utána fordulnak és ujjal mutogatnak rá ; mindenki bámulta, de senki sem köszöntötte ; a járókelők maró és fagyos megvetése húsába és lelkébe vágott, mint valami csípős szél.

Ugy látszik, hogy a kisvárosokban egy sorssújtotta nő meztelenül áll mindenki gúnyolódása és kíváncsisága előtt. Párisban legalább senki sem ismeri az embert és ez

a homály valóságos takaró. Ó, mennyire vágyott Párisba! Lehetetlenség.

Bizony bele kellett szoknia a megvetettségbe, mint ahogy beleszokott a nélkülözésbe. Lassan-lassan beletörődött. Két vagy három hónap multán lerázta szégyenérzését és megint kijárt, mintha semmi sem történt volna. — Fütyülök rá, — mondta. És jött és ment, emelt fővel, kesernyés mosollyal és érezte, hogy szemtelenné vált.

Victurnienné látta néha elmenni az ablaka alatt, észrevette »ennek a némbernek« a nyomorúságát, aki az ő jóvoltából »a méltó helyre jutott« és gratulált magának. A gonoszoknak sötét a boldogságuk.

Az erőltetett munka kifárasztotta Fantinet és az a szakadozott száraz köhögése erősödött. Néha-néha odaszólt Marguerite szomszédjának: — Fogja csak meg a kezemet, milyen forró.

Mégis reggelenkint, mikor ócska csorbafogú fésűvel fésülte gyönyörű haját, amely úgy omlott le, mint valami habos selyem, egy pillanatra boldog kacérság áradt el rajta.

X. A siker kiteljesedik.

A tél vége felé bocsátották el; elmult a nyár, újra itt volt a tél. Rövid napok, kevesebbet lehet dolgozni. Télen nincs meleg, nincs világosság, nincs is dél, az este és a reggel összeér, köd, félhomály, az ablak jégvirágos, látni sem lehet. Az ég, mint a pinceablak. Az egész nap, mint a pince. A nap is olyan szegényes. Borzalmas évszak! A tél kővé dermeszti az ég vizét és az emberek szivét. A hitelezői szorongatták.

Fantine nagyon keveset keresett. Az adóssága megnövekedett. Thénardierék, akiknek rendetlenül fizetett, lépten-nyomon irkálták neki a leveleket, amelyeknek a tartalma kétségbeejtette és a portója tönkretette. Egyszer azt írták neki, hogy kicsi Cosetteje egészen meztelen a szörnyű hidegben, hogy gyapjúszoknyára volna szüksége és hogy jó volna, ha az anyja legalább tíz frankot küldene erre a célra. Megkapta a levelet és egész nap a kezében gyűrte. Este bement egy fodrászhoz, aki ott lakott az uccasarkon, és kivette a fésüjét. Csodálatos szőke haja a derekáig omlott.

— Micsoda gyönyörű haj ! — lelkendezett a fodrász.
— Mennyit adna érte? — kérdezte Fantine.
— Tíz frankot.
— Vágja le.

Kötött szoknyát vásárolt és elküldte Thénardieréknek. Ez a szoknya dühre ingerelte Thénardieréket. Ők pénzt akartak. A szoknyát odaadták Époninenak. A szegény Pacsirta tovább didergett.

Fantine ezt gondolta magában : — A gyerekem nem fázik. A hajammal öltöztettem fel. — Kis kerek főkötőt tett a fejére, amely eltakarta nyirott haját és amelyben még mindig csinos volt.

Fantine szivében sötét kavargás dúlt. Mikor látta, hogy már nem tud fésülködni, kezdett mindent meggyülölni maga körül. Sokáig ő is osztozott az egész város tiszteletében Madeleine apó iránt ; azonban, hogy egyre azt hajtogatta magában, hogy ő kergette el és hogy ő az oka szerencsétlenségének, őt is meggyülölte, főképen őt. Mikor elment a gyár előtt abban az órában, amikor a munkásnők a kapuban állnak, kacagást és dalolást erőltetett magára.

Egy öreg munkásasszony, aki látta egyszer, amint így kacagott és dalolt, ezt mondta : — Ugyan, ennek a lánynak is rossz vége lesz.

Szeretőt szerzett, valami jött-mentet, valami olyan férfit, akit nem szeretett, csak úgy dacosságból, lázadozó szívvel. Nyomoruságos egy ember volt ez, valami éhenkórász muzsikus, valami renyhe koldus, aki verte őt és úgy hagyta el, mint ahogy a lány őt magához szédítette : undorral.

Imádta a gyermekét.

Minél mélyebbre süllyedt, minél sötétebbre vált minden körülötte, ez az édes kis angyal annál jobban sugárzott a lelke mélyén. Ezt hajtogatta : Ha gazdag leszek, velem lesz Cosette-em ; és kacagott. A köhögése nem szűnt, és a háta izzadt.

Egy napon levelet kapott Thénardieréktől, amely így hangzott : — »Cosette megbetegedett valami betegségben, amely itt a vidéken járványos. Hideglelős láznak hivják. Drága orvosságok kellenek. Tönkre megyünk bele és nem tudjuk már fizetni. Ha nyolc napon belül nem küld negyven frankot, a kicsike meghal«.

Harsogó kacagásra fakadt és ezt mondta öreg szomszédjának: — Ó! Milyen kedvesek! Negyven frankot! Mi ez! Mindössze két napoleon! Hát mit gondolnak, hol vegyem? De hülyék azok a parasztok!

Aztán kiment a lépcsőre és valami tetőablak közelében még egyszer elolvasta a levelet.

Aztán lement a lépcsőn és rohanva és ugrándozva kiment az uccára és egyre csak kacagott.

Valaki, aki találkozott vele, odaszólt neki: — Mitől van ilyen széles jó kedve?

Igy felelt rá: — A faluról ezek az emberek valami nagy szamárságot írtak nekem. Negyven frankot kérnek tőlem. Parasztok, no!

Amikor átment a téren, nagy csődületet látott, amely ott tolongott egy különös alakú kocsi körül, amelynek a tetején vörösbeöltözött férfi állt és szónokolt. Afféle komédiázó vándorfogorvos volt, aki a közönségnek teljes fogsorokat, fogpépeket, fogporokat és elixireket ajánlott.

Fantine belevegyült a tömegbe és együtt kacagott a többiekkel ezen a handabandázáson, amelyben volt valami a csőcselék tolvajnyelvéből és az úri népek stilusából. A foghúzó meglátta a kacagó szép leányt és egyszerre rákiáltott: — Maga kislány, aki ott kacag, de szép foga van magának. Ha eladná nekem a két lapátját, mindegyikért fizetek egy-egy napoleon aranyat.

— Mi az, hogy a lapátjaimat? — kérdezte Fantine.

— A lapátok, magyarázta a fogásztanár, azok az elülső fogak, a két felső.

— Szörnyűség, — sikoltott fel Fantine.

— Két napoleon! — dünnyögte egy fogatlan vénasszony, aki ott álldogált. Tessék, micsoda szerencséje van.

Fantine elszaladt és befogta a fülét, hogy ne hallja ennek a férfinak a rekedt hangját, amint utána kiáltotta: — Gondolja meg, szép kisasszony! Két napoleon, ennek használ veheti. Ha rászánja magát, jöjjön el ma este a *Tillac d'argent* fogadóba, ott leszek.

Fantine hazament, dühöngött és a derék Marguerite szomszédnak elmesélte a dolgot: — Érti ezt? Hát nem gyalázatos ember? Hát hogyan engedhetik meg, hogy ilyenfajta emberek járkáljanak a környéken! Kihúzná a két elülső fogamat! De hiszen szörnyen elcsúfulnék! A haj csak kinő, de a fog! Ó! Szörnyű egy ember! Inkább

ledobom magam az ötödik emeletről fejjel lefelé a kövezetre ! Azt mondta, hogy ma este ott lesz a *Tillac d'argent*-ban.

— Mit kínált érte? — kérdezte Marguerite.

— Két napoleont.

— Ez annyi, mint negyven frank.

— Igen, hagyta helyben Fantine, ez annyi, mint negyven frank.

Elgondolkodott és nekilátott a munkájának. Negyedóra múlva letette a varrását és megint kiment a lépcsőre, hogy újra elolvassa Thénardierék levelét.

Visszajövet odaszólt Margueritenak, aki mellette dolgozott :

— Mi az, hogy hideglelős láz? Tudja maga?

— Hogyne, — felelt a vén lány, — valami betegség.

— És hát sok orvosság kell a gyógyítására?

— Ó ! Rettenetes sok orvosság.

— És hogy kapja meg az ember?

— Ez olyan betegség, hogy csak úgy megkapja.

— Hát a gyerekeket is megtámadja?

— Főképpen a gyerekeket.

— Bele lehet halni?

— De még mennyire, — felelte Marguerite.

Fantine kiment és megint felment a lépcsőre, hogy még egyszer elolvassa a levet.

Este lement és látták, amint a rue de Paris felé vette útját, ahol a fogadók vannak.

Másnap reggel, mikor Marguerite hajnalban belépett Fantine szobájába, mert mindig együtt dolgoztak és eképpen ketten csak egy gyertyát égettek, Fantinet ott találta ülve az ágy szélén, sápadtan, dermedten. Le sem feküdt. A főkötője a térdeire hullott. A gyertya egész éjjel égett és majdnem tövig elfogyott.

Marguerite megállt a küszöbön, szinte kővé meredt a szörnyű szokatlan dolog láttára és elkiáltotta magát :

— Uramisten ! A gyertya tövig égett ! Itt valaminek történnie kellett !

Aztán ránézett Fantinera, aki felé fordította nyírott fejét.

Tegnap este óta Fantine tíz évet öregedett.

— Jézusom ! — sikoltott fel Marguerite, — mi történt magával, Fantine?

— Semmi, — válaszolta Fantine. — Ellenkezőleg. A gyermekem nem fog meghalni ebben a borzasztó betegségben segítség híján. Boldog vagyok.

Ezzel két napoleont mutatott a vén lánynak, amelyek ott csillogtak az asztalon.

— Ó, Jézusom ! — álmélkodott Marguerite. — Ez ám a szerencse ! Hol vette ezeket az aranyakat?

— Szereztem, — felelte Fantine.

És elmosolyodott. A gyertya megvilágította az arcát. Véres mosoly volt ez. Ajkai szögletét vöröslő nyál szennyezte és a szájában valami fekete üreg sötétlett.

Az a két foga nem volt a helyén.

A negyven frankot elküldte Montfermeilbe.

Különben az egész csak Thénardierék furfangja volt, hogy pénzhez jussanak. Cosette nem volt beteg.

Fantine kidobta a tükrét az ablakon. Második emeleti szobáját már régebben felcserélte egy padlásszobával, amely csak kilincsre zárult, fent a tető alatt ; olyanfele odu volt ez, amelynek a mennyezete szögben hajlik a padlóra és minden pillanatban belévágja az ember a fejét. A szegény ember csak úgy mehet végig a szobáján, mint a sorsán : egyre jobban meggörbülten. Már nem volt ágya, csak valami rongya maradt, amit takarónak nevezett, a földön matrác és ütött-kopott szék. Kis rózsatöve elfeledten száradozott az egyik sarokban. A másik sarokban vajasfazék állt, amelyben vizet tartott, amely télen befagyott ; a jéggyűrűk sokáig jelezték rajta a víz változó magasságát. Kiveszett belőle a szégyenérzet, kihalt a kacérság. Ez a vég jele. Piszkos főkötőben járt ki. Nem javította már a fehérneműjét vagy nemtörődömségből, vagy mert nem volt ideje rá. Ha a harisnyái sarka kilyukadt, beljebb gyömöszölte a cipőjébe. Ez meglátszott bizonyos függőleges ráncokon. Ocska és elnyűtt mellfűzőjét pamutszövetdarabokkal foltozta meg, amelyek a legkisebb mozdulatra is elszakadtak. A hitelezői »jeleneteket« rendeztek és nem hagyták nyugton egy percre sem. Találkozott velük az uccán és ott találta őket a lépcsőjén. Álló éjszakákon át sírt és gondolkodott. A szeme furcsán fénylett és szüntelenül fájdalmat érzett a vállában a bal lapocka felső részén. Sokat köhögött. Feneketlenül gyűlölte Madeleine apót és nem panaszkodott. Tizenhét órát varrt naponta ; de egy fegyházi ipari vállalkozó,

aki olcsóbban dolgoztatta a rab asszonyokat, egyszerre csak lenyomta az árakat és ennek következtében az önálló varrónők keresete kilenc sou-ra csökkent. Tizenhét órai munka és napi kilenc sou kereset! A hitelezői könyörtelenebbek voltak, mint valaha. Az őszeres, aki már majdnem minden bútorát visszavette, folytonosan ezt mondogatta neki: Mikor fizetsz, bitang? Jóságos Isten, mit akarnak tőle! Ugy érezte, hogy hajszolják és hogy valami vadállat támad benne életre. Ugyanebben az időtájban Thénardier azt írta neki, hogy ő tagadhatatlanul nagyon sok jóindulattal várt és hogy szüksége van azonnal száz frankra; különben a kis Cosettet, aki nagy betegsége után épen lábbadozófélben van, kiteszi az ajtón a hidegbe, az uccára, történjék vele akármi és pusztuljon el, ha akar. — Száz frank, — révedezett Fantine. — De hát mi útonmódon lehetne csak száz sout is keresni?

— No jó! — csattant fel, — adjuk el azt, ami még megmaradt.

A szerencsétlen uccalánnyá lett.

XI. Christus nos liberavit.

Micsoda tulajdonképen Fantinenak ez a története? A társadalom rabszolganőt vásárolt.

Kitől? A nyomorúságtól.

Az éhségtől, a hidegtől, a magányosságtól, az elhagyatottságtól, a nélkülözéstől. Fájdalmas egy vásár. Egy lélek egy falat kenyérért. A nyomorúság felajánlja, a társadalom elfogadja.

Jézus Krisztus szent törvénye kormányozza civilizációnkat, de még mindig nem hatotta át. Azt mondják, hogy a rabszolgaság eltünt az európai civilizációból. Tévedés. Még mindig megvan, de most már csak a nőre nehezedik és úgy hivják, hogy prostitució.

A nőre nehezedik, vagyis a bájosságra, a gyöngeségre, a szépségre, az anyaságra. Ez az embernek egyik legnagyobb gyalázata.

A fájdalmas drámának ezen a pontján, ameddig elérkeztünk, Fantinenak már nincs semmije abból, ami valamikor volt. Amikor sárrá lett, márványná merevedett. Aki hozzáér, azon végigfut a hideg. Jár-kel, eltűri ölelé-

sedet és nem ismer ; megbecstelenített és rideg teremtés. Az élet és a társadalmi rend szakított vele. Már minden megtörtént vele, ami meg fog történni. Minden érzés átviharzott rajta, mindent eltűrt, minden megpróbáltatást kiállt, mindent elszenvedett, mindent elvesztett, mindent elsiratott. Megadta magát azzal a megadással, amely úgy hasonlít a közömbösséghez, mint ahogy a halál hasonlít az álomhoz. Semmit sem kerül ki már. Már nem fél semmitől. Még ha minden felleg rázuhan is s ha a végtelen óceán összecsap felette ! Mindegy neki ! Olyan, mint a telített szivacs.

Ő legalább is azt hiszi, de tévedés azt képzelni, hogy kimeríthetjük a sorsot és hogy bárminek is a fenekére érhetünk.

Ó, jaj ! mik ezek az egymás hegyén-hátán összedobált sorsok? Hová mennek? Miért ilyenek?

Az, aki tudja ezt, átlát a sötéten.

De ilyen csak egy van, a neve : Isten.

XII. Bamatabois úr szórakozásai.

Van minden kis városban, és volt különösen Montreuil-sur-merben is a fiatalembereknek egész osztálya, akik épp oly módon élnek fel ezerötszáz frankos jövedelmet a vidéken, mint ahogy a hozzájuk hasonlók elpocsékolnak Párisban évente kétszázezer frankot. Ezek a semlegesek népes fajtájába tartozó lények ; herék, élősdiek, semmik, van egy kis földjük, van bennük egy kis bolondság és egy kis szellem, valami szalonban fagatlan parasztoknak tűnnének és a korcsmákban uraknak tartják magukat, így beszélnek : a réteim, az erdeim, a parasztjaim, kifütyülik a színházban a színésznőket, annak bizonyságául, hogy műértő emberek, veszekszenek a helyőrség tisztjeivel, hogy megmutassák, milyen bátor emberek, vadásznak, füstölnek, ásítoznak, isznak, bűzlenek a dohánytól, billiárdoznak, végignézik, amint az utasok leszállnak a gyorskocsiról, a kávéházban élnek, a fogadóban ebédelnek, kutyát tartanak, amely az asztal alatt ropogtatja a csontokat és szeretőt, aki az asztalra teszi a fogásokat, fogukhoz verik a garast, túlozzák a divatot, csodálják a tragédiát, fitymálják a nőket, régi cipőket hordanak, majmolják Lon-

dont Párison át és Párist Pont-à-Moussonon át, mire megöregszenek, agyalágyultak, nem dolgoznak, nincs belőlük semmi haszon és nem zavarnak sok vizet.

Félix Tholomyès úrból is ilyen ember válik, ha ott marad a szülővárosában és soha sem látja meg Párist.

Ha gazdagabbak volnának, az ember azt mondaná: előkelők; ha szegényebbek volnának, az ember azt mondaná: naplopók. Ezek egész egyszerűen dologtalanok. Ezek közt a dologtalanok közt vannak unalmasak és unatkozók, ábrándozók és bolondosok.

Ebben az időben egy elegáns ember a következőkből volt összerakva: hatalmas gallér, hatalmas nyakkendő, fityegős óra, három különböző szinű mellény egymás felett, a kék és a piros alul, rövid szabásu, fecskefarkú, egészen a vállig huzódó két sor sűrű ezüstgombos, olivzöld kabát, világosabb zöld nadrág, amely a két varratán egész sor meghatározatlan számú zsinórral van diszítve, amelyek mindig páratlanok voltak, egy és tizenegy között váltakoztak, de ezt a határt sohasem lépték túl. Vegyük ehhez a kis vaspatkós rövidszárú csizmát, a keskeny karimájú, magas kalapot, a torzonborz hajat, az óriási sétapálcát és a Potier-féle szójátékokkal cifrázott beszédmodort. Ezenfelül a sarkantyút és a bajuszt. Ebben a korban a bajusz polgárembert jelentett és sarkantyút a gyalogjárók viseltek.

A vidéki gavallér hosszabb sarkantyút és torzonborzabb bajuszt viselt.

Az az idő volt ez, amelyben a délamerikai köztársaságok Spanyolország királya ellen harcoltak, Bolivar Morillo ellen. A keskeny karimájú kalapok voltak a royalisták és morilloknak hívták őket; a liberálisok széles karimájú kalapot hordtak, amelyeknek bolivar volt a nevük.

1823 januárjának első napjaiban, nyolc-tíz hónappal az előbbi lapokon elbeszélt események után egy este, mikor hazavezett, az egyik ilyen gavallér, az egyik ilyen naplopó, egy »megbízható«, mert morillo volt a fején, aki melegen be volt bugyolálva egy olyan nagy köpenybe, amely hideg időben hozzátartozott a divatos öltözethez, azzal szórakozott, hogy egy nőt bosszantott, aki estélyi ruhában, mélyen kivágva, felvirágozott fejjel kóválygott a tisztek törzskávéházának ablaka előtt. A gavallér szivarozott, mert ez határozottan divat volt.

Valahányszer ez a nő elhaladt előtte, odaböffentette az arcába szivarja füstjét és valami megjegyzést vágott oda, amelyet szellemesnek és mulatságosnak tartott, például: — Milyen csúnya vagy! Bujj el valahová! — Hisz nincs fogad! stb., stb. — Ezt az urat Bamatabois úrnak hívták. A nő, felcicomázott kisértet, amely jött és ment a hóban, nem válaszolt neki, rá sem nézett és egyforma csendben és valami sötét szabályszerűséggel végezte sétáját, amely ötpercenként visszahozta a gúnyolódás közé, mint ahogy az elitélt katona újra a vesszők alá kerül. Ez a sikertelenség határozottan ingerelte a naplopót, aki kiaknázta azt a pillanatot, amikor a lány megfordult, óvatosan a háta mögé lopakodott, fojtott kacagással lehajolt, felvett egy maroknyi havat és hirtelen beleszórta a hátába, a két meztelen válla közé. A lány felsikoltott, megfordúlt, felugrott, mint egy párduc, rárohant a férfira, a körmeivel tépte az arcát és olyan undok szavakat zudított rá, amilyenek csak bakakáromkodásokban szoktak elhangzani. Ezek a gyalázkodások, amelyek pálinkától rekedt hangon tódultak belőle, undorítón törtek elő ebből a szájból, amelyből csakugyan hiányzott a két elülső fog. Fantine volt.

A csetepatéra kitódultak a tisztek a kávéházból, összeverődtek a járókelők és kacagó, visítozó és tapsoló nagy csődület támadt az egymásba gomolygott két alak körül, akikben alig-alig lehetett felismerni egy férfit és egy nőt; a férfi védekezett, kalapja a földre hullott, az asszony kézzel-lábbal verte, a fejdísze lehullott, üvöltözött, fogatlanul és hajatlanul, dühtől elkékülten, szörnyű volt.

Egyszerre csak magastermetű férfi vált ki élénken a tömegből, megfogta a nőt sáros selyemderekánál fogva és odaszólt neki: Gyere velem!

A nő felkapta a fejét; őrjöngő hangja egyszerre elcsittult. A szemei megüvegesedtek, elkékült arca sápadtra vált és a rémület remegésével remegett. Megismerte Javert-t.

A gavallér felhasználta az alkalmat és eloldalgott.

XIII. Néhány városrendészeti kérdés megoldása.

Javert félretolta a körülállókat, átvágott az embergyűrűn és nagy léptekkel megindult a rendőrőrszoba felé, amely a tér végében van, s maga után vonszolta a szerencsétlen leányt. Az gépiesen ment vele. Egyikük sem szólt egy szót sem. A nézők raja bomlott ujjongással követte őket és mindenféle megjegyzéseket tett. A legnagyobb nyomorúság alkalom a trágárságokra.

Amikor a rendőrőrszobára érkeztek, amely alacsony terem volt, kályha fűtötte és őrszem őrizte, üveges és rácsos ajtaja az uccára nyílt, Javert kinyitotta az ajtót, bement Fantinenal és becsukta az ajtót maga mögött, végtelen csalódására a sok kíváncsinak, akik lábujjhegyre álltak és nyújtogatták a nyakukat az őrszoba homályos üvege előtt, mert mindenáron látni szerettek volna. A kíváncsiság ínyenckedés. Látni annyi, mint töltekezni.

Fantine alig hogy belépett, összerogyott az egyik sarokban és mozdulatlanul, némán gubbasztott, mint valami reszkető kutya.

Az ügyeletes őrmester gyertyát hozott, meggyújtotta, az asztalra tette. Javert leült, bélyeges papirost vett elő a zsebéből és írni kezdett.

A nőknek ez az osztálya teljesen ki van szolgáltatva törvényeink által a rendőrség kényének. Azt csinál vele, amit akar, úgy bünteti, ahogy kedve tartja és tetszése szerint kobozza el azt a két szomorú dolgot, amit úgy hívnak, hogy az iparuk és a szabadságuk. Javert érzéketlen volt; komoly arca semmiféle izgalmat nem árult el. Mégis komolyan és mélységesen elfogódott volt. Ez olyan pillanat volt, amelyben ellenőrzés nélkül, de szigorú lelkiismeretének minden tépelődésével gyakorolta félelmetes korlátlan hatalmát. Ebben a pillanatban úgy érezte, hogy rendőrtiszti karosszéke bírói emelvény. Bíráskodott. Bíráskodott és ítélt. Minden gondolatát, ami csak a lelkében támadhatott, arra a nagy dologra összpontosította, amit intézett. Minél tovább vizsgálta ennek az uccalánynak a cselekedetét, annál nagyobb felháborodást érzett. Nyilvánvaló volt, hogy látta a bűn elkövetését. Látta ott kinn az uccán, hogy a társadalmat, amelyet egy birtokos-választó képviselt, megsértette és megtámadta egy nember, aki ki

van rekesztve a társadalomból. Egy prostituált megtámadott egy polgárt. Ezt ő látta, ő, Javert. Csendben írt.

Amikor bevégezte, aláírta, összehajtogatta a papirost, átadta az ügyeletes őrmesternek és így szólt: — Vegyen három embert és kísérje ezt a lányt a fogházba. — Azután Fantinehoz fordult: — Hat hónapi fogházat kaptál.

A szerencsétlen lány reszketett.

— Hat hónapot! Hat hónapi fogházat! — sikoltozott. — Hat hónapig napi hét sout keresni! De mi lesz Cosetteből? A lányom! A lányom! De hiszen még több, mint száz frankkal tartozom Thénardieréknek, felügyelő úr, tudja ön ezt?

Ott fetrengett a rendőrök sáros csizmáitól nedves padlón, nem kelt fel, kezeit tördelte és nagyokat csúszott előre a térdein.

— Javert úr, — folytatta, — kegyelmet kérek. Biztosíthatom, nem én vagyok a hibás. Ha látta volna, hogyan kezdődött, láthatta volna! Esküszöm a jó Istenre, nem én vagyok a hibás. Az a polgár úr, akit nem ismerek, havat csúsztatott a hátamba. Hát van valakinek joga havat dugni a hátunkba, mikor csak úgy békésen sétálunk és nem bántunk senkit? Ez dühre ingerelt. Egy kicsit beteges vagyok, tetszik tudni! És aztán különben is már jó ideje sértegetett. Csúnya vagy! Nincsenek fogaid! Én nagyon jól tudom, hogy nincsenek fogaim. Én, én nem csináltam semmit; ezt gondoltam magamban: ez az úr mulat. Tisztességesen viselkedtem vele szemben, nem is szóltam hozzá. És egyszerre csak havat dugott belém. Javert úr, drága jó felügyelő uram! Hát nincs itt senki, aki látta volna, hogy megmondhatná önnek, hogy ez az igazság? Talán rosszul tettem, hogy felfortyantam. Ön tudja, hogy az ember első mérgében nem bir uralkodni magán. Az embert elönti a harag. És aztán, ha valami, ilyen borzasztó hidegséget csúsztatnak az ember hátába, mikor az ember nem is sejti! Helytelenül tettem, hogy lecsaptam ennek az úrnak a kalapját. Miért ment el? Bocsánatot kérnék tőle. Ó Istenem, ugyan mindegy nekem, hogy bocsánatot kérjek tőle. Javert úr, csak ma, az egyszer kegyelmezzen meg nekem. Né zze csak, ön nem is tudja, a fogházban csak hét sout keres az ember, ez nem a kormány hibája, de csak hét sout keres az ember, és gondolja csak el, hogy száz frankot kell fizetnem, különben ideküldik hozzám a kicsi-

kémet. Ó Istenem! Nem tarthatom magamnál. Olyan gyalázatos dolog, amit én cselekszem! Ó Cosettem, ó a jóságos Szűz Anya kis angyalkája, mi lesz belőle, szegény kis féregből! Elmondom, Thénardierék, a fogadósék, ezek parasztok, ezekkel nem lehet okoskodni. Nekik pénz kell. Ne csukasson be! Nézze, ezt a szegény kislányt kidobják az országútra, menj amerre látsz, csikorgó télben, drága jó Javert úr, meg kell könyörülnie rajta. Ha nagyobb volna, megkeresné a kenyerét, de még nem tudja, nagyon kicsike. Én tulajdonképen nem vagyok rossz nő. Nem a renyheség, nem is a nyalánkság juttatott ide. Ittam ugyan pálinkát, de csak nyomorúságomban. Nem szeretem, de kábít. Mikor jobban ment a dolgom, akárki belenézhetett a szekrényembe, akárki megláthatta, hogy nem vagyok kacér nő, aki a rendetlenséget szereti. Volt fehérneműm, sok fehérneműm. Javert úr, könyörüljön meg rajtam!

Igy beszélt, összecsuklottan, rázta a zokogás, szemét elfutotta a könny, kivágott ruhájában, a kezeit tördelte, szárazon és szaggatottan köhécselt, vergődő hangon szeliden dadogott. A nagy fájdalom isteni és félelmetes ragyogás, amelyben átszellemülnek a nyomorultak. Ebben a pillanatban Fantine megint szép volt. Egy-egy pillanatban megállt és gyengéden megcsókolta a rendőrtiszt kabátjának csücskét. Meglágyított volna egy gránitszivet is; csakhogy a fából faragott szivet nem lehet meglágyítani.

— Na! — szólalt meg Javert, végighallgattalak. Mindent elmondtál? Most indulj! Hat hónapot kaptál; ezen a mindenható atyaisten sem változtathat.

Erre az ünnepélyes kijelentésre, hogy *ezen a mindenható atyaisten sem változtathat*, a leány megértette, hogy kimondták az ítéletet. Összeomlott és ezt suttogta:

— Irgalom!

Javert hátat fordított.

A katonák megragadták a karjainál fogva.

Néhány perccel előbb belépett egy férfi, de senki sem vette észre. Becsukta az ajtót, nekitámaszkodott és végighallgatta Fantine kétségbecsett rimánkodását.

Abban a pillanatban, amikor a katonák megragadták a szerencsétlen leányt, aki nem akart felkelni, ez a férfi előrelépett, felbukkant az árnyékból és megszólalt:

— Egy pillanatra, kérem!

Javert felvetette a szemét és megismerte Madeleine

urat. Megemelte a kalapját és afféle mogorva esetlenséggel köszöntötte :

— Bocsánat, polgármester uram . . .

Ez a megszólítás : polgármester uram, különös hatást tett Fantinera. Hirtelen felugrott, mint valami kisértet, amely a földből nőtt ki, lerázta két karjáról a katonákat, egyenesen odament Madeleine úrhoz, mielőtt még útját tudták volna állni, mereven a szemébe nézett és dúlt arccal rárivalt :

— Á ! Hát te vagy a polgármester úr !

Aztán kacagásra fakadt és a szemébe köpött.

Madeleine úr letörölte az arcát és így szólt :

— Javert felügyelő, bocsássa szabadon ezt a nőt !

Javert ebben a pillanatban úgy érezte, hogy az eszét veszti. Ebben a pillanatban gyors egymásutánban és szinte összekeveredve, a legszörnyűbb izgalmakat élte át, amiket csak életében érzett. Látta, amint egy uccalány a polgármestert arcul köpte, és ez olyan borzalmas dolog volt, hogy még a legszörnyűbb feltevéseiben is az elképzelhető leghihetetlenebb szentségtörésnek tartotta volna. Másrészt a gondolatai mélyén nagyjában undok párhuzamba állította azt, ami ez a nő volt és azt, ami ez a polgármester lehet és akkor valami megnevezhetetlen egyszerűséget sejtett meg borzalommal ebben a szörnyű merényletben. De mikor látta, hogy ez a polgármester, ez a hatósági személy nyugodtan letörüli az arcát és így szól : *bocsássa szabadon ezt a nőt*, mintha a döbbenet elkábította volna ; megállt a gondolata, beléfagyott a szó ; ez túlhaladta a döbbenet határait. Nem felelt.

Ez a szó éppen ilyen furcsán hatott Fantinera is. Felemelte meztelen karját és belekapaszkodott a kályhacső elzárójába, mint valaki, aki tántorog. Aztán körülnézett maga körül és halkan beszélni kezdett, mintha magában beszélgetne.

— Szabadon ! Hogy bocsásson szabadon ! Hogy ne menjek be hat hónapra a börtönbe ! Ki mondja ezt ? Lehetetlen, hogy valaki ezt mondta volna. Rosszul hallottam. Nem mondhatta ez a szörnyeteg polgármester ! Ugy-e, drága jó Javert úr, ön mondta, hogy bocsássanak szabadon ? Ó nézze csak ! Mindent elmondok és ön elenged. Ez a szörnyeteg polgármester, ez a vén gazember polgármester, ez az oka mindennek. Képzelje csak Javert úr,

elkergetett ! Azért, mert van egy csomó szajha a műhelyben, akiknek folyton jár a szájuk. Hát nem szörnyűség ez ! Hogy elkergetnek egy szegény lányt, aki tisztességesen elvégezte a munkáját ! Akkor aztán már nem tudtam eleget keresni és minden baj rámszakadt. Először is javítani kellene a helyzeten, ez a rendőrségi urak dolga volna bizony, vagyis nem volna szabad megengedni, hogy a fegyházi vállalkozók megkárosítsák a szegény népeket. Nézze csak, én majd megmagyarázom önnek. Az ember tízenkét sout keres ingvarrással, most ez kilenc soura csökken, már nem lehet megélni belőle. Hát ahhoz kell fogni, amihez tud az ember. Én, nekem itt a kis Cosettem, én kénytelen voltam rossz nővé lenni. Most már megérti ön, hogy ez a bitang polgármester az oka minden bajnak. Igy jutottam odáig, hogy levertem annak a polgár úrnak a kalapját a tisztek kávéháza előtt. De ő egészen tönkretette a ruhámat azzal a hóval. A magunkfajta nőnek csak egy selyemruhája van, amit esténkint felvesz. Nézze csak Javert úr, én sohasem tettem szándékosan rosszat, ez igaz és én mindenfelé látok sokkal gonoszabb nőket nálam, akiknek sokkal jobban megy a dolguk. Ó Javert úr, úgy-e ön mondotta, hogy engedjenek ki? Kérdezősködjék felőlem, beszéljen a házigazdámmal, most már fizetem a lakásbéremet, bizony azt fogják mondani önnek, hogy becsületes nő vagyok. Ó Istenem, bocsánatot kérek, nem is vettem észre, megfogtam a csőelzárót és most füstöl a kályha.

Madeleine úr mélységes figyelemmel hallgatta. Amíg beszélt, kotorászott a mellénye zsebében, kihúzta a tárcáját és kinyitotta. Üres volt. Visszacsúsztatta a zsebébe. Odaszólt Fantinenak :

— Mit mondott, mennyi az adóssága?

Fantine, aki egyre csak Javert-t nézte, odafordult :

— Nem hozzád beszéltem.

Aztán a katonákhoz fordúlt :

— Hát mondjátok meg ti is, hogy láttátok, hogy az arcába köptem? Ó vén gonosz polgármester, idejöttél, hogy megijessz, csakhogy én nem félek ám tőled. Én Javert úrtól félek. Én csak a drága jó Javert úrtól félek !

Beszéd közben odafordult a felügyelőhöz :

— No hát, látja, felügyelő úr, legyen igazságos. Én tudom, hogy ön igazságos, felügyelő úr. A dolog tulajdonképpen nagyon egyszerű, valaki azzal szórakozik, hogy

egy kis havat csúsztat egy nő hátába, ezen aztán a tisztek nagyot kacagnak, hát bizony valahogy csak szórakozni kell és a magunkfajta arravaló, hogy mulattassa őket, nem igaz? És aztán ön, ön odajön, ön kénytelen rendet csinálni, ön elvezeti a nőt, aki hibázott, de mikor elgondolkodik az esetén, mivel olyan jószívű ember, elrendeli, hogy bocsássanak szabadon, ezt is csak a kicsikém kedvéért, mert ha hat hónapig a fogházban ülök, nem tudnám eltartani a gyermekemet. Csak aztán meg ne történjék még egyszer, te semmirevaló! Ó, nem történik meg többé, Javert úr! akkor tehet velem, amit akar, meg se moccanok. Csupán máma, tetszik tudni, sikoltoztam, mert fájdalmat okozott, egyáltalában nem is gondoltam rá, hogy ez az úr havat dug belém és aztán mondtam önnek, nem vagyok egészen jól, köhögök, itt a gyomromban mintha valami golyó volna, amely éget, úgy hogy az orvos egyre csak ezt mondja: ápolja magát. Tessék, fogja meg, adja ide a kezét, ne féljen, itt van.

Már nem sírt, a hangja kedveskedő volt, fehér és finom mellére szorította Javert durva nagy kezét és mosolyogva nézett rá.

Egyszerre csak sebbel-lobbal rendbehozta dúlt ruháját, lesimította a szoknyája ráncait, amelyek csuszkálás közben majdnem a térdéig felhajlottak, aztán az ajtó felé ment és félhalkan, barátságos fejbiccentéssel odaszólt a rendőröknek:

— Fiúk, a felügyelő úr azt mondta, hogy bocsássanak el, én megyek.

A kilincsre tette a kezét. Ha még egy lépést tesz, kint van az uccán.

Javert mostanig egyenesen állt, mozdulatlanul, szemét a földre szegezte és úgy meredt fel ennek a jelenetnek a közepében, mint valami helyéről eltolt szobor, amely arra vár, hogy visszategyék.

A kilincs zörrenése fölriasztotta. Felkapta a fejét, valami öntudatosan fölényes arckifejezéssel, azzal az arckifejezéssel, amely mindig annál ijesztőbb, minél alacsonyabb a hatalom, amely felveszi, vad a vadállatnál, kegyetlen a semmi embernél.

— Őrmester, — csattant fel, — nem látja, hogy ez a ringyó kimegy! Ki mondta magának, hogy engedje el?

— Én, — szólalt meg Madeleine.

Fantine Javert hangjára megreszketett és elengedte a kilincset, mint ahogy a rajtakapott tolvaj elengedi a lopott tárgyat. Madeleine hangjára megfordult és ettől a pillanattól kezdve, bár egy szót sem szólt, bár még csak hangosan lélegzeni sem mert, a tekintete ide-oda járt Madeleineről Javertre és Javertől Madeleinere, aszerint, hogy az egyik vagy a másik beszélt.

Nyilvánvaló volt, hogy Javert bizonyosan »kijött a sodrából«, mint a közszólás mondja, hogy merészkedett így ráförmedni az őrmesterre, miután a polgármester felszólította, hogy Fantinet bocsássa szabadon. Vajjon megfeledkezett-e arról, hogy a polgármester úr itt van? Vajjon azzal nyugtatta-e meg magát, hogy lehetetlenség, hogy »egy hatóság« ilyen rendeletet adott volna és hogy a polgármester úrnak bizonyosan csak úgy kicsúszott a száján és mást akart mondani? Vagy talán ama szörnyűségekkel szemben, amelyeknek két óra óta tanuja volt, megállapította magában, hogy végső elhatározásokhoz kell folyamodni, hogy a kis dolgot is naggyá kell dagasztani, hogy a rendőrkémből hatóságnak kell alakulnia, hogy a rendőrtisztnek bíróvá kell válnia és hogy ebben az elképesztő helyzetben a rend, a törvény, az erkölcs, a kormány, az egész társadalom ő benne, Javertban testesül meg?

Akárhogy van is a dolog, mikor Madeleine úr kimondta ezt az *én*-t mindenki fülehallatára, észrevehették, hogy Javert rendőrfelügyelő odafordul a polgármester úrhoz, sápadtan, dermedten, elkékült ajkakkal, kétségbeesett tekintettel, egész testét alig észrevehető remegés rázta és lesütött szemmel, de szilárd hangon, hallatlan valami, ezt felelte vissza neki:

— Polgármester úr, ez lehetetlen.

— Hogy-hogy? — kérdezte Madeleine úr.

— Ez a szerencsétlen megsértett egy polgárt.

— Javert felügyelő, — kezdte újra Madeleine úr engesztelékeny és nyugodt hangon, — ide hallgasson. Ön tisztességes ember és én szívesen megbeszélem önnel a dolgot. Hát az igazság ez. Mikor ön bekísérte ezt a nőt, én éppen átmentem a téren, a csoportok még nem oszlottak fel, én kérdezősködtem, én mindent tudok, hát bizony a polgár a hibás és a rendőrség akkor cselekedett volna helyesen, ha őt tartóztatja le.

Javert nem hagyta magát :

— De ez a nyomorult a polgármester urat is megsértette.

— Ez az én dolgom, — szólt Madeleine úr. — Ha engem megsértenek, az talán rám tartozik. Azt teszek vele, amit akarok.

— Bocsánatot kérek a polgármester úrtól. Ha a polgármestert megsértik, a bírót sértik meg.

— Javert felügyelő, — vágta vissza Madeleine úr, — a legfőbb bíró a lelkiismeret. Én hallottam ezt a nőt. Tudom, mit cselekszem.

— És én, polgármester úr, én nem tudom, mit látok.

— Hát akkor engedelmeskedjék ellentmondás nélkül.

— Kötelességemnek engedelmeskedem. A kötelességem azt parancsolja, hogy ez a nő hat hónapi fogházat kapjon.

Madeleine úr szelíden válaszolta :

— Ide hallgasson csak. Egy napi fogházat sem kap.

Erre a döntő szóra Javert vakmerően a polgármesterre szegezte tekintetét és még mindig mélységesen tiszteletteljes hangon ezt mondta neki :

— Végtelenül sajnálom, hogy ellent kell mondanom polgármester úrnak, először történik életemben, de kegyeskedjék megengedni, hogy felhivjam figyelmét arra, hogy nem léptem túl a hatáskörömet. Én, miután polgármester úr kényszerít rá, továbbra is a polgár mellett foglalok állást. Ott voltam. Ez a ringyó rávetette magát Bamatabois úrra, aki választó és annak a szép, erkélyes, háromemeletes, csupa kockakőből épült háznak a tulajdonosa ott a sétatér sarkán. Végre is vannak bizonyos dolgok a világon ! Akárhogy van is, polgármester úr, ez közrendészeti eset, ami az én hatáskörömbe tartozik és én nem engedem szabadon ezt a Fantine nevű nőt.

Ekkor Madeleine úr keresztbe fonta karjait és szigorú hangon, amilyet még a város egyetlen lakosa sem hallott eddig az ajkáról, így szólt :

— Az az eset, amelyről ön beszél, városrendészeti eset. A büntetőtörvénykönyv kilencedik, tizenegyedik, tizenötödik és hatvanhatodik szakaszai értelmében én vagyok benne a bíró. Elrendelem, hogy ezt a nőt szabadon bocsássák.

Javert még egy utolsó erőfeszítéssel próbálkozott.

— De, polgármester úr . . .

— Önt pedig külön figyelmeztetem az 1799 december 13-i törvény nyolcvanegyedik szakaszára, amely a jogtalan letartóztatásról szól.

— Polgármester úr, engedje meg . . .

— Egy szót se többet!

— Mégis . . .

— Távozzék! — vágott a szavába Madeleine úr.

Javert állva, szemben, kifeszített mellel fogadta a csapást, mint egy orosz katona. Földig hajolva üdvözölte a polgármester urat és távozott.

Fantine odalapult az ajtóhoz és rémülettel nézett rajta végig, mikor elment előtte.

Közben őt magát is valami különös megrázkódtatás marcangolta. Valahogy úgy látta, hogy két ellentétes hatalom küzd érte. Látta, hogy a szemeláttára viaskodik két ember, akinek kezében van szabadsága, az élete, a lelke, a gyermeke; egyiküknek sötétségbe vonszolta, a másik a világosság felé vitte. Ebben a küzdelemben, amely homályosan rémlett neki a rémület nagyításában, ez a két férfi úgy tünt előtte, mint két óriás; az egyik úgy beszélt, mint az ördöge, a másik úgy beszélt, mint az őrző angyala. Az angyal legyőzte a démont és — ez tetőtől talpig végigborzongatta — ez az angyal, ez a szabadító, ez éppen az a férfi volt, akit utált, az a polgármester, akit hosszú ideig minden baja okozójának tartott, ez a Madeleine! és éppen akkor, amikor undorító módon megsértette őt, az megmentette! Hát tévedett? Hát meg kellett változtatnia az egész lelkét? . . . Nem tudta, reszketett. Rémülten hallgatott, riadtan nézte és Madeleine úr minden szavára úgy érezte, hogy szétfoszlik és összeomlik benne a gyülöletnek borzalmas sötétsége és a szivén valami megnevezhetetlen és kimondhatatlan melegség árad el, amiben benne volt az öröm, a bizalom és a szeretet.

Mikor Javert kiment, Madeleine úr odafordult hozzá és elfúló hangon, alig tudott beszélni, mint valami komoly férfi, aki vissza akarja fojtani a könnyeit, így szólt hozzá:

— Végighallgattam önt. Abból, amit elmondott, semmit sem tudtam. Hiszem, hogy igaz és érzem, hogy igaz. Azt sem tudtam, hogy ön távozott a gyáramból. Miért nem fordult hozzám? Hanem ide hallgasson: én kifizetem

az adósságait, elhozatom a gyermekét, vagy maga megy el érte. Ön itt fog élni, vagy Párisban, ahol akar. Gondjaimba veszem önt a gyermekével együtt. Ha nem akar, nem fog többet dolgozni. Annyi pénzt adok önnek, amennyire szüksége lesz. Ha boldog lesz, visszatér a tisztesség útjára. Ezenfelül idehallgasson, kijelentem, hogy mostantól fogva, ha minden úgy van, amint mondja, és én nem kételkedem benne, ön nem is tért le soha az erény és a jámborság útjáról az Isten szemében. Ó, szegény leány!

Ez több volt, mint amennyit a szegény Fantine el tudott viselni. Megkapja Cosettet! Kimenekül ebből a gyalázatos életből! Szabadon, gazdagon, boldogan, tisztességesen élhet Cosette-tel! Hirtelen feltárul előtte nyomorúsága kellő közepén a paradicsom a maga valóságában! Szinte tébolyultan nézte ezt a férfit, aki beszélt hozzá és nem tudott szólni, csak kétszer vagy háromszor felzokogott: ó! ó! ó! A térdei megcsuklottak, térdre hullott Madeleine úr előtt és mielőtt az megakadályozhatta volna, érezte, hogy a leány megragadja a kezét és rátapasztotta az ajkait.

Aztán elájult.

HATODIK KÖNYV

Javert

I. A nyugodt élet kezdete.

Madeleine úr elvitette Fantinet abba a betegszobába, amely a házában volt. Rábízta őt a nővérekre, akik ágyba fektették. Forró láz lepte meg. Az éjszaka egyik részében hangosan félrebeszélt. Végül mégis elaludt.

Másnap déltájban Fantine felébredt, hallotta, hogy valaki ott lélegzik az ágya mellett, félrehúzta a függönyt és látta, hogy ott áll Madeleine úr, aki a feje felett néz valamit. Ez a tekintet csupa könyörület, szorongás és könyörgés volt. Követte a szeme irányát és látta, hogy a tekintetét a falon függő feszületre szegezi.

Madeleine úr innentul átszellemült Fantine szemé-

ben. Mintha valami fényesség vonta volna be. Ugy látszott, imába merült el. Sokáig nézte és nem merte megzavarni. Végre félénken megszólította :

— Mit csinál itt?

Madeleine úr már egy órája itt állt. Arra várt, hogy Fantine felébredjen. Megfogta a kezét, megtapintotta az érverését és megkérdezte :

— Hogy érzi magát?

— Jól, aludtam, — felelte, — azt hiszem, jobban vagyok. Nem lesz semmi bajom.

A férfi csak most felelt a leány előbbi kérdésére, mintha csak most hallotta volna :

— Imádkoztam a vértanúhoz, aki itt fent van.

És gondolatban hozzátette : — A vértanú leányért, aki idelent van.

Madeleine úr az éjszakát és a délelőttöt tájékozódással töltötte. Most mindent tudott. Minden megdöbbentő részletével együtt ismerte Fantine történetét. Folytatta :

— Szegény anya, ön bizony sokat szenvedett. Ó ! ne panaszkodjék, most megkapta a választottak ajándékát. Igy teremtenek az emberek angyalokat. Nem az ő hibájuk; másképp nem tudnak hozzáfogni. Nézze csak, ez a pokol, amelyből ön kimenekült, a mennyország első fokozata. Ezen kellett kezdeni.

Mélyet sóhajtott. A leány rámosolygott azzal a fenséges mosollyal, amelyet eltorzított két elülső fogának a hiánya.

Ugyanezen az éjszakán Javert levelet irt. Másnap reggel maga vitte ezt a levelet a montreuil-sur-meri postahivatalba. Párisba volt címezve, erre a címre : *Chabouillet urnak, a rendőrfőnök úr titkárának.* Mivel az őrszobai esetnek híre terjedt, a postamesternő és néhány más ember, akik látták a levelet az indítás előtt és megismerték a borítékon Javert kezeírását, azt gondolták, hogy a lemondását küldi be.

Madeleine úr azonnal írt Thénardieréknek. Fantine százhúsz frankkal tartozott nekik. Háromszáz frankot küldött és azt irta, hogy ebből az összegből elégítsék ki magukat és azonnal küldjék a gyermeket Montreuil-sur-merbe, mert beteg anyja kívánja.

Ez Thénardiert elvakította. — Az ördögbe is ! — mondta a feleségének, — ne adjuk ki a gyereket. Látod,

hogy ez a kis nyavalyás a fejőstehenünk lesz. Sejtem. Valami hülye belebolondult az anyjába.

A levélre ötszáz és néhány frankról szóló költségjegyzékkel válaszolt. Ebben a költségjegyzékben több, mint háromszáz frankkal szerepelt két kétségbevonhatatlan tétel, az orvos és a gyógyszerész, akik ápolták és gyógyszerekkel ellátták Époninet és Azelmát hosszú betegségükben. Cosette, amint mondottuk, nem volt beteg. Csak éppen egy kis változtatásra volt szükség a nevekben; Thénardier odairta a költségjegyzék aljára: *törlesztésül háromszáz frankot felvettem.*

Madeleine úr azonnal ujabb háromszáz frankot küldött és ezt irta: Rögtön küldjék Cosettet.

— Teringettét! — kiáltott fel Thénardier, — ne adjuk ki a gyereket.

Közben Fantine még mindig nem állt talpra. Még mindig a betegszobában volt.

A nővérek eleinte kelletlenül fogadták és ápolták »ezt a némbert«. Aki látta a reimsi domborműveket, az emlékszik az okos szűzek ajkbiggyesztésére, amint a balga szűzeket nézik A Vesta-szűzeknek ez az ősrégi megvetése a cifralányok iránt a női méltóság egyik legmélyebb ösztöne; a nővérek ezt érezték és ezt az érzésüket tetézte vallásosságuk. De Fantine néhány nap alatt lefegyverezte őket. Csupa alázatos és szelid szava volt csak és az anya, akit megéreztek benne, meginditotta őket. Egyszer a nővérek hallották, amint lázában így beszélt:

— Bűnös nő voltam, de ha itt lesz a gyermekem nálam, az annyit fog jelenteni, hogy Isten megbocsátott nekem. Mig a bűnben fetrengtem, nem akartam magamhoz venni Cosettemet, nem tudtam volna elviselni riadt és szomorú tekintetét. Mégis csak ő érte süllyedtem a bűnbe és Isten éppen ezért bocsát meg nekem. Ha Cosette itt lesz, érezni fogom a jó Isten áldását. Nézni fogom őt és jót fog nekem tenni, ha látom ezt az ártatlanságot. Ő nem tud semmiről. Ő angyal, higyjék el kedves nővérek. Az ő korában még nem hullottak le a szárnyak.

Madeleine úr napjában kétszer látogatta meg és a leány mindig megkérdezte tőle:

— Meglátom-e hamarosan Cosettemet?

A férfi így felelt neki:

— Talán holnap reggel. Minden pillanatban megérkezhetik, várom.

És az anya halvány arca sugárzott.

— Ó! szólalt meg, milyen boldog leszek!

Az imént említettük, hogy az állapota nem javult. Ellenkezőleg; úgy látszott, hogy az állapota hétről-hétre súlyosbodik. Az a marék hó, amit a két lapockája között rányomtak a meztelen bőrére, hirtelen a bőrlégzés megszünését okozta, aminek következtében már hosszú évek óta lappangó betegsége végre is teljes erővel kitört rajta. A tüdőbetegségek tanulmányozásában és kezelésében akkoriban kezdték követni Laënnec kitünő módszerét. Az orvos kihallgatta Fantinet és a fejét csóválta.

Madeleine úr megkérdezte az orvost:

— Nos?

— Nincs esetleg gyermeke, akit látni szeretne? kérdezte az orvos.

— De van.

— Hát akkor hozassák el hamarosan.

Madeleine úr megreszketett.

Fantine megkérdezte tőle:

— Mit mondott az orvos?

Madeleine úr mosolyt erőltetett magára.

— Azt mondta, hogy gyorsan hozassuk el a gyermekét. Hogy ez meggyógyítja önt.

— Ó! kiáltott fel a leány, igaza van! De hát miért tartják vissza ezek a Thénardierék Cosette-emet! Ó! nemsokára itt lesz. Most végre itt látom majd magam mellett a boldogságot!

Thénardier azonban »nem engedte a gyereket« és százféle furfangos ürüggyel halogatta a dolgot. Hogy Cosette kissé gyengélkedik és nem lehet télvíz idején útraengedni. És aztán maradt még néhány apró-cseprő kis adósság a faluban, amelyeknek majd összegyűjti a számláit, stb. stb.

— Elküldök valakit Cosetteért, — mondta Madeleine apó. — Magam megyek, ha kell.

Leírta azt a levelet, amelyet Fantine diktált neki és írt alá:

»Thénardier úr!

Adja át Cosettet a megbízottamnak.
Minden apró adósságot megfizetünk.
Tisztelettel üdvözlöm önt.

Fantine«.

Ezenközben súlyos eset történt. Akárhogy faragjuk is a legjobb igyekezettel azt a titokzatos kőtömböt, ami az életünk, mindig felbukkan benne a sois fekete ere.

II. Hogyan lesz a Jeanból Champ.

Egy délelőtt Madeleine úr a dolgozószobájában volt és azzal foglalkozott, hogy előre elintézze a polgármesteri hivatal néhány sürgős ügyet, arra az esetre, ha rászánja magát a montfermeili útra, amikor jelentették neki, hogy Javert rendőrfelügyelő beszélni szeretne vele. Madeleine úron, nem tehetett róla, ennek a névnek a hallatára kellemetlen érzés vett erőt. Az őrszobai összetűzés óta Javert még gondosabban kerülte őt, mint azelőtt és Madeleine úr azóta nem is látta.

— Bocsássák be, — mondta.

Javert belépett.

Madeleine úr ülve maradt a kandalló mellett, tollal a kezében s valami iratcsomóba nézett, amelyben lapozgatott és jegyzeteket csinált és amely az útrendészeti kihágási jegyzőkönyveket tartalmazta. Javert miatt nem zavartatta magát. Szüntelenül a szegény Fantinera gondolt és jól esett fagyosnak lennie.

Javert tisztelettel üdvözölte a polgármester urat, aki háttal ült felé. A polgármester úr rá sem nézett és tovább jegyezgetett az iratcsomóban.

Javert két vagy három lépést tett a dolgozószobában és aztán hangtalanul megállt.

Az arctanulmányozó, aki tisztában lett volna Javert természetével, aki hosszabb ideje tanulmányozta volna ezt a civilizáció szolgálatában álló vadembert, a rómainak, a spártainak, a barátnak és a káplárnak ezt a furcsa keverékét, ezt a kopót, aki nem tudott hazudni, ezt a szűzies rendőrkémet, — az arctanulmányozó, aki ismerte

volna Madeleine iránt érzett titkos és régi ellenszenvét és aki ebben a pillanatban megfigyelte volna Javert-t, így szólt volna magában: Mi történt? Annak szemében, aki ismerte volna ezt az egyenes, tiszta, őszinte, derék, rideg és vad lelket, nyilvánvaló lett volna, hogy Javert valami nagy belső élményen ment keresztül. Javertnek semmi sem volt a lelkében, ami nem ült volna ki az arcára. Mint az erőszakos emberek általában, ő is hirtelen változások rabja lett. Soha még az arca nem volt különösebb és meglepőbb. Mikor belépett, olyan tekintettel hajtotta meg magát Madeleine úr előtt, amelyben nem volt sem bosszúvágy, sem harag, sem bizalmatlanság és megállt néhány lépésnyire a polgármester karosszéke mögött; és most ott állt egyenesen, majdnem katonai testtartásban, azzal a naiv és fagyos nyerseséggel, mint az olyan ember, aki sohasem lágyult el és aki mindig csak tűrt; szótlanul, mozdulatlanul várakozott, őszinte alázatossággal és nyugodt önmegadással, hogy mikor méltóztatik a polgármester úr megfordulni, nyugodtan, komolyan, kalapjával a kezében, lesütött szemmel, félig-meddig olyan arckifejezéssel, mint a katona a tisztje előtt és félig, mint a bünös a bírája előtt. Minden érzés és minden emlék, amit sejteni lehetett volna benne, eltűnt. Ezen a kifürkészhetetlen arcon, amely egyszerű volt, mint a gránit, immár csak komor szomorúság ült. Egész egyéniségéből megalázkodás és szilárdság és valami megnevezhetetlen bátor ernyedtség sugárzott.

Végre a polgármester úr letette a tollát és félig hátrafordult:

— Nos! Mi az? Mi újság, Javert?

Javert egy pillanatig hallgatott, mintha összeszedné magát, aztán valami szomorú ünnepélyességgel, amely mégis csupa egyszerűség volt, megszólalt:

— Az az újság, polgármester úr, hogy büntetendő cselekmény történt.

— Miféle cselekmény?

— Egy alsóbbrangú hatósági alkalmazott a lehető legsúlyosabb módon megfeledkezett a tartozó tiszteletről egy közhivatalnokkal szemben. Kötelességemhez híven tudomására hozom önnek az esetet.

— Ki ez az alkalmazott? — kérdezte Madeleine úr.

— Én — felelte Javert.

— Ön?

— Én.

— És melyik az a közhivatalnok, akinek panasza van az alkalmazottra?

— Ön, polgármester úr.

Madeleine úr megfordult a karosszékében. Javert rideg arccal és még mindig lesütött szemmel folytatta:

— Polgármester úr, kérem, kegyeskedjék előterjesztést tenni felettes hatóságomnál, hogy mozdítsanak el állásomból.

Madeleine úr döbbenten nyitotta szóra a száját. Javert megelőzte:

— Ön azt akarja mondani, hogy beadhatom a lemondásomat, de ez nem elegendő. A lemondás tiszteletreméltó dolog. Hibáztam, büntetést érdemlek. Az a dolog rendje, hogy elcsapjanak.

Kis szünet után hozzátette:

— Polgármester úr, ön a mult alkalommal igazságtalanul volt szigorú hozzám. Legyen ma igazságosan szigorú.

— Ugyan! Miért? — kiáltott fel Madeleine úr. — Micsoda locsogás ez? Mit jelent ez? Hol követett el ön ellenem olyasmit, ami büntetést érdemelne? Mit követett el ön ellenem? Miben hibázott ön velem szemben? Ön vádolja önmagát, azt akarja, hogy áthelyezzék...

— Hogy elcsapjanak — javította ki Javert.

— Hát nem bánom, hogy elcsapják. Rendben van. Nem értem.

— Mindjárt megérti, polgármester úr.

Javert melléből mély sóhajtás fakadt fel és változatlanul hidegen és szomorúan folytatta:

— Polgármester úr, hat héttel ezelőtt, az után, hogy amiatt a lány miatt összetűztünk, dühömben feljelentettem önt.

— Feljelentett!

— A párisi rendőrfőnökségen.

Madeleine úr, aki épp olyan ritkán szokott nevetni, mint Javert, felkacagott.

— Mint polgármestert, aki beleavatkoztam a rendőrség dolgába?

— Mint volt fegyencet.

A polgármester elsápadt.

Javert, aki nem nézett fel, folytatta:

— Annak hittem. Már rég ideje gyanakodtam. Valami hasonlatosság, bizonyos tudakozódások, amelyeket ön végeztetett Faverollesban, az ön nagy testi ereje, az az eset az öreg Fauchelevent-nal, az ön biztos keze a lövésben, aztán, hogy az egyik lábára kissé sántít, mit tudom én, ilyen ostobaságok! Elég az hozzá, hogy én önt bizonyos Jean Valjeannak tartottam.

— Bizonyos...? Hogy mondta ezt a nevet?

— Jean Valjean. Ez egy fegyenc, akit húsz évvel ezelőtt, mikor segédbörtönőr voltam Toulonban, láttam. Ez a Jean Valjean, mikor kikerült a fegyházból, úgy látszik, lopást követett el egy püspöknél, aztán elkövetett egy rablást is, valamelyik országúton, kirabolt egy kis savoyard-t. Nyolc évvel ezelőtt eltünt, nem tudni hogyan és azóta körözik. Én azt képzeltem... Szóval elkövettem ezt a dolgot! A harag vitt rá, feljelentettem önt a rendőrfőnökségnél.

Madeleine úr, aki néhány pillanat óta megint felvette az iratcsomót, teljesen közömbös hangon megkérdezte:

— És mit feleltek önnek?

— Hogy megbolondultam.

— No és?

— Nos, igazuk volt.

— Szerencse, hogy beismeri!

— Be kell ismernem, mivel az igazi Jean Valjean megkerült.

Madeleine úrnak kiesett a kezéből a papirlap, felkapta a fejét, Javertre szegezte a tekintetét és valami megnevezhetetlen hangsúllyal csak ennyit mondott: Ah!

Javert folytatta:

— Az ügy lényege, polgármester úr, ez. Ugy látszik, hogy Ailly-le-Haut-Clocher környékén éldegél valami atyafi, akit Champmathieu apónak hivnak, valami nyomorúságos ember. Senki sem törődött vele. Senki sem tudja, miből élnek ezek az emberek. Legutóbb, a mult ősszel, Champmathieu apót elfogták almalopás miatt, várjunk csak, kinél is... szóval mindegy! Lopás történt, átmászott a falon, faágat tört le. Champmathieu barátunkat letartóztatták. Az almafaág még ott volt a kezében. Becsukták a gazembert. Eddig az egész csak kihágási ügy. De

most következik a gondviselés. Mivel a fogház rozoga állapotban volt, a vizsgálóbiró úr jónak látta, hogy átküldje Champmathieut Arrasba, a megyei börtönbe. Ebben az arrasi börtönben van valami volt fegyenc, akit Brevetnek hivnak s aki, nem tudom már miért van letartóztatva, s akit porkolábszolgálatra osztottak be, mert jól viseli magát. Polgármester úr, alig hogy Champmathieu betette a lábát a börtönbe, Brevet elkiáltotta magát: Nini! Hisz ezt az embert ismerem. Ez gályarab volt. Nézz csak a szemembe hát, komám! Hisz te Jean Valjean vagy! Jean Valjean! Ki az a Jean Valjean? Champmathieu a meglepettet játszotta. — Ne bolondozz, szólt rá Brevet. Te vagy Jean Valjean! A touloni fegyházban voltál húsz évvel ezelőtt. Hisz együtt voltunk ott. Champmathieu tagad. Teringettét! Hiszen érti. Vizsgálatot indítottak. Felturkálták ezt az egész ügyet. Ez volt az eredmény: ez a Champmathieu harminc évvel ezelőtt gyümölcsfatisztogató munkás volt több vidéken, főképen Faverollesban. Ott nyoma veszett. Jó idővel később megint feltünt Auvergneben, aztán Párisban, ahol a vallomása szerint bognár volt és valami mosónő volt a szeretője, de erre nincs bizonyíték; végül erre a környékre került. Nos, mi volt Jean Valjean, mielőtt betöréses lopásért a fegyházba került? Gyümölcsfatisztogató. Hol? Faverollesban. Más tény. Ennek a Valjeannak Jean volt a keresztneve és az anyját családi nevén Mathieunek hivták. Most már mi sem természetesebb gondolat annál, mint hogy mikor a fegyházból kiszabadult, felvette az anyja nevét, hogy rá ne ismerjenek és Jean Mathieunek nevezte magát. Elment Auvergnebe. Az ottani tájszólás Jeant Chan-ra ferdítette és emberünket Chan Mathieunek nevezték. Ő belenyugszik és ime így változik a neve Champ Mathieure. Ön figyel rám, úgyebár? Tudakozódnak Faverollesban. Jean Valjean családja nincs már ott. Nem tudják, hová lett. Ön tudja, ezekben a társadalmi osztályokban gyakran megesik, hogy így eltünik egy-egy család. Keresik, a nyomát sem lelik. Ezek az emberek, ha nem merülnek el a sárban, eltünnek a porban. És aztán mivel ez az eset harminc évvel ezelőtt kezdődött, senki sincs már Faverollesban, aki ismerte Jean Valjeant. Kérdezősködnek Toulonban. Brevet-n kívül már csak két fegyenc van, aki látta Jean Valjeant. Ezek Cochepaille és Chenildieu, akik élet-

fogytiglani fegyházra vannak ítélve. Kikérik őket a fegyházból és elhozatják. Szembesítik őket az állítólagos Champmathieuvel. Egy pillanatig sem haboznak. Mint Brevet, ők is felismerik benne Jean Valjeant. Ugyanolyan korú, ötvennégy éves, ugyanolyan termetű, ugyanolyan arcú, szóval ugyanaz az ember, ő az. Éppen ebben a pillanatban történt, hogy elküldtem feljelentésemet a párisi rendőrfőnökségre. Azt felelték rá, hogy elment az eszem és hogy Jean Valjean Arrasban van az igazságszolgáltatás kezében. Képzelheti, mennyire megdöbbentem, hiszen azt hittem, hogy itt csíptem el Jean Valjeant! Irtam a vizsgálóbiró úrnak. Megidézett, szembesítettek Champmathieuvel...

— No és? — vágott a szavába Madeleine úr.

Javert rendíthetetlen és szomorú tekintettel felelte:

— Polgármester úr, igaz, ami igaz. Sajnálom, de az az ember csakugyan Jean Valjean. Én is felismertem.

Madeleine úr nagyon halkan megkérdezte:

— Bizonyos benne?

Javert elnevette magát azzal a fájdalmas nevetéssel, amely a mélységes meggyőződésből fakad:

— Ó, bizonyos vagyok!

Egy pillanatig elgondolkodott és gépiesen kivett egy-egy csipetnyi porzót a porzótartóból, amely az asztalon állt és hozzátette:

— Sőt most, miután láttam az igazi Jean Valjeant, nem fér a fejembe, hogy hogyan hihettem mást. Bocsánatot kérek, polgármester úr.

Javert, ez a fölényes férfi, mikor ezt a könyörgő és komoly szót intézte ahhoz, aki hat héttel előbb a rendőrlegénység szemeláttára megalázta és azt mondta neki: távozzék! tudtán kívül csupa egyszerűség és méltóság volt. Madeleine úr a könyörgésére csupán ezzel a kimért kérdéssel felelt:

— És mit mond ez az ember?

— Nahát, polgármester uram, veszett ügy ez. Ha ő Jean Valjean, akkor visszaeső bűnös. Átmászni egy falon, letörni egy ágat, almát csenni, ha egy gyerek teszi, egyszerű csiny; ha férfi teszi, vétség; ha fegyenc teszi, bűntény. Betöréses lopás, határozottan. Ez már nem a kihágási rendőrbiróság elé, hanem a büntetőtörvényszék elé tartozik. Ennek a büntetése nem néhány napi fogház,

hanem életfogytiglani gályarabság. És aztán ott van a kis savoyard esete, ami, remélem, súlyosan esik a latba. Az ördögbe is! Van mi ellen védekeznie, úgyebár? Igen, másnak, de nem Jean Valjeannak. Jean Valjean alattomos ember ám. Erről is ráismerek. Más embert izgatna a dolog; kézzel-lábbal kapálódzna, ordítozna, ha a verebek csiripelnék a háztetőn, akkor sem ismerné el, hogy ő Jean Valjean, et caetera. Ez ellenben úgy tesz, mintha nem értené és azt hajtogatja: Én Champmathieu vagyok, ebből nem engedek. Álmélkodik, hülyének tetteti magát, ez a legjobb. Ó! agyafúrt egy bitang ez. De hát mindegy, itt vannak a bizonyítékok. Négy ember is felismerte, a vén gazembert elitélik. Az arrasi törvényszék tárgyalja. Én is elmegyek tanuskodni. Megidéztek.

Madeleine úr az íróasztalához ült, elővette az iratcsomóját, nyugodtan lapozgatott benne és elfoglalt ember módjára jegyezgetett. Most odafordult Javerthez:

— Elég, Javert. Alapjában véve ezek a részletek nem érdekelnek. Vesztegetjük itt az időnket, pedig sürgős dolgaink vannak. Javert, ön azonnal elmegy Busseaupied asszonysághoz, aki zöldséget árul ott lent a rue Saint-Saulve sarkán. Megmondja neki, hogy adja be a panaszát Pierre Chesnelong fuvaros ellen. Ez az ember vadállat, majdnem elgázolta ezt az asszonyt a gyerekével együtt. Meg kell büntetni. Aztán elmegy Charcellay úrhoz a rue Montre-de-Champignybe. Panaszt emelt, hogy a szomszéd ház csatornája az ő házára ontja az esővizet és hogy alámossa a háza alapfalait. Ez után kinyomozza azokat a kihágásokat, amelyeket jelentenek nekem a rue Guibourdban özvegy Dorisnénél és a rue du Garraud-Blancban Renée Le Bossé asszonynál és kihallgatja őket. Hanem nagyon sok munkát adok önnek. Hisz ön nem lesz itt. Ugy-e azt mondta, hogy nyolc vagy tíz nap mulva Arrasba megy arra a tárgyalásra?...

— Sokkal hamarabb, polgármester úr.

— Hát mikor?

— De azt hiszem, említettem polgármester úrnak, hogy holnap van a tárgyalás és hogy a ma éjjeli gyorskocsival indulok.

Madeleine úr alig észrevehetőn megrezzent.

— És mennyi ideig tart a tárgyalás?

— Legfeljebb egy napig. Az ítéletet legkésőbb holnap

éjjel kihirdetik. De én nem várom meg az itéletet, úgyis bizonyosan marasztaló lesz. Mihelyt tanuskodtam, azonnal visszajövök.

— Jól van, — mondta Madeleine úr.

És a kezével búcsút intett Javertnek.

Javert nem mozdult.

— Bocsánat, polgármester úr, — szólalt meg.

— Mi van még? — kérdezte Madeleine úr.

— Polgármester úr, még emlékeztetnem kell önt valamire.

— Mire?

— Arra, hogy engem el kell bocsátani az állásomból.

Madeleine úr fölállt.

— Javert, ön tisztességes ember és én önt becsülöm. Ön túlozza a hibáját. Különben ez megint csak olyan bántalom, ami rám tartozik. Javert, ön előléptetést érdemel, nem pedig lefokozást. Azt akarom, hogy a helyén maradjon.

Javert ránézett Madeleine úrra tiszta szemével, amelynek a mélyén mintha felbukkant volna kissé homályos, de szigorú és szűzies lelke és nyugodtan így felelt:

— Polgármester úr, nem fogadhatom el.

— Ismétlem, — erősködött Madeleine úr, — hogy a dolog rám tartozik.

Azonban Javert megmakacsolta magát ebben az egyetlen gondolatában és folytatta:

— Túlozni nem túlzok. Igy gondolkodom. Én alaptalanul meggyanusítottam önt. Ez még magában semmi. Nekünk jogunk a gyanusítás, ámbár mégis csak visszaélés, ha a fellebbvalónkat gyanusítjuk meg. Ellenben én bizonyítékok nélkül, dührohamban jelentettem fel önt mint volt fegyencet, azzal a céllal, hogy bosszút álljak, önt, a tiszteletreméltó férfiút, a polgármestert, a hatósági személyt! Ez sulyos dolog. Nagyon súlyos. A felsőbbséget sértettem meg az ön személyében, én, a felsőbbség hivatalnoka! Ha valamelyik alárendeltem tette volna azt, amit én tettem, én kijelentettem volna, hogy méltatlan az állásra és elmozdítottam volna, ugyebár? Kérem, polgármester úr, még egy szót. Én sokszor voltam szigorú életemben. Másokkal szemben. Helyes volt. Helyesen cselekedtem. Ha most nem lennék szigorú önmagam iránt, minden igazságos cselekedetem igazságtalanná válnék. Hát jobban kíméljem magamat, mint másokat? Nem. Hogy-hogy!

Csak arra volnék jó, hogy másokat büntessek, magamat pedig nem! De hiszen akkor nyomorult ember volnék! Igazuk volna azoknak, akik így beszélnének: Ez a bitang Javert! Polgármester úr, nem kívánom, hogy jóindulatún bánjék velem; az ön jósága eléggé bántott, mikor másokért vetette latba. Én nem kérek belőle. Azt a jóságot, amely abban nyilvánul, hogy igazat ad az uccalánynak a polgárral szemben, a rendőrtisztnek a polgármesterrel szemben, az alsóbbrangúnak a magasabbrangúval szemben, azt én úgy nevezem, hogy rossz jóság. Ez a fajta jóság bomlasztja fel a társadalmat. Istenem! Nagyon könnyű jónak lenni, de nagyon nehéz igazságosnak lenni. Tessék nézni! Ha ön az lett volna, akinek én hittem, én nem lettem volna jó önhöz, én nem! Majd meglátta volna! Polgármester úr, magammal is úgy kell elbánnom, mint mindenki mással.

Valahányszor elfogtam a gonosztevőket, valahányszor megbüntettem a gazembereket, mindig ezt mondogattam magamban: te, ha te megtántorodol, ha én rajtakaplak valami hibán, vigyázz! Megtántorodtam, hibán kaptam magamat, annál rosszabb! Nos hát szégyent vallottam, felfüggesztenek, elcsapnak! Rendben van. Van két kezem, elmegyek a földet túrni, nekem mindegy. Polgármester úr, a szolgálat érdekében példát kell adni. Egyszerűen kérem Javert felügyelő elmozdítását.

Mindezt alázatos, büszke, kétségbeesett és meggyőződéses hangon mondta, amely valami furcsa fenségbe vonta ezt a furán becsületes embert.

— Majd meglátjuk, — mondta kurtán Madeleine úr.

És a kezét nyújtotta neki.

Javert hátrált és riadt hangon mondta:

— Bocsánat, polgármester úr, ezt nem szabad. Egy polgármester nem nyújt kezet egy kopónak.

És a fogai közt dünnyögte:

— Kopó hát; attól kezdve, hogy visszaéltem rendőri hatáskörömmel, csupán kopó vagyok.

Aztán alázatosan köszönt és az ajtó felé indult.

Ott visszafordult és lesütött szemmel megszólalt:

— Polgármester úr, elvégzem a szolgálatot addig, amíg felváltanak.

Kiment. Madeleine úr elrévedezett és hallgatta a szilárd és határozott lépteket, amint egyre halkultak a folyosó kövezetén.

HETEDIK KÖNYV

A Champmathieu-tárgyalás

I. Simplicia nővér.

A most következő események nem váltak mind ismeretesekké Montreuil-sur-merben, de az a kevés, ami eljutott oda belőlük, olyan emléket hagyott a városban, hogy nagy hiánya volna könyvünknek, ha nem mesélnők el a legapróbb részletekig.

E részletek során az olvasó találkozni fog két vagy három valószínűtlen körülménnyel, amelyekhez azonban az igazság iránti tiszteletből ragaszkodunk.

A Javert látogatására következő délután, Madeleine úr szokása szerint meglátogatta Fantinet.

Mielőtt odament Fantinehoz, magához szólította Simplicia nővért.

Két apáca teljesített szolgálatot a betegszobában, lazarista hölgyek voltak, mint az irgalmasnővérek mind, az egyiket Perpetua nővérnek, a másikat Simplicia nővérnek hívták.

Perpetua nővér parasztlánynak született, érett megfontolás nélkül lett irgalmas nővér, és úgy lépett az Isten szolgálatába, mint ahogy más cselédnek áll. Ugy volt apáca, mint ahogy más szakácsnő. Az ilyenfajta nem ritkaság. A szerzetesrendek szivesen fogadják be az ilyen esetlen sült paraszti népet, amelyből könnyen válik kapucinus barát, vagy Orsolya-szűz. Ezek a paraszti népek jól beválnak az alázatosság durva munkáira. Annak, hogy egy béresből karmelita váljék, nincs semmi akadálya; megerőltetés nélkül lesz az egyikből a másik; a falu és a kolostor egyforma tudatlansága kellő előkészület és azonnal egy színvonalra állítja a parasztembert a baráttal. Valamivel bővebb lebernyeg, kész a csuha. Perpetua nővér Marinesben, Pontoise mellett született, nagyon jámbor volt, tájszólásban beszélt, zsoltározott, zsörtölődött, a teát aszerint cukrozta, hogy vakbuzgó vagy képmutató volt-e a betege, ráförmedt a betegekre, mogorván bánt a

haldoklókkal, úgyszólván az arcukba csapta az Istent, halálküzdelmüket dühös imákkal korbácsolta, vakmerő, tisztességes és pirospozsgás nő volt.

Simplicia nővér fehér volt, sápadt, mint a viasz. Perpetua nővér oldalán olyan volt, mint a viaszgyertya a faggyúgyertya mellett. Pauli Vince felségesen rajzolta meg az irgalmas nővér alakját ezekben a csodálatraméltó szavakban, amelyekben annyi a szabadság és annyi a szolgaiság: »Zárdájuk a kórház, cellájuk hónapos szoba, kápolnájuk a plébániatemplom, kolostoruk a város uccái és a kórházak termei, klauzurájuk az engedelmesség, vasrácsuk az Istenfélelem, fátyoluk a szerénység«. Ez az eszmény elevenedett meg Simplicia nővérben. Simplicia nővér korát senki sem tudta volna megmondani; sohasem volt fiatal és úgy látszott, hogy sohasem öregszik meg. Nyugodt, rideg, kellemes modoru, hideg ember volt — nem merjük mondani, hogy nő — és sohasem hazudott. Olyan szelíd volt, hogy törékenynek látszott; azonban szilárdabb volt, mint a gránit. Bájos ujjaival finoman és tisztán érintette a szerencsétleneket. A beszédében, hogy úgy mondjuk, volt valami hallgatagság; csak annyit beszélt, amennyit okvetlenül kellett és olyan zengése volt a hangjának, amely megszentelt volna egy gyóntatószéket és elbájolt volna egy szalónt. Ez a finomság durva szürke ruhába öltözött, mert ennek a durva horzsolása folytonosan az égre és Istenre emlékeztette. Emeljünk ki egy részletet. Simplicia nővér jellemző tulajdonsága az volt, hogy sohasem hazudott, semmiféle érdekből, még közömbösen sem mondott ki soha olyasmit, ami nem volt igaz, szent igaz; ez volt erényének a hangsúlya. Szinte hires volt a rendjében erről a rendíthetetlen igazmondásáról. Sicard abbé a süketnéma Massieuhöz intézett levelében beszél Simplicia nővérről. Bármily őszinték, bármily egyenesek és bármily tiszták vagyunk is, valamennyiünk tisztaságán ott van legalább is valami apró, ártatlan hazugságnak a repedése. Őbenne nyoma sem volt ennek. Kis hazugság, ártatlan hazugság, hát van ilyen? A hazugság feltétlenül bűn. Kis hazugság nincs; aki hazudik, egészen hazudik; a hazugság magának a démonnak az arca; a Sátánnak két neve van, az egyik Sátán, a másik Hazugság. Ő így gondolkodott. És ahogy gondolkodott, úgy cselekedett. Ennek az eredménye volt

az a fehérség, amelyet említettünk, az a fehérség, amely sugárzásával még az ajkain és a szemein is elömlött. Fehér volt a mosolya, fehér volt a tekintete. Ennek a léleknek az üvegén egyetlen pókháló, egyetlen porszem sem volt. Mikor belépett Pauli szent Vince rendjébe, öntudatos választással vette fel a Simplicia nevet. Sziciliai Simplicia, tudjuk, az a szent asszony, aki inkább letépette mind a két mellét, mintsem azt mondja, hogy Segestában született, holott valójában Syracusában született, pedig ez a hazugság megmentette volna az életét. Ez a védőszent illett ehhez a lélekhez.

Simplicia nővérnek, mikor a rendbe lépett, két hibája volt, amelyeket lassan-lassan kiköszörült ; szerette a nyalánkságokat és szeretett levelet kapni. Most már sohasem olvasott mást, csak egy nagybetüs latin imakönyvet. Nem értett latinul, de a könyvet megértette.

Ez a jámbor nővér megszerette Fantinet, mert valószinüleg megérezte benne a lappangó erényt és úgyszólván csak az ő ápolásának szentelte magát.

Madeleine úr félrehivta Simplicia nővért és Fantinet olyan különös nyomatékkal ajánlotta gondjaiba, amelyre a nővér később is visszaemlékezett.

Aztán otthagyta a nővért és odalépett Fantinehoz.

Fantine mindennap úgy várta Madeleine úr megjelenését, mint ahogy az ember a meleg és az öröm sugarát várja. A nővéreknek ezt mondta : — Csak akkor élek, ha itt van a polgármester úr.

Ezen a napon nagy láza volt. Mikor meglátta Madeleine urat, megkérdezte :

— És Cosette?

A férfi mosolyogva felelte :

— Nemsokára.

Madeleine úr úgy beszélgetett Fantinenal, mint máskor. Csupán fél óra helyett egy óra hosszáig maradt nála, Fantine nagy örömére. Mindenkinek sokszorosan a lelkére kötötte, hogy a betegnek mindene meglegyen. Megfigyelték, hogy az arca egyszer csak egészen elsötétült. De ezt megértették, mikor megtudták, hogy az orvos ezt súgta a fülébe : — Rohamosan gyengül.

Aztán visszament a polgármesteri hivatalba és a hivatalszolga látta, hogy figyelemmel tanulmányozza

Franciaország utitérképét, amely a dolgozószobája falán függött. Néhány számot írt ceruzával valami papirdarabkára.

II. Az éleseszű Scaufflaire mester.

A polgármesteri hivatalból elment a város végére egy flamandhoz, Scaufflaër mesterhez, akinek a nevét Scaufflairere franciásították, aki lovakat és »tetszésszerinti« kocsikat szokott bérbeadni.

Ehhez a Scaufflairehez úgy juthatott el a legrövidebb úton, ha egy meglehetősen néptelen uccán vág át, amelyben a plébániája állt annak az egyházközségnek, amelyhez Madeleine úr tartozott. A plébános, úgy mondták, tisztes és tiszteletreméltó okos ember volt. Abban a pillanatban, mikor Madeleine úr a plébánia elé ért, csak egyetlen járókelő volt az uccán, aki a következőket figyelte meg: a polgármester úr, miután elhaladt a plébánia előtt, megállt, mozdulatlanul vesztegelt, aztán megfordult és visszament, amerre jött, egészen a plébánia kapujáig, amely vaskalapácsos alacsony kapu volt. Élénken megragadta a kalapácsot és felemelte; aztán megint megállt, egy darabig álldogált, mintha gondolkozott volna és néhány másodperc múlva ahelyett, hogy hangosat koppantott volna a kalapáccsal, vigyázatosan leeresztette és nagy sebbel-lobbal, ami pedig nem volt szokása, tovább ment az útján.

Madeleine úr otthon találta Scaufflaire mestert, aki éppen valami lószerszámot javítgatott.

— Scaufflaire mester, — kérdezte, — van-e jó lova?

— Polgármester uram, — válaszolt a flamand, — minden lovam jó. Mit ért ön jó lovon?

— Olyan lovat értek, amely egy nap alatt meg tud tenni húsz mérföldet.

— Ördög és pokol! — csattant fel a flamand, — húsz mérföldet!

— Annyit.

— Kocsiba fogva?

— Igen.

— És mennyi pihenője lesz az út után?

— Ha úgy adódik, másnap vissza kell jönni.

— Mégegyszer megtenni ugyanazt az utat?

— Igen.

— Ördög és pokol! Ördög és pokol! És húsz mérföld?

Madeleine úr kihúzta zsebéből a papirdarabot, amelyre a számokat feljegyezte, odamutatta a flamandnak; ezek a számok voltak rajta: 5, 6, $8^1/_2$.

— Nézze, — szólt oda. — Összesen tizenkilenc és fél, kereken húsz mérföld.

— Polgármester uram, — kezdte a flamand, — tudom, mi kell önnek. Az én kis fehér lovam. Bizonyosan látta már néhányszor. Dél-boulognei kis állat. De csupa tűz. Eleinte hátaslovat akartak belőle nevelni. Hehe! Rugkapált, mindenkit levetett a földre. Azt hitték, hogy makrancos, nem tudták, mihez fogjanak vele. Én megvettem. Kocsiba fogtam. Uram, csak azt akarta; olyan szelíd, mint egy kislány, úgy repül, mint a szélvész. Ó! de nem szabad ám felülni a hátára. Semmi áron nem akar hátasló lenni. Mindegyiknek megvan a mániája. Húzni, igen, cipelni nem; azt hinné az ember, hogy feltette magában.

— Megteszi ezt az utat?

— Azt a húsz mérföldet? Még pedig egyfolytában, vágtában és legfeljebb nyolc óra alatt. De hallgassa meg a feltételeimet.

— Hallgatom.

— Először is, ön a fele úton egy órai pihenőt ad neki; megeteti és valakinek ott kell lennie, míg eszik, hogy a fogadó szolgája el ne lopja a zabját; mert én megfigyeltem, hogy a fogadókban a zabot inkább az istállófiúk isszák meg, nem pedig a lovak eszik meg.

— Ott leszünk.

— Másodszor... Polgármester úrnak kell a kocsi?

— Nekem.

— Polgármester úr tud hajtani?

— Tudok.

— Nos tehát polgármester úr egyedül megy és pogygyász nélkül, hogy meg ne terheljük a lovat.

— Rendben van.

— De polgármester uram, mivel senkit sem visz magával, kénytelen lesz személyesen felügyelni a zabra.

— Magától értetődik.

— Napi harminc frank a bére. A pihenő napok is fize-

tendők. Egy fityinggel sem kevesebb és az állat etetése polgármester úr költségére megy.

Madeleine úr kivett három napoleont az erszényéből és letette az asztalra.

— Itt van két napra előre.

— Negyedszer: ilyen útra a hintó nagyon nehéz volna és kifárasztaná a lovat. Jó volna, ha polgármester úr beleegyeznék, hogy kis homokfutón menjen, az is van nekem.

— Beleegyezem.

— Ez könnyű, csak nincs ernyője.

— Nekem mindegy.

— Polgármester uram gondolt-e rá, hogy tél van?...

Madeleine úr nem felelt. A flamand tovább faggatta:

— Hogy nagyon hideg van?

Madeleine úr csak hallgatott. Scaufflaire mester nem tágított:

— Hogy megeredhet az eső?

Madeleine úr felkapta a fejét és megszólalt:

— A homokfutó és a ló holnap reggel félötkor legyen ott a kapum előtt.

— Rendben van, polgármester uram, — felelt rá Scaufflaire, aztán a hüvelykujja körmével valami foltot vakargatott az asztallapon és azzal a közömbös arccal, amellyel a flamandok olyan ügyesen takargatják a ravaszkodásukat, megszólalt:

— Hanem ejnye, csak most jut eszembe! Polgármester uram nem is mondta meg, hova megy? Hova megy polgármester úr?

Mióta beszélgettek, egyébre se gondolt, csak erre, de nem tudta, miért, nem merte feltenni ezt a kérdést.

— Jók-e a lovának az első lábai? — kérdezte Madeleine úr.

— Igen, polgármester uram. A lejtőkön kissé vissza kell tartania. Sok az ereszkedő arrafelé, amerre megy?

— Ne felejtse el, hogy reggel félötkor pontosan ott legyen a kapum előtt, — felelte Madeleine úr és távozott.

A flamand, mint kevéssel utóbb ő maga mondogatta, »egészen hülyén« állt ott.

Két vagy három perce volt már, hogy a polgármester úr távozott, mikor megint nyílt a kapu; a polgármester úr volt.

Az arca még mindig közömbös és elfogult volt.

— Scaufflaire uram, — szólalt meg, — mennyire becsüli ön a lovat és a homokfutót, amelyet bérbe ad nekem, szőröstül-bőröstül?

— Szőröstül-kocsistul, polgármester uram, — javította ki a flamand és hangosan felkacagott.

— No jó. Hát mennyire?

— Polgármester uram meg akarja venni?

— Nem, de minden eshetőségre biztosítékot akarok adni önnek. Ha visszajöttem, visszaadja majd azt az összeget. Mennyire becsüli a kocsit és a lovat?

— Ötszáz frankra, polgármester uram.

— Tessék.

Madeleine úr bankjegyet tett az asztalra, aztán kiment és többé nem jött vissza.

Scaufflaire mester szörnyen sajnálta, hogy nem mondott ezer frankot. Különben a ló és a homokfutó mindenestül száz tallért ért.

A flamand előhitta a feleségét és elmondta neki az esetet. Hova az ördögbe mehet a polgármester úr? Összedugták a fejüket. — Párisba megy, — mondta az asszony. — Nem hiszem, — ellenkezett a férje. Madeleine úr a kandallón felejtette azt a papírdarabot, amelyre a számokat felírta. A flamand felvette és tanulmányozta. — Öt, hat, nyolc és fél? Ez bizonyosan a postaállomásokat jelzi. Odafordult a feleségéhez. — Megvan. — No? — Öt mérföldnyire van innen Hesdin, Hesdintől hat mérföldnyire Saint-Pol, Saint-Poltól nyolc és fél mérföldnyire Arras. Arrasba megy.

Eközben Madeleine úr hazatért.

Scaufflaire mestertől visszajövet, kerülő utat választott, mintha a plébánia kapuja kisértés lett volna számára és ki akarta volna kerülni. Felment a szobájába és bezárkózott, amiben nem volt semmi különös, mert szeretett korán lefeküdni. Mégis a gyárnak a kapusnője, aki ez időtájt Madeleine úrnak egyetlen cselédje volt, megfigyelte, hogy félkilenckor eloltotta a lámpáját, és ezt el is mondta a pénztárosnak, aki épp hazajött és hozzátette:

— Talán beteg a polgármester úr? Egy kissé furcsának láttam az arcát.

Ez a pénztáros abban a szobában lakott, amely pontosan Madeleine úr szobája alatt volt. A kapusné szavaira

rá se hederített, lefeküdt és elaludt. Éjféltájban hirtelen felriadt; félálmában valami zajt hallott a feje fölött. Hallgatódzott. Jövő-menő lépések zaja volt, mintha valaki járkált volna a fölötte lévő szobában. Figyelmesebben hallgatódzott és megismerte Madeleine úr lépését. Ez furcsának tűnt neki; Madeleine úr szobájában, míg csak fel nem kelt, rendszerint néma csend volt. Egy pillanattal később a pénztáros olyasvalamit hallott, mintha valami szekrényt nyitottak és zártak volna. Aztán eltoltak valami bútordarabokat, egy darabig csend volt, majd újra kezdődött a járkálás. A pénztáros felült, egészen felébredt, nézelődött és ablakának az üvegén át a szemben lévő ház falán észrevette egy kivilágított ablak vöröses visszfényét. A sugarak irányából itélve, ez nem lehetett más, mint Madeleine úr szobájának az ablaka. A visszfény táncolt, mintha nem is annyira lámpától, hanem inkább valami lobogó tűztől eredt volna. Az ablakkeretek árnyéka nem rajzolódott bele és ez arra mutatott, hogy az ablak tárvanyitva van. Ilyen hidegben ez a nyitott ablak meglepő volt. A pénztáros újra elaludt. Egy vagy két órával később megint felébredt. A feje felett, lassan és szabályosan, még mindig hangzottak a lépések.

A visszfény még mindig ott volt a falon, de most már sápadt volt és nyugodt, mint valami lámpa vagy gyertya fénye. Az ablak még mindig nyitva volt.

Elmondjuk, mi történt Madeleine úr szobájában.

III. Vihar egy koponyában.

Az olvasó bizonyosan kitalálta már, hogy Madeleine úr senki más, mint Jean Valjean.

Már belenéztünk ennek a léleknek a mélységeibe; most itt a pillanat, hogy mégegyszer beletekintsünk. Megindultan és remegve tesszük ezt. Nincs borzasztóbb valami, mint az ilyenfajta szemlélődés. A lélek szeme sehol sem találhat több ragyogást és több sötétséget, mint az emberben; nem pihenhet meg ennél félelmetesebb és ennél bonyolultabb, ennél titokzatosabb és ennél végtelenebb valamin. Van nagyszerűbb látvány, mint a tenger, az ég; van nagyszerűbb látvány mint az ég, a lélek belseje.

Megírni az emberi lelkiismeret hőskölteményét, akár csak egyetlen emberre tekintettel, akár csak a legalacsonyabb emberre tekintettel, annyi volna, mint minden hőskölteményt egy magasztos és végleges hőskölteménybe összeolvasztani. A lelkiismeret az agyrémek, a sóvárgások, a kísértések káosza, az ábrándok olvasztókemencéje, szégyenletes gondolatok barlangja; szofizmák kavargó zűrzavara, szenvedélyek csatatere. Bizonyos órákban nézzetek keresztül egy-egy szemlélődő emberi lény fakó arcán és nézzetek mögé, nézzetek bele ebbe a lélekbe, nézzetek be ebbe a sötétségbe. Ott benn, a külső némaság leple alatt, gigászok harca folyik, mint Homerosnál, sárkányok és szörnyetegek és nyüzsgő kísértetek tusája, mint Miltonnál, látomások kígyóvonalai, mint Dantenál. Valami sötét dolog ez a végtelen, amelyet az ember magában hordoz és amelyhez kétségbeesetten méri hozzá agyának akaratait és életének cselekedeteit!

Alighieri egyszer egy komor kapu elé került, amely előtt megtorpant. Ilyen kapu mered mielőttünk is és a küszöbén megtorpanunk. Mégis lépjünk be.

Keveset kell hozzátennünk ahhoz, amit az olvasó már eddig is tud abból, ami Jean Valjeannal Kicsi Gervaisvel való kalandja óta történt. Attól a pillanattól fogva, láttuk, más emberré vált. Megvalósította azt, amit a püspök akart faragni belőle. Ez több volt mint átalakulás: átszellemülés volt.

Sikerült eltünnie, eladta a püspök ezüstneműjét és csak a gyertyatartókat tartotta meg emlékül, városról városra lopakodott, bebarangolta Franciaországot, elérkezett Montreuil-sur-merbe, az az ötlete támadt, amelyet már említettünk, végrehajtotta mindazt, amit elbeszéltünk, elérte azt, hogy elfoghatatlan és hozzáférhetetlen lett és innentúl, hogy Montreuil-sur-merben megtelepedett, boldogan érezte, hogy lelke kesereg a multon és hogy életének első felét meghazudtolja a második, nyugodtan, gondtalanul és reménykedően élt, és csupán két gondolat töltötte el: eltitkolni nevét és megszentelni életét; kerülni az embereket és visszatérni Istenhez.

Ez a két gondolat oly szorosan összevegyült lelkében, hogy eggyé vált; mind a kettő egyformán eláradt és elhatalmasodott rajta és kormányozta legkisebb cselekedetét is. Rendszerint egyetértően szabályozták életmódját;

a titkolódzás felé fordították ; jóindulatuvá és egyszerűvé tették ; mindig ugyanazt a tanácsot adták neki. Mégis néha napján összeütközésbe kerültek egymással. Ilyen esetben, emlékszünk rá, az a férfiú, akit egész Montreuil-sur-mer városa Madeleine úrnak nevezett, nem habozott feláldozni az elsőt a másodiknak, biztonságát az erényének. Ekként minden elővigyázatosság és minden okosság ellenére megtartotta a püspök gyertyatartóit, meggyászolta őt, megszólított és kikérdezett minden arra járó kis savoyard-t, tudakozódott a faverollesi családok felől és megmentette az öreg Fauchelevent életét, hiába volt Javert minden nyugtalanító gyanusítása. Mintha arra gondolt volna, mindazok példájára, akik bölcsek, szentek és igazak voltak, ezt már említettük, hogy első kötelessége nem az önmaga kímélése.

Azonban be kell vallanunk, hogy ilyesmi még nem történt vele. Soha még az a két eszme, amely kormányozta ezt a szerencsétlen embert, akinek szenvedéseit elbeszéljük, nem keveredett ilyen komoly küzdelembe. Zűrzavarosan, de mélységesen érezte ezt az első szavak óta, amelyeket Javert kiejtett, mikor belépett a dolgozószobájába. Abban a pillanatban, amikor olyan különösen tagolta azt a nevet, amelyet ő oly mélyen eltemetett, valami döbbenet rázta meg és mintegy megrészegítette sorsának komor furcsasága és ezen a döbbeneten át olyan remegés fogta el, amely megelőzi a nagy rázkódtatásokat ; meghajolt, mint a tölgy a vihar közeledtére, mint a katona a roham előtt. Érezte, hogy villámokkal és mennykövekkel terhes árnyak tódulnak a feje fölé. Miközben Javert szavait hallgatta, az volt az első gondolata, hogy elmegy, hogy odasiet, hogy feljelenti magát, hogy kimenti ezt a Champmathieut a börtönből és magát záratja be ; ez fájdalmas és gyötrelmes volt, mintha az eleven húsába vágtak volna, aztán elmult és így szólt magában : Csak lassan ! Csak lassan ! — Elfojtotta ezt a nagylelkű hirtelen fellobbanását és visszariadt a hősiességtől.

Bizonyos, hogy gyönyörű lett volna, ha a püspök szent szavai után, annyi évi bánkodás és önmegtagadás után, egy csodálatosan kezdett vezeklés közepette ez az ember, még az ilyen szörnyű esetben sem tántorodott volna meg egy pillanatra sem, és továbbra is egyenletes léptekkel haladt volna ama tátongó mélység felé, amely-

nek fenekén ott várt a menny; gyönyörű lett volna, de nem így történt. Bizony számot kell adnunk azokról a dolgokról, amelyek ebben a lélekben lefolytak, és mi csak azt mondhatjuk el, ami valóban lepergett benne. Mindenek előtt az önfentartás ösztöne győzött; kapkodva összeszedte gondolatait, lefojtotta izgalmát, számbavette Javert jelenlétét, ezt a nagy veszedelmet, a rémület szilárdságával elhalasztotta minden elhatározását, minden erővel elterelte figyelmét arról, amit cselekednie kellett és megint nyugalmat erőltetett magára, mint ahogy a harcos maga elé kapja a pajzsát.

A nap hátralevő részében ilyen állapotban volt, befelé orkán, kifelé mélységes nyugodtság; sorra csupa úgynevezett »önfentartási rendszabályokat« foganatosított. Minden egymás hegyén-hátán kavargott az agyában; a zűrzavar akkora volt benne, hogy nem tudta világosan felismerni egyetlen gondolatának az alakját sem; és ő maga sem tudott volna semmit mondani magáról, legfeljebb annyit, hogy valami súlyos csapás sújtott rá. Szokása szerint elment Fantine betegágyához és meghosszabbította ott tartózkodását, valami jóságos ösztönből, és azt mondogatta magában, hogy így kell cselekednie, és bizony a leányt nagyon is gondjaiba kell ajánlani a nővéreknek, arra az esetre, ha úgy történnék, hogy el kell utaznia. Bizonytalanul úgy érezte, hogy talán Arrasba kell majd mennie, és bár egyáltalán nem szánta el még magát erre az útra, azt mondogatta magában, hogy mivel ő hozzá a gyanu árnyéka sem férkőzhetik, egyáltalán nem lesz baj, ha tanuja lesz annak, ami történik, és kibéreltc Scaufflaire homokfutóját, hogy készen legyen minden eshetőségre.

Elég jó étvággyal vacsorázott.

Amint visszatért a szobájába, rendbeszedte gondolatait.

Megvizsgálta a helyzetet és megdöbbentőnek látta; olyan megdöbbentőnek, hogy elmélkedése közepette valami megmagyarázhatatlan szorongás kimondhatatlan ösztönzésére felkelt székéből és az ajtaját bereteszelte. Félt, hogy még valami bejön. Eltorlaszolta magát a lehetőséggel szemben.

Egy pillanattal később elfujta a gyertyát. Kellemetlen volt.

Ugy tünt neki, hogy valaki megláthatja.

Kicsoda, valaki?

Ó jaj! Akit ki akart zárni, az már bejött; akit sötétben akart hagyni, az már nézte őt. A lelkiismeret.

A lelkiismerete, vagyis az Isten.

Mégis, ebben az első pillanatban illuziókban ringatta magát; a biztonság és a magányosság érzése ömlött el rajta; hogy a reteszt betolta, úgy hitte, hogy nem kerithetik kézre; hogy a gyertyát eloltotta, úgy érezte, hogy láthatatlanná vált. Ekkor legyűrte önmagát; az asztalra könyökölt, fejét a kezébe hajtotta és gondolkozni kezdett a sötétben.

— Hol vagyok? — Nem álmodom? — Mit mondtak nekem? — Csakugyan igaz, hogy láttam ezt a Javert-t és hogy így beszélt velem? — Ki lehet ez a Champmathieu? — Hát hasonlít rám? — Lehetséges? — Ha arra gondolok, hogy tegnap milyen nyugodt voltam és még csak távolról sem sejtettem semmit! — Mit is csináltam tegnap ilyenkor? — Mi is a magja ennek az esetnek? — Hogyan oldódik majd meg? — Mit tegyek?

Igy gyötrődött. Nem tudta már agyában összefogni a gondolatokat, úgy hömpölyögtek benne, mint a hullámok és két tenyerébe szorította homlokát, hogy megállítsa őket.

Ebből a kavarodásból, amely felforgatta akaratát és értelmét és amelyből igyekezett valami bizonyosságot és elhatározást lerögzíteni, nem fakadt semmi egyéb, csupán a szorongás.

A feje égett. Odament az ablakhoz és sarkig kitárta. Az ég csillagtalan volt. Visszament és leült az asztalhoz.

Igy telt el az első óra.

Mégis elmélkedésében lassan-lassan kezdtek alakot ölteni és lerögződni a bizonytalan vonalak és a valóság biztosságával sikerült átlátnia nem ugyan az egész helyzeten, de legalább néhány részletén.

Mindenekelőtt felismerte, hogy bármily különös és válságos is ez a helyzet, minden izében uralkodik rajta.

A döbbenete nőttön nőtt.

Függetlenül a cselekedetei elé tűzött szigorú és vallásos céltól, mindaz, amit a mai napig tett, nem volt egyéb, mint egy gödör, amelyet azért ásott, hogy eltemesse benne a nevét. Magábaszállásának óráiban, álmatlan éjszakáin leginkább mindig attól rettegett, hogy valaha

meghallja ezt a nevet; azt mondta magában, hogy ez ránézve mindennek a vége lenne; hogy azon a napon, amikor ez a név napvilágra kerül, összeomlik körülötte új élete, sőt talán, ki tudja? benne is összeomlik az új lélek. A puszta gondolatára is megremegett annak, hogy ez lehetséges. Bizonyos, hogy ha valaki ilyen pillanatokban azt mondta volna neki, hogy eljön az óra, amelyben ez a név a fülébe csendül, amelyben ez az undorító két szó: Jean Valjean, egyszerre csak felbukkan az éjszakából és felrémlik előtte, amelyben ez a félelmetes fény, amely azért támad, hogy eloszlassa a titokzatosságot, amelybe burkolódzott, hirtelen felvillan a szemei előtt; és hogy ez a név nem fenyegeti, hogy ez a világosság csak még sűrűbb sötétséget támaszt, hogy ez a széttépett fátyol csak süríti a titokzatosságot, hogy ez a földindulás csak megszilárdítja az épületét, hogy ennek a csodálatos esetnek nem volna más eredménye ránézve, ha úgy akarja, mint hogy az életét tisztábbá és egyúttal kifürkészhetetlenebbé teszi és hogyha szembeállítja Jean Valjean kisértetével önmagát, akkor a jóságos és derék polgár, Madeleine úr, nagyobb becsülettel és nagyobb nyugalommal és nagyobb tisztelettel kerül ki belőle, — ha valaki ezt mondta volna neki, felkapta volna a fejét és őrültségnek bélyegezte volna ezeket a szavakat. Nos! Mindez pontosan bekövetkezett, a lehetetlenségnek ez az egész tömege valósággá vált és Isten megengedte, hogy az őrült dolgok valóságos dolgokká váljanak!

A merengése egyre jobban tisztult. Egyre jobban számot adott magának helyzetéről.

Ugy tünt neki, hogy valami megnevezhetetlen álomból ébredt, hogy az éjszaka közepette valami lejtőn csúszik lefelé, állva, borzongva és hiába próbál hátrálni a mélység peremén. A sötétségben világosan kibontakozott előtte valami ismeretlen, valami idegen, akit a végzet összetévesztett vele és helyette beletaszított az örvénybe. Hogy az örvény bezáruljon, bele kellett buknia valakinek, vagy neki, vagy a másiknak.

Csak szabad folyást kellett engednie a dolgoknak.

A világosság teljessé tisztult és bevallotta magának: A helye üres a gályákon, hiába tesz akármit, ez a hely egyre őt várja, a Kicsi Gervais megrablása megint odajuttatja, ez az üres hely várja és vonzza, míg csak oda

nem kerül és hogy ez kikerülhetetlen és végzetes. — Aztán így beszélt: — Ebben a pillanatban van helyettese, úgy látszik, hogy bizonyos Champmathieut ért ez a keserves sors és hogy ő, aki ezentúl ott lesz a fegyházban ennek a Champmathieunek személyében, ott lesz a társadalomban Madeleine úr néven, neki már semmitől sem kell tartania, feltéve, hogy nem akadályozza meg az embereket abban, hogy ráhengerítsék ennek a Champmathieunek a fejére a gyalázatnak azt a követ, amely, mint a sírbolt fedele, ha egyszer bezárult, nem emelkedik fel többé soha.

Mindez olyan megrázó és különös volt, hogy hirtelen valami leirhatatlan izgalom fogta el, amilyent az ember csak kétszer vagy háromszor él át életében, a lelkiismeretnek valamiféle vonaglása, amely minden kétséget felkavar a szívben, amely iróniából, örömből és kétségbeesésből szövődik és amelyet valami belső kacagás felharsanásának lehetne nevezni.

Hirtelen újra meggyújtotta a gyertyáját.

— Ejnye no! — mondta magában, — mitől félek? Mit járt ilyesmiken az eszem? Én megmenekültem. Mindennek vége. Csupán egyetlen nyitott ajtó volt, amelyen át a multam visszasurranhatott volna az életembe; ez az ajtó immár örökre be van falazva. Ez a Javert, aki már oly régóta izgat, ez a félelmetes ösztön, amely talán kitalálta, hogy ki vagyok, amely csakugyan ki is találta, teringettét! és aki mindenütt a nyomomban volt, ez a borzalmas kopó, amely folyton utánam szaglász, ime megtévedt, másfelé keresgélt, teljességgel elvesztette nyomomat! Immár megnyugodott, engem békén fog hagyni, megvan a Jean Valjeanja! Sőt ki tudja, valószinű, hogy el akar majd menni a városból! És mindez nélkülem történt meg! Semmi részem sincs benne! És hát ejnye csak, mi ebben a szerencsétlenség? Ha látna valaki, becsületszavamra! azt hinné, hogy valami katasztrófa ért! Végül is, ha valakit baj ér, semmiképpen sem én vagyok az oka. A Gondviselés rendezett így mindent. Nyilvánvaló, hogy ő akarja ezt így! Hát van jogom összekúszálni azt, amit elrendezett? Mit akarok ebben a pillanatban? Mibe avatkozom? Semmi közöm hozzá. Hogyhogy! Nem vagyok megelégedve! De hát mit akarok? Elértem a célt, amely után annyi év óta sóvárgok, éjszakáim álmát, eget ostromló könyörgéseim tárgyát, a biz-

tonságot! Isten akarta így. Nincs jogom Isten akarata ellen cselekedni. És miért akarta így az Isten? Azért, hogy folytassam, amit megkezdtem, hogy gyakoroljam a jót, hogy egyszer majd nagyszerű és buzdító példa legyek, hogy el lehessen mondani, hogy végre egy kis szerencse is kapcsolódott ahhoz a vezekléshez, amelyet magamra vállaltam és ahhoz az erényes élethez, amelybe visszatértem! Csakugyan nem értem, miért féltem annyira belépni ahhoz a derék paphoz és elmondani neki mindent, mint valami gyóntatónak és tanácsot kérni tőle; bizonyos, hogy ő is ezt mondta volna nekem. Ez elintézett dolog, hagyjuk a dolgokat a maguk útjára! Hadd cselekedjék a jó Isten!

Igy beszélt lelkiismerete mélységeiben, odahajolva affölé, amit a lelke örvényének lehetne nevezni. Felkelt a székből és járkálni kezdett a szobában. — Na, — mondta, — ne gondoljunk többet rá. Határoztam! — De nem érzett semmi örömet.

Ellenkezőleg.

A gondolkodást ép úgy nem lehet megakadályozni abban, hogy vissza ne térjen ugyanarra a gondolatra, mint a tengert, hogy vissza ne térjen ugyanahhoz a parthoz. A matróz úgy hívja ezt, hogy dagály; a bűnös úgy nevezi, hogy lelkiismeretfurdalás. Isten megduzzasztja a lelkeket, ép úgy, mint az óceánt.

Néhány pillanat múlva, minden hiába, újra kezdte ezt a sötét párbeszédet, amelyben ő volt a beszélő és ő volt a hallgató, és mondogatta azt, amit szeretett volna elhallgatni, és hallgatta azt, amit nem akart volna hallani és engedett annak a titokzatos hatalomnak, amely így szólt benne: gondolkozzál! és amely kétezer év előtt egy másik elitéltnek ezt mondta: menj!

Mielőtt tovább mennénk, a teljes megértés kedvéért szegezzünk le egy szükséges megfigyelést.

Bizonyos, hogy az ember szokott beszélgetni önmagával, nincs gondolkodó lény, aki ezt ne tapasztalta volna. Sőt azt mondhatjuk, hogy a szó sohasem nagyszerűbb titok, mint mikor egy ember belsejében a gondolattól a lelkiismerethez száll és a lelkiismeretből visszatér a gondolathoz. Csak így szabad érteni az ebben a fejezetben sűrűn használt ilyen szavakat: *mondta, felkiáltott.* Az ember szól, beszél, kiált magában és mégsem töri meg a

külső csendet. Odabent nagy a kavarodás ; minden beszél bennünk, csak a szánk hallgat. A lélek valóságai, ámbár nem láthatók és nem tapinthatók, mégis valóságok.

Feltette tehát magában a kérdést, hogy hol is tartott. Megkérdezte magát ama bizonyos »elhatározás« felől. Bevallotta magának, hogy mindaz, amit oly szépen elrendezett lelkében, szörnyű volt, hogy »a dolgokat a maguk útjára hagyni, hadd cselekedjék a jó Isten«, ez egyszerűen borzalmas. Ha engedi, hogy sorsának és az embereknek ez a gyalázatossága beteljen, ha nem akadályozza meg, ha hallgatásával előmozdítja, szóval ha semmit sem tesz, az annyi, hogy mindent megtesz ! Ez az aljas képmutatás legfelsőbb foka ! Alacsony, gyáva, alattomos, elvetemedett, undorító bűn !

A szerencsétlen ember nyolc év óta először érezte valami gonosz gondolatnak és valami gonosz cselekedetnek keserű izét.

Undorral köpte ki.

Tovább faggatta magát. Szigorúan megkérdezte magától, hogy mit ért ezen : »Elértem a célomat !« Megállapította magában, hogy az életének csakugyan volt célja. De mi volt ez a cél? Hogy eltitkolja a nevét? Hogy félrevezesse a rendőrséget? Hát ilyen jelentéktelen dologért tette mindazt, amit tett? Hát nem volt más célja, valami nagy, valami igazi? Hogy megmentse nem a személyét, hanem a lelkét. Hogy tisztességes és jó emberré váljék. Hogy igaz ember legyen ! Vajjon nem ez volt-e főképpen és egyesegyedül az, amit mindig el akart érni, amit a püspök kiszabott elé? — Hogy bezárja az ajtót multja mögött? De hiszen nem zárta be, nagy Isten ! Inkább kinyitja azzal, ha valami gyalázatos cselekedetet követ el ! De hiszen megint tolvajjá lesz, még pedig a leggyűlöletesebb tolvajjá ! Ellopja egy másik embertől a létezését, az életét, a békességét, a napon elfoglalt helyét ! Gyilkossá válik ! Megöl, erkölcsileg megöl egy nyomorúságos embert ! Azzal sujtja, hogy borzalmas élőhalott lesz, halott lesz nyilvánvalón és ezt a halált fegyháznak hívják ! Ellenkezőleg, ha feladja magát, ha megmenti ezt az embert, aki oly gyászos tévedés áldozata, ha megint felveszi a nevét, ha, amint rászolgált, visszaváltozik Jean Valjeanná, azzal valóban befejezi feltámadása művét és örökre bezárja a poklot, amelyből kikerült ! Mikor látszólag belehull, a valóságban

kikerül belőle ! Ezt kell tennie ! Semmit sem tett, ha nem teszi meg ezt ! Az egész élete haszontalan, az egész vezeklése kárba veszett és majd csak ennyit mondhat : mire való volt az egész? Ugy érezte, hogy a püspök itt van, hogy a püspök annyival inkább jelen van, mert halott, hogy a püspök mereven rászegzi tekintetét, hogy Madeleine polgármester immár minden erényével együtt kárhozatos a szemében és hogy Jean Valjean, a gályarab, csodálatraméltón és tisztán ragyog fel előtte. Az emberek csak az álarcát látják, de a püspök látja az arcát. Az emberek az életét látják, de a püspök belelát a lelkiismeretébe. Tehát el kell mennie Arrasba, meg kell szabadítania azt az ál Jean Valjeant, fel kell adnia az igazit ! Ó jaj ! ez volt a legnagyobb áldozat, a leggyötrelmesebb győzelem, az utolsó lépés, amit meg kell tennie ; de meg kellett tennie. Fájdalmas végzet ! Csak akkor léphet be a szentségbe Isten szemében, ha visszatér a gyalázatba az emberek szemében !

— Nos hát, — mondta — válasszuk ezt ! Tegyük meg kötelességünket ! Mentsük meg ezt az embert !

Ezeket a szavakat hangosan mondta ki és észre sem vette, hogy fennhangon beszél.

Elővette a könyveit, átvizsgálta és rendbehozta őket. Bedobott a tűzbe egy csomó kötelezvényt, amelyet megszorult kiskereskedők állítottak ki neki. Megírt egy levelet, lepecsételte, és a borítékján, ha valaki ott lett volna ebben a pillanatban a szobában, ezt a címzést olvashatta volna : *Laffitte úrnak, bankár, rue d'Artois, Páris.*

Az íróasztalából tárcát vett ki, amelyben néhány bankjegy volt és az az útlevél, amelyet ebben az évben használt, mikor a választásokra utazott.

Ha látta volna valaki, amikor ezeket a különféle dolgokat intézte, amelyeket oly mélységes elmélkedés kisért, nem is sejtette volna, hogy mi viharzik benne. Csupán az ajka rezzent meg egy-egy pillanatra ; néha felemelte a fejét és odaszegezte tekintetét a falnak valamelyik pont jára, mintha éppen ott lett volna valami, amit tisztán akart látni vagy meg akart vizsgálni.

Mikor a Laffitte úrnak írt levél készen volt, a tárcával együtt a zsebébe tette és megint járkálni kezdett.

A merengése a régi kerékvágásban maradt. Szüntelenül tisztán látta kötelességét, ragyogó betűkkel felírva,

amelyek ott lángoltak a szeme előtt és ott villództak a tekintete előtt: — Menj! Nevezd meg magad! Jelentsd fel magad!

Ugyancsak látta, mintha látható alakban kijegecesedett volna előtte, azt a két eszmét, amely mindeddig kettős szabálya volt az életének: eltitkolni a nevét, megszentelni a lelkét. Most elsőízben tűntek fel előtte teljesen különváltan és látta a különbséget, ami elválasztja őket. Felismerte, hogy az egyik eszme szükségképpen jó, míg ellenben a másik rosszá is válhat; hogy emez az önfeláldozás és amaz az önszeretet; hogy az egyik ezt mondja: a *felebarátod*, és a másik ezt mondja: *én*; hogy az egyik fényből fakad és a másik a sötétségből fakad.

Összecsaptak és látta tusakodásukat. Minél tovább gondolkodott, annál nagyobbra nőttek lelki szeme előtt; most már kolosszális arányokat öltöttek; úgy tűnt neki, hogy látja, amint benne, abban a végtelenségben, amelyről az imént beszéltünk, sötétségek és fényességek közepette, egy istennő és egy óriás viaskodik.

Rémület áradt el rajta, de úgy érezte, hogy a jó gondolat győz.

Ugy érezte, hogy lelkiismeretének és sorsának ujabb fordulópontjára ért; hogy a püspök jelzi új életének első szakaszát és hogy ez a Champmathieu jelzi a másodikat. A nagy válság után a nagy megpróbáltatás.

Azonban a láz, amely egy pillanatra elnyugodott, lassan-lassan újra elhatalmasodott rajta. Ezer meg ezer gondolat cikázott át rajta, de valamennyi egyre jobban megerősítette az elhatározását.

Egy pillanatban így szólt magában: — talán túlságosan szívére veszi a dolgot, végre is ez a Champmathieu nem érdemel részvétet, elvégre is lopott.

Igy felelt rá: — Ha ez az ember csakugyan ellopott néhány almát, akkor egy hónapi fogházat kap. Innen még nagy az út a gályákig. Sőt ki tudja? Csakugyan lopott? Be van bizonyítva? A Jean Valjean név rásúlyosodik és mintha fölöslegessé tenné a bizonyítékokat. Vajjon nem így cselekszenek-e rendszerint a király ügyészei? Felteszik róla, hogy tolvaj, mivel úgy tudják, hogy fegyenc volt.

A következő pillanatban az az ötlete támadt, hogy ha feljelenti magát, talán tekintetbe veszik cselekedete hősies-

ségét és hét éve folytatott becsületes életét és mindazt, amit a városért tett és megkegyelmeznek neki.

Azonban ez a feltevés hamarosan szertefoszlott és keserűn elmosolyodott arra a gondolatra, hogy a Kicsi Gervais negyven soujának elrablása visszaeső bűnössé bélyegzi és hogy ez az ügy bizonyosan szóbakerül és a törvény világos rendelkezései értelmében életfogytiglani kényszermunkára ítélik.

Elvetett minden illuziót, egyre jobban elszakadt a földtől és máshol kereste a vigasztalást és az erőt. Azt mondta, hogy teljesítenie kell kötelességét; sőt, hogy talán nem lesz szerencsétlenebb, ha teljesítette kötelességét, mint ha kibújik alóla; hogy ha *szabadjára engedi a dolgokat*, ha itt marad Montreuil-sur-merben, a közbecsülés, a jóhírneve, a jócselekedetei, az engedékenysége, a tisztelet, a jótékonysága, a gazdagsága, a népszerűsége, az erényes élete, mind bűnnel volna fertőzve; és micsoda ízük volna mindezeknek a szent dolgoknak, ha ilyen undorító dologhoz kapcsolódnának! Míg ellenben, ha meghozza ezt az áldozatot, a fegyház, a pellengér, a nyakszorító, a zöld sapka, a szakadatlan munka, a könyörtelen gyalázat valami mennyei gondolattal fog párosulni!

Végre azt mondta, hogy ebben kényszerűség van, hogy a sorsa már így alakult, hogy neki nincs ereje szétszaggatni azt, amit a magasságban elrendeztek, hogy mindenesetre választania kell: vagy a látszat-erény és a belső kárhozat, vagy a belső szentség és a külső gyalázat.

Ennyi gyászos gondolat hányta, a bátorsága nem hanyatlott, de az agya kifáradt. Akaratlanul is más dolgokra, közömbös dolgokra kezdett gondolni.

A halántékán viharosan kalapáltak az ütőerei. Egyre csak fel és alá járt. Előbb a plébániatemplomban, azután a városházán éjfélt ütött. Megszámlálta mind a két óra tízenkét ütését, és összehasonlította a két harang hangját. Most eszébe jutott, hogy néhány nappal előbb egy vaskereskedőnél eladó öreg harangot látott, amelyen ezt a nevet olvasta: *Antoine Albin de Romainville.*

Megdidergett. Tüzet gyújtott. Eszébe se jutott, hogy becsukja az ablakot.

Közben visszahullott kábultságába. Meglehetős nagy erőfeszítésébe került, hogy újból eszébe idézze azt, amiről gondolkozott, mielőtt éjfélt ütött az óra. Végre sikerült.

— Á! Igen, — mondta magában — elhatároztam, hogy feladom magamat.

És aztán egyszerre csak Fantinera gondolt.

— Hopp! — mondta — Hát az a szegény nő!

Itt megint új válság jelentkezett.

Fantine hirtelen úgy tűnt föl merengésében, mint valami váratlan fényesség sugara. Ugy tünt neki, hogy minden más alakot ölt körülötte és felkiáltott:

— Ejnye! Mindeddig csak magammal törődtem! Csak a magam helyzetére voltam tekintettel! Engem illet, hogy hallgatok-e vagy feljelentem magamat, — hogy eltitkolom-e igazi magamat vagy megmentem a lelkemet, hogy inkább megvetésre méltó és tekintélyes hatósági személy vagyok-e, vagy gyalázatos és tiszteletreméltó gályarab, ez én vagyok, mindig csak én, egyre csak én! De hát istenem, ez csupa önzés! Talán másokra is gondolnék egy kicsit? A szentség első foka az, hogy másokra gondoljunk. Nézzük csak, vizsgáljuk meg. Kikapcsolom magamat, kitörlöm magamat, elfelejtem magamat, mi lesz mindebből? — Ha feladom magamat, elfognak, szabadon engedik ezt a Champmathieut, engem visszaküldenek a gályákra, ez rendben van. És aztán? Mi történik itt? Ó! Itt van egy vidék, város, gyárak, ipar, munkások, férfiak, nők, öreg nagyapák, gyermekek, szegény emberek! Ez mind az én alkotásom, ez mind belőlem él. Ahol csak egy kémény füstöl, én adtam a tűzrevaló fát és a húst a fazékba; én teremtettem meg a jólétet, a forgalmat, a hitelt; előttem nem volt itt semmi, én életre keltettem az egész környéket, lelket leheltem belé, megtermékenyítettem, ösztönöztem, gazdaggá tettem; ha én elmegyek, a lélek költözik el belőle. Ha én eltávozom innen, minden meghal. — És ez a nő, aki annyit szenvedett, akinek süllyedésében is annyi az erénye, akinek akaratlanul is én okoztam minden szerencsétlenségét! És ez a gyerek, akit el akartam hozni, amit megigértem az anyjának! Vajjon nem tartozom-e valamivel ennek a nőnek is, jóvátételéül annak a rossznak, amit én okoztam neki? Ha én elmegyek, mi lesz belőle? Az anya meghal. A gyerekből ki tudja, mi lesz. Hát ez történik, ha feladom magamat. — És ha nem adom fel magamat? Nézzük csak, ha nem adom fel magamat?

Miután ezt a kérdést feltette, megállt; egy pillanatig mintha ingadozott és megremegett volna; de ez a pilla-

nat röpke volt és nyugodtan adta meg magának a választ:

— Nos hát, ez az ember elmegy a gályákra, ez igaz, csakhogy, az ördögbe is! lopott! Hiába hajtogatom, hogy nem lopott, lopott! Én itt maradok, folytatom munkámat. Tíz év alatt megkeresek tíz milliót, elosztom a környéken, semmit sem tartok meg magamnak, minek nekem? Nem magamért dolgozom! Az általános jólét növekszik, iparágak kelnek életre és lendülnek fel, a műhelyek és a gyárak megszaporodnak, a családok, száz család, ezer család boldog lesz; a környék benépesedik; falvak keletkeznek ott, ahol eddig csak majorok voltak, majorok keletkeznek, ahol eddig nem volt semmi sem; a nyomorúság megszűnik és a nyomorúsággal együtt megszűnik az iszákosság, a prostitució, a tolvajlás, a gyilkosság, minden vétek, minden bűn! És az a szegény anya felneveli a gyermekét! És íme, az egész környék vagyonosodik és becsületben él! Nahát, bolond voltam, tisztára bolond, mikor arról beszéltem, hogy feladom magamat. Vigyázni kell, csakugyan, nem szabad semmit elhamarkodni. Hogyan! Azért, mert tetszett nekem, hogy eljátszom a nagyot és a nemeslelkűt, — valóságos melodráma! — azért, mert csak magamra gondoltam, csupán magamra, ugyan! csak azért, hogy megmentsek, a talán kissé szigorú, de alapjában véve igazságos bűnhődéstől egy sehonnait, egy tolvajt, egy nyilvánvaló gazembert, hát azért tönkremenjen egy egész vidék! Az lenne a vége, hogy egy szegény nő elpusztulna a kórházban! Hogy egy szegény kislány elpusztulna az ucca kövezetén! Mint a kutya! Ó! De hisz ez gyalázatos dolog! És még hozzá úgy, hogy az anya nem is látta viszont gyermekét! És hogy a gyermek alig ismerte az anyját! És mindezt ezért a vén bitang almatolvajért, aki, ha nem is ezért, másért egészen bizonyosan rászolgált a gályára! Szép kis aggodalmaskodás, amelynek révén az ember megment egy bűnöst és feláldoz ártatlanokat, megment egy vén csavargót, akinek már csak legfeljebb néhány esztendő van hátra az életéből és aki nem lesz sokkal szerencsétlenebb a fegyházban, mint a viskójában és végül, amelynek révén feláldoz az ember egy egész népet, anyákat, nőket, gyermekeket. Ez a szegény kis Cosette, akinek senkije sincs a világon rajtam kívül, és aki ebben a pillanatban bizonyosan elkékült a hidegtől ezeknek a Thénardieréknek a bűn-

barlangjában ! Tessék, itt vannak még ezek a bitangok is ! Én elmulasztanám kötelességeimet mindezekkel a szegény teremtésekkel szemben ! És elmennék feladni magamat ! És elkövetném ezt az idétlen ostobaságot ! Vegyük a legrosszabb esetet. Tegyük fel, hogy ez valami gonosz cselekedet részemről és hogy a lelkiismeretem egyszer majd felhánytorgatja, akkor is csupa önfeláldozás és csupa erény, hogy mások javáért vállalom ezeket a szemrehányásokat, amelyek csak rám nehezednek, ezt a gonosz cselekedetet, amely csupán az én lelkemet dönti veszedelembe.

Felkelt és megint sétálni kezdett. Ezúttal úgy érezte, hogy megnyugodott.

Gyémántot csak a föld sötétségeiben lehet találni ; igazságokat csak a gondolkodás mélységeiben lehet találni. Úgy tűnt neki, hogy miután leszállt ezekbe a mélységekbe, miután sokáig tapogatódzott a legfeketébb sötétségben, végre rábukkant egy ilyen gyémántra, egy ilyen igazságra és a kezében tartotta ; és amint ránézett, belekáprázott a szeme.

— Igen, — gondolta, — ez az. Megtaláltam az igazságot. Megvan a megoldás. Végül is valamiben meg kell állapodnom. Én határoztam. Engedjünk szabad folyást a dolgoknak ! Ne ingadozzunk többé, ne hátráljunk meg többé. Ezt a közérdek kívánja, nem a magam érdeke. Madeleine vagyok, Madeleine maradok. Jaj annak, aki Jean Valjean ! Már nem én vagyok az. Nem ismerem ezt az embert, nem tudom kicsoda, s ha van valaki még ebben a pillanatban, aki Jean Valjean, tegyen, amit tud ! Semmi közöm hozzá. Valami végzetes név ez, ami a sötétségben lobog és megáll és rázuhan valakinek a fejére, annál rosszabb neki !

Megnézte magát a kandallón álló kis tükörben és így szólt :

— Tessék ! Amint elhatároztam magam, mindjárt megkönyebbültem ! Egészen más ember vagyok most.

Még néhány lépést tett, aztán hirtelen megállt :

— No hát ! — mondta, — nem szabad visszariadni elhatározásomnak semmiféle következményétől. Van még néhány szál, ami Jean Valjeanhoz fűz. Szét kell tépni őket ! Még ebben a szobában is vannak tárgyak, amelyek vádlóimmá válhatnak, néma tárgyak, amelyek tanúságot tehetnének ; magától értetődik, mindennek el kell tűnnie.

Kotorászott a zsebeiben, kivette az erszényét, kinyitotta és kivett belőle egy kis kulcsot.

Bedugta ezt a kulcsot egy zárba, amelynek alig látszott a kulcslyuka, mert egészen beleveszett a falra ragasztott papirkárpit sötét mintáiba. Titkos rekesz nyilt, valamiféle rejtett szekrény, amely a fal sarka és a kandalló köpenye közt volt elhelyezve. Ebben a rekeszben csupán néhány rongy volt, egy kék vászonzubbony, egy ócska nadrág, egy öreg hátizsák, egy hatalmas görcsös vasbot, amely a két végén meg volt vasalva. Azok, akik látták Jean Valjeant, mikor 1815 októberében átment Digne városán, könnyen felismerték volna ezekben nyomorúságos felszerelésének minden egyes darabját.

Megőrizte őket, mint ahogy megőrizte az ezüst gyertyatartókat, hogy mindig eszébe juttassák, honnan indult ki. Csupán azt rejtegette, ami a fegyházból származott, és kitette a gyertyatartókat, amelyek a püspöktől származtak.

Lopva odatekintett az ajtóra, mintha félt volna, hogy kinyílik, hiába zárta retesz ; aztán élénk és hirtelen mozdulattal egyszerre felmarkolta az egészet, rá sem nézett ezekre a tárgyakra, amelyeket kegyeletesen és kockázatosan annyi éven át megőrzött, fogta mind a rongyokat, a botot, a hátizsákot és mindent belevetett a tűzbe.

Bezárta a rejtett szekrényt és kettőzött óvatossággal, ami ugyan most már fölösleges volt, hiszen a szekrényben nem volt semmi egyéb, az ajtáját valami nagy butordarabbal takarta el, amelyet elébe tolt.

Néhány másodperc mulva a szemközti ház falát és a szobát hatalmas vörös és táncoló fényáradat világította meg. Minden égett. A görcsös bot ropogott és szikrákat hányt egészen a szoba közepéig.

A hátizsákból, miközben a benne lévő szörnyű rongyokkal együtt elhamvadt, előbukkant valami, ami megcsillant a hamuban. Ha az ember közelebb hajolt, könnyen felismerhette, hogy valami pénzdarab. Kétségtelenül az a negyven sou-s pénzdarab volt, amelyet elrabolt a kis savoyardtól.

Ő maga nem nézett a tűzbe és csak sétált, járt-kelt szüntelenül egyenletes léptekkel.

Egyszerre csak megakadt a szeme a két ezüst gyertyatartón, amelyek bizonytalanul megcsillantak a kandallón a tűz fényében.

— Nini! — gondolta magában, — ez még egészen Jean Valjeanra vall. Ezt is el kell pusztítani.

Levette a két gyertyatartót.

Még elegendő tűz volt ahhoz, hogy hamarosan meg lehetett olvasztani őket s valami felismerhetetlen tömbbé változtatni.

A tűz fölé hajolt és egy pillanatig melegedett. Kellemes érzés áradt el rajta. — Milyen jó meleg! — mondta.

Megpiszkálta a parazsat az egyik gyertyatartóval.

Egy perccel később mind a kettő bent volt a tűzben.

Ebben a pillanatban úgy rémlett neki, hogy belsejében valami hangot hall, amely ezt kiabálja:

— Jean Valjean! Jean Valjean!

A haja égnek meredt, olyan volt, mintha valami rémületes dolgot hallott volna.

— Igen! Ez az, végezd be! — mondta a hang. — Fejezd be munkádat! Pusztítsd el ezeket a gyertyatartókat! Semmisítsd meg ezt az emléket! Felejtsd el a püspököt! Felejts el mindent! veszítsd el Champmathieut! Ugy, úgy, így lesz jó. Tapsold meg magadat! Igy hát elintézted, elhatároztad magad, döntöttél, íme, itt ez az aggastyán, aki nem tudja, mit akarnak tőle, aki talán semmit sem követett el, egy ártatlan ember, akinek minden szerencsétlensége a te neved, akire a neved bűntett gyanánt súlyosodik, akit összetévesztettek veled, akit elítélnek, aki a kivetettségben és a borzalomban végzi majd napjait! Ez jól van így. Te csak légy tisztességes ember. Maradj meg polgármester úrnak, tiszteljenek és becsüljenek továbbra is, gazdagítsd a várost, tápláld a szűkölködőket, neveld az árvákat, élj boldogan, erényesen és mindenkitől megcsodáltan és ezalatt majd, mialatt te itt sütkérezel a vídámságban és a fényben, valaki más viseli vörös rabruhádat, valaki más hordozza a nevedet a gyalázatban és vonszolja láncodat a fegyházban! Igen, ez így jól van elrendezve! Ó! Nyomorult!

Homlokáról csorgott a verejték. Tétova tekintettel meredt a gyertyatartókra. De az, aki beszélt benne, még nem fejezte be. A hang folytatta:

— Jenn Valjean! Sok-sok hang emelkedik majd körülötted, nagy lármát csapnak, hangosan beszélnek és áldani fognak és csak egyetlenegy hang fog átkozni a sötétben, amelyet senkisem hall meg. Nos! Ide hallgass, gyalázatos!

Mindezek az áldások visszahullanak, mielőtt az égbe értek volna és csupán csak az átok jut fel egészen Istenig!

Ez a hang, amely eleinte egészen gyenge volt és amely lelkiismeretének legmélyebb sötétjéből hangzott fel, fokról-fokra egyre zengőbbé és félelmetesebbé erősödött és most már a fülébe zúgott. Ugy tünt neki, hogy a belsejében támadt és hogy most már kívülről beszél hozzá. Ugy vette észre, hogy az utolsó szavakat oly tisztán hallja, hogy bizonyos rémülettel nézett körül a szobában.

— Van itt valaki? — kérdezte fennhangon és egészen zavarodottan.

Aztán elmosolyodott, mint valami félkegyelmű és megint megszólalt:

— Milyen ostoba vagyok! Hisz nem lehet itt senki.

Bizony volt ott valaki; de az, aki ott volt, nem olyasvalaki volt, akit emberi szem megláthat.

Visszatette a gyertyatartókat a kandallóra.

Ekkor újra kezdte egyhangú és gyászos sétáját, amely felriasztotta álmából és felébresztette az alatta levő szobában alvó embert.

Ez a sétálás könnyített rajta és egyúttal elkábította. Ugy látszik, hogy néha végletes esetekben azért mozog az ember, hogy tanácsot kérjen mindentől, amivel járáskelése közben találkozhatik. Néhány pillanat mulva már nem tudta, hogy hol is tartott.

Most egyforma rémülettel borzadt vissza mind a két elhatározástól, amelyek egymásután megfogantak benne. Az a két eszme, amely elhatalmasodott benne, egyformán gyászosnak tünt előtte. — Micsoda végzetesség! Micsoda véletlen, hogy ezt a Champmathieut összetévesztették vele! Annak a révén bukik a mélységbe, amit a gondviselés eleinte mintha az erősítésére szánt volna!

Volt egy pillanata, amelyben végiggondolta jövendőjét. Feljelentse magát, nagy Isten! Feladja magát! Végtelen kétségbeeséssel képzelte el magában mindazt, amitől meg kell majd válnia, mindazt, amit újra kell kezdeni. Búcsút kellene tehát mondania ennek a nagyon jó, nagyon tiszta, nagyon ragyogó életnek, a köztiszteletnek, a becsületnek, a szabadságnak! Nem menne többé sétálni a mezőkre, nem hallaná többé a madarak dalát a májusi virulásban, nem osztogatna többé alamizsnát a kis gyermekeknek! Nem érezné többé a ráfüggesztett hálás és

szerető szemek tekintetét! Elhagyni ezt a házat, amelyet ő építtetett, ezt a szobát, ezt a kis szobát! Ebben az órában minden gyönyörűnek tűnt előtte. Nem olvasná többé ezeket a könyveket, nem írna többé ezen a kis puhafa-asztalon! Öreg házmesternéje, egyetlen cselédje, nem hozná fel többé reggelente a kávéját! Nagy Isten! Ehelyett a gálya, a nyakszorító, a vörös rabruha, a lábbilincs, a kimerültség, a börtöncella, a tábori ágy, mindaz a borzalom, amit már oly jól ismert! Az ő korában, miután már emberséges emberré vált! Még ha fiatal volna! Csakhogy így öregen tegezze minden jött-ment, megmotozza a börtönőr, tűrje a porkoláb botütéseit! Mezitláb járjon a szeges csizmákban! Odatartsa reggel és este a lábát a vasalómester kalapácsának, aki megvizsgálja bilincseit! Elszenvedje az idegenek kíváncsiskodását, akiknek ezt mondják: *Ez itt, ez a hírhedt Jean Valjean, aki polgármester volt Montreuil-sur-merben*! Esténkint, izzadtságtól ázottan, holtra csigázottan, zöld sapkáját a szemébe húzva, felmenjen párosával a himbálózó gálya létralépcsőjén, az őrmester korbácsütései alatt! Ó! micsoda nyomorúság! Hát lehet a végzet is olyan gonosz, mint valami értelmes lény és olyan szörnyeteg, mint az emberi szív!

És akármit tett is, szüntelenül visszahullott abba a gyötrő dilemmába, amely merengése mélyén rejtőzködött: megmaradjon-e a paradicsomban és ördöggé váljék benne! Vagy visszatérjen a pokolba és angyallá váljék benne!

Mit tegyen, nagy Isten! Mit tegyen?

A gyötrődés, amelyből olyan kínos-keservesen kibontakozott, megint felviharzott benne. A gondolatai kezdtek újra összezavarodni. Valami megnevezhetetlen döbbenet és gépiesség áradt el rajtuk, ami a kétségbeesést jellemzi. Szüntelenül ez a Romainville név jutott az eszébe, egy régen hallott dal két verssorával együtt. Arra gondolt, hogy Romainville kis erdő Páris közelében, ahol szerelmes ifjú emberek tépik az orgonát április havában.

Kívül-belül ingadozott. Ugy ment, mint a kis gyerek, akit egyedül elengednek.

Egy-egy pillanatban, miközben kimerültsége ellen küzködött, megerőltette magát, hogy összeszedje gondolatait. Megpróbálta utoljára és végérvényesen felállítani a kérdést, amely már eddig is halálosan kimerítette. Feladja-e magát? Hallgasson-e? — Nem sikerült semmit tisz-

tán meglátnia. A merengésében felködlő okoskodások bizonytalan alakzatai reszkettek és egyik a másik után foszlott szét, mint a füst. Csupán annyit érzett, hogy bármelyikre esik is a választása, szükségképpen és anélkül, hogy menekülni tudna tőle, valami meghal benne; hogy akár jobbra, akár balra tér, mindenképpen sírboltba temetkezik; hogy halálos vergődést él át, szerencséjének a halálos vergődését, vagy erényének a halálos vergődését.

Ó jaj! Ujra hatalmába kerítette egész eddigi határozatlansága. Nem jutott előbbre, mint ahol az elején volt.

Igy tusakodott ez a szerencsétlen lélek a szorongattatásban. Ezernyolcszáz évvel e szerencsétlen ember előtt az a titokzatos lény, akiben együtt van az emberiség minden szentsége és minden szenvedése, miközben az olajfák reszkettek a végtelenség vad szélviharában, ugyancsak sokáig elhárította magától kezével a szörnyü kelyhet, amely úgy tünt neki, mintha árnyéktól csepegett volna és túlcsordult volna benne a sötétség a csillagokkal telehintett végtelenségben.

IV. Milyen alakokat ölt a szenvedés az álomban.

Hajnali hármat ütött az óra és már öt órája sétálgatott így, szinte megszakítás nélkül, amikor belehanyatlott a székébe.

Elaludt és álmodott.

Ez az álom, mint a legtöbb álom, csak valami megnevezhetetlenül gyászos és gyötrő hangulat révén volt összefüggésben a helyzettel, de azért hatást tett rá. Ez a lidércnyomás úgy megrázta, hogy később leírta. Ez is egyike azoknak a kéziratainak, amiket maga után hagyott. Kötelességünknek tartjuk, hogy szószerinti szövegében ide iktassuk.

Akármilyen volt is ez az álom, ennek az éjszakának a története nem volna teljes, ha elhagynók. Egy beteg lélek sötét kalandja ez.

Ime itt van. A borítékon ezt a sort olvassuk: *Azon az éjszakán ezt álmodtam.*

»Valami mezőn jártam. Valami nagy szomorú mezőn, ahol nem volt fű. Ugy tűnt, hogy nincs sem nappal, sem éjszaka.

»A testvéremmel sétáltam, gyermekéveimben látott testvéremmel, azzal a testvéremmel, akire, meg kell mondanom, sohasem szoktam gondolni és akire talán már nem is emlékezem.

»Beszélgettünk és járókelőkkel találkoztunk. Egy régi szomszédasszonyunkról beszélgettünk, aki mindig nyitott ablaknál dolgozott, mivel lakása az uccára nézett. Beszélgetés közben csak úgy dideregtünk ettől a nyitott ablaktól.

»A mezőn nem voltak fák.

»Láttunk egy embert, aki mellettünk ment. Talpig meztelen, hamuszinű ember volt ez és földszinű lovon ült. Ennek az embernek nem volt haja ; látszott a koponyája és az erek a koponyáján. A kezében pálcika volt, hajlékony, mint valami szőlővessző és súlyos, mint a vas. A lovas szótlanul haladt el mellettünk.

»A testvérem így szólt hozzám : Térjünk a keresztútra !

»Volt ott egy keresztút, ahol egyetlen bokor, egyetlen szál moha sem látszott. Minden földszinű volt, még az ég is. Néhány lépés után senkisem felelt a szavamra. Észrevettem, hogy a testvérem már nincs velem.

»Megláttam egy falut, bementem. Azt gondoltam, hogy ez biztosan Romainville (miért Romainville?) [1])

»Az első ucca, amelybe befordultam, elhagyatott volt. Betértem egy másik uccába. A két ucca összeszögellésén túl egy ember állt a fal mellett. Azt mondtam ennek az embernek : Micsoda vidék ez? Hol vagyok? Az ember nem felelt. Megláttam egy ház nyitott ajtaját, beléptem.

Az első szoba üres volt. Beléptem a másodikba. Ennek a szobának az ajtaja mögött egy ember állt a fal mellett. Megkérdeztem ettől az embertől : — Kié ez a ház? Az ember nem felelt. A ház mellett kert volt.

»Kimentem a házból és beléptem a kertbe. A kert elhagyatott volt. A legelső fa mögött láttam egy embert, aki ott állt. Azt mondtam ennek az embernek : Micsoda kert ez? Hol vagyok? Az ember nem felelt.

»Jártam-keltem a faluban és észrevettem, hogy nem is falu, hanem város. Minden ucca elhagyatott volt, minden kapu nyitva volt. Semmiféle élőlény nem járt az uccákon, nem járt-kelt a szobákban, nem sétált a kertekben.

[1]) Ez a megjegyzés Jean Valjeantól származik.

De minden fal sarkában, minden ajtó mögött, minden fa mögött, állt egy ember, aki hallgatott. Egyszerre mindig csak egyet lehetett látni. Ezek az emberek néztek, amint ott járkáltam.

»Kimentem a városból és megindultam a mezők felé. »Kis idő mulva megfordultam és láttam, hogy nagy tömeg jön mögöttem. Megismertem mindazokat az embereket, akiket a városban láttam. Furcsa fejük volt. Nem mondhatnám, hogy siettek, de mégis gyorsabban mentek, mint én. Járás közben semmi zajt sem csaptak. Egyszerre csak ez a tömeg utolért és körülfogott. Ezeknek az embereknek az arca mind földszinű volt.

»Ekkor az, akit legelőször láttam és megkérdeztem, mikor a városba beléptem, így szólt hozzám: — Hova megy? Hát nem tudja, hogy már régen meghalt?

»Szóra nyitottam ajkamat, de észrevettem, hogy már senki sincs körülöttem.»

* * *

Felébredt. Egészen megdermedt. Fagyos hajnali szél forgatta a nyitva maradt ablakkeretet a sarkvasaiban. A tűz kialudt. A gyertya tövig égett. Még sötét éjszaka volt.

Felkelt, odament az ablakhoz. Még mindig nem volt csillag az égen.

Ablakába odalátszott a ház udvara és az ucca. Kattogó és kemény zaj csattant hirtelen a kövezeten. Lenézett.

Két vörös csillagot látott odalent, amelynek a sugarai furcsán megnyúltak és megrövidültek a homályban.

Minthogy gondolata még mindig el volt merülve félig az álmok ködében, — nini! gondolta magában, az égen meg nincsen csillag. Most lent vannak a földön.

Közben a kábultsága kitisztult. Ujabb dübörgés, ép olyan, mint az első, riasztotta fel álmodozásából, nézelődött és felismerte, hogy az a két csillag valami kocsinak a két lámpája. A lámpák világosságában felismerte ennek a kocsinak az alakját. Homokfutó volt, amely elé kis, fehér ló volt fogva. A zaj, amit hallott, a lópatkó csattogása volt a kövezeten.

— Micsoda kocsi ez? — kérdezte magában. — Ki jön ilyenkor hajnalban?

Ebben a pillanatban halk kopogás hangzott a szobája ajtaján.

Tetőtől talpig végigborzongott és rettentő hangon felordított:

— Ki az?

Valaki így felelt:

— Én vagyok, polgármester úr.

Megismerte az öreg kapusasszony hangját.

— No hát, — szólalt meg újra, — mi az?

— Polgármester úr, mindjárt öt óra.

— Mi közöm hozzá?

— Polgármester úr, itt a kocsi.

— Miféle kocsi?

— A homokfutó.

— Miféle homokfutó?

— Hát nem rendelt polgármester úr egy homokfutót?

— Nem, — felelte.

— A kocsis azt mondja, hogy a polgármester urat keresi.

— Miféle kocsis?

— Scaufflaire úr kocsisa.

— Scaufflaire úr?

Ennek a névnek a hallatára megreszketett, mintha villám csapott volna le előtte.

— Á igen! — szólalt meg újra, — Scaufflaire úr.

Ha az öreg asszony ebben a pillanatban látta volna, megrémül tőle.

Meglehetősen hosszú csend következett. Bambán vizsgálgatta a gyertya lángját és a gyertyabél körül kiszedte a forró viaszt és az ujjai közt gyurta. Az öreg asszony várakozott. Aztán mégegyszer megkockáztatta és megszólalt:

— Polgármester úr, mit mondjak neki?

— Mondja, hogy rendben van, mindjárt megyek.

V. Akadályok.

Ebben az időben Arras és Montreuil-sur-mer között a postaszolgálatot még a császárság idejéből való kis postakocsik végezték. Ezek a postakocsik kétkerekü, belül sárga bőrrel bevont, csuklós rugókon nyugvó kocsik voltak,

és csak két ülőhely volt rajtuk, egyik a kocsisnak, másik az utasnak. A kerekek hosszú, kiugró kerékaggyal felszerelve, amely távoltartotta tőlük a többi kocsikat; milyeneket még ma is lehet látni a németországi utakon. A levélszekrény, óriási hosszúkás doboz, a kocsi végében volt elhelyezve és bele volt építve. Ez a levélszekrény feketére volt festve, a kocsi pedig sárgára.

Ezek a kocsik, amelyeknek már ma nincs mása, valamiképpen alaktalanok és puposak voltak és ha messziről látta az ember, amint ott kacsáztak valami uton a látóhatáron, hasonlítottak azokhoz a rovarokhoz, amelyeket, azt hiszem, termeszeknek hívnak és kis törzsükön hatalmas potrohot vonszolnak. Különben nagyon gyorsan mentek. Az a postakocsi, amely Arrasból minden éjjel egy órakor a párisi posta elindítása után elindult, valamivel hajnali öt óra előtt megérkezett Montreuil-surmerbe.

Ezen az éjszakán az a postakocsi, amely Hesdin felől az uton leereszkedett Montreuil-sur-merbe, amikor az egyik uccasarkon befordult, éppen mikor a városba behajtott, összeütközött egy kis homokfutóval, amely elé fehér ló volt fogva; szembejött vele és csak egy személy ült benne, egy köpenybe burkolódzott férfi. A homokfutó kerekét meglehetősen goromba lökés érte. A postakocsis rákiáltott erre a férfira, hogy álljon meg, de az utas nem hallotta és vágtában folytatta az útját.

— Ejnye, fene sürgős a dolga ennek az embernek! — dünnyögte a kocsis.

Az az ember, aki ennyire sietett, ugyanaz, akit épp az imént láttunk tusakodni olyan vívódásokban, amelyek egészen bizonyosan szánalmat érdemelnek.

Hova ment? Nem tudta volna megmondani. Miért sietett? Nem tudta. Csak úgy találomra ment. Hova? Bizonyosan Arrasba; de lehet, hogy máshova. Egy-egy pillanatra ezt érezte, és megreszketett.

Ugy beleveszett ebbe az éjszakába, mint valami örvénybe. Valami hajszolta, valami húzta. Senki sem tudná megmondani, de mindenki megérti, hogy mi viharzott benne. Kicsoda ne került volna már bele életében legalább egyszer az ismeretlenségnek ebbe a sötét barlangjába?

Különben semmit sem határozott el, nem döntött semmiben, nem állapodott meg semmiben, nem tett

semmit. Lelkiismeretének egyetlen cselekedete sem volt végleges. Most még határozatlanabb volt, mint az első pillanatban.

Miért ment Arrasba ?

Ismételgette azt, amit már mondogatott magában akkor is, amikor kibérelte Scaufflaire kocsiját, — hogy, akármi lesz is az eredménye, nem lehet semmi baja abból, ha a tulajdon szemével látja és a maga fejével ítéli meg a dolgokat ; — sőt, hogy ez okos dolog, hogy tudnia kell, mi történik ; — hogy nem lehet semmit sem határozni addig, míg nem figyel és nem vizsgálódik ; — hogy a távlat mindent megnagyít ; hogy mindent összevéve, ha látta majd ezt a Champmathieut, aki valamiféle nyomorúságos ember, a lelkiismerete valószínűleg nagyon megkönnyebbül és belenyugszik, hogy helyette a gályára hurcolják ; — hogy igaz ugyan, hogy ott van Javert és ez a Brevet, ez a Chenildieu, ez a Cochepaille, ezek a régi fegyencek, akiket ismert ; de egészen bizonyos, hogy nem ismernek rá ! — ugyan ! micsoda gondolat ! — Javert annyira van a felismerésétől, mint ég a földtől ; hogy minden gyanú és feltevés Champmathieu ellen irányul és hogy nincs csökönyösebb valami, mint egy-egy ilyen feltevés és gyanú ; — hogy tehát őt semmiféle veszély sem fenyegeti.

Kétségtelen ugyan, hogy ez sötét pillanat, de meg fogja úszni ; — hogy elvégre is kezében tartja a sorsát, bármilyen rosszra fordul is ; — hogy ő irányítja. Görcsösen belekapaszkodott ebbe a gondolatba.

Alapjában véve és őszintén megvallva, jobban szeretett volna nem menni Arrasba.

Mégis odament.

Révedezése közben ostorozta a lovat, amely szabályos és biztos ütemben ügetett, óránkint két és félmérdföldnyi sebességgel.

Minél jobban haladt a kocsi, annál jobban érezte, hogy benne valami egyre hátrál.

Szürkület felé lekaszált mezőn volt ; Montreuil-sur-mer városa elég messzi volt már a háta mögött. Látta, amint a látóhatár felfehérlik ; elnézte, de nem látta, amint szeme előtt elfutnak a téli szürkület mindenféle fagyos alakzatai. A reggelnek épp ugy megvannak a kisértetei, mint az estének. Nem látta őket, de tudtán kívül és valami szinte fizikai beáramlás révén a fáknak és a domboknak

ezek a fekete körvonalai a lelke felzaklatott állapotát valami megnevezhetetlenül mogorva és gyászos hangulattal tetézték.

Valahányszor elhaladt egy-egy magányos ház előtt, amilyenek imitt-amott felbukkantak az út szélén, így szólt magában : Odabent emberek vannak, akik alszanak !

A ló ügetése, a szerszám csengői, a kerekek dübörgése valami lágy és egyhangú zúgást okoztak. Ezek a dolgok elbájolók, ha jókedvű az ember és gyászosak, ha az ember szomorú.

Fényes nappal volt már, mikor Hesdinbe érkezett. Megállt egy fogadó előtt, hogy pihentesse a lovat és megabrakoltassa.

A ló, mint Scaufflaire mondotta, az az apró boulognei fajta volt, amelynek nagy a feje, nagy a hasa, rövid a nyaka, de a szügye bő, a fara széles, a combja inas és vékony és a lába izmos ; csúf, de erős és egészséges fajta. A kitünő állat öt mérföldet tett meg két óra alatt és egyetlen csepp izzadság sem volt a hátán.

Nem szállt le a homokfutóról. Az istállófiú, aki zabot hozott, egyszerre csak lehajolt és szemügyre vette a baloldali kereket.

— Ugyan, messzire megy? — kérdezte.

Fel sem riadt álmodozásából, úgy felelte a legénynek :

— Miért?

— Messziről jön? — kérdezte újra a legény.

— Öt mérföldnyiről.

— Á !

— Miért mondja, hogy á?

A legény megint lehajolt, egy darabig csendben maradt, szemét a kerékre szegezte, aztán felkelt és megszólalt :

— Itt van ni, ez a kerék megtett öt mérföldet, ez lehetséges, de egészen bizonyos, hogy most már negyedmérföldet sem tesz meg.

Madeleine leugrott a homokfutóról.

— Mit mond, barátom?

— Azt mondom, hogy csoda, hogy megtett öt mérföldet és sem ön, sem a lova nem fordult bele az országútnak valamelyik árkába. Ide nézzen inkább.

A kerék csakugyan súlyosan meg volt rongálva. Az összeütközés a postakocsival megrepesztett két küllőt és

meghasította a kerékagyat, amelynek az anyacsavara nem tartott.

— Barátom, — mondta az istállófiúnak — van itt bognár?

— Hogyne volna, uram.

— Legyen szives, hivja ide.

— Itt van a szomszédban. Hé! Bourgaillard mester!

Bourgaillard mester, a bognár, ott állt a háza küszöbén. Átjött, megvizsgálta a kereket és olyan arcot vágott, mint a seborvos, aki törött lábat vizsgál.

— Ki tudná javítani azonnal ezt a kereket?

— Igen, uram.

— Mikor mehetnék tovább?

— Holnap.

— Holnap!

— Jó egész napi munka van rajta. Uraságodnak sürgős a dolga?

— Nagyon sürgős. Legkésőbb egy óra mulva tovább kell mennem.

— Lehetetlen, uram.

— Annyit fizetek, amennyit akar.

— Lehetetlen.

— Hát jó! Két óra mulva.

— Ma már lehetetlen. Ujra kell csinálni két küllőt és a kerékagyat. Uraságod csak holnap mehet tovább.

— Az én dolgom nem vár holnapig. Hátha nem javítaná ki ezt a kereket, hanem másikat tennénk helyette.

— Hogy-hogy?

— Ön bognár?

— Természetesen, uram.

— Nincs eladni való kereke? Akkor mindjárt tovább mehetnék.

— Tartalék-kerék?

— Igen.

— Nincsen olyan kerekem, ami egészen jó volna az ön kocsijához. Két kerék egy pár. Akármilyen két kerék nem illik ám össze.

— Hát akkor adjon el nekem egy pár kereket.

— Uram, nem minden kerék illik minden tengelyre.

— Mégis próbálja meg.

— Fölösleges, uram. Nekem csak taliga-kerekeim vannak eladók. Szegény vidék ez itt errefelé.

— Hát nem volna bérbeadó kocsija?

A bognármester egy szempillantással megismerte, hogy a homokfutó bérelt kocsi. Rándított egyet a vállán.

— Ön alaposan agyonnyúzza a bérelt kocsikat! Még ha volna, akkor se adnám önnek bérbe.

— Hát nem adná el?

— Csakhogy nincs.

— Micsoda! Még egy taligája nincs? Nincsenek nagy igényeim, láthatja.

— Szegény vidék ez itt errefelé. Van ugyan bent a kocsiszínben, — tette hozzá a bognár, — valami öreg hintó, amely egy városi polgáré, aki az őrizetemre bízta és csak minden szent időben egyszer használja. Szivesen bérbeadnám önnek, mit törődöm vele? Csak hát a polgárnak nem szabad meglátnia; meg aztán ez hintó, két ló kell hozzá.

— Postalovakat bérelek.

— Hova megy uraságod?

— Arrasba.

— És uraságod még ma oda akar érkezni?

— De mennyire.

— És pedig bérelt postalovakkal?

— Miért ne?

— Mindegy uraságodnak, ha hajnali négy órakor érkezik is meg?

— Éppenséggel nem.

— Hát ez az, tetszik látni, izé, bérelt postalovakkal...

— Van uraságodnak útlevele?

— Van.

— Nos hát, ha uraságod postalovakat bérel, csak holnap érkezik Arrasba. Ez itt mifelénk mellékút. A postaállomások gyengén vannak felszerelve, a lovak kint vannak a mezőn. Most kezdődik a nagy szántási időszak, erős igavonókra van szükség, és mindenhonnan elviszik a lovakat, a postáról épp úgy, mint máshonnan. Uraságod legalább három vagy négy órát fog várakozni minden állomáson. És aztán ezek csak lépésben mennek ám. Sok a kapaszkodó.

— Na jó, hát akkor lóháton megyek. Fogja ki a lovat. Csak vehetek valakitől itt a faluban egy nyerget.

— Magától értetődik. De hát tűri ez a ló a nyerget?

— Igaz, jó, hogy eszembe juttatta. Nem tűri bizony.

— Hát akkor . . .

— De hát talán csak találok a faluban valami bérbeadó lovat?

— Olyan lovat, amely elmegy Arrasba egyhuzamban!

— Olyat.

— Olyan ló kellene ehhez, amilyen nincs a mi vidékünkön. Mindenekelőtt meg is kellene venni, hiszen önt nem ismerik. De sem eladó, sem bérbeadó lovat, sem ötszáz frankért, sem ezerért, nem fog ön találni!

— Hát akkor mitévő legyek?

— A legokosabb, ha annak rendje és módja szerint kijavítom a kereket és ha ön holnapra halasztja az útja folytatását.

— Holnap későn lesz.

— Ejnye, ejnye!

— Nincs póstakocsi, amely Arrasba megy? Mikor megy át?

— Ma éjjel. A két postakocsi, az is, amelyik odamegy, az is, amelyik onnan jön, éjjel teljesít szolgálatot.

— Hogy-hogy! Önnek egész napra van szüksége ahhoz, hogy ezt a kereket kijavítsa?

— Még pedig jó kemény napi munkára!

— Hátha két munkás lát hozzá?

— Akár ha tíz lát is hozzá!

— Hátha megkötözném a küllőket kötéllel?

— A küllőket még csak, de a kerékagyat nem lehet. És aztán a kerék karikája is siralmas állapotban van.

— Vannak bérkocsisok a faluban?

— Nincsenek.

— Van másik bognár?

Az istállófiú és a bognármester egyszerre felelték és a fejüket rázták:

— Nincs.

Határtalan örömet érzett.

Nyilvánvaló, hogy a gondviselés avatkozott a dologba. A gondviselés törte össze a homokfutó kerekét, az állította meg útjában. Nem is vetett ügyet erre az első figyelmeztetésre; minden lehető erőfeszítést megtett, hogy folytathassa útját; becsületesen és lelkiismeretesen, minden követ megmozgatott; nem riadt vissza sem a téltől, sem a fáradtságtól, sem a költségtől; semmi szemrehányást nem tehetett magának. Ha nem megy tovább, az nem

őrá tartozik. Nem az ő hibája, nem a lelkiismeretének a dolga, hanem a gondviselés intézkedése.

Fellélegzett. Javert látogatása óta először lélegzett szabadon és teli tüdővel. Ugy érezte, hogy az a vasmarok, amely húsz óra óta szorította a szivét, engedett.

Ugy érezte, hogy most vele van az Isten és kinyilatkoztatta magát neki.

Azt mondta magában, hogy ő minden lehetséges dolgot megtett, és hogy most nincs más dolga, mint hogy nyugodtan visszamegy, amerre jött.

Ha a bognárral folytatott beszélgetése a fogadó valamelyik szobájában folyt volna le, nem lettek volna tanúi, senki sem hallotta volna, akkor a dolog ennyiben maradt volna és valószínű, hogy nekünk nem volna módunk elbeszélni az ezután következő eseményeket ; csakhogy ez a beszélgetés az uccán folyt le. Minden uccai beszélgetésnek az eredménye elkerülhetetlenül valamiféle csoportosulás. Mindig vannak emberek, akiknek nincs egyéb vágyuk, mint hogy bámészkodjanak. Miközben a bognárt faggatta, néhány járó-kelő állt meg körülöttük. Egy fiatal fiú, akire senki sem vetett ügyet, miután néhány percig hallgatódzott, kivált a csoportból és elszaladt.

Abban a pillanatban, mikor az utas az épp most emlegetett belső megfontolás után elhatározta, hogy visszafordul, ez a fiú visszajött. Valami vénasszony jött a nyomában.

— Uram, — szólította meg az asszony, — a fiam azt mondja, hogy ön kocsit akar bérelni.

A fiútól idevezetett öreg asszonynak ezekre az egyszerű szavaira Madeleine testét kiverte a verejték. Mintha látta volna a kezet, amely elengedte, feltűnni maga mögött a sötétségben, amint újra meg akarja ragadni.

Igy felelt :

— Igen, jó asszony, kocsit akarok bérelni.

És gyorsan hozzátette :

— De nincs kocsi az egész környéken.

— Van bizony, — mondta az öreg asszony.

— Ugyan már hol? — szólt bele a bognár.

— Nálam — vágta oda az öregasszony.

Madeleine megremegett. A végzetes kéz megragadta.

Az öregasszonynak csakugyan volt a fészerben valami olyan fonottkosaras taligája. A bognár és az istállófiú

vigasztalanok voltak, hogy az utas kisíklik a körmük közül, tehát közbeléptek.

— Ez valami rozoga bárka, hisz ez közvetlenül a tengelyen nyugszik, igaz, hogy az ülése benn bőrszíjon függ, beleesik az eső, a kerekeit a nedvességtől kirágta a rozsda, — ez ugyan nem megy sokkal messzebre, mint a homokfutó, — valóságos bárka! — Nagy bolondságot követ el az úr, ha ebbe beleül, stb, stb.

Mindez igaz volt, csakhogy ez a taliga, ez a bárka, ez az izé, akármi volt is, két keréken gördült és el tudott menni Arrasba.

Megfizette, amit az asszony kért, a homokfutót ott hagyta javításra a bognárnál, hogy majd átveszi, mikor visszafelé jön, befogatta a fehér lovat a kocsiba, beleült és tovább ment azon az uton, amelyen hajnal óta vágtatott.

Abban a pillanatban, amint a kocsi nekiindult, bevallotta magában, hogy az előbb kis ideig bizonyos örömet érzett arra a gondolatra, hogy mégsem megy oda, ahová indult. Megvizsgálta ezt az örömet, bizonyos dühvel, és képtelenségnek érezte. Mi örülnivaló van azon, hogy visszamegy? Elvégre is szabad akaratából teszi meg ezt az utat. Senki sem kényszerítette rá.

És csakugyan csak az történhetik, amit ő akar.

Amint elhagyta Hesdint, hangot hallott, amely utána kiabált: Álljon meg! álljon meg! Megállította a taligát olyan élénk mozdulattal, amelyben még valami láz és vonaglás volt, ami hasonlított a reménykedéshez.

Az öregasszonynak a kis fia volt.

— Uram, — szólította meg — én szereztem önnek a kocsit.

— Hát aztán?

— Nem kaptam semmit érte.

Ő, aki mindenkinek és olyan szivesen adott, ezt a követelődzést felháborítónak és szinte gyülöletesnek érezte.

— Á! hát te vagy, kötnivaló? — szólt le — egy fityinget sem kapsz!

Megostorozta a lovat és elvágtatott.

Sok időt veszített Hesdinben, ki akarta pótolni. A lovacska nekiiramodott és kettő helyett húzott; csakhogy február volt, esett, az utak gyalázatosak voltak. És aztán

ez nem a homokfutó volt ám. A taliga esetlen volt és nagyon nehéz. És még hozzá a kapaszkodók.

Majdnem négy órájába telt, míg Hesdinből Saint-Polba érkezett. Öt mérföldet tett meg négy óra alatt.

Saint-Polban az első fogadóban kifogatott és beköttette a lovat az istállóba. Scaufflairnek tett igérete szerint ott állt a jászol mellett, míg a ló abrakolt. Szomorú és zűrzavaros dolgokon jártak a gondolatai.

A fogadósné belépett az istállóba.

— Parancsol uraságod reggelit?

— Az ám, igaz is, — felelt — még hozzá jó étvágyam van.

Kiment az asszony után, akinek friss és derűs volt az arca. Az asszony valami alacsony terembe vezette, ahol asztalok voltak, rajtuk abrosz helyett viaszos vászon.

— Siessen, — szólt rá — tovább kell mennem. Sürgős a dolgom.

Tenyeres-talpas flamand szolgáló sietve hozta a terítéket. Elnézte ezt a leányt és valami kellemes érzés áradt el rajta.

— Ez az, ez volt a bajom — gondolta magában. — Nem reggeliztem.

Felszolgálták a reggelit. Lecsapott a kenyérre, beleharapott, aztán lassan letette az asztalra és hozzá sem nyúlt többet.

Valami fuvaros evett a másik asztalnál. Odaszólt hozzá:

— Miért ilyen keserű a maguk kenyere?

A fuvaros német ember volt és nem értette.

Visszament az istállóba a lóhoz.

Egy órával később elhagyta Saint-Polt és Tinques felé robogott, amely már csak öt mérföldnyire van Arrastól.

Mit csinált ezen az uton? Mire gondolt? Mint reggel, most is elnézte, amint elmaradoznak mellette a fák, a zsupfedelek, a megművelt földek és a tűnő tájak, amelyek tovasuhannak minden útkanyarodónál. Ez olyan szemlélődés, amely néha-napján kielégíti a lelket és úgyszólván felmenti a gondolkodás alól. Ezer meg ezer tárgyat látni először és utoljára: van-e ennél mélabúsabb és mélységesebb valami! Utazni annyit jelent, mint minden pillanatban születni és meghalni. Lelke leghomályosabb rekeszében talán összehasonlításokat tett a tünő tájak és az

emberi élet között. Az életnek minden dolga örökösen suhan előttünk. Az árnyak és a fények összevegyülnek: a ragyogás után elsötétülés; az ember néz, siet, kinyújtja a kezét, hogy megragadja azt, ami eliramlik; minden esemény egy-egy útkanyarodó; és egyszerre csak megöregszik az ember. Úgy érezzük, mint valami megrázkódtatást, minden fekete, valami homályos kapu sejlik fel előttünk, az élet sötét lova, amely eddig húzott, megáll, és látunk valakit fátyolozottan és ismeretlenül, aki kifogja lovunkat a sötétségben.

Ép abban a pillanatban szállt le az alkonyat, amikor az iskolából kitóduló gyerekek elnézték az utas bevonulását Tinquesbe. Igaz, még rövidek voltak a napok. Tinquesben nem állt meg. Amikor kiért a faluból, egy útkaparó, aki követ tergetett el az uton, felé fordult és megszólalt:

— Ej de ki van fáradva ez a ló.

A szegény állat csakugyan már csak lépésben ment.

— Arrasba megy ön? — kérdezte még az útkaparó.

— Oda.

— Ha ezen az uton megy, nem érkezik oda idejében.

Madeleine megállította a lovat és megkérdezte az útkaparótól:

— Mennyire van még ide Arras?

— Majdnem jó hét mérföldnyire.

— Hogy-hogy? A postakönyv csak öt és egynegyed mérföldet jelez.

— Ó! — csodálkozott az útkaparó, — hát ön nem tudja, hogy javítják az utat? Innen negyedórányira, majd meglátja, el van zárva. Nincs rá mód, tovább nem mehet.

— Ugyan?

— Forduljon balra, a Carencyba vezető uton, menjen át a folyón; és ha Camblinba megérkezik, kanyarodjék jobbra; az a mont-saint-éloy-i út, amely Arrasba visz.

— De hisz itt az éjszaka, eltévedek.

— Hát ön nem ideváló?

— Nem.

— Az már más, mert ez itt mind mellékút. — Nézze csak, uram, — folytatta az útkaparó, — elfogad tőlem egy jó tanácsot? A lova fáradt, menjen vissza Tinquesbe. Jó fogadó van ott. Aludjék ott. Holnap majd bemegy Arrasba.

— Ma este ott kell lennem.

— Ez más. Akkor ugyancsak menjen ebbe a fogadóba

és béreljen előfogatot. A lovászfiú majd átvezeti a mellékutakon.

Megfogadta az útkaparó tanácsát, visszafordult és félórával később megint áthaladt ezen a vidéken, de vágtában, pompás előfogattal. A taliga rúdja tövében az istállófiú ült, aki postakocsisnak hencegte magát. Madeleine azonban megérezte, hogy időt vesztett.

Leszállt az éjszaka.

Rátértek a mellékútra. Az út borzalmas volt. A taliga gödörből gödörbe zökkent. Odaszólt a kocsisnak :

— Csak folyton vágtában, megtetézem a borravalót.

Az egyik zökkenőnél eltört a hámfa.

— Uram, — szólalt meg a postakocsis, — most eltört a hámfa, nem tudom, hogy fogom be a lovamat, ez az út istentelen így éjszaka ; ha ön szíves volna visszajönni és Tinquesben tölteni az éjszakát, holnap reggel korán Arrasban lehetünk.

Igy felelt rá : — Van-e valami kötéldarabod és bicskád?

— Van, uram.

Levágott egy faágat és hámfát faragott belőle.

Ez megint húsz percnyi időveszteség volt ; de vágtában mentek tovább.

A síkságra sötétség borult. Alacsony, vékony és fekete ködök kapaszkodtak a dombokra és megszakadtak, mint a füstfellegek. Sápadt fények villantak a felhők között. Valami hatalmas szél, amely a tengerből támadt, a látóhatár minden szögletében olyan zajt csapott, mintha butorokat tologattak volna. Amit csak látott az ember, mind csupa rémület volt. Mi minden borzong meg az éjszaka hatalmas szélrohamaiban !

Átjárta a hideg. Tegnap este óta nem evett. Homályosan eszébe jutott másik éjszakai útja, Digne környékének szabad mezőjén. Nyolc éve volt már ; úgy tűnt neki, hogy csak tegnap történt.

Valami távoli toronyban ütött az óra. Megkérdezte a fiútól :

— Hány óra ?

— Hét óra, uram. Nyolcra Arrasban leszünk. Már csak három mérföld van hátra.

Ebben a pillanatban első ízben gondolt arra, — és furcsának tartotta, hogy hamarább nem jutott az eszébe : — hogy talán ez az egész fáradság fölösleges ; hogy még

csak a tárgyalás óráját sem tudja ; hogy legalább is tájékozódnia kellett volna ; hogy furcsa dolog így találomra nekivágni, holott azt sem tudja, elér-e vele valamit. Aztán nagyjából próbálta kiszámítani magában : — hogy az esküdtszéki tárgyalások rendszerint délelőtt kilenc órakor kezdődnek ; — hogy ez az ügy nem lehet hosszú ; — hogy az almalopást nagyon hamar elintézik ; — hogy utána nincs más, mint a személyazonosság megállapítása ; — négy vagy öt tanuvallomás, az ügyvédeknek nem sok a mondanivalójuk ; — hogy akkor érkezik majd oda, mikorra mindennek vége lesz.

A kocsis ostorozta a lovat. Áthaladtak a folyón és elhagyták Mont-Saint-Éloyt.

Az éjszaka mind mélyebbre és mélyebbre vált.

VI. Simplicia nővér megpróbáltatása.

Eközben, ép ebben a pillanatban, Fantine örömben úszott.

Nagyon rossz éjszakája volt. Borzalmas köhögés rázta, a láza emelkedett, lázálmai voltak. Reggel, mikor az orvos meglátogatta, félrebeszélt. Az orvosnak riadt volt az arca és meghagyta, hogy hivassák el, mihelyt Madeleine úr bejön.

A leány egész nap komor volt, keveset beszélt és gyűrte a takaróját, miközben halkan bizonyos számokat dünnyögött, amelyek mintha távolságokat jeleztek volna. A szemei beesettek voltak és merevek. Mintha kihunytak volna és aztán egy-egy pillanatra fellángoltak és felragyogtak, mint a csillagok. Bizonyos sötét óra közeledtére, úgy látszik, a menny világossága árad el azokon, akiket elhagy a föld világossága.

Valahányszor Simplicia nővér megkérdezte tőle, hogy hogy van, mindannyiszor ezt a feleletet kapta : — Jól Szeretném látni Madeleine urat.

Néhány hónappal előbb, akkor, amikor Fantineból a szeméremérzet, a tisztességérzet és a vídámság utolsó szikrája is kilobbant, csupán önmagának árnyéka volt ; most már csak a kísértete volt önmagának. A testi betegség kiteljesítette az erkölcsi betegség munkáját. Ennek a huszonötéves teremtésnek ráncos volt a homloka, az arca petyhüdt, az orra lelappadt, a fogai kivicsorodtak, az arc-

színe ólmosra vált, a nyaka csontos, a kulcscsontjai kiálltak, a végtagjai elernyedtek, földszínű volt a bőre és szőke hajába ősz szálak keveredtek. Ó, jaj! Hogyan sietteti a betegség a megöregedést!

Délben az orvos visszajött, rendelt egyet és mást, érdeklődött, vajjon volt-e a polgármester úr a betegszobában s aztán a fejét csóválta.

Madeleine úr rendszerint három órakor látogatta meg a beteget. Mivel a pontosság a jóságból fakad, pontos volt.

Félhárom tájban Fantine nyugtalankodni kezdett. Húsz percnyi idő alatt tízszernél is többször megkérdezte az apácát: — Kedves nővér, hány óra?

Hármat ütött az óra. A harmadik ütésre Fantine felült, pedig rendszerint alig tudott moccanni az ágyban; két aszott és sárga kezét valami görcsös vonaglásban kulcsolta össze és az apáca hallotta, hogy a melléből valami mély sóhajtás fakadt fel, amely mintha nagy fájdalom hordozója volna. Fantine azután megfordult és az ajtóra szegezte szemét.

Senki sem lépett be; az ajtó nem nyilt.

Igy maradt egy negyedóra hosszat, szemét az ajtóra szegezte, nem is moccant és mintha visszafojtotta volna a lélegzetét. A nővér nem mert hozzá szólni. A székesegyház órája negyednégyet ütött. Fantine visszahanyatlott a párnájára.

Nem szólt semmit és megint gyűrni kezdte a takaróját.

Elmult egy félóra, elmult egy óra. Senki sem jött. Fantine minden óraütésre fölemelkedett, az ajtó felé nézett, aztán visszahanyatlott.

Tisztán lehetett látni, mire gondol, de ő nem mondott semmiféle nevet, nem panaszkodott, nem vádolt. Csupán siralmasan köhögött. Azt mondta volna az ember, hogy valami sötét dolog súlyosodik rá. Sápadt volt és az ajkai elkékültek. Egyszer-egyszer elmosolyodott.

Az óra ötöt ütött. Ekkor a nővér hallotta, amint nagyon halkan és lágyan így szólt: — De hiszen én holnap elmegyek, rosszul tette, hogy ma nem jött ide!

Simplicia nővért magát is meglepte Madeleine úr késlekedése.

Eközben Fantine az ágy mennyezetét szemlélte. Az arcán olyasmi tükröződött, mintha valamire vissza akarna emlékezni. Egyszerre csak gyenge, lehelletszerű hangon

énekelni kezdett. Az apáca hallgatta. Ime, mit énekelt Fantine:

Szép holmit vásárlunk, édes pici jószág,
Amíg a városban sétálunk veled.
Kék a búzavirág, virulnak a rózsák,
Kék a búzavirág, a szivem szeret.

Szűz Mária eljött, megállt kályhám mellett,
Hímzett köpönyegje gyönyörű nagyon,
S mondá: a kicsike, akit tőlem kértél,
Fátylamba takarva íme itt vagyon.
Mostan a városba tüstént be kell menni,
Vásznat vásárolni, cérnát, gyűszűt venni.
Szép holmit vásárlunk, édes pici jószág,
Amíg a városban sétálunk veled.

Drága szűz Mária, meleg kályhám mellett
Szalagos bölcsőben nyugszik gyermekem,
Kínálná bár Isten legszebb csillagával,
Inkább kell az, akit te adtál nekem.
— Asszonyság, mit tegyünk ezzel a vászonnal?
— Gyermekemnek pólyát szabjatok azonnal.

Kék a búzavirág, virulnak a rózsák,
Kék a búzavirág, a szívem szeret.

Mosd ki ezt a vásznat. — Hol? — Hát a patakban,
Vigyázz, hogy ne essék semmi baja sem,
Szoknyácskát, derekat varrok majd belőle,
Ezernyi virággal telehímezem.
— Oda már a gyermek, mi lesz a vászonnal?
— Szemfedőt énnekem szabjatok azonnal.

Szép holmit vásárlunk, édes pici jószág,
Amíg a városban sétálunk veled.
Kék a búzavirág, virulnak a rózsák,
Kék a búzavirág, a szivem szeret.

Régi bölcsődal volt ez a dal, amellyel valamikor elaltatta kicsi Cosettejét és amely öt év alatt, mióta nem volt vele a gyermeke, nem jutott az eszébe. Olyan szomorú hangon és olyan szelid arccal énekelte, hogy megríkathatott vele még egy apácát is. A nővér, aki pedig hozzá volt edzve a komor dolgokhoz, érezte, amint könny szökik a szemébe.

Az óra hatot ütött. Fantine mintha nem hallotta volna. Mintha semmire sem figyelt volna már maga körül.

Simplicia nővér elküldött egy cselédleányt, hogy tudakozódjék a gyár kapusasszonyánál, vajjon otthon van-e már a polgármester úr és feljön-e hamarosan a betegszobába. A cselédleány néhány perc mulva visszajött.

Fantine még mindig nem mozdult és úgy látszott, hogy a maga gondolataival bíbelődik.

A cselédleány nagyon halkan mondta el Simplicia nővérnek, hogy a polgármester úr hajnalban már hat óra előtt elutazott kis homokfutón, amely elé fehér ló volt fogva, bár nagyon hideg volt, továbbá hogy egyedül ment, még kocsist sem vitt és hogy nem tudják, melyik utra tért, hogy egyesek azt mondják, hogy látták, amint az arrasi útra fordult, mások ellenben bizonykodnak, hogy a párisi uton találkoztak vele. Hogy mikor elment, ép olyan nyugodt volt, mint rendesen és csak annyit mondott a kapusasszonynak, hogy ma éjszakára ne várják.

Miközben a két nő háttal Fantine ágyának suttogott, a nővér kérdéseket tett, a cselédleány sejtésekkel felelt, Fantine bizonyos szervi betegségeknek azzal a lázas élénkségével, amely az egészség szabad megmozdulásait párositja a halál borzalmas soványságával, térdre ugrott az ágyában, összeszorított ökleivel a párnájára támaszkodott, a fejét kidugta a függönye hasadékán és hallgatódzott. Egyszerre csak felsikoltott:

— Önök Madeleine úrról beszélnek! Miért beszélnek olyan halkan? Mit csinál? Miért nem jön?

A hangja olyan nyers és rekedt volt, hogy a két nő azt hitte, férfihangot hall; riadtan fordultak oda.

— Feleljenek hát! — kiabált Fantine.

A cselédleány ennyit dadogott:

— A portásné azt mondta, hogy ma nem tud eljönni.

— Gyermekem, — szólalt meg a nővér, — maradjon nyugodtan, feküdjék le.

Fantine még mindig ugyanabban a helyzetben, fennhangon és parancsoló, egyúttal szivettépő hangsúlyozással újra kezdte:

— Nem tud eljönni? Miért nem? Önök tudják az okát. Suttognak. Én is tudni akarom.

A cselédlány hamarosan odasugta az apáca fülébe:

— Tessék azt mondani neki, hogy dolga van a községtanácsban.

Simplicia nővér enyhén elpirult; a szolgálóleány hazugságot tanácsolt neki. Másrészt élénken érezte, hogy ha megmondaná az igazságot a betegnek, az bizonyosan súlyos csapást hozna rá és ez Fantine állapotában veszedelmes lehetne. A pirulása rövid ideig tartott. A nővér Fantinera emelte nyugodt és szomorú tekintetét és megszólalt:

— A polgármester úr elutazott.

Fantine felemelkedett és leguggolt. A szemei megragyogtak. Elképzelhetetlen öröm sugárzott el ezen a fájdalmas arcon.

— Elutazott! — kiáltott fel. — Elment Cosetteért!

Aztán ég felé emelte két kezét és az arca átszellemült. Az ajkai mozogtak; halkan imádkozott.

Amikor bevégezte az imádságát, megszólalt: — Kedves nővér, én szívesen lefekszem, én mindent megteszek, amit akarnak; az előbb gonosz voltam, bocsánatot kérek, hogy olyan hangosan beszéltem, hangosan beszélni nagyon nagy bűn, jól tudom, kedves nővér, de nézze, nagyonnagyon boldog vagyok. A jó Isten jó, Madeleine úr jó, képzelje csak, elment Montfermeilbe kicsi Cosetteemért.

Visszafeküdt, segített az apácának rendbehozni a párnáját és megcsókolt egy kis ezüst keresztet, amely a nyakában függött és Simplicia nővér ajándéka volt.

— Gyermekem, — mondta a nővér, — igyekezzék most megnyugodni és ne beszéljen többet.

Fantine nedves kezeibe fogta a nővér kezét, akinek fájt a szíve, amikor megérezte ezt az izzadást.

— Párisba ment ma reggel. Tulajdonképpen nem is szükséges Párison át menni. Montfermeil arramenet kissé balra van. Emlékszik rá, hogy tegnap, mikor Cosetteről beszéltem neki, ezt mondta: *nemsokára, nemsokára*? Meg akar lepni engem. Tudja? Aláiratott velem egy levelet, hogy átvehesse a gyermeket Thénardieréktől. Egy szavuk sem lehet, igaz-e? Vissza fogják adni Cosettet. Hiszen megkapták a pénzüket. A hatóság nem tűrné, hogy valaki visszatartson egy gyermeket, ha megkapta a pénzét. Kedves nővér, ne integessen, hogy nem szabad beszélni. Végtelenül boldog vagyok, nagyon jól érzem magamat, egyáltalán nincs

már semmi bajom, viszontlátom Cosettet, sőt nagyon éhes vagyok. Már ide s tova öt éve, hogy nem láttam. Ön el sem tudja képzelni, hogy mennyire ragaszkodik az ember a gyermekéhez ! És aztán milyen csinos lesz, majd meglátja ! Ha tudná, oly gyönyörű, pici rózsás ujjai vannak ! Először is gyönyörű kezei lesznek. Egyéves korában nevetséges kis kezei voltak. Ekkorák ni ! — Most már nagy lehet. Mit gondol, hét éves. Valóságos kisasszony. Én Cosettenek hívom, azonban Euphrasie a neve. Nézze csak, ma reggel elnéztem valami port a kandallón és bizony az a gondolatom támadt, hogy hamarosan meglátom Cosette-et. Istenem, milyen igazságtalanság, hogy az ember álló évekig nem látja a gyermekét ! bizony gondolni kellene arra, hogy az élet nem tart örökké ! Ó ! milyen jó a polgármester úr, elutazott ! Igaz, hogy nagyon hideg van? Legalább felvette a télikabátját ? Holnap itt lesz, úgy-e? Holnap ünnepnap lesz. Holnap reggel, kedves nővér, juttassa eszembe, hogy felvegyem a kis csipkefőkötőmet. Montfermeil messzire van. Én gyalog tettem meg ezt az utat, annak idején. Bizony nekem nagy út volt. Csakhogy a gyorskocsik nagyon gyorsan mennek ám ! Holnap itt lesz Cosette-tel. Mennyire van ide Montfermeil?

A nővér, akinek sejtelme sem volt a távolságokról, így felelt : Ó ! Én biztosra veszem, hogy holnap itt lehet.

— Holnap ! Holnap ! — kiáltott fel Fantine, — holnap meglátom Cosette-et ! Nézze csak, drága jó nővér, már nem is vagyok beteg. Bolond vagyok. Táncolnék is, ha akarják.

Aki negyedórával előbb látta volna, most nem értett volna semmit az egészből. Most az arca csupa rózsa volt, élénk és természetes hangon beszélt, valami mosolygás ömlött végig az arcán. Néha-néha mosolygott, miközben nagyon halkan beszélt. Az anyai öröm majdnem gyermekes öröm.

— Nos hát, — szólalt meg az apáca, — ön boldog, hallgasson rám, ne beszéljen többet.

Fantine fejét a párnára hajtotta és halkan ennyit mondott : — Igen, igen, feküdj le, legyen eszed, hiszen mindjárt itt a gyermeked. Simplicia nővérnek igaza van. Mindenkinek igaza van, aki itt van.

És aztán meg sem moccant, a fejét sem mozdította,

tágra nyitott és vidáman sugárzó szemét mindenfelé végigjártatta és többet semmit sem beszélt.

A nővér összehúzta az ágyfüggönyeit, abban a reményben, hogy elalszik.

Hét és nyolc óra között eljött az orvos. Mivel semmi neszt sem hallott, azt hitte, hogy Fantine alszik, halkan belépett és lábujjhegyen közeledett az ágyhoz. Félrehúzta a függönyt és a mécses világosságánál látta Fantine nagy nyugodt szemeit, amelyek rávetődtek.

A leány megszólalt: — Uram, úgy-e, megengedi, hogy a kislányom itt feküdjék mellettem egy kis ágyban?

Az orvos azt hitte, hogy félrebeszél. Fantine hozzátette:

— Nézze csak, ép elég hely van.

Az orvos félrevonta Simplicia nővért, aki elmagyarázta neki az esetet, hogy Madeleine úr egy vagy két napra elutazott és tanácstalanságukban azt gondolták, hogy nem szabad kiábrándítani a beteget, aki azt hiszi, hogy a polgármester úr Montfermeilbe utazott; és végül is lehetséges, hogy a leány ráhibázott az igazságra. Az orvos helyeselte.

Odament Fantine ágyához, aki újra rákezdte:

— Nézze csak, reggel, ha majd felébred, jó reggelt mondok az én kis cicámnak és éjjel, mivel én úgysem alszom, elnézem majd az ő álmát. Halk, kicsi lélegzése jót fog tenni nekem.

— Adja ide a kezét, — szólalt meg az orvos.

Odanyujtotta a karját és kacagva felkiáltott:

— Ó! nini! csakugyan, igaz is, ön nem tudja! meggyógyultam. Cosette holnap érkezik.

Az orvos meglepődött. A beteg jobban volt. Nehéz lélegzése enyhült. Az érverése erőre kapott. Valami hirtelen eláradt élet öntött új lelket ebbe a szegény kimerült teremtésbe.

— Doktor úr, — szólalt meg — megmondta önnek a nővér, hogy a polgármester úr elment a kislányomért?

Az orvos megtiltotta a beszédet és figyelmükbe ajánlotta, hogy kerüljenek minden ártalmas izgalmat. Tiszta kininfőzetet rendelt és arra az esetre, ha a láz fokozódik éjszaka, csillapító orvosságot. Távozóban így szólt a nővérhez: — Jobban van. Ha a jó szerencse úgy hozná, hogy a polgármester úr csakugyan megérkeznék holnap

a gyermekkel, ki tudja? Vannak olyan megdöbbentő válságok, megértünk már olyasmit, hogy nagy örömök hirtelen elvágják a betegséget ; jól tudom, hogy ez szervi betegség, még pedig nagyon is előrehaladott, de mindebben sok titokzatosság lappang ! Talán meg tudjuk menteni.

VII. Az utas, alig hogy megérkezett, készülődik a visszautazásra.

Majdnem esti nyolc óra volt már, mikor a taliga, amelyet útközben elhagytunk, behajtott az arrasi Hôtel de la Poste kapuján. Az a férfi, akit egészen eddig nyomon követtünk, leszállt, szórakozottan válaszolt a szolgálatkész fogadói személyzetnek, visszaküldte az előfogatot és maga vezette be a kis fehér lovat az istállóba ; aztán benyitott egy billiard-terembe, amely a földszinten volt, leült és az asztalra könyökölt. Tizennégy órájába került ez az út, pedig azt hitte, hogy hat óra alatt megteszi. Megnyugtatta magát, hogy ő nem hibás ; de alapjában véve nem haragudott érte.

A fogadósné belépett.

— Lefekszik uraságod? vacsorázik uraságod?

Tagadólag rázta a fejét.

— Az istállófiú azt mondta, hogy uraságod lova holtra fáradt !

Ekkor megszólalt.

— Szóval, a ló nem tudna visszaindulni holnap reggel?

— Ó, uram ! legalább két napig kell pihennie.

Megkérdezte :

— Itt van a póstahivatal?

— Itt van, uram.

A fogadósné elvezette az irodába ; felmutatta az útlevelét és kérdezősködött, vajjon van-e mód rá, hogy még ma éjjel visszamehessen Montreuil-sur-merbe a postakocsival? A postakocsis melletti hely éppen szabad volt ; lefoglalta és kifizette. Uram, figyelmeztette a hivatalnok, éjfél után egy órakor tessék egészen pontosan itt lenni.

Miután ezt elintézte, távozott a fogadóból és megindult a városban.

Nem ismerte Arrast, az uccák sötétek voltak, csak

úgy találomra ment. Mindazonáltal mintha megmakacsolta volna magát, hogy nem kér a járókelőktől útbaigazítást. Átment a kis Cinchon-folyón és egyszerre csak szűk uccák útvesztőjében volt, majdnem eltévedt. Egy polgárember ment arra kézilámpással. Némi habozás után rászánta magát, hogy ehhez a polgáremberhez fordul, de előbb előre és hátrafelé jól körülnézett, mintha attól félt volna, hogy valaki meghallja, mit kérdez tőle.

— Uram, — szólította meg, — legyen szíves megmondani, merre van a törvényszéki palota?

— Ön nem idevaló, uram, — felelt a polgár, valami meglehetősen öreg ember, — na jó, hát tartson velem. Én éppen a törvényszéki palota mellé, azaz, hogy a prefektusi palota mellé megyek. Tudniillik a törvényszéki palotát éppen javítják és a bíróságok ideiglenesen a prefektusi palotában tartják a tárgyalásokat.

— Vajjon ott tartják az esküdtszéki tárgyalásokat is? — kérdezte.

— Természetesen, uram. Tetszik tudni, a mai prefektusi palota a forradalom előtt püspöki palota volt. Conzié úr, aki nyolcvankettőben püspök volt, hatalmas termet építtetett benne. Hát ebben a nagy teremben tartják a tárgyalásokat.

Utközben a polgármester megszólalt:

— Ha uraságod valamelyik tárgyaláson jelen akar lenni, ahhoz már későn van. Az ülések rendszerint hat órakor végződnek.

Mégis, mikor kiértek a nagy térre, a polgárember odamutatott egy hatalmas sötét épület homlokzatának négy kivilágított hosszúkás ablakára.

— Szavamra, uram, idejében érkezett, szerencséje van. Látja azt a négy ablakot. Az az esküdtszéki terem. Ki van világítva. Tehát még nincs vége. A tárgyalás hosszan elnyúlik és esti tárgyalást tartanak. Önt érdekli ez az ügy? Valami bűnügy? Talán tanú?

Így felelt:

— Nem egy bizonyos ügy miatt jöttem, csupán az egyik ügyvéddel akarok beszélni.

— Az más, — szólt a polgár. — Tessék, uram, itt a kapu. Ott, ahol az őrszem áll. Csak éppen a főlépcsőn kell felmennie.

A polgárember útbaigazításaihoz tartotta magát és

néhány perccel utóbb egy teremben volt, ahol rengeteg ember nyüzsgött és a csoportok, amelyekbe taláros ügyvédek elegyedtek, itt is, ott is sugdosódtak.

Mindig összeszorul az ember szíve, ha lát csoportosan ilyen feketébe öltözött embereket, akik halk hangon suttognak egymással a törvényszéki termek küszöbén. Ritka dolog, hogy mindezekből a beszédekből valami könyörület és irgalmasság hangzik ki. Legtöbbször előre kimondott marasztaló ítéletek hangzanak ki belőlük. Az odatévedt és elmerengő megfigyelő szemében mindezek a csoportok úgy tűnnek, mint megannyi sötét méhkas, amelyekben bizonyos nyüzsgő szellemek közös erővel mindenféle fajta sötét épületeket emelnek.

Ez a tágas és egyetlen lámpával megvilágított terem valamikor előszoba volt a püspöki palotában és most előcsarnokul szolgált. Kétszárnyú ajtó választotta el a nagyteremtől, amely ebben a pillanatban zárva volt, ahol az esküdtszék tárgyalt.

Olyan nagy volt a homály, hogy bátran megszólította az első ügyvédet, akivel találkozott.

— Uram, — kérdezte, — hol tartanak?

— Vége van, — felelte az ügyvéd.

— Vége!

Ezt a szót olyan hangsúllyal mondta utána, hogy az ügyvéd megfordult.

— Bocsánatot, uram, ön talán rokon?

— Nem, nem ismerek itt senkit. És elitélték?

— Hát hogyne. Más nem is volt lehetséges.

— Kényszermunkára?...

— Életfogytiglan.

Most olyan gyönge hangon, amely alig volt hallható, megkérdezte:

— Hát a személyazonosságát megállapították?

— Miféle személyazonosságot? — kérdezte az ügyvéd. — Nem volt szükség a személyazonosság megállapítására. Az ügy egészen tiszta volt. Ez az asszony megölte a gyermekét, a gyermekgyilkosság bizonyítva volt, az esküdtszék kimondta, hogy nem előre megfontolt szándékkal követte el, életfogytiglani kényszermunkára ítélték.

— Hát nő? — csodálkozott.

— Természetes, hogy nő. A Limosin-leány. Hát ön kiről beszél?

— Senkiről. De hát ha vége van, hogy lehet, hogy a terem még ki van világítva?

— Ez a másik ügy miatt van, amelyet alig két órával ezelőtt kezdtek.

— Micsoda másik ügy?

— Ó! ez is világos. Ez valami züllött ember, valami visszaeső, valami gályarab, aki lopott. A nevét bizony elfelejtettem. Hát ezt nézze meg, valóságos bandita arca van. Semmi egyébért, pusztán ezért az arcáért a gályákra küldeném.

— Uram, — kérdezte, — van-e rá mód bejutnom a terembe?

— Igazán alig hinném. Rengetegen vannak bent. Azonban a tárgyalás fel van függesztve. Vannak, akik eltávoztak és a tárgyalás újramegnyitásakor megpróbálhatja.

— Hol kell bemenni?

— Ezen a nagy ajtón.

Az ügyvéd tovább ment. Néhány pillanat alatt, úgyszólván egyidejűleg, Madeleine úr minden elképzelhető izgalmat átélt. Ennek a közömbös embernek a szavai egymás után úgy hatottak a szívébe, mint jeges tűk és tüzes pengék. Mikor látta, hogy még egyáltalán nincs vége, fellélegzett; de nem tudta volna megmondani, hogy mi az, amit érez: elégedettség-e vagy fájdalom.

Odalépett több csoporthoz is és hallgatta, hogy mit beszélnek. Mivel az esküdtszék nagyon túl volt terhelve, az elnök a mai napra csupán két egyszerű és rövid tárgyalást tűzött ki. A gyermekgyilkos nővel kezdték és most a fegyencnél tartottak, aki megint bűnt követett el, visszaeső gonosztevő volt. Ez az ember almát lopott, de úgylátszott, hogy ez nincs egészen bebizonyítva; azonban be van bizonyítva az, hogy már volt fegyenc a touloni gályákon. Ez súlyosbította az ügyét. Különben a kihallgatása és a tanuvallomások már befejeződtek; de még hátra volt az ügyvéd védőbeszéde és az államügyész vádbeszéde; aligha fog éjfél előtt befejeződni. Ezt az embert valószínűleg elítélik; az államügyész nagyon tehetséges ember, nem igen szokta *kiereszteni a markából* a vádlottjait; szellemes fiú, aki verseket ír.

Az esküdtszéki terembe vezető ajtóban ajtónálló állt. Megkérdezte ettől az ajtónállótól:

— Kérem, kinyitják hamarosan az ajtót?

— Nem nyitják ki — felelt az ajtónálló.

— Hogy-hogy! nem nyitják ki, mikor újra megnyitják a tárgyalást? Hát nincs felfüggesztve a tárgyalás?

— A tárgyalást éppen most kezdték, — felelt az ajtónálló, — de az ajtót nem nyitják ki.

— Miért?

— Mert a terem zsúfolva van.

— Micsoda, egy hely sincs már?

— Egyetlen egy sincs. Az ajtó zárva van. Már senki sem mehet be.

Némi szünet után hozzátette az ajtónálló: — Van ugyan még két vagy három hely az elnök úr mögött, de az elnök úr oda csak közhivatalnokokat bocsát.

Ezzel az ajtónálló hátat fordított neki.

Lehorgasztotta a fejét és tovább ment, áthaladt az előcsarnokon és lassan lefelé indult a lépcsőn, mintha minden lépcsőfokon tétovázott volna. Valószínű, hogy meghányta-vetette magában a dolgot. Az a dühös tusa, amely tegnap este óta viharzott benne, még nem ért véget; és minden pillanatban valamelyik újabb fordulatán ment át. Amikor a lépcső fordulójához érkezett, a korlátnak támaszkodott és keresztbe fonta karjait. Egyszerre csak kigombolta a kabátját, kivette a tárcáját, kihúzott belőle egy ceruzát, kitépett egy lapot és hirtelen felírta erre a lapra a lámpa világosságánál ezt a sort: — *Madeleine ur, Montreuil-sur-mer polgármestere.* — Aztán öles léptekkel felszaladt a lépcsőn, áttört a tömegen, egyenesen az ajtónállóhoz lépett, átadta neki a papírdarabot és fölényesen így szólt hozzá: — Vigye be ezt az elnök úrnak.

Az ajtónálló átvette a papirost, rápillantott és engedelmeskedett.

VIII. Kivételes bebocsáttatás.

Montreuil-sur-mer polgármesterének, ő maga nem is sejtette, valahogy híre-neve volt. Hét év óta, hogy kiválóságának jó híre betöltötte egész Del-Boulognet, végül átcsapott a kis vidék határain is és elterjedt két vagy három szomszédos megyében. Azon a megbecsülhetetlen szol-

gálaton kívül, amelyet a székhelynek tett azzal, hogy újjászervezte a feketeüveggyöngy-ipart, nem volt a montreuil-sur-meri kerület száznegyvenegy községe közt egy sem, amely ne köszönhetett volna neki valami jótéteményt. Ha úgy adódott, még más kerületek iparát is tudta segíteni és megtermékenyíteni. Igy adott alkalommal hitelével és pénzével támogatta a boulognei fátyolszövet-gyárat, a fréventi lenszövő-gyárat és a boubers-sur-canchei vízerővel hajtott vászon-gyárat. Madeleine úr nevét mindenfelé tisztelettel emlegették. Arras és Douai irigyelték a boldog kis Montreuil-sur-mer városkától a polgármesterét.

A douai-i királyi törvényszéknek az a birája, aki Arrasban ezen az esküdtszéki ülésszakon elnökölt, mint mindenki, ugyancsak ismerte ezt a mélységesen és általánosan tisztelt nevet. Mikor az ajtónálló, aki halkan benyitott a tanácskozóteremből a tárgyaló terembe nyiló ajtón, odahajolt az elnökhöz karosszéke mögül és átadta neki a papirost, amelyen az imént olvasott sor volt írva és hozzátette: — *Ez az ur meg akarja hallgatni a tárgyalást*, — az elnök hódolatos, élénk mozdulatot tett, felkapott egy tollat, néhány szót írt a papiros aljára, visszaadta az ajtónállónak és igy szólt hozzá: — Bocsássa be.

Az a szerencsétlen férfi, akinek történetét elbeszéljük, a terem ajtaja mellett maradt ugyanazon a helyen és ugyanabban a testtartásban, ahogyan az ajtónálló otthagyta. Merengésén keresztül úgy rémlett neki, hogy valaki igy szól hozzá: — Kegyeskedjék, uram, velem jönni. — Ez ugyanaz az ajtónálló volt, aki néhány pillanattal előbb hátat fordított neki és aki most alázatosan üdvözölte. Egyúttal az ajtónálló visszaadta neki a papirost. Kibontotta és mivel éppen ott volt a lámpa mellett, elolvashatta:

»Az esküdtszék elnöke tiszteletét küldi Madeleine úrnak.«

Összegyűrte a papirost a markában, mintha ennek a néhány szónak valami furcsa és keserű mellékíze lett volna.

Követte az ajtónállót.

Néhány perccel később egyedül volt valami faburkolatos, komor szobában, amelyet zöldposztós asztalon álló két szál gyertya világított meg. Még fülében csengtek az

ajtónálló szavai, aki ép most hagyta magára: »Uram, ez itt a tanácskozó szoba, csak el kell fordítania ennek az ajtónak a rézgombját és máris bent van a tárgyalóteremben az elnök út karosszéke mögött«. Ezek a szavak a gondolatában a szűk folyosó és a fekete lépcső bizonytalan emlékével keveredtek össze, amelyeken ép az előbb ment végig.

Az ajtónálló magára hagyta. Itt volt az utolsó pillanat. Megpróbálta összeszedni magát, de nem sikerült. Főképpen azokban az órákban, amikor az embernek legnagyobb szüksége volna arra, hogy az élet gyötrő valóságaihoz igazodjék, főképpen ilyenkor történik, hogy a gondolat minden szála elszakad agyunkban. Éppen azon a helyen volt, ahol a birák tanácskoznak és itélnek. Valami bamba nyugalommal nézte ezt a nyugodt és félelmetes szobát, amelyben annyi élet derékba tört, amelyben mindjárt felhangzik az ő neve és amelyen ebben a pillanatban átsuhant a sorsa. Nézte a falat, aztán végignézte önmagát és megdöbbent, hogy ez az a szoba és hogy ez ő.

Több mint huszonnégy órája nem evett már, összetörte a taliga rázása, de nem érezte; úgy tünt neki, hogy semmit sem érez.

Odament egy kis fekete kerethez, amely a falon függött és üveg alatt Jean Nicolas Pache párisi polgármesternek és miniszternek sajátkezű levele volt beléfoglalva, amely kétségtelenül tévesen a II. év *junius* 9.-éről volt keltezve és Pache megküldi benne a községtanácsnak a letartóztatott miniszterek és képviselők névsorát. Ha valaki látta és megfigyelte volna ebben a pillanatban, egészen bizonyosan azt gondolja, hogy ezt a levelet rendkívül érdekesnek tartja, mert le nem vette róla a szemeit, és kétszer vagy háromszor is elolvasta. Öntudatlanul olvasta, nem is figyelt rá. Fantinera és Cosettere gondolt.

Révedezése közben megfordult és megakadt a szeme az esküdtszéki terembe nyiló ajtó rézgombján. Majdnem meg is feledkezett már erről az ajtóról. A tekintete, amely eleinte nyugodt volt, megpihent rajta, rátapadt erre a rézgombra, aztán riadttá és merevvé vált és lassan-lassan rémület ömlött el rajta. A fejéről izzadságcseppek gördültek és végigfolytak a halántékain.

Egyszerre csak valami fölényességgel párosult felháborodással olyanféle leírhatatlan mozdulatot tett, amely azt akarja mondani és csakugyan azt is mondja, hogy: »*Teringettét! ki kényszerit rá?*« Aztán élénken megfordult, látta maga előtt azt az ajtót, amelyen bejött, odament, kinyitotta és kiment. Már nem volt abban a szobában, már kint volt, valami folyosón, valami hosszú, keskeny, kiugrókkal és ablakrésekkel tagolt folyosón, amelynek sok volt a könyöke, s csak imitt-amott világította meg valami olyan lámpa, mint a betegek mécsese; az a folyosó volt ez, amelyen jött. Fellélegzett, hallgatódzott; mögötte semmi nesz, előtte semmi nesz; futni kezdett, mintha üldöznék.

Mikor már a folyosó több kanyarulatán elhaladt, megint hallgatódzott. Még mindig ugyanaz a csend és ugyanaz a homály terpeszkedett körülötte. Lihegett, tántorgott, a falnak támaszkodott. A kő hideg volt, az izzadság fagyos a homlokán, borzongva egyenesedett ki.

Ekkor ott, egyedül, a sötétségben álldogálva, a hidegtől s talán más valamitől is remegve elgondolkodott.

Egész éjjel gondolkodott, egész nap gondolkodott; már csak egyetlen szót hallott magában, amely ezt nyögte: Ó jaj!

Negyedóra telt el így. Végre lehajtotta a fejét, szorongásában felsóhajtott, lehullatta karjait és visszament. Lassan ment és mintegy görnyedezve. Ugy tűnt, mintha valaki utólérte volna menekülése közben és visszafelé húzná.

Belépett a tanácskozó szobába. Az első dolog, ami szemébe tűnt, az ajtó fogantyúja volt. Ez a kerek és csiszolt rézfogantyú úgy ragyogott meg előtte, mint valami borzalmas csillag. Nézte, mint ahogy a bárány nézné a tigris szemét.

Nem tudta levenni róla a tekintetét.

Időről-időre egy-egy lépést tett és közeledett az ajtóhoz.

Ha hallgatódzott volna, hallhatja, mint valami zűrzavaros morajlást, a szomszéd terem zúgását; de nem hallgatódzott és így nem hallott semmit. Egyszerre csak, maga sem tudta hogyan, ott volt az ajtónál. Görcsösen megragadta a gombot; az ajtó kinyilt.

Bent volt a tárgyaló teremben.

IX. Az a hely, ahol a meggyőződések kialakulnak.

Egy lépést tett, gépiesen becsukta maga mögött az ajtót és megállt, figyelte azt, amit látott.

Siralmasan megvilágított, eléggé tágas terem volt ez, amelyen egyszer zúgás morajlott végig, másszor némaság terpeszkedett el, ahol a bűnügyi tárgyalás egész szervezete kibontakozott a tömeg közepette a maga nyomorúságos és gyászos komorságában.

A terem végében, ahol ő állott, ott voltak a birák szórakozott arccal, kopott talárban és a körmüket rágdosták vagy lehunyták szempilláikat; a másik végében rongyos tömeg; ügyvédek mindenféle testtartásban; becsületes és kemény arcú katonák; mocskos, ócska padló, piszkos mennyezet, inkább sárga, mint zöld posztóval takart asztalok, a fogdosástól megfeketedett ajtók; faburkolatba vert szögek, rajtuk kocsmalámpák, amelyek inkább füstöt, mint világosságot árasztottak; az asztalokon rézgyertyatartókban gyertyák; sötétség, piszok, szomorúság; és mindebből rideg és fenséges hatás áradt, mert kiérzett belőle az a nagyszerű emberi dolog, amit törvénynek neveznek és az a nagyszerű isteni dolog, amit igazságnak neveznek.

Ebben a tömegben senki sem hederített rá. Minden tekintet egyetlen pontra irányult, a fal mentén, az elnöktől balra, egy kis ajtóhoz támasztott fapadra. Ezen a padon, amelyet több gyertya világított meg, két csendőr között egy férfi ült.

Ez a férfi, ez volt az az ember.

Madeleine nem kereste, meglátta. A szeme természetesen terelődött oda, mintha csak előre tudta volna, hol van ez az alak.

Azt hitte, önmagát látja, megöregedetten, igaz, hogy az arca nem egészen hasonlított rá, de a testtartása és a külseje egészen hasonló volt: az égnek meredő haj, a vörhenyes és nyugtalan szemgolyó, a zubbony, amelyet azon a napon viselt, mikor Dignebe érkezett, teli gyűlölettel és lelkében a szörnyű gondolatoknak azzal az undorító kincsével, amelyet tizenkilenc év alatt felszedett a fegyház kövezetén.

Borzongva mondta magában: — Istenem, hát ilyen leszek?

Ez az emberi lény legalább hatvan évesnek látszott. Volt benne valami nyerseség, bárgyúság és vadság.

Az ajtó nyílására tovább huzódtak, hogy helyet adjanak neki, az elnök hátranézett és mivel tudta, hogy az a férfi, aki belép, a montreuil-sur-meri polgármester úr, köszöntötte. Az államügyész, aki látta Madeleine urat Montreuil-sur-merben, ahol hivatalos ügyeiben több izben is kénytelen volt megfordulni, megismerte és ugyancsak köszöntötte. Ő alig vette észre. Valami hallucináció ejtette rabul; nézelődött.

Bírák, jegyzők, csendőrök, feneketlenül kíváncsi fejek tömege: ezt mind látta már egyszer, valamikor, huszonhét évvel ezelőtt. Ujra itt látta ezeket a gyászos dolgokat; itt voltak, mozogtak, éltek. Ez már nem az emlékezetének erőlködése, nem a gondolatának delibábja volt, ezek valódi csendőrök és valódi bírák, valódi tömeg és valódi húsból és vérből való emberek. Megvolt, látta feltűnni és újraéledni maga körül a valóságnak minden rettenetességével multjának szörnyeteg alakzatait.

Mindez ott tátongott előtte.

Megborzadt tőle, lehunyta a szemét és a lelke legmélyén felkiáltott: Soha!

És a végzetnek valami tragikus játékából, amely megreszkettette minden gondolatát és szinte megőrjítette, önmagának másik énje volt ott! Ezt az embert, aki felett ítélkeznek, mindenki Jean Valjeannak nevezi!

A szeme előtt hallatlan látomásban élete legborzasztóbb pillanatának az előadása folyt, amelyben önmagának a kísértete játszott.

Minden itt volt, ugyanaz az elrendezés, ugyanaz az éjszakai óra, szinte ugyanazok a bíróarcok, katonák és hallgatók. Csupán csak az elnök feje felett volt akkor feszület, ami pedig elítéltetése idején hiányzott a törvényszékeken. Mikor felette ítéltek, nem volt ott az Isten.

Szék volt a háta mögött; beleroskadt, mert megrémült arra a gondolatra, hogy megláthatják. Mikor már ült, hasznára fordított egy csomó iratot, amely ott tornyosult a bírák asztalán és mögé rejtette arcát az egész közönség elől. Most láthatott, őt azonban nem látták.

Lassan-lassan megnyugodott. Ujra tökéletesen beleélte magát a valóság érzésébe; a nyugalomnak arra a fokára jutott, ahol figyelni tud az ember.

Bamatabois úr az esküdtek között volt.

Kereste Javert-t, de nem látta. A tanuk padját eltakarta előle a jegyző asztala. Különben is, mint már említettük, a terem alig volt megvilágítva.

Abban a pillanatban, amint belépett, a védőügyvéd befejezte védőbeszédét. Mindenkinek a figyelme a végsőkig feszült; a tárgyalás már három órája tartott. Ez a tömeg már három órája nézte, amint valami borzalmas valószínűség súlya alatt lassan-lassan meggörnyed egy ember, egy ismeretlen, valami nyomorúságos, határtalanul bamba vagy határtalanul agyafurt teremtmény. Ez az ember, ezt már tudjuk, csavargó volt, akire valami mezőn akadtak, amint éppen érett almával megrakott faágat vitt, amelyet egy almafáról tört le a szomszéd kertben, az úgynevezett Pierron-kertben. Ki volt ez az ember? Vizsgálatot folytattak; kihallgatták a tanukat, egyértelműen vallottak, minden kihallgatásból újabb és újabb világosság fakadt. A vád ezt mondta: — Nem csupán gyümölcstolvaj, fosztogató van a kezünkben; itt egy bandita van a kezünkben, egy visszaeső bűnös, aki kibújt a rendőri felügyelet alól, fegyházviselt ember, a legveszedelmesebb fajta bűntettes, az a bizonyos Jean Valjean nevű gonosztevő, akit az igazságszolgáltatás már régóta keres és aki nyolc évvel ezelőtt, mikor kiszabadult a touloni fegyházból, megrabolt az országúton egy Kicsi Gervais nevű savoyard-fiút, ez a bűn pedig a büntetőtörvénykönyv 383. szakaszába ütközik, erre nézve azonban fentartjuk magunknak az utólagos vádemelés jogát, amikor a személyazonosság már bíróilag meg lesz állapítva. Most megint lopást követett el. Ez visszaesés. Ítéljék el ezért az új bűnéért; mondjanak felette ítéletet később a régi bűnéért. — Erre a vádra, a tanuk egyhangú vallomására, a vádlott szinte egészen elámult. Olyan mozdulatot tett és jeleket adott, amelyekkel azt akarta mondani, hogy: Nem, vagy pedig a mennyezetet nézegette. Nagy kínnal beszélt, akadozva felelgetett, de tetőtőltalpig mindent tagadott. Olyan volt, mint valami félkegyelmű, szemben ezzel a sok értelmes emberrel, akik mind csatarendben sorakoztak körülötte, és olyan volt,

mint valami idegen ennek a társadalomnak a közepében, amely megragadta. Mégis a legkeservesebb jövendő várt rá, ennek a valószínűsége percről-percre nőtt és a hallgatóság egész tömege sokkal nagyobb aggodalommal nézte, mint ő maga, azt a borzalmasnak igérkező ítéletet, amely egyre jobban ránehezedett. A fegyházon túl még egy eshetőséget lehetett gyanítani: esetleg halálra is ítélhet ték, ha a személyazonosságát megállapítják és ha később a Kicsi Gervais-ügyben is elítélik. Ki volt ez az ember? Mi volt ez az érzéketlensége? Hülyeség volt-e vagy ravaszkodás? Nagyon jól megértett-e vagy egyáltalán nem értett meg semmit? E kérdésekben megoszlott a közönség véleménye és úgy látszik, az esküdtek véleménye is. Volt ebben a perben valami rémítő és nyugtalanító; a dráma nemcsak komor volt, hanem homályos is.

A védő elég ügyesen beszélt, azon a vidékies nyelven, amely régóta a törvényszéki szónoklás stílusa volt és amelyet akkoriban minden ügyvéd használt, Párisban éppen úgy, mint Romorantinban vagy Montbrisonban és amelyen ma, miután klasszikussá vált, már csak a hivatalos szónokok beszélnek a bíróság előtt, akiknek kapóra jön, mert komoly a zengése és fenséges a modorossága; ebben a stílusban a férjet *házastársnak*, a feleséget *hitvesnek* nevezik, Párist *a művészetek és a civilizáció gócpontjának*, a királyt *uralkodónak*, a főtisztelendő püspök urat *szent főpásztornak*, az államügyészt *a megtorlás ékesszavu megszemélyesítőjének*, a védőbeszédet *imént elhangzott nyilatkozatnak*, XIV. Lajos századát *a nagy századnak*, a színházat *Melpomene templomának*, az uralkodócsaládot *királyaink fenséges vérének*, a hangversenyt *zenei ünnepségnek*, a megyei parancsnokló tábornokot *a kitünő harcosnak*, az ujságokba becsúszott tévedéseket *rágalmazásnak, amely ezeknek a sajtótermékeknek a hasábjain hinti szét a mérgét*, stb. stb. — Tehát az ügyvéd az almalopás fejtegetésén kezdte, — amit nehéz feladat volt a szép stilussal összeegyeztetni; de maga Bénigne Bossuet is kénytelen volt egyik gyászbeszéde kellős közepén kitérni egy tyúkra és pompásan vágta ki magát a dologból. Az ügyvéd leszegezte, hogy az almalopás anyagilag nincs bizonyítva. Védencét, akit védői minőségében rendületlenül Champmathieunek nevezett, senki sem látta, hogy átmászott volna a falon vagy letörte volna az ágat.

Mikor letartóztatták, kezében volt ugyan ez az ág (amelyet az ügyvéd szívesebben nevezgetett *gallynak*); — de ő azt mondja, hogy a földön találta és csak úgy felszedte. Hol az ellenbizonyíték? Kétségtelen, hogy ezt az ágat letörték és elvitték, még pedig úgy, hogy átmásztak a falon, aztán a megriasztott betörő eldobta; egészen bizonyos, hogy valaki lopott. De mi bizonyítja, hogy Champmathieu a tolvaj? Egyetlenegy tény. Az, hogy valamikor fegyenc volt. Az ügyvéd nem tagadta, hogy sajnos, ez a tényállás teljesen bebizonyítottnak látszik; a vádlott Faverollesban lakott; a vádlott gyümölcsfatisztogató volt; a Champmathieu név csakugyan származhatik a Jean Mathieu névből; mindez igaz; végül négy tanu határozottan és biztosan ráismert Champmathieuben Jean Valjean gályarabra; ezekkel az adatokkal, ezekkel a tanuvallomásokkal az ügyvéd csupán védencének tagadását tudja szembeszegezni, ami az érdekelt fél tagadása; de feltéve, hogy ő Jean Valjean gályarab, vajjon ez azt bizonyítja, hogy ő az almatolvaj? Ez legfeljebb feltevés, de nem bizonyíték. A vádlott, ez igaz és a védő »legjobb meggyőződése szerint« kénytelen elismerni, »rossz védekezési rendszert« alkalmazott. Konokul tagad mindent, a tolvajlást is, azt is, hogy fegyenc volt. Helyesebb lett volna ezt az utolsó pontot illetően a beismerés, amely egészen bizonyosan megszerezte volna számára bíráinak jóindulatát; az ügyvéd tanácsolta is neki, de a vádlott makacsul visszautasította, bizonyosan abban a hiszemben, hogy mindent megment, ha semmit sem vall be. Ezt helytelenül tette. De vajjon nem kell-e számbavenni alacsonyfokú értelmét? Ez az ember szemmelláthatóan korlátolt. Hosszú szenvedése a fegyházban, hosszú nyomorúsága a fegyházon kivül egészen elállatiasította, stb. stb. Roszszul védekezett, de vajjon ez ok arra, hogy elitéljék? A Kicsi Gervais ügyéről az ügyvéd most nem akar beszélni, mert nem szerepel a bűnügyben. Az ügyvéd azzal végezte, hogy kérte az esküdtszéket és a bíróságot, hogy ha kétségtelennek látják vádlott azonosságát Jean Valjeannal, mérjék rá azokat a rendőri büntetéseket, amelyek a rendőri felügyelet alól megszökött elitéltre vonatkoznak és ne illessék azzal a szörnyű fenyítéssel, amely a visszaeső gályarabot sujtja.

Az államügyész válaszolt a védőnek. Szenvedélyesen

és dagályosan beszélt, már ahogy az államügyészek rendesen szoktak.

Üdvözölte a védőt »lovagiasságáért«, de ügyesen ki is aknázta ezt a lovagiasságot. Mindazt az engedményt, amit az ügyvéd tett, a vádlott fejére zudította. Ugy látszik, a védő elismeri, hogy a vádlott Jean Valjean. Ezt ő most leszögezi. Ez az ember tehát Jean Valjean. Ez a vád győzelme és többé nem lehet kétségbevonni. Itt ügyes kitéréssel visszanyúlt a bűn forrásaira és okaira, és az államügyész mennydörgött a romantikus iskola erkölcstelensége ellen, amely akkoriban *sátáni iskola* néven bontogatta szárnyait, amely névre a *l'Oriflamme* és a *la Quotidienne* kritikusai keresztelték; meglehetős valószinüséggel e perverz irodalom befolyásának tulajdonította Champmathieu, vagy helyesebben mondva Jean Valjean bűnét. Miután idevágó fejtegetéseit befejezte, áttért magára Jean Valjeanra. Ki ez a Jean Valjean? Következett Jean Valjean jellemzése. Undorító szörnyeteg stb. Az ilyenfajta jellemzések mintája Théramène elbeszélése, ami ugyan nincs helyén a tragédiában, azonban napról-napra kitünő szolgálatokat tesz a törvényszéki ékesszólásnak. A hallgatóság, az esküdtek »megborzongtak«. Az államügyész, miután befejezte a jellemzést, olyan szónoki lendülettel, amely arra való volt, hogy a helyi lap holnap reggeli számából tomboló lelkesedést váltson ki, — folytatta: — És ez az ember, stb. stb. stb., csavargó, koldus, foglalkozásnélküli stb. stb. — Aki elmúlt élete révén hozzászokott a bűnös cselekedetekhez és aki alig valamicskét javult meg fegyházi tartózkodása alatt, mint Kicsi Gervais megrablása is bizonyítja stb. stb. — Ez az ember, akit az országuton lopáson értek, néhány lépésnyire a faltól, amelyen átmászott, mikor még a lopott tárgyat is a kezében tartotta, tagadja a nyilvánvaló bűnt, a lopást, a bemászást, mindent tagad, még a nevét is tagadja, még a személyazonosságát is tagadja! Száz, meg száz egyéb bizonyitékon kívül, amelyekre nem térünk vissza, négy tanú ráismert: Javert, a kifogástalan Javert rendőrfelügyelő, és gyalázatának három régi társa, Brevet, Chenildieu és Cochepaille gályarabok. Mit szegez szembe ezzel a megdöbbentő egyhangúsággal? Micsoda megátalkodottság! Mondják ki a bűnöst, esküdt uraim, stb. stb. — Miközben az államügyész beszélt,

a vádlott tátott szájjal és valami olyan megdöbbenéssel hallgatta, amibe jó sok csodálkozás vegyült. Nyilvánvalóan, meglepte, hogy valaki úgy tudhat beszélni, mint ez. Időnkint, a vádbeszéd »legerélyesebb« részeinél, azokban a pillanatokban, amikor az ékesszólás feltartóztathatatlanul csap ki medréből a lesujtó jelzők áradatában és mint valami orkán, úgy borítja el a vádlottat, lassan mozgatni kezdte a fejét jobbról-balra és balról-jobbra, afféle szomorú és néma tiltakozás gyanánt, amivel a perbeszédek kezdete óta beérte. A hallgatók, akik legközelebb voltak hozzá, vagy két-három ízben is hallották, amint halkan így szólt magában : — Tessék, ez azért van, mert nem kérdezték meg Baloup urat ! — Az államügyész felhívta az esküdtszék figyelmét erre a hülye és nyilvánvalóan kiszámított viselkedésre, amely nem a gyengeelméjűségre, hanem ügyességre, ravaszkodásra vall, arra a megrögzött szokásra, hogy félre akarja vezetni az igazságszolgáltatást, és amely teljes világításban mutatja meg ennek az embernek »mélységes elvetemedettségét«. Befejezésül bejelentette fentartását a Kicsi Gervais-ügyben és szigorú ítéletet kért.

Ebben az esetben, tudjuk, a szigorú ítélet életfogytiglani kényszermunkát jelentett.

A védőügyvéd felkelt, mindenekelőtt bókolt az »államügyész úrnak« »csodálatraméltó beszédéért«, aztán felelt rá, ahogy tudott, de már lanyhábban ; nyilván kicsúszott a talaj a lábai alól.

X. Rendszeres tagadás.

Elérkezett a perbeszédek berekesztésének pillanata. Az elnök felhívta a vádlottat és a szokásos kérdést intézte hozzá : — Akar még valamit felhozni a védelmére?

A férfi csak állt, valami szörnyű sapkát gyűrt a kezében és mintha nem hallotta volna.

Az elnök megismételte a kérdést.

Ezúttal az emberünk meghallotta. Ugy látszott, hogy érti is, olyan mozdulatot tett, mint aki felébred, körüljáratta a szemeit, végignézte a közönséget, a csendőröket, az ügyvédjét, az esküdteket, a bíróságot, irtózatos öklét a padja előtt futó fakorlát párkányára fektette, tovább

nézelődött és egyszerre csak az államügyészre szegezte szemét és beszélni kezdett. Valóságos kitörés volt ez. Úgy tűnt, hogy amint a szavak összefüggéstelenül, szenvedélyesen, szaggatottan, egymás hegyén-hátán előtörtek a szájából, mintha tolongva mind egyszerre akartak volna kitódulni belőle. Ezt mondta:

— Ezt akarom mondani. Bognár voltam Párisban, még pedig éppenséggel Baloup úrnál. Kemény munka ez. A bognármesterségben az ember mindig a szabadban dolgozik, udvarokban, derék mestereknél valami fészerben, de soha zárt műhelyben, mert a hely kell, tetszik tudni. Télen úgy fázik az ember, hogy csapkod a karjaival, hogy felmelegedjék; de a mesterek ezt nem szeretik, azt mondják, hogy időpocsékolás. Kutyadolog ám, megfogni a vasat, mikor a föld jéggé van fagyva. Ebben aztán hamar elkopik az ember. Ebben a mesterségben már fiatalon öreg az ember. Negyvenéves korára vége van. Én ötvenhárom éves vagyok, éppen eleget szenvedtem. És aztán a munkások nagyon gonoszak ám! Ha az emberfia már nem fiatal, vén fülesbagolynak, vén marhának csúfolják! Én bizony csak harminc sout kerestem napjában, a legalacsonyabb bért fizették nekem, a mesterek visszaéltek a korommal. Aztán hát volt szeretőm, aki mosni járt a folyóra. Ő is keresett valamicskét. Igy kettesben csak ment valahogy. Ő is eleget törte magát. Egész nap, esőben, hóban, szélben, ami az arcába csap az embernek, ott állni derékig a medencében; ha fagy, az is mindegy, mosni kell; vannak emberek, akiknek kevés a fehérneműjük és alig várják; ha valaki nem mos, elveszti a megbízókat. A deszkák rosszul vannak összeillesztve és mindenfelől becsöpög a víz. Az embernek a szoknyája facsaró víz alul, felül. Ez átjárja ám az embert. Dolgozott ő az Enfants-Rouges mosóintézetben is, ahol a víz csapokon folyik. Az ember nem áll folyóban. Az ember ott mos a csapnál és a hátamögötti medencében öblöget. Mivel ez zárt hely, az ember nem fázik úgy. De rettenetes a forró víz gőze, szinte kimarja a szemét. Esti hét órakor jött haza és nagyon hamar lefeküdt; olyan fáradt volt. Az ura verte. Már meghalt az asszony. Nem nagyon voltunk boldogok. Derék nő volt, nem járt a táncba, nagyon csöndes teremtés. Emlékszem, hogy egyszer, húshagyókedden nyolc órakor már ágyba feküdt. Nohát. Én igazat

mondok. Csak kérdezzék meg. Ő, no igen, kérdezzék meg! Milyen buta vagyok. Páris valóságos tenger. Ki ismeri ott Champmathieu bácsit? Mégis megnevezem Baloup urat. Kérdezősködjenek Baloup úrnál. Végtére is azt sem tudom, mit akarnak tőlem.

Az ember elhallgatott és csak állt. Mindezt hangosan, hadarva, rekedt, nyers és fátyolozott hangon mondotta el, afféle izgatott és vad együgyüséggel. Egyszer meg is állt közben, hogy köszöntsön valakit a hallgatóságban. A mindenféle állítás, amit csak úgy találomra dobott ki magából, úgy tört ki belőle, mint a csuklás és mindegyik állítását olyan mozdulattal kisérte, mint a favágó, aki fát hasogat. Mikor bevégezte, a hallgatóságban felharsant a kacagás. Nézte a közönséget és mikor látta, hogy nevetnek és nem tudta, miért, maga is nevetni kezdett.

Szomorú látvány volt.

Az elnök, figyelmes és jóindulatú ember létére, megszólalt.

Emlékeztette az esküdt urakat, hogy Baloup urat, az egykori bognármestert, akinél a vádlott állítólag alkalmaztatásban volt, hiába idézték meg. Csődbe került és nem tudták megtalálni. Aztán a vádlotthoz fordult, felszólította, hogy hallgassa meg, amit mondani akar és folytatta: — Maga olyan helyzetben van, amikor az embernek magába kell szállnia. A legsúlyosabb gyanúk nehezednek magára és főbenjáró következményeket vonhatnak maguk után. Vádlott, utoljára szólítom fel a maga érdekében, magyarázza meg világosan ezt a két dolgot: Először is átmászott-e a Pierron-kert falán, letörte-e az ágat és ellopta-e az almát, vagyis elkövette-e a betöréses lopás bűntettét, igen vagy nem? Másodszor maga-e Jean Valjean, a kiszabadult fegyenc, igen vagy nem?

A vádlott elégült arccal rázta meg a fejét, mint aki jól megértette és tudja, hogy mit fog felelni. Szóra nyitotta a száját, az elnök felé fordult és megszólalt:

— Először is . . .

Aztán nézegette a sapkáját, nézegette a mennyezetet és elhallgatott.

— Vádlott, — szólalt meg az államügyész szigorú hangon, — ide figyeljen. Maga nem felelt semmire sem, amit kérdeznek. A zavara ítéletet mond magára. Nyilvánvaló, hogy magát nem Champmathieunek hívják,

hanem hogy maga Jean Valjean fegyenc, aki mindjárt elejétől fogva a Jean Mathieu név alá rejtőzködött, mert a Mathieu név volt anyjának a családi neve, nyilvánvaló, hogy maga járt Auvergneben, továbbá, hogy Faverollesban született, ahol gyümölcsfatisztogató volt. Nyilvánvaló az is, hogy betörés útján lopta az érett almát a Pierron-kertben. Az esküdt urak majd mérlegelik.

A vádlott végül is leült. Amint az államügyész bevégezte, hirtelen felpattant és kiabálni kezdett:

— Maga, maga nagyon gonosz ember! Hát ezt akartam mondani. Csak előbb nem jutott eszembe. Én nem loptam semmit. Én olyan ember vagyok, aki nem mindennap eszik. Aillyből jöttem, mendegéltem a határban olyan záporeső után, hogy egészen sárga volt tőle a mező, még a pocsolyákban is szinig állt a víz és a homokból az országút mentén csak apró kis fűszálak látszottak ki, és ekkor találtam a földön egy almával megrakott letört ágat, felvettem az ágat, de nem tudtam, hogy bajt hoz a fejemre. Három hónapja, hogy börtönben vagyok és hogy ide-oda ráncigálnak. Végre is nem tudom megmondani, mindenki ellenem beszél, azt mondják: felelj! a csendőr jó fiú, meglöki a könyökömet és halkan odaszól: felelj hát. Én nem tudom megmagyarázni, én nem jártam iskolába, én szegény ember vagyok. Hát itt a hiba, hogy nem látják be. Én nem loptam, én csak felvettem a földről azt a micsodát, ami ott volt. Maga mindig azt hajtogatja: Jean Valjean, Jean Mathieu! Én nem ismerem ezeket az embereket. Ezek valami parasztok. Én Baloup úrnál dolgoztam a Boulevard de l'Hopital-on. Engem Champmathieunek hivnak. Furfangos egy ember maga, hogy meg tudja mondani, hol születtem. Én bizony nem tudom. Nincs mindenkinek háza, hogy abban jőjjön a világra. Ez nagyon kényelmes volna. Én azt hiszem, hogy az apám, meg az anyám olyan emberek voltak, akik ide-oda vándoroltak. Én így tudom. Gyerekkoromban Kicsinek hívtak, most Öregnek hivnak. Hát ezek a keresztneveim. Értse úgy, ahogy akarja. Voltam Auvergneben, voltam Faverollesban, teringettét! No és aztán? hát nem lehetett az ember Auvergneben és nem lehetett Faverollesban, csak ha gályarab volt? Én azt mondom magának, hogy én nem loptam és hogy én a Champmathieu bácsi vagyok. Baloup úrnál voltam én, volt állandó lakásom. Már únom végre

is a maga butaságait! Hát mégis miért fenekedik úgy rám mindenki?

Az államügyész még mindig állt; az elnökhöz intézte szavait:

— Elnök úr, a vádlott zavaros, de nagyon ügyes tagadásával szemben, amellyel félkegyelműnek tetteti magát, ami azonban nem fog sikerülni neki, — erre lesz gondunk, — kérjük, hogy kegyeskedjék és kegyeskedjék a bíróság is újból a terembe szólítani Brevet, Cochepaille és Chenildieu fegyenceket és Javert rendőrfelügyelőt és mégegyszer és utoljára kihallgatni őket a vádlott és Jean Valjean fegyenc személyazonosságára vonatkozólag.

— Figyelmeztetem az államügyész urat, — felelte az elnök, — hogy Javert rendőrfelügyelő, akit hivatalos kötelességei visszaszólítottak a szomszéd megye székhelyére, mihelyt vallomását megtette, távozott a tárgyalóteremből és még a városból is. Erre mi adtunk neki felhatalmazást, az államügyész úrnak és a vádlott védőjének szives hozzájárulásával.

— Ez igaz, elnök úr, — szólalt fel ujra az államügyész. — Javert úr távollétében azt hiszem, emlékezetükbe kell idéznem az esküdt uraknak azt, amit ő néhány órával előbb itt vallott. Javert köztiszteletben álló ember, aki alsóbbrangu, de fontos állásának becsületet szerez szigoru és kérlelhetetlen egyenességével. Ime a vallomásának a szövege: — Nincs szükségem erkölcsi feltevésekre és anyagi bizonyítékokra, amelyek a vádlott tagadását meghazudtolják. Határozottan felismerem. Ennek az embernek nem Champmathieu a neve, ez egy Jean Valjean nevü nagyon gonosz és nagyon félelmetes volt fegyenc. Mikor a büntetését kitöltötte, csak végtelenül nehéz szivvel bocsátották szabadon. Tizenkilenc évi kényszermunkát töltött ki rablásért. Ötször vagy hatszor próbált megszökni. A Kicsi Gervais megrablásán és a Pierron-kerti lopáson kivül alapos a gyanum, hogy még egy lopás terheli a lelkét, amit a boldogult dignei püspök őnagyságánál követett el. Gyakran láttam őt abban az időben, amikor segédbörtönőr voltam a touloni fegyházban. Ismétlem: határozottan felismerem.

Ugy látszott, hogy ez a rendkívül pontos vallomás élénk hatást tett a közönségre és az esküdtszékre. Az államügyész azzal a kéréssel végezte szavait, hogy Javert

távollétében hallgassák ki újból és kérdezzék ki ünnepélyesen a másik három tanut, Brevet-t, Chenildieut és Cochepailet.

Az elnök parancsot adott az egyik ajtónállónak és egy pillanattal utóbb nyilt a tanuk szobájának ajtaja. Az ajtónálló és a csendőr, aki karhatalom gyanánt volt vele, bevezette Brevet fegyencet. A hallgatóság feszülten várakozott és minden ember melle úgy zihált, mintha valamennyinek egyetlen-egy közös szíve lett volna.

Brevet, az egykori gályarab, a központi fegyházak fekete és szürke rabruháját viselte. Brevet hatvan éves ember volt és valahogy félig üzletember és félig gazemberarcú. Ez a kettő néha párosul egymással. A börtönben, ahová ujabb bűncselekmények miatt került, afféle porkoláb lett belőle. Olyan ember volt, akiről a főnökei ezt mondják : Igyekszik hasznossá tenni magát. A lelkészek kedvező vallomást tettek vallásosságáról. Nem szabad felednünk, hogy mindez a restauráció alatt történt.

— Brevet, — kezdte az elnök, — maga meggyalázó bűntetést kapott és nem tehet esküt . . .

Brevet lesütötte a szemét.

— Mégis, — folytatta az elnök, — még az olyan emberben is, akit a törvény megbélyegzett, megmaradhatott az isteni irgalmasság jóvoltából a becsület és az igazság érzése. Erre az érzésre hivatkozom ebben a döntő órában. Ha még ez megvan magában és én remélem, hogy megvan, gondolja meg jól, mielőtt felel a kérdésemre, vegye tekintetbe egyfelől ezt az embert, akit egy szavával tönkretehet, másfelől az igazságot, amelyre egyetlen szavával fényt deríthet. A pillanat ünnepélyes és ha azt hiszi, hogy tévedett, még mindig van ideje visszavonni a vallomását. — Vádlott, álljon fel. — Brevet, nézze meg jól a vádlottat, szedje össze az emlékeit és hitére és lelkiismeretére mondja meg nekünk, megmarad-e amellett, hogy felismeri ebben az emberben egykori fegyenctársát, Jean Valjeant.

Brevet megnézte a vádlottat, aztán a bíróság felé fordult.

— Megismerem, elnök úr. Én voltam az első, aki felismertem és megmaradok mellette. Ez az ember Jean Valjean. 1796-ban került Toulonba és 1815-ben szabadult. Én egy évvel utána szabadultam. Most olyan bárgyúnak

látszik, bizonyosan a kora is oka ennek a bárgyúságnak ; a fegyházban alattomos volt. Határozottan ráismerek.

— Üljön le, — szólt az elnök. — Vádlott, maradjon állva.

Bevezették Chenildieut, aki vörös rabruhájának és zöld sapkájának tanusága szerint életfogytiglani kényszermunkára volt ítélve. A touloni fegyházban töltötte bűntetését, ahonnan kihozták erre a tárgyalásra. Körülbelül ötven éves, alacsony, élénk, ráncos, sovány, sárga, kihívó, lázas emberke volt, akinek minden tagján és egész testén valamiféle beteges gyengeség áradt el s a tekintetében határtalan erő sugárzott. Fegyenctársai a Je-nie-Dieu (tagadom Istent) csúfnevet adták neki.

Az elnök körülbelül ugyanazokat a szavakat intézte hozzá, mint Brevethez. Abban a pillanatban, mikor azt említette, hogy megbecstelenítő bűntetése megfosztja az eskütétel jogától, Chenildieu felkapta a fejét és szembenézett a hallgatósággal. Az elnök figyelmeztette, hogy szedje össze magát és mint Brevettől, megkérdezte, vajjon megmarad-e amellett, hogy felismeri a vádlottat.

Chenildieu kacagásra fakadt.

— Teringettét! Hogy fölismerem-e! Öt évig egy láncra voltunk verve. Hát tagadod, öregem?

— Üljön le, — szólt rá az elnök.

Az ajtónálló bevezette Cochepaillet. Ez is életfogytiglani kényszermunkára volt ítélve, a fegyházból jött és vörös rabruhában volt, mint Chenildieu, lourdesi parasztember volt, afféle pirenei félmedve. Nyájait őrizte a hegyekben és pásztorból rablóvá züllött. Cochepaille éppen olyan vad volt és még hülyébbnek látszott, mint a vádlott. Egyike volt azoknak a szerencsétlen embereknek, akiket a természet vadállatokká kezdett faragni, a társadalom azonban gályarabokul fejezte be őket.

Az elnök megpróbálta néhány érzelmes és komoly szóval felrázni és mint a másik kettőtől, tőle is azt kérdezte, vajjon megmarad-e amellett ingadozás és habozás nélkül, hogy felismeri ezt az előtte álló embert.

— Ez Jean Valjean — mondta Cochepaille. — Még hozzá úgy nevezgették, hogy Jean-le-Cric, olyan erős volt.

Ennek a nyilvánvalón jóhiszemü és őszinte három embernek a vallomása egymásután a vádlottra nézve baljóslatú morgást támasztott a hallgatóságban, és ez a morgás

egyre nőtt és egyre hosszabban elnyúlt, valahányszor újabb nyilatkozat csatlakozott a megelőzőhöz. Maga a vádlott döbbent arccal hallgatott, ami a vád szerint fő-fő eszköze volt a védekezésének. A mellette ülő csendőrök hallották, amint az első vallomásra ezt dünnyögte a foga között: No hát! itt az egyik! A második után hangosabban, szinte elégedett arccal mondta: Jól van! A harmadik után fölkiáltott: Nagyszerű!

Az elnök rászólt:

— Vádlott, hallotta? Van-e valami megjegyzése?

Igy felelt:

— Én azt mondom: nagyszerű!

Zúgás morajlott végig a közönségen és szinte az esküdteket is magával ragadta. Nyilvánvaló, hogy ennek az embernek vége van.

— Ajtónállók! — szólt le az elnök — teremtsenek csendet. A kihallgatásokat befejezem.

Ebben a pillanatban mozgolódás támadt az elnök táján. Egy hang harsant fel, amely ezt kiáltotta:

— Brevet, Chenildieu, Cochepaille! Ide nézzetek!

Mindazok, akik hallották ezt a hangot, úgy érezték, hogy megfagy bennük a vér, olyan siralmas és rettenetes volt. Minden szem arra a pontra szegeződött, ahol ez a hang felharsant. A kiváltságos hallgatók között ülő egyik férfi, akinek a bíróság háta mögött volt a helye, felállt, felrántotta a korlát sorompóját, amely elválasztja a törvényszéket a teremtől és ott állt a tárgyalóterem közepén. Az elnök, az államügyész, Bamatabois úr, húsz ember is felismerte és egyszerre kiáltotta:

— Madeleine úr!

XI. Champmathieu egyik ámulatból a másikba esik.

Csakugyan ő volt. A jegyző lámpája megvilágította az arcát. Kezében tartotta a kalapját, a ruházata egészen rendben volt, kabátja gondosan végig begombolva. Nagyon sápadt volt és könnyedén remegett. A haja, amely Arrasba érkezésekor még csak szürkülő volt, most hófehérre vált. Az alatt az egy óra alatt, amit itt töltött, megőszült.

Minden fej feléje fordult. Leírhatatlan volt az izgalom. A hallgatóság egy pillanatra megingott. Az a hang

olyan szívbemarkoló volt, az a férfi, aki itt állt, olyan nyugodtnak látszott, hogy az első pillanatban nem értették a dolgot. Kérdezgették egymástól, hogy kicsoda kiáltott. Nem tudták elhinni, hogy ebből a nyugodt emberből szakadt fel ez a borzalmas kiáltás.

Azonban ez a határozatlanság csupán néhány másodpercig tartott. Mielőtt még az elnök és az államügyész egyetlen szót szólhatott volna, mielőtt még a csendőrök és az ajtónállók egyetlen mozdulatot tehettek volna, az a férfi, akit ebben a pillanatban még mindenki Madeleine úrnak nevezett, odalépett Cochepaille, Brevet és Chenildieu tanúkhoz.

— Nem ismertek rám? — kérdezte.

Mind a hárman hallgattak és csak fejmozdulattal jelezték, hogy nem ismerik. Cochepaille ijedtében katonásan tisztelgett. Madeleine úr az esküdtek és a bíróság felé fordult és csendes hangon így szólt:

— Esküdt uraim, mentsék fel a vádlottat. Elnök úr, tartóztasson le. Az az ember, akit önök keresnek, nem ő, én vagyok. Én vagyok Jean Valjean.

Mindenki visszafojtotta a lélegzetét. A megdöbbenés első izgalmát síri csend követte. A teremben valami afféle vallásos borzongást éteztek, amely megragadja a tömeget, mikor valami nagy esemény történik.

Az elnök arcán azonban részvét és szomorúság tükröződött; futó pillantást váltott az államügyésszel és halkan néhány szót szólt az itélőbiráknak. Odafordult a közönséghez és olyan hangsúllyal, amelyet mindenki megértett, ezt kérdezte:

— Van-e itt orvos?!

Az államügyész szólásra emelkedett:

— Esküdt uraim, ez a különös és váratlan esemény, amely megzavarja a tárgyalást, bennünk is ugyanolyan érzelmet kelt, mint önökben, amelyet nem kell ecsetelni. Önök mindnyájan ismerik legalább hírből a tiszteletreméltó Madeleine urat, Montreuil-sur-mer polgármesterét. Ha van itt orvos a hallgatóságban, akkor csatlakozunk az elnök úrhoz és kérjük, sziveskedjék gondozásába venni Madeleine urat és hazavinni a lakására.

Madeleine úr nem engedte, hogy az államügyész befejezze szavait. Szelid és fölényes hangon félbeszakította. Itt következnek azok a szavak, amiket mondott;

itt következnek szószerint, úgy amint közvetlenül a tárgyalás után leirta ennek a jelenetnek egyik tanúja, úgy, amint még ma, ide s tova negyven év multán is a fülükbe csengenek azoknak, akik hallották.

— Köszönöm, államügyész úr, nem vagyok őrült. Majd meglátja. Önök már-már nagy hibát követtek el, bocsássák szabadon ezt az embert, én kötelességet teljesítek, én vagyok az a szerencsétlen elitélt. Én vagyok az egyetlen, aki itt tisztán lát és én az igazságot mondom önöknek. Azt, amit én cselekszem ebben a pillanatban, látja az Isten, aki a mennyben van, és ez nekem elég. Idegen név alatt rejtőzködtem; de meggazdagodtam, polgármester vált belőlem; vissza akartam térni a tisztességes emberek közé. Ugy látszik, hogy ez lehetetlen. Elvégre van sok minden, amit én nem mondhatok el, nem mesélem el önöknek az életemet, egyszer majd úgyis megtudják. Megloptam a főtisztelendő püspök urat, ez igaz, megloptam Kicsi Gervaist, ez igaz. Igazuk volt, mikor azt mondták önöknek, hogy Jean Valjean nagyon veszedelmes gonosztevő. De talán nem mindenben én vagyok a hibás. Hallgassanak meg, bíró urak, az olyan embernek, aki olyan mélyre süllyedt, mint én, nincs joga ágaskodni a gondviselés ellen és tanácsot osztogatni a társadalomnak, de nézzék csak, a gyalázat, amelyből megpróbáltam kimenekülni, ártalmas egy dolog. A gályák kialakitják a gályarabokat. Ezt szíveskedjenek tudomásul venni. Mielőtt a fegyházba kerültem, korlátolt értelmességű szegény parasztember voltam, afféle félkegyelmű; a fegyház megváltoztatott. Bárgyu voltam, gonosszá váltam; tuskó voltam, tüzes fahasábbá váltam. Később a kegyelem és a jóság megmentett, mint ahogy a szigorúság elveszejtett. De bocsánat, önök nem értheték meg azt, amit én itt beszélek. A lakásomon a kandalló hamujában, megtalálják majd azt az ezüstpénzdarabot, amelyet hét évvel ezelőtt Kicsi Gervaistől elraboltam. Több mondanivalóm nincs. Tartóztassanak le. Istenem! az államügyész úr fejét rázza és azt mondja: Madeleine úr megőrült; ön nem hisz nekem! Ez lesujtó. Legalább ne itéljék el ezt az embert! Hogyan! Ezek nem ismernek rám! Szeretném, ha Javert itt volna. Ő, ő ugyan rám ismerne!

Nincs szó, amely ki tudná fejezni, hogy milyen szelid és szomorú mélabú áradt a szavaiból.

Odafordult a három fegyenchez :

— Nos, én felismerlek benneteket ! Brevet ! emlékszel ?...

Elhallgatott, habozott egy pillanatig, aztán folytatta :

— Emlékszel azokra a kockás kötött nadrágtartókra, amiket a fegyházban viseltél ?

Brevet-t mintha végigrázta volna a döbbenet és tetőtől-talpig riadtan nézett végig rajta. Ő csak folytatta :

— Chenildieu, aki magad nevezted el magadat Jenie-Dieu-nek, neked mély égési forradás van a jobb válladon, mert egyszer odanyomtad a válladat a szénparázzsal teli melegítőhöz, hogy eltüntesd a T. R. P. betüket, amelyeket azonban még mindig látni. Felelj, igaz ez ?

— Igaz, — hagyta helyben Chenildieu.

Odafordult Cochepaillehoz :

— Cochepaille, neked a balkarod csuklója felett lőporral, kék betűkkel be van égetve egy dátum. Ez a dátum az a nap, amelyen a császár Cannesban partra szállt, 1815 március 1. Tűrd fel a zubbonyod ujját.

Cochepaille feltűrte az ujját, körüskörül minden tekintet a meztelen karjára szegződött. Egy csendőr odatartotta a lámpát : a dátum ott volt.

A szerencsétlen férfi odafordult a hallgatóság és a birák felé, olyan mosollyal, amelyre elfacsarodik a szívük azoknak, akik látták, valahányszor rágondolnak. Ez a diadal mosolya volt, ez a kétségbeesés mosolya volt.

— Jól láthatják, — szólt, — hogy én vagyok Jean Valjean.

Nem voltak már ebben a teremben sem birák, sem vádlók, sem csendőrök ; csak kimeredt szemek és megindult szívek voltak. Senki sem emlékezett már rá, hogy mi is az a szerep, amit itt be kell töltenie ; az államügyész elfeledte, hogy vádolni van itt, az elnök, hogy elnökölni van itt, a védő, hogy védeni van itt. Megdöbbentő dolog : egyetlen kérdést sem intéztek hozzá, egyetlen hatósági személy sem avatkozott a dologba. A felséges látványokat jellemzi, hogy minden lelket hatalmukba ejtenek és hogy minden tanut nézővé változtatnak. Talán senki sem adott számot magának arról, hogy mit érzett ; bizonyosan senki sem állapította meg magában, hogy itt valami nagyszerű fényesség lobbant fel előtte ; belül mindenki érezte a káprázatot.

Nyilvánvaló volt, hogy Jean Valjean áll előttük.

Ez napnál világosabb volt. Ennek az embernek megjelenése elegendő volt arra, hogy világosságot derítsen erre az ügyre, amely az előző pillanatban még olyan homályos volt. Anélkül, hogy ezentúl bármiféle magyarázatra lett volna szükség, ez az egész tömeg, mint egy hirtelen kinyilatkoztatás révén, azonnal és egyetlen pillanat alatt megértette ennek a férfinak egyszerű és magasztos történetét, aki feladta magát, hogy ne ítéljenek el mást helyette. A részletek, az ingadozások, a lehetséges apró ellenkezések elvesztek ebben a hatalmasan tündöklő tényben.

Ez a benyomás gyorsan elröppent, de pillanatnyilag ellentállhatatlan volt.

— Nem akarom tovább zavarni a tárgyalást, — folytatta Jean Valjean. — Távozom, minthogy nem tartóztattak le. Több elintéznivalóm van még. Az államügyész úr tudja, ki vagyok, tudja, hova megyek, akkor tartóztat le, amikor akarja.

Megindult a kijárat felé. Egy hang sem emelkedett, egyetlen kar sem nyúlt ki, hogy útját állja. Utat nyitottak előtte. Ebben a pillanatban valami megnevezhetetlen szentség áradt el rajta, amelynek hatása alatt a tömeg meghátrál és utat nyit egy ember előtt. Lassú léptekkel haladt át a tömegen. Sohasem tudták meg, ki nyitotta ki az ajtót, de bizonyos, hogy az ajtó nyitva volt, mikor oda ért. Amint odaért, megfordult és így szólt :

— Államügyész úr, mindig rendelkezésére állok.

Aztán a hallgatósághoz fordult :

— Önök mind, mind, akik itt vannak, szánalomraméltónak tartanak engem, úgy-e? Istenem ! ha arra gondolok, hogy majdnem mit cselekedtem, irigylésreméltónak érzem magamat. Mégis jobban szerettem volna, ha mindez nem történik meg.

Kiment és az ajtó becsukódott, mint ahogy kinyilt, mert azok, akik valami fenséges cselekedetet hajtanak végre, mindig bizonyosak lehetnek felőle, hogy valaki kezükre jár a tömegben.

Nem egészen egy óra mulva az esküdtek igazmondása minden vád alól felmentette a Champmathieu nevezetü vádlottat ; és Champmathieu, akit haladéktalanul szabadlábra helyeztek, álmélkodva távozott, azt hitte, hogy ezek az emberek mind megbolondultak és nem értett semmit ebből az egész látomásból.

NYOLCADIK KÖNYV.

Visszavágás

I. Milyen tükörben nézi Madeleine úr a haját.

Derengeni kezdett a nappal. Fantinenak lázas és álmatlan éjszakája volt, amelyet különben boldog álomképek töltöttek be ; reggel elaludt. Simplicia nővér, aki virrasztott mellette, az alvását arra használta, hogy kiment friss kinafőzetet készíteni. A derék nővér már néhány perce a betegszoba laboratóriumában volt és odahajolt a gyógyszerek és a fiolái fölé és egészen közelről nézte őket a köd miatt, amellyel a szürkület vonja be a tárgyakat. Egyszerre csak hátranézett és halkan felsikoltott. Madeleine úr állt előtte. Nesztelenül lépett be.

— Ön az, polgármester úr? — kiáltott fel.

Halkan felelt rá :

— Hogy van ez a szegény leány?

— Nem ép rosszul ebben a pillanatban. De mi bizony nagyon nyugtalanok voltunk !

Elmondta neki, hogy mi történt, hogy Fantine az este nagyon rosszul volt és hogy most jobban van, mert azt hiszi, hogy a polgármester úr a gyermekéért ment Montfermeilbe. A nővér nem mert kérdést intézni a polgármester úrhoz, de nagyon jól látta az arcán, hogy nem onnan jött.

— Mindez rendben van, — szólalt meg, — helyesen tette, hogy nem ábrándította ki.

— Igen, — válaszolt a nővér — de most, polgármester úr, ha meglátja önt és ha nem látja a gyermekét, mit mondunk neki?

Madeleine úr egy pillanatra elrévedezett.

— Majd sugall valamit az Isten — mondta.

— Csakhogy nem lehet hazudni — suttogta halkan a nővér.

A szobában teljes nappali világosság áradt el. Belevilágított Madeleine úr arcába. A nővér véletlenül feltekintett.

— Istenem, uram! — sikoltott fel — mi történt önnel? a haja hófehér!

— Fehér! — mondta utána Madeleine úr.

Simplicia nővérnek nem volt tükre; feltúrt valami fiókot és kihúzott belőle egy kis tükröt, amelyet a kórházi orvos szokott használni, hogy megállapítsa, vajjon meghalt-e egy-egy beteg vagy lélegzik-e még. Madeleine úr fogta a tükröt, megnézte benne a haját és megszólalt: Ejnye!

Közömbösen mondta ki ezt a szót és mintha más valamire gondolt volna.

A nővért valami megnevezhetetlen titok dermesztette meg, amelyet ebben az egész dologban megsejtett.

Madeleine úr megkérdezte:

— Láthatom?

— Hát polgármester úr nem hozatja ide a gyermekét? — kérdezte a nővér, aki alig merte ezt a kérdést megkockáztatni.

— Dehogy nem, de legalább két-három napba beletelik.

— Ha nem látná itt a polgármester urat, — kezdte ujra félénken a nővér, — nem tudná, hogy a polgármester úr visszaérkezett, akkor könnyü volna türelemre bírni és mikor majd a gyermek megérkezik, természetesen azt gondolná, hogy polgármester úr együtt jött a gyermekkel. Igy nem kellene hazudni.

Madeleine úr mintha néhány pillanat óta elgondolkodott volna, aztán nyugodt komolysággal mondta:

— Nem, kedves nővér, látnom kell őt. Talán nagyon is sietnem kell.

Az apáca mintha nem vetett volna ügyet erre a »talán« szóra, amely homályos és furcsa jelentést adott a polgármester úr szavainak. Lesütötte a szemét, lehalkította a hangját és tisztelettel igy válaszolt:

— Ha igy van, most éppen alszik ugyan, de a polgármester úr bemehet.

Felhivta a nővér figyelmét egy ajtóra, amely rosszul zár és a csikorgása felébresztheti a beteget, aztán belépett Fantine szobájába, odament az ágyhoz és félrehuzta a függönyt. Aludt. A lélegzete azzal a tragikus zúgással tört fel a melléből, ami jellemzi ezeket a betegségeket és elfacsarja a szegény anyák szivét, mikor

éjszaka ott virrasztanak halálra vált és alvó gyermekük mellett. De ez a kinos lélegzés alig zavarta azt a kimondhatatlan derűt, amely elömlött az arcán és amelytől álmában egészen átszellemült. A sápadtsága fehérségre halványodott; az arca égő vörösre gyulladt. Hosszú szőke pillái, egyetlen szépsége, amely szüzességéből és ifjuságából megmaradt, lezártan és lehunytan is megremegett. Egész alakja remegett, mintha szárnyait bontogatta volna és akarta volna kitárni és fel akart volna repülni, az ember nem látta őket, de érezte a rezzenésüket. Ha így látja valaki, el sem hitte volna, hogy ez a beteg ugyszólván a halál révén van. Inkább olyasvalakihez hasonlított, aki fel akar röppenni, nem olyasvalakihez, aki haldoklik.

Az ág, valahányszor kéz közeledik hozzá, hogy virágot szakítson róla, megremeg, és mintha el akarna bujni és mintha egyúttal kinálkoznék. Az emberi test remeg meg így, amikor eljő az a pillanat, amelyben a halál titokzatos ujjai letépik a lelkét.

Madeleine úr egy darabig mozdulatlanul állt az ágy mellett, hol a beteget, hol a feszületet nézte, mint két hónappal ezelőtt, azon a napon, amikor először látogatta meg ezen a menedékhelyen. Megint mind a ketten ugyanabban a helyzetben voltak: a leány aludt, ő imádkozott; csak most, két hónap multán, a leány haja őszbe csavarodott és az ő haja hófehérre vált.

A nővér nem jött be vele. Ott állt az ágy mellett, ujját a szájára szorította, mintha lett volna valaki a szobában, akinek intene, hogy ne beszéljen.

A leány kinyitotta a szemét, meglátta és nyugodt mosollyal ezt kérdezte:

— És Cosette?

II. Fantine boldog.

Sem meglepett, sem örvendező mozdulatot nem tett; maga volt a megtestesült öröm. Ezt az egyszerű kérdést: — És Cosette? olyan mélységes hittel, annyi biztossággal, a nyugtalanság és a kétség halvány árnyéka nélkül tette fel, hogy a polgármester nem tudott mit mondani neki. Fantine folytatta:

— Tudtam, hogy ön itt van. Aludtam, de láttam.

Már régóta látom. Egész éjjel szemmel kisértem. Önt dicsőség övezte és mindenféle mennyei alakok rajzották körül.

Madeleine tekintetét a feszületre emelte.

— Csakhogy, — folytatta a leány, mondja meg hát, hol van Cosette? Miért nem tették ide az ágyamra, hogy itt legyen, mire felébredek?

Madeleine úr gépiesen olyasvalamit felelt, amire később sohasem tudott visszaemlékezni.

Szerencsére az orvos, akiért üzentek, megérkezett. Segítségére jött Madeleine úrnak.

— Gyermekem, — szólalt meg az orvos, — csillapodjék. A gyermeke itt van.

Fantine szemei megragyogtak és fénnyel árasztották el az egész arcát. Olyan arckifejezéssel kulcsolta össze kezeit, amelyben benne volt mindaz a szelídség és egyúttal mindaz a szenvedély, ami csak az imában lehet.

— Ő! — kiáltott fel, — hozzák ide!

Megindító anyai csalódás! Cosette még mindig olyan kis gyermek volt az ő képzeletében, akit hordozni kellett.

— Még nem, — tiltakozott az orvos, — most még nem. Még van egy kis láza. Gyermekének a látása felizgatja és megárt. Előbb meg kell gyógyulnia.

Szenvedélyesen a szavába vágott.

— De én meggyógyultam már! én mondom, hogy meggyógyultam! Nagy szamár ez az orvos! Nahát! látni akarom a gyermekemet, látni akarom!

— Látja, — pirongatta az orvos, — hogyan felizgatja magát. Mindaddig, míg ilyen állapotban lesz, nem engedem meg, hogy megkapja a gyermekét. Nem elég csak látni a gyermeket, élni kell érte. Ha majd okosan viselkedik, magam hozom ide.

A szegény anya lecsüggesztette a fejét.

— Doktor úr, bocsánatot kérek, igazán szívből bocsánatot kérek. Többé nem fogok úgy beszélni, ahogy az előbb beszéltem, annyi szerencsétlenség ért, hogy néha nem is tudom, hogy mit beszélek. Én nem értem, ön fél az izgalomtól, én várni fogok, ameddig akarja, de esküszöm, hogy nem ártott volna meg, ha megláttam volna a kislányomat. Ugy is látom, tegnap este óta le nem veszem róla a szememet, tudja? ha most idehoznák, csendesen beszélgetni kezdenék vele. Ez volna az egész. Hát nem nagyon

természetes-e, hogy szeretném látni a gyermeket, akiért elmentek Montfermeilbe? Én nem haragszom. Jól tudom, hogy boldog leszek. Egész éjjel fehér valamiket láttam és valakiket, akik rám mosolyogtak. Amikor a doktor úr akarja, idehozza majd Cosette-emet. Már nincs lázam, hiszen meggyógyultam ; világosan érzem, hogy már nincs semmi bajom ; de úgy teszek, mintha beteg volnék és meg se moccanok, hogy örömet szerezzek az itteni nővéreknek. Ha látni fogják, hogy milyen nyugodtan viselkedem, azt mondják majd : oda kell neki adni a gyermekét.

Madeleine úr leült az ágy mellett egy székre. Fantine odafordult felé ; szemmelláthatóan erőlködött, hogy nyugodtnak és igazán okosnak lássék, mint ahogy ő maga mondta a betegségnek abban az ernyedtségében, amely úgy hasonlít a gyermekességhez, csak hogy ha látják, hogy milyen nyugodt, ne akadékoskodjanak és hozzák oda neki Cosette-et. Mindazonáltal, bármennyire fékezte is magát, nem állhatta meg, hogy ezer meg ezer kérdést ne intézzen Madeleine úrhoz.

— Jól utazott, polgármester úr ? Ó ! milyen jó is ön, hogy elment érte ! Csak azt mondja meg, hogy milyen. Jól bírta az utat? Jaj ! nem fog megismerni ! Szegény kicsikém, annyi idő óta elfelejtett ! A gyermeknek nincs még emlékezőtehetsége. Olyan, mint a madár. Ma lát valamit és holnap másvalamit és többé egyikre sem gondol. Volt-e legalább tiszta fehérneműje? Ezek a Thénardierék tisztán tartották-e? Hogyan táplálták? Ó ! mennyit szenvedtem, ha tudnák ! mikor felvetettem magamban mindezeket a kérdéseket nyomorúságom idején ! Most elmúlt. Olyan jó kedvem van. Ó ! Mennyire szeretném látni. Polgármester úr szépnek tartja? Ugy-e, hogy szép a kislány? Ugyancsak fázhattak abban a gyorskocsiban ! Hát csakugyan nem lehetne idehozni egyetlen kis pillanatra sem? Aztán megint rögtön elvinnék. Mondja ! Ön a polgármester, ha ön is úgy akarná !

Madeleine megfogta a kezét : — Cosette szép, — felelte, — Cosette jól van, hamarosan meg fogja látni, de nyugodjék meg. Nagyon is élénken beszél és aztán a karja is kilóg az ágyból és ettől majd köhögni fog.

Csakugyan, Fantinenak csaknem minden szavát köhögési rohamok szakították meg.

Fantine nem zúgolódott, félt, hogy eljátszotta nagyon

is szenvedélyes panaszkodásaival azt a bizalmat, amelyet fel akart ébreszteni és közömbös dolgokról kezdett beszélni.

— Montfermeil elég szép, úgy-e? Nyáron kirándulásokat tesznek oda. Ezeknek a Thénardieréknek jól megy a dolguk? Nem valami sok ember fordul meg náluk. Ez a fogadó afféle lebuj.

Madeleine úr még mindig fogta a kezét és szorongón nézett a lányra; nyilvánvaló volt, hogy azért jött, hogy elmondjon neki bizonyos dolgokat, amelyektől azonban most gondolatban visszatorpant. Az orvos a látogatása után eltávozott. Simplicia nővér egyedül maradt mellettük.

Azonban a némaság közepette Fantine egyszerre csak felkiáltott:

— Hallom a hangját! Istenem! Hallom a hangját.

Kinyujtotta a karját, hogy maradjanak csendben körülötte, visszafojtotta a lélegzetét és révülten hallgatódzott.

Valami kis gyermek játszott az udvaron; a kapusnénak, vagy valamelyik munkásasszonynak a gyermeke. Egyike volt ez azoknak a véletleneknek, amelyek mindig előfordulnak s amelyek mintha hozzátartoznának a gyászos események titokzatos játékához. A gyermek kislány volt, jött, ment, szaladgált, hogy felmelegedjék, hangosan kacagott és dalolt. Ó jaj! mibe nem vegyülnek bele a gyermekek játékai! Ennek a kislánynak a dalát hallotta Fantine.

— Ó! — kezdte újra — ez az én Cosette-em! Megismerem a hangját!

A gyermek tovább ment, amint jött, a hangja elhalt, Fantine még egy darabig hallgatódzott, aztán elborult az arca és Madeleine úr hallotta, amint halkan így szólt:

— Milyen gonosz ember ez az orvos, hogy nem engedi meglátnom a kislányomat! Még a képe is rossz ennek az embernek!

Mégis újra felbukkant gondolatainak kacagó kincse. Tovább beszélt magáról, fejét a párnán nyugtatta: — Milyen boldogok leszünk! Először is lesz egy kis kertünk! Madeleine úr megígérte. A kislányom a kertben játszik majd. Most biztosan ismeri már a betüket. Én majd meg-

nézem. És aztán majd első áldozásra megy. Ejnye! mikor is megy első áldozásra?

Számolgatni kezdett az ujjain.

— ... Egy, kettő, három, négy, ... hét éves. Öt év mulva. Fehér fátyola lesz, áttört harisnyája, olyan lesz, mint egy kis hölgy. Ó kedves jó nővér, nem is hiszi, milyen bolond vagyok, tessék, a lányom első áldozásán jár az eszem!

Felkacagott.

Madeleine úr elengedte Fantine kezét. Ugy hallgatta ezeket a szavakat, mint ahogy a siró szelet hallgatja az ember, földresütött szemmel, határtalan szemlélődésbe merült lélekkel. Egyszerre csak a lány elhallgatott, amire a férfi gépiesen felemelte a fejét. Fantine iszonyatos volt.

Már nem beszélt, már nem is lélegzett; félig felült, sovány válla kibukkant az ingéből, az arca, amely egy pillanattal előbb még sugárzott, most sápadt volt, mint az ólom és rémülettel kimeredt szemét mintha maga előtt, a szoba végében valami szörnyű dologra függesztette volna.

— Istenem! — kiáltott fel Madeleine úr. — Mi baja, Fantine?

A lány nem felelt, nem vette le a szemét arról a valamiről, amit nézett, egyik kezével megérintette Madeleine úr karját, és a másikkal intett neki, hogy nézzen hátra.

Madeleine úr megfordult és meglátta Javert-t.

III. Javert elégedett.

Elmondjuk, mi történt.

Éjfél után félegyet ütött az óra, mikor Madeleine úr távozott az arrasi esküdtszéki teremből. Éppen jókor ért vissza a fogadóba, hogy visszautazzék a postakocsival, amelyen helyet bérelt, mint emlékezhetünk rá. Valamivel hajnali hat óra előtt megérkezett Montreuil-sur-merbe, az első gondja az volt, hogy postára adta a Laffitte úrnak szóló levelet, aztán elment a betegszobába, hogy lássa Fantinet.

Közben, alig távozott az esküdtszéki tárgyalóteremből, az államügyész, amint első megdöbbenéséből magához tért, szót emelt, hogy sajnálkozásának adjon kifejezést

Montreuil-sur-mer tiszteletreméltó polgármesterének őrült cselekedetén, hogy kijelentse, hogy meggyőződését ez a furcsa eset, amelyre majd később világosság fog derülni, semmiben sem módosította és hogy kérje addig is ennek a Champmathieunek az elitéltetését, aki nyilván az igazi Jean Valjean. Az államügyész makacssága szemmellátható ellentmondásban volt mindenkinek, a közönségnek, a bíróságnak és az esküdtszéknek a meggyőződésével. A védőnek gyerekjáték volt megcáfolni ezt a felszólalást és megállapítani, hogy Madeleine úr, vagyis az igazi Jean Valjean leleplezései következtében az egész ügy fenekestül felfordult és hogy az esküdtszék szemei előtt immár ártatlan ember áll. Az ügyvéd ezzel kapcsolatban néhány, sajnos nem egészen uj megjegyzést tett, bizonyos bírói tévedésekre stb. stb., az elnök összefoglalásában csatlakozott a védőhöz és az esküdtszék néhány perc alatt felmentette Champmathieut.

Csakhogy az államügyésznek Jean Valjean kellett és minthogy Champmathieu kisiklott a kezéből, Madeleinere fanyalodott.

Közvetlenül azután, hogy Champmathieut szabadlábra helyezték, az államügyész visszavonult az elnökkel. Tanácskoztak »a montreuil-sur-meri polgármester úr elfogatásának szükségszerűségéről«. Ez a cifra kifejezés az államügyész úrtól származik, amelyet elejétől végig sajátkezüleg írt le azon nyomban a főállamügyészhez küldött jelentésében. Az elnök az első izgalom multával alig tett ellenvetest. Az igazságszolgáltatásnak okvetlenül szabad folyást kellett engedni, és aztán, hogy mindent eláruljunk, ámbár az elnök jó és meglehetősen értelmes ember volt, egyúttal meggyőződéses és szinte tüzes royalista is és nagyon megbotránkozott azon, hogy Montreuil-sur-mer polgármestere, mikor a cannesi partraszállásról beszelt, *császárt* mondott, nem pedig *Buonapartet*.

Tehát kiadták az elfogató parancsot. Az államügyész gyorsfutárral küldte Montreuil-sur-merbe és megbízta a végrehajtásával Javert rendőrfelügyelőt.

Tudjuk, hogy Javert tanuvallomása után azonnal visszatért Montreuil-sur-merbe.

Javert éppen akkor kelt fel, amikor a futár átadta neki az elfogató parancsot és az elővezetési rendeletet.

Maga a futár is nagyon ügyes rendőrségi ember volt,

aki néhány szóban közölte Javert-rel, hogy mi történt Arrasban. Az elfogató parancs, amelyet az államügyész írt alá, így hangzott: — Javert felügyelő tartóztassa le Madeleine urat, Montreuil-sur-mer polgármesterét, akiben a mai napi tárgyaláson felismerték Jean Valjean kiszabadult fegyencet.

Az, aki nem ismerte volna Javert-t és látta volna abban a pillanatban, amikor belépett a kórház előszobájába, nem gyanított volna semmit abból, ami történt és az arcát az elképzelhető legközömbösebbnek látta volna. Hideg volt, nyugodt, komoly, szürke haja rendesen le volt fésülve halántékára és megszokott lassúságával lépkedett felfelé a lépcsőn. Az, aki alaposan ismerte és figyelmesen megvizsgálta, megremegett volna. Bőrgallérjának a kapcsa nem volt hátul a nyakán, hanem a bal füle alatt. Ez hallatlan izgalmat árult el.

Javert tökéletes jellem volt, nem ismerte a megalkuvást sem a kötelességteljesítésben, sem az egyenruhában. Módszeresen bánt a bűnösökkel és szigorúan a ruhája gombjaival.

Annak, hogy rosszul igazította el a gallérja kapcsát, okvetlenül az volt az oka, hogy valami olyan izgalom dúlt benne, amit lelki felindulásnak lehetne nevezni.

Egyszerűen jött, maga mellé vett egy káplárt és négy katonát a közeli őrszobából, a katonákat lent hagyta az udvaron és a kapusasszonnyal megmutattatta magának Fantine szobáját, amit az gyanutlanul meg is mutatott, mert szokva volt, hogy fegyveres emberek keresik a polgármester urat. Javert, amint Fantine szobájához érkezett, lenyomta a kilincset s olyan csendesen, mint valami betegápoló vagy titkosrendőr, benyitott és belépett.

Helyesebben szólva, nem lépett be. Megállt a félig nyitott ajtóban, kalapja a kezében, bal keze állig begombolt kabátjában. A hónalja alatt látszott háta mögé rejtett hatalmas botjának ólomgombja.

Így állt már vagy egy perce és még mindig nem vették észre jelenlétét. Egyszerre csak Fantine felnézett, meglátta és intett Madeleine úrnak, hogy nézzen hátra.

Ebben a pillanatban, amikor Madeleine úr tekintete találkozott Javert tekintetével, Javert nem mozdult, nem közeledett, félelmetes volt. Semmiféle emberi érzés soha nem válhat olyan félelmetessé, mint az öröm.

Egy démonnak az arca volt ez, amely megtalálta az elkárhozott lelket.

Abban a bizonyosságában, hogy végre elcsípte Jean Valjeant, kiült az arcára egész lelke. Felkavart iszapja a felszínre került. A szégyenkezés, hogy egy kissé nyomot vesztett és néhány percre tévedésben volt Champmathieu felől, felszívódott abban a büszkeségben, hogy mindjárt először ilyen pompásan megsejtette és hogy milyen sokáig helyes volt az ösztöne. Javert elégedettsége kisugárzott fölényes magatartásából. Ezen a keskeny homlokon a diadal csúfsága virágzott ki. A borzalom kibontakozása volt ez, amit egy-egy elégedett arcon láthat az ember.

Javert ebben a pillanatban a mennyekben volt. Nem tudott pontosan számot adni magának felőle, de nélkülözhetetlenségének és sikerének valami homályos megérzésével ő, Javert személyesítette meg az igazságszolgáltatást, a fényességet és az igazságot abban a mennyei munkájukban, mikor a bűnt kiirtják.

Mögötte és körülötte véghetetlen mélységben ott volt a hatóság, az ész, az itélet, a törvényes lelkiismeret, az államhatalom megtorlása, valamennyi csillag; ő védelmezte a rendet, ő pattantotta ki a törvény villámait, ő állt bosszút a társadalomért, ő adott segítőkezet a tiszta igazságnak; most dicsőségben magasodott fel; dicsőségében volt a kihivásnak és a küzdelemnek valami nyoma; állva, büszkén, ragyogón árasztotta a kék azurban egy vad arkangyal emberfeletti vadállatiságát; félelmetes árnyéka annak a cselekedetének, amelyet végrehajtott, halványan felvillantotta összeszorult öklében a társadalom kardját; boldogan és felháborodottan taposta sarka alá a bűnt, a hibát, a lázadást, a züllöttséget, a poklot, sugárzott, irtott, mosolygott és volt valami tagadhatatlan fenség ebben a szörnyű szent Mihályban.

Bármily félelmetes volt Javert, nem volt benne semmi aljas.

A tisztesség, az őszinteség, a tisztaság, a meggyőződés, a kötelesség gondolata mind olyan dolog, amelyek ha tévútra kerülnek, iszonyatossá válhatnak, de még iszonyatosságukban is nagyszerűek maradnak; fenségük, amely él az emberi lélekben, tovább él a borzalomban. Ezek azok az erények, amelyeknek csak egy bűnük van: a tévedés. Egy fanatikus ember könyörtelenül becsületes örömében

még akkor is, mikor kegyetlenkedik, megmarad valami tizsteletreméltón gyászos sugárzás. Javert, anélkül, hogy sejtette volna, rettenetes boldogságában sajnálatraméltó volt, mint minden tudatlan ember, aki diadalmaskodik. Nem volt bántóbb és borzalmasabb valami, mint ez az arc, amelyről lerítt az, amit a jó rosszaságának lehetne nevezni.

IV. A hatóság gyakorolja a jogait.

Fantine nem látta Javert-t ama nap óta, amikor a polgármester úr kiragadta őt ennek az embernek a kezéből. Beteg agya nem tudott számot adni semmiről, de affelől bizonyos volt, hogy most érte jött. Nem birta elviselni ezt a borzasztó arcot, úgy érezte, hogy mindjárt meghal, kezeibe temette arcát és kétségbeesetten sikoltott fel:

— Madeleine úr, mentsen meg!

Jean Valjean — ezentúl mi sem nevezzük őt már másképen — felkelt. Legszelidebb és legnyugodtabb hangján szólt oda Fantinenak:

— Csillapodjék. Nem magáért jön.

Aztán Javerthez fordult és ezt mondta:

— Tudom, mit akar.

Javert így felelt:

— Hát akkor gyerünk!

Abban a hanglejtésben, amely azt a néhány szót kisérte, volt valami megnevezhetetlen vadság és őrjöngés. Javert nem így mondta: Hát akkor gyerünk! hanem így: Hákorgyeünk! Nincs helyesírás, amely utánozni tudná azt a hangsúlyt, amellyel ezt kimondta; nem emberi szó volt ez már, üvöltés volt.

Nem követte rendes szokását; nem magyarázkodott; nem mutatta fel még az elővezetési parancsot sem. Az ő szemében Jean Valjean valami titokzatos és utolérhetetlen ellenfél volt, sötét harcos, akit már öt éve szorongat és nem bir leteperni. Ez a letartóztatás nem kezdet volt, hanem vég. Csak ennyit mondott: Hát akkor gyerünk!

Amikor ezt kimondta, egy lépést sem tett; odacsapott Jean Valjeanra a tekintetével, amelyet úgy dobott ki, mint valami csákányt, és amellyel durván magához szokta rántani a nyomorultakat.

Fantine érezte, hogy ez volt az a tekintet, amely két hónappal előbb egészen a csontja velejéig hatolt.

Javert üvöltésére Fantine megint kinyitotta a szemét. De hiszen itt a polgármester úr. Mi oka van félni?

Javert előrejött a szoba közepéig és elordította magát:

— Nahát! Jösz-e?

A szerencsétlen leány körülnézett. Senkisem volt ott, csak az apáca és a polgármester úr. Kinek szólhat ez az utálatos tegezés? Csak neki, magának. Megborzongott.

Ekkor valami olyan elképzelhetetlen dolgot látott, hogy ahhoz foghatót még lázának legfeketébb önkivületeiben sem látott soha.

Látta, hogy Javert, a rendőrkém, galléron ragadja a polgármester urat; látta, hogy a polgármester úr lehorgasztja a fejét. Ugy látta, hogy összedől a világ.

Javert csakugyan galléron ragadta Jean Valjeant.

— Polgármester úr! — kiáltott Fantine.

Javert felkacagott, oly borzalmasan kacagott, hogy kivillant valamennyi foga.

— Nincs itt már semmiféle polgármester úr!

Jean Valjean meg sem próbálta elhárítani azt a kezet, amely a kabátja gallérját fogta. Igy szólt:

— Javert...

Javert a szavába vágott: — Ugy mondd nekem, hogy felügyelő úr!

— Uram, — folytatta Jean Valjean, — szeretnék négyszemközt beszélni önnel néhány szót.

— Csak hangosan! Beszélj csak hangosan! — felelt rá Javert; — velem egészen hangosan szokás beszélni!

Jean Valjean lehalkította a hangját és folytatta:

— Kérni akarom önt valamire...

— Mondtam már, hogy beszélj hangosan.

— De ezt csak önnek szabad hallania...

— Mit bánom én? Nem hallgatom meg!

Jean Valjean odafordult hozzá és hirtelen nagyon halkan ennyit mondott:

— Engedjen három napot! Három napot, hogy elhozzam ennek a szerencsétlen nőnek a gyermekét! Minden költséget megfizetek. El is kisérhet, ha akar.

— Te tréfálsz! — harsant rá Javert. — Nahát! Tudtam, hogy van magadhoz való eszed! Három napot

kérsz tőlem, hogy elillanj! Azt mondod, azért, hogy elhozd ennek a lánynak a gyerekét! Ő! Ő! ez pompás! Hát ez pompás!

Fantine végigremegett.

— A gyermekemet! — sikoltott fel, — hogy elhozza a gyermekemet! Hát nincs itt! Kedves nővér, mondja meg, hol van Cosette? A gyermekemet akarom! Madeleine úr! Polgármester úr!

Javert dobbantott a lábával.

— Itt van ni, most a másik! Fogod be a szádat, te ringyó! Rongy egy város, ahol gályarabokból hatósági személy lesz és ahol az uccalányokat úgy ápolják, mint a grófnőket! Hohó! hanem majd máskép lesz; ideje volt!

Mereven Fantine szemébe nézett és ujra megmarkolta Jean Valjean nyakkendőjét, ingét és gallérját és hozzátette:

— Mondtam már, hogy nincs Madeleine úr és nincs polgármester úr. Van egy tolvaj, egy rabló, egy fegyenc, akinek Jean Valjean a neve! Ez az, akit itt nyakon fogtam! Hát ez van!

Fantine hirtelen felugrott, megmerevített karjára és két kezére támaszkodott, csak nézte Jean Valjeant, nézte Javert-t, nézte az apácát, szóra nyitotta a száját, a torka mélyéből valami hörgés tört fel, a fogai vacogtak, kétségbeesetten tárta ki karjait, görcsösen kinyitotta öklét, és keresgélt maga körül, mint a vizbefuló, aztán hirtelen visszahullott a párnájára. A feje nekivágódott az ágyállvány végének és lehullott a mellére, a szája tátva maradt, a szeme tágra nyilt és megüvegesedett.

Meghalt.

Jean Valjean rátette a kezét Javert kezére, amellyel fogta, és úgy kinyitotta, mint valami gyerekkezet, aztán így szólt Javerthez:

— Maga ölte meg ezt a nőt.

— Végezzünk! — kiáltott rá Javert dühösen. — Nem azért vagyok itt, hogy vitatkozzam. Hagyjuk ezt máskorra. Az őrség odalent van. Menjünk rögtön, vagy megvasaltatlak!

Volt a szoba egyik sarkában meglehetősen rozoga állapotban egy öreg vaságy, amelyet a nővérek tábori ágyul használtak, ha virrasztottak. Jean Valjean odament ehhez az ágyhoz, egy szempillantás alatt letépte a már

meglehetősen meglazult keresztvasat, ami gyerekjáték volt a magafajta izmos embernek, öklébe kapta a hatalmas rudat és ránézett Javertre. Javert az ajtó felé hátrált.

Jean Valjean a vasruddal a kezében lassan odament Fantine ágyához. Mikor odaért, megfordult és alig hallható hangon mondta Javertnek:

— Nem ajánlom, hogy most zavarjon.

Annyi bizonyos, hogy Javert reszketett.

Arra gondolt, hogy lemegy és felhívja az őrséget, de Jean Valjean felhasználhatja ezt a percet arra, hogy megszökjék. Tehát maradt, megfogta a botja vékonyabb végét s odatámaszkodott az ajtófélfához és nem vette le a tekintetét Jean Valjeanról.

Jean Valjean rákönyökölt az ágyállvány fejének a gombjára, fejét a tenyerébe hajtotta és csak nézte-nézte a mozdulatlan és elnyúlt Fantinet. Így maradt elmerülten, némán és nyilván nem gondolt már ennek az életnek semmiféle dolgára. Az arcán és a tartásán már csupán valami kimondhatatlan szánalom tükröződött, semmi más. Néhány percnyi ilyen merengés után Fantine fölé hajolt és halkan beszélt hozzá.

Mit mondott neki? Mit mondhatott ez a kivetett ember ennek a halott nőnek? Mik voltak a szavai? Senki a földön nem hallotta. Vajjon hallotta-e a halott leány? Vannak megindító illuziók, amelyek talán fenséges valóságok. Annyi egészen bizonyos, hogy Simplicia nővér, egyetlen tanuja az itt lefolyt jelenetnek, gyakran mesélgette, hogy abban a pillanatban, amikor Jean Valjean Fantine fülébe suttogott, ő világosan látta, hogy valami kimondhatatlan mosoly bukkan fel ezeken a sápadt ajkakon és ezekben az üveges szemekben, amelyekben már a sír döbbenete ült.

Jean Valjean két kezébe fogta Fantine fejét és elrendezte a párnán, mint ahogy egy anya rendezte volna el gyermekét, megkötötte inge zsinórját és haját a főkötője alá simította. Azután lezárta a szemeit. Ugy tűnt, hogy Fantine arca ebben a pillanatban különösen megragyog.

A halál belépés a tündöklő fényességbe.

Fantine keze lecsüngött az ágyról. Jean Valjean letérdelt e kéz előtt, gyengéden felemelte és megcsókolta.

Aztán felállt, Javert felé fordult és odaszólt neki:

— Most rendelkezésére állok.

V. Méltó sirgödör.

Javert a városi fogházban helyezte el Jean Valjeant.

Madeleine úr letartóztatása Montreuil-sur-merben nagy feltűnést, helyesebben szólván, rendkívüli riadalmat keltett. Sajnáljuk, de nem hallgathatjuk el, hogy erre az egyetlen szóra: *gályarab volt*, úgyszólván mindenki elhagyta. Két óra sem telt belé, s elfeledték mindazt amit tett és ő már nem volt egyéb, »csak gályarab«. Igaz, hogy még nem ismerték az arrasi eset részleteit. A város minden részében egész nap ilyen beszélgetéseket lehetett hallani:

— Nem tudja? Kiszabadult fegyenc! — Kicsoda? — A polgármester. — Ugyan! Madeleine úr? — Igen. — Csakugyan? — Nem is Madeleinenek hívták, valami csunya neve van, Béjean, Bojean, Boujean. — Ó Istenem! — Letartóztatták. — Letartóztatták! — A városi fogházban ül, addig is, míg elszállítják. — Hát elszállítják! — Elszállítják! — Hova szállítják? — Esküdtszék elé kerül valami rablásért, amelyet valamikor régen követett el. — Nahát! Én sejtettem. Ez az ember túlságosan jó volt, túlságosan tökéletes, túlságosan ájtatos. Nem fogadta el az érdemkeresztet, ahány kis sehonnaival csak találkozott, valamennyinek pénzt adott. Mindig gondoltam, hogy e mögött valami csunya dolog van.

Különösen a »szalonokban« volt sok híve ennek a felfogásnak.

Egy idős hölgy, aki előfizetője volt a *Drapeau blanc*-nak, tette ezt a megjegyzést, amelynek szinte lehetetlen megmérni a mélységét:

— Nem sajnálom a dolgot. Ez majd észretéríti a bonapartistákat!

Igy oszlott szét Montreuil-sur-merben az a jelenés, amelynek Madeleine úr volt a neve. Az egész városban mindössze három vagy négy ember maradt hű az emlékéhez. Az öreg kapusasszony, egyetlen cselédje, köztük volt.

Ez a derék öregasszony aznap este ott üldögélt a páholyában, még egészen riadtan és szomorú merengésben. A gyár egész nap zárva volt, a nagy kapu be volt reteszelve, az uccán egy lélek sem járt. Az egész házban csak a két

apáca, Perpetua nővér és Simplicia nővér volt, akik virrasztottak Fantine holtteste mellett.

Abban az időtájban, amikor Madeleine úr haza szokott járni, a derék kapusasszony gépiesen felkelt, elővette Madeleine úr szobájának kulcsát valami fiókból és a gyertyatartót, amelyet minden este használt, mikor felment a lakásába, aztán felakasztotta a kulcsot arra a szegre, ahonnan Madeleine úr rendszerint le szokta venni és mellé tette a gyertyatartót, mintha várná a gazdáját. Aztán visszaült a székre és gondolataiba mélyedt. A szegény jó öreg mindezt öntudatlanul cselekedte.

Csak több, mint két óra mulva riadt fel merengéséből és felkiáltott : Nini ! Jézusom ! hisz én a kulcsot a szegre akasztottam !

Ebben a pillanatban nyilt a kapusfülke ablaka, egy kéz nyúlt be a nyíláson, megfogta a kulcsot és a gyertyatartót és meggyujtotta a gyertyát az ott égő faggyúgyertyánál.

A portásasszony feltekintett és tátva maradt a szája, sikoltása a torkán rekedt.

Ismerte ezt a kezet, ezt a kart, ezt a kabátujjat.

Madeleine úr volt.

Néhány másodpercig szóhoz sem tudott jutni *döbbenetében*, amint maga mondta később, mikor elmesélte ezt az esetet.

— Istenem, polgármester úr, — szakadt ki belőle végre a szó, — én azt hittem, hogy ön ott van . . .

Megállt, a mondat vége nem illett volna az elejéhez. Jean Valjean neki még mindig a polgármester úr volt.

Jean Valjean befejezte a mondatot :

— A börtönben. Ott voltam. Kitörtem az egyik ablak vasrácsát, leugrottam valami tetőről és most itt vagyok. Felmegyek a szobámba, hivja ide Simplicia nővért. Bizonyosan ott van a szegény leány mellett.

Az öregasszony nagy sietve engedelmeskedett.

Még elővigyázatra sem intette ; tudta, hogy ez az asszony jobban megőrzi a titkot, mint akár ő maga.

Sohasem tudták meg, hogyan sikerült behatolnia az udvarba, úgy, hogy a nagykaput nem nyitotta ki. Mindig hordott ugyan magánál egy álkulcsot, amely valami kis oldalajtót nyitott ; csakhogy bizonyosan megmotoz-

ták és elvették tőle az álkulcsot. Erre a pontra nem derült világosság.

Felment a szobájába vezető lépcsőn. Amikor felért, gyertyatartóját ott hagyta a lépcső legfelső fokán, nesztelenül kinyitotta az ajtaját, tapogatódzva becsukta az ablakot és a fatáblákat, aztán kiment a gyertyáért és visszament a szobájába.

Az óvatosság hasznos volt; emlékszünk, hogy az ablakába odaláthattak az uccáról.

Egy pillantást vetett maga körül, az asztalra, a székére, az ágyára, amelyet három nap óta nem bontottak meg. Nyoma sem volt már a tegnapelőtt éjszakai rendetlenségnek. A kapusasszony »rendbe hozta a szobát«. Csupán kiszedte a hamuból és rendesen az asztalra tette a bot két vasvégét és az ezüstpénzdarabot, amely megfeketedett a tűzben.

Elővett egy papirlapot és ráírta: *Itt van a vasalt botom két vége és az az ezüst pénzdarab, amelyet Kicsi Gervaistől elraboltam, amelyről az esküdtszék előtt is említést tettem,* és erre a papirlapra rátette a pénzdarabot és a két vasdarabot, úgy, hogy ha valaki a szobába lép, mindjárt az ötlik a szemébe. Valami szekrényből ócska inget vett ki, amelyet széttépett. Ezekbe a vászondarabokba becsomagolta a két ezüst gyertyatartót. Különben nem sietett, nem volt izgatott és miközben a püspök gyertyatartóit csomagolta, egy darab fekete kenyérből harapdált. Valószínű, hogy a rabkenyér volt, amelyet magával hozott, mikor kiszökött.

Ezt azokból a kenyérmorzsákból állapították meg, amelyeket a szoba padlóján találtak, mikor később a bíróság házkutatást tartott.

Két halk koppanás hallatszott az ajtón.

— Szabad — mondta.

Simplicia nővér volt.

Sápadt volt, a szemei kivörösödtek, a gyertya csak úgy remegett a kezében. A sors csapásainak gyakran az a sajátságuk, hogy bármily tökéletesek, vagy bármily hűvösek vagyunk is, napfényre hozzák a belsőnkből emberi természetünket és kényszerítik, hogy felbukkanjon. Ennek a napnak az izgalmaiban az apáca nővé lett. Sírt és reszketett.

Jean Valjean éppen néhány sort írt egy papirosra,

amelyet odanyujtott az apácának ezekkel a szavakkal: Kedves nővér, ezt majd adja át a plébános úrnak.

A papiros össze volt hajtogatva. Az apáca rápillantott.

— Elolvashatja — mondta a férfi.

Az apáca olvasta: »Kérem a plébános urat, vegye magához ezt az összeget, amit itt hagyok. Szíveskedjék ebből kifizetni perköltségeimet és annak a nőnek a temetését, aki ma meghalt. A többi a szegényeké«.

A nővér szólni akart, de alig tudott néhány tagolatlan hangot dadogni. Végre nagy nehezen ennyit mondott:

— Polgármester úr nem akarja még egyszer utoljára látni a szegény szerencsétlent?

— Nem, — felelte — üldöznek, még talán a szobájában tartóztatnának le és ez zavarná őt.

Alig fejezte be, nagy zaj hangzott a lépcsőn. Zűrzavaros lépések közeledését hallották és az öreg kapusasszonyt, aki leghangosabb és legélesebb hangján mondta:

— Kedves uram, esküszöm a jó Istenre, hogy ide egész nap és egész este senki be nem tette a lábát, én meg egy tapodtat nem mozdultam a fülkémből!

Egy férfi felelt rá:

— De hiszen abban a szobában világosság van.

Megismerték Javert hangját.

A szobának olyan volt a fekvése, hogy ha az ajtó kinyílt, eltakarta a jobb oldalfal sarkát. Jean Valjean elfujta a gyertyáját és bebujt ebbe a sarokba.

Simplicia nővér térdre hullott az asztalnál.

Az ajtó kinyílt.

Javert belépett.

Néhány férfinak a suttogása és a portásasszony tiltakozó szavai hangzottak be a folyosóról.

Az apáca nem nézett fel. Imádkozott.

A gyertya a kandallón állt és alig adott világosságot.

Javert észrevette a nővért és hökkenten állt meg.

Emlékszünk, hogy Javert főtulajdonsága, jellemző sajátsága, éltető eleme a minden hatóság iránti tisztelet volt. Keménykötésű ember volt és nem tűrt sem ellenvetést, sem korlátozást. Az ő szemében természetesen az egyházi tekintély volt a legelső valamennyi közt. Vallásos, külsőségre néző és kifogástalan volt ezen a ponton, mint minden más tekintetben. Az ő szemeiben egy pap olyan lélek, amely nem téved, egy apáca olyan teremtmény, amely nem vét-

kezik. Olyan lelkek voltak ezek, akik el vannak falazva ettől a világtól egyetlen egy ajtóval, amely soha máskor nem nyilik ki, csak ha az igazság lép ki rajta.

Mikor a nővért észrevette, első mozdulata az volt, hogy vissza akart húzódni.

Azonban másik kötelessége is volt, amely rásúlyosodott és amely parancsolón hajtotta az ellenkező irányba. Második mozdulata az volt, hogy megállt és legalább egy kérdést megkockáztatott.

Simplicia nővér volt az, aki nem hazudott soha életében. Javert tudta ezt és különösen tisztelte érte.

— Kedves nővér, — szólította meg, — egyedül van ebben a szobában?

Szörnyű pillanat következett, amely alatt a szegény kapusasszony azt hitte, hogy elájul.

A nővér feltekintett és így felelt :

— Egyedül.

— Akkor, — folytatta Javert, — bocsásson meg, ha alkalmatlankodom, de ez kötelességem, nem látott ma este valakit, egy embert? Megszökött, keressük, — azt a bizonyos Jean Valjeant nem látta?

A nővér így felelt : — Nem.

Hazudott. Kétszer hazudott egyfolytában, egymásután, habozás nélkül, hirtelen, mint ahogy az ember feláldozza magát.

— Bocsánat, — mondta Javert, mély tisztelettel elköszönt és kiment.

Ó szent leány ! Már hosszú évek óta nem jársz itt e földön ; visszamentél szűz nővéreid és angyaltestvéreid fényességébe ; ó rójják fel ezt a hazugságot érdemed gyanánt a paradicsomban !

A nővér állítása Javert szemében valami oly döntő dolog volt, hogy még azt a furcsaságot sem vette észre, hogy az asztalon ott füstölt a gyertya, amelyet épp akkor fujtak el.

Egy órával később egy ember ment át a fák között és ködök között és sebesen távolodott Montreuil-sur-mertől Páris irányában. Ez az ember Jean Valjean volt. Kiderült, két vagy három fuvaros vallomásából, akik találkoztak vele, hogy valami batyut vitt és zubbony volt rajta. Hol vette ezt a zubbonyt? Sohasem derült ki. Mégis, néhány nappal előbb a gyár kórházában egy öreg munkás halt

meg, aki után nem maradt egyéb, csak a zubbonya. Talán ez volt az.

Még egy utolsó szót Fantineról.

Valamennyiünknek közös anyánk a föld. Fantinet visszaadták ennek az anyának.

A plébános úgy gondolta, hogy helyesen cselekszik és talán helyesen is cselekedett, ha abból a pénzből, amit Jean Valjean ott hagyott, minél többet juttat a szegényeknek. Elvégre is kikről volt szó? Egy fegyencről és egy uccalányról. Ezért egyszerű temetést rendezett Fantinenak és az okvetlenül szükségesre szorította, aminek ez a neve : közös sír.

Fantinet tehát eltemették a temetőnek abban az ingyen szögletében, amely mindenkié és senkié, ahol nyomuk vész a szegényeknek. Szerencsére az Isten tudja, hogy hol találja meg a lelküket. Lefektették Fantinet a sötétségbe a többi csontváz közé ; az ő hamvai is egybevegyültek a többiekével. Beledobták a közös sírba. A sírja olyan volt, mint az ágya.

VÉGE AZ ELSŐ KÖTETNEK.

DANTE KÖNYVKIADÓ

HALHATATLAN KÖNYVEK

SZERKESZTI: BENEDEK MARCELL

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

BUDAPEST

DANTE KIADÁS

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

II. KÖTET

FORDITOTTA
RÉVAY JÓZSEF

BUDAPEST

DANTE KIADÁS

EGYEDÜL JOGOSITOTT KIADÁS.

Wodianer-nyomda rt., Budapest.

II. RÉSZ: COSETTE

ELSŐ KÖNYV

Waterloo

I. Mit lát az ember Nivellesből jövet.

A mult évben (1861), egy ragyogó májusi reggelen, egy utas, éppen az, aki ezt a történetet meséli, Nivellesből jövet La Hulpe felé igyekezett. Gyalogszerrel ment. Két sor fa között a széles kövezett országúton haladt, amely áthullámzott az egymásután következő dombokon, amelyek az utat magasba lendítik és mélybe hajlítják és olyanok, mint óriási hullámok. Elhaladt Lillois és Bois-Seigneur-Isaac mellett. Nyugatra észrevette Braine-l'Alleud palatetős tornyát, amely felfordított vázához hasonlít. Éppen most hagyott maga mögött valami magaslaton egy erdőt és a keresztút sarkán valami szurágta akasztófa-formát, amelyre ez volt felirva: *Régi sorompó*, 4. *sz.* aztán egy korcsmát, amelynek homlokzatán ez a felirás ékeskedett: *Au quatre vents. Échabeau, café de particulier.*

Nyolcad-mérföldnyire ezen a kocsmán túl valami kis völgy mélyébe érkezett, ahol víz folydogált a hid alatt, amely az út egyik darabját pótolja. A ritkás, de élénk zöld facsorportok, amelyek az út egyik oldalán belepik a völgyet, a másikon megritkulnak a nézők felé és bájosan és szinte rendetlenül huzódnak Braine-l'Alleud irányában.

Jobbról az út szélén fogadó van, négykerekü kocsi a kapuja előtt, nagy csomó komlókaró, eke, egy csoport száraz bokor az élő sövény mellett, négyszögletes gödörben füstölgő mész, szalmafalú öreg fészer hosszú falán létra. Fiatal lány gyomlál valami mezőn, amelyen valószinüleg valami búcsú vásári látványosságának nagy sárga hirdetése lobog a szélben. A fogadó sarkán, egy pocsolya mellett, amelyben egész sereg kacsa uszkál, rosszul köve-

zett gyalogösvény vezet a bokrok közé. Az utas rátér erre az ösvényre.

Valami száz lépés után, miután elhaladt egy tizenötödik századbeli fal mellett, amelyen egymásnak megfelelőn tornyosuló téglákból hegyes oromzat csúcsosodott, boltozatos nagy kőkapu előtt állott meg, amelyen derékszögű oromzat nyugodott, XIV. Lajos komoly stilusában, rajta két lapos kerek dombormű. Szigorú homlokzat tetézte a kaput; egy függőleges homlokfal majdnem a kapuig ért és oldalvást jobbra durván összesarkallott vele. A kapu előtt a mezőn három borona hevert, amelyeken át egymás hegyén-hátán törtek át a május virágai. Az ajtó zárva volt. Kétszárnyú rozoga ajtó zárta, amelyeken öreg rozsdás kalapács díszlett.

A nap tündöklő volt; az ágak abban a finom májusi remegésben rezzentek meg, amely mintha inkább a fészkektől, mint a széltől eredne. Egy szorgalmas, nyilván szerelmes kis madár eszeveszetten trillázott egy hatalmas fán.

Az utas lehajolt és a kapu lábazatának baloldali kövében valami nagyon bő köralakú nyilást vizsgálgatott, amely olyan volt, mint valami homorú félgömb. Ebben a pillanatban kinyíltak az ajtószárnyak és egy parasztasszony lépett ki.

Megpillantotta az utast és észrevette, hogy mit nézeget.

— Francia golyó vágta ezt, — szólt oda.

És hozzátette:

— Azt, amit ott lát fönt a kapun egy szög mellett, azt egy nagy kartács vágta. A kartács nem ütötte át a fát.

— Mi a neve ennek a helynek? — kérdezte az utas.

— Hougomont, — mondta a parasztasszony.

Az utas felegyenesedett. Néhány lépést tett és elnézett az élősövény fölött. A látóhatáron, a fákon át valami dombot látott és ezen a dombon olyasvalamit, ami távolról oroszlánhoz hasonlított.

A waterlooi csatatéren volt.

II. Hougomont.

Hougomont, gyászos egy hely volt ez, a nehézségek kezdete, az első ellentállás, amellyel Waterloonál találkozott Európának az a nagy favágója, akinek Napoleon volt a neve ; az első görcs a fejszecsapás alatt.

Valamikor kastély volt, most már csak major. Hougomont a történelem kutatója szerint *Hugomons*. Ezt a lovagi kastélyt Hugo, Somerel ura építtette, ugyanaz, aki a hatodik kápláni javadalmat adományozta a villersi apátságnak.

Az utas betolta az ajtót, súrolt valami boltív alatt egy öreg hintót és belépett az udvarba.

Az első dolog, ami meglepte ezen a kis réten, valami tizenhatodik századbeli kapu volt, olyan, mintha árkád lett volna : körülötte minden romba dőlt. Valaminek a monumentális hatása gyakran épp abból származik, hogy már romba dőlt. Az árkád mellett egy falban másik kapu nyilik, IV. Henrik korabeli zárókővel, amely mögött gyümölcsöskert fái látszanak. E kapu mellett trágyagödör, kapák és lapátok, néhány taliga, régi kút a vízfogójával és a vaskerekével együtt, ficánkoló csikó, felfuvalkodott pulyka, kápolna, amely fölé kis torony magasodik, a kápolna falához sövény gyanánt laposan odasimuló virágzó körtefa, ime ennek az elfoglalása volt Napoleon álma. Ha el tudta volna foglalni a földnek ezt a csücskét, talán az egész világot meghódította volna. Most tyúkok kapargálnak csőrükkel a homokban. Valami morgást hall az ember ; nagy kutya, mely a fogait vicsorítja és helyettesíti az angolokat.

Az angolok itt csodálatosak voltak. Cooke gárdistáinak négy százada hét óra hosszat állta egy egész hadsereg elkeseredett támadását.

Hougomont, ha a térképen mértani tervrajzban nézi meg az ember, épületeivel és bekerített helyeivel együtt, szabálytalan négyszöget mutat, amelynek az egyik sarka le van vágva. Ezen a sarkon van a déli kapu, amelyet a közvetlen közelében lévő fal védelmez. Hougomontnak két kapuja van : a déli kapu, vagyis a kastély kapuja és az északi kapu, vagyis a major kapuja. Napoleon az öccsét, Jérome-ot küldte Hougomont ellen ; a Guilleminot, Foy

és Bachelu hadosztályok megtorpantak benne, majdnem az egész Reille-hadtestet odadobták, amely kudarcot vallott, Kellermann ágyúgolyói csütörtököt mondtak ezen a heroikus falszegleten. A Bauduin-dandár is gyenge volt ahhoz, hogy északról bevegye Hougomont-t és a Soye-dandár csak épp hogy rést vágott rajta délről, de nem tudta elfoglalni.

A major épületei az udvart délről szegélyezik. Az északi kapunak egy darabja, amelyet a franciák összetörtek, ott van felakasztva a falon. Négy szál deszka ez, ami fel van szegezve két gerendára és amelyen világosan látni a támadásütötte sérüléseket.

Az északi kapu, amelyet bezúztak a franciák és amelyet később bedeszkáztak, hogy pótolják a falraakasztott deszkalapjait, a kis rét felé nyílik ; négyszögalakban van belevágva egy alul kő, felül tégla falba, amely észak felől zárja az udvart. Egyszerű kocsikapu ez, amilyen minden majorban van, gyalulatlan deszkából való, két széles szárnnyal ; rajta túl a mezők. Ezért a bejáratért őrületes tusa folyt. Hosszu ideig láttak a kapu félfáján mindenféle véres kézlenyomatokat. Itt ölték meg Bauduint.

A csata orkánja még mindig itt van ebben az udvarban ; meglátszik a borzalma benne ; a tusa tombolása itt megkövesedett ; ez él, ez halódik itt ; csak tegnap történt. A falak haldokolnak, a kövek lehullanak, a rések visítanak ; a lyukak sebek ; a meghajolt és remegő fák mintha erőlködnének, hogy elfussanak.

Ez az udvar 1815-ben sűrűbben be volt építve, mint ma. Azok az épületek, amelyeket azóta leromboltak, kiszögelléseket, szögleteket és derékszögű könyököket alkottak benne.

Az angolok torlaszolták el itt magukat ; a franciák behatoltak, de nem tudták megvetni benne a lábukat. A kápolna mellett a kastélynak egy szárnya, a Hougomont lovagi kastély egyetlen megmaradt romja áll beomlottan, azt mondhatnók : feldúltan. A kastélyt bástyának, a kápolnát fedezéknek használták. Itt pusztították egymást. A franciák, akiket mindenfelől lőttek, a falak mögül, a magtárak tetejéről, a pincék mélyéről minden ablakból, minden szelelő lyukból, minden kőrésből, rőzsét hoztak össze és lángba borították az épületeket és az embereket ; a kartácszáporra tűzvésszel vágtak vissza.

A rombadőlt szárnyban, a vasráccsal kosarazott ablakokon át téglából épült főépület elpusztult szobái látszanak ; az angol gárdisták bújtak meg ezekben a szobákban ; a csigalépcső, amely a földszínttől a tetőkig fel van tépve, olyan, mint valami összetört csigaház belseje. A főlépcső kétemeletes ; az angolok, akiket ostrom alá fogtak a lépcsőn, s akik összetorlódtak a legfelső lépcsőfokokon, kiverték az alsó fokokat. Ezek azok a széles kőtömbök, amelyek egymás hegyén-hátán tornyosulnak a csalánban. Valami tíz lépcsőfok tart még a falban ; az elsőn háromágú szigony képe van bevésve. Ezek a hozzáférhetetlen lépcsőfokok szilárdan fekszenek ereszkeikben. A többi olyan, mint valami fogatlan állkapocs. Két vén fa áll ott ; az egyik kiszáradt, a másik tövében megsebesült és áprilisban mindig kizöldül. 1815 óta a lépcsőfokokon át tolja ki hajtásait.

A kápolnában mészárolták egymást. A belseje, amelyben most már nyugalom szállong, furcsa. A vérfürdő óta nem mondtak benne misét. Az oltár mégis megmaradt benne, a durva faoltár, amely nyerskőfalhoz támaszkodik. Négy fala fehérre meszelve, az oltárral szemben ajtó, két kis boltozatos ablak, az ajtó felett fából való hatalmas feszület, a feszület felett négyszögletes rés, amely egy nyaláb szénával van eltömve, az egyik sarokban a földön izzé-porrá tört ablakkeret, ilyen ez a kápolna. Az oltár mellett fából faragott, tizenötödik századbeli Szent Annaszobor van felszegezve ; a gyermek Jézus fejét levitte valami kartács. A franciák, akik néhány pillanatra elfoglalták a kápolnát, mikor kiszorították őket belőle, felgyújtották. Lángok töltötték be ezt az épületet ; olyan volt, mint a kohó ; az ajtó égett, a mennyezet égett, a fából faragott Krisztus nem égett. A tűz kikezdte a lábait, amelyekből csak a megfeketedett csontok láthatók már, de aztán megállt. Csoda, mondták a paraszti népek. A gyermek Jézus nem volt olyan szerencsés, mint a Krisztus : ellőtték a fejét.

A falak hemzsegnek a felírástól. Krisztus lábánál ez a név olvasható : *Henginez*. Aztán ezek : *Rio Conde de Maior Marges y Marquesa de Almagro* (*Habana*). Francia nevek is vannak, utánuk felkiáltójel, a düh jeléül. 1849-ben újra meszelték a falat. Ezen aztán a nemzetek sértegetik egymást.

Ennek a kápolnának az ajtajában felszedtek egy holttestet, amely baltát szorongatott a kezében. Legros alhadnagy holtteste volt.

A kápolnából kijövet balra kút tűnik a szemünkbe. Kút kettő is van ebben az udvarban. Az ember azt kérdezi: miért nincs ezen itt vödör és húzó? Azért, mert nem húznak már belőle vizet. Miért nem húznak már belőle vizet? Mert teli van csontvázzal.

Az utolsó ember, aki vizet húzott ebből a kutból, a Guillaume Van Kylsom névre hallgatott. Parasztember volt, aki Hougomontban lakott és kertészkedett. 1815 június 18-án családja elmenekült és elbújt az erdőben.

A villersi apátságot környező erdő sok-sok napon és éjszakán át menedéket adott mindezeknek a szerencsétlen szétriasztott lakosoknak. Még ma is bizonyos felismerhető nyomok, például öreg leégett facsonkok jelzik ezeknek az erdők sűrűjében remegő szegényes táborozásoknak a helyét. Guillaume Van Kylsom Hougomontban maradt, »hogy vigyázzon a kastélyra« és valami pincében húzta meg magát. Az angolok ott bukkantak rá. Kihúzták a rejtekhelyéről, megkardlapozták és kiszolgáltatták magukat ezzel a megrökönyödött emberrel. Szomjasak voltak; ez a Guillaume hozott nekik vizet. Ebből a kutból húzta a vizet. Sokan az utolsó kortyot itták itt. Ennek a kutnak, amelyből annyi halott ivott, magának is meg kellett halnia.

A viaskodás után nagy sebbel-lobbal eltemették a halottakat. A halálnak megvan a maga módszere, amivel ingerli a győzelmet és a győzelem nyomában küldi a pestist. A tifusz a diadal tartozéka. Ez a kút mély volt, sírbolttá avatták. Beledobtak háromszáz halottat. Talán nagyon is lázas sietséggel. Vajjon halott volt valamennyi? A legenda azt mondja: nem. A legenda szerint a temetést követő éjszakán segítségért könyörgő elhaló hangokat hallottak a kutból.

Ez a kút elszigetelten áll az udvar közepén. Három félig kő, félig tégla-fal veszi körül három oldalról, amelyek úgy hajlanak köré, mint valami spanyolfal lapjai és mint valami négyszögletes bástya. A negyedik oldala nyilt. Erről az oldalról merítették a vizet. A hátulsó falban van valami idomtalan kerek nyílás, talán valami ágyugolyó vágta. Ennek a bástyának mennyezete is volt, amelyből ma már csak a gerendák vannak meg. A jobboldali fal

támasztékának vasalása keresztalakot mutat. Ha az ember a kút fölé hajol, a szeme valami mély, kitéglázott hengerbe vész bele, amelyet feneketlen sötétség tölt meg. A kút körül a fal tövét csalán verte fel.

Ennek a kútnak a mellső oldalán nincs ott az a széles kék vízfogó, amely mintegy minden belgiumi kútnak a köténye. A kék követ itt gerenda helyettesíti, amelyhez öt vagy hat ormótlan, görcsös és rideg fatuskó támaszkodik : olyanok, mint óriási csontok. Nincs a kútnak sem vödre, sem lánca, sem húzója ; de ott van még a kőmedence, amely vízfogónak szolgál. Az esővíz meggyülik benne és néha-néha a közeli erdőből egy-egy madár jön oda inni és aztán elrepül.

Ebben a romhalmazban egy házban, a majorosházban még laknak. Ennek a háznak az ajtaja az udvarra nyílik. Szép gótikus zár lapja mellett van ezen a kapun egy lóhereleveles vasfogantyú, amely el van ferdülve. Abban a pillanatban, amikor Wilda hannoveri hadnagy megragadta ezt a fogantyút, hogy a majorba menekülljön, egy francia utászkatona egyetlen baltacsapással levágta a kezét.

Annak a családnak, amely a házban lakik, az egykori kertész Van Kylsom volt a nagyapja, aki már régen meghalt. Őszhajú asszony ezt mondja az utasnak : — Én itt voltam. Három éves voltam. A néném félt és sirt. Elvittek bennünket az erdőbe. Engem a karján vitt az anyám. A földre nyomták a fülüket, úgy hallgatództak. Én utánoztam az ágyút és így kiabáltam : *bum, bum.*

Az udvarnak egyik kapuja, a baloldali, mint mondottuk, a gyümölcsöskertbe nyílik.

A gyümölcsös kert borzalmas.

Három részből áll, szinte azt lehetne mondani három felvonásból. Az első rész kert, a második gyümölcsös, a harmadik erdő. Ennek a három résznek közös keritése van, a bejárat oldalán a kastély és a major épületei, balról élősövény, jobbról fal, hátul fal. A jobboldali fal téglából van, a hátulsó fal kőből. Először a kertbe jut az ember. Valamivel alacsonyabban fekszik, be van ültetve ribizkebokrokkal, felburjánzott benne a gaz, és valami kockakőből épült kétszeresen kipuposodó korláttal szegélyzett monumentális terrasz zárja. Nagyuri kert volt ez, a Lenôtre-t megelőző régi francia stilusban ; ma rom és cserje.

A korlát oszlopainak tetején gömbök vannak, olyanok, mintha kőből való ágyugolyók volnának. A korlátnak még negyvenhárom foga áll a helyén ; a többi a fűben hever. Majdnem valamennyit megrepesztette a lövöldözés. Egy összezúzott korlátfog úgy fekszik az alapzaton, mint valami törött láb.

Ebben a kertben történt, amely alacsonyabban fekszik, mint a gyümölcsös, hogy az első könnyű ezred hat lövészét, akik ide behatoltak és nem tudtak már kimenekülni, beszorították és körülkerítették, mint a medvét a barlangjában, és ezek felvették a küzdelmet két hannoveri századdal, amelyeknek egyike karabélyokkal volt felfegyverezve. A hannoveriek felmásztak ezekre a korlátokra és felülről lőttek. A hat lövész alulról lövöldözött vissza, hatan kétszáz ellen, rettenthetetlenül, és nem volt más fedezékük, csak a ribizkebokrok, és negyedórába került, míg végeztek velük.

Fölmegyünk néhány lépcsőn és a kertből átjutunk a tulajdonképpeni gyümölcsösbe. Itt, ezen a néhány négyszögölön, ezerötszáz ember hullott el, nem is egészen egy óra alatt. A fal mintha kész volna újra kezdeni a csatát. Itt van még rajta a harmincnyolc lőrés, amit az angolok vágtak különféle magasságban. A tizenhatodik előtt két gránitból való angol síremlék áll. Lőrések csak a déli falban vannak ; innen jött a főtámadás. Ezt a falat kívülről magas élősövény takarja el ; a franciák odaérkeztek és abban a hiszemben, hogy nincs itt egyéb, csak az élősövény, átmentek rajta és meglátták azt a falat, azt az akadályt és búvóhelyet, amely mögött ott voltak az angol gárdisták ; a harmincnyolc lőrés most egyszerre okádta a tüzet, a kartács és a golyó záporát ; és a Soye-dandár összeomlott. Így kezdődött Waterloo.

Mégis elfoglalták a gyümölcsöst. A franciáknak nem voltak létráik, a körmeikkel csimpaszkodtak fel. A fák alatt kézitusa folyt. A kert füve vértől ázott. Egy nassaui zászlóaljat, hétszáz embert lőttek itt halomra. A falat, amelyet Kellermann két ütege ostromolt, kívülről megtépte a kartács.

Május havában az a gyümölcsös ép olyan érzékeny, mint egy másik. Neki is megvannak a maga aranyos bimbói és százszorszépei, a fű magasra nő benne, kicsapott lovak legelnek benne, kóckötél huzódik egyik fától a má-

sikig, amelyeken szárad a ruha és amelyek miatt le kell hajolnia annak, aki ott jár, az ember jár-kel ebben a gazosban és a lába vakondoktúrásokba süpped. A fűben meglátunk valami kidőlt, heverő zöldes fatörzset. Blackmann őrnagy ehhez támaszkodott, mikor meghalt. Egy közeli nagy fa alatt esett el Duplat német tábornok, aki a nantesi ediktum visszavonása miatt kivándorolt francia családból származott. Mindjárt mellette öreg, beteg almafa hajladoz, amely szalmafonattal és agyagos földdel van bekötözve. Majdnem valamennyi almafa düledezik a vénségtől. Egy sincs köztük, amelyikben ne volna golyó vagy kartácsdarab. Halott fák csontvázai sorakoznak ebben a gyümölcsösben. A varjak odaröpülnek az ágaikra, hátul ibolyával teli erdő van.

Bauduint megölték, Foyt megsebesítették, tűzvész, mészárlás, vérfürdő, dühösen egybekeveredett angol vér, német vér és francia vér pataka, holttestekkel telehányt kút, a nassaui ezred és a braunschweigi ezred kiirtása, Duplat eleste, Blackmann eleste, az angol gárdisták megtizedelése, a Reille-hadtest negyven zászlóaljából húsz francia zászlóalj, háromezer ember, a szine-java hullt el, csupán csak Hougomont romjai között, levágták, összelőtték, megfojtották, lepuskázták, megégették őket; és mindezt azért, hogy ma valamelyik paraszt ezt mondhassa az utasnak: *Uram, adjon három frankot; ha akarja, elmagyarázom önnek ezt a waterlooi esetet!*

III. 1815 június 18.

Térjünk vissza, ez az elbeszélőnek egyik joga, és képzeljük bele magunkat az 1815. évbe, valamivel előbbre annál az időnél, amikor az ennek a könyvnek első részében elbeszélt esemény kezdődik.

Ha az 1815 június 17-ről 18-ra virradó éjszakán nem esett volna az eső, Európa jövője megváltozott volna. Néhány esőcseppel több vagy kevesebb törte meg Napoleont. Ahhoz, hogy Waterloo legyen Austerlitz befejezése, a gondviselésnek csak egy kis esőre volt szüksége és egyetlen felhő, amely az évszakhoz egyáltalán nem illőn átvonult az égbolton, elegendő volt arra, hogy összecomoljon egy világ.

A waterlooi csatát csak féltizenkettőkor lehetett elkezdeni és így Blücher időt nyert arra, hogy megérkezhessék. Miért? Mert a föld fel volt ázva. Várni kellett egy keveset, míg felszárad, hogy a tüzérség mozoghasson.

Napoleon tüzértiszt volt és ez megérzett rajta. Ez a csodálatos hadvezér alapjában véve az az ember volt, aki az aboukiri csatáról a direktóriumhoz intézett jelentésében ezt írta: *Minden ágyúgolyónk hat embert ölt meg.* Minden csatatervének gerince a tűzérség. A győzelem kulcsa az, hogy a tüzérség egy adott pontra legyen összpontosítva. Az ellenséges hadvezér haditervét úgy tekintette, mint valami várat és rommá lőtte. A gyenge pontot kartáccsal árasztotta el; csatáit az ágyúval szövögette és bontogatta. Volt a zsenijében is valami tüzéri vonás. Áttörni a négyszögeket, szétrobbantani az ezredeket, megszaggatni a vonalakat, összemorzsolni és szétszórni a tömegeket, az ő szemében ez volt minden, odacsapni, oda csapni, odacsapni szakadatlanul és ezt a feladatot az ágyúgolyóra bízta. Félelmetes módszer, amely zsenijével karöltve, tizenöt éven át legyőzhetetlenné tette a háborús viaskodásnak ezt a komor atlétáját.

1815 június 18-án annál inkább számított a tüzérségére, mert számbeli fölényben volt. Wellingtonnak csak százötvenkilenc tűzokádója volt, Napoleonnak kétszáznegyven.

Tegyük fel, hogy a föld száraz, hogy a tüzérség mozoghat, akkor a csata reggeli hat órakor kezdődött volna. Két óra alatt megnyerte volna és bevégezte volna a csatát, három órával a poroszok sorsdöntő megérkezése előtt.

Mennyi hiba terheli Napoleont ennek a csatának az elvesztése miatt? Vajjon a hajótörést a kormányosnak kell-e tulajdonítani?

Vajjon Napoleon nyilvánvaló testi hanyatlását súlyosbította-e ebben a korban bizonyos belső meggyengülés? Vajjon a húsz évi háborúskodás a pengét is úgy elkoptatta, mint a hüvelyt, a lelket is, mint a testet? Vajjon sajnálatraméltó módon megérzett már a rokkant katona a hadvezérben? Vajjon, egy szóval, ez a zseni elhomályosult-e, amint sok tekintélyes történetíró hiszi? Vajjon őrjöngeni kezdett-e, hogy maga előtt is álcázza a megrokkanását? Vajjon kezdett meginogni őrült kalandjának a

lehelletétől? Vajjon nem ismerte fel a veszedelmet, ami súlyos hiba egy hadvezérnél? Vajjon az olyanfajta anyagias nagy emberekben, akiket a cselekvés gigászainak lehet nevezni, van olyan időszak, amikor a zseni rövidlátóvá lesz? Az öregség nem ejti rabul az eszményi zseniket; a Danték és Michel-Angelók számára az öregedés annyi, mint növekedés; vajjon a Hannibálok és a Bonapartek számára visszafejlődés? Vajjon Napoleon elvesztette közvetlen érzékét a győzelem iránt? Vajjon nem ismerte már fel a zátonyt, nem fedezte fel a csapdát, nem tudta megkülönböztetni a mélységek szakadékos peremét? Nem tudta megszimatolni a katasztrófákat? Ő, aki valamikor ismerte a diadal minden útját és aki ragyogó kocsija tetejéről fölényes ujjal mutatta meg, vajjon most olyan szerencsétlenül megriadt, hogy a szakadékokba vezeti légióinak zúgó áradatát? Vajjon negyvenhat éves korára, valami tomboló őrület szállta meg? Vajjon a végzetnek ez a titáni kocsisa már nem volt egyéb nagyszerű kalandornál?

Más véleményen vagyunk.

Csataterve egyhangú vélemény szerint mesterműi volt. Nekivágni egyenesen a szövetségesek derékhadának, rést ütni az ellenségen, ketté szakítani, az angol felét Halra és a porosz felét Tongresra visszavetni, Wellingtont és Blücherl elvágni egymástól, elfoglalni Mont-Saint-Jeant, hatalmába keríteni Brüsszelt, belefojtani a németet a Rajnába és az angolt a tengerbe. Napoleon számára ezt jelentette ez a csata. Hogy aztán mi lesz, majd meglátja.

Magától értetődik, hogy nem szándékozunk megirni itt Waterloo történetét; annak a drámának, amelyet elbeszélünk, egyik döntő fontosságu jelenete ehhez az ütközethez füződik; de ennek a történelme nem a mi tárgyunk; ennek a történetét különben megirta, még pedig mesterien megirta, egy szempontból Napoleon, más szempontból egész sereg történetíró.[1]) Felőlünk ugyan csak kapjanak hajba a történetírók, mi csak távoli tanuk vagyunk, olyan utas, aki a síkságon jár, olyan kutató, aki lehajlik az embertesttel átgyúrt földre, és a látszatokat talán valóságok gyanánt veszi; nincs jogunk a tudomány

[1]) Walter Scott, Lamartine, Vaulabelle, Charras, Quinet, Thiers.

nevében szembeszállni a tényeknek azzal az összeségével, amelyben kétségtelenül sok a délibáb, ehhez nincs meg sem a katonai hozzáértésünk, sem hadászati illetékességünk, ami feljogosítana valami rendszer-alkotásra ; szerintünk a véletlenségek láncolata irányította Waterloonál a két hadvezért ; és amennyiben a végzetről van szó, erről a titokzatos vádlottról, épp úgy ítélünk, mint a nép, ez a naiv ítélőbiró.

IV. A.

Azoknak, akik pontosan el akarják képzelni a waterlooi ütközetet, nincs egyéb dolguk, mint, hogy gondolatban nagy A betűt írjanak a földre. Az A betűnek bal szára a nivellesi út, jobb szára a genappei út, az A összekötő vonala az ohain-braine l'alleudi út. Az A csúcspontja Mont-Saint-Jean, ott áll Wellington ; az alsó bal talppont Hougomont, ott áll Reille Jérome Bonapartéval ; a jobb talppontja Belle-Alliance, itt áll Napoleon. Valamivel ama pont felett, ahol az A hurja odaér és szeli a jobb szárát, ott van Haie-Sainte. Pontosan ennek a hurnak közepén van az a pont, ahol a csata utolsó szava elhangzott. Ide helyezték el az oroszlánt, a császári gárda páratlan hősiességének önkéntelen szimbolumát.

Az a háromszög, amelyet az A felső fele, vagyis a két szár és a hur zár be, a mont-saint-jeani fensík. Az egész csata küzdelem volt ezért a fensíkért.

A két hadsereg szárnyai a genappei és nivellesi úttól jobbra és balra álltak ; d'Erlon szemben állt Pictonnal, Reille szemben állt Hillel.

Az A csúcsa mögött, a mont-saint-jeani fensík mögött van a soignesi erdő.

Magát a síkot hatalmas hullámos terepnek kell elképzelni ; minden hajlat magasabb, mint az előbbi, és minden hullámzás emelkedik Mont-Saint-Jean felé, és ott mind az erdőbe torkollanak.

Két ellenséges csapat a csatamezőn olyan, mint két birkózó. Birkózás ez. Az egyik le akarja teperni a másikat. Az ember mindenbe belekapaszkodik ; egy-egy bokor támasztópont ; egy falsarok mellvéd ; ha nincs egy kis sánc, amire támaszkodjék, egy-egy egész ezred meghátrál ; a síkság ereszkedése, a terep eltolódása, egy véletlenül

keresztbe futó ösvény, egy erdő, egy bevágás, — mindenütt megvetheti a lábát az a kolosszus, amit hadseregnek neveznek és megállíthatja a hátrálását. Aki távozik a csatatérről, az vereséget szenvedett. Ezért a felelős hadvezér tartozik megvizsgálni a legkisebb facsoportot és számba venni a legkisebb hajlatot is.

A két hadvezér figyelmesen tanulmányozta a mont-saint-jeani síkságot, amelyet ma waterlooi síkságnak neveznek. Wellington, valami okos előrelátással, már egy évvel előbb megvizsgálta, mint esetleges nagy csata színterét. Ezen a terepen és ebben a mérkőzésben junius 18-án Wellingtoné volt a kedvező oldal, Napoleoné a kedvezőtlen. Az angol hadsereg a magaslaton volt, a francia hadsereg lent.

Fölösleges volna itt felvázolni Napoleon alakját, lóháton, távcsővel a kezében, a rossommei magaslaton, 1815. junius 18-ának hajnalán. Mielőtt lefestenők, már mindenki látja. Ez a nyugodt arc a briennei iskolából való kis kalap árnyában, ez a zöld egyenruha, a fehér hajtóka, amely eltakarja a rendjeleit, szürke köpenye, amely eltakarja vállrojtjait, a mellénye alól kibukkanó vörös szalag vége, a bőrnadrág, fehér lova biborbársony, sarkaiban koronás N-ekkel és sasokkal hímzett takaróval, hosszúszárú lovagló csizmái a selyemharisnya felett, ezüstsarkantyúi, marengói kardja, az utolsó cézárnak ez az alakja ott tornyosul mindenki képzeletében, és egyesek lelkes magasztalása, másoknak szigorú tekintete fogja körül.

Ez az alak hosszú ideig vakító fényben úszott ; ezt bizonyos legendás titkolódzásnak köszönhette, amelyet a héroszok legnagyobb része kifejt, és amely többé-kevésbbé hosszú ideig mindig elfátyolozza az igazságot ; de már itt a rideg történelem és a teljes világosság.

Ez a világosság, a történelem, kérlelhetetlen ; megvan benne az a furcsa isteni vonás, hogy mivel csupa fény és éppenséggel azért mert fény, gyakran árnyékot vet oda, ahol az ember sugárzást látott ; ugyanabból az emberből két különböző jelenséget alkot és az egyik megtámadja a másikat, lebírja és a zsarnok sötetsége viaskodik a hadvezér káprázatával. Innen fakad egy helyesebb mérték a népeknek a végleges érték-itéleteiben. Babilon megfenyítése csorbítja Nagy Sándor hírét ; Róma leigázása csorbítja

Caesar hírét ; Jeruzsálem elpusztítása csorbítja Titus hirét. A zsarnokság nyomon követi a zsarnokot. Szerencsétlensége az embernek, ha olyan sötétséget hagy maga után, amely az ő alakját ölti magára.

V. A csaták »quid obscurum«-ja.

Ennek az ütközetnek első szakaszát mindenki ismeri ; zavaros, bizonytalan, ingadozó, veszedelmes kezdet mind a két hadseregre nézve, de az angolokra nézve inkább, mint a franciákra.

Egész álló éjszaka esett ; a földet feldúlta az ár ; a viz itt is, ott is meggyűlt a síkság mélyedéseiben, mint valami medencékben ; bizonyos pontokon a vonatcsapat fogatai tengelyig süppedtek bele ; az előfogatok hevederjei folyékony sártól csöpögtek ; ha a búza és a rozs, amit ezeknek a rohanó szekereknek a tömege ledöntött, nem tömte volna be a kerékvágásokat és nem párázta volna ki az utat a kerekek alatt, akkor különösen a Papelotte felé eső völgyekben minden mozgás lehetetlen lett volna.

A mérkőzés későn kezdődött ; Napoleonnak, mint kifejtettük, az volt a szokása, hogy kezében tartja az egész tüzérséget, mint valami pisztolyt és az ütközetnek hol erre, hol amarra a pontjára céloz vele ; meg akarta várni, míg a befogott ütegek szabadon roboghatnak és vágtathatnak. Ehhez az kellett volna, hogy kibújjék a nap és felszárítsa a földet. De a nap nem bújt ki. Ez már nem az austerlitzi találkozó volt. Mikor az első ágyúlövés eldördült, Colville angol tábornok az órájára pillantott és megállapította, hogy tizenegy óra harmincöt perc.

A küzdelmet a Hougomontnál álló francia balszárny indította meg lendülettel, még pedig talán nagyobb lendülettel, mintsem a császár szerette volna. Ugyanekkor Napoleon a középet támadta, úgy hogy rávetette Quiot dandárját Haie-Saintere és Ney a francia jobbszárnyat dobta az angol balszárny ellen, amely Papelottera támaszkodott.

A hougomonti támadásban volt valami csel ; a terv az volt, hogy odavonzzák Wellingtont, hogy erőinek javarészét balra tolja. Ez a terv sikerült volna, ha az angol gárdák négy százada és a Perponcher-hadosztály derék

belgái nem tartották volna szilárdan állásukat, és Wellington ahelyett, hogy odahalmozta volna erőit, megelégedhetett azzal, hogy összes segítségül még négy gárdista századot és egy braunschweigi zászlóaljat küldött.

A francia jobbszárny támadása Papelotte ellen volt a lényeg ; összezúzni az angol balszárnyat, elvágni a brüsszeli utat, eltorlaszolni az esetleg megérkező poroszoknak a felvonulási útját, elfoglalni Mont-Saint-Jeant, visszaszorítani Wellingtont Hougomontra, innen Braine-l'Alleud-re, innen Hal-ra, ez hibátlanul világos volt. Néhány apró esemény leszámításával ez a támadás sikerült. Papelotte-ot elfoglalták ; Haie-Sainte-et bevették.

Megjegyzendő részlet. Az angol gyalogságban, különösen a Kempt dandárban sok volt az ujonc. Ezek a fiatal katonák a mi félelmetes gyalogságunkkal szemben bátran megállták a helyüket ; gyakorlatlanságuk ellenére is rettenthetetlenek voltak a mérkőzésben ; különösen kitünő lövész szolgálatot tettek ; a lövész-katona, akit némileg magára hagynak, úgyszólván önmagának tábornokává lesz ; ezek az ujoncok bizonyos franciás önállóságot és elszántságot mutattak. Ebben az ujdonsült gyalogságban volt lendület. Ez nem volt inyére Wellingtonnak.

Haie-Sainte bevétele után a csata ingadozott.

Ezen a napon, déltől délután négy óráig valami homályos időköz van ; ennek a csatának a közepe úgyszólván zűrzavaros és ép olyan homályos, mint a viaskodás. Szürkület üli meg. Ebben a ködben hatalmas hömpölygéseket lát az ember, örvénylő káprázatot, az akkori háborúnak ma már alig ismeretes felszerelését, lószőrforgós prémes csákókat, röpködő tarsolyokat, keresztbevetett bivalybőr szijazatokat, gránátdíszes tölténytáskákat, huszárdolmányokat, ezerráncu vörös csizmákat, sujtásos nehéz csákókat, a skarlátvörös angol gyalogsággal összekeveredett majdnem fekete braunschweigi gyalogságot, az angol katonákat, akiknek a válluk szélén vállrojt gyanánt fehér, köralakú duzzadó vállpárna van, hannoveri könnyű lovasokat, hosszukás, rézálladzós, vörös sörényes sisakjukkal, meztelen térdü, kockás szoknyáju skótokat, gránátosaink hatalmas fehér lábszárvédőit, Salvatore Rosa, nem pedig Gribeauval ecsetjére méltó harci csoportokat, nem pedig harcvonalakat.

A csatába mindig keveredik bizonyos mennyiségü

vihar. *Quid obscurum, quid divinum.* Minden történetíró leginkább azt a vonalat rajzolja ki, amely ebben az összevisszaságban kedvére van. Bármilyen is a tábornokok számítása, a fegyveres tömegek összecsapásában van valami kiszámíthatatlan hömpölygés ; a mérkőzésben a két vezér két terve összecsap és eltorzítja egymást. A csatatérnek ez a pontja több harcost emészt, mint a másik, mint azok a többé vagy kevésbbé szivacsos talajok, amelyek többé vagy kevésbbé gyorsan szívják fel a rájuk öntött vizet. Amoda több katonát kell vetni, mint amennyit akart volna. Előre nem látott költségek. A harcvonal hullámzik és kigyózik, mint valami fonal, a vérpatakok logika ellenére folynak, a hadseregek arcvonalai hullámzanak, az előrenyomuló vagy visszavonuló ezredek ékalakban kihegyesednek vagy öböl gyanánt betüremlenek, mindezek a zátonyok szakadatlanul mozognak, egyik a másik előtt ; ahol tüzérség volt, oda most lovasság rohan ; a zászlóaljak mint a füst. Itt volt valami, keresed, eltűnt ; a világos foltok máshová tolódnak ; a sötét türemlések előrenyomulnak és hátrálnak ; valamiféle síri szél hajtja, visszazudítja, megduzzasztja és szétszórja ezeket a tragikus tömegeket. Micsoda a küzdelem? Villódzás. Egy matematikai tervnek a mozdulatlansága egyetlen pillanatot fejez ki, nem pedig egész napot. Egy csata megfestéséhez a leghatalmasabb festők kellenek, akiknek a káosz van az ecsetjükben ; Rembrandt alkalmasabb rá, mint Van Der Meulen. Van Der Meulen, aki délben pontos, három órakor már hazudik. A mértan csal ; csak az orkán igaz. Ez adja a jogot Folardnak, hogy ellentmondjon Polybiosnak. Tegyük hozzá, hogy van egy bizonyos pillanat, amikor a csata csetepatévá fajul, szétforgácsolódik és megszámlálhatatlan apró eseményre hull szét, amelyek, hogy magának Napoleonnak a kifejezését használjuk, »inkább az ezredek életrajzához tartoznak, mint a hadsereg történetéhez«. A történetírónak ebben az esetben nyilvánvaló joga az összefoglalás. Ő csak a küzdelem lényeges körvonalait foghatja meg és nem adatott meg egyetlen elbeszélőnek sem, bármily lelkiismeretes is, hogy teljes tökéletességgel lerögzítse annak a rettenetes fellegnek az alakját, melyet csatának neveznek.

Bár ez minden nagy fegyveres összecsapásra igaz, különösen alkalmazható Waterloora.

Mégis, délután, egy bizonyos időpontban, a csata határozott alakot öltött.

VI. Délután négy óra.

Négy óra tájban az angol hadsereg helyzete súlyos volt. Az orániai herceg vezényelte a derékhadat, Hill a jobbszárnyat, Picton a balszárnyat. Az orániai herceg eszeveszettten és rettenthetetlenül kiáltott oda a hollandusoknak és belgáknak: *Nassau, Braunschweig!* *Csak előre!* Hill, aki meggyöngült, Wellingtonra támaszkodott, Picton elesett. Éppen abban a pillanatban, mikor az angolok elvették a franciáktól a 105. sorezred zászlaját, francia golyó fején találta és megölte az angolok soraiban Picton tábornokot. Wellingtonnak a csatában két támasztópontja volt, Hougomont és Haie-Sainte; Hougomont még tartotta magát, de égett; Haie-Sainte-et elfoglalták. Abból a német ezredből, amely védelmezte, csupán negyvenkét ember maradt életben; öt kivételével valamennyi tiszt elesett vagy fogságba került. Háromezer harcost mészároltak le ezen a szérűn. Egy angol gárdista őrmester, Anglia boxolóbajnoka, akit a bajtársai megsebesíthetetlennek tartottak, ott esett el egy kis francia dobos kezétől. Baringot kiszorították, Altent lekaszabolták. Több zászló elveszett, egyebek közt az Alten-hadosztályé és a lüneburgi zászlóaljé, amelyet a Zweibrücken hercegi család egyik tagja emelt. A szürke skótok megsemmisültek; Ponsonby hatalmas szál dragonyosait összeaprították. Ezt a vitéz lovasságot összetiporták Bro lándzsásai és Travers vértesei; ezerkétszáz lóból már csak hatszáz volt; három alezredesből kettő a földön feküdt, Hamilton megsebesült, Mater elesett. Ponsonby elesett, hét lándzsadöfés fúrta át. Gordon halott, March halott. Két hadosztály, az ötödik és a hatodik megsemmisült.

Hougomontba benyomultak, Haie-Sainte-et elfoglalták, már csak egy pont volt, a közép. Ez a pont még mindig tartotta magát. Wellington megerősitette. Oda rendelte Hillt, aki Merbe-Braineben volt, odarendelte Chassét, aki Braine-l'Alleudben volt.

Az angol hadsereg közepe, amely kissé homorú volt, nagyon sűrű és nagyon tömör, erős állásban volt. A Mont-

Saint-Jeani fensíkot foglalta el, háta mögött volt a falu és előtte a lejtő, ami akkor meglehetősen meredek volt. Hátát annak az erős kőháznak vetette, amely ebben a korban a nivellesi földesur birtoka volt, és amely az útak kereszteződését jelzi, oly hatalmas tizenhatodik századbeli tömeg, hogy az ágyúgolyók nem tudtak kárt tenni benne, visszapattantak róla. A fensíkon köröskörül az angolok itt is, ott is kivágták a sövényt, lőréseket vágtak a galagonyabokrokba, ágyú torkát illesztették a faágak közé, a bokrokat bástyásra nyesték. Tüzérségük a bozótban rejtőzködött. Ezt az alattomos munkát, amire kétségtelenül jogot ad a háború, amely megengedi a cselfogásokat, oly kitünően végezték, hogy Haxo, akit a császár reggel kilenc órakor elküldött, hogy kémlelje ki az ellenséges ütegeket, semmit sem látott és azzal a hirrel jött vissza Napoleonhoz, hogy nincs semmi akadály azon a két torlaszon kívül, amelyek a nivellesi és genappei útat elzárják. Ebben az időben a gabona éppen magas volt ; a fensík peremén a Kempt-dandár egy zászlóalja, a karabélyokkal fölfegyverzett kilencvenötödik zászlóalj ott hasalt a magas rozsban.

Ekként az angol-holland hadsereg közepe, így biztosítva és megtámogatva, kedvező állásban volt.

Ennek az állásnak a veszedelme a soignesi erdő volt, amely akkor határos volt a csatatérrel, s amelyet a Groenendael és a Boitsfort tavak szeltek át. Ha egy hadsereg erre hátrált, fel kellett bomlania ; az ezredek itt azonnal szétszóródtak volna. A tüzérség beleveszett volna a mocsarakba. A visszavonulás errefelé, több szakértő véleménye szerint, amit viszont, igaz, mások kétségbevonnak, fejvesztett meneküléssé fajult volna.

Wellington megerősítette ezt a középet Chassé egy dandárával, amelyet a jobbszárnyról vont el, és Wincke egy dandárával, amelyet a balszárnyról vont el, továbbá a Clinton hadosztállyal. Angoljainak, a Halkett-ezrednek, a Mitchell-dandárnak, a Maitland-gárdistáknak mellvédül és támasztékul odaadta a braunschweigi gyalogságot, a nassaui segédcsapatot, Kielmannsegg hannoverijeit és Ompteda németjeit. Ezzel huszonhat zászlóalj volt a kezében. *A jobbszárny*, mint Charras mondja, *a közép mögé volt hajlítva*. Hatalmas üteget homokzsákok álcáztak azon a tájon, ahol ma az a valami áll, amit »waterloo múzeumnak« neveznek. Wellingtonnak rendelkezésére álltak ezen-

felül a terep egyik türemlésében a Somerset gárda dragonyosai, ezernégyszáz lovas. Ez volt a második fele a méltán híres angol lovasságnak. Ponsonbyt megsemmisítették, megvolt még Somerset.

Ez az üteg, ha teljesen felállítják, valóságos erődítmény lett volna, ott állt egy kertnek alacsony fala mögött, nagy sietve homokzsákok falával és széles földsánccal takarták el. Ez a védőmű nem volt befejezve ; nem volt idejük sánckarókkal körültűzdelni.

Wellington nyugtalanul, de közömbösen ült a lován és így maradt egész nap ebben a helyzetben, valamivel a régi mont-saint-jeani malom előtt, amely ma is megvan, egy szilfa alatt, amelyet később egy angol, vandál lelkesedésében kétszáz frankért megvásárolt, kifűrészeltetett és magával vitt. Wellington itt fagyosan hősies volt. Az ágyúgolyók záporoztak. Gordon szárnysegéd ott esett el mellette. Lord Hill odamutatott egy felrobbanó lövedékre és így szólt hozzá : — Mylord, mik a rendelkezései és milyen parancsokat hagy, ha itt megöleti magát? *Hogy ugy tegyenek, mint én,* — felelte Wellington. Clintonnak lakonikusan ezt mondta : — *Ki kell tartani az utolsó emberig.* — Az ütközet szemmelláthatóan rosszra fordult. Wellington rákiáltott talaverai, vittoriai és salamancai régi bajtársaira: — *Boys ! Hát eszetekbe jutna a hátrálás? Gondoljatok az öreg Angliára !*

Négy óra tájban az angol vonal hátrafelé tolódott. Egyszerre csak a fensík gerincén csak tűzérséget és lövészeket lehetett látni, a többi mind eltünt ; az ezredek, amelyeket megszalasztottak a francia lövedékek és ágyúgolyók, a fensík végébe göngyölődtek, amelyet még ma is átszel a mont-saint-jeani major mellékösvénye, megindult a visszavonulás, az angol csatavonal bomladozott, Wellington hátrált. — Kezdődik a visszavonulás ! kiáltott fel Napoleon.

VII. Napoleon jókedvű.

A császár, ámbár beteg volt és valami helyi bántalom miatt kényelmetlen volt lovon ülnie, sohasem volt olyan jókedvű, mint ezen a napon. Ő kifürkészhetetlensége reggel óta mosolygott. 1815 junius 18-án ez a mély, ez a márvánnyal leplezett lélek, vakítón sugárzott. Az a férfiú,

aki sötét volt Austerlitznél, vidám volt Waterloonál. A sors választott áldozataiban vannak ilyen értelmetlenségek. Örömeink árnyékból vannak. A legfelségesebb mosoly az Istené.

Ridet Caesar, Pompeius flebit, mondták a legio fulminatrix katonái. Pompeius ez alkalommal nem fog sírni, de annyi bizonyos, hogy Caesar máris nevetett.

Tegnap este óta, éjjel, egy órakor lóháton kikémlelte a viharban és az esőben Bertrand-nal a Rossomme-mal szomszédos dombokat, elégedetten nézte az angol tábortüzek hosszú vonalát, amely beragyogta az egész látóhatárt Frischemont-tól Braine-l'Alleudig, s úgy tünt neki, hogy a végzet, amelyet meghatározott napra iderendelt erre a waterlooi mezőre, pontos volt ; megállította a lovát, kis ideig mozdulatlan maradt, elnézte a villámlást, hallgatta a mennydörgést és hallották, amint ez a fatalista a sötétben ezeket a titokzatos szavakat ejtette ki : »Egyetértünk«. Napoleon csalatkozott, már nem értettek egyet.

Egy percet sem aludt, ennek az éjszakának minden pillanatát öröm tagolta az ő számára. A nagy gárda egész vonalán végigment és itt is, ott is megállt, hogy szót váltson az őrszemekkel. Félháromkor a hougomonti erdő mellett menetelő oszlop lépéseit hallotta ; egy pillanatra Wellington visszavonulására gondolt. Odaszólt Bertrandnak : *Ez az angol hátvéd, amely felszedte a sátorfáját és megindult. Elfogom azt a hatezer angolt, akik most érkeznek Ostendébe.* Nem fogyott ki a szóból ; ujra eláradt rajta a március elsejei partraszállás lendülete, amikor a tábornagynak megmutatta a Juan-öböl lelkes parasztságát és felkiáltott : — *Nos hát, Bertrand, máris itt az erősítés* ! A 17-ről 18-ra virradó éjjel Wellingtont gúnyolta. — *Ennek a kis angolnak lecke kell,* — mondta Napoleon. Az eső még jobban nekieredt ; miközben a császár beszélt, az ég egyre dörgött.

Hajnali félnégykor szegényebb lett egy illusióval ; a felderítésre kiküldött tisztek jelentették neki, hogy az ellenség meg sem mozdul, semmi sem moccan ; egyetlen tábortüzet sem oltottak ki. Az angol hadsereg aludt, mélységes csend borult a földre, csak az ég zengett. Négy órakor a kémei parasztot hurcoltak elé ; ez a paraszt vezetőül szegődött egy angol lovasdandárhoz, valószinüleg a Vivian-dandárhoz, amely a szélső balszárnyon Ohain

falunál foglalt állást. Öt órakor két belga katonaszökevény jelentette, hogy elhagyták az ezredüket, és hogy az angol hadsereg várja a csatát. — *Annál jobb!* — kiáltott fel Napoleon. — *Jobban szeretem tönkre verni őket, mint hogy visszavonuljanak.*

Reggel a plancenoiti-út kanyarulatának ereszkedőjén leszállt lováról a sárba, Rossomme majorból konyhaasztalt és parasztszéket hozatott, leült, egy köteg szalma volt a szőnyege, kiterítette a csatatér térképét az asztalon és odaszólt Soultnak: *Szép sakktábla!*

Az éjszakai esőzések következtében az élelmiszeres szekerek megrekedtek a felázott utakon és nem tudtak megérkezni reggel, a katonák nem aludtak, át voltak ázva és éheztek; ez nem akadályozta Napoleont abban, hogy vidáman oda ne kiáltson Neynek: *Kilencven százalék valószínüséggel mienk a siker.* Nyolc órakor reggelit hoztak a császárnak. Meghivott több tábornokot. Reggelizés közben mesélték, hogy Wellington előttevaló este bálban volt Brüsszelben Richmond hercegnőnél és Soult, ez a durva harcos, akinek olyan arca volt, mint valami érseknek, megjegyezte: *Ma van a bál.* A császár tréfálkozott Neyvel, aki ezt mondta: *Wellington nem lesz olyan buta, hogy megvárja felségedet.* Különben ez volt a modora. *Szívesen tréfálkozott*, mondja Feury de Chaboulon. *Jellemének alapja a tréfálkozó jókedv*, mondja Bourgaud. *Csupa vidámság volt, inkább furcsa, mint szellemes vidámság*, mondja Benjamin Constant. Az óriásnak ezek a vidámságai megérdemlik, hogy megálljunk náluk. Ő nevezte el gránátosait »dörmögőknek«; meg-megcsípte a fülüket megrángatta a bajuszukat. *A császár mindig csak bolondozott velünk:* mondta egyikük. A titokzatos átkelésen Elba szigetéről Franciaországba február 27-én nyilt tengeren, a *Zéphir* francia hadihajó találkozott az *Inconstant* hajóval, amelyen Napoleon rejtőzködött és híreket kért az *Inconstant*-tól Napoleon felől; mikor a császár, akinek ebben a pillanatban is fehér-piros és méhekkel hímzett rózsája volt a kalapján, amelyet Elba szigetén vett fel, nevetve kapta kezébe a szócsövet és maga felelt: *A császár jól érzi magát.* Aki nevet a sorson, bizalmas lábon áll az eseményekkel. Napoleonból a waterlooi reggeli alatt többször kitört ez a kacagás. A reggeli után negyedóráig elgondolkodott, aztán két tábornok leült a szalmakötegre,

tollat fogtak a kezükbe, papirlapot fektettek a térdükre és a császár tollba mondta nekik a hadparancsot.

Kilenc órakor, abban a pillanatban, mikor a francia hadsereg öt oszlopba állítva megindult, kibontakozott a tüzérség a dandárok között, a hadosztályok kettős sorokban, élükön a zene, amely harci indulót játszott, peregtek a dobok és harsogtak a trombiták, hatalmasan, szélesen, vidáman, sisakok, kardok és szuronyok tengere a látóhatáron, a császár megindultan kiáltott fel kétszer is: Nagyszerű! Nagyszerű!

Kilenc órától féltizenegyig, szinte hihetetlen, az egész hadsereg állást foglalt és hat sorba rendeződött, hat V betűt alkotott, hogy a császár kifejezését idézzük. Valamivel a csatarend felállítása után, abban a vihar kezdetét jelző mélységes csendben, amely megelőzi az ütközetet, mikor látott elvonulni három üteget, amely az Erlon, Reille és a Lobau hadtestek tizenkét ütegéből volt elvonva az ő parancsára azzal a rendeltetéssel, hogy kezdje meg az ütközetet Mont-saint-Jean, vagyis a Nivelles-Genappei utak kereszteződésének bombázásával, a császár rácsapott Haxo vállára és odaszólt neki: *Szép huszonnégy kislány, mi, tábornok.*

A siker felől biztos volt, mosollyal bátorította az első hadtest utászszázadát, mikor elvonult előtte, amelynek azt a parancsot adta, hogy torlaszolja el magát Mont-Saint-Jeanban, rögtön a falu elfoglalása után. Ezt a tartós vidámságot csupán egy fölényes szánakozó mondás árnyékolta; mikor balról, azon a tájon, ahol ma egy nagy sírhalom emelkedik, meglátta tömörülni pompás lovaikon a csodálatos szürke skótokat, ennyit mondott: — *Kár értük.*

Aztán lóra szállt, elvágtatott Rossomme elé és megfigyelő helyül egy keskeny gyepes dombhátat választott ki a Genappe-Brüsszeli úton, amely második állomása volt a csata folyamán. A harmadik állomása este hét órakor, Belle-Alliance és Haie-Sainte között, rettenetes; ez meglehetősen emelkedett magaslat, amely ma is megvan, és amely mögött a gárda sorakozott a sík lejtőjén. E magaslat körül egészen Napoleon közelébe pattantak vissza az ágyúgolyók az országút kövezetéről. Mint Brienne-nél, itt is feje körül fütyültek a golyók és a kartácsdarabok. Körülbelül azon a tájon, ahol a lova lábai állot-

tak, összeszedtek össze-vissza mart ágyúgolyókat, régi kardpengéket és eltorzult, rozsdamarta lövedékeket. *Scabra rubigine.* Néhány évvel ezelőtt kiástak egy hatvan fontos gránátot, amely még meg volt töltve, amelynek a gyujtója azonban tövig letört. Ezen az utolsó állomásán mondta a császár vezetőjének, Lacoste-nak, ennek az ellenséges, ijedt, egy huszár nyergéhez kötözött parasztnak, aki minden kartácslövésre megfordult és el akart bujni a huszár mögött: — *Hülye! Gyalázatos dolog, mégmajd hátulról lőnek le.* E sorok írója maga is megtalálta ennek a magaslatnak puha földjében, mikor a homokban kotorászott, egy bomba nyakának negyvenhat év rozsdájától elvásott maradványait és ócska vasdarabokat, amelyek úgy törtek össze az ujjai közt, mint a bodzafa vesszői.

A változatosan lejtős hullámos síkság, ahol Napoleon és Wellington találkozott, nincs már meg, mindenki tudja, nem olyan már, mint 1815 junius 18-án volt. Mivel erről a gyászos mezőről hordták össze azt, amiből a csata emlékét emelték, elvették valóságos térszinét és a történelem megzavarodottan nem ismeri ki magát rajta. Hogy megdicsőítsék, eltorzították. Mikor Wellington két évvel később viszontlátta Waterloot, így kiáltott fel: *Eltüntették a csatateremet.* Ott, ahol ma a hatalmas földpiramis áll, tetejében az oroszlánnal, dombgerinc volt, amely a nivellesi út felé járható lejtőben ereszkedett, amely azonban a genappei országút felé szinte meredek volt. Ennek a meredekségnek a magasságát még ma is meg lehet mérni két nagy sir halmának a magasságából, amelyek a Genappe-Brüsszeli út mentén emelkednek; az egyik, a baloldali angol sir; a másik, a jobboldali, német sir. Francia sir nincs. Franciaországnak ez az egész síkság sírhalom. Annak az ezer meg ezer szekér földnek a jóvoltából, amelyet a százötven láb magas és ötszáz láb kerületű dombhoz összehordtak, a Mont-Saint-Jean fensík ma enyhe lejtőn megközelíthető; a csata napján, főképen Haie-Sainte felől meredek és szakadékos magaslat volt. Olyan meredek volt itt a domboldal, hogy az angol ágyúk nem látták maguk alatt a völgy mélyén meglapuló majort, az ütközet gócpontját. 1815 junius 18-án a záporok még jobban kimosták ezt a meredeket, a sár megnehezítette a feljutást és nem csupán kapaszkodni kellett, hanem bele is

süppedtek a sárba. A fensík gerincének hosszában valamiféle árok huzódott, amelyet távoli szemlélőnek lehetetlen volt észrevennie.

Mi volt ez az árok? Megmondjuk. Braine-l'Alleud belga falu, Ohain ugyancsak. Ezeket a falvakat, amelyek a földmélyedésben bujnak meg, körülbelül másfél mérföldes út köti össze, amely dombos-völgyes síkon vág át, és mint valami barázda, gyakran belevág és belemélyed a dombokba, aminek következtében ez az út bizonyos szakaszain olyan, mint valami szakadék. 1815-ben, mint ma is, ez az út vágta át a mont-saint-jeani fensík gerincét a genappei és a nivellesi két út között; csak éppen hogy ma egy szinten van a síksággal; akkor mélyút volt. A két oldalát lehordták a monumentális domb céljaira. Ez az út akkor is és még ma is a pályája legnagyobb részében futóárok; néhol tizenkét láb mély futóárok, amelynek nagyon meredek oldalai itt is, ott is, különösen télen, a záporok következtében beomlanak. Történtek itt balesetek is. Az út, mikor Braine l'Alleudbe ér, olyan szoros, hogy egy gyalogost agyonlapított benne egy szekér, amint erről egy kőkereszt értesít, amely ott áll a temető mellett és elárulja a halott nevét: *Bernard Debrye úr, brüsszeli kereskedő,* és a baleset dátumát: 1637 *február.*[1]) Ez az út oly mélyen belevágott a mont-saint-jeani fensíkba, hogy egy Mathieu Nicaise nevű parasztot agyonnyomott benne 1783-ban a part beomlása, amiről egy másik kereszt tanuskodik, amelynek a csúcsa elveszett valahol az ugarban, az alapja azonban felfordultan ma is ott látható a haiesaintei úttól és a mont-saint-jeani majortól balra a pázsitos lejtőn.

A csata napján ez a mélyút, amelyre semmi sem figyelmeztetett, amely a Mont-Saint-Jean gerincének mentén haladt, amely a meredek tetején volt ásva, ez a földbe rejtett kocsiút, láthatatlan volt, vagyis rettenetes.

[1]) Ime a felirat:

DOM
ITT VESZTETTE ÉLETÉT
BALESET KÖVETKEZTEBEN
TALIGA MIATT
BERNARD DE BRYE UR
BRÜSSZELI KERESKEDŐ
1637 FEBRUÁR

(A nap olvashatatlan.)

VIII. A császár megkérdez valamit a vezetőjétől, Lacostetól.

Tehát Waterloo reggelén a császár elégedett volt.

Igaza volt; a haditerve, azt már megállapítottuk, csakugyan csodálatos volt.

A csata megkezdődött, nagyon változatos fordulatai, Hougomont ellentállása, Haie-Sainte makacssága, Bauduin eleste, Foy megsebesülése, a váratlanul felbukkant fal, amelyen összezuzódott a Soye-dandár, Guilleminot végzetes hirtelenkedése, akinek nem voltak sem bombái, sem homokzsákjai, az ütegek sárbarekedése, tizenöt védtelen ágyu egymásra torlódása Uxbridge támadása miatt egy mély úton, a bombák gyenge hatása, amelyek az angol vonalakba hullottak, belesüppedtek az esőtől feláztatott földbe és csak sár-tűzhányókat tudtak robbantani, éppúgy, mint ahogy a kartács fecskendező sárrá változott, Piré haszontalan tüntetése Brain l'Alleudnél, az egész lovasságnak, tizenöt osztálynak majdnem teljes megsemmisülése, az angol jobbszárny elleni rosszul sikerült támadás, a balszárny rosszul sikerült behorpasztása, Ney furcsa félreértése, amellyel, ahelyett hogy oszlopokra bontotta volna, összetömöríttette az első hadtest négy hadosztályát huszonhét sor mélységben és kétszáz embernyi arcélben, kitette őket a kartácstűznek, az iszonyatos lyukak, amelyeket az ágyugolyók vágtak ezekben a tömegekben, a támadó oszlopok széthullása; az oldalakban hirtelen felbukkant oldalzó üteg, Bourgeois, Donzelot és Durutte kudarca, Quiot visszaszorítása, Vieux hadnagynak, ennek a tűzériskolából épp most kikerült herkulesnek megsebesülése abban a pillanatban, amikor fejszecsapással beverte Haie-Sainte kapuját a Genappe-Brüsszeli út kanyarulatát záró angol torlasz záporzó tüzében; a gyalogság és lovasság közé szorult Marcognet hadosztály összelövetése közvetlen közelből a gabonában: Best és Pack műve, lekaszabolása: Ponsonby műve, hét ágyúból álló ütegének beszegzése, a szász-weimari herceg helytállása, aki Erlon gróffal tartotta Frischemont-t és Smohain-t, a 105-ik ezred zászlajának elvesztése, a 45 ezred zászlajának elvesztése, az a fekete porosz huszár, akit a Wawre és Plancenoit között hírszerző járőri szolgálatot teljesítő háromszáz vadászból álló repülő oszlop katonái elfogtak, a nyug-

talanító dolgok, amiket ez a fogoly elmondott, Grouchy késlekedése, ezerötszáz ember lemészárlása nem egészen egy óra alatt a hougomonti gyümölcsösben, ezernyolcszáz ember eleste még kevesebb idő alatt Haie-Sainte körül, mindezek a viharos események, amelyek mint a csata fellegei száguldottak Napoleon előtt, alig zavarták meg tekintetét és nem borították árnyékba ezt a magabizó császári arcot. Napoleonnak az volt a szokása, hogy állandóan nézte az ütközetet. Sohasem akarta kínosan, számról-számra összeadni az apró részleteket; a számok nem voltak fontosak neki, feltéve, hogy ez volt az összegük: győzelem; hogy a kezdetbe hibák csúsztak, azon nem izgult fel, hiszen szentül hitte, hogy a befejezésnek ő az ura, az az ő hatalmában van; tudott várni abban a feltevésben, mintha nem is ő forogna szóban és egyenrangú ellenfél gyanánt bánt a végzettel. Mintha ezt mondta volna a sorsnak: Ugy sem mered.

Napoleon félig fény, félig árnyék létére érezte, hogy a jóban pártfogást, a rosszban kiméletet élvez. Egyetértésben, azt mondhatnók cimboraságban volt, vagy legalább azt hitte, hogy van, az eseményekkel, ami egyértékű az ókori sebezhetetlenséggel.

Mégis, aki már átélte a Berezinát, Lipcsét és Fontainebleaut, annak bizony oka lehetett volna bizalmatlankodni Waterlooban. A messzi égboltozaton valami titokzatos szemöldökráncolás vált láthatóvá.

Abban a pillanatban, amikor Wellington hátrált, Napoleon megremegett. Hirtelen látta, hogy a Mont-Saint-Jean fensík kiürül és az angol hadsereg arcvonala eltünik. Ez a hadsereg zárkózott, de hátrált. A császár félig fölemelkedett a kengyelvasban. A győzelem villáma lobbant a szemében.

Nekiszorítja Wellingtont a soignesi erdőnek és tönkreveri, ez annyi, hogy Franciaország véglegesen földreteperi Angliát; ez Crécy, Poitiers, Malplaquet és Ramillies megboszulása. Marengo hőse letörli Azincourt-t.

Ekkor a császár elgondolkodott a rettenetes fordulaton és mégegyszer végigjártatta távcsövét a csatatér minden pontján. A gárdája lábhoz tett fegyverrel figyelte alulról, valami szent áhitattal. Elgondolkodott; vizsgálta a lejtőket, megjegyezte az ereszkedőket, kémlelte a facsoportokat, a rozstáblákat, az ösvényt; mintha minden

bokrot számbavett volna. Mereven szemügyre vette a két út angol torlaszait, a két hatalmas fatorlaszt, a genappei úton Haie-Sante felett állót, amely két ágyúval volt fölfegyverezve, az egész angol tüzérségnek csak ez a két ágyúja irányult a csatatér közepe felé, és a nivellesi út torlaszát, amelyen megcsillantak a Chassé-dandár hollandusainak szuronyai. Észrevette e torlasz mellett az öreg, fehérre festett Saint-Nicolas kápolnát, amely a braine l'alleudi keresztút hajlatánál van. Lehajolt és halkan odaszólt vezetőjének, Lacostenak. A vezető, valószinüleg hazugul, tagadón rázta a fejét. A császár fölegyenesedett és elgondolkozott.

Wellington hátrált. Nem volt egyéb hátra, mint betetőzni ezt a visszavonulást a megsemmisitésével.

Napoleon hirtelen megfordult és lóhalálában futárt küldött Párisba azzal a hírrel, hogy az ütközetet megnyerte.

Napoleon egyike volt azoknak a zseniknek, amelyekből mennydörgés harsog elő.

Most megtalálta a villámot, amellyel lesújt.

Parancsot adott Milhaud vérteseinek, hogy foglalják el a Mont-Saint-Jean fensíkot.

IX. Amire nem számitottak.

Háromezerötszázan voltak. Arcvonaluk negyedmérföldes volt. Hatalmas nagy lovakon gigászi férfiak voltak ezek. Huszonhat osztály; és mögöttük, erősítésükre, a Lefebvre-Desnouettes hadosztály, százhat válogatott csendőr, a gárdavadászok, czerszázkilencvenhét ember és a gárdalándzsások, nyolcszáznyolcvan lándzsa. A sisakjukon nem volt forgó és a vértjük kovácsolt vas, nyeregpisztoly a nyeregkápájukban és hosszú szablya. Reggel az egész hadsereg megcsodálta őket, mikor kilenc órakor trombitaharsogással, miközben valamennyi zenekar rázendített a *Veillons au Salut de l'Empire*-ra, jöttek, zárt sorokban, egyik ütegük oldalvást, a másik középütt, két sorban kibontakoztak a Genappe-Frischemonti út között és elfoglalták hadállásukat abban a hatalmas második sorban, amelyet Napoleon oly bölcsen állított össze, és amelynek valósággal két vasszárnya volt, mivel a szélső

baloldalán Kellermann vértesei és szélső jobboldalán Milhaud vértesei állottak.

Bernard szárnysegéd megvitte nekik a császár parancsát. Ney kardot rántott és az élükre ugratott. Az óriási osztályok megmozdultak.

Ekkor félelmetes látvány bontakozott ki.

Ez az egész lovasság kivont karddal, lobogó zászlókkal és harsogó trombitákkal, hadosztályonkint oszlopokra szakadozva lezúdult egy mozdulattal, mint egyetlen ember a bronz faltörő kos pontosságával, amely rést vág, a belle-alliancei dombon, behatolt abba a félelmetes körzetbe, ahol már annyi ember hullott el, eltünt a füstben, aztán kibukkant ebből az árnyékból, feltünt a völgy túlsó oldalán, változatlanul tömören és zártan, rohamban vágtatott fel a rázúduló kartácsok felhőjén keresztül, a Mont-Saint-Jean fensík szörnyű sáros lejtőjén. Súlyosan, fenyegetően, rendíthetetlenül mentek felfelé ; a puskaropogás és az ágyútűz szüneteiben hallani lehetett ezt a kolosszális lódobogást. Mivel két hadosztály volt, két oszlopot alkotott ; a Wathier-hadosztály foglalta el a jobb, a Delord-hadosztály a balszárnyat. Ugy tűnt, hogy a fensík gerince felé két óriási acélkígyó mászik fel. Ugy ment át az út közepén, mint valami tünemény.

Azóta, hogy a nehéz lovasság bevette a moszkvai nagy erődöt, ehhez hasonlót nem lehetett látni ; Murat nem volt itt, de Ney megint itt volt. Ugy tűnt, hogy ez a tömeg egyetlen szörnyeteggé vált és egyetlen lelke van. Minden osztály hullámzott és duzzadozott, mint a polip karja. Észre lehetett őket venni egy imitt-amott feltépett hatalmas felhőn keresztül. Sisakok, ordítások, kardok összevisszasága, lófarok vad ficánkolása az ágyúdörgésben és a harsonazengésben, fegyelmezett és rettenetes zűrzavar ; legfelül a vértesek, mint a hidra pikkelyei.

Mintha valami régmúlt korszakról szólna ez az elbeszélés. Kétségtelen, hogy valami ehhez hasonló látomás tűnik fel az ősrégi orfikus hősköltemények ben, amelyek emberlovakról beszélnek, az antik hippanthroposokról, ezekről az emberarcú és lószügyű titánokról, amelyek rohamban vágtattak fel az Olimpusra, rettenetesen, sebezhetetlenül, fenségesen ; Istenek és állatok.

Furcsa számbeli találkozás ; huszonhat zászlóalj fogadta ezt a huszonhat osztályt. A fensík gerince mögött

az álcázott üteg árnyékában az angol gyalogság, tizenhárom négyszögben, négyszögenkint két zászlóalj, és két sorban, hét az elsőben, hat a másodikban, vállhoz szorított puskaaggyal, célzásra emelt puskával, nyugodtan, némán, mozdulatlanul várta a történendőket. Nem látta a vérteseket és a vértesek nem látták őt. Hallotta ennek az emberáradatnak a felkapaszkodását. Hallotta háromezer ló egyre erősödő dobogását, a vágtató patkók váltakozó és szimmetrikus csattogását, a vértek csörrenését, a szablyák csendülését és valami vad, hatalmas szél zúgását. Félelmetes csend volt, aztán hirtelen kardok hosszú sora suhant a felemelt karokban a gerinc felett és a sisakok és a trombiták és a zászlók, és háromezer őszbajuszos katona kiáltotta egyszerre: Éljen a császár! Ez az egész lovasság rázúdult a fensíkra és ez olyan volt, mint valami földindulás kezdete.

Egyszerre csak, tragikus dolog, az angolok baloldalán, a mi jobbszárnyunkon, a vértesek oszlopának éle iszonyú lármával megtorpant. Mikor a gerinc tetejére értek, nekivadultan, fékevesztett dühvel, rohamban, hogy megsemmisítsék ezeket a négyszögeket és ágyúkat, a vértesek egyszerre csak észrevették, hogy közöttük és az angolok között ott van egy árok, egy szakadék. Az ohaini mélyút volt.

Irtózatos pillanat volt. Ott volt a mélyút, váratlanul, ott tátongott meredeken lovaik lába alatt, két öl mélységben két partja között; a második sor beletaszította az elsőt és a harmadik beletaszította a másodikat; a lovak felágaskodtak, hátradobták magukat, farukra hullottak, elcsúsztak, négy lábuk a levegőbe meredt, ledobták és letaposták lovasaikat, nem volt mód a visszavonulásra, az egész oszlop olyan volt, mint egy kilőtt golyó, az angolok legázolására felgyülemlett száguldó sebessége magukat a franciákat gázolta le, a kérlelhetetlen mélyúton csak úgy lehetett átmenni, ha előbb megtelik, lovasok és lovak egymás hegyénhátán hemperegtek bele, agyonnyomták egymást, a szakadék csupa hús volt már, és mikor ez a mélység megtelt élő emberekkel, át lehetett menni rajta és a többiek át is mentek. A Dubois-dandárnak majdnem harmadrésze belebukott ebbe a mélységbe.

Itt kezdődött a csata elvesztése.

Egy helyi hagyomány, amely nyilvánvalón túloz,

azt mondja, hogy kétezer ló és ezerötszáz ember lelte sírját az ohaini mélyútban. Ebben a számban valószínüleg benne vannak a többi hullák is, amelyeket a csata másnapján beledobáltak ebbe az árokba.

Futtában jegyezzük meg, hogy ez volt az a keservesen megszenvedett Dubois-dandár, amely egy órával előbb egyéni vállalkozás gyanánt elvette a lüneburgi zászlóalj zászlaját.

Napoleon, mielőtt ezt a feladatot bizta volna Milhaud vérteseire, megvizsgálta a terepet, de nem láthatta a mélyútat, amely még csak türemlést sem vetett a fensík felületén. Mégis felfigyelt és a kis fehér kápolna, amely a nivellesi országút sarkát jelzi, szeget ütött a fejébe, esetleges akadályt sejtett és ezért kérdést intézett vezetőjéhez, Lacostehoz. A vezető tagadólag felelt. Szinte azt mondhatnók, hogy ennek a parasztnak a fejrázása volt az oka Napoleon katasztrófájának.

Még más végzetes dolgok is támadtak.

Lehetséges volt-e, hogy Napoleon megnyerje ezt a csatát? Mi nemmel felelünk. Miért? Wellington miatt? Blücher miatt? Nem. Isten miatt.

Az, hogy Bonaparte győzzön Waterloonál, kivül esett a tizenkilencedik század törvényszerűségén. Ujabb események sorozata készült, amelyben Napoleon számára nem volt már hely. Az események rosszindulata már hosszú idő óta megmutatkozott.

Ideje volt, hogy ez a hatalmas ember összeomoljon.

Ez az ember oly túlságosan rásúlyosodott az emberiség sorsára, hogy zavarta az egyensúlyt. Ez az egyéniség egymaga többet számított, mint az egész világ. Ha minden telivér emberi életerő egyetlenegy emberben összpontosulna, ha az egész világ összetornyosulna egyetlen ember agyában, az halálos csapás volna a civilizációra, ha tovább tartana. Eljött a pillanat, hogy a megvesztegethetetlen legfelsőbb igazságosság megadja a jelet. Valószinüleg panaszt emeltek már az elvek és elemek, amelyektől az erkölcsi világban, épp úgy, mint az anyagi világban, a szabályszerű nehézkedések függnek. A párolgó vér, a túltömött temetők, a könnyező anyák, mindezek félelmetes vádbeszédek. Valahányszor a föld valami teher alatt nyög, titokzatos sóhajtások sírnak fel a sötétségben, amelyeket megért a végtelenség.

Napoleont följelentették a végtelenségnél, s az elhatározta a bukását.

Utjában volt az Istennek.

Waterloo nem csupán ütközet ; Waterloo a világegyetem arcának megváltozása.

X. A Mont-Saint-Jean fensik.

Ugyanabban az időben, mikor a mélyutat megpillantották, az üteg is levette álarcát.

Hatvan ágyú és tizenhárom négyszög záporozta golyóival közvetlen közelből a vérteseket. A rettenthetetlen Delord tábornok katonásan tisztelgett az angol ütegnek.

Az egész angol lovastüzérség vágtatva tért vissza a négyszögekhez. A vérteseknek annyi idejük sem volt, hogy megálljanak. A mélyúti katasztrófa megtizedelte őket, de nem vette el bátorságukat. Ezek olyan emberek voltak, hogy ha a számuk megfogyott, megnőtt a szívük.

Csupán a Wathier-oszlopot sújtotta a pusztulás ; a Delord-oszlop, amelyet Ney, mintha csak valami csapdát sejtett volna, balra hajlított, teljes épségben érkezett meg.

A vértesek rávetették magukat az angol négyszögekre. Lehasaltak a lóra, megeresztették a zablát, kardjukat a foguk közé, pisztolyukat markukba szorították : ilyen volt a roham.

Vannak pillanatok a csatában, amikor az ember lelke úgy megkeményedik, hogy a katonát szoborrá merevíti, hogy mindez a hús gránittá keményedik. Az angol zászlóaljak e sodró támadás alatt meg sem moccantak.

Hát ez irtózatos volt.

Az angol négyszögek valamennyi arcvonalát egyszerre támadták meg. Örjöngő kavarodás burkolta be őket. Ez a hideg gyalogság érzéketlen maradt. Az első sor féltérdre ereszkedve szuronnyal fogadta a vérteseket, a második sor tüzelt rájuk ; a második sor mögött a tüzérek megtöltötték ágyúikat, a négyszög arcvonala megnyílt, utat nyitott a kartácstűznek, aztán bezárult. A vértesek azzal feleltek, hogy beléjük gázoltak. Hatalmas lovaik ágaskodtak, beletapostak a sorokba, átugrották a szuronyokat és gigászok gyanánt hullottak az élő négy fal közé. Az ágyúgolyók lyukakat szakítottak a vértesek soraiban, a vértesek rése-

ket vágtak a négyszögeken. Egész embersorok tüntek el összetaposva a lovak patái alatt. A szuronyok belemélyedtek ezeknek a kentauroknak a hasába. Innen van az a sokféle sebesülés, amit máshol nem lehetett még látni. A négyszögek, amelyeket megcsipkézett ez az ágaskodó lovasság, rendületlenül zárkóztak. A kartácstüzük kimeríthetetlen volt, egyre dördültek a robbanások a rohamozók között. Szörnyüséges volt ennek a csatának a képe. Ezek a négyszögek nem zászlóaljak voltak már, hanem tűzokádók; ezek a vértesek nem lovasság voltak már, hanem orkán. Minden négyszög tűzhányó volt, amelyet felhő támad meg; a láva viaskodott a villámmal.

A legszélsőbb jobboldali négyszög, a legvédtelenebb, a levegőben volt és szinte az első összecsapásban megsemmisült. Ez a négyszög a 75. highlander-ezredből alakult. Középütt a dudás, miközben körülötte folyt a gyilkolás, mélységes közömbösséggel lesütötte mélabús szemét, amely teli volt az erdők és tavak sugárzásával, ott ült egy dobon, dudáját a hóna alá szorította, és hegyi dallamokat fujdogált. Ezek a skótok úgy haltak meg, hogy Ben Lothianra gondoltak, mint ahogy a görögöknek Argosra siklott az emlékezetük. Egy vértes kardja átvágta a dudát és a kart is, amely tartotta, elvágta a dalt, megölte a dalost.

A vértesekkel szemben, akik aránylag kevesebben voltak s még a mélyúti katasztrófában is megfogytak, ott állt szinte az egész angol hadsereg, csakhogy ők megsokszorozták magukat, minden ember fölért tizzel. Közben néhány hannoveri zászlóalj megingott. Wellington meglátta ezt és eszébe jutott a lovassága. Ha Napoleonnak ugyanebben a pillanatban eszébe jutott volna a gyalogsága, megnyerte volna a csatát. Ez a feledékenység volt nagy, végzetes hibája.

Egyszerre csak a vértesek, a támadók, észrevették, hogy támadják őket. Az angol lovasság hátba kapta őket. Előttük a négyszögek, mögöttük Somerset; Somerset, ez az ezernégyszáz gárdadragonyos volt. Somerset jobbszárnyán Dornberg volt a német könnyű lovassággal és balszárnyán Trip a belga karabélyosokkal; a vértesek, akiket oldalt és szemben, elülről és hátúlról, gyalogság és lovasság támadott, minden irányban kénytelenek voltak felvenni a harcot. Mit törődtek vele? Olyanok voltak, mint a forgószél. Hősiességüket emberi szó ki nem fejezheti.

Ezenfelül ott volt hátuk mögött a folytonosan mennydörgő üteg. Csak így történhetett, hogy ezek az emberek a hátukon kaptak sebet. Egyikük vértje, amelyet a bal lapockánál átfurt egy kartácsszilánk, ott van az úgynevezett waterlooi múzeum gyűjteményében.

Ilyen franciákhoz ilyen angolok illettek.

Nem volt az már küzdelem, hanem révület, őrjöngés, lelkek és hősiességek örvényes felviharzása, villámló kardok orkánja. Az ezernégyszáz gárdadragonyosból egy pillanat alatt csak nyolcszáz maradt; Fuller, az alezredesük, holtan rogyott össze. Ney odarohant Lefebvre-Desnouettes lándzsásaival és vadászaival. A Mont-Saint-Jean-fensíkot elfoglalták, elvesztették, megint elfoglalták. A vértesek otthagyták a lovasságot, hogy a gyalogság ellen forduljanak vagy helyesebben szólván, ez az egész félelmetes összevisszaság úgy kavargott, hogy egyik fél sem tágított. A négyszögek még mindig helytálltak. Tizenkét támadás volt. Ney alól négy lovat kilőttek. A vértesek fele ottmaradt a fensíkon. Ez a tusa két óra hosszat tartott.

Az angol hadsereget alapjában rendítette meg. Semmi kétség, hogy ha első rohamukban nem gyengítette volna meg őket a mélyúti katasztrófa, akkor a vértesek összemorzsolták volna a derékhadat és megszerezték volna a győzelmet. Ennek a páratlan lovasságnak láttára Clinton, aki pedig látta Talaverát és Badajozt, valósággal kővédermedt. Wellington, aki háromnegyedrészben már le volt győzve, hősiesen megbámulta őket. Halkan ezt mondta: *Fenséges!*[1])

A vértesek a tizenhárom négyszög közül hetet megsemmisítettek, hatvan ágyút zsákmányoltak vagy beszegeztek és elvettek az angol ezredektől hat zászlót, amelyeket három vértes és három gárdavadász azonnal elvitt a császárnak a Belle Alliance major elé.

Wellington helyzete rosszabbodott. Ez a különös ütközet olyan volt, mint egy párbaj két fenekedő sebesült között, akik egyre csak támadják egymást, makacsul ellentállnak és minden vérüket elhullatják. Vajjon melyik esik el elsőnek a kettő közül?

A fensíkon tovább folyt a tusa.

Meddig mentek a vértesek? Senki sem tudná meg-

[1]) Splendid! (hiteles mondás).

mondani. Csak annyi bizonyos, hogy a csata másnapján egy holt vértest lovastul ott találtak Mont-Saint-Jeanban a kocsik hidmérlegének a gerendázatában, éppen azon a ponton, ahol a nivellesi, genappei, la hulpei és brüsszeli négy út találkozik és szeli egymást. Ez a lovas átvágott az angol vonalakon. Azoknak az embereknek egyike, akik felszedték ezt a holttestet, még ma is él Mont-Saint-Jeanban. Dehaze a neve. Akkor tizennyolc éves volt.

Wellington érezte, hogy meginog. A krizis közel volt. A vértesek nem értek el sikert, olyan értelemben, hogy a középet nem sikerült áttörniök. Mivel a fensík mind a két félé volt, egyiké sem volt, és végül nagyobb részében az angolok birtokában maradt. Wellington tartotta a falut és a síkság magaslatát ; Ney csupán a gerincet és a lejtőt tartotta. A két ellenfél mintha belegyökeredzett volna ebbe a gyászos földbe.

Csakhogy az angolok elgyengülése gyógyíthatatlannak látszott. Ennek a hadseregnek a vérvesztesége szörnyű volt. Kempt a balszárnyon erősítést kért. — *Nincs*, üzente vissza Wellington, *haljon meg!* — Majdnem ugyanebben a percben, különös megegyezés, ami jellemzi a két hadsereg kimerülését, Ney gyalogságot kért Napoleontól és Napoleon felkiáltott : *Gyalogságot! Hát honnan vegyem? Talán csináljak?*

Mégis az angol hadsereg volt a betegebb. A vasvértes és acélmellű hatalmas lovasosztagoknak dühös rohamai összemorzsolták a gyalogságot. Néhány ember egy zászló körül jelezte egy-egy ezred helyét, némelyik zászlóaljat már csak kapitány, vagy hadnagy vezényelt ; az Alton-hadosztály, amellyel már Haie-Saintenél oly kegyetlenül elbántak, majdnem megsemmisült ; a Van Kluze-dandár rettenthetetlen belgái ott hevertek a gabonában a nivellesi út hosszában ; úgyszólván semmi sem maradt meg azokból a hollandus gránátosokból, akik 1811-ben Spanyolországban a mi sorainkban küzdöttek Wellington ellen, és akik 1815-ben az angolokkal szövetkezetten Napoleon ellen harcoltak. Rengeteg tiszt pusztult el. Lord Uxbridgenek, aki másnap eltemettette a combját, össze volt zúzva a térde. Mig francia részről a vérteseknek ebben a tusájában Delord, Lhéritier, Colbert, Dnop, Travers és Blancard harcképtelenekké váltak, angol részről Alten megsebesült, Barne megsebesült, Delancey elesett, Van Meeren elesett,

Ompteda elesett, Wellington egész vezérkara meg volt tizedelve és ebben a véres osztozkodásban Anglia húzta a rövidebbet. A második gárdagyalogezred öt alezredest, négy kapitányt és három zászlóst vesztett; a 30. gyalogezred első zászlóalja huszonnégy tisztet és száztizenkét katonát veszített; a 79. hegyi ezrednek huszonnégy tisztje megsebesült, tizennyolc tisztje elesett, négyszázötven katonája meghalt. A hannoveri Cumberland-huszárok, a teljes ezred, elén ezredesével, Hacke-vel, akit később bíróság elé állítottak és lefokoztak, mindenestül megfutamodott a csatából és bemenekült a soignesi erdőbe és egészen Brüsszelig hintette a bomlás magvait. A szekerek, az ágyútalpak, a podgyászkocsik, a gabonával rakott társzekerek, amikor látták, hogy a franciák teret nyernek és közelednek az erdőhöz, bemenekültek; a hollandusok, akiket a francia lovasság kaszabolt, kétségbeesett ordítozásban törtek ki. Ma is élő szemtanu vallomása szerint, körülbelül két mérföld hosszúságban torlódtak össze a menekülők. Vert-Coucoutól egészen Groenendaelig, Brüsszel irányában. Ez a pánik akkora volt, hogy Condé herceget Malinesban és XVIII. Lajost Gandban magával ragadta. Nem számítva azt a gyenge tartalékot, amely a Mont-Saint-Jean majorban lévő segélyhely mögött volt felállítva, és a Vivian és Vandeleur dandárokat, amelyek a balszárnyat fedezték, Wellingtonnak nem volt lovassága. Megszámlálhatatlan üteg hevert leszerelve. Ezeket a tényeket elismeri Siborne; és Pringle, aki túlozza a pusztulást, arra az állításra ragadtatja magát, hogy az angol-hollandus hadsereg harminc-negyvenezer emberre olvadt. A vasherceg nyugodt maradt, de az ajkai elfehéredtek. Vincent osztrák biztos, Alava spanyol biztos, akik az angol vezérkar társaságában nézték végig a csatát, azt hitték, hogy a hercegnek vége van. Öt órakor Wellington kivette az óráját és hallották, amint sötéten ennyit dörmögött: *Blücher, vagy az éjszaka!*

Körülbelül ebben a pillanatban Frischemont felől a magaslatokon szuronyok távoli vonala csillant meg.

Itt van ennek a gigászi drámának a sorsfordulata.

XI. Napoleonnak rossz a vezetője, Bülownak jó a vezetője.

Napoleon megdöbbentő tévedése ismeretes ; Grouchyt várta, Blücher érkezett ; az élet helyett a halál.

A sorsnak vannak ilyen fordulatai ; az ember a világ uralmát reméli ; és felbukkan előtte Szent-Ilona.

Ha a pásztorfiú, aki Bülownak, Blücher alvezérének vezetője volt, azt a tanácsot adja neki, hogy inkább Frischemont felett, mint Plancenoit alatt lépjen ki az erdőből, akkor a tizenkilencedik század talán másként alakul. Napoleon megnyerte volna a waterlooi csatát. A Plancenoit alatti út kivételével, a porosz hadsereg minden más uton olyan mélyútba került volna, amelyen nem tudott volna átkelni a tűzérsége és Bülow nem érkezett volna meg.

Nos, egy órai késedelem, — ez Muffling porosz tábornok megállapítása, — és Blücher nem találta volna talpon Wellingtont ; »a csata elveszett volna«.

Látnivaló : ideje volt, hogy Bülow megérkezzék. Különben nagyon sokat késett. Dion-le-Montnál táborozott és hajnalban indult útnak. De az utak járhatatlanok voltak, és hadosztályai megrekedtek a sárban. Az ágyúk tengelyig süppedtek a kerékvágásokba. Ezenfelül át kellett kelni a Dyle-en, a wawrei keskeny hídon ; a hídhoz vezető uccát felgyújtották a franciák ; a tűzérség municiós és társzekereinek, minthogy nem mehettek keresztül a két égő házsor között, várakozniok kellett, míg eloltják a tüzet. Dél volt, mikor Bülow előcsapata még nem tudta elérni Chapelle-Saint-Lambert-t.

Az ütközet, amely két órával előbb kezdődött, négy órakor véget ért volna és Blücher akkor ért volna oda, amikor Napoleon már megnyerte a csatát. Ilyenek ezek a roppant véletlenek, arányosak valami végtelenséggel, amit nem tudunk felfogni.

Déltájban a császár messzelátójával elsőnek vett észre a látóhatár szélén valamit, ami lekötötte a figyelmét. Megszólalt : — Látok ott lent valami felhőt, mintha csapatok volnának. Aztán megkérdezte a dalmáciai hercegtől : — Soult, mit lát ön Chapelle-Saint-Lambert irányában ? — A tábornagy odairányította a távcsövét és így felelt : —

Négy vagy ötezer embert, Sire. Biztosan Grouchy. — Azonban ez a valami mozdulatlan maradt a ködben. A vezérkar valamennyi távcsöve tanulmányozta ezt a »felhőt«, amelyet a császár mutatott. Egyesek azt mondták: pihenő menetoszlopok. A legtöbben azt mondták: Ezek fák. Az igazság az, hogy a felhő nem moccant. A császár ennek a homályos pontnak a felderítésére kiküldötte Damon könnyű lovas hadosztályát.

Bülow csakugyan nem mozdult. Az előcsapata nagyon gyenge volt, nem tehetett semmit. Meg kellett várnia a hadtest zömét és az volt a parancsa, hogy egyesítse erőit, mielőtt a tűzbe megy, de Blücher, mikor észrevette Wellington veszedelmét, öt órakor parancsot adott Bülownak a támadásra és ekkor mondta ezt az emlékezetes mondást: »Lélegzethez kell juttatni az angol hadsereget«.

Kevéssel utóbb a Losthin, a Hiller, Hacke és Ryssel-hadosztályok kibontakoztak Lobau hadteste előtt, Vilmos porosz herceg lovassága kibukkant a Bois de Parisból, Plancenoit lángolt és a porosz ágyugolyók kezdtek hullani, egészen a Napoleon mögött tartalékban álló gárda soraiba.

XII. A gárda.

A többit tudjuk: egy harmadik hadsereg beavatkozása, a csata eltolódása, hirtelen nyolcvanhat ágyútorok megdördülése, Pirch váratlan megérkezése Bülowval, a Ziethen-lovasság, amelyet Blücher személyesen vezényelt, a franciák visszaszorítása, Marcognet elsöprése az ohaini fensíkról, Durutte kiverése Papelotteból, Donzelot és Quiot hátrálása, Lobau oldalbatámadása, az uj ütközet, amely alkonyatkor zúdult rá védtelen ezredeinkre, az egész angol vonal uj támadása és előnyomulása, a francia hadseregben vágott roppant rés, az egymást támogató angol kartácstűz és porosz kartácstűz, az emberirtás, az arcvonal bomlása, a szárnyak bomlása, a gárda harcvonalbalépése ebben a borzalmas összeomlásban.

Minthogy megérezte, hogy halni megy, elkiáltotta magát: Éljen a császár. A történelemben nincs megindítóbb valami, mint az éljenzésben kilobbanó haláltusa.

Az égbolt egész nap borus volt. Egyszerre csak ebben a pillanatban, esti nyolc óra volt, a látóhatár felhői megszakadtak és a nivellesi út szilfáin át kiárasztották a nyugvó nap hatalmas komor vörösségét. Ezt a napot Austerlitznél felkelőben látták.

Erre a döntő összecsapásra a gárda minden zászlóalját egy-egy tábornok vezényelte. Friant, Michel, Roguet, Harlet, Mallet, Poret de Morvan volt itt. Amikor feltűntek a gárdagránátosok hegyes süvegjei, rajtuk a széles ércsas, szimmetrikusan, rendekben, nyugodtan, büszkén, ennek a tombolásnak a ködében, az ellenségen tisztelet áradt el Franciaország iránt ; úgy érezték, hogy husz győzelem vonul be a csatatérre kiterjesztett szárnyakkal, és azok, akik győztek, azt hitték, hogy vereséget szenvedtek és hátráltak ; de Wellington rájuk kiáltott : *Talpra, gárdisták és jól célozzatok !* Az angol vörös gárdaezred, amely a sövények mögött feküdt, talpraugrott, kartácsfelhő lyuggatta át a háromszinű zászlót, amely ott röpködött sasaink körül, mindenki rohant és megkezdődött a végső vérfürdő. A császári gárda érezte a sötétben, hogy a hadsereg hátrál körülötte, érezte a pusztulás roppant megrázkódtatását, hallotta a menekülők kétségbeesett ordítozását, amely elnyomta az »éljen a császár«-t és míg mögötte futottak, ő tovább nyomult előre, miközben egyre jobban tizedelték a golyók és hulltak és hulltak minden lépésnél, amit előre tettek. Nem voltak itt ingatagok, nem voltak itt gyávák. Ebben a csapatban a közkatona ép olyan hős volt, mint a tábornok. Egyetlen ember sem félt az öngyilkosságtól.

Ney, aki az önként kívánt halál egész nagyságában magasodik fel előttünk, eszeveszetten szinte kereste a veszedelmeket ebben a tombolásban. Itt már az ötödik lovat lőtték ki alóla. Csorgott róla a verejték, szeme lángolt, ajka tajtékzott, egyenruhája kigombolódott, egyik vállrojtját félig levágta valami lovasgárdista kardcsapása, nagy ércsasát behorpasztotta egy golyó, véresen, sárosan, felségesen, törött karddal a kezében így kiáltott : *Ide nézzetek, így hal meg egy francia marsall a csatamezőn !* De hiába ; nem halt meg. Nekivadult és dühöngött. Drouet d'Erlonnak ezt a kérdést vágta oda : *Hát te nem öleted meg magad?* Odakiáltott a tűzérség tombolásában, amely ezt a maroknyi embert pusztította :

— *Hát az én számomra egy sincs ! O ! Bárcsak valamennyi angol ágyugolyó az én hasamba vágna bele !* Szerencsétlen, francia golyók számára maradt meg az életed !

XIII. A katasztrófa.

A gárda mögött gyászos volt az összeomlás.

A hadsereg hirtelen tört meg minden oldalon Hougomontnál, Haie-Saintenél, Papelottenál, Plancenoitnál. Az »Árulás !« kiáltást nyomon követte a »Fussunk — meneküljünk !« kiáltás. Egy megfutamodó hadsereg olyan, mint a hóolvadás. Minden hajladozik, meghasad, recsegropog, tántorog, hömpölyög, elhull, megtorpan, vágtat, száguld. Elképzelhetetlen széthullás. Ney lovat kér valakitől, felpattan rá és kalap nélkül, nyakkendő nélkül, kard nélkül keresztbe áll a brüsszeli országuton és megállítja az angolokat és egyúttal a franciákat. Igyekszik visszatartani a hadsereget, hívja, szidja, belecsimpaszkodik a menekülőkbe, de az ár átcsap rajta. A katonák menekülnek előle ezzel a kiáltással : *Éljen Ney marsall* ! Durutte két ezrede jön és megy riadtan és mintegy ide-oda dobálva az ulánusok kardjai és a Kampt, Best, Pack és Rylandt-dandárok puskatüze között ; a csatában legborzalmasabb a fejvesztett menekülés ; a barátok leszúrják egymást, hogy menekülhessenek ; osztályok és zászlóaljak egymásnak roppannak és szétszórják egymást : roppant tajtékja a csatának. Lobaut az egyik szárnyon, Reillet a másikon elsodorja az áradat. Napoleon hiába állít falat elébük gárdája maradványaival ; hiába dobálja be utolsó erőfeszítéssel a rendelkezésére álló lovasosztályokat. Quiot meghátrál Vivian előtt, Kellermann Vandeleur előtt, Lobau Bülow előtt, Morand Pirch előtt, Domon és Subervic Vilmos porosz herceg előtt. Guyot-t, aki rohamra vezette a császár lovasosztályait, az angol dragonyosok gázolják agyon. Napoleon végigvágtat a menekülők során, buzdítja, sürgeti, fenyegeti őket, könyörög nekik. Valamennyi száj, amely reggel »éljen a császár«-t ordítozott, most csak tátong ; alig ismernek rá. A frissen érkezett porosz lovasság nekivág, repül, sujt, vág, aprít, gyilkol, irt. A szekerek feldülnek, az ágyúk menekülnek ; a vonatcsapat katonái kifogják a lovakat a muníciós szekerekből

és felkapnak rájuk, hogy meneküljenek ; négy kerekükkel a levegőbe meredő felfordult társzekerek torlaszolják el az utat, és ez mind újabb alkalom a mészárlásra. Agyonnyomják egymást, legázolják, halottakon és élőkön taposnak. Kezük, lábuk eszeveszetten dolgozik. Örvénylő tömeg lepi be az utakat, az ösvényeket, a hidakat, a síkokat, a dombokat, a völgyeket, az erdőket, amit mind telezsufolt negyvenezer embernek ez a rohanása. Ordítások, kétségbeesés, a gabonába behányt hátizsákok és puskák, a kard, amellyel utat vágnak maguknak, nincs már bajtárs, nincsenek tisztek, nincsenek tábornokok, csak kimondhatatlan rémület. Ziethen kényére-kedvére kaszabolja Franciaországot. Az oroszlánok őzekké gyávultak. Ilyen volt ez a menekülés.

Genappenál megpróbáltak visszafordulni, szembeszállni, sorakozni. Lobau összeszedett háromszáz embert. Eltorlaszolták a falu bejáratát ; de az első porosz kartácssortűzre mindenki hanyatt-homlok menekült és Lobau foglyul esett. Még ma is látni ennek a kartácssortűznek a nyomát az út jobb oldalán álló régi téglaházikó ócska oromfalán, néhány percnyire Genappe előtt. A poroszok rávetették magukat Genappera, egészen bizonyosan nekidühödtek, hogy ily kevés érdemet szerezhettek a győzelemben. Az üldözés szörnyű volt. Blücher gyilkolást parancsolt. Roguet adta azt a gyászos példát, hogy halállal fenyegetett meg minden francia gránátost, aki porosz foglyot hoz elé. Blücher túltett Roguet-n. Az ifju gárda tábornoka, Duhesme, aki beszorult valami genappei fogadó kapujába, átadta a kardját a Halál egy ilyen huszárjának, aki elvette a kardot és megölte a foglyot. A győzelem a legyőzöttek legyilkolásával fejeződött be. Bűntessünk, hiszen mi vagyunk a történelem : a vén Blücher eljátszotta a becsületét. Ez a vadság betetőzte az összeomlást. A kétségbeesett menekülő áradat átcsapott Genappeon, átcsapott Quatre-Bras-n, átcsapott Sombreffe-en, átcsapott Frasnes-on, átcsapott Charleroin, átcsapott Thuin-en és csak a határnál állt a meg. Ó jaj ! Hát ki futott meg így? A nagy hadsereg.

Ennek a forgatagnak, ennek a rémületnek, a történelemben valaha ismert legnagyobb hősiesség ez összeomlásának talán nem volt oka? De volt. Valami roppant jobbkéznek az árnyéka vetődik Waterloora. Ez a végzet

napja. Az ember felett uralkodó erő rendezte ezt a napot. Innen a rémült csüggedés ; ezért adta át annyi nagy hős a kardját. Azok, akik legyőzték Európát, most lesújtottan a porba hullottak, mert már sem mondani, sem tenni nem tudtak semmit, mert már érezték a sötétségben valami rettentő hatalom jelenlétét. *Hoc erat in fatis.* Ezen a napon az emberi nem távlata megváltozott. Waterloo a tizenkilencedik század fordulópontja. A nagy ember eltűnése szükséges volt, hogy megérkezhessen a nagy század. Olyasvalaki vállalta ezt magára, akivel nem lehet vitatkozni. A hősök riadalma megmagyarázható. A waterlooi csatában a fellegeknél is valami több : meteor vonult át. Isten vonult át.

Mikor az alkonyat leszállt, egy mezőn, Genappe közelében Bernard és Bertrand a köpönye csücskénél fogva megfogtak és megállitottak egy dúlt, gondolataiba mélyedt, komor férfit, akit idáig sodort a menekülők áradata, aki leszállt a lováról, hóna alá csapta lova kantárszárát és tébolyult szemmel visszanézett, egymaga, Waterloo felé. Napoleon volt, roppant alvajárója a szétfoszlott álomnak, aki még mindig előre akart menni.

XIV. Az utolsó négyszög.

A gárda néhány négyszöge mozdulatlanul állt a menekülő áradat hömpölygésében, mint a szikla a rohanó vízben, és éjszakáig helyt állott. Amint leszállt az éjszaka, eljött a halál is, várták ezt a kettős árnyat és nem rendültek meg, csak hagyták, hadd burkolja be őket. Minden ezred, elszigetelve a többitől és mivel nem volt semmiféle kapcsolata semerről a szétzüllött hadsereggel, magára hagyatva pusztult el. Állást foglaltak erre az utolsó haditettre, egyesek Rossomme magaslatain, mások Mont-Sain-Jean síkján. Ott elhagyottan, legyőzötten, félelmetesen, ezek a sötét négyszögek szörnyű haláltusát vívtak. Ulm, Wagram, Jena, Friedland halt meg bennük. Alkonyatkor, este kilenc óra tájban a Mont-Saint-Jean fensík végében már csak egy maradt. Ebben a gyászos völgyben, annak a lejtőnek a lábánál, amelyre a vértesek felkapaszkodtak, s amelyen most angol tömegek hullámzottak, a diadalmas ellenséges tűzérség összpontositott tüzelésében,

a lövedékek szörnyű záporában, ez a négyszög még viaskodott. Valami ismeretlen tiszt volt a parancsnokuk, Cambronne volt a neve. A négyszög minden sortűzre megcsappant és visszavágott. A kartácsra puskatűzzel vágott vissza és egyre összébb zárta négy falát. Távolról a menekülők, amint kifulladtan egy-egy pillanatra megálltak, hallgatták a sötétben ezt az egyre halkuló komor mennydörgést.

Mikor ez a légió már csak maroknyi volt, mikor a zászlójukat már ronggyá lőtték, mikor kifogyott a golyójuk és puskáik már csak botok voltak, mikor a hullák halma nagyobb volt már, mint az élő emberek csoportja, a győzteseket valami szent borzalom járta át itt e fenséges halálraszántak körül és az angol tűzérség elhallgatott, hogy lélegzetet vegyen. Olyanféle haladék volt ez. E harcosok körül mintha kisértetek nyüzsögtek volna, lovas emberek körvonalai, ágyuk fekete rajza, a kerekeken és ágyútalpakon keresztül kivillanó fehér ég, az a roppant halálfej, amely a csata forgatagában a füstben mindig felsejlik a hősök előtt, közeledett feléjük és rájuk szegezte tekintetét. Hallhatták az alkonyat árnyában, hogy megtöltötték az ágyukat, a meggyujtott kanócok, mint tigrisszemek az éjszakában, körben rajzolódtak ki a fejük körül, az angol ütegek valamennyi gyujtóbotja közeledett az ágyukhoz és ekkor valamelyik angol tábornok, némelyek szerint Colville, mások szerint Maitland, várt még, halogatta még egy pillanatra a fejük felett lebegő végzet utolsó percét, és megindultan átkiáltott hozzájuk: Derék franciák, adjátok meg magatokat! Cambronne ezt felelte rá: Sz. . t!

XV. Cambronne.

Mivel a francia olvasó kényes, nem szokás ismételni előtte a legszebb szót, amit francia valaha is kimondott. Tilos a történelmet fenségessel bemocskolni.

Mégis megtörjük ezt a tilalmat a magunk kockázatára és veszélyére.

Tehát mindezek közt az óriások között volt egy titán: Cambronne.

Kimondani ezt a szót és aztán meghalni. Mi nagy-

szerűbb ennél! Hiszen a halált akarni, annyi mint meghalni és nem ennek az embernek a hibája, hogy élve került ki a kartácstűzből.

Az a férfiú, aki megnyerte a waterlooi csatát, nem a menekülő Napoleon, nem Wellington, aki négy órakor hátrált, ötkor kétségbeesett, nem Blücher, aki nem is vett részt a csatában; az a férfiú, aki megnyerte a waterlooi csatát, Cambronne.

A gyilkoló mennydörgésre ilyen szóval odasujtani, ez annyi, mint győzni.

Ezt a feleletet vágni oda a katasztrófának, odamondani ezt a végzetnek, ezt vetni alapjául a jövendőbeli oroszlánnak, odacsapni ezt a visszavágást az éjszakai esőnek, Hougomont áruló falának, Ohain mélyútjának, Grouchy elmaradásának, Blücher megérkezésének, iróniikusnak lenni féllábbal a sírban, igy felegyenesedni, miután már elesett, ebbe az egyetlen szótagba fojtani az európai koaliciót, felajánlani a királyoknak a cézárok már ismert árnyékszékeit, a legmegvetettebb szót a legragyogóbbá avatni Franciaország villámának szárnyain, hetykén húshagyókeddel zárni Waterloot, megtetézni Leonidast Rabelaisvel, összefoglalni ezt a győzelmet egyetlen, kimondhatatlan, felsőbbséges szóban, elveszteni a terepet és meghódítani a történelmet, ez után a vérfürdő után pártjára hódítani a kacagókat: ez valami mérhetetlen.

Ez a villám arculcsapása. Ez eléri az aischylosi fenséget.

Cambronne szava csakugyan úgy hat, mint valami hányás. Ez olyan, mint mikor a mell megvetést okád; a halálküzdelem torkigteltsége, amely kirobban. Ki győzött? Wellington? Nem. Blücher nélkül vége volt. Talán Blücher? Nem. Ha Wellington nem kezdte volna, Blücher nem tudta volna bevégezni. Ez a Cambronne, aki az utolsó órában lépett fel, a csatának ez a végtelen kis szereplője, megérzi, hogy itt hazugság van, hazugság a katasztrófában, bántó együttes és akkor, amikor emiatt kitör a dühe, ezt a nevetséges valamit ajánlják fel neki, az életet! Hát hogyne háborodna fel?

Itt vannak mind, Európa valamennyi királya, a szerencsés tábornokok, a mennydörgő Jupiterek, van százezer győzelmes katonájuk és a százezer mögött még egy millió, itt vannak ágyúik, ég a kanócuk, tátong a torkuk, leta-

posták a császári gárdát és a nagy hadsereget, tönkreverték Napoleont és már nem maradt más, csak Cambronne ; nincs már senki, aki tiltakozzék, csak a földnek ez a férge. És ő tiltakozni fog. Hát keresi ezt a szót, mint ahogy az ember keresi a kardját. Felhabzik a szája és ez a tajték, ez az a szó. Ennek a tüneményes és középszerű győzelemnek a láttára, ennek a győztesek nélküli győzelemnek a láttára ez az elszánt ember felmagasodik ; érzi a diadal óriási nagyságát, de megállapítja a semmiségét; és nem elégszik meg azzal, hogy leköpje ; a rengeteg ellenfél, az erő és az anyag rásúlyosodásában megtalálja indulata méltó kifejezését : az ürüléket. Ismételjük. Ezt kimondani, ezt megtenni, ezt megtalálni : ez a győzelem.

Ebben a végzetes pillanatban a nagyszerű napok szelleme árad el ezen az ismeretlen férfin. Cambronne megtalálja Waterloo szavát, amint Rouget de l'Isle megtalálja a Marseillaiset, valami magasságbeli ihlet sugallatából. Az isteni orkánból valami hullám válik ki és átjárja ezeket az embereket és ők megremegnek és az egyik elénekli a legmagasztosabb dalt és a másikból felszakad ez a szörnyű kiáltás. A titáni megvetésnek ezt a szavát Cambronne nem csupán Európának vágja oda a császárság nevében, ez nem volna elég ; odavágja a multnak is a forradalom nevében. Meghallják és megismerik Cambronneban a régi óriások lelkét. Úgy rémlik, hogy Danton szónokol vagy Kléber bömböl.

Cambronne szavára az angol hang ezzel felelt : tűz ! Az ütegek fellángoltak, a dob megreszketett és valamennyi érctorokból az utolsó kartács-okádék zúdult elő, rettenetesen, mint valami hatalmas füst, a felkelő hold fényében bizonytalanul megderengett, hömpölygött és mikor a füst szétfoszlott, minden eltünt. Ez a félelmetes maradék megsemmisült ; a gárda meghalt. Az eleven erődítmény négy fala ott hevert, alig lehetett észrevenni imitt vagy amott valami vonaglást a hullák között ; és hát így történt, hogy a francia légiók, amelyek nagyszerűbbek voltak a római légióknál, meghaltak Mont-Saint-Jeannál az esőtől és vértől ázott földön, a sötét gabonavetésben ; azon a tájon, ahol manapság hajnali négy órakor vidáman fütyörészve és lovait csapkodva elvágtat Joseph, aki a nivellesi postaszolgálatot végzi.

XVI. Quot libras in duce?

A waterlooi ütközet talány. Ép olyan homályos azok szemében, akik megnyerték, mint annak a szemében, aki elvesztette. Napoleon szerint pánik;[1]) Blücher csak tüzet lát benne; Wellington nem ért semmit belőle. Nézzük meg a tudósításokat. A jelentések zavarosak, a magyarázatok homályosak. Ezek itt dadognak, amazok ott mekegnek. Jomini a waterlooi csatát négy mozzanatra osztja; Muffling három fordulatra vágja; Charras, ámbár bizonyos pontokon felfogásunk eltér az övétől, egymaga ragadta meg fölényes pillantással a katasztrófa jellemző vonásait, amelyben az emberi lángész birokra kelt az az isteni véletlennel. A többi történetírók mind bizonyos mértékben az elfogultság rabjai és ebben az elfogultságukban tapogatódznak. Valóban villámló nap, a katonai monarchia összeomlása, ami a királyok nagy megrőkönyödésére, magával rántotta mind a királyságokat, az erő bukása, a háború veresége.

Ebben az eseményben, amelyen emberfeletti szükségszerűség bélyege van, az ember szerepe semmi.

Ha elvitatjuk Waterloot Wellingtontól és Blüchertől, vajjon elveszünk-e valamit Angliától és Németországtól? Nem. Sem a kitünő Anglia, sem a nagyszerű Németország nem forog szóban a waterlooi problémában. Hála az égnek, a népek nagyok a kard gyászos kalandjai nélkül is. Sem Németország, sem Anglia nem csupán egy kardhüvelyben él. Abban a korban, mikor Waterloo csupán kardcsörgés, Blücheren túl Németországnak Goethéje van és Angliának Wellingtonon túl Byronja. Az eszmék hatalmas fellendülése jellemzi századunkat és ebben a hajnalodásban Anglia és Németország felséges fényben ragyognak meg. Felségesek annak a révén, amit kigondolnak. Az, amivel a civilizáció színvonalát emelik, a lényegük; belőlük fakad, nem valami véletlenből. Annak, amivel a tizenkilencedik századot gyarapították, nem Waterloo a forrása. Csak

[1]) A csata befejezése, az ütközet bevégzése, a hibás intézkedések jóvátétele, a legnagyobb siker biztosítása másnapra, minden elveszett a pillanatnyi páni rémület következtében. (Napoleon: *Szent-Ilonai tollbamondások.*)

a barbár népek szoktak hirtelen fejlődésnek indulni egy-egy győzelem után. Ez a záportól megduzzasztott hegyipatak röpke hiábavalósága. A civilizált népek, különösen abban az időben, amelyben mi élünk, nem lendülnek fel és nem süllyednek le egy-egy hadvezér hadiszerencséje vagy kudarca miatt. Az emberiségben meglévő fajsúlyuk másvalamiből fakad, ami jelentékenyebb, mint egy-egy ütközet. A becsületük, Istennek hála, a méltóságuk, a műveltségük, a szellemük nem csupán számok, amiket a hősök és a hódítók, ezek a játékosok, megtehetnek a csaták lutriján. Gyakran veszett csaták után lendül neki a haladás. Néha kevesebb a harci dicsőség, több a szabadság. A dob elhallgat, szóhoz jut az ész. Ez az a játék, amelyben nyer, aki veszít. Beszéljünk tehát Waterlooról mindkét irányban elfogulatlanul. Adjuk meg a véletlennek, ami a véletlené, Istennek, ami az Istené. Micsoda Waterloo? Győzelem? Nem. Nyeremény.

Nyeremény, amelyet Európa nyert meg, Franciaország fizetett.

Igazán érdemes volt oroszlánt állítani oda.

Különben pedig Waterloo a legfurcsább találkozás, amit csak ismer a történelem. Napoleon és Wellington. Ezek nem ellenfelek, ezek ellentétek. Isten, aki pedig kedveli az ellentéteket, sohasem állitott még fel ennél megdöbbentőbb ellentétet és furcsábban nem állított szembe két embert. Az egyik oldalon a pontosság, az előrelátás, a mértan, a bölcsesség, a visszavonulás biztositása, a tartalékok kimélése, szívós hidegvér, megrendíthetetlen módszeresség, olyan stratégia, amely kiaknázza a terepet, olyan taktika, amely egyensúlyozza a zászlóaljakat, hajszálnyira pontos öldöklés, óra szerint szabályozott harc, semminek szándékosan a véletlenre nem bízása, a régi klasszikus bátorság, a kifogástalan tökéletesség; a másik oldalon a hirtelen felvillanás, az ihlet, különös harci művészet, emberfeletti ösztön, lángoló tekintet, amely úgy néz, mint a sas és úgy sújt, mint a villám, valami tüneményes művészet a felháborodott szenvedélyességben, egy szárnyaló lélek minden titokzatossága, szövetkezés a végzettel, a folyó, a síkság, az erdő, a domb számbavétele és bizonyos tekintetben engedelmességre kényszeritése, a zsarnok, aki annyira megy, hogy zsarnokoskodik a csatatéren, bizalma csillagában, amivel karöltve jár haditudo-

mánya, amelyet megnövel, de egyúttal el is homályosít. Wellington volt a háború Barêmeje, Napoleon volt a Michel Angeloja ; és ezúttal a lángészt legyőzte a számítás.

Mind a két fél várt valakit. A számítónak lett szerencséje. Napoleon Grouchyt várta ; nem jött. Wellington Blüchert várta ; megjött.

Wellingtonban a klasszikus hadászat állt bosszút. Bonaparte sorsa hajnalán találkozott vele Olaszországban és fölényesen megverte. A vén bagoly megfutamodott az ifjú keselyű elől. A régi taktika nem csupán kudarcot vallott, hanem meg is botránkozott. Ki volt ez a huszonhatéves korzikai, mit akart ez a tündöklő tudatlan, aki mikor minden ellene volt, mikor semmije sem volt, nem volt élelmiszere, nem volt muníciója, nem voltak ágyúi, nem voltak csizmái, úgyszólván nem volt hadserege, egy maroknyi emberrel, a tömegekkel szemben megrohanta az egyesült Európát és, holott lehetetlenség volt, képtelen győzelmeket aratott? Honnan jött ez a villámos őrjöngő, aki úgyszólván lélegzetvétel nélkül és ugyanazzal a maroknyi katonával egymásután robbantotta szét a német császár öt hadseregét, és egymás hegyére-hátára hányta őket, Beaulieut Alvinczyra, Wurmsert Beaulieure, Mélast Wurmserre, Mackot Mélasra? Ki volt a háborúnak ez a jöttmentje, aki hetyke volt, mint egy csillag? Az akadémikus katonai irány kiközösítette, miután meghátrált előtte. Innen az agg cézárizmusnak engesztelhetetlen dühe az új ember ellen, a kifogástalan szablyának dühe a lángoló kard ellen és a sakktábla dühe a lángész ellen. 1815 június 18-án ezé a dühé volt az utolsó szó és Lodi, Montebello, Montenotte, Mantova, Marengo és Arcole fölé odaírta ezt : Waterloo. A középszerűek diadala, ami olyan jól esik a tömegeknek. A végzet hozzájárult ehhez az iróniához. Napoleon előtt bukásakor egy megifjodott Wurmser bukkant fel.

Hogy csakugyan megkapjuk Wurmsert, elegendő fehér hajat képzelni Wellington fejére.

Waterloo elsőrangu csata, amelyet másodrangu hadvezér nyert meg.

A waterlooi csatában a tulajdonképpeni csodálatraméltó : Anglia, az angol szilárdság, az angol határozottság, az angol vér ; hogy Anglia itt felséges volt, ne vegye rossz

néven, azt mind ennek köszönheti. Nem a hadvezérének, hanem a hadseregének.

Wellington furcsa hálátlansággal kijelenti egy Lord Bathursthoz intézett levelében, hogy a hadserege, az a hadsereg, amely 1815 junius 18-át kiharcolta, »gyalázatos hadsereg volt«. Mit gondol erről a csontoknak az a sötét tömege, amely Waterloo barázdái alatt van eltemetve?

Anglia nagyon szerény volt Wellingtonhoz képest. Wellingtont ilyen naggyá tenni, az annyi, mint Angliát kisebbiteni. Wellington épp olyan hős, mint a többi. Azok a szürke skótok, azok a lovas gárdisták, Maitland és Mitchell ezredei, Bach és Kempt gyalogsága, Ponsonby és Somerset lovassága, a highlanderek, akik dudájukat billegtetik a kartácstűzben, Rylandt zászlóaljai, a friss ujoncok, akik alig tudnak még bánni a puskával és mégis megállják helyüket az esslingi és rivolii vén verekedőkkel szemben, hát ez a nagyság. Wellington szívós volt, ez volt az érdeme, és mi nem vitatjuk el tőle, de a legkisebb gyalogosa és lovasa épp olyan szilárd volt, mint ő. A vaskatona felér a vasherceggel. Ami minket illet, minden magasztalásunk az angol közkatonáé, az angol hadseregé, az angol népé. Ha van diadalmi jel, akkor a diadalmi jel Angliát illeti meg. A waterlooi emlékoszlop igazabb volna, ha egy ember alakja helyett egy népnek a szobrát emelné a fellegekig.

De ezt a hatalmas Angliát izgatni fogja az, amit itt mondunk. Anglia még az ő 1688-a és ami 1789-ünk után is hűbéri illuziókban él. Hisz az örökösödésben és a hierarchiában. Ez a nép, amelyet hatalomban és dicsőségben egy nép sem múl felül, nemzet gyanánt becsüli magát, nem nép gyanánt. Mint nép szívesen alárendeli magát és elfogad egy lordot fejéül. Mint munkás tűri a lenézést; mint katona tűri a botozást. Emlékszünk, hogy az inkermanni csatában egy őrmestert, aki úgy látszik, megmentette az egész hadsereget, nem említhetett meg lord Raglan, mert az angol katonai hierarchia nem tűri, hogy egy jelentésben bármiféle hőst is felhozzanak, ha nincs tiszti rangfokozata.

Az, amit mindenek felett csodálunk az olyan arányu mérkőzésben, mint amilyen Waterloo volt, az a vélet-lennek tüneményes ügyessége. Éjszakai eső, Hougomont

fala, Ohain mélyútja, Grouchy nem hallja az ágyúdörgést, Napoleont megtéveszti a vezetője, Bülowot felvilágosítja a vezetője; ez az egész kataklizma csodálatosan volt irányítva.

Mindent összevéve mondjuk meg, hogy Waterloonál inkább mészárlás folyt, mint csata.

Waterloonak valamennyi szabályszerű ütközet között a legszűkebb arcvonala volt a harcosok nagy számához képest. Napoleoné háromnegyed mérföld, Wellingtoné félmérföld; mindegyik oldalon hetvenkétezer harcos, ebből a tömöttségből fakadt a vérfürdő.

Számításokat végeztek és ezt az arányt állapították meg: Emberveszteség: Austerlitznél, franciák tizennégy százalek; oroszok harminc százalék; osztrákok negyvennégy százalék. Wagramnál, franciák tizenhárom százalék; osztrákok tizennégy. Moszkvánál franciák harminchét százalék; oroszok negyvennégy. Bautzennél, franciák tizenhárom százalék, oroszok és poroszok tizennégy. Waterloonál franciák ötvenhat százalék, szövetségesek harmincegy. Összesen Waterloonál negyvenegy százalék. Száznegyvennégyezer harcos, hatvanezer halott.

Waterloo mezején ma az a nyugalom ül, amely jellemzi a földet, az ember érzéketlen hordozóját, és ez a mező olyan, mint minden síkság.

Mégis éjszaka valami ködös látomás bontakozik ki belőle és ha valami utas jár arra, ha nézelődik, ha hallgatódzik, ha elábrándozik, mint Vergilius Philippi gyászos mezején, akkor megrázza a katasztrófa révülete. Az irtózatos június 18-ika újra éled; a hazug monumentális domb eltünik, az az oroszlán szétfoszlik, a csatatér visszakapja valóságos képét; gyalogság vonalai hullámzanak a síkon, dühös vágták cikáznak át a láthatáron; a riadt álmodozó kardok villanását, szuronyok csillanását, bombák lángolását, dörgések iszonyatos összecsapását látja; hallja, mint a sír mélyéből előtörő hörgést, a kisértetes zászlóalj elmosódott dübörgését; ezek az árnyak a gránátosok; ezek a fényvillanások a vértesek; ez a csontváz Napoleon; amaz a csontváz Wellington; mindez már régen nincs meg és mégis még mindig ott gomolyog és viaskodik; és az árkok felbíborlanak és a fák megremegnek és a tombolás a fellegekig csap és a sötétségben mindezek a vad magaslatok, Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont,

Papelotte, Plancenoit ködösen úgy tünnek fel, mintha egymást öldöklő kisértetek forgószele koronázná őket.

XVII. Jó volt-e Waterloo?

Van egy nagyon tiszteletreméltó szabadelvű iskola, amely nem gyülöli Waterloot. Mi nem tartozunk hozzá. Szerintünk Waterloo csupán a szabadság döbbent dátuma. Hogy ilyen sas kel ki az ilyen tojásból, az egész bizonyosan meglepetés.

Waterloo, ha a kérdés mélyére nézünk, szándék szerint ellenforradalmi győzelem. Európa állt itt szemben Franciaországgal. Pétervár, Berlin és Bécs Párissal, a *statusquo* a kezdeményezéssel, 1789 július 14-ének megtámadása ez 1815 március 20-án keresztül, ez a monarchiák harcbaszállása a fékezhetetlen francia fészkelődés ellen. Lecsendesíteni végre ezt a huszonhat év óta forrongó hatalmas népet : ez volt az álmuk. Braunschweig, Nassau, a Romanovok, a Hohenzollernek, a Habsburgok összefogása a Bourbonokkal. Waterloo nyergében hordja az isteni jogot. Igaz, hogy mivel a császárság zsarnoki volt, a királyságnak a dolgok természetes reakciója révén mindenáron szabadelvűnek kellett lennie és hogy Waterlooból kénytelen-kelletlen alkotmányos rend fakadt, a győzők végtelen sajnálatára. Mivel a forradalmat valójában sohasem lehet legyőzni és mivel mindig újra feltünik, mert gondviselésszerű és teljességgel végzetszerű, Waterloo előtt Bonaparte személyében porba döntötte a rozoga trónokat, Waterloo után XVIII. Lajos személyében népére kényszerítette és megtartotta az alkotmányt. Bonaparte postakocsist ültet Nápoly trónjára és őrmestert Svédország trónjára, az egyenlőtlenséget használja fel az egyenlőség bizonyítására ; XVIII. Lajos Saint-Ouenban aláírja az emberi jogok deklarációját. Aki fogalmat akar alkotni arról, hogy mi a forradalom, nevezze Haladásnak ; aki fogalmat akar alkotni arról, hogy mi a haladás, nevezze Holnapnak. A Holnap feltartóztathatatlanul elvégzi munkáját és már ma is munkálkodik rajta. Különösképpen mindig céljához ér. Wellingtont használja fel, hogy Foyból, aki egyszerű katona volt, szónokot faragjon. Foy elesik Hougomontnál és a szószéken magasodik fel. Igy megy

M.K. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

előre a haladás. Minden szerszám jó ennek a munkásnak a kezében. Felhasználja isteni munkájára, anélkül, hogy zavartatná magát, azt a férfiút, aki átkelt az Alpokon, és azt a derék, öreg beteget, aki ott sántikál az Elyséen. Felhasználja a köszvényest épp úgy, mint a hódítót; a hódítót kifelé, a köszvényest befelé. Waterloo, mikor karddal vetett véget az európai trónok lebontásának, csupán azt eredményezte, hogy más irányban folytatta a forradalom munkáját. A vagdalkozók bevégezték, a gondolkozókon van a sor. Az a század, amelyet Waterloo fel akart tartóztatni, túllépett rajta és tovább ment az útján. Ezt a komor győzelmet legyőzte a szabadság.

Mindent összevéve, az, ami Waterloonál diadalmaskodott, ami Wellington mögött felmosolygott, ami meghozta neki Európa valamennyi marsallbotját, beleértve, úgy mondják, Franciaország marsalli botját is, az, ami vidáman fuvarozta a taligákon a csontokkal telített földet, hogy feltornyosuljon belőle az oroszlán halma, az, ami diadalmasan felírta a talapzatra ezt a dátumot: *1815 junius 18*, az, ami Blüchert felbátorította, hogy vérbefojtsa a menekülést, az, ami Mont-Saint-Jean fensíkjáról Franciaországra hajolt, mint valami zsákmányra; az kétségbevonhatatlanul az ellenforradalom volt. Az ellenforradalom morogta ezt a gyalázatos szót: feldarabolás. Mikor Párisba érkezett, közelről látta a tűzhányót, érezte, hogy ez a hamu égeti a talpát és észbe kapott. Ráfanyalodott arra, hogy alkotmányról kezdett dadogni.

Ne lássunk egyebet Waterlooban, csak azt, ami Waterloo. Tervszerű felszabadításnak nyoma sincs benne. Az ellenforradalom kénytelen-kelletlen volt szabadelvű, épp úgy, mint ahogy megfelelő jelenségképpen Napoleon akarata ellenére volt forradalmár. 1815 június 18-án a lóra ült Robespierret kivetették a nyeregből.

XVIII. Az isteni jog ujraéledése.

Vége a diktaturának. Európa egész rendszere rombadőlt.

A császárság olyan sötétségbe hanyatlott, amely hasonlított a haldokló római birodalom elsötétedéséhez. Megint megláttak az örvényt, mint a barbárok idején.

Csakhogy 1815 barbársága, nevezzük csak a maga díszes nevén, az ellenforradalom, rövid lélegzetű volt, hamarosan kifulladt és megszűnt. A császárságot, valljuk be, megsíratták, még pedig hősi szemek síratták meg. Ha a dicsőség a kormánypálcává lett pallosban van, akkor a császárság maga volt a megtestesült dicsőség. Elterjesztette a földön mindazt a fényességet, amit a zsarnokság csak adhat; komor fényesség. Mondjuk inkább: sötét fényesség. Az igazi nappali fényhez képest valóságos éjszaka. Az éjszakának ez az eltűnése úgy hatott, mint valami napfogyatkozás.

XVIII. Lajos bevonult Párisba. A július 8-iki táncmulatságok elhomályosították március 20-nak lelkesedését. A korzikai ellenlábasa lett a béarninak. A Tuileriák kupoláján fehér zászló lobogott. A száműzött trónra ült. Hartwell fenyőfaasztala helyet kapott XIV. Lajos liliomos trónja előtt. Bouvinesről és Fontenoyról úgy beszéltek, mintha csak tegnap történt volna, Austerlitz elavult. Az oltár és a trón felségesen ölelkezett. A XIX. században gyökeret vert Franciaországban és a kontinensen a társadalom boldogulásának egyik legáltalánosabban elismert formája. Európa feltűzte a fehér kokárdát. Trestaillon híres volt. A *non pluribus impar* jelmondat feltűnt a kősugarak között, amelyek napot ábrázoltak a Quai d'Orsay kaszárnyájának homlokzatán. Ahol valamikor a császári őrség volt, ott vörös ház emelkedett. A Carrousel diadalíve, amely idétlenül meg volt rakva győzelmekkel, idegenül e mindenféle új dolgok között, egy kissé szégyellte talán magát Marengo és Arcole miatt és Angoulème herceg szobrával vágta ki magát a bajból. A Madeleine-temető, 93 félelmetes közös sírgödre márvánnyal és jáspissal vonta be magát, mert XVI. Lajos és Mária Antoinette csontjai ott voltak a hamvak között. A vincennesi árokban síremlék emelkedett a földből, amelynek felírása arra emlékeztetett, hogy Enghien herceg ugyanabban a hónapban halt meg, amikor Napoleont megkoronázták. VII. Pius pápa, aki a szertartást végezte, ennek a halálnak a közelében, nyugodtan megáldotta a bukást, épp úgy, mint ahogy áldását adta a trónralépéskor. Schönbrunnban volt egy négy éves kis árnyék, akit lázadásszámba ment római királynak nevezni. És ezek a dolgok megtörténtek. És ezek a királyok újra elfoglalták trónjaikat és Európa

urát kalitkába zárták és a régi királyság megújult, és a földnek minden sötétsége és minden fényessége helyet cserélt, mert egy nyári nap délutánján egy pásztorfiú a porosz vezérnek ezt mondta az erdőben: erre menjen, nem pedig arra!

Ez az 1815 olyan volt, mint valami szomorú április. A megvénhedett, beteg és mérges valóságok uj látszatokat öltöttek magukra. A hazugság feleségül vette 1789-et, az isteni jog alkotmánnyal álcázta magát, a képzelgések alkotmányosakká lettek, az elfogultságok, a babonák és a hátsó gondolatok, szívükben a 14. szakasszal, szabadelvűséggel fényesítették ki magukat. Mint mikor a kigyók levedlik a régi bőrüket.

Napoleon az embert megnövelte és egyuttal megtörpítette. Az eszmény, a ragyogó anyagnak ez uralma alatt ezt a furcsa nevet kapta: ideológia. Súlyos oktalanság volt ettől a nagy embertől, hogy nevetségessé tette a jövendőt. Mindazonáltal a népek, ez az ágyútöltelék, amely valósággal szerelmes a tűzérbe, őt keresték a szemeikkel. Hol van? Mit csinál? Napoleon meghalt, mondta egy járókelő egy marengoi és waterlooi vén harcosnak. — — *Meghalt!* kiáltott fel a katona, *ugyan rosszul ismeri.* A képzelet istenítette ezt a letepert embert. Európa mélye Waterloo után elsötétedett. Valami óriási üresség maradt benne sokáig Napoleon eltünése után.

A királyok beleterpeszkedtek ebbe az ürességbe. A vénhedt Európa felhasználta ezt arra, hogy megujhodjon. Ekkor keletkezett a Szent Szövetség. Belle-Alliance, hangoztatta már előre Waterloo végzetes tere.

Ezzel az ujjáalakult régi Európával szemben uj Franciaország körvonalai domborodtak ki. A jövendő, amelyet a császár kigúnyolt, bevonult. Homlokán ez a csillag ragyogott: Szabadság. Az ifjú nemzedék égő szemei feléje fordultak. Különös jelenség: egyszerre hevültek ezért a jövendőért, a Szabadságért és ezért a multért, Napoleonért. A vereség megnövelte a legyőzöttet. A bukott Bonaparte úgy tűnt, hogy magasabban áll, mint a diadalmas Napoleon. Azok, akik diadalmaskodtak, féltek. Anglia Hudson Lowe-val őriztette és Franciaország Montchenuvel kémkedett utána. Keresztbefont karjai nyugtalanították a trónokat. Sándor cár így nevezte: álmatlanságom. Ez a rémület a rengeteg forradalmi anyagból ered,

amely benne volt. Ez a bonapartista szabadelvüségnek magyarázata és mentsége. Ez a kísértet megremegtette a korhadt világot. A királyok nyugtalanul uralkodtak, amíg Szent Ilona sziklája ott ködlött a látóhatáron.

Miközben Napoleon haláltusáját vívta Longwoodban, a waterlooi csatamezőn elhullott hatvanezer ember csendesen porladozott, és a világon eláradt valami az ő békességükből. Ebből gyúrta a bécsi kongresszus az 1815-i békeszerződést és Európa ezt restaurációnak nevezte.

Hát ez volt Waterloo.

De mit törődik ezzel a végtelen? Mindez a vihar, mindez a felleg, mindez a harc, aztán ez a béke, mindez az árnyék egy pillanatra sem zavarja meg annak a roppant szemnek a fényességét, amely előtt a fűszálról fűszálra ugrándozó levéltetvek éppen olyanok, mint a sas, amely toronyról toronyra szárnyal a Notre-Dame felett.

XIX. Éjjel a csatatéren.

Térjünk vissza, elbeszélésünk úgy kívánja, a végzetes csatatérre.

1815 junius 18-án holdtölte volt. Ez a világosság kedvezett Blücher dühödt üldözésének, elárulta a menekülők nyomát, kiszolgáltatta ezt a pusztulásra ítélt tömeget a nekidühödött porosz lovasságnak és előmozdította a mészárlást. A katasztrófákban szerepel néha az éjszakának ez a tragikus előzékenysége.

Amint az utolsó ágyúlövés elhangzott, Mont-Saint-Jean síkja kiürült.

Az angolok elfoglalták a francia tábort, ez a győzelem szokásos megállapítása; a legyőzöttnek az ágyában kell aludni. Rossommeon túl ütötték fel táborukat. A poroszok, akik a menekülők után eredtek, előre rohantak. Wellington bement Waterloo faluba, hogy megírja jelentését Lord Bathurstnak.

Ha valaha volt értelme a *sic vos non vobis* szólásnak, akkor egészen bizonyosan Waterloo falura lehet alkalmazni. Waterloonak semmi szerepe sem volt. Félmérföldnyire volt a csatától. Mont-Saint-Jeant ágyúzták, Hougo-

mont égett, Papelotte égett, Lancenoit égett, Haie-Sainte-et rohammal vették be, Belle Alliance látta a két győztes ölelkezését ; alig ismerjük a nevüket, Waterloo pedig, amely részt sem vett a csatában, learatta az egész dicsőséget.

Nem tartozunk azok közé, akik magasztalják a háborút ; alkalomadtán szemébe mondjuk az igazságot. A háborúban szörnyű szépségek vannak, amelyeket nem titkoltunk el ; de ismerjük el, van benne néhány undorító vonás is. Az egyik legmegdöbbentőbb az, hogy a győzelem után azonnal kifosztják a halottakat. A hajnal csata után többnyire meztelen hullákra derül.

Ki követi el ezt? Ki szennyezi be így a diadalt? Micsoda undorító tolvajkéz mélyed bele a győzelem zsebébe? Micsoda bitangok rabolnak a dicsőség mögött? Néhány filozófus, köztük Voltaire, azt állítja, hogy ezek éppen azok, akik a dicsőséget kivívták. Ugyanazok, mondják, nincs itt semmi tartalék ; akik állva maradtak, kifosztják azokat, akik a földön fekszenek. A nappal hőse az éjszaka vampirja. Elvégre is csak van annyi joga, hogy kifossza egy kissé a hullát, amelyet ő ölt meg. Mi nem hisszük ezt. Babért szedni és ellopni a halott csizmáit : szerintünk lehetetlen, hogy ugyanaz a kéz kövesse el mind a kettőt.

Ellenben bizonyos, hogy a győzők nyomában rendszerint ott járnak a tolvajok. Azonban a katonát, főképpen a mai katonát, hagyjuk ki a dologból.

Minden hadseregnek van uszálya, ezt kell vádolni. Denevérek, félig rablók, félig teherhordók, mindenfajta éjjeli madár, akiket a háborúnak nevezett sötétség hoz létre, egyenruhás emberek, akik nem harcolnak, színlelő betegek, félelmetes nyomorékok, csempész markotányosok, akik néha a feleségükkel együtt ott ügetnek kis kocsijukon és rabolják azt, amit árusítanak, koldusok, akik vezetőkül ajánlkoznak a tiszteknek, léhűtők, fosztogatók, valamikor — nem a mai időkről beszélünk — a menetelő seregek maguk után vonszolták mindezt, annyira, hogy külön nevük is volt, »lógósok«-nak hívták őket. Ezekért az emberi lényekért semmiféle hadsereg, semmiféle nemzet nem volt felelős ; olaszul beszéltek és a németek nyomában jártak ; franciául beszéltek és az angolok nyomában jártak. Egy ilyen nyomorult spanyol lógós, aki franciául

beszélt, gyilkolta meg orvul és rabolta ki rögtön a csatamezőn a ceresolei győzelmet követő éjszakán Fervacques marquist, akit megtévesztett zagyvalék picardiai beszéde, ami miatt franciának tartotta. A lógósból lett a fosztogató. Ezt a nyavalyát, amelyet csak kemény fegyelem irthat ki, ez az átkozott elv teremtette meg: *az ellenségből élni.* Bizonyos hirességek megtévesztenek; nem mindig tudjuk, hogy bizonyos, egyébként nagy tábornokok miért voltak olyan népszerűek. Turennet imádták a katonái, mert tűrte a fosztogatást; a rossz megengedése egyik eleme a jóságnak; Turenne olyan jó volt, hogy eltűrte, hogy a Pfalzot tűzbe és vérbe borítsák. Aszerint lehetett a hadseregek nyomában több vagy kevesebb fosztogatót látni, hogy a vezér milyen szigorú volt. Hoche és Marceau nyomában nem jártak lógósok; Wellington nyomában, ezt az elégtételt szivesen megadjuk neki, csak kevés járt.

Mégis a június 18-ról 19-re virradó éjszakán kifosztották az elesetteket. Wellington szigorú volt; parancsot adott, hogy mindenkit végezzenek ki, akit rajtakapnak; csakhogy a fosztogatás szívós. A fosztogatók raboltak a csatatér egyik sarkában, míg a másikban lövöldözték őket.

A sík felett komoran fénylett a hold.

Éjféltájban egy férfi settenkedett, jobban mondva kapaszkodott az ohaini mélyút táján. Minden jel arra vallott, hogy ez is egyike azoknak, akiket éppen jellemeztünk, nem angol, nem francia, nem paraszt, nem katona, nem is annyira ember, mint inkább orr, amelyet idehuz a hullaszag, akinek győzelme a rablás, aki jön megdézsmálni Waterloot. Valami köpönyegforma kabát volt rajta, nyugtalan volt és vakmerő, előre ment és hátrafelé nézelődött. Ki volt ez ember? Az éjszaka nyilván többet tudott felőle, mint a nappal. Nem volt nála zsák, de bizonyosan bő zsebei voltak a köpenye alatt. Időnkint megállt, vizsgálta maga körül a síkságot, hogy lássa, vajjon nem figyelik-e, hirtelen lehajolt, megpiszkált a földön valami néma és mozdulatlan dolgot, aztán felegyenesedett és tovább sompolygott. A sompolygása, a testtartása, hirtelen és titokzatos mozdulatai miatt hasonlított azokhoz a ködös kisértetekhez, amelyek az omladékok közt bolyonganak, és amelyeket régi normandiai legendák Bolyongóknak neveznek.

Bizonyos éjszakai gázlóknak ilyenek a körvonalai a mocsarakban.

Ha valaki figyelmesen szemügyre vette volna a ködöt, észrevehette volna, hogy bizonyos távolságban ott áll és mintegy bujkál egy kis ház mögött, amely a nivellesi országuton, a Mont-Saint-Jeanból Braine-l'Alleudbe vezető út kanyarulatánál emelkedik, valamiféle kátrányozott kosárral bélelt kis markotányoskocsi; elébe kiéhezett gebe volt fogva, amely zabláján keresztül ropogtatta a csalánt; és észrevett volna ebben a kocsiban egy asszonyalakot, amely a ládákon és a csomagokon ült. Meglehet, hogy a kocsi és a fosztogató valamiféle kapcsolatban volt egymással.

Az éjszaka derült volt. Az égen egy felleg sem úszott. Akármilyen vérvörös is a föld, a hold mindig fehér. Ez az égbolt közömbössége. A mezőkön a kartácstól letört, de le nem hullott, hanem kérgükön csüngő faágak szeliden himbálództak az éjszaka szelében. Valami fuvallat, úgyszólván lehellet, bodrozta a bokrokat. A fű végigremegett, mintha lelkek szálltak volna el felette.

Távolról halkan átszűrődött az angol tábor őrszemeinek és őrjáratainak jövése-menése.

Hougomont és Haie-Sainte még mindig égtek, egyik nyugaton, másik keleten, mint egy-egy hatalmas láng, amelyekhez, mint valami laza rubint nyaklánc, egy-egy karbunkulussal a végén, csatlakozott az angol tábortüzek lánca, amely végtelen félkörben ívelt a látóhatár dombjai felett.

Elmondtuk az ohaini mélyútban lefolyt katasztrófát. A szív szorongva gondol arra, hogy milyen halál volt ez annyi derék hősnek.

Ha van valami iszonyatos dolog, ha van olyan valóság, amely túltesz az álmon, az ez: élni, látni a napot, teljes birtokában lenni a férfiúi erőnek, egészségesnek és vidámnak lenni, jóizűn kacagni, rohanni az előttünk lebegő vakító dicsőség után, érezni keblünkben a táguló tüdőt, a dobogó szívet, az értelmes akaratot, beszélni, gondolkodni, remélni, szeretni, tudni, hogy van anyánk, van feleségünk, vannak gyermekeink, élni a napfényben, és egyszerre csak egy szempillantás alatt, a pillanatnak egy részecskéje alatt lezuhanni valami mélységbe, elesni, gurulni, taposni, taposó lábak alá kerülni, látni a gabona kalászait, a virá-

gokat, a leveleket, az ágakat, nem tudni megkapaszkodni semmiben, érezni, hogy a kard már hiábavaló, hogy emberek vannak alattunk, lovak felettünk, vergődni hiába, összezúzott csontokkal, amint végigrobogtak rajtunk a sötétben a lovak patái, érezni egy sarkat, amely kitiporja a szemünket, dühösen harapdálni a lovak patkóit, fuldokolni, üvölteni, vonaglani, ott lent feküdni és így szólni magunkban : az előbb még éltem !

Ott, ahol ez a siralmas pusztulás hörgött, most néma csend terjengett. A mélyút árka teli volt kibogozhatatlanul egymás hegyén-hátán tornyosuló lovakkal és lovasokkal. Szörnyű gomolyag. Már nem volt part. A holttestek egy szintre emelték az utat a síkasággal és a széléig értek, mint valami gabona a szinig telt vékában. A tetején egy rakás halott, az alján vérpatak ; ilyen volt ez az út 1815 junius 18-ának estéjén. A vér egészen a nivellesi útra folyt és ott széles tócsában ömlött ki a fatorlasz előtt, amely elzárta az utat ; ezt a helyet még ma is mutogatják. Emlékszünk rá, hogy a genappei út felé, éppen az ellenkező oldalon ment végbe a vértesek pusztulása. A hullák sűrűsége arányban volt a mélyút mélységével. A közepe táján, azon a helyen, ahol belapul, ahol a Delord-hadosztály átment, a halottak rétege vékonyabb.

Az éjszakai csavargó, akit az imént megmutattunk az olvasónak, ezen a tájon járt. Átturkálta ezt a roppant sírt. Nézelődött. Valami megnevezhetetlenül undorító halottszemlét tartott. A lábai vérben tapicskoltak.

Egyszerre csak megállt.

Néhány lépésnyire előtte, a mélyútban, ott, ahol a hullarakás végződött, az emberek és lovak halmaza alól nyitott kéz nyúlt ki, amelyre ráesett a hold fénye.

Ennek a kéznek egyik ujján volt valami, ami ragyogott : aranygyűrű volt.

A csavargó lehajolt, egy pillanatig összegubbaszkodott és mikor felkelt, a gyűrű már nem volt azon az ujjon.

Pontosabban szólván, nem kelt fel ; valami vad és megriadt tartásban maradt, háttal fordult a hullarakásnak, vizsgálta a látóhatárt, térdenállva, miközben egész felsőteste a földretámasztott két mutatóujjára nehezedett, a fejét felvetette, felfigyelt a mélyút partja felé. Bizonyos cselekedetekhez illik a sakál négy mancsa.

Aztán elszánta magát és felegyenesedett.

Ebben a pillanatban megrándult. Érezte, hogy valaki fogja hátulról.

Megfordult ; az a nyitott kéz volt, amely most összezárult és megfogta a köpönyege csücskét.

Tisztességes ember megrémült volna. Ez felkacagott.

— Nini, — szólalt meg, — hisz ez a halott. Jobb szeretek egy kísértetet, mint egy csendőrt.

Azonban a kéz elernyedt és elengedte. Az erő hamar kimerül a sírban.

— Nézze meg az ember ! — kezdte újra a csavargó, — hát él ez a halott? Lássuk csak.

Megint lehajolt, áttúrta a hullahalmot, elhárította, ami útjában volt, megfogta a kezét, megmarkolta a karját, kiszabadította a fejét, kihúzta a testét és néhány pillanattal később a mélyút árnyékában vonszolta az élettelen, vagy legalább is elájult embert. Vértes volt, tiszt, sőt magasrangu tiszt ; széles aranyvállrojt kandikált ki a vértje alól ; a tisztnek a fején nem volt sisak.

Hatalmas kardcsapás hasította át az arcát, amely csuromvéres volt. Különben úgy látszik, nem tört csontja és valami szerencsés véletlen következtében, ha ugyan szabad itt ezt a szót használni, a halottak úgy boltozódtak felette, hogy megmentették az összetiportatástól. A szeme le volt hunyva.

Vértjén ott csillog tt a becsületrend ezüstkeresztje.

A csavargó letépte ezt a keresztet, amelyet elnyelt valamelyik örvényes zseb a köpenye alatt.

Azután kitapogatta a tiszt órazsebét, megérezte benne az órát és kihúzta. Azután átturkálta a mellényét, erszényt talált benne és azt is a zsebébe süllyesztette.

Mikor ennyire jutott a haldoklónak adott segélynyujtásban, a tiszt felnyitotta a szemét.

— Köszönöm, — mondta elhaló hangon.

Ez az ember rángatta ; mozdulatainak kíméletlensége, az éjszaka frissesége s a szabad levegő hatása alatt felocsudott ájultságából.

A csavargó nem felelt. Felkapta a fejét. Lépések zaja hallatszott a síkságon ; valószinüleg valami közeledő őrjárat.

A tiszt suttogott, mert a haláltusa még mindig ott rezgett hangjában :

— Ki nyerte meg a csatát?

— Az angolok, — felelt a csavargó.

A tiszt megint megszólalt:

— Kutassa át a zsebeimet. Talál benne egy erszényt, meg egy órát, vegye el.

Ez már megtörtént.

A csavargó úgy tett, mintha teljesítené a kérést és jelentette:

— Nincs semmi.

— Kifosztottak, — szólt a tiszt; — sajnálom. Önnek szántam.

Az őrjárat lépései egyre tisztábban hallatszottak.

— Itt jönnek, — mondta a csavargó s olyan mozdulatot tett, mint aki el akar oldalogni.

A tiszt nagy kínnal felemelte a karját és visszatartotta:

— Ön az életemet mentette meg. Kicsoda ön?

A csavargó gyorsan és halkan felelte:

— Mint ön, én is a francia hadsereghez tartoztam. Most azonban el kell hagynom önt. Ha itt csípnek, főbelőnek. Én megmentettem az ön életét. Most már segítsen magán úgy, ahogy tud.

— Mi az ön rangja?

— Őrmester vagyok.

— Mi a neve?

— Thénardier.

— Nem felejtem el ezt a nevet, — mondta a tiszt. — Ön is jegyezze meg az enyémet. Az én nevem Pontmercy.

MÁSODIK KÖNYV

Az Orion hajó

I. A 2461-es szám a 9430-as számot kapja.

Jean Valjeant újra elfogták.

Olvasóink hálásak lesznek nekünk, ha gyorsan átsuhanunk a fájdalmas részleteken. Beérjük azzal, hogy ideiktatunk két közleményt, amelyek az akkori ujságokban jelentek meg, néhány hónappal a Montreuil-surmerben történt megdöbbentő események után.

Ezek a cikkek kissé elnagyoltak. Emlékszünk, hogy akkoriban még nem volt meg a *Gazette des Tribunaux*.

Az első cikket a *Drapeau blanc*-ból vesszük. Kelte 1823. julius 25.

»A Pas-de-Calais megye egyik kerülete nem mindennapi eseménynek vált szinhelyévé. Egy Madeleine nevü és a megyében idegen ember néhány év óta bizonyos uj eljárások segítségével fellendített egy régi helyi iparágat, a szurok és fekete üveggyöngy-gyártást. Meggazdagodott belőle és, valljuk meg, jóléthez juttatta az egész kerületet. Működése elismeréséül kinevezték polgármesterré. A rendőrség kiderítette, hogy ez a Madeleine úr senki más, mint egy volt fegyenc, aki kibujt a rendőri felügyelet alól, s akit 1796-ban lopásért elitéltek; a neve Jean Valjean. Jean Valjeant visszavitték a fegyházba. Ugy értesülünk, hogy elfogatása előtt sikerült felvennie Laffitte úrnál egy felmilliónál is nagyobb összeget, amely a betétje volt és amelyet különben, igy mondják, egészen tisztességes úton szerzett az üzletével. Nem tudták kideríteni, hogy Jean Valjean hol rejtette el ezt az összeget, mielőtt visszavitték a touloni fegyházba.«

A másik cikk, amely valamivel részletesebb, a *Journal de Paris*-ban jelent meg, ugyanazon a napon.

»Egy Jean Valjean nevü kiszabadult fegyenc állt törvényt a vari esküdtszék előtt, olyan körülmények között, amelyek számot tarthatnak az érdeklődésre. Ez a gonosztevő kijátszotta a rendőrség éberségét; hamis nevet vett fel és sikerült polgármesterré kineveztetnie magát valamelyik északi kis városunkban. Ebben a városban jelentékeny üzletet alapított. Végül is leleplezték és letartóztatták, hála az államügyészség fáradhatatlan buzgalmának. A szeretője valami uccalány volt, aki a letartóztatása pillanatában megrendülésébe belehalt. Ennek a herkulesi erejü gonosztevőnek sikerült megszöknie; azonban három vagy négy napra a szökése után a rendőrség ujból kézrekerítette, még pedig Párisban, éppen abban a pillanatban, amikor felszállt az egyik úgynevezett Kis Kocsira, amely a főváros és Montfermeil falu (Seine-et-Oise) között közlekedik. Beszélik, hogy ezt a három vagy négy napi szabadságot arra használta fel, hogy felvegye azt a jelentékeny összeget, amely nevére egyik legelőkelőbb bankárunknál el volt helyezve. Ezt az

összeget hat vagy hétszázezer frankra becsülik. A vádirat szerint állitólag elásta ezt a pénzt valami olyan helyen, amelyről csak ő tud ; a rendőrség nem tudott nyomára akadni. Bármiként van is a dolog, a nevezett Jean Valjeant a Var-megyei esküdtszék elé állították ; a vád az volt ellene, hogy az országuton körülbelül nyolc évvel ezelőtt kirabolt egy derék kis fiút, azok közül, akik, mint a ferneyi patriarka mondja halhatatlan soraiban,

. . . Szavojából eljönnek évrül-évre,
S ügyes kezük könnyeden tisztogat
Korommal eltömött kémény-lyukat.

Ez a gonosztevő lemondott a védekezésről. Az államügyészség ékesszóló képviselője megállapította, hogy a rablást bűntársakkal együtt követte el és hogy Jean Valjean tagja volt valamelyik délvidéki rablóbandának. Ennek eredményeként Jean Valjeant bűnösnek mondták ki és halálra ítélték. Az elitélt nem akart semmiségi panasszal élni. A király kimeríthetetlen kegyességében méltóztatott életfogytiglani kényszermunkára változtatni büntetését. Jean Valjeant haladéktalanul átszállították a touloni fegyházba.«

Emlékszünk rá, hogy Jean Valjean Montreuil-sur-merben vallásos életet élt. Néhány lap, köztük a *Constitutionnel*, úgy tálalta fel ezt az enyhítést, mint a papi párt diadalát.

Jean Valjean más számot kapott a fegyházban. Most a 9430-as volt.

Egyébként, hogy többé ne kelljen visszatérnünk rá, mondjuk el, hogy Madeleine úrral együtt eltűnt Montreuil-sur-mer virágzása is ; megvalósult mindaz, amit előre látott ama lázas és küzdelmes éjszakáján ; mihelyt ő eltünik, csakugyan *a lélek tünik el*. Bukása után megtörtént Montreuil-sur-merben az a bizonyos osztozkodás a bukott nagyemberek hagyatékán, az a végzetes szétforgácsolódása a virágzó intézményeknek, amely az emberi társadalomban észrevétlenül mindennap előfordul és amelyet a történelem csupán egyetlen egyszer jegyzett fel, akkor is csak azért, mert Nagy Sándor halála után történt. A helytartók királyokká koronázzák magukat ; a művezetők hirtelen gyárosokká léptek elő. Irigy vetélkedések támadtak. Madeleine úr hatalmas műhelyeit bezárták ;

az építmények romba dőltek, a munkások szétszóródtak. Egyesek búcsút mondtak a vidéknek, mások búcsút mondtak a mesterségnek. Innen kezdve minden zsugorodott, ahelyett, hogy gyarapodott volna ; a sápért történt minden, nem pedig a közjóért. A városka már nem gócpont ; mindenfelé verseny és acsarkodás. Madeleine úr mindenen uralkodott és mindezt igazgatta. Most, hogy megbukott, mindenkinek maga felé hajlott a keze ; a szervezettség szellemét a küzködés szelleme váltotta fel, a szivességet a ridegség, az alapítónak mindenki iránt való jóindulatát az egymás gyülölete ; azok a szálak, amelyeket Madeleine úr szövögetett, összekuszálódtak és elszakadtak ; meghamisították az eljárást, silányabbak lettek a gyártmányok, megölték a bizalmat ; a piacok megfogytak, a megrendelők megritkultak ; a munkabér leszállt, a műhelyek álltak, jött a csőd. És aztán a szegények immár semmit sem kaptak. Minden megsemmisült.

Maga az állam is észrevette, hogy valakit valahol tönkretettek. Alig négy évre az esküdtszék itélete után, amely megállapította Madeleine úr és Jean Valjean azonosságát és a fegyházba juttatta, az adóbehajtás költségei megkettőződtek Montreuil-sur-mer kerületben és Villèle úr utalt is erre a szószékről 1827 február havában.

II. Ebben két verssort olvasunk, amelyek talán az ördögtől származnak.

Mielőtt tovább mennénk, helyénvaló néhány részletet elmondanunk arról a különös esetről, amely ugyanez időtájt Montfermeilben történt és talán bizonyos összefüggésben van az államügyészség némely sejtéseivel.

Montfermeil vidékén él egy nagyon régi babona, amely annál különösebb és annál értékesebb, mivel az ilyen népi babona Páris tőszomszédságában olyan, mint valami áloé Szibériában. Mi azok közé tartozunk, akik minden ritka növényt tisztelnek. Elmondjuk tehát a montfermeili babonát. Azt hiszik, hogy az ördög emberemlékezet óta az erdőt választotta ki arra, hogy ott rejtse el kincseit. A nénikék azt mesélik, hogy sűrűn lehet találkozni napnyugtakor, az erdő embernemjárta helyein, valami fekete emberrel, aki olyan, mint valami taligás

vagy favágó, facipőben, vászonnadrágban és vászonzubbonyban és felismerhető arról, hogy nem sapka vagy kalap van a fején, hanem két hatalmas szarv. Hát erről csakugyan rá lehet ismerni. Ez az ember rendszerint azzal foglalkozik, hogy gödröt ás. Háromféle módon fordíthatja hasznára az ember az ilyen találkozást. Az első módszer az, hogy odamegy hozzá és megszólítja. Akkor aztán észreveszi az ember, hogy hiszen ez az ember csupán csak valami paraszt, aki feketének látszik, mert alkonyat van, és hogy nem ás egyáltalában gödröt, hanem füvet sarlóz a teheneinek és hogy az, amit a szarvainak nézett az ember, nem egyéb, mint a vasvilla, amelyet a hátán hordoz és amelynek az ágai a megtévesztő esti világításban úgy tünnek, mintha a fejéből nőnének ki. Az ember hazamegy és még azon a héten meghal. A második módszer az, hogy megfigyeljük, megvárjuk, míg megásta és betakarta a gödrét és mig elmegy; aztán rohanvást odaszaladunk a gödörhöz, kinyitjuk és kivesszük belőle a »kincset«, amelyet a fekete ember bizonyosan oda rejtett. Ebben az esetben még abban a hónapban meghal az ember. Végül a harmadik módszer az, hogy az ember nem szólítja meg a fekete embert, rá sem néz, hanem lélekszakadva elrohan. Ekkor az ember egy év leforgása alatt hal meg.

Mivel mind a három módszernek megvan a maga hátránya, a legáltalánosabban a másodikat alkalmazzák, amely legalább némi előnnyel jár, egyebek közt azzal, hogy az ember kincs birtokába jut, ha csak egy hónapra is. A vakmerő emberek, akiket minden kockázat kisért, gyakran kinyitottak ilyen gödröket, amelyeket a fekete ember ásott és, amint bizonygatják, megpróbálták megrabolni az ördögöt. Ugy látszik, hogy a művelet eredménye nem valami dús, ha ugyan hihetünk a hagyománynak és különösen annak a két középkori rejtélyes latin versnek, amelyeket ebben a tárgyban valami Istentől elrugaszkodott és némileg boszorkánykodó normandiai barát, bizonyos Tryphon nevezetű, hagyott ránk. Ez a Tryphon a Saint-Georges de Bocherville apátságban van eltemetve Rouen mellett és a sírján békák teremnek.

Az emberek tehát szörnyen erőlködnek, ezek a gödrök rendesen nagyon mélyek, izzadnak, ásnak, dolgoznak álló éjszakán át, mert az ilyesmit éjjel kell végezni, az ingük facsaró víz, a gyertyájuk tövig ég, az ásójuk kicsorbul és

mikor végre odaértek a gödör fenekére, mikor ráteszik kezüket a »kincsre«, mit találnak? Mi az ördög kincse? Egy sou, néha egy tallér, egy kődarab, csontváz, vérző hulla, néha négyréthajtott kísértet, mint valami papiros a tárcában, néha semmi. Ugy látszik, ilyesmit jelentenek a megátalkodott kíváncsiskodóknak Tryphon verssorai:

> Ás s a sötét gödröt megtölti a kincsek özönje:
> Fillér és tallér, kő, hulla, kísértet s a semmi.

Ugy látszik, hogy napjainkban ezenfelül néha lőporosszarút és puskagolyókat, néha valami zsíros és elüszkösödött csomag kártyát is lehet találni benne, amivel nyilván az ördögök játszottak. Tryphon ezt a két utóbbi-kincset nem sorolja fel, mivelhogy Tryphon a tizenkettedik században élt és úgy látszik, hogy az ördög nem volt elég okos ahhoz, hogy feltalálja a puskaport Roger Bacon és a játékkártyát VI. Károly előtt.

Egyébként ha valaki ezzel a kártyával játszik, mérget vehet rá, hogy az ingét is elveszíti; a lőpornak pedig, amely a lőporszarúban van, az a tulajdonsága, hogy a puskája, ha ezzel tölti meg, arcába robban az embernek.

Nos, kevés idővel azután, hogy az államügyészség azt a feltevést kockáztatta, hogy a Jean Valjean nevű kiszabadult fegyenc néhány napos szökése alatt ott csavargott Montfermeil körül, észrevették ebben a faluban, hogy egy bizonyos Boulatruelle nevű vén útkaparónak »bizonyos útjai« vannak az erdőben. A faluban azt rebesgették, hogy Boulatruelle fegyházviselt ember; bizonyos tekintetben rendőri felügyelet alatt állt, és mivel semmiféle munkát nem tudott kapni, a hatóság alkalmazta útkaparóul a Gagny-Lagny dülőuton.

Ez a Boulatruelle olyan ember volt, akire ferde szemmel nézett a környék népsége, nagyon tisztelettudó, nagyon alázatos, buzgón emelgette a sapkáját mindenki előtt, reszketett és mosolygott a csendőrök láttára, valószinűleg összeszűrte a levet bizonyos bandákkal, így rebesgették, és gyanús volt, hogy alkonyat táján lesben áll a cserjések szegletein. Ebben csak annyi volt az igaz, hogy emberünk részeges volt.

Elmondjuk, hogy a mende-monda szerint itt mit vettek észre:

Bizonyos idő óta Boulatruelle nagyon korán abbahagyta a munkáját, a kőteregetést és az útkaparást és ásójával bement az erdőbe. Találkoztak vele estefelé a legelhagyatottabb tisztásokon, a legvadabb sűrűségekben, mintha keresett volna valamit, amint gödröt ásott. Az arrajáró nénikék először is Belzebubnak tartották, aztán megismerték, hogy Boulatruelle, amitől azonban nem nagyon csillapodtak meg. Ugy látszott, hogy ezek a találkozások Boulatruellenek nagyon kellemetlenek. Világos volt, hogy bujkálni igyekszik és hogy valami titok lappangott abban, amit cselekedett.

A faluban így beszéltek: — Világos, hogy az ördög jelent meg valahogy. Boulatruelle látta és most keres. Csakugyan ő képes rá, hogy megkaparintsa Lucifer rejtett kincsét. — A voltériánusok hozzátették: — Avajjon Boulatruelle csapja majd be az ördögöt, vagy az ördög csapja be Boulatruellet? A vénasszonyok sűrűn hányták magukra a keresztet.

Azonban Boulatruelle erdei üzelmei megszüntek és megint rendesen nekilátott útkaparó munkájának. Másra terelődött a szóbeszéd.

Azonban egyesekben nem csillapodott a kíváncsiság és azt gondolták, hogy ebben a dologban valószínűleg van valami valóságos haszon is, nem csupán a legenda mesés kincse, valami komolyabb és kézzelfoghatóbb, mint az ördög bankjegyei és aminek a titkát az útkaparó kétségtelenül legalább félig kileste. A »legbuzgóbbak« voltak a tanító és Thénardier kocsmáros, aki mindenkinek barátja volt és nem átallotta Boulatruellelel is cimborálni.

— Hogy gályarab volt? — mondogatta Thénardier. — Ugyan! Istenem! Nem lehessen tudni, hogy kicsoda gályarab és ki lesz még az.

Egy este a tanító azt állította, hogy régente az igazságszolgáltatás beleütötte volna az orrát abba, hogy mit mesterkedik Boulatruelle az erdőben és bizony szóra bírta volna és szükség esetén kínvallatás alá vetették volna és hogy Boulatruelle például a vízvallatásnak alig tudott volna ellentállni. — Vessük alá a bor-vallatásnak, — mondotta Thénardier.

Összeültek és itatták a vén útkaparót. Boulatruelle irtózatos mennyiséget megivott és keveset beszélt. A kefekötő szomjúságát valami csodálatos művészettel és mes-

teri arányban tudta párosítani a bíró tartózkodásával. Mindazonáltal a folytonos itatással és annak a néhány homályos szónak az összeállítása és facsargatása révén, amit kikottyantott, Thénardier és a tanító végre is abban a hiszemben voltak, hogy ennyit sikerült megtudniok:

Boulatruelle egy reggel, mikor napkeltekor a munkájába indult, meglepetésére egy bokor tövében az erdő valamelyik szögletében ásót és kapát talált, amelyek mintha *el lettek volna dugva*. Azonban ő azt gondolta, hogy ez valószínűleg Six-Fours bácsinak, a vízszállítónak az ásója és kapája és nem gondolt többet rá. Azonban még aznap este látott, — őt magát nem lehetett látni, mert valami vastag fa eltakarta, — amint az erdő legsűrűbb része felé lépegetett »egy bizonyos valaki, aki nem idevaló és akit ő, Boulatruelle nagyon jól ismert«. Ezt Thénardier így fordította le: *fegyenctársa volt*. Boulatruelle semmi áron sem akarta megmondani a nevét. Ez a valaki csomagot vitt, valami négyszögletes dolgot, amely olyan volt, mint egy nagy doboz vagy kis láda. Boulatruelle meglepődött. Azonban csak hét vagy nyolc perc mulva támadt az az ötlete, hogy utána ered »ennek a bizonyos valakinek«. Azonban már késő volt, az a valaki már bent volt a sűrűben, az éjszaka leszállt és Boulatruelle nem tudta megtalálni. Ekkor rászánta magát, hogy megfigyeli az erdő szélét. »Holdvilágos éjszaka volt«. Két vagy három órával később Boulatruelle látta, amint a bozótból kibukkan az a bizonyos valaki és már nem a kis ládika volt nála, hanem ásó és kapa. Boulatruelle csak hagyta, hogy a bizonyos valaki távozzék és eszébe sem jutott, hogy odamenjen hozzá, mert észrevette, hogy a másik háromszor erősebb nála, azonfelül ásó van a kezében és valószínűleg végzett volna vele, ha ráismer, vagy ha látja, hogy Boulatruelle felismerte őt. Megindító gyengédség lett volna ez a két régi pajtás között, akik találkoznak. Azonban az ásó és a kapa Boulatruelle szemében fénysugár volt; reggel odasietett a bokorhoz és már nem találta ott sem az ásót, sem a kapát. Ebből arra következtetett, hogy az a bizonyos valaki bement az erdőbe, az ásóval gödröt ásott, eltemette a ládikát és aztán a kapával betakarta a gödröt. Nos, a ládika olyan kicsi volt, hogy nem lehetett benne holttest, tehát pénz volt benne. Ezért keresgélte aztán. Boulatruelle átkutatta, felásta és feltúrta az egész

erdőt és mindenütt ásott, ahol csak a föld frissen feltúrtnak látszott. De hiába.

Nem tudott semmit sem »kikaparni«. Senki sem gondolt többé a dologgal Montfermeilben. Csak néhány derék nénike mondogatta még: — Annyi bizonyos, hogy a gagnyi útkaparó nem hiába túrt-kotort; biztos, hogy megjelent neki az ördög.

III. Mi kellett ahhoz, hogy a bilincs bizonyos előkészítés után egyetlen kalapácsütésre így összetörjön.

Ugyancsak az 1823 év október havának vége felé Toulon lakosai látták, amint bevonult kikötőjükbe egy hatalmas vihar után sérüléseinek kijavítása céljából az »*Orion*« hajó, amelyet később Brestben iskolahajónak használtak, akkoriban pedig a földközi-tengeri hajóraj egysége volt.

Bármily rozoga volt is ez az alkotmány, mert a tenger csunyán elbánt vele, mégis nagy hatást keltett, mikor bevonult a révbe. Nem tudom, miféle lobogója volt, de azért tizenegy ágyúlövés járt ki neki szabályszerű üdvözlet gyanánt, amelyet lövésenkint viszonzott; összesen huszonkét lövés. Kiszámitották, hogy a sortüzek, a katonai és királyi üdvözlések, a kölcsönös udvarias dörgések, szertartásos jelképek, kikötők és erődítmények külsőségei, napnyugtának és napkeltének ágyúlövéssel köszöntése minden nap, minden erődítményben és minden hadihajón, kikötők megnyitása és bezárása stb. stb. révén a civilizált világ az egész föld kerekségén minden huszonnégy órában százötvenezer haszontalan ágyúlövést ad le. Ágyúlövésenkint hat frankot számítva, az naponta kilencszázezer frank, évente háromszáz millió és ez mind füstbe megy. Ez csupán egyetlen részlet. Eközben a szegények éhen halnak.

Az 1823-ik évet a restauráció »a spanyol háború korszakának« nevezte.

Ebben a háborúban sok esemény és sok furcsaság vegyült egybe egyetlen egy eseményben. A Bourbon-ház szemében fontos családi ügy; a franciaországi ág segítette és pártfogolta a madridi ágat, vagyis elsőszülöttségi jogait gyakorolta. Látszólag visszatérés ez nemzeti hagyományainkhoz, ami karöltve jár a szolgasággal és a meg-

alázkodással, az északi kormányokkal szemben; — Angoulème hercegben, akit a szabadelvű lapok *Andujar hősének* neveztek, akinek diadalmas magatartásában, amely némileg ellentétes volt békés egyéniségével, az inkvizició nagyon is reális régi terrorizmusa viaskodott a szabadelvűek ábrándos terrorizmusával; a vénasszonyok szörnyű rémületére a sans-culottes-ok újra éledtek *descamisados* néven; a monarchizmus akadálya volt a haladásnak, amelyet anarchiának minősítettek; nyolcvankilenc elméleteit mintha hirtelen derékban vágták volna ketté; egész Európa megálljt parancsolt a francia gondolatnak, amely szerteáradt a világon; a királyi hercegtábornagynak oldalán, Károly Albert után, Carignan herceg besoroztatta magát önkéntesül a királyoknak a népek ellen indított eme keresztes hadjáratába és felvette a vörös posztóruhás gránátosok vállrózsáját. A császárság katonái hadbaszálltak, de nyolc évi pihenés után megöregedetten, megszomorodottan és fehér kokárdával; a háromszínű zászlót a külföldön egy maroknyi francia hősiesen lobogtatta, mint harminc évvel előbb Coblenzben a fehér zászlót. Barátok vegyültek a csapatainkba; a szabadság szellemét és a megújhodás szellemét szuronyokkal térítették észre; az elveket ágyúlövésekkel alázták meg; Franciaország fegyverei révén elvesztette azt, amit szellemével szerzett; ezenfelül az ellenséges vezérek meg voltak vesztegetve, a katonák ingadoztak, a városokat milliós összegekkel ostromolták; katonai veszedelemnek hírehamva sem volt és mégis lehetségesek voltak a robbanások, mint valami meglepett és megtámadott aknában; kevés vér hullott, kevés becsületet szereztek, némelyek szégyent vallottak, dicsőséget senkisem aratott; ilyen volt ez a háború, amelyet olyan uralkodók indítottak, akik XIV. Lajostól származtak és olyan tábornokok vezették, akik Napoleon iskoláját járták. Ennek a háborúnak az a szomorú sors jutott, hogy nem emlékeztetett sem a nagy háborúra, sem a nagy politikára.

Néhány fegyvertény azért komoly volt; egyebek közt Trocadero elfoglalása gyönyörű haditény volt; egyáltalában, ismételjük, e háború trombitáinak repedt a hangjuk, az egész ügy gyanús volt, a történelem igazat ad Franciaországnak, hogy vonakodott elfogadni ezt az áldiadalt. Bizonyosnak látszik, hogy némely spanyol

tisztek, akiknek parancsuk volt az ellentállásra, nagyon is könnyen meghátráltak, a győzelemből a megvesztegetés gondolata bukkant ki; úgy látszott, hogy inkább a tábornokokat nyerték meg, mint az ütközeteket és a győztes katona megalázottan tért haza. Csakugyan lealacsonyító háború, amelynek zászlója ráncain ezt a felírást lehetett olvasni: *Banque de France.*

Az 1808. évi háború katonái, akikre oly szörnyű módon ráomlott Saragossa, ráncolták a szemöldöküket 1823-ban, hogy olyan könnyedén megnyilnak előttük az erődök és kezdték sajnálni Palafoxot. Ilyen a természete Franciaországnak: jobban szereti, ha Rostopcsinnal áll szemben, mint Balesterosszal.

Más, súlyosabb szempontból, amelyre itt ki kell térnünk, ez a háború, amely sértette Franciaországban a katonai szellemet, bántotta a demokratikus szellemet. Ez a vállalkozás leigázásra irányult. Ebben a hadjáratban a francia katonának, a demokrácia gyermekének az volt a célja, hogy igát szerezzen mások számára. Csuf ellentmondás. Franciaországnak az a hivatása, hogy felébressze a népek lelkét, nem pedig, hogy megfojtsa. 1792 óta Európa minden forradalma francia forradalom; a szabadság Franciaországból sugárzik. Ez csillagászati tény. Csak a vak nem látja! mondta Bonaparte.

Az 1823-iki háború, amely merénylet volt a nemes spanyol nemzet ellen, merénylet volt egyúttal a francia forradalom ellen is. Ezt a szörnyű tettlegességet Franciaország követte el; kényszerűségből, mert a felszabadító háborúkon kívül a hadseregek mindent kényszerűségből tesznek, amit csak tesznek. Erre utal *a passziv engedelmesség* kifejezés. Egy hadsereg furcsa mesteri vegyület, amelyben az erő a tehetetlenség valami határtalan mennyiségének az eredménye. Ez a magyarázata a háborúnak, amelyet az emberiség visel az emberiség ellen az emberiség ellenére.

A Bourbonokra nézve az 1823-i háború végzetes volt. Ők sikernek tekintették. Nem látták meg, hogy mekkora veszedelem megölni valamely eszmét egyetlen hadiparancscsal. Naivságukban akkorát tévedtek, hogy berendezkedésükben az erő eleme gyanánt állították be egy bűnnek a határtalan meggyengülését. Az orvtámadás szelleme bevonult a politikájukba. 1830 csírája benne

volt már 1823-ban. A spanyol hadjárat a tanácskozásaikon érv lesz erőszakos cselekedetek és az isteni jog nevében kezdett kalandok mellett. Franciaország, miután Spanyolországban ujra trónjára ültette az *el rey neto*-t, nyugodtan visszaállíthatta otthon is az abszolut királyságot. Abba a borzalmas tévedésbe estek, hogy a katona engedelmességét a nemzet hozzájárulásának tartották. Ez a bizalom dönti le a trónokat. Nem szabad elaludni sem a manzanilla-fa árnyékában, sem egy hadsereg árnyékában.

Térjünk vissza az *Orion* hajóhoz.

A herceg-tábornagy vezényelte hadsereg hadműveletei közben a Földközi-tengeren egy hajórajunk cirkált. Az imént említettük, hogy az Orion ennek a hajóhadnak az egysége volt és hogy a tengeren szenvedett sérülései miatt bevitték a touloni kikötőbe.

Egy hadihajó megjelenése valamelyik kikötőben valahogy mindig odacsalogatja és izgatja a tömeget. Azért, mert nagy, és a tömeg szereti azt, ami nagy.

Egy sorhajó az emberi lángésznek és a természet hatalmának egyik legnagyszerűbb összetalálkozása.

Egy sorhajó a legsúlyosabb és egyúttal a legkönnyedébb összetételü valami, mert egyszerre van dolga mind a három halmazállapottal, a szilárddal, a folyékonnyal és a légneművel és mert mind a hárommal küzködnie kell. Tizenegy vaskarma van, hogy megfogódzzék a tengerfenék gránitjában és több szárnya és több árboca van, mint a ganajtúrónak, hogy felfoghassa a felhők szelét. Lélegzete százhúsz ágyúján tör elő, mint roppant trombitákon és büszkén felel a mennydörgésre. Az Oceán igyekszik tévutakra vezetni hullámainak riasztó egyformaságában, de a hajónak lelke van: az iránytű, amely útbaigazítja és mindig megmutatja neki, merre van észak. Fekete éjszakákon a lámpái pótolják a csillagokat. Ép így van kötele és vitorlája a szél ellen, fája a víz ellen, vasa, reze és ólma a szikla ellen, a sötétség ellen a fényesség és a végtelenség ellen egy tű.

Ha fogalmat akarunk alkotni magunknak ezekről az óriási arányokról, amelyek együttvéve a sorhajót adják, csak be kell lépnünk a bresti vagy touloni kikötők valamelyik hatemeletes fedett hajóműhelyébe. Az épülőfélben lévő hajók itt úgyszólván bura alatt vannak. Ez az óriási gerenda vitorlarúd; ez a hatalmas faoszlop, amely

végtelen hosszúságban nyúlik el a földön, a főárboc. A tövétől a messzeségbe vesző csúcsáig hatvan öl hosszú, és a lábazatának három láb az átmérője. Az angol főárboc kétszáztizenhét lábnyira emelkedik a víz szine fölé. Apáink tengerészete köteleket alkalmazott, a mienk láncokat alkalmaz. Egy száz-ágyus hajónak csupán a láncrakása négy láb magas, husz láb hosszú és nyolc láb széles. És vajjon ennek a hajónak a megépítéséhez mennyi fára van szükség? Háromezer köbméterre. Valóságos úszó erdő.

Ezenfelül figyelembe kell venni, hogy itt csupán negyven évvel ezelőtti haditengerészeti alkotmányról van szó, egyszerű vitorlás hajóról; a gőz, amely akkor gyermekkorát élte, azóta uj csodákkal tetézte azt a bámulatos valamit, aminek hadihajó a neve. Napjainkban például a csavarral hajtott hajó meglepő gépezet, amelyet háromezer négyzetméter felületü vitorlázat és ezenfelül kétezerötszáz lóerejű gőzkazán hajt.

Nem is szólván az újabb csodákról, Kolumbus Kristóf és Ruyter régi hajója egyike az ember legnagyobb remekműveinek. Kimeríthetetlen az ereje, mint ahogy kimeríthetetlen a végtelennek a lehellete, vitorlájába gyűjti a szelet, pontos a hullámoknak véghetetlen hömpölygésében, úszik és uralkodik.

Azonban eljön az óra, amikor a szélvihar szalmaszál gyanánt roppantja össze ezt a hatvan láb hosszú vitorlarudat, amikor a szél mint valami nádszálat, úgy hajlítja meg a négyszáz láb magas főárbocot, amikor a százmázsás vasmacska meggörbül a hullám torkában, mint a halász horga a csuka fogai között, amikor a szörnyeteg ágyuk siralmas és hiábavaló bömböléseket harsognak, amelyeket az orkán elvisz az űrbe és az éjszakába, amikor mindez a hatalom és mindez a fenség eltörpül egy magasabbrendü hatalom és fenség előtt.

Valahányszor valami roppant erő kibontakozik, hogy aztán roppant gyengeségbe bágyadjon, mindig gondolkodóba ejti az embereket. Innen van a kikötőkben az a sok kiváncsi, aki ott tolong a háborúnak és a hajózásnak e csodálatos gépezetei körül, pontosan maga sem tudná megmagyarázni, miért.

Tehát Toulon kikötőjének rakodópartjai, zsilipjei és mólói minden áldott nap reggeltől estig hemzsegtek a

rengeteg naplopótól és, mint Párisban mondják, léhűtőtől; akiknek nem volt egyéb dolguk, mint hogy az *Orionl* bámulják.

Az *Orion* hajó már régóta beteg volt. Előbbi útjain sűrű kagylóréteg rakódott le a fenekén, úgy, hogy sebességét a felére csökkentette; a mult évben szárazra húzták, hogy lekaparják a kagylóréteget, aztán megint kifutott a tengerre. Azonban ez a kaparás megrongálta a fenék eresztékeit. A Baleárok magasságában a fenékszegély meglazult és léket kapott és mivel akkor még nem készült a borítás vasbádogból, a hajóba beszivárgott a víz. Heves napéjegyeni vihar kapta el, amely betörte a csúcsfedélzetet és az egyik ágyúajtót és kárt tett az árboctartó alattságban. Ezeknek a sérüléseknek a következtében az *Orion* bevonult Toulonba.

Az Arzenál közelében horgonyzott. Rajta volt a legénység, úgy javították. A törzse nem sérült meg a jobboldalán, de a borítást itt is, amott is felfeszítették szokás szerint, hogy a levegő behatoljon a bordázatába.

Egy reggel a bámészkodó tömeg váratlan eseménynek a tanúja lett.

A legénység a vitorlák kifeszítésével foglalkozott. Az árbocőr, akinek az volt a dolga, hogy a nagy csúcsvitorla csücskét tartsa, elvesztette az egyensúlyt. Látták, amint meginog, az Arzenál rakodópartján összeverődött tömeg ordításban tört ki, a feje magával rántotta a testét, a matróz lefordult a vitorlarúd körül, kitárt karokkal a mélység felé; a zuhanás közben előbb egyik kezével, aztán a másikkal megkapott egy talpallót és azon lógott. A tenger örvényes mélységben tátongott alatta. Zuhanása hevesen meghintázta a kötélhágcsót. A matróz ennek a kötélnek a végén himbálódzott, mint a kő a parittyában.

Irtózatos kockázat lett volna a segítségére menni. Egyetlen matróz sem mert vállalkozni rá, akiket pedig mind nem régen soroztak be az odavaló halászokból. Közben a szerencsétlen árbocmatróz ernyedt; az arcán nem láthatták a szorongását, de kimerültsége minden tagjáról lerítt. Karjai valami szörnyű görcsben feszültek. Minden erőfeszítése, hogy a lábát megvesse, csak arra volt jó, hogy fokozza vele a talpalló himbálódzását. Nem ordítozott, mert félt, hogy ezzel is erőt pazarol. Már csak azt a pillanatot várták, amikor elereszti a kötelet

és néhány pillanatra minden fej félrefordult, hogy ne lássák, mikor lezuhan. Vannak pillanatok, amikor egy kötélnek a vége, egy rúd, egy faág, maga az élet és irtózatos dolog látni, mikor egy élő lény leválik az ilyesmiről és lehull, mint az érett gyümölcs.

Egyszerre csak észrevették, hogy egy ember párducügyességgel kúszik fel a kötélzeten. Vörös ruha volt rajta, fegyenc volt; a fején zöld sapka, tehát életfogytiglan elítélt fegyenc. Mikor felért az árbockosár magasságába, egy szélroham lesodorta a sapkáját és megmutatta hófehér fejét; már nem volt fiatal ember.

Csakugyan az egyik fegyenc, akit ott foglalkoztattak a gályarabcsapatban a fedélzeten, mindjárt az első pillanatban odaszaladt az őrség tisztjéhez és a legénység zavara és ingadozása közben, amig valamennyi matróz reszketett és visszariadt, engedélyt kért a tiszttől, hogy kockára vethesse az életét a matróz megmentésére. A tiszt beleegyező fejbiccentésére egyetlen kalapácsütéssel szétverte a bokájára forrasztott láncot, aztán felkapott egy kötelet és fellendült az alattságra. Ebben a pillanatban senki sem vetett rá ügyet, hogy az a lánc milyen könnyedén összetört. Erre csak később gondoltak.

Egy szempillantás alatt fenn volt a vitorlarudon. Egy-egy másodpercre megállt és mintha méregette volna a tekintetével. Ezek a másodpercek, amelyek alatt a szél himbálta a matrózt a kötélhágcsó végén, századoknak tűntek a nézők szemeiben. Végre a fegyenc égre emelte szemét és megindult előre. A tömeg zihált. Látták, amint rohanvást végigmegy a vitorlarúdon. Mikor a végéig ért, odaerősítette a magával hozott kötél egyik végét és a másikat lelógatta, aztán kezeivel leereszkedett ezen a kötélen és ekkor kimondhatatlanná fokozódott az aggodalom, mert most már egy ember helyett kettőt láttak a mélység felett függeni.

Mintha csak egy pók ragadott volna meg egy legyet; csakhogy itt a pók az életet hozta, nem pedig a halált. Tízezer tekintet szegeződött erre a csoportra. Egyetlen kiáltás, egyetlen szó sem hangzott el, mindenkinek a szemöldöke egyetlen remegésben ráncolódott. Mindenki visszafojtotta a lélekzetét, mintha attól tartottak volna, hogy a legkisebb lehellet is erősíti a szelet, amely a két szerencsétlen embert rázta.

Mindazonáltal a fegyencnek sikerült a matróz közelébe csúsznia. Ideje volt; még egy perc és a matróz kimerülten és kétségbeesetten belebukott volna a mélységbe; a fegyenc erősen odakötözte a kötélre, amelyen függeszkedett az egyik kezével, mig a másikkal dolgozott.

Végre látták, hogy visszamegy a vitorlarúdra és felhúzza a matrózt; itt egy pillanatra tartotta, hogy egy kissé magához térjen, aztán megfogta a karjainál fogva és tovább vitte, végigment a vitorlarúdon egészen a járomfáig és innen az árbockosárig, ahol bajtársainak a kezeiben hagyta.

Ebben a pillanatban a tömegben felcsattant a taps; régi porkolábok könnyeztek, asszonyok ölelkeztek a parton és hallatszott, amint valamennyi hang valami nekivadult elérzékenyülésben egyszerre kiáltotta: Kegyelmet ennek az embernek!

Ő azonban eközben nekilátott, hogy leszálljon és azonnal újra csatlakozzék a csapatához. Hogy minél hamarább odaérkezzék, leereszkedett a kötélzeten és végigfutott egy alacsony vitorlarudon. Minden szem nyomon követte. Volt egy pillanat, amikor mindenkit rémület fogott el; mintha úgy látták volna, hogy habozik és meginog, vagy azért, mert kifáradt, vagy mert megszédült a feje. Egyszerre csak a tömegből hatalmas ordítás tört ki: a fegyenc a tengerbe bukott.

Az esés veszedelmes volt. Az *Algesiras* fregatt ott horgonyzott az *Orion* mellett és a szegény gályarab éppen a két hajó közé esett. Félős volt, hogy az egyik, vagy a másik alá kerül. Négy ember azonnal csónakba ugrott. A tömeg biztatta őket, megint szorongás áradt el mindenkinek a lelkén. A fegyenc nem került még egyszer felszínre. Eltűnt a tengerben, még gyűrűt sem vetett, mintha olajoshordóba esett volna. Kutatták, buvárok szálltak le érte. Hiába. Estig keresték; még csak a holttestét sem találták meg.

Másnap a touloni újságban ez a néhány sor jelent meg: »1823 november 17. — Tegnap az *Orion* fedélzetén dolgozó egyik gályarab, miután megmentette egy matróz életét és lefelé jött az árbocon, a tengerbe esett és belefulladt. A holttestet nem sikerült megtalálni. Az a feltevés, hogy az Arzenál rakodópartjának a cölöpzete alá került. Ez az ember 9430. sz. alatt volt lajstromozva és Jean Valjean volt a neve«.

HARMADIK KÖNYV

A halottnak tett igéret teljesitése

I. A vizkérdés Montfermeilben.

Montfermeil Livry és Chelles között fekszik, annak a fensíknak a déli szegélyén, amely az Ourcq-ot a Marnetól elválasztja. Ma meglehetős nagy helység, amelyet egész évben gipszfigurás nyaralók, vasárnap pedig jókedvű polgárok ékesítenek. 1823-ban nem volt még Montfermeilben sem ennyi fehér ház, sem ennyi elégedett polgár. Csupán erdei falucska volt. Akadt ugyan benne imitt-amott néhány multszázadbeli nyaraló, amelyeket fel lehetett ismerni előkelőségükről, kovácsolt vas erkélyeikről és hosszú ablakaikról, amelyeknek üvegtáblái a zárt fatáblák fehérségén mindenféle zöld színnel rajzolódtak le. Mindazonáltal Montfermeil mégis csak falu volt. A nyugalomba vonult posztókereskedők és a nyaraló ügyészek még nem fedezték fel. Nyugodt és kedves istenhátamögötti hely volt ez; olcsón éltek benne, dúsan és könnyen, mint a falusiak. Csupán vize volt kevés, mert a fensík nagyon magas volt.

Vízért meglehetősen messzire kellett menni. A falunak Gagny felé eső vége azokból a pompás tavakból kapta a vizét, amelyek ott az erdőben vannak; másik vége, amely a templomot környezi és Chelles felé van, csupán a domboldalban, a chellesi út mentén, körülbelül negyedórányira Montfermeiltől levő kis forrásból kapott ivóvizet.

Tehát elég kemény munkát jelentett minden háztartásban a vízzel való ellátás. A nagy házak, az arisztokrácia, a Thénardier-kocsma ehhez tartozott, egy-egy liardt fizettek minden vödör vizért, egy bácsinak, akinek ez volt a foglalkozása, és aki ezen a montfermeili vízszállításon naponta körülbelül nyolc sout keresett; csakhogy ez a bácsi nyáron csupán esti hét óráig, télen pedig esti öt óráig dolgozott és ha egyszer beesteledett, ha egyszer a föld-

szint ablaktábláit becsukták, az, akinek nem volt ivóvize, mehetett maga érte, vagy víz nélkül maradt.

Ez volt a réme annak a szegény teremtésnek, akit az olvasó talán még nem felejtett el, a kis Cosettenek. Emlékszünk, hogy Cosette kétféleképen is hasznot hajtott Thénardiereknek: — megfizettették magukat az anyjával és kiszolgáltatták magukat a gyermekkel. Igy történt, hogy mikor az anya egyáltalán nem fizetett, — hogy miért, azt az előbbi fejezetekben olvastuk, — Thénardierék akkor is megtartották Cosettet. Jó volt nekik cselédlány helyett. Ebben a minőségében őt szalasztották vizért, ha szükség volt rá. Igy tehát a gyermek, aki megrémült arra a gondolatra is, hogy éjjel menjen a forráshoz vízért, szeges gonddal vigyázott, hogy a víz sohse fogyjon ki a házban.

1823 karácsonya páratlanul ragyogó volt Montfermeilben. A tél enyhén indult; még sem nem fagyott, sem nem havazott. Párisból jött csepürágók engedélyt kaptak a polgármester úrtól, hogy felállíthatják bódéikat a város főuccáján és egy csapat vándorkereskedő ugyanilyen engedély alapján felütötte a sátorfáját a templomtéren, egészen a ruelle du Boulanger-ig, ahol, mint emlékezhetünk rá, a Thénardier-kocsma volt. Ez a népség megtöltötte a fogadókat és kocsmákat és vele zajos és vidám élet költözött a csöndes kis faluba. A történelmi hűség kedvéért azt is el kell mondanunk, hogy a téren mutogatott különlegességek között volt egy állatsereglet is, amelyben rongyos és isten tudja honnan származó szörnyű bohócok mutogattak 1823-ban Montfermeil parasztjainak egy olyanféle ijesztő braziliai keselyűt, amilyen a mi királyi múzeumunkban is csak 1845 óta van s amelynek a szeme olyan, mint egy háromszínű kokárda. Ha jól tudom, a természettudósok ezt a madarat Caracara Polyborusnak hívják; az apicidák rendjébe és a keselyűfélék családjába tartozik. Néhány derék öreg bonapartista katona, aki ott éldegélt a faluban, áhitatosan nézegette ezt az állatot. A komédiások a háromszínű kokárdát valami páratlan tüneménynek hencegték, amelyet a jó Isten külön az ő állatseregletük számára talált ki.

Ugyancsak karácsony estéjén több férfi, házalók és fuvarosok üldögéltek a Thénardier-fogadó alacsony szobájában, négy vagy öt szál gyertya mellett és iddogáltak. Ez a szoba olyan volt, mint minden kocsmaszoba; aszta-

lok, ónkancsók, palackok, iddogáló és dohányzó emberek, kevés világosság, nagy zaj. Az 1823 évet mégis jelezte itt az asztalon két tárgy, amelyek akkoriban a polgárosztályban divatosak voltak; még pedig egy kaleidoszkóp és egy fényes fehér bádoglámpa. Thénardierné vigyázott a vacsorára, amely hatalmas lobogó tüzön főtt; férje ott ivott a vendégeivel és politikáról beszélgetett.

A politikai beszélgetéseken kívül, amelyeknek főtárgya a spanyol háború és Angoulème herceg volt, kihallatszott a zsibongásból néhány egészen helyi jellegű megjegyzés, mint például ilyenek:

— Nanterre és a Suresnes oldalában bő volt a bortermés. Ahol tíz hordóra számítottak, tizenkettővel lett. Csak úgy dőlt a présből. — De hiszen a szőlő még nem lehetett érett? — Ezen a környéken nem kell érett szőlőt szüretelni. Ha éretten szüretelik, a bor tavaszra megveteredik. — Hát egészen könnyű bor? — Még sokkal könnyebb, mint az itteni. Bizonyosan zölden szüretelik le a szőlőt.

Stb.

Vagy pedig egy molnár kiabált:

— Talán mi vagyunk felelősek azért, hogy mi van a zsákban? Találunk benne egész rakás apró magot, annak a kiszemelésével nem szórakozhatunk és bizony fel kell öntenünk a garatra; van ott konkoly, raponc, gabonarozsda, bükköny, kendermag, anyarozs, disznódudva és egész sereg másféle szemét, nem is számítva a kavicsot, amivel tele van bizonyos vidék gabonája, különösen a breton gabona. Nem szeretek breton gabonát őrölni, mint ahogy a deszkafűrészelők nem szeretnek olyan gerendát fűrészelni, amelyben szegek vannak. Aztán nézzék meg, mennyi élvezhetetlen por kerül így az őrleménybe. Azután panaszkodnak a liszt miatt. Nincs igazuk. A lisztben nem mi vagyunk a hibásak.

Két ablak közében egy aratómunkás üldögélt egy gazdával az asztalnál és megalkudott vele a tavaszi szénakaszálás dolgában, aztán ezt mondta:

— Nem baj, ha a fű nedves. Könnyebb vágni. A harmat finom dolog, uram. Különben mindegy, ez a fű, a maga füve fiatal és bizony még nagyon nehéz munka van vele. Ugy bizony, gyönge, meghajlik a kaszapenge suhintására.

Stb.

Cosette ott volt rendes helyén és a konyhaasztal alatt üldögélt a tűz mellett. Testét rongyok borították, meztelen lába facipőben volt és a tűz világosságánál gyapjúharisnyát kötött a Thénardier-lányok számára. A székek alatt egészen fiatal macska játszott. Valamelyik szomszéd szobából két friss gyerekhang kacagása és csicsergése hallatszott be ; Éponine és Azelma volt.

A tűz mellett a sarokban szegen korbács lógott.

Bizonyos időközökben valahonnan a ház valamelyik részéből valami nagyon fiatal gyereknek a visítása hasított bele a kocsmai zajba. Ez egy kis fiú volt, akit Thénardierné valamelyik előbbi télen hozott a világra, — »maga sem tudja, hogyan, szokta mondogatni, bizonyosan a hideg miatt«, — és aki valamivel mult három éves. Az anyja maga szoptatta, de nem szerette. Mikor a kölyöknek a megátalkodott ordítozása már nagyon elviselhetetlen volt, Thénardier elbömbölte magát : — A fiad bőg, menj, nézd meg, mit akar. — Eh ! — felelt az anya, — mit törődöm vele. — És a kis elhagyatott tovább üvöltött a sötétben.

II. Két arcképvázlat befejezése.

Ebben a könyvben Thénardieréknek még csupán az arcélét láttuk ; most itt az ideje, hogy minden oldalról megvizsgáljuk őket és beletekintsünk az arcukba.

Thénardier ötven éves mult ; Thénardierné a negyvenedikben járt, ami asszonynál ötvennek számít ; ekként a férj és feleség kora megfelelt egymásnak.

Az olvasók talán első megjelenése óta emlékeznek még némileg erre a nagy, szőke, vörös, kövér, húsos, négyszegletes, óriási és mozgékony Thénardiernére ; elmondottuk, hogy olyan óriási vad nő fajta volt, amilyenek a vásárokon görnyedeznek a hajukba aggatott kövezetkockák súlya alatt. A fogadóban mindent ő végzett : ágyazott, takarított, mosott, főzött, ő volt az eső, a szép idő, az ördög. Cosette volt az egyetlen cselédje ; egér volt az elefánt szolgálója. A hangjára minden megremegett, az ablakok, a bútorok és az emberek. Széles; szeplőkkel pettyezett arca olyan volt, mint valami szűrő. Volt szakálla is. Valóságos eszményi csarnoki hordár volt női

ruhában. Pompásan káromkodott, azzal dicsekedett, hogy öklével össze tudja törni a diót. Ha nem olvasott volna regényeket, amelyek egy-egy pillanatra furcsán kivillantották a kényeskedő majmot ebből az emberevőből, soha senkinek eszébe nem jutott volna, hogy nőnek tartsa. Ez a Thénardierné olyan istenteremtése volt, mintha valami uccalányt kofába ojtottak volna. Amikor a szavát hallották, ezt mondták : Ez csendőr ; mikor inni látták, azt mondták : Ez fuvaros ; mikor látták, hogy hogyan bánik Cosette-tel, ezt mondták : Ez a hóhér. Mikor nyugodott, az egyik foga kiállt a szájából.

Thénardier kicsi, sovány, sápadt, szögletes, csontos, nyápic, betegesképű emberke volt, aki azonban pompásan érezte magát ; ez volt gazságának a forrása. Rendszerint óvatosan mosolygott, úgyszólván mindenkivel udvarias volt, még a koldussal is, akinek nem adott alamizsnát. Menyétszeme és tudósképe volt. Nagyon hasonlított Delille abbé arcképeihez. Abban tetszelgett magának, hogy a fuvarosokkal együtt iszik. Soha senki nem tudta leitatni. Öblös pipából pöfékelt. Zubbonyt viselt és a zubbonya alatt kopott fekete kabátot. Hencegni szokott az irodalommal és a materializmussal. Voltak ebben a körben nevek, amelyeket gyakran kiejtett, hogy megtámogassa valamelyik állítását : Voltaire, Raynal, Parny és, ami elég furcsa, Szent Ágoston. Azt állította, hogy »rendszere van«. Egyébként nagy szélhámos volt. Csalózófus. Van ilyen árnyalat is. Emlékszünk rá, hogy azzal hencegett, hogy katona volt ; némileg büszkélkedve mesélte, hogy Waterloonál, mikor valamelyik 6. vagy 9. könnyü gyalogezred őrmestere volt, a Halálhuszároknak egész osztályával szemben egymaga fedezett testével és mentett meg a kartácstűzön át »egy súlyosan sebesült tábornokot«. Innen ered falán a lángoló cégtábla és kocsmájának a vidéken szokásos elnevezése : »a waterlooi őrmester kocsmája«. Szabadelvü, klasszikus és bonapartista volt. Jegyzett bizonyos összeget a menedékházra. A faluban olyasmit rebesgettek, hogy papnak készült.

Mi azt hisszük, hogy Hollandiában egyenesen fogadósnak készült. Ez a vegyes összetételü gazember minden valószinüség szerint lillei flamand volt Flandriában, francia Párisban, belga Brüsszelben, ügyesen forgott a nyeregben minden irányban. Waterlooi hőstettét ismer-

jük. Láthatjuk, hogy némileg túlozta. Az apály és dagály, a görbe út, a kaland volt éltető eleme ; a megtépett lelkiismeret zaklatott életet von maga után ; és valószínű, hogy 1815. junius 18-ának orkánjában Thénardier a fosztogató markotányosoknak ahhoz a fajtájához tartozott, amelyről beszéltünk, amely cserkészik, az egyiknek elad, a másikat kirabolja, családostul, feleségestül, gyerekestül kocsikázik valami rozoga taligán, a menetelő csapatok nyomában, és bizonyos finom ösztönnel mindig a győztes hadsereghez csatlakozik. Miután ezt a hadjáratot végigcsinálta és összeszedett, mint ő maga mondta, »egyet-mást«, megnyitotta Montfermeilben a kocsmáját.

Ez az egyet-más, amelyben voltak erszények és zsebórák, aranygyűrűk és ezüstkeresztek, amit mind a hullákkal bevetett barázdák learatásának idején szedett össze, együttvéve sem volt valami sok és nem lendítette messzire a kocsmárossá vedlett markotányost.

Thénardiernek a mozdulatában volt valami megnevezhetetlen szögletesség, amely, ha káromkodott hozzá, a kaszárnyát, ha pedig keresztet vetett hozzá, a szemináriumot juttatta az ember eszébe. Jól tudott beszélni. Szívesen vette, ha műveltnek tartják. Mindazonáltal a tanító észrevette, hogy imitt-amott — »kisiklik«. Fölényesen állította össze az utasok számláját, de a gyakorlott szem nem ritkán helyesírási hibákat fedezett fel benne. Thénardier alattomos, ínyenc, naplopó és ravasz ember volt. Nem vetette meg a cselédlányokat és ez volt az oka, hogy a felesége nem tartott cselédet. Ez az óriás asszony féltékeny volt. Azt képzelte, hogy ez a nyápic és elsárgult emberke minden nő gerjedelmének a tárgya.

Thénardier ezenfelül, agyafurt és kiegyensúlyozott ember létére, mérsékelt fajta zsivány volt. Ez a legrosszabbik fajta ; ebbe képmutatás is vegyül.

Nem mintha Thénardier alkalomadtán nem tudott volna legalább is úgy felfortyanni, mint a felesége ; de ez nagyon ritka eset volt és az ilyen pillanatokban, mikor gyűlölte az egész emberi nemet, mikor a gyűlöletnek mélységes kohója izzott benne, mikor olyan emberré változott, aki sohasem telik be a bosszúval, aki mindent, ami csak útjába kerül, megvádol, aki mindig kész az első embert okolni, aki a szeme elé kerül, mintegy

jogos panasszal, az élete minden csalódásáért, letöréséért és szerencsétlenségéért, mikor mindez a kovász megduzzadt benne és a száján és a szemében forrt: akkor rettenetes volt. Jaj annak, aki ilyenkor a dühe elé került!

Minden egyéb tulajdonságán felül Thénardier szemfüles és éleseszű volt, a szükséghez képest hallgatag vagy szószátyár, és mindig nagyon értelmes. Volt benne valami a tengerésznek a tekintetéből, aki hozzászokott, hogy hunyorogva néz a szemével a távcsőbe. Thénardier valóságos államférfi volt.

Minden jövevény, aki belépett a kocsmába, amint Thénardiernét meglátta, így szólt: ez az asszony az úr a házban. Tévedés. Még csak az asszony sem volt. A férj volt a ház ura és asszonya. A nő dolgozott, a férfi gondolkozott. Valami láthatatlan és folytonos mágneses hatással irányított mindent. Elég volt egy szava, néha csak egy jele; a masztodon engedelmeskedett. Thénardier a felesége szemében, anélkül, hogy az asszony világosan számot tudott volna adni magának róla, valami különös és felsőbbrendű lény volt. Ennek az asszonynak megvoltak a helyzetéhez illő erényei; még ha nézeteltérése lett volna is valami apróság miatt »Thénardier úrral«, — ez a feltevés egyébként elfogadhatatlan, — még akkor sem hazudtolta volna meg soha az urát semmiben sem. Sohasem követte volna el »idegenek előtt« azt a hibát, amelyet az asszonyok oly sűrűn elkövetnek és amit parlamenti nyelven úgy hívnak, hogy: a koronát belevonni a vitába. Ámbár szövetségüknek eredménye úgyis bizonyosan a bűn volt, volt Thénardiernének férje iránti alárendeltségében valami átszellemültség. Ez az ordítozó hústömeg meggörnyedt ennek a nyápic zsarnoknak a kisujja alatt. Ebben törpe és fura oldaláról tekintve ez a nagyszerű dolog rejlett: az anyag leborulása a szellem előtt; mert bizonyos undokságok éppenséggel az örökkévaló szépség mélységeinek köszönhetik a létezésüket. Thénardierben volt valami ismeretlen; innen van az, hogy feltétlenül uralkodott ezen az asszonyon; voltak pillanatok, mikor az asszony égő gyertyának látta őt; máskor karomnak érezte.

Ez az asszony rettenetes teremtés volt, aki csak a gyermekeit szerette és csak a férjétől félt. Anya volt, mert emlős volt. Egyébként az anyasága a leányaira szorítkozott és mint majd látni fogjuk, a fiúkra nem

terjedt ki. Magának a férfinak csak egyetlen gondolata volt: meggazdagodni.

Nem sikerült neki. Ennek a nagy tehetségnek nem volt méltó tere. Thénardier Montfermeilben tönkrement, ha ugyan a semmi tönkre mehet; Svájcban vagy a Pireneusokban milliomossá lett volna ez az éhenkórász. Csakhogy a fogadósnak ott kell legelnie, ahová a sors kipányvázta.

Természetes, hogy *a fogadós* szót itt szűkebb értelemben használjuk és nem vonatkoztatjuk az egész osztályra.

Ugyanebben az 1823-ik évben Thénardiernek körülbelül ezerötszáz franknyi apró-cseprő adóssága volt, ami sok gondot okozott neki.

Bármily konokul igazságtalan volt is iránta a sors, Thénardier olyan ember volt, aki a legjobban, a legmélyebben és a legmodernebbül értett ahhoz a bizonyos dologhoz, ami a barbár népeknél erény és a civilizált népeknél üzlet: a vendéglátáshoz. Egyébként bámulatos vadorzó volt és hirhedt kitünő lövő. Valahogy hidegen és nyugodtan nevetett, ami különösen veszedelmes volt.

Fogadós-elméletei egy-egy villanó megjegyzésben törtek ki belőle. Voltak hivatására vonatkozó aforizmái, amelyeket felesége lelkébe ojtott. — »A fogadós kötelessége, mondta neki egyszer izgatottan és halkan, hogy mindenkinek, aki jön, adjon ennivalót, ágyat, világítást, tüzet, piszkos takarókat, cselédet, bolhát, egy-egy mosolyt; hogy lefogja a vendégeket, kiüritse a sovány erszényeket és becsületesen megkönnyítse a kövéreket, méltóképpen elszállásolja az utazó családokat, megzsarolja a férfit, megkoppassza az asszonyt, megtépázza a gyereket; felszámítsa a nyitott ablakot, a csukott ablakot, a kandalló sarkát, a karosszéket, a széket, a zsöllyét, a zsámolyt, a tollas ágyat, a derékaljat és a szalmazsákot; tudja, hogy mennyire koptatja a sötétség a tükröt és ezt fel is számítsa és, ezer ördög és pokol, mindent megfizettessen az utassal, még a legyeket is, amiket a kutyája bekap!«

Ez a férfi és ez az asszony maga volt az összeházasodott ravaszság és düh, undorító és rettenetes kettősfogat.

Miközben a férj törte a fejét és tervezgetett, Thénardierné nem törődött a távoli hitelezőkkel, nem gondolt

sem a tegnappal, sem a holnappal és folytonos zsörtölődésben mindenestül a pillanatnak élt.

Ilyen volt ez a két ember. Cosette úgy élt közöttük, szenvedve mindkettejük nyomása alatt, mint olyasvalaki, akit malomkő morzsol és egyúttal harapófogó tép. A férfinak és az asszonynak más-más modora volt ; Cosette-en záporzott a verés, ez az asszonytól eredt ; mezítláb járt télen, ez a férfitól eredt.

Cosette felment, lement, mosott, kefélt, sikált, söpört, ide-oda szaladt, agyonszaladgálta magát, zihált, súlyos terheket emelt és vézna teremtés létére nehéz munkát végzett. Nem volt irgalom ; nekivadult háziasszony, csupa méreg háziúr. A Thénardier-kocsma olyan volt, mint valami háló, amelybe Cosette belebonyolódott és vergődött. Ez a komor szolgaság az elnyomás gondolatát testesítette meg. Olyasvalami volt ez, mintha a légy szolgálója lett volna a pókoknak.

A szegény gyermek szenvedett és hallgatott.

Mi viharzik át ezeken a lelkeken, amelyek ép most jöttek az Istentől, életük hajnalán, mikor egészen kicsikén, egészen meztelenül így veszik észre magukat az emberek között?

III. Bor kell az embereknek, víz a lovaknak.

Négy új utas érkezett.

Cosette szomorún töprengett ; mert, bár még nem volt nyolc éves, máris annyit szenvedett, hogy olyan gyászos arccal tudott merengeni, mint valami öreg asszony.

A szemhéja megfeketedett egy ökölcsapástól, amellyel Thénardierné sújtott rá, aki emiatt időnként megjegyezte : — Milyen utálatos ezzel a daganattal a szemén!

Cosette tehát arra gondolt, hogy éjszaka van, fekete éjszaka, hogy most váratlanul meg kell majd tölteni az újonnan érkezett utasok szobáiban a korsókat és az üvegeket és hogy a vizes hordóban nincs már egy csepp víz sem.

Kissé megvigasztalta az, hogy a Thénardier-házban nem sok vizet ittak. Szomjas ember akadt itt bőven ; de ez olyan szomjúság volt, amely szívesebben folyamodik a boroskancsóhoz, mint a vizeskorsóhoz. Ha valaki ezek közt a borospoharak közt egy pohár vizet kért volna,

ez a sok ember mind valami vadembernek tartotta volna. Mégis volt egy pillanat, amikor a gyermek megremegett; Thénadierné felemelte az egyik lábasnak a fedőjét, amely a tűzön rotyogott, aztán fogott egy poharat és élénk mozdulatal közeledett a vizes hordóhoz. Elcsavarta a csapot, a gyerek arra fordult és minden mozdulatát nyomon követte. Vékony erecskében folydogált a víz a csapból és a pohár félig megtelt. — Ejnye, — mondta, — nincs víz aztán egy pillanatig hallgatott. A gyerek még a lélegzetét is visszafojtotta.

— Ej, — szólalt meg újra Thénardierné, vizsgálgatva a félig telt poharat, — ennyi is elég lesz.

Cosette folytatta munkáját, de még több mint negyedóráig érezte, hogy a szíve úgy táncol a mellében, mint valami hatalmas hópihe.

Számolgatta a perceket, amelyek így multak és nagyon szerette volna, ha már másnap reggel lett volna.

Időnként egy-egy vendég kinézett az uccára és felkiáltott: — Olyan sötét van, mint valami kemencében! — vagy: — Macskaszeme legyen annak, aki most lámpa nélkül kimegy az uccára! — és Cosette végigremegett.

Egyszerre csak a fogadóban megszállt egyik házalókereskedő belépett és durva hangon felmordult

— Nem adtak inni a lovamnak.

— Hogyne adtunk volna, — mondta rá Thénadierné.

— De asszonyság, ha mondom, hogy nem adtak, — makacskodott a kereskedő.

Cosette kibújt az asztal alól.

— Ó! igen! uram! — mondta, — a ló ivott, a vödörből ivott, teli vödörrel, és még hozzá én magam vittem neki vizet és beszélgettem is vele.

Nem volt igaz. Cosette hazudott.

— Ehol ni, csak ökölnyi még és akkorát hazudik mint egy ház, — csattant fel a kereskedő. — Én mondom, hogy nem ivott, te kis piszok! Valahogy olyan különösen szuszog, ha nem ivott, mindjárt megismerem.

Cosette makacskodott és szorongástól fojtott hangon, úgy hogy alig lehetett érteni, felelt vissza:

— Azért is ivott!

— Na, — kiáltott rá a kereskedő dühösen, — de most már elég, adjanak inni a lovamnak és vége!

Cosette visszabújt az asztal alá.

— Hát hiszen igaz, ami igaz, — mondta Thénardierné, — ha a ló nem ivott, meg kell itatni.

Aztán körülnézett :

— Nohát, hol ez a kölyök?

Lehajolt és észrevette Cosette-et, aki ott gubbaszkodott az asztal alatt a másik végén, úgyszólván az iddogáló vendégek lábai alatt.

— Jösz ki rögtön? — kiáltott rá Thénardierné.

Cosette kimászott abból a lyukból, ahol megbújt. Thénardierné rákezdte :

— Kutyaházi kisasszony, adj inni a lónak.

— Csakhogy asszonyom, — felelte Cosette halkan, — nincs több víz.

Thénadierné sarkig tárta az uccai ajtót.

— Hát akkor lódulj vizért !

Cosette lehorgasztotta a fejét és előhozta az üres vödröt, amely ott volt a tűzhely sarkában.

Ez a vödör nagyobb volt, mint ő és a gyerek kényelmesen ülhetett volna benne.

Thénardierné visszament a tűzhelyhez, fakanállal kóstolgatta a fazékban rotyogó ételt és közben dünnyögött :

— Van a forrásban. Ez finom dolog itt. Azt hiszem, jobb lett volna, ha nem teszek bele hagymát.

Aztán kotorászott egy fiókban, amelyben aprópénz, bors és hagyma volt.

— Nesze, Békakisasszony, — tette hozzá — visszajövet hozol a péktől egy nagy kenyeret. Itt van tizenöt sou.

Cosettenek kis zsebe volt oldalt a kötényén ; szótlanul fogta a pénzdarabot és beletette ebbe a zsebbe.

Aztán mozdulatlanul állt, vödörrel a kezében, az orra előtt nyitott ajtóban. Mintha arra várt volna, hogy valaki a segítségére siessen.

— Lódulj hát ! — ordított rá Thénardierné.

Cosette kiment. Az ajtó becsukódott.

IV. Fellép egy baba.

A vásárosok sátorainak sora, amely a templomnál kezdődött, emlékszünk rá, egészen a Thénardier-fogadóig huzódott. Mivel a polgárok nemsokára erre mennek majd el az éjféli misére, ezek a sátrak mind ki voltak világítva

papirgömbökben égő gyertyákkal, ami, mint a montfermeili tanító mondotta, aki ebben a pillanatban Thénardiernél iddogált, »mágikus hatást« gyakorolt. Viszont az égen egyetlen egy csillag sem ragyogott.

Az utolsó sátor, amely pontosan szemben volt Thénardierék ajtajával, játékkereskedés volt és csak úgy ragyogott a csillámló üveggyöngyöktől és a pompás bádogholmitól. Elül az első sorban a kereskedő fehér terítőkön óriási, majdnem két láb magas babát állított ki, amelyen rózsaszínű fátyolruha volt, a fején aranykalászok, igazi haja volt és zománcos szemei. Egész nap ez a csoda volt a tíz évesnél fiatalabb járókelők bámulatának a tárgya, azonban Montfermeilben egyetlen anya sem akadt, aki elég gazdag, vagy elég tékozló lett volna ahhoz, hogy megvegye a gyermekének. Éponine és Azelma órák hosszat bámulták és maga Cosette is merészkedett megnézni, igaz, hogy csak lopva.

Abban a pillanatban, amikor Cosette vödörrel a kezében kilépett, bármily szomorú és lesujtott volt is, nem tudta megállani, hogy rá ne vesse tekintetét erre a tüneményes babára, erre a *hölgyre*, ahogy ő mondotta. A szegény gyermek kővé meredten állt meg. Még nem látta ezt a babát közelről. Ez a sátor úgy tűnt a szemében, mint palota ; ez a baba nem is baba volt, hanem látomás. Az öröm, a ragyogás, a gazdagság, a boldogság, valami álombeli sugárzásban ragyogtak fel e szerencsétlen kis teremtés előtt, aki oly mélyen süllyedt a gyászos és fagyos nyomorúságban. Cosette a gyermekkor naiv és szomorú okosságával méregette azt a szakadékot, amely őt ettől a babától elválasztotta. Ugy gondolta, hogy királynénak, vagy legalább is hercegnőnek kell lenni, hogy valaki megvehessen »ilyesmit«, mint ez. Nézegette ezt a gyönyörű rózsaszín ruhát, a simára fésült szép hajat, és ezt gondolta magában : Milyen boldog lehet ez a baba ! Nem tudta levenni a szemeit erről a tüneményes sátorról. Minél tovább nézte, annál jobban elkáprázott. Ugy hitte : a Paradicsomot látja. A nagy baba háta mögött voltak más babák is, amelyek úgy ragyogtak meg előtte, mint tündérek és szellemek. A kereskedő, aki föl s alá járt sátora mélyében, valahogy úgy tünt neki, mint maga az örökkévaló atya.

Ebben az imádásban mindenről megfeledkezett, még

a tennivaléról is, amivel megbízták. Egyszerre csak Thénardierné durva hangja a valóságra ébresztette : -- Mi az, hát te hülye, még most is itt vagy ! Megállj csak ! Odamegyek én ! Hallod-e, mit csinálsz ott? Lódulsz, te szörnyeteg !

Thénardierné tudniillik kipillantott az uccára és észrevette Cosette elragadtatását.

Cosette eliramodott, cipelte a vödrét és akkorákat lépett, amekkorákat csak tudott.

V. A kicsike egészen egyedül.

Mivel a Thénardier-fogadó a falunak abban a részében volt, amely a templom mellett van, Cosettenek ahhoz a forráshoz kellett mennie vizért, amely a Chelles felé eső domb erdejében volt.

Többé egyetlen kereskedő kirakatát sem nézte meg. Ameddig a ruelle du Boulanger-n és a templom környékén ment, a kivilágított sátrak megvilágították az útját, de csakhamar eltünt az utolsó sátor utolsó világossága is. A szegény gyermekre ráborult a sötétség. Beleveszett. Azonban, mivel bizonyos izgalom ejtette rabul, menetközben, ahogy csak tudta, úgy rázta a vödör fogóját. Ezzel zajt csapott és már mintha nem lett volna egyedül.

Minél tovább ment, annál sűrűbb lett a sötétség. Egy lélek sem volt már az uccán. Mégis találkozott egy asszonnyal, aki megfordult, mikor mellette elment, megállt és ezt suttogta magában : De hát hova mehet ez a gyerek? Talán kisértet? Aztán az asszony megismerte Cosette-et. — Nini, mondta, hiszen ez a Pacsirta !

Igy ment át Cosette azoknak a girbe-görbe és elhagyatott uccáknak az útvesztőjében, amelyek Montfermeil falut a Chelles felé eső oldalán zárják. Ameddig házak vagy legalább falak voltak az út két oldalán, addig elég bátran ment. Időnként észrevette egy-egy gyertya fényét az ablaktáblák hasadékán át, ez a világosság volt és az élet, ott emberek voltak, ez megnyugtatta. Azonban minél jobban haladt, az irama mintegy gépiesen lassúbbodott. Mikor elhagyta az utolsó ház sarkát is, megállt. Elhagyni az utolsó sátort nehéz dolog volt ; túlmenni a legutolsó házon, lehetetlenség volt. Letette a vödröt a földre, hajába

mélyesztette a kezét és lassan vakargatni kezdte a fejét, az ijedt és habozó gyermekek jellemző mozdulatával. Ez már nem Montfermeil volt, hanem a mező. Előtte fekete és elhagyatott térség tátongott. Kétségbeesetten nézte ezt a sötétséget, amelyben már nem volt senki, amelyben vadállatok voltak, amelyben talán kisértetek voltak. Élesen belenézett és hallotta az állatokat, amint átmentek a füvön és világosan látta a kisérteteket, amint a fák között suhantak. Ekkor felkapta a vödröt, a rettegés bátorságot öntött bele és így szólt magában: »Ugyan mit! Azt mondom majd neki, hogy nem volt már víz!« — és elszántan visszaindult Montfermeilbe.

Alig tett száz lépést, megint megállt és megint vakargatta a fejét. Most felmeredt előtte Thénardierné; az undorító Thénardierné, hiéna szájával és a lobogó dühvel szemeiben. A gyerek kétségbeesett tekintetet vetett előre és hátra. Mitévő legyen? Mire szánja magát? Merre menjen? Előtte Thénardierné kisértete; háta mögött az éjszaka és az erdő minden szelleme. Thénardiernétől riadt vissza. Visszaindult a forrás felé és futásnak eredt. Futva ment ki a faluból, futva jutott be az erdőbe, nem nézett már semmit, nem hallgatott semmit. Csak akkor lassította az iramát, mikor kifogyott a lélegzete, de azért nem állt meg. Csak ment, ment, öntudatlanul.

Amint így rohant, sírhatnékja támadt.

Az erdő éjjeli borzongása sűrűn beburkolta. Már nem gondolkodott, már nem látott. A roppant éjszaka felmeredt e kis teremtés előtt. Egyfelől a végtelen árnyék: másfelől az a porszem.

Az erdő szélétől mindössze hét vagy nyolc percnyi út volt a forrás. Cosette ismerte az utat, hiszen elégszer megtette nappal. Furcsa, nem tévedt el. Valami ösztön vezette homályosan. Nem nézett sem jobbra, sem balra, mert félt, hogy valamit lát majd az ágak és a bokrok között. Így ért a forráshoz.

Keskeny természetes medence volt ez, amelyet a víz vájt az agyagos talajban, körülbelül két láb mély, körös-körül csupa moha és afféle magas bodros fű, amit IV. Henrik gallérjának neveznek, és néhány nagy kődarab. Csendes, egyenletes zajjal patak buggyant belőle.

Cosette annyi időt sem vett, hogy kifujja magát. Koromsötét volt, de ő máskor is szokott idejárni a forrás-

hoz. Balkezével kitapogatott a sötétségben egy fiatal tölgyfát, amely a forrás fölé hajolt, s amelyet rendesen fogódzkodásra használt, elkapta az egyik ágát, belekapaszkodott, lehajolt és megmerítette a vödröt a vízben. Egy pillanatra olyan izgatott volt, hogy az ereje megháromszorozódott. Miközben így a víz fölé hajolt, nem vette észre, hogy a kötényének zsebe a forrásba fordult. A tizenöt sou beleesett a vízbe. Cosette nem látta, a koppanását sem hallotta. Kihúzta a majdnem szinig merített vödröt és letette a fűben.

Azután úgy érezte, hogy a fáradtságtól egészen kimerült. Nagyon szeretett volna azonnal visszamenni, de a vödör megtöltése annyira megerőltette, hogy egy lépést sem tudott volna tenni. Kénytelen volt leülni. Leroskadt a fűbe és összekuporodott.

Lehúnyta a szemét, aztán megint kinyitotta, nem tudta miért, de nem tudott másképcselekedni.

Mellette a vödörben hullámzó víz gyűrűket vetett, amelyek olyanok voltak, mint holmi fehér tűzkígyók.

Feje felett az égboltot roppant fekete felhők borították; olyanok voltak, mint a füstfoszlányok. Mintha csak a sötétség tragikus álarca borult volna bizonytalanul a gyermek fölé.

A Jupiter nyugovóra hajolt a messzeségben.

A gyermek riadt szemmel nézte ezt a hatalmas csillagot, amelyet nem ismert és amely rémítette. A bolygó ebben a pillanatban csakugyan nagyon mélyen volt a látóhatáron és átment valami sűrű ködrétegen, amely szörnyű vörösbe vonta. A gyászosan felbíborló köd megnagyította a csillagot. Olyan volt, mint valami fényes seb.

A síkságról hideg szél fújt. Az erdő sötét volt, a levelek meg sem rezzentek, nyoma sem volt a nyári bizonytalan és friss villanásoknak. A hatalmas lombozatok borzalmasan meredeztek. Vézna és alaktalan bokrok susogtak a tisztásokon. A magas fű úgy gyűrűzött a szélben, mint az angolna. Az indák, mint hosszú karmos karok vonaglottak, amellyel mintha meg akarták volna ragadni zsákmányukat; egy-egy szélhajtotta száraz hanga sebesen rohant és olyan volt, mintha menekülne valami irtózatos dolog elől, ami készülődik. Mindenfelől gyászos végtelenség.

A sötétség megszédít. Az embernek világosság kell.

Aki belebonyolódik a nappalnak az ellentétébe, annak elszorul a szíve. Ha a szem feketeséget lát, a lélek tekintete is megzavarodik. A napfogyatkozásban, az éjszakában, a koromsötétben még a legbátrabbakon is erőt vesz a szorongás. Senki sem járhat éjjel egyedül az erdőben anélkül, hogy meg ne remegne. Árnyak és fák : két félelmetes sötétség. A rémképek valósága bukkan fel a bizonytalan mélységben. A megfoghatatlan bukkan fel néhány lépésnyire előtted kísértetes tisztasággal. A térben vagy a tulajdon agyvelejében az ember valami megnevezhetetlenül bizonytalant és megfoghatatlant lát uszkálni, mintha szunnyadó virágok álma volna. Vad jelenések villannak a látóhatáron. Belélegzed a nagy üres feketeség áramlásait. Az ember fél és szeretne hátranézni. Az éjszaka mélységeivel, a megriadt tárgyakkal, a hallgatag körvonalakkal, amelyek szétfoszlanak, amint közeledünk hozzájuk, a homályos kuszaságokkal, az izgatott facsoportokkal, a sötét tócsákkal, a siralmasban tükröződő gyásszal, a csend síri végtelenségével, minden elképzelhető ismeretlen lénnyel, a titokzatos ágak hajladozásaival, a megdöbbentő facsonkokkal, a remegő nagy nyaláb füvekkel szemben az ember egészen védtelen. Nincs itt olyan vakmerőség, amely ne reszketne és ne érezné közelről a szorongást. Az ember valami iszonyatos dolgot él át, mintha a lelke elvegyülne a sötétségben. A sötétségnek ez a belénkzúdulása kimondhatatlanul komor érzés egy gyermekben.

Az erdők apokalipszisek ; és egy kis lélek szárnycsattogása a haláltusa zaját veri fel szörnyű boltíveik alatt.

Cosette nem tudott számot adni magának arról, amit érzett, de mintha a természetnek ez a fekete szörnyűsége megrázta volna. Már nem csupán a félelem ejtette rabul, ez már a rettegésnél is valami szörnyűbb dolog volt. Borzongott. Nincs szó, amely ki tudná fejezni, milyen furcsa borzongás volt ez, ami a szíve mélyéig megdermesztette. A szeme vad tűzbe borult. Ugy érezte, hogy talán nem tudja megállni majd, hogy holnap ugyanebben az órában vissza ne jöjjön ide.

Ekkor mintegy ösztönszerűen, hogy kimeneküljön ebből a különös hangulatból, amelyet nem értett, amely azonban rémítette, elkezdett hangosan számolni, egy, kettő, három, négy, egészen tízig és mikor odáig ért, újra

kezdte. Ez visszavezette a környező tárgyak valóságos felfogásához. Érezte, hogy a keze fázik, mert benedvesítette, mikor a vizet merítette. Felkelt. Ujra elfogta a félelem, valami természetes és legyőzhetetlen félelem. Már csak egy gondolata volt: menekülni; menekülni lélekszakadva, át az erdőn, át a mezőn, egészen a házakig, egészen az ablakokig, egészen az égő gyertyákig. Tekintete az előtte álló vödörre siklott. Thénardierné akkora rémülettel töltötte el, hogy a vödör víz nélkül nem mert nekiiramodni. Két kézre kapta a fogóját. A vödröt alig tudta felemelni.

Igy tett vagy tizenkét lépést, de a vödör teli volt, nehéz volt, megint le kellett tenni a földre. Kifújta magát, aztán megint megfogta a fogantyut és ment, ezúttal valamivel messzebbre. De megint csak meg kellett állnia. Néhány másodpercnyi pihenés után újra nekiindult. Előrehajoltan ment, lehorgasztott fejjel, mint valami öreg asszony, a vödör súlya megfeszítette és kimerevítette sovány karjait; a vasfogó megdermesztette és megfagyasztotta nedves kis kezeit; időnkint kénytelen volt megállni és valahányszor megállt, a vödörből kilocsanó hideg víz meztelen lábaira csapott. Mindez az erdő mélyén történt, éjszaka, télen, távol minden emberi szemtől és ez nyolcéves gyermek volt. Ebben a pillanatban az Istenen kívül senki más nem látta ezt a szomorú dolgot.

És egészen bizonyosan az anyja, ó jaj!

Mert vannak dolgok, amelyek megnyitják a halottak szemét a sírban.

Valami fájdalmas hörgéssel lihegett; zokogás fojtogatta a torkát, de nem mert sírni, annyira félt Thénardiernétől, még messziről is. Megszokta, mindig úgy képzelte, hogy Thénardierné ott van.

De ilyen módon nem tudott hosszabb utat megtenni és bizony lassan haladt. Hiába rövidítette a pihenőket és hiába ment két-két pihenő közt olyan messzire, amennyire csak tudott. Szorongó szívvel gondolt arra, hogy így több mint egy órára van szüksége, hogy Montfermeilbe érjen és hogy Thénardierné meg fogja verni. Ez a szorongás belevegyült abba a borzongásába, hogy éjjel egyedül van az erdőben. Elcsigázta a fáradság és még az erdőből sem jutott ki. Mikor egy öreg gesztenyefához érkezett, amelyet ismert, még egy utolsó, a többieknél hosszabb pihenőt

tartott, hogy jól kifujja magát, aztán összeszedte minden erejét, felvette a vödröt és elszántan megindult. Azonban a kétségbeesett szegény kis teremtés nem állhatta meg, hogy fel ne kiáltson : Ó Istenem ! Istenem !

Ebben a pillanatban egyszerre csak úgy érezte, hogy a vödörnek nincs semmi súlya. Egy kéz, amely óriásinak tűnt előtte, megragadta a fogót és könnyedén emelte. A kislány felnézett. Valami magas egyenes, nagy fekete alak lépkedett mellette a sötétségben. Egy férfi volt, aki utólérte, és akinek a közeledését nem hallotta. Ez a férfi szótlanul megfogta a vödör fogantyuját, amelyet a kislány vitt.

Az élet minden találkozásában van valami ösztönszerű megérzés. A gyermek nem félt.

VI. Amelyben talán bebizonyosodik Boulatruelle értelmessége.

Ugyancsak ennek az 1823. évi karácsony napnak a délutánján egy férfi sétált meglehetősen sokáig Párisban a boulevard de l'Hôpital legelhagyatottabb részén. Olyan volt ez a férfi, mintha szállást keresett volna és úgy látszott, hogy különösen szivesen áll meg a Faubourg Saint-Marceau roskadozó szélének legszerényebb házai előtt.

Később látni fogjuk, hogy ez a férfi csakugyan bérelt szobát ebben az elszigetelt városrészben.

Ennek a férfinak a ruházata és egész megjelenése azt a tipust testesitette meg, amit jobbfajta koldusnak lehetne nevezni : a leggondosabb tisztasággal párosult legnagyobb nyomorúságot. Elég ritka keverék ez, amely értelmes emberek szivébe azt a kettős tiszteletet sugallja, amelyet a nagyon szegény és nagyon tiszteletreméltó emberek iránt szoktunk érezni. Ócska és agyonkefélt kerek kalap volt a fején, szálig kifoszlott durva posztóból való okkersárga kabát, abban az időben egyáltalán nem volt furcsa ez a szín, divatjamúlt zsebes nagy mellény, térdein szürkére kopott fekete nadrág, fekete gyapjúharisnya és rézcsattos ormótlan cipő. Az ember azt mondta volna, hogy valami jóházból való egykori tanító, aki az emigrációból tért vissza. Hófehér hajáról, ráncos homlokáról, vértelen ajkairól, arcáról lerítt az élet lesujtottsága és kimerültsége és

hatvan évesnél jóval idősebbnek gondolta volna az ember. Viszont szilárd, bár lassú járása, a minden mozdulatában tükröződő különös élénkség alapján nem tartotta volna az ember többnek negyven évesnél. Homlokának szabályos ráncai rokonérzést keltettek volna iránta mindenkiben, aki figyelmesen szemügyre vette volna. Az ajka furcsa ráncban húzódott össze, amely szigorúnak látszott és alázatos volt. A tekintete mélyén valami megnevezhetetlen gyászos derű pihent. A balkezében kendőbe csavart kis csomagot vitt ; jobbkeze valamiféle sövényen vágott botra támaszkodott. Ez a bot némi gonddal volt kidolgozva és egészen csinos volt ; a csomói le voltak vágva és vörös viaszból gyúrt »korallgomb« ékeskedett rajta ; furkósbot volt és sétapálcának látszott.

Ezen a boulevardon kevés ember járt, különösen télen. Ez a ferfi, feltünés nélkül ugyan, de mintha inkább kerülte, mint kereste volna az embereket.

Ebben az időben XVIII. Lajos király úgyszólván minden nap kiment Choisy-le-Roi-ba. Ez volt egyik legkedvesebb sétája. Két óra tájban szinte hajszálnyi pontossággal látták a királyi fogatot és kiséretét sebes vágtában átvonulni a boulevard de l'Hôpitalon.

A városrész szegényeinek ez volt a toronyórájuk és a zsebórájuk ; így szóltak : — Két óra, ime, most megy haza a Tuileriákba.

Egyesek odafutottak, mások megálltak ; mert ahol a király jár, ott mindig esődület támad. Különben XVIII. Lajos feltűnése vagy elvonulása Páris uccáin mindig némi feltűnést keltett. Hirtelen történt, de felségesen. Ennek a tehetetlen királynak szenvedélye volt a vágtatás ; mivel nem tudott járni, futni akart ; ez a nyomorék szívesen fogta volna hintójába a villámot. Békésen és szigorúan hajtatott a kivont kardok között. Díszesen aranyozott irdatlan batárja, amelynek ajtain hatalmas liliomok voltak festve, nagy zajjal dübörgött. Az ember alig vethetett bele egy futó pillantást. A hátsó ülésen a jobb sarokban fehér selyemmel bevont párnákon széles, határozott és vöröses arc tűnt fel, frissen hajporozott fej, büszke, kemény és éles szem, művelt mosoly, a polgári öltözeten két hatalmas, hullámosan rojtozott vállrózsa, az aranygyapjú, a Szent Lajos-kereszt, a becsületrend-keresztje, a szentlélek rend ezüstjelvénye, nagy pocak és széles kék szalag :

ez volt a király. Párison kívül fehér tollas kalapját angol magas lábszárvédőbe csavart térdein tartotta; amint beért a városba, fejére tette a kalapját és keveset köszöngetett. Hidegen nézte a népet, amely ép így nézett vissza rá. Mikor első izben tűnt fel a Saint-Marceau városrészben, minden sikere az a szó volt, amit egy odavalósi lakos a pajtásának mondott: »Ez a pocakos a kormány«.

A királynak ez az elmaradhatatlan átvonulása mindig ugyanabban az órában mindennapos eseménye volt a boulevard de l'Hôpitalnak.

A sárgakabátos sétáló nyilván nem volt ideavaló lakos és valószínűleg nem volt párisi sem, mert nem tudott erről a nevezetességről. Amikor két órakor az ezüstpaszomántos testőrszakasztól övezett királyi batár felbukkant a boulevardon, miután megkerülte a Salpètrieret, meglepettnek, szinte rémültnek látszott. Egyedül volt a gyalogjárón, hirtelen az egyik falkerítés sarka mögé bújt, azonban d'Havré herceg mégis észrevette. D'Havré herceg, mint a mai napra kirendelt szolgálattévő testőrkapitány, a kocsiban ült, szemben a királlyal. Ezt mondta őfelségének: Tessék, milyen rosszképű ember. A rendőrség emberei, akik figyelték a király útvonalát, ugyancsak észrevették és egyikük parancsot kapott, hogy kövesse nyomon. Csakhogy a férfi beleveszett a városrész magányos kis uccáiba és mivel már alkonyodni kezdett, a titkos rendőr elvesztette a nyomát, amint ezt megállapítja az a jelentés, amelyet még aznap este felterjesztettek Anglès gróf, államminiszter úrhoz, a rendőrfőnökhöz.

Mikor a sárgakabátos ember kisiklott a titkos rendőr elől, megkettőztette lépéseit, de azért jó néhányszor visszafordult, hogy megbizonyosodjék, vajjon nincsenek-e a nyomában. Negyed ötkor, vagyis vak sötétben elhaladt a Porte-Saint-Martin színház előtt, ahol az nap *A két fegyenc* című darabot játszották. A szinlap, amelyet a színház lámpái megvilágítottak, meghökkentette, mert ámbár sietett, mégis megállt, hogy elolvassa. Kis vártatva ott volt a Planchette-zsákuccában bement a *Plat d'étain* fogadóba, ahol akkor a lagnyi gyorskocsi irodája volt. Ez a gyorskocsi fél ötkor indult. A lovak már be voltak fogva, a kocsis szólította az utasokat, akik nagy sietve felmásztak a batár magas vaslépcsőjén.

A férfi megkérdezte:

— Van még hely?

— Egyetlen egy, mellettem, az ülésen — felelt a kocsis.

— Lefoglalom.

— Szálljon fel.

Mindazonáltal indulás előtt a kocsis odapillantott az utas szedett-vedett ruházatára, apró csomagjára és kifizettette vele a hely árát.

— Lagnyig jön? — kérdezte a kocsis.

— Igen, — felelt a férfi.

Az utas Lagnyig fizette meg a helyét.

Elindultak. Mikor átmentek a sorompón, a kocsis megpróbált társalgásba elegyedni vele, de az utas csak egy-egy kurta szóval felelt. A kocsis áttért a fütyülésre és káromkodott a lovaira.

A kocsis a köpenyébe burkolódzott. Hideg volt. Az utas mintha nem is törődött volna vele. Igy mentek át Gournayn és Neuilly-sur-Marne-on.

Esti hat óra tájban Chellesben voltak. A kocsis megállt a királyi apátság épületében berendezett fuvaroskocsma előtt, hogy a lovai kifujják magukat.

— Én itt leszállok — mondta az utas.

Fogta a csomagját és a botját és leugrott a kocsiról.

Egy pillanat alatt eltűnt.

Nem ment be a fogadóba.

Mikor néhány perc mulva a gyorskocsi tovább ment Lagny felé, nem találkozott vele a chellesi országuton.

A kocsis hátrafordult a bentülő utasokhoz:

— Tessék, — szólalt meg — ez az ember nem idevaló, mert nem ismerem. Olyan, mintha egy fityingje sem volna; mégsem takarékoskodik; Lagnyig fizet és csak Chellesig megy. Éjszaka van, minden ház zárva, nem megy be a fogadóba és nyomát sem látja az ember. A föld nyelte el.

A férfit nem nyelte el a föld, hanem nagysietve átvágott a sötétben a chellesi országuton; aztán balra tért, mielőtt a templomhoz ért volna, a mellékútra, amely Montfermeilbe vezet, mint aki jól ismeri a vidéket és már járt ott.

Rohanvást haladt az uton. Azon a tájon, ahol a Gagnyból Lagnyba vezető, fákkal szegélyezett régi út keresztezi az utat, lépteket hallott. Hirtelen elbujt egy árokban és várakozott, míg az arrajárók eltávolodtak.

Egyébként ez az óvatosság szinte fölösleges volt, mert, mint mondottuk, koromfekete decemberi éjszaka volt. Az égen alig két-három csillag pislákolt.

Ezen a ponton kezd a domb emelkedni. A férfi nem tért vissza a montfermeili útra; jobbra fordult, átvágott a mezőn és nagy léptekkel elérte az erdőt.

Mikor bent volt az erdőben, lassította az iramot és aprólékosan megnézett minden fát, lépésről-lépésre haladt, mintha keresgélt volna és mintha valami titokzatos úton ment volna, amelyet csak ő ismert. Egy pillanatban azt hitte, hogy eltévedt és határozatlanul megállt. Végre lépésről-lépésre tapogatódzva megállt egy tisztáson, ahol nagy fehér kövek hevertek rakáson. Élénken odament a kövekhez és figyelmesen vizsgálgatta őket az éjszaka ködében, mintha szemlét tartana felettük. A kőrakástól néhány lépésnyire valami nagy fa volt, teli bütykökkel, amelyek a növényvilág szemölcsei. Odament ehhez a fához és végigsimította kezével a törzs kérgét, mintha meg akarná ismerni és meg akarná számolni a bütykeit.

Ezzel a fával szemben, amely kőrisfa volt, kéreghámlásban szenvedő gesztenyefa állt, amelyre kötésül ónburkolatot szegeztek. Lábujjhegyre állt és megtapogatta ezt az önkötést.

Aztán egy darabig tipegett-topogott a fa és a kövek közti területen, mintha meg akart volna bizonyosodni affelől, hogy a föld nincs frissen felbolygatva.

Ezek után tájékozódott és folytatta útját az erdőn keresztül.

Ez volt az a férfi, aki Cosette-tel találkozott.

Amint a sűrűben mendegélt Montfermeil irányában, észrevette ezt a kis árnyékot, amely sóhajtozva mozgott, letette terhét a földre, aztán megint felvette és útnak indult vele. Közeledett hozzá és megismerte, hogy egészen kis gyerek, aki roppant vizes vödröt cipel. Ekkor odament a gyermekhez és szó nélkül megfogta a vödör fogantyúját.

VII. Cosette szemtől-szemben az ismeretlennel a sötétben.

Cosette, mint említettük, nem félt.

A férfi megszólította. Komoly és szinte tompa hangon beszélt.

— Gyermekem, ez bizony nagyon nehéz magának, amit itt visz.

Cosette felemelte a fejét és ezt felelte:

— Igen, uram.

— Adja ide, — szólt ujra a férfi. — Majd én viszem.

Cosette elengedte a vödröt. A férfi megindult mellette.

— Ez csakugyan nagyon nehéz, — dörmögte a fogai közt. Aztán hozzátette:

— Hány éves vagy, kicsikém?

— Nyolc éves vagyok, uram.

— És messziről jöttél?

— A forrástól, innen az erdőből.

— És messzire mégy?

— Innen jó negyedórányira.

A férfi egy darabig nem szólt semmit, aztán hirtelen ezt kérdezte:

— Hát nincs anyád?

— Nem tudom, — felelte a gyermek.

Mielőtt még a férfi szóhoz juthatott volna, a kislány hozzátette:

— Nem hiszem, hogy van. A többieknek van. Nekem nincs.

És kis szünet után ujra megszólalt:

— Azt hiszem, nem is volt soha.

A férfi megállt, letette a vödröt a földre, lehajolt és két kezét a gyermek vállaira tette, mert mindenáron meg akarta nézni és meg akarta látni az arcát a sötétben.

Cosette sovány és vézna alakja bizonytalanul rajzolódott ki az égbolt halvány világosságában.

— Mi a neved? — kérdezte a férfi.

— Cosette.

A férfit, mintha villamos ütés érte volna. Nézte még, aztán levette a kezeit Cosette vállairól, felkapta a vödröt és megindult.

Kis vártatva ezt kérdezte:

— Hol lakol, kicsikém?

— Montfermeilben, ha ismeri.
— Odamegyünk?
— Igen, uram.
Megint szünetet tartott, aztán megkérdezte:
— Ki küldött téged ilyen későn vizért az erdőbe?
— Thénardier asszonyság.
A férfi mindenáron igyekezett közömbös hangon válaszolni, de ez a hang valahogy mégis különösen reszketett:
— Ki ez a Thénardier asszonyság?
— Ez az én asszonyságom, — felelte a gyermek. — Övé a fogadó.
— A fogadó? — kapott rajta a férfi. — Hát akkor ott szállok meg ma éjjel. Vezess oda.
— Odamegyünk, — felelte a gyermek.
A férfi elég gyorsan ment. Cosette alig tudott lépést tartani vele. Már nem érezte a fáradságot. Időnkint valami kimondhatatlan megnyugvással és odaadással emelte fel szemeit erre a férfire. Sohasem tanították arra, hogy a gondviseléshez forduljon és imádkozzék. Most mégis olyasvalamit érzett, ami hasonlított a reményhez és az örömhöz és ami az ég felé szállt.
Néhány pillanat telt el így. A férfi megszólalt:
— Nincs cselédje Thénardier asszonyságnak?
— Nincs, uram.
— Te egyedül vagy?
— Igen, uram.
Megint szünet következett. Most Cosette szólalt meg:
— Azaz, hogy van ott két kislány.
— Miféle kislányok?
— Ponine és Zelma.
A gyermek így egyszerűsítette le a Thénardiernének oly drága romantikus neveket.
— Ki az a Ponine és Zelma?
— Ezek a Thénardier kisasszonyok. Vagyis a lányai.
— És mit csinálnak ezek?
— Ó, — felelt a gyermek, — vannak gyönyörű babáik, aranyos holmijuk, sok mindenféle. Játszanak, szórakoznak.
— Egész nap?
— Igen, uram.
— És te?

— Én, én dolgozom.

— Egész nap?

A gyermek felemelte nagy szemeit, amelyekben könnycsepp csillant meg, amit elrejtett az éjszaka és szelíden felelte:

— Igen, uram.

Némi szünet után folytatta:

— Néha, hogyha elvégeztem a munkámat és ha megengedik, én is szórakozom.

— Hogyan szórakozol?

— Ahogy tudok. Magamra hagynak. De nem igen van játékom. Ponine és Zelma nem engedik meg, hogy a babáikkal játsszam. Csak egy kis ólomkardom van, nem hosszabb, mint ez, ni.

A gyermek a kisujját mutatta.

— És éles?

— Igen, uram, — felelte a gyermek, — vágja a salátát és le lehet vágni vele a legyek fejét.

Elérték a falut; Cosette vezette az idegent az uccákon. Elmentek a pék előtt, de Cosettenek eszébe sem jutott, hogy kenyeret kell hazavinnie. A férfi már nem intézett hozzá kérdéseket és most komor hallgatásba mélyedt. Mikor elhagyták a templomot, a férfi a sátrak láttára megkérdezte Cosette-et:

— Hát vásár van itt?

— Nem, uram, karácsony van.

Amikor a fogadóhoz közeledtek, Cosette félénken megérintette a karját.

— Uram?

— Mi az, gyermekem?

— Itt vagyunk a ház előtt.

— És aztán?

— Legyen szíves, adja ide most a vödröt.

— Miért?

— Mert, ha az asszonyság meglátja, hogy más hozta helyettem, megver.

A férfi visszaadta neki a vödröt. Egy pillanattal utóbb ott voltak a kocsma ajtajában.

VIII. Milyen furcsa, mikor az ember szállást ad egy szegénynek, aki esetleg gazdag.

Cosette nem állhatta meg, hogy oldalvást egy pillantást ne vessen a nagy babára, amely még mindig ott pompázott a játékkereskedőnél, aztán kopogtatott. Az ajtó kinyilt. Thénadierné megjelent, gyertyával a kezében.

— Á, te vagy az, kis rongyos! Istennek hála, jól ellófringoltál! Biztosan szórakozott a kis piszok!

— Asszonyság, — mondta Cosette egész testében remegve, — ez az úr itt szállást keres.

Thénardierné villámgyorsan felvonta mord arckifejezése helyébe szeretetreméltó arckifejezését, ez a hirtelen változás jellemzi a fogadósokat, és mohón kereste a jövevény tekintetét.

— Ez az úr az? — kérdezte.

— Igen, asszonyom, — felelte a férfi és kezét a kalapjához emelte.

A gazdag utasok nem ilyen udvariasak. Ez a mozdulat és az a villanó szempillantás, amellyel Thénardierné végignézte az idegennek a ruháját és a poggyászát, eltüntette a szeretetreméltó arckifejezést és visszahozta a mogorva arcot. Szárazon szólt oda:

— Bejöhet, bácsi.

A »bácsi« belépett. Thénardierné még egy pillantást vetett rá, különösen a kabátját vizsgálta meg, amely teljesen foszladozó volt és a kalapját, amely kissé be volt ütve és fejrázással, orrfintorgatással és hunyorgatással tanácsot kért a férjétől, aki még mindig a fuvarosokkal ivott. A férje mutatóujjának azzal az alig észrevehető mozgatásával felelt, amely az ajkbiggyesztéssel karöltve ilyen esetekben ennyit jelent: teljes pénztelenség. Erre aztán Thénardierné felkiáltott:

— Ejnye, jó ember, nagyon sajnálom, de nincs már helyem.

— Helyezzen el, ahol akar, — mondta a férfi, — a magtárban, az istállóban. Ép úgy megfizetem, mintha szobát kaptam volna.

— Negyven sou.

— Negyven sou. Rendben van.

— Hát akkor jó.

— Negyven sou! — mondta egy fuvaros halkan Thénardiernének, — de hiszen csak húszba kerül.

— Neki negyven sou, — vágott vissza Thénardierné ugyancsak halkan. — Szegényeknek nem adok olcsóbban szállást.

— Ez már igaz, — tette hozzá férje szeliden, — rontja házam hírét, ha befogadok ilyesféle népséget.

Eközben a férfi, miután letette egy padra a csomagját és a botját, leült az asztalhoz, amelyre Cosette nagy buzgón egy palack bort és poharat helyezett. Az a kereskedő, aki a vödör vizet kérte a lovának, maga vitte el a vizet, hogy megitassa. Cosette újból elfoglalta helyét a konyhaasztal alatt és folytatta kötését.

A férfi bort töltött a poharába, de alig nedvesítette meg vele az ajkait, inkább különös figyelemmel nézegette a gyermeket.

Cosette csúnya volt. Ha boldog lett volna, talán szép lett volna. Már felvázoltuk ezt a komor kis alakot. Cosette sovány és sápadt volt; majdnem nyolc éves volt már, de az ember nem tartotta volna többnek hatnál. Nagy szemei, amelyek valami mély árnyékba vesztek, szinte fénytelenek voltak a folytonos sírástól. Szájának a szögletében ott volt az állandó szorongásnak az a görbéje, amelyet elítélteknél és gyógyíthatatlan betegeknél lehet megfigyelni. A kezei, amint az anyja megsejtette, »tönkre fagytak«. A tűz, amely ebben a pillanatban megvilágította, kivillantotta szúrós csontjait és még szembeszökőbbé tette szörnyű soványságát. Mivel mindig fázott, azt a szokást kapta fel, hogy két térdét egymásra szorította. Minden ruházata egy rongydarab volt, amely még nyáron is könyörületre indította volna az embert, télen pedig borzalmat keltett. Nem volt rajta egyéb, mint valami lyukas vászondarab; egyetlen szál gyapjuszövet sem. Kilátszott a bőre itt is, ott is és mindenütt felsötétlettek rajta a kék vagy fekete foltok, amelyek jelezték Thénardierné keze nyomait. Meztelen lábai vörösek és véznák voltak. A kulcscsontja gödrei könnyekre fakaszthatták az embert. Ennek a gyermeknek egész megjelenése, járása, testtartása, a hangja zengése, a beszéde közben tartott szünetek, a tekintete, a hallgatása, a legkisebb mozdulata egyetlenegy érzelmet fejezett ki és árult el: a félelmet.

A félelem eláradt rajta; úgyszólván beburkolta; a

félelem szorította oda könyökeit a csipőjéhez, húzta be sarkait a szoknyája alá, félelmében kuporodott meg tenyérnyi helyen, félelmében nem mert még lélegzeni sem, és a félelem olyasmivé változott benne, amit testi állapotnak lehetne nevezni, ami nem változhatik benne, legfeljebb növekedhetik. A szembogara mélyén volt egy riadt sarok, abban is ott ült a félelem.

Ez a félelem akkora volt, hogy Cosette, mikor megérkezett, azon vizesen, ahogy volt, nem mert a tűzhöz menni szárítkozni, hanem némán újra nekilátott munkájának.

Ennek a nyolc éves gyermeknek a tekintete rendszerint olyan komoly és néha olyan tragikus volt, hogy bizonyos pillanatokban úgy tűnt, mintha azon az úton volna, hogy felkegyelművé vagy démonná változzék.

Sohasem tudta, ezt már említettük, hogy mi az imádság, soha templomban nem volt. — Hát van nekem ilyesmire időm ? — mondogatta Thénardierné.

A sárgakabátos férfi nem vette le Cosetteről a szemét.

Egyszerre csak Thénardierné felcsattant :

— Igaz is ! És a kenyér ?

Cosette szokása szerint, valahányszor Thénardierné szava felharsant, gyorsan kibújt az asztal alól.

Teljesen megfeledkezett a kenyérről. A mindig rettegő gyermekek mentségehez folyamodott. Hazudott.

— Asszonyság, a péküzlet zárva volt.

— Kopogtatni kellett volna.

— Kopogtattam, asszonyság.

— Na és ?

— Nem nyitotta ki.

— Majd megtudom holnap, hogy igaz-e, — mondta rá Thénardierné, — és ha hazudsz, lesz nemulass. Addig is add ide a tizenöt sout.

Cosette belenyúlt a köténye zsebébe és csak kékültzöldült. A tizenötsous pénzdarab nem volt benne.

— Ejnye no ! — riadt rá Thénardierné, — nem hallottad ?

Cosette kifordította a zsebét, nem volt benne semmi. Hová lehetett ez a pénz ? Szegény kislány mukkanni sem tudott. Megdermedt.

— Hát elvesztetted a tizenöt sout ? — hördült fel Thénardierné, — vagy talán el akarod lopni ?

Egyúttal kinyujtotta karját a tűzhely felett függő korbács felé.

Ez a félelmetes mozdulat visszaadta Cosettenek az erejét és felsikoltott :

— Kegyelem, asszonyság ! asszonyság ! nem teszem többet.

Thénardierné levette a korbácsot.

Eközben a sárgakabátos férfi kotorászott a mellénye zsebében, de senki sem vette észre ezt a mozdulatát. Különben a többi utasok iddogáltak vagy kártyáztak és nem törődtek semmivel.

Cosette riadtan kuporodott meg a kandalló sarkában és próbálgatta egymáshoz szorítani és eldugdosni szegény félmeztelen tagjait. Thédardierné felemelte karját.

— Bocsánat asszonyom, — szólalt meg a férfi, — de ép az imént láttam, hogy ennek a kislánynak a kötényzsebéből kiesett valami és elgurult. Talán ez az.

Egyúttal lehajolt és egy pillanatig mintha keresgélt volna a földön.

— Csakugyan. Tessék, — szólalt meg újra, amikor felegyenesedett.

És pénzdarabot tartott Thénardierné felé.

— Igen, ez az, — mondta az asszony.

Nem ez volt az, mert hiszen ez husz sou volt, de Thénardiernének haszna volt rajta. Zsebébe csúsztatta a pénzdarabot és beérte annyival, hogy dühös pillantást vetett a gyermekre és csak ennyit mondott neki :

— Aztán meg ne történjék többet soha !

Cosette visszabujt oda, amit Thénardierné a »kuckójának« nevezett és nagy szeme, amelyet az ismeretlen utasra szegezett, kezdett olyan kifejezéssel megtelni, amilyen eddig sohasem mutatkozott benne. Ez már nem volt valami naiv megdöbbenés, hanem már némi ámult bizakodás vegyült belé.

— Igaz is, akar vacsorázni ? — kérdezte Thénardierné az utastól.

Ez nem felelt, úgy látszott, hogy mélyen elgondolkodik.

— Miféle ember lehet ez ? — dünnyögte a fogai közt. — Valami ronda éhenkórász. Vacsorára sincs pénze. Leg-

alább kifizeti-e majd a szobát? Mégis szerencse, hogy nem jutott eszébe ellopni ezt a pénzt, ami a földön hevert.

Közben valamelyik ajtó nyilt és belépett Éponine és Azelma.

Csakugyan csinos két kislány volt, inkább polgári, mint parasztlányok, nagyon bájosak, az egyik fénylő gesztenyeszín hajfonatával, a másik a háta közepéig érő hosszú fekete hajfonatával, mind a kettő eleven, tiszta, jól táplált, friss és egészséges: öröm volt rájuk nézni. Melegen voltak öltözve, de valami olyan anyai művészettel, hogy a vastag szövet nem ment az öltözet csinosságának a rovására. Védekeztek a tél ellen, de a tavaszt nem törölték le. Ez a két kislány csak úgy sugárzott a fénytől. Ezenfelül ők voltak az urak. A ruházatukon, a vidámságukon, a lármán, amit csaptak, valami felsőbbség látszott meg. Mikor beléptek, Thénardierné zsörtölődő hangon, amely azonban csak úgy csepegett az imádástól, odaszólt nekik: — Ó! hát ti vagytok!

Aztán egyiket a másik után a térdére ültette, lesimította a hajukat, ujra megkötötte a szalagjaikat, aztán eltolta őket azzal a bizonyos gyöngéd taszítással, ami jellemzi az anyákat és felkiáltott: — Milyen rendetlenek!

A két leány a tűz mellé telepedett. Volt egy babájuk, amelyet forgattak meg visszaforgattak a térdükön mindenféle vidám trillázás közben. Időnként Cosette feltekintett a kötéséből és szomorkás arccal nézte el a játékukat.

Éponine és Azelma rá se nézett Cosettere. Annyiba vették, mint valami kutyát. Ez a három kislány együttvéve nem volt még huszonnégy éves és máris megtestesítette az egész emberi társadalmat; egyfelől az irigységet, másfelől a lenézést.

A Thénardier-nővérek babája nagyon agyonnyúzott és nagyon ócska és nagyon töredezett volt már, de azért mégis nagyon csodálatosnak tűnt Cosette szemében, akinek még életében nem volt babája, igazi babája, hogy olyan kifejezést használjunk, amit minden gyermek megért.

Egyszerre csak Thénardierné, aki folyton sürgött-forgott a szobában, észrevette, hogy Cosette elbámészkodott; ahelyett, hogy dolgoznék, a játszadozó kislányokat nézegeti.

— Á! Most rajtakaptalak! — förmedt rá. — Hát

így dolgozol? Majd megtanítalak én dolgozni, a korbáccsal, meg én.

Az idegen fel sem kelt a székéről, csak odafordult Thénardiernéhez.

— Asszonyom, — mondta neki mosolygó és szinte félénk arccal — ugyan! hadd játsszék!

Minden utas részéről, aki megevett volna egy szelet báránycombot és megivott volna két palack bort a vacsorájához és aki nem lett volna ilyen ronda éhenkórász, az efféle óhajtás parancsszámba ment volna. De hogy egy ember, akinek ilyen kalapja van, bátorságot vesz magának arra, hogy valamit kívánjon és hogy egy ember, akinek ilyen kabátja van, bátorságot vesz magának arra, hogy valamit akarjon, azt Thénardierné, úgy érezte, nem tűrheti. Élesen vágta oda:

— Dolgoznia kell, minthogy eszik. Nem azért etetem, hogy a napot lopja.

— Hát mit csinál? — szólt újra az idegen azon a szelid hangon, amely furcsa ellentétben volt koldusruháival és tagbaszakadt vállaival.

Thénardierné kényeskedve felelt:

— Harisnyát, kérem. Harisnyát a kislányaimnak, akiknek nincs és akik hamarosan úgyszólván mezitláb járnak.

A férfi elnézte Cosette szegény kivörösödött lábait és folytatta:

— Mikor lesz készen ezzel a pár harisnyával?

— Van még rajta legalább három vagy négy napi munkája, olyan lusta.

— És mennyit érhet ez a pár harisnya, ha készen van?

Thénardierné megvető pillantással mérte végig.

— Legalább harminc sout.

— Ideadná öt frankért? — kérdezte a férfi.

— A teremtésit! — rikkantott fel széles röhögéssel a fuvaros, aki hallotta. — Öt frank! A mennydörgős mennykőbe, hát hogyne adná oda! Öt nagy karika!

Thénardier kötelességének érezte, hogy közbeszóljon:

— Igen, uram, ha önnek kedve telik benne, megkaphatja öt frankért ezt a pár harisnyát. Nem szoktunk semmit sem megtagadni az utasoktól.

— De azonnal ki kellene fizetnie — vágta rá Thénardierné rövid és határozott modorában.

— Megveszem ezt a pár harisnyát — felelte a férfi, aztán kihúzott a zsebéből egy ötfrankost, letette az asztalra és hozzátette: — és meg is fizetem.

Aztán odafordult Cosettehez:

— Most az enyém a munkád. Játsszál, gyermekem.

A fuvarost annyira izgatta az ötfrankos, hogy otthagyta a poharát és odament.

— Csakugyan igaz! — kiáltott fel, amint vizsgálgatta. — Valóságos ötfrankos! Még pedig nem hamis! Thénardier is odalépett és szó nélkül zsebébe csúsztatta a pénzt.

Thénardierné nem tudott mit felelni erre. Az ajkába harapott és az arcán elömlött a gyűlölet.

Eközben Cosette reszketett. Megkockáztatta a kérdést:

— Asszonyság, igaz? Játszhatom?

— Játsszál! — szólt rá Thénardierné rettenetes hangon.

— Köszönöm, asszonyság — mondta Cosette.

És amíg a szája Thénardiernének köszönte, egész kis lelke megtelt hálával az utas iránt.

Thénardier visszaült az iddogálókhoz. Felesége a fülébe súgta:

— Ki lehet ez a sárga ember?

— Én már láttam milliomosokat, — felelte fölényesen Thénardier — akiknek ilyen kabátjuk volt.

Cosette otthagyta a kötését, de nem bujt ki a helyéről. Cosette mindig a lehető legkevesebbet moccant. A háta mögül valami dobozból kivett néhány ócska rongydarabot és az ólomkardját.

Éponine és Azelma ügyet sem vetett rá, hogy mi történt. Éppen nagyon fontos műveletet hajtottak végre; megfogták a macskát. A babájukat a földre dobták és Éponine, az idősebbik, ócska ruhákba és vörös és kék rongyokba bugyolálta a macskát, akárhogy nyivákolt és vonaglott is. E komoly és nehéz munka közben a gyermekek édes és imádatos hangján, amelynek a bájossága olyan, mint a lepkeszárnyak csillogása: ha meg akarjuk pontosan határozni, elillan, így szólt testvéréhez:

— Látod, testvérkém, ez a baba itt mulatságosabb,

mint a másik. Ez mozog, visít, meleg. Látod, testvérkém, játsszunk vele. Ez lesz az én kis lányom. Én leszek a hölgy. Én látogatóba jövök hozzád és te majd nézegeted. Lassankint meglátod a bajuszát és ezen megdöbbensz. És aztán meglátod a füleit és aztán meglátod a farkát és ezen is megdöbbensz. Ezt mondod majd nekem: Ah! Istenem! és én majd ezt felelem rá: Igen, asszonyom, ez az én kislányom. Ilyen. A kislányok mostanában ilyenek.

Azelma álmélkodva hallgatta Époninet.

Eközben a vendégek valami trágár dalra zendítettek, s akkorákat nevettek rajta, hogy a mennyezet is megrengett belé. Thénardier biztatgatta és kísérte őket.

Mint ahogy a madarak mindenből fészket csinálnak, a gyermekek is akármiből babát csinálnak. Miközben Éponine és Azelma a macskát bugyolálta, Cosette maga is bebugyolálta a kardot. Mikor készen volt vele, lefektette a karjára és halkan énekelt neki, hogy elaltassa.

A baba egyik legparancsolóbb szükségessége és egyúttal legbájosabb ösztöne a leánygyermeknek. Gondozni, öltöztetni, csinosítani, ruházni, vetkőztetni, ujra felöltöztetni, oktatni, kicsit zsörtölődni rá, elringatni, becézgetni, elaltatni, valamit valakinek elképzelni: ebben benne van a nő egész jövendője. Miközben így ábrándozik és csacsog, miközben apró kelengyéket és apró babaruhákat készít, kicsi ruhákat, kis mellényeket, kis kabátokat varr, a gyermekből fiatal lány lesz, a fiatal leányból nagy leány, a nagy leányból asszony. Az első gyermek folytatása az utolsó babának.

Egy kis leány, akinek nincs babája, majdnem olyan boldogtalan és mindenesetre ép olyan lehetetlen, mint egy asszony, akinek nincs gyermeke.

Cosette tehát babát csinált magának a kardból.

Thénardierné közeledett a sárga emberhez. — Az uramnak igaza van, — gondolta magában, ez talán éppen Laffitte úr. Vannak ilyen bogaras gazdagok.

Odakönyökölt az asztalra.

— Uram . . . — szólította meg.

Erre a szóra: *Uram*, a férfi odafordult. Thénardierné mindeddig csupán *jóembernek*, vagy *bácsinak* nevezgette.

— Tetszik látni, uram, — folytatta és felvette édeskés arcát, amely még visszataszítóbb látvány volt,

mint a dühös arca, én megengedem, hogy a gyermek játsszék, én nem ellenzem, most az egyszer rendben van, mert ön olyan gavallér. Tetszik tudni, ennek nincs semmije. Ennek dolgoznia kell.

— Hát nem az öné ez a gyermek? — kérdezte a férfi.

— Ó, Isten ments, uram! Ez egy szegény kis ágrólszakadt, akit csak úgy könyörületből befogadtunk. Afféle kis hülye. Bizonyosan vízfejű. Nagy a feje, tetszik látni. Megtesszük érte, amit megtehetünk, mert hát nem vagyunk gazdagok. Hiába írunk az anyjának, tessék, már hat hónapja választ sem kapunk. Azt kell hinnünk, hogy az anyja meghalt.

— Ah! — sóhajtott a férfi, és megint visszahullott a révedezésébe.

— Kitünő egy anya volt ez, — tette hozzá Thénardierné. — Elhagyta a gyerekét.

E beszélgetés alatt Cosette, mintha valami ösztöne figyelmeztette volna rá, hogy róla van szó, le nem vette a szemét Thénardiernéről. Félfüllel odahallgatott. Imitt-amott kiértett egy-egy szót.

Eközben az iddogálók, akik háromnegyedrészben már részegek voltak, nekivadult vidámsággal ujrázták piszkos refrénjüket. Valami borsos sikamlósság volt ez, amelyben a Szüz Anya és a gyermek Jézus is szerepelt. Thénardierné is kivette a maga részét a kacagásból. Cosette az asztal alatt csak nézte a tüzet, amelynek fénye visszaverődött meredt szemében; megint elkezdte ringatni azt az úgynevezett pólyásbabát, amelyet csinált és ringatás közben halkan ezt énekelte: Meghalt az anyám! meghalt az anyám! meghalt az anyám!

A sárga ember, a milliomos, a fogadósné újabb kínálgatására végre ráadta a fejét, hogy megvacsorázik.

— Mit parancsol uraságod?

— Kenyeret és sajtot kérek, — felelte a férfi.

— Hát ez határozottan koldus, — gondolta magában Thénardierné.

A részegek még mindig fujták a nótájukat és a gyermek az asztal alatt ugyancsak egyre énekelgette a magáét.

Egyszer csak Cosette abbahagyta. Éppen megfordult és észrevette a Thénardier-lányok babáját, amelyet otthagytak a macska kedvéért s amely a földön hevert néhány lépésnyire a konyhaasztaltól.

Ekkor eldobta a bebugyolált kardot, amely csak félig-meddig elégítette ki, aztán óvatosan körüljártatta tekintetét a szobában. Thénardierné halkan beszélt a férjével és pénzt számolt, Ponine és Zelma a macskával játszott, az utasok ettek vagy ittak vagy énekeltek, rajta egyetlen tekintet sem nyugodott. Nem volt egyetlen vesztegetni való pillanatja sem. Kimászott az asztal alól és térdein és kezein csúszva mégegyszer megbizonyosodott, hogy nem lesik-e, aztán hirtelen odacsúszott a babához és megragadta. Egy pillanat mulva a helyén volt, mozdulatlanul ült, de úgy fordult, hogy árnyékot vessen a babára, amelyet karjaiban tartott. Ez a boldog játék a babával olyan ritka élmény volt számára, hogy a gyönyör minden szenvedélyét érezte.

Senki sem látta meg, csak az utas, aki csendesen eszegette sovány vacsoráját.

Ez a gyönyörűség majdnem negyedóráig tartott.

De akármilyen óvatos volt is Cosette, nem vette észre, hogy a baba egyik lába *kilógott*, — és hogy a kandalló tüze nagyon élénken megvilágítja. Ez a rózsaszínű és ragyogó láb, amely kibújt az árnyékból, hirtelen a szemébe villant Azelmának, aki így szólt Époninehez: — Nézd csak! Testvérkém!

A két kis leány hökkenten megállt. Cosette merészelt hozzányulni a babájukhoz!

Éponine felkelt és a macskával a kezében, odament az anyjához és megrántotta a szoknyáját.

— Ugyan, hagyj hát békén! — förmedt rá az anyja.

— Mit akarsz?

— Mama, — mondta a gyerek, — nézz csak oda!

És az ujjával Cosettere mutatott.

Cosette a bírás boldog elragadtatásában nem látott és nem hallott semmit.

Thénardierné arcára kiült az a különös kifejezés, amelyben egybevegyül a szörnyűség az élet semmiségeivel és amelyről az ilyenfajta nőket megairáknak szokták nevezni.

Ezúttal megsebzett büszkesége még jobban kiélesítette a dühét. Cosette átlépett minden határt, Cosette merészelt hozzányúlni »a kisasszonyoknak« a babájához.

Ilyen lehet a cárnő, aki látja, hogy egy muzsik magára veszi császári fiának nagy kék szalagját.

Felháborodástól fojtott hangon rivallt rá :

— Cosette

Cosette úgy végigremegett, mintha a föld rengett volna meg alatta. Odafordult.

— Cosette, — ismételte Thénardierné.

Cosette fogta a babát és csendesen, valami olyan tisztelettel, amelybe kétségbeesés vegyül, letette a földre. Ekkor, még mindig nem vette le róla a szemét, összekulcsolta a kezét és tördelni kezdte, ami borzalmas az ilyen koru kis gyermeknél ; aztán sírva fakadt, amit pedig nem tudott kicsalni belőle az egész napnak semmiféle izgalma, sem az erdei futás, sem a súlyos vizes vödör, sem a pénz elvesztése, sem a korbács megpillantása, sőt még Thénardierné borzalmas ordítása sem, amely a fülébe csengett. Zokogásban tört ki. Eközben az utas felkelt.

— Hát mi az? — szólt oda Thénardiernénak.

— Nem látja? — mondta Thénardierné és odamutatott a bűnjelre, amely Cosette lábainál feküdt.

— No, micsoda? — kérdezte újra a férfi.

— Ez a rongyos, — felelte rá Thénardierné, — merészkedett hozzányulni a gyerekek babájához.

— Hát ezért lármázik úgy ! — mondta rá a férfi. — Hát aztán, ha játszik is azzal a babával?

— Hozzányult a mocskos kezével ! — folytatta Thénardierné, — a szörnyű kezével !

Erre Cosette hangosan elkezdett zokogni.

— Hallgass ! — kiáltott rá Thénardierné.

A férfi egyenesen odament az uccai ajtóhoz, kinyitotta és kiment.

Amint kilépett, Thénardierné arra használta a távollétét, hogy az asztal alatt jól belerugott Cosettebe, amitől a gyermek hangosan sikoltozni kezdett.

Az ajtó újra nyilt, a férfi visszajött, két kézre fogva hozta a mesés babát, amelyről beszéltünk, és amelyet a falu minden kölyke reggel óta bámult, odatette Cosette elé és ezt mondta neki :

— Nesze, ez a tied.

Azt kell hinnünk, hogy az egy óránál is hosszabb idő óta, mióta itt volt, révedezése közben homályosan észrevette ezt a lampionokkal és gyertyákkal fényesen

kivilágított játékosboltot, amely idelátszott a kocsmaajtó üvegén keresztül, mint valami kivilágítás.

Cosette felnézett, látta, hogy közeledik a férfi és vele együtt az a baba, mintha csak maga a nap közelgett volna felé, hallotta ezeket a hallatlan szavakat : *ez a tied*, nézte, nézte a babát, aztán csöndesen visszahúzódott, egészen bebújt az asztal alatt a szögletbe.

Már nem sírt, már nem sikoltozott, olyan volt, mintha már lélegzeni sem merne.

Thénardierné, Éponine, Azelma egy-egy szoborrá merevedett. Maguk az iddogálók is elcsendesedtek. Ünnepélyes csend lett az egész kocsmában.

Thénardierné kővé meredten és megnémultan találgatni kezdte : — Ki lehet ez az öreg? valami szegény? valami milliomos? Talán mind a kettő, vagyis tolvaj.

Thénardier uram arcán az a jellemző ránc tűnt fel, amely mindannyiszor hangsúlyozza az emberi arcot, valahányszor az uralkodó ösztön egész vadállati hatalmasságában kiül rá. A korcsmáros felváltva nézegette a babát és az utast ; mintha körülszimatolta volna ezt a férfit, ahogy egy zsák pénzt körülszimatolt volna. Az egész egy villanásnyi ideig tartott. Odament a feleségéhez és odasugta neki :

— Ez a cifraság legalább harminc frankba került. Csak semmi szamárkodás. Porba ezelőtt az ember előtt.

A durva jellemeknek és a naiv jellemeknek az a közös vonásuk, hogy nem ismerik az átmeneteket.

— No, Cosette, — szólt rá Thénardierné olyan hangon, amely szelídnek indult, amelyen azonban a gonosz nő keserű mézes-mázossága ömlött el, — hát nem veszed fel a babádat?

Cosette elszántan kibujt a kuckójából.

— Kicsi Cosettem, — kezdte újra Thénardierné becézőn — ez az úr babát ajándékozott neked. Fogd. A tied.

Cosette valamiféle rettegéssel nézegette a csodálatos babát. Az arca még könnyekben fürdött, de a szeme, mint az ég hajnali szürkületkor, kezdett megtelni az öröm különös sugárzásával. Az, amit ebben a pillanatban érzett, némileg hasonlított ahhoz, amit akkor érzett volna, ha valaki hirtelen ezt mondja neki : Kicsike, te vagy Franciaország királynéja.

Ugy tünt neki, hogy ha megérinti ezt a babát, villám cikázik ki belőle.

Ez bizonyos mértékben igaz is volt, mert azt hitte, hogy Thénardierné ordítozni fog és meg fogja verni.

Azonban a sóvárgás győzött. Végre közeledett és Thénardierné felé fordulva, félénken suttogta:

— Szabad, asszonyság?

Nincs szó, amely le tudná írni ezt a kétségbeesett, riadt és egyúttal átszellemült arcot.

— Hát hogyne! — pattogott Thénardierné — a tied. Hiszen ez az úr neked ajándékozza.

— Igazán, uram? — kérdezte Cosette. — Csakugyan igaz? Enyém ez a hölgy?

Az idegennek mintha könny árasztotta volna el a szemét. Ugy tünt, hogy a megindulásnak azon a pontján van, amikor az ember nem beszél, hogy sírva ne fakadjon. Bólintott a fejével Cosette felé és »a hölgy« kezét beletette az ő kicsi kezébe.

Cosette hirtelen visszarántotta a kezét, mintha *a hölgy* keze égette volna és lesütötte szemét a kövezetre. Kénytelenek vagyunk hozzátenni, hogy ebben a pillanatban szokatlanul hosszúra kinyujtotta a nyelvét. Egyszerre csak megfordult és szenvedélyesen megragadta a babát.

— Catherine lesz a neve — mondta.

Furcsa pillanat volt ez, amelyben Cosette rongyai hozzáértek és ölelkeztek a baba szalagjaival és vadonatúj rózsaszín fátyolruhájával.

— Asszonyság, — kérdezte újra — szabad feltennem egy székre?

— Igen, gyermekem — felelte Thénardierné.

Most Éponine és Azelma nézték Cosette-et irigykedve.

Cosette letette egy székre Catherinet, aztán leült előtte a földre, meg sem moccant, meg sem mukkant, elmerült a szemléletébe.

— Játszál hát, Cosette — szólt az idegen.

— Ó, én játszom — felelte a gyermek.

Thénardierné ebben a pillanatban a világon mindenkinél jobban gyülölte az idegent, ezt az ismeretlent, akinek a képében a gondviselés látogatta meg Cosette-et. De fékeznie kellett magát. Ennyi izgalmat nem birt elviselni, bármennyire megszokta is a képmutatást, mert igyekezett példát venni férjéről minden cselekedetében. Sietve

aludni küldte a lányait, aztán *engedelmet* kért a sárga embertől, hogy aludni küldhesse Cosette-et is, — *aki bizony ma nagyon kifáradt*, tette hozzá anyásan. Cosette elment lefeküdni és a karján vitte magával Catherinet.

Thénardierné időnkint a szoba másik végébe ment, ahol az ura üldögélt, amint mondogatta, azért, hogy *könnyítsen a lelkén*. Néhány szót váltott a férjével, amelyek annál dühösebbek voltak, mivelhogy nem merte őket hangosan kimondani:

— Vén marha! Mit akar ez? Idejön, mindent felkavar! Azt akarja, hogy ez a kis szörnyeteg játsszék. Babákat ajándékoz neki! Negyvenfrankos babákat ajándékoz egy ilyen kutyának, akit negyven souért odaadnék! Kevés híja, hogy nem nevezte felségnek, mint Berry hercegnőt! Hát van józan esze? Hát megbolondult ez a vén furcsaság?

— Miért? Nagyon egyszerű a dolog — vágta rá Thénardier. — Ebben telik a kedve! Neked abban telik kedved, ha a kislány dolgozik, neki abban telik a kedve, ha játszik. Joga van hozzá. Egy utas, ha fizet, azt teszi, amit akar. Hátha ez a vén ember valami filantrop, mi kifogásod van ellene? És ha félkegyelmű, semmi közöd hozzá. Mit ütöd bele az orrodat ilyesmibe, hiszen van pénze!

Igy beszélt az úr és így okoskodott a fogadós és sem az egyik, sem a másik nem tűrt ellenmondást.

A férfi odakönyökölt az asztalra és megint elmerült révedezésébe. A többi utasok, kereskedők és fuvarosok, elhuzódtak kissé és már nem énekeltek. Ebből a távolságból bizonyos tisztelettel teljes félelemmel tekintettek rá. Ez a szegényesen öltözött különc, aki ötfrankosokat húzgál ki a zsebéből csak úgy könnyedén és aki drága óriási babákat vesz a facipős kis mocskosoknak, bizonyosan valami nagyszerű és félelmetes öreg.

Multak az órák. Elmúlt az éjféli mise, bevégződött a mise utáni lakoma is, a vendégek távoztak, a korcsmát bezárták, az alacsony szoba kiürült, a tűz kialudt, az idegen még mindig ugyanazon a helyen és ugyanabban a tartásban ült. Időnkint átkönyökölt a másik könyökére. Ez volt az egész. De mióta Cosette nem volt bent, egyetlen szót sem szólt.

Csupán Thénardierék maradtak a szobában, részben

illendőségből, részben kíváncsiságból. — Talán itt tölti ülve az éjszakát? dünnyögött magában Thénardierné. Mikor hajnali kettőt ütött az óra, kijelentette, hogy fáradt és így szólt a férjéhez : Lefekszem. Csinálj vele, amit tudsz. — A férfi leült egy asztal sarkára, meggyujtott egy gyertyát és nekifogott a *Courrier français* olvasásának.

Jó óra mult el így. A derék fogadós legalább háromszor végigolvasta a *Courrier français*-t, a keltezéstől kezdve egészen a nyomdász nevéig. Az idegen meg sem moccant.

Thénardier mozgolódott, köhécselt, köpködött, fújta az orrát, nyikorgatta a székét. Az idegen meg sem moccant. — Talán alszik? gondolta magában Thénardier. — A férfi nem aludt, de semmivel sem tudta felébreszteni.

Végre Thénardier megemelte a sapkáját, csendesen közeledett hozzá és megkockáztatta a kérdést :

— Nem óhajt uraságod lenyugodni?

Nem megy még aludni : ez tulzónak és nagyon bizalmoskodónak tűnt volna. *Lenyugodni :* ezen megérzik az előkelőség és ez csupa tisztelet. Ezeknek a szavaknak meg van az a titokzatos és csodálatraméltó tulajdonságuk, hogy másnap reggel megduzzasztják a számla összegét. Olyan szoba, amelyben az ember *alszik*, husz sou ; olyan szoba, amelyben *nyugszik*, husz frank.

— Ejnye ! — riadt fel az idegen, — igaza van. Hol az istálló?

— Uram, — mondta Thénardier mosolyogva, — én majd vezetem uraságodat.

Fogta a gyertyát, a férfi fogta a csomagját és a botját és Thénardier felvezette őt egyik elsőemeleti szobába, amely különösen fényes volt, csupa mahagóni butor, hullámos oldalu ágy és vörös kalikó-függönyök.

— Mi ez? — kérdezte az utas.

— Ez a mi nászszobánk, — felelt a fogadós. — Most a hitvesem és én egy másikban lakunk. Ide alig jövünk be háromszor vagy négyszer évente.

— Ép ilyen jó lett volna az istálló is, — felelte a férfi kurtán.

Thénardier úgy tett, mintha nem értené ezt a nem éppen udvarias megjegyzést.

Meggyujtott két egész szál viaszgyertyát, amelyek ott álltak a kandallón. A tűzhelyen jól megrakott tűz lángolt.

Volt ezen a kandallón üvegbura alatt egy ezüstszálakból és narancsvirágokból összeállított női fejdísz.

— Hát ez itt micsoda? — kérdezte az idegen.

— Uram, — felelt Thénardier, — ez a feleségem menyasszonyi koszorúja.

Az utas olyan tekintettel nézegette ezt a tárgyat, amely mintha ezt mondta volna: tehát volt olyan idő, amikor ez az szörnyeteg hajadon volt!

Különben Thénardier hazudott. Mikor bérbe vette ezt a vityillót, hogy kocsmává alakítsa, ezt a szobát már így berendezve találta és megvásárolta ezeket a bútorokat és több ócskasággal együtt megvette ezt a narancsvirágot is, mert úgy gondolta, hogy ez kellemes fényt vet »hitvesére«, és hogy ebből majd háza javára az a valami fakad, amit az angolok tisztességnek hívnak.

Mikor az utas megfordult, a gazda már eltűnt. Thénardier tapintatosan kisurrant, még jóéjszakát sem mert mondani, mert nem akart tolakodó bizalmaskodással bánni egy olyan emberrel, akit szándéka volt másnap reggel feleségesen megnyúzni.

A fogadós bement a szobájába. A felesége már feküdt, de nem aludt. Mikor a férje lépéseit hallotta, megfordult és odaszólt:

— Tudod, hogy holnap kilódítom Cosette-et az uccára.

Thénardier hidegen válaszolta:

— Ejnye, de nekidühödtél.

Több szót nem váltottak és néhány perccel később már a gyertyájuk sem égett.

Viszont az utas letette egy sarokba botját és csomagját. Mikor a gazda kiment, ő leült egy karosszékbe és egy darabig elgondolkozott. Aztán lehúzta a cipőjét, fogta az egyik gyertyát, elfújta a másikat, kinyitotta az ajtót és kiment a szobából, miközben egyre maga körül nézelődött, mintha keresne valamit. Áthaladt egy folyosón és a lépcsőhöz érkezett. Itt halk kis neszt hallott, amely olyan volt, mint valami gyermek lélegzése. A nesz irányában ment és valamiféle háromszögletü mélyedéshez érkezett, amely a lépcső alá nyúlt, vagyis amelyet, helyesebben mondva, maga a lépcső alkotott. Ez a mélyedés nem volt más, mint a lépcsőfokok alatti üres hely. Mindenféle ócska kosarak és ócska cserepek között, porban és pókhálókban, ágy volt itt; ha ugyan ágynak lehet nevezni

egy szalmazsákot, amely olyan lyukas, hogy kilátszik belőle a szalma és egy takarót, amely olyan lyukas, hogy kilátszik alóla a szalmazsák. Lepedőnek nyoma sincs. Az ágy a kövezett padlón van. Ebben az ágyban aludt Cosette.

A férfi odalépett hozzá és elnézte.

Cosette mélyen aludt. Egészen fel volt öltözve. Télen nem szokott levetkőzni, hogy ne fázzék annyira.

Magához szorította a babát, amelynek nagy nyitott szemei megcsillantak a sötétségben. Időnkint mély sóhaj tört fel belőle, mintha mindjárt felébredne és szinte görcsösen szorította karjaiba a babát. Az ágya mellett csak az egyik facipője volt.

Cosette vackához közel egy nyitott ajtón át be lehetett látni egy elég tágas sötét szobába. Az idegen belépett. A végében, üveges ajtón át két egymás mellé állított ragyogó fehér kis ágy látszott. Azelma és Éponine ágya volt. Ezek az ágyak félig eltakartak egy függönytelen fonott bölcsőt, amelyben a kis fiú aludt, aki egész este visítozott.

Az idegen úgy gondolta, hogy ez a szoba egybenyílik a Thénardier házaspár szobájával. Éppen vissza akart menni, amikor tekintete a kandallóra vetődött; afféle ormótlan fogadói kandalló volt ez, amelyikben mindig csak mákszemnyi tűz ég, ha ugyan egyáltalán van benne tűz, és amelynek láttára megdidereg az ember. Ebben itt nem volt tűz, még csak hamu sem; azonban az, ami benne volt, mégis magára vonta az utas figyelmét. Két különböző nagyságú, csinos szabású apró gyerekcipő volt; az utasnak eszébe jutott a gyermekek bájos és ősrégi szokása, hogy karácsony napján beteszik a cipőjüket a kandallóba, hogy az éj folyamán a jó tündér valami csillogó ajándékot hozzon bele. Éponine és Azelma is eleget tettek ennek a szokásnak és mindegyik betette az egyik cipőjét a kandallóba. Az utas lehajolt.

A tündér, vagyis az anyjuk, már itt járt és mindegyik cipőben szép vadonatuj tiz sous pénzdarab csillogott.

A férfi felegyenesedett és távozni akart, amikor hátul a tűzhely legsötétebb sarkában oldalvást még valami tárgyat vett észre. Szemügyre vette és megismerte, hogy facipő, a legdurvább fajta csúf facipő, félig repedezett és csupa hamu és rászáradt sár. Cosette facipője volt. Cosette

a gyermekeknek azzal a megindító bizalmával, amely csalódhatik, de sohasem csügged, ugyancsak betette facipőjét a kandallóba.

Fenséges és édes érzés a remény az olyan gyermekben, aki mindeddig nem ismert mást, csak a kétségbeesést.

A facipőben nem volt semmi.

Az idegen kotorászott a mellényében, lehajolt és Cosette facipőjébe beletett egy louis d'ort.

Aztán lábujjhegyen visszament a szobájába.

IX. Thénardier munkában.

Másnap reggel, legalább két órával napkelte előtt, Thénardier uram ott ült a kocsma alacsony szobájában egy szál gyertya mellett; tollal a kezében, és összeállította a sárgakabátos utas számláját.

A felesége mellette állt, félig föléhajolt és a szemével kisérte. Egyetlen szót sem váltottak. Az egyik mélyen elgondolkodott, a másik áhitatosan bámult, ahogyan az ember szemléli az emberi szellem valamelyik csodájának a születését és kibontakozását. Valami zaj hangzott a házban; a Pacsirta söpörte a lépcsőt.

Jó negyedóra mulva és néhány vakarás után, Thénardier ezt a mesterművet szerkesztette:

SZÁMLA.

Az 1 számu urnak.

Vacsora	3 frank
Szoba	10 «
Gyertya	5 «
Fütés	4 «
Kiszolgálás	1 «
Összesen:	23 frank

Kiszolgálás így volt irva: *kiszolgállás.*

Huszonhárom frank! sápitozott a felesége olyan lelkendezéssel, amelybe némi bizalmatlanság vegyült.

Thénardier, mint minden nagy művész, nem volt megelégedve.

— Csekélység! — fitymálkodott.

Ilyen hangon beszélhetett Castlereagh, mikor a bécsi kongresszuson összeállította Franciaország számláját.

— Thénardier uram, igazad van, ennyivel tartozik, dörmögte az asszony, aki arra a babára gondolt, amelyet Cosettenek a leányai szemeláttára ajándékozott, ez helyes, csakhogy sok. Nem akarja majd megfizetni.

Thénardier fagyos nevetése felharsant; csak ennyit mondott:

— Fizetni fog.

Ez a nevetés a biztosságnak és a fölényességnek a döntő kifejezése volt. Amit így mondott ki, annak meg kellett történnie. Az asszony nem akadékoskodott tovább. Nekifogott az asztalok rendbehozásának; a férje keresztülkasúl sétálgatott a szobán. Kis vártatva hozzátette:

— Ezerötszáz frank az adósságom, bizony!

Leült a kandalló mellé, lábait a meleg hamuba rakta és elgondolkodott.

— Igaz is! szólalt meg az asszony, — nem felejtetted el, hogy Cosette-et ma kidobom az uccára? Ez a szörnyeteg halálra bosszant a babájával! Szívesebben lennék akár XVIII. Lajos felesége, mint hogy még csak egy napig is itt tűrjem a házamban!

Thénardier rágyujtott a pipájára és két szippantás között ennyit felelt:

— Add át ezt a számlát a vendégnek.

Aztán kiment.

Alig, hogy kitette a lábát a szobából, belépett az utas.

Thénardier azon nyomban feltűnt mögötte és mozdulatlanul ott maradt a félig nyitott ajtóban, úgy hogy csak a felesége látta.

A sárga ember kezében tartotta a botját és a csomagját.

— Ilyen korán felkelt! — kiáltott fel Thénardierné, — hát uraságod ilyen hamar itt hagy minket?

Miközben így beszélt, zavarodottan forgatta kezében a számlát és ráncokat vájt belé a körmeivel. Kemény arcán valami szokatlan árnyalat jelent meg: a félelem és az aggodalmaskodás.

Átadni egy ilyen számlát annak a tetőtől talpig szegényes külsejű embernek, ez súlyos feladat volt.

Az utas mintha elfogult és szórakozott lett volna. Ennyit felelt:

— Igen, asszonyom. Megyek.

— Hát uraságodnak nincs dolga Montfermeilben? — kezdte újra.

— Nincs. Csak átutazom rajta. Ez az egész. — Asszonyom, — tette hozzá, — mennyivel tartozom?

Thénardierné nem felelt, csak odanyujtotta az összehajtogatott számlát.

A férfi kibontotta a papirost, megnézte, de a gondolatai nyilván máshol jártak.

— Asszonyom, — szólalt meg, — jól keresnek önök itt Montfermeilben?

— Hát valamennyire, uram, — felelte Thénardierné döbbenten, hogy nem következett be a kitörés.

Aztán panaszkodó és síránkozó hangon folytatta:

— Ó uram, szörnyen kemény idők! És aztán olyan kevés a polgárember a mi környékünkön! Szegény világ ez erre, tetszik tudni. Ha nem volna hébe-hóba egy bőkezű és gazdag utas, mint uraságod! annyi a bajunk. Tessék nézni, ez a kicsi az ingünket is megeszi.

— Melyik kicsi?

— Nohát a kicsike, tetszik tudni; Cosette! A Pacsirta, ahogy errefelé nevezik!

— Ah! — sóhajtott a férfi.

Az asszony folytatta:

— Buták ezek a parasztok a becéző neveikkel! Inkább olyan ez a lány, mint valami denevér, nem mint a pacsirta. Nézze csak, uram, mi nem kérünk alamizsnát, de nem is adhatunk. Nem keresünk semmit és rengeteg a fizetnivaló. Az iparadó, a jövedelmi adó, az ajtó- és ablakadó, a pótadó! Uraságod tudja, hogy a kormány rengeteg pénzt követel. És aztán itt vannak a lányaim. Nekem nincs szükségem rá, hogy mások gyerekét etessem.

A férfi igyekezett közömbös hangon beszélni, de a hangja mégis reszketett, mikor újra megszólalt:

— És ha levennék ezt a terhet az önök válláról?

— Melyiket? Cosette-et?

— Igen.

A kocsmárosné vörös és kemény arca undorító derűben ragyogott fel.

— Ó, uram! Drága jó uram! fogja, tartsa meg, vegye, vigye, cukrozza meg, töltse meg, igya meg, egye meg, és

áldja meg a jóságos szent Szűz és a paradicsom minden szentjei!

— Hát akkor rendben van.

— Csakugyan? Elviszi?

— Elviszem.

— Rögtön?

— Rögtön. Hívja ide a gyermeket.

— Cosette! — rikoltott Thénardierné.

— Addig is, — folytatta a férfi, — kifizetem a számlámat. Mennyi?

Rápillantott a számlára és nem tudott elnyomni egy meglepett mozdulatot.

— Huszonhárom frank!

Ránézett a kocsmárosnéra és ismételte:

— Huszonhárom frank?

Ahogy ezt a két mondatot így ismételten kimondta, abban benne volt az a hangsúly, amely elválasztja a felkiáltójelet a kérdőjeltől.

Thénardiernénak volt ideje előkészülni a csapásra. Nyugodtan felelte:

— Annyi biz az, uram, huszonhárom frank.

Az idegen kitett öt darab ötfrankost az asztalra.

— Hozza be a kicsikét, — szólt oda.

Ebben a pillanatban Thénardier belépett a szobába és megszólalt:

— Urasága huszonhat souval tartozik.

— Huszonhat souval! — álmélkodott el az asszony.

— Húsz souval a szobáért, — folytatta Thénardier fagyosan, — és hat souval a vacsoráért. A kicsikére vonatkozólag egyet-mást meg kell beszélnem uraságával. Hagyj magunkra, asszony.

Thénardierné azt a káprázatot érezte, amelyet a tehetség váratlan fellobbanásai szoktak gyújtani. Érezte, hogy a nagy művész fellépett a színpadra, egyetlen szóval sem válaszolt, kiment.

Amikor magukra maradtak, Thénardier hellyel kínálta az utast. Az utas leült; Thénardier állva maradt és az arca a jókedv és az egyszerűség különös kifejezését öltötte magára.

— Uram, — szólalt meg, — tessék, megmondom önnek. Arról van szó, hogy én imádom ezt a gyermeket.

Az idegen mereven a szemébe nézett.

— Melyik gyereket?

Thénardier folytatta :

— Milyen furcsa ! De hát az ember ragaszkodik hozzá. Mi ez a sok pénz itt? tegye el hát az ötfrankosait. Imádom ezt a gyermeket.

— Melyiket? — kérdezte az idegen.

— Hát a mi kis Cosette-ünket ! Hát nem őt akarja elvinni tőlünk? Na jó, én nyiltan beszélek ; olyan igaz, mint hogy ön tisztességes ember, nem egyezhetem bele. Hiányoznék nekem ez a gyerek. Pöttömnyi kora óta ismerem. Igaz, hogy pénzünkbe kerül, igaz, hogy hibái vannak, igaz, hogy nem vagyunk gazdagok, igaz, hogy több mint négyszáz frankot fizettem orvosságért, csupán az egyik betegsége alatt ! Csakhogy bizony tenni kell valamit a jó Isten kedvéért is. Sem apja, sem anyja, én neveltem. Van kenyerem az ő számára és a magam számára is. Alapjában véve ragaszkodom ehhez a gyermekhez. Ön érti, az ember megszereti ; én afféle jó bolond vagyok ; nem sokat okoskodom ; szeretem ezt a csöppséget ; a feleségem egy kicsit hangos, de ő is szereti. Tetszik tudni, olyan, mintha az édes gyerekünk volna. Nem tudok ellenni a csacsogása nélkül.

Az idegen még mindig mereven nézett a szemébe. Ő csak folytatta.

— Bocsánat, bocsásson meg, uram, de az ember nem adja oda a gyermekét csak úgy az első jött-mentnek. Ugy-e, hogy igazam van ? Mégis, én nem mondom, ön gazdag ember, ön nagyon derék embernek látszik, hátha szerencséjére válnék a gyereknek ? Csakhogy tudni kellene. Tetszik érteni ? Tegyük fel, hogy én elengedném és feláldoznám magamat, tudnom kellene, hogy hova megy, nem szeretném elveszíteni a szemem elől, tudni akarnám, hogy kinél van, hogy néha-napján meglátogassam, hadd tudja, hogy nevelőapja él még és vigyáz reá. Végre is vannak dolgok, amik lehetetlenek. Hiszen még a nevét sem tudom önnek. Ön elvinné, én pedig azt mondanám : No és a Pacsirta? Hova lett ? Legalább is valami hitvány papirrongyot, valami kis útlevelet vagy micsodát kellene látnom !

Az idegen még most sem vette le róla a tekintetét, amely úgyszólván a lelke mélyéig hatolt, s komoly és határozott hangon így felelt neki:

— Thénardier úr, az ember nem vált útlevelet, ha öt mérföldnyire megy Páristól. Ha elviszem Cosette-et, elviszem, ennyi az egész. Ön nem fogja megtudni a nevemet, nem fogja megtudni a lakásomat, ön nem lesz ott, ahol ő lesz és én azt akarom, hogy önt soha többé az életben ne lássa. Elvágom a fonalat, amellyel a lábát megkötözték és ő kirepül. Belenyugszik ebbe? Igen vagy nem?

Mint ahogy a démonok és a szellemek megismerik bizonyos jelekről valamely magasabbrendű Isten jelenlétét, Thénardier is megértette, hogy nagyon erős emberrel akadt dolga. Olyan volt ez, mint valami ihlet; ezt gyorsan, tisztán és értelmesen felfogta. Az este, mikor ott ivott a fuvarosokkal, pöfékelt és énekelte a tréfás dalokat, egész este folytonosan figyelte az idegent, leste, mint valami macska és tanulmányozta, mint valami matematikus. Kémlelte, csak úgy magának, mulatságból és ösztönszerűn és kémlelte, mintha megfizették volna érte. A sárgakabátos embernek egyetlen kézmozdulatát, egyetlen moccanását sem szalasztotta el. Sőt mielőtt az ismeretlen olyan nyíltan elárulta volna érdeklődését Cosette iránt, Thénardier máris kitalálta. Elfogta ennek az öregnek bensőséges pillantásait, amelyek folytonosan a gyermekre siklottak. Honnan ez az érdeklődés? Ki ez az ember? Ha ennyi pénz van a zsebében, miért jár ilyen nyomorúságos ruhában? Ezeket a kérdéseket tette fel, de nem tudta megoldani őket és izgatták. Ezeken járt az esze egész éjszaka. Ez nem lehet Cosette apja. Talán a nagyapja? Hát akkor miért nem mondja meg mindjárt, hogy kicsoda? Ha az embernek valamihez joga van, azt hangoztatja. Ennek az embernek nyilván nincs joga Cosettehez. Hát akkor kicsoda? Thénardier találgatásokba tévedt. Mindent sejtett, de semmit sem látott. Akárhogy van is a dolog, mikor beszélgetésbe elegyedett ezzel az emberrel, bizonyos volt benne, hogy mindebben valami titokzatosság van, bizonyos volt benne, hogy ennek az embernek érdeke, hogy ismeretlenül maradjon és akkor erősnek érezte magát; az idegennek világos és határozott válaszára, mikor látta, hogy ez a titokzatos valaki ilyen elszántan titokzatos, gyengének érezte magát. Ilyesmire nem számított. Ez sejtéseinek az összeomlása volt. Összeszedte a gondolatait. Egy másodperc alatt mindent mérlegelt. Thénardier olyan ember volt, aki egy

szempillantással megitél egy helyzetet. Ugy gondolta, hogy itt a pillanat, amikor egyenesen és gyorsan neki kell vágni. Ugy tett, mint a nagy hadvezérek abban a döntő pillanatban, amelyet csak ők tudnak felismerni: előrukkolt a nagy ágyuval.

— Uram, — szólalt meg, — ezerötszáz frankra van szükségem.

Az idegen kopott fekete bőrtárcát vett ki az oldalzsebéből, kinyitotta és kivett belőle három bankjegyet, amelyeket letett az asztalra. Aztán rányomta széles hüvelykujját a bankjegyekre és csak ennyit mondott a kocsmárosnak:

— Hivassa be Cosette-et.

Amíg ez történt, mit csinált Cosette?

Cosette, mikor felébredt, odaszaladt a facipőjéhez. Megtalálta benne az aranyat. Nem Napoleon volt ez, hanem afféle vadonatuj restaurációs huszfrankos arany, amelynek a veretén kis kerek diszítés helyettesítette a babérkoszorút. Cosette elkáprázott. A sorsa kezdte megrészegíteni. Nem tudta, mi az arany, sohasem látott ilyent, villámgyorsan a zsebébe rejtette, mintha csente volna. Azonban érezte, hogy ez bizonyosan az övé, kitalálta, hogy ez az ajándék kitől származik, de az öröm, amelyet érzett, teli volt rettegéssel. Boldog volt; de főképpen megdöbbent. Ezek a nagyszerű és gyönyörű dolgok úgy tűntek neki, hogy nem valóságosak. A babától félt, az aranypénztől félt. Bizonytalanul remegett a nagyszerűségek láttára. Csupán az idegentől nem félt. Ellenkezőleg, megnyugtatta. Tegnap este óta megdöbbenésein át, álmain át, kicsi gyermeklelkével erre az öreges és szegényes és nagyon szomorú arcu emberre gondolt, aki olyan gazdag és olyan jóságos volt. Azóta, hogy ezzel a bácsival találkozott az erdőben, mintha minden megváltozott volna körülötte. Cosette, aki nem volt olyan boldog, mint az ég legparányibb fecskéje, sohasem tudta, mi az: anyjának árnyékába és valami védőszárny alá menekülni. Öt év óta, vagyis amennyire visszanyúltak az emlékei, a szegény gyermek csak borzongott és didergett. Szakadatlanul meztelenül állta a szerencsétlenség csipős szelét és most úgy tűnt neki, hogy fel van öltöztetve. Azelőtt a lelke fázott, most felmelegedett. Már Thénardiernétől

sem félt olyan nagyon. Már nem volt egyedül; már volt valakije.

Sebbel-lobbal mindennapos munkájához látott. Ez a louis d'or, amely itt volt nála, kötényének ugyanabban a zsebében, amelyikből az este kiesett a tizenöt sou, elszórakoztatta. Nem mert hozzányulni, hosszú perceket töltött azzal, hogy elnézegette, miközben, meg kell mondanunk, kiöltötte a nyelvét. Miközben a lépcsőt söprögette, megmegállt és így maradt mozdulatlanul, megfeledkezett a seprőjéről és az egész világegyetemről; belemerült ennek a csillagnak a szemléletébe, amely a zsebe mélyén szikrázott.

Ép így merengett, mikor Thénardierné odalépett hozzá.

A férje utasítására ő ment a lányért. Hallatlan dolog, nem verte meg, és még csak meg sem szidta.

— Cosette, — mondta majdnem szeliden, — gyere gyorsan . . .

A következő pillanatban Cosette belépett az alacsony szobába.

Az idegen felvette a magával hozott csomagot és kibontotta. Ebben a csomagban volt egy kis gyapjúruha, kötény, meleg kabát, szoknya, kendő, gyapjúharisnya, cipő, teljes ruházat egy nyolcéves kislánynak. Mind fekete volt.

— Gyermekem, — szólt a férfi, — fogd ezt és öltözz át gyorsan.

Már fényes nappal volt, mikor Montfermeilnek azok a lakosai, akik éppen kinyitották az ajtaikat, láttak végigmenni a rue de Paris-n egy szegényesen öltözött öreget, amint kézenfogva vezetett egy gyászruhás kislányt, aki hatalmas rózsaszínruhás babát vitt a karjában. Livry irányába mentek.

A mi emberünk volt és Cosette.

A férfit senki sem ismerte; és Cosette-et is sokan nem ismerték fel, mivel már nem volt rongyokban.

Cosette elment. Kivel? Nem tudta. Hová? Nem tudta. Csak annyit tudott, hogy maga mögött hagyta a Thénardier-kocsmát. Senkinek nem jutott eszébe, hogy búcsút mondjon neki, neki sem jutott eszébe, hogy elbúcsúzzék valakitől. Gyülölten és gyűlölettel szívében távozott ebből a házból.

Szegény gyenge teremtés, akinek a szívét eddig a pillanatig mindig csak gyötörték!

Cosette komolyan ment, tágra nyitotta nagy szemét és az eget bámulta. Louis d'or-ját az új kötényе zsebébe tette. Néha-néha lehajolt és egy-egy pillantást vetett rá, aztán az öreget nézegette. Olyasvalamit érzett, mintha a jó Isten volna mellette.

X. Aki sokat markol, keveset fog.

Thénardierné szokása szerint férjére bízta a cselekvést. Nagy eseményeket várt. Mikor a férfi és Cosette eltávozott, Thénardier várt, míg egy jó negyedóra elmúlik, aztán félrevonta feleségét és megmutatta neki az ezerötszáz frankot.

— Ez az egész! — csattant fel az asszony.

Házasságuk kezdete óta ezúttal elsőízben történt, hogy bírálni merészelte férjének valami cselekedetét.

Az ütés talált.

— Csakugyan, igazad van, — mondta a férje, — hülye vagyok. Add a kalapomat.

Összehajtogatta a három bankjegyet, zsebrevágta és nagy sietve kiment, de tévedett és először jobbra fordult. Néhány szomszéd, akitől kérdezősködött, a helyes nyomra terelte: a Pacsirtát és azt a férfit Livry irányában látták menni. Követte ezt az útbaigazítást, jól kilépett és magában beszélgetett:

— Ez az ember nyilván sárga ruhába öltözött millió, én pedig marha vagyok. Először húsz sout adott, aztán öt frankot, aztán ötven frankot, aztán ezerötszáz frankot mindig csak úgy könnyedén. Adott volna tizenötezer frankot is. De én fülön fogom.

És aztán ez a ruhacsomag, amelyet előre elkészített a kislánynak, mindez nagyon különös volt; bizonyosan sok titok lappang e mögött. Az ember nem engedi ki a markából a titkokat, ha egyszer megfogta. A gazdag emberek titkai arannyal telitett szivacsok; csak érteni kell a kifacsarásukhoz. Efféle gondolatok kóválygottak az agyvelejében. — Marha vagyok, — állapította meg.

Ha ember kiér Montfermeilből és eljutott a Livrybe vezető út kanyarulatához, a fensíkon messze ellát az

országuton. Mikor ideérkezett, úgy számított, hogy itt okvetlenül észreveszi a férfit és a kis lányt. Elnézett olyan messzire, ameddig csak szeme elért, de semmit sem látott. Megint kérdezősködött. Közben azonban időt vesztett. Az utasok azt mondták neki, hogy a férfi és a gyermek, akiket keres, betértek az erdőbe Gagny felé. Sietve megindult ebben az irányban.

Jókora egérútjuk volt előtte, de a gyerek lassan megy, ő pedig gyorsan ment. És aztán nagyon jól ismerte a vidéket.

Egyszer csak megállt és a homlokára csapott, mint mikor valaki valami fontos dologról megfeledkezett és már-már visszafordult.

— El kellett volna hoznom a puskámat! — mondta magában.

Thénardier egyike volt azoknak a kettős jellemeknek, amelyek néha itt járnak közöttünk, nem is tudunk róluk, és eltűnnek, anélkül, hogy megismertük volna őket, mert a sors csak az egyik oldalukat mutatta meg. Sok embernek az a sorsa, hogy így félig elmerülten él. Nyugodt és egyszerű helyzetben Thénardierben minden megvolt, ami ahhoz kellett, hogy valaki olyasminek lássék — nem mondjuk, hogy olyasmi is legyen — amit tisztességes kereskedőnek, jó polgárnak szoktak nevezni. Egyuttal, bizonyos adott körülmények között, bizonyos megrázkódtatásokra, amelyek kifelé fordították a másik jellemét, minden megvolt benne ahhoz, hogy gonosztevő legyen. Boltos volt, akiben szörnyeteg rejtőzött. A sátán időnkint bizonyosan ott kuporgott valamelyik szögletében annak az odunak, amelyben Thénardier élt és elgyönyörködött ebben az undorító remekművében.

Pillanatnyi habozás után ezt gondolta magában:

— Ej, még kisiklanék a kezeim közül!

Folytatta az útját, rohanvást ment előre, olyan biztos arckifejezéssel, olyan finom orral, mint a róka, amely fogolycsapatot szimatol.

Csakugyan, mikor elhaladt a tavak mellett és átvágott a bellevuei út jobboldalán elterülő nagy tisztáson, mikor kitért arra a füves sétaútra, amely szinte megkerüli a dombot és amely a chellesi apátság régi vízvezetékének boltozatát takarja, az egyik bokor felett kalapot vett észre, amelyre már jó sok találgatást pazarolt. Ez annak a

férfinak a kalapja volt. A bokor nem volt magas. Thénardier megállapította, hogy a férfi és Cosette ott ülnek. A gyermeket nem lehetett látni, olyan kicsi volt, de a babájának a feje kilátszott.

Thénardier nem tévedett. A férfi leült, hogy Cosettenek valami kis pihenőt adjon. A korcsmáros megkerülte a bokrot és hirtelen felbukkant azoknak a szemei előtt, akiket keresett.

— Ezer bocsánat, uram, — mondta lihegve, — de tessék, itt az ezerötszáz frankja.

Ezzel odanyujtotta az idegennek a három bankjegyet.

A férfi felnézett.

— Mit jelent ez?

Thénardier tiszteletteljesen így válaszolt:

— Uram, ez annyit jelent, hogy visszaveszem Cosette-et.

Cosette megborzongott és odasimult a bácsihoz.

Ez szúrósan ránézett Thénardierre és minden szótagot jól megnyomva, így felelt neki:

— Ön visz-sza-ve-szi Cosette-et?

— Igen, uram, visszaveszem. Mindjárt megmondom. Meggondoltam a dolgot. Tulajdonképpen nincs is jogom odaadni önnek. Becsületes ember vagyok, kérem. Ez a kicsi nem az enyém, hanem az anyjáé. Az anyja bízta rám, csak az anyjának adhatom vissza. Ön erre azt feleli: de az anyja meghalt. Jó. Ebben az esetben csak olyasvalakinek adhatom oda a gyermeket, aki valami írást hoz az anyjától, hogy átadhatom neki. Ez csak világos.

A férfi nem felelt, kotorászott a zsebében és Thénardier látta, hogy előtünik a pénzestárcája.

A korcsmáros örömében megremegett.

— Rendben van! — gondolta magában. — Kitartás. Meg akar vesztegetni!

Az utas, mielőtt kinyitotta volna a tárcáját, körülnézett. A hely teljesen elhagyatott volt. Egy teremtett lélek sem járt sem az erdőn, sem a völgyben. A férfi kinyitotta a tárcát és kihúzott belőle, nem egy marék bankjegyet, ahogy Thénardier várta, hanem egy egyszerű kis papirdarabot, amelyet kinyitott és nyitva odaadott a fogadósnak ezekkel a szavakkal:

— Igaza van. Olvassa!

Thénardier fogta a papirost és olvasta:

Montreuil-sur-mer, 1823 március 25.

»Thénardier úr!

Adja át Cosette-et megbizottamnak.
Minden apró adósságot megfizetünk.
Tisztelettel üdvözlöm önt.

Fantine.«

— Ismeri ezt az aláírást? — kérdezte a férfi.

Ez bizony Fantine aláírása volt. Thénardier megismerte.

Nem tudott mit mondani rá. Kettős dühös bosszúságot érzett, egyrészt amiatt, hogy le kellett mondania a remélt pénzről, másrészt amiatt, hogy alul maradt. A férfi még ennyit mondott:

— Elteheti ezt a papirost igazolásul.

Thénardier rendesen összehajtotta.

— Ez az aláírás elég jól van utánozva — dünnyögte a fogai közt. — Elvégre nem bánom!

Aztán kétségbeesett erőfeszítéssel próbálkozott.

— Uram, — mondta — rendben van. Mivelhogy ön az a megbizott. Csakhogy meg kell fizetni nekem »minden apró adósságot«.

A férfi felegyenesedett, lefujta a port foszladozó kabátujjáról, amely bepiszkolódott és ezt felelte:

— Thénardier úr, januárban az anyja úgy számított, hogy százhúsz frankkal tartozik önnek; ön februárban ötszázfrankos számlát küldött; erre kapott háromszáz frankot február végén és háromszáz frankot március elején. Azóta kilenc hónap múlt el, hónapját a kialkudott árban, tizenöt frankjával számítva, az összesen százharmincöt frank. Ön száz frankkal többet kapott. Marad harmincöt frank, ennyivel tartoznak önnek. Ép az előbb adtam önnek ezerötszáz frankot.

Thénardier olyasmit érzett, mint a farkas, mikor a csapda acélfogója megkapja és belevág.

— Ki az ördög ez az ember? — gondolta magában.

Ugy tett, mint a farkas. Megrázkódott. A vakmerősége már egyszer sikerült.

— Nemtudomkicsoda úr, — mondta határozottan és

ezúttal minden tisztelet mellőzésével — vagy ad nekem ezer tallért, vagy visszaveszem Cosette-et.

Az idegen nyugodtan ennyit mondott :

— Gyere, Cosette.

Balkezével megfogta Cosette-et és a jobbkezével felvette a botját a földről.

Thénardier észbe vette, milyen óriási a furkósbot és milyen elhagyatott ez a hely.

A férfi bement az erdőbe a gyermekkel és otthagyta a kocsmárost mozdulatlanul és szavaszegetten.

Miközben távolodtak, Thénardier vizsgálgatta széles, kissé boltozatos vállait és hatalmas ökleit.

Aztán, hogy magához tért, a szeme a maga vézna karjaira és sovány kezeire siklott. — Csakugyan nagy marha vagyok — gondolta magában — hogy nem hoztam el a puskámat, hiszen vadászatra jöttem!

Azonban a fogadós nem engedte el a zsákmányt.

— Megtudom, hogy hová megy — mondta magában. — És bizonyos távolságról követni kezdte őket. Két dolog maradt a kezében : megcsúfolásul a *Fantine* aláírású papirrongy és vigasztalásul az ezerötszáz frank.

A férfi Livry és Bondy irányába vezette Cosette-et. Lassan ment, lehorgasztott fejjel, magábamélyedten és szomorú testtartással. A tél megkopasztotta az erdőt, úgy, hogy Thénardier, bár meglehetős távolságban maradt, nem vesztette el őket szem elől. Időnkint a férfi hátrafordult és nézelődött, vajjon nem követik-e. Egyszerre csak észrevette Thénardiert. Hirtelen betért Cosette-tel egy sűrűbe, ahol mind a ketten eltünhettek. — Az istállóját! — csattant fel Thénardier. — És megkettőztette lépteit.

Az erdő olyan sűrű volt, hogy kénytelen volt közeledni hozzájuk. Az idegen, mikor a legsűrűbb helyen járt, hátrafordult. Thénardier hiába próbált elbujni az ágak közt ; akármit csinált, a férfi meglátta. A férfi nyugtalan pillantást vetett rá, aztán megcsóválta a fejét és tovább ment. A fogadós nyomába szegődött. Igy tettek meg két vagy háromszáz lépést. Egyszerre csak a férfi megint visszafordult. Észrevette a fogadóst. Ezúttal olyan komor tekintettel mérte végig, hogy Thénardier »fölöslegesnek« tartotta, hogy tovább menjen. Thénardier visszafordult.

XI. A 9430-as szám felbukkan és Cosette megnyeri a lutrin.

Jean Valjean nem halt meg.

Mikor a tengerbe esett, vagyis inkább ugrott, amint láttuk, nem volt rajta bilincs. A víz alatt elúszott egy ott horgonyzó hajó alá, amelyhez csónak volt kötözve. Ebben a csónakban sikerült megbujnia estig. Éjjel megint uszásra adta a fejét és nem messzire a Cap Bruntől partot ért. Itt, mivel pénze bőven volt, tudott ruhát szerezni magának. Akkoriban a szökött fegyencek egy Balaguier környéki csapszékben szoktak felruházkodni, ami jövedelmező iparága volt a kocsmának. Aztán Jean Valjean, mint mind ezek a szomorú szökevények, akik azt akarják, hogy a törvény és a társadalmi végzet nyomukat veszítse, titokzatos és kacskaringós körutakat tett. Először Beausset mellett Pradeauxban talált menedéket. Aztán a Hautes-Alpesban lévő Briançon melletti Grand-Villard felé vette útját. Tapogatódzó és nyugtalan menekülés volt ez, mint a vakondok útja, amelynek a tekervényeit senki sem ismeri. Később sikerült felfedezni átvonulásának egy-egy nyomát a Pireneusokban a Civrieux környéki Ainben, Acconsban, Grange-de-Doumecq nevü helységben, a chavaillesi pásztortanya közelében és Périgueux táján, Bruniesben, Chapelle-Gonaguet kerületben. Eljutott Párisba. Épp az imént láttuk Montfermeilben.

Mikor Párisba érkezett, első gondja volt, hogy gyászruhát vásároljon egy hét-nyolc éves kisleánynak, aztán hogy lakást szerezzen. Mikor ezt elintézte, elment Montfermeilbe.

Emlékszünk rá, hogy előbbi szökése után már tett egy titokzatos utazást oda, vagy a környékére, amire vonatkozólag az igazságszolgáltatásnak volt egynémely adata.

Különben halottnak hitték és ez csak sűrübbé tette azt a homályt, amelybe burkolódzott. Párisban kezébe akadt az egyik ujság, amely jelentette az esetet. Biztonságban és úgyszólván békességben érezte magát, mintha csakugyan meghalt volna.

Még annak a napnak az estéjén, amelyen Jean Valjean kiragadta Cosette-et Thénardierék karmaiból, visszatért Párisba. Sötét este érkezett oda a gyermekkel a Mon-

ceaux sorompónál. Itt kocsiba ült, amely elvitte az Esplanade de l'Observatoire-ra. Itt leszállt, kifizette a kocsist, kézenfogta Cosette-et és a koromsötétségben az Ourcine-t és a Glacière-t környező elhagyatott uccákon kettesben megindultak a boulevard de l'Hôpital irányában.

Cosette számára ez a nap furcsa volt és teli izgalmakkal; sövények mögött ettek egy kis sajtot és kenyeret, amit magányos kocsmákban vásároltak, sűrűn szálltak át egyik kocsiról a másikba, jó darab utakat gyalogszerrel tettek meg, és ő nem panaszkodott, de fáradt volt. És Jean Valjean észrevette a kezén, hogy a kislány menetközben erősebben húzza. A hátára vette; Cosette karjában szorongatta Catherinet, lehajtotta fejét Jean Valjean vállára és elaludt.

NEGYEDIK KÖNYV

A Gorbeau-ház

I. Gorbeau mester.

Negyven évvel ezelőtt a magányos sétáló, aki bemerészkedett a Salpêtrière elátkozott tájékára és a boulevardon át elment egészen a barrière d'Italie-ig, olyan vidékre érkezett, ahol — bátran el lehet mondani — vége volt Párisnak. Nem volt ez pusztaság, hiszen voltak járókelők; nem volt a mező, hiszen voltak benne házak és uccák; nem is volt város, az uccákon olyan kerékvágások voltak, mint az országutakon és felverte őket a fű; nem is volt falu, ahhoz a házak túlságosan magasak voltak. Hát mi volt? Lakott hely, ahol nem volt senki, elhagyatott hely, ahol mégis volt valaki; a nagyváros egyik boulevardja volt ez, Páris egyik uccája, éjszaka idején ijesztőbb, mint az erdő, nappal komorabb, mint a temető.

Az öreg Quartier du Marché-aux-Chevaux volt ez.

Ez a sétáló, ha ennek a Marché-aux-Chevauxnak düledező négy falán túlmerészkedett, sőt ha rászánta magát, hogy túlmegy a rue du Petit-Banquier-n, miután

jobboldalt elhagyott egy magas fallal kerített kertecskét, aztán egy rétet, amelyen cser-kazlak emelkedtek, mint óriási hód-kunyhók, aztán egy bekerített telek mellett, amely teli volt ácsolt gerendával, facsonkokkal, fűrészporral és forgáccsal, amelyeknek a tetején hatalmas kutya ugatott, aztán végigment egy düledező, hosszú fal mellett, amelyen fekete és szomorú kis kapu volt, amelyet belepett a moha, amelyet tavasszal felvert a virág, aztán pedig a legelhagyatottabb helyen elment egy omladozó szörnyű építmény előtt, amelyen nagy betűkkel ezt olvasta: HIRDETÉSEK FELRAGASZTÁSA TILLOS, ez a vakmerő sétáló akkor elért a rue des Vignes-Saint-Marcel sarkára, erre a meglehetősen ismeretlen térségre. Itt valami gyár mellett és két kertfal között abban az időben ütött-kopott ház tűnt a szemébe, amely első szempillantásra kicsinek látszott, mint valami kunyhó és amely a valóságban olyan nagy volt, mint valami templom. A keskeny oldala fordult az ucca felé; ezért látszott kisterjedelműnek. Szinte az egész ház el volt rejtve. Csak a kapu és egy ablak látszott belőle.

Ennek a háznak csak egy emelete volt.

Ha az ember alaposabban vizsgálgatta, az első részlet, ami a szemébe ötlött, az volt, hogy ez a kapu valaha legfeljebb valami odunak az ajtaja lehetett, míg ellenben ez az ablak, ha homokkő helyett terméskőbe lett volna vágva, akár valami palotának az ablaka is lehetett volna.

Ez a kapu nem volt egyéb, mint szúrágta deszkatákolmány, amelyet nagyjából tartottak össze durván ácsolt tuskókhoz hasonló gerendák. Közvetlenül valami meredek lépcsőre nyílt, amelynek magasak voltak a fokai, piszkos volt, gipszes, poros, és éppen olyan széles volt, mint a kapu, és az uccáról látszott, hogy mint valami létra nyúlik fel és tűnik el a homályban két fal között. Az alaktalan kapunyílás felett, amelyet ez a kapu zárt, keskeny zsindelyes oromzat ékeskedett, amelynek a közepébe háromszögletű lyukat vágtak, amely világítónyílás és egyúttal kémlelő-lyuk volt, ha a kapu be volt zárva. A kapu belső oldalára tintába mártott ecsettel két vonással az 52. számot mázolták fel, míg a zsindelyes oromzatra ugyanez az ecset az 50. számot kente fel; úgyhogy az ember zavarba jött. Hol vagyunk? A kapu orom azt mondja: az 50. szám alatt; a belső oldala rávágja: nem, az 52. szám

alatt. Holmiféle kifakult rongyok függönyök gyanánt lógtak ki a háromszögletű kémlelőlyukból.

Az ablak széles, elég magas volt, fel volt szerelve redőnyökkel és nagy üvegtáblákkal; csupán ezek az ablaktáblák sokfelé meg voltak sérülve és ügyesen be voltak ragasztva papirossal, ami egyúttal el is árulta a sérüléseket és a megtazult és leszakadt redőnyök nem annyira a lakókat védelmezték, mint inkább a járókelők életét fenyegették. Imitt-amott hiányoztak belőle a vízszíntes lemezek és ügyetlenül függőlegesen rászegezett deszkákkal voltak pótolva, úgy hogy az alkotmány redőny akart lenni és fatábla sült ki belőle.

Ez a csúf ajtó és ez a tisztes, bár rokkant ablak, ha így látta az ember a házon, olyan hatást tett, mint két egymástól elütő koldus, akik egymás mellett mennek, egymás oldalán lépegetnek és bár egyforma rongyokban vannak, mégis mindegyiknek más a megjelenése, mert az egyik mindig koldus volt, a másik ellenben nemes ember volt valaha.

A lépcső hatalmas épülettömbbe vezetett, amely olyan volt, mint valami fészer, amelyet házzá alakítottak. Ennek az építménynek a bélcsatornája egy hosszú folyosó volt, amelyre jobbról és balról mindenféle különböző méretű lakások nyiltak, amelyekben éppen lakni is lehetett, de inkább hasonlítottak lomtárakhoz, mint szobákhoz. Ezek a szobák a környék puszta területeire nyiltak. Mindez homályos volt, lehangoló, ólomszürke, búskomor, temetői; aszerint, hogy a tetőn vagy az ajtón voltak-e repedések, hideg fény vagy fagyos szél járta őket. Az ilyenfajta lakásoknak érdekes és festői különösségei az óriási pókok.

A kaputól balra a boulevard felé embermagasságban befalazott nyílás volt, amely négyszögletes fülkét alkotott és tele volt kövekkel, amiket az arrajáró gyermekek dobáltak bele.

Ennek az építménynek egyik részét nemrégiben lebontották. Abból, ami még ma is megvan belőle, következtetni lehet arra, hogy mi volt. Az egész mindenestül nem öregebb száz évesnél. Száz év ifjúkora a templomnak és aggkora egy háznak. Ugy látszik, hogy az ember lakása részese az élete rövidségének és Isten lakása az ő örökkévalóságának.

A levélhordók ezt a házat 50—52. számnak nevezték;

azonban a városrészben csak Gorbeau-ház néven volt ismeretes.

Mondjuk el, honnan kapta ezt a nevet.

Az apró események gyűjtői, akik anekdotákból valóságos növénygyűjteményt szárítanak össze és akik gombostűhegyre tűzdelik emlékezetükben a röpke adatokat, tudják, hogy a párisi Châteletnél a mult században, 1770 táján volt két ügyvéd, az egyiknek Corbeau (holló), a másiknak Renard (róka) volt a neve. Ezt a két nevet La Fontaine már megénekelte. Az alkalom sokkal kínálkozóbb volt, hogysem az irnokok ne nevették volna magukat halálra rajta. A törvényszéki palota folyosóin hamarosan ez a döcögősen megverselt paródia járta:

Holló mester, egy iratcsomón ülve,
Csőrében végrehajtó-végzést tartott;
Róka mester, e szagra ráehülve,
Körülbelül ilyenformán szavalt ott:
Ej, jónapot . . . stb.

A két derék ügyvédnek kellemetlen volt ez a tréfálkozás, sértette a tekintélyüket a hátuk mögött felharsanó kacagás, ennélfogva elhatározták, hogy megszabadulnak a nevüktől és elszánták magukat, hogy a királyhoz folyamodnak. A folyamodványt éppen azon a napon adták XV. Lajos kezébe, amikor egyfelől a pápai nuncius, másfelől La Roche-Aymon hódolattal letérdelt és őfelsége jelenlétében mindegyike felhúzott egy-egy papucsot Du Barry asszony meztelen lábára, aki ép felkelt az ágyából. A király, aki kacagott, ettől tovább kacagott, a két egyházfejedelemről vídáman áttért a két ügyvédre és a derék pervesztőknek elengedte, vagy legalább is majdnem elengedte a nevüket. A király megengedte Corbeau mesternek, hogy nevének kezdőbetűjéhez egy farkat biggyesszen és Gorbeaunak nevezze magát. Renard mester nem volt ilyen szerencsés, ő csak arra kapott engedélyt, hogy egy P betűt illeszthet a neve elé és a Prenard nevet használhatja, úgy hogy az új neve alig különbözött az előbbitől.

Nos, a környékbeli hagyomány szerint ez a Gorbeau mester volt a tulajdonosa a boulevard de l'Hôpital 50—52. számú épületének. Ő csináltatta a monumentális ablakot is.

Ezért kapta ez az építmény a Gorbeau-ház nevet.

Szemben az 50—52. számmal a boulevard fái között egy háromnegyedrészben kiszáradt nagy szilfa áll; majdnem szemben nyilik a rue de la Barrière des Gobelins, olyan ucca, amelyben akkor nem voltak házak, nem volt kövezve, csenevész fákkal volt beültetve, füves vagy sáros volt az évszak szerint és merőlegesen torkollott bele Páris körfalába. Időnkint vitriolszag böffent ki valamelyik szomszédos gyár tetején.

A sorompó egészen közel volt. 1823-ban még megvolt a körfal.

Maga ez a sorompó gyászos képeket vetített a lélekbe. Ezen át vezetett az út a Bicêtrebe. A császárság és a restauráció alatt itt jöttek be Párisba a halálraitéltek a kivégzésük előtti napon. Itt történt 1829 körül a »Barrière de Fontainebleau«-ról elnevezett titokzatos orgyilkosság, amelynek elkövetőit az igazságügyi hatóságok nem tudták kinyomozni, — gyászos probléma ez, amelyet máig sem derítettek fel, szörnyű, megfejtetlen talány. Néhány lépéssel odébb ott van az ember a végzetes rue Croulebarbeban, ahol Ulbach leszúrta az ivryi pásztorleányt, mennydörgés zajában, mint valami melodrámában. Még néhány lépés és eléri az ember a barrière Saint-Jacques átkozott csonka szilfáit, azt a köpönyeget, amellyel a filantrópok takargatták a vesztőhelyet, a boltos- és nyárspolgártársadalomnak ezt a nyomorúságos és gyalázatos place de Grèvejét, amely visszariadt a halálbüntetéstől, de nem merte sem egy fenséges mozdulattal eltörölni, sem nyilt sisakkal fentartani.

Harminchét évvel ezelőtt a place Saint-Jacques kivételével, amelyen mintegy átok ült, és amely mindig szörnyűséges volt, ennek a komor boulevardnak talán legkomorabb pontja az a tájék volt, amely ma sem valami vonzó, amelyen az 50—52. számú építményt láttuk.

Polgárházak csak huszonöt évvel később kezdtek ezen a tájon feltünedezni. Komor egy hely volt ez. Azok a gyászos gondolatok, amelyek itt megragadták az embert, eszébe juttatták, hogy a Salpêtrière és a Bicêtre között van, — az előbbinek iderévlett a kupolája, a másiknak itt volt a sorompója, — vagyis az asszonyi őrültség és a férfiőrültség között. Ameddig csak a szem ellátott, csupa vágóhíd látszott, a körfal és szórványosan egy-egy gyár homlokzata, ame-

lyek olyanok voltak, mint a kaszárnyák vagy a zárdák; mindenütt viskók és törmelék, ódon fekete falak, mint a gyászlepel és új fehér falak, mint a szemfedő; mindenütt párhuzamos fasorok, nyilegyenes falak, izléstelen építmények, hosszú, hideg vonalak és a derékszögek gyászos szomorúsága. A területen semmi egyenetlenség, semmi építészeti szeszély, semmi hajlás. Fagyos, szabályos, csúf együttes volt ez. Semmi sem szorongatja a szivet úgy, mint a szimmetria. A szimmetria az unalom, az unalom pedig a gyásznak az alapja. A kétségbeesés ásítása. El lehet képzelni valami rettenetesebb dolgot is a pokolnál, ahol szenved az ember: ez az a pokol, amelyben az ember unatkozik. Ha volna ilyen pokol, akkor a boulevard de l'Hôpitalnak ez a darabja a főuccája lehetne.

Mindazonáltal alkonyatkor, mikor a világosság eltünik, különösen télen, abban az órában, mikor az alkonyati szél letépi a szilfákról utolsó elsárgult leveleiket is, mikor a sötétség mély és csillagtalan, vagy mikor a hold és a szél lyukakat szaggat a felhőkben, ez a boulevard egyszerre csak rémületessé válik. Az egyenes vonalak eltünnek és belevesznek a sötétségbe, mint a végtelenség töredékei. A járókelő nem állhatja meg, hogy ne gondoljon arra a megszámlálhatatlan kivégzésre, amelyeknek hagyománya ehhez a helyhez füződik. Ennek a környéknek a magányosságában, ahol annyi gonosztettet követtek el, van valami hátborzongató. Az ember mintha csapdákat sejtene ebben a sötétségben, az árnyéknak minden bizonytalan alakja gyanúsnak rémlik és a hosszú, négyszegletes mélyedések, amelyeket két-két fa között észre lehet venni, sírgödröknek tünnek. Ez nappal csúf volt; este gyászos; éjszaka komor.

Nyáron szürkületkor feltünt imitt-amott egy-egy vénasszony, akik ott üldögéltek a szilfák tövében az esőtől korhadó padokon. Ezek a jó öregek többnyire koldusasszonyok voltak.

Különben ez a városrész, amelynek inkább elavult, mint ódon volt a jellege, már akkor kezdett átalakulni. Ez idő óta sietnie kellett annak, aki még látni akarta. Minden nap eltünt valami részlete ennek az egésznek. Ma, husz év multán az orleansi vasút állomása van itt a régi városrész oldalában és átalakítja azt. Ahol csak valamely főváros szélén vasut-állomást emelnek, az egy

külvárosnak a halálát s egy városnak a születését jelenti. Ugy tűnik, hogy a népek mozgásának e nagy középpontjai körül, ezeknek a hatalmas gépeknek a dübörgésében, a civilizáció e szörnyű lovainak a zihálásában, amelyek szenet esznek és tüzet okádnak, a csirákkal teli föld megremeg és megnyílik, hogy elnyelje az emberek régi lakásait és újakat fakasszon. Az ódon házak összeomlanak, uj házak emelkednek.

Mióta az orleansi vasút állomása benyomult a Salpêtrière területére, azóta az ósdi keskeny uccák, amelyek a Saint-Victor sáncok és a Jardin des Plantes szomszédságában vannak, megrendülnek, mert vadul végtatnak át rajtuk napjában háromszor vagy négyszer a gyorskocsik, a bérkocsik és az omnibuszok hullámai, amelyek bizonyos idő mulva szétnyomják jobbra és balra a házakat; mert vannak furcsán hangzó dolgok, amelyek rideg valóságok és valamint igaz az a megjegyzés, hogy a nagy városokban a nap élteti és növeli a házak déli oldalát, bizonyos az is, hogy a sűrű kocsiközlekedés tágítja az uccákat. Az uj élet jelei nyilvánvalók. Ebben az ósdi vidékies városrészben, a legvadabb zúgokban, megjelenik a kövezet, a járdák kúsznak és nyúlnak, még ott is, ahol még járókelők sincsenek. Egy reggelen, emlékezetes reggel volt az, 1845. juliusában, egyszerre csak ott látták füstölögni az aszfaltos fekete üstöket; elmondhatjuk, hogy ezen a napon a civilizáció megérkezett a rue de Lourcine-re és hogy Páris bevonult a faubourg Saint-Marceauba.

II. A bagoly és a poszáta fészke.

Jean Valjean itt állt meg a Gorbeau-ház előtt. Mint a vadmadarak, ő is a legelhagyatottabb helyet választotta ki, hogy ott rakjon fészket.

Belenyúlt a mellényzsebébe, elővett valami tolvajkulcsot, kinyitotta a kaput, bement, aztán gondosan bezárta és felment a lépcsőn. Cosette-et még mindig a hátán vitte.

Ahogy fölért a lépcsőn, másik kulcsot vett ki a zsebéből, amellyel másik ajtót nyitott ki. Az a szoba, amelybe belépett és amelyet azonnal bezárt, valamiféle tágas padlásszoba volt, amelynek minden bútorzata egy földretett

matrác, egy asztal és néhány szék volt. A sarokban ott állt a fűzött kályha, amelynek még izzott a parazsa. A boulevard lámpája halványan megvilágította ezt a szegényes lakást. A végében volt egy benyiló, amelyben összecsukható ágy volt felállítva. Jean Valjean odavitte a gyermeket és letette erre az ágyra, úgy, hogy fel sem ébredt.

Tüzet csiholt és gyertyát gyújtott; mindez oda volt készítve előre az asztalra; és mint ahogy tegnap este tette, most is csak nézte Cosette-et, átszellemült tekintettel, amelyben a jóság és a gyengédség kifejezése szinte a téboly odottságig fokozódott. A kislány azzal a nyugodt bizalommal, amely a legnagyobb erőnek és a legnagyobb gyöngeségnek a jellemzője, elaludt anélkül, hogy tudta volna, kivel van és tovább aludt, anélkül, hogy tudta volna, hol van.

Jean Valjean lehajolt és megcsókolta ennek a gyermeknek a kezét.

Kilenc hónappal előbb az anyjának a kezét csókolta, aki akkor ugyancsak elaludt.

Szívét ugyanaz a fájdalmas, áhitatos, gyötrő érzés töltötte el.

Odatérdelt Cosette ágya elé.

Fényes nappal volt már és a gyermek még mindig aludt. A decemberi nap halvány sugara betűzött a padlásszoba ablakán és hosszú, sötét és világos sávokat rajzolt a mennyezetére. Egyszerre csak kövekkel rogyásig megrakott taliga ment át a boulevard kocsiútján, megrázta a házat, mint valami vihar dübörgése és alapjaiban megrengette.

— Igen, asszonyság! — kiáltott fel Cosette, amint felriadt álmából, — itt vagyok! itt vagyok!

És kiugrott az ágyból, álomban elnehezedett szempillái még félig le voltak húnyva és a szöglet felé nyujtogatta karjait.

— Ah! Istenem! a seprőm! — dadogta.

Tágra nyitotta a szemét és meglátta Jean Valjean mosolygó arcát.

— Á! nini, igaz is! — lelkendezett a gyermek. — Jó reggelt, uram.

A gyermekek azonnal szívesen veszik az örömet és a

boldogságot, mert ők maguk természetüknél fogva a megtestesült boldogság és öröm.

Cosette észrevette Catherinet az ágya végében, felkapta és játszadozás közben száz meg száz kérdéssel ostromolta Jean Valjeant. — Hol van? Nagy-e ez a Páris? Messzi van-e Thénardierné? Visszajön-e stb. stb. Egyszerre csak felkiáltott: — Milyen szép itt!

Az odú szörnyű volt, de ő szabadnak érezte magát.

— Söpörjek? — szólalt meg újra.

— Játsszál, — mondta Jean Valjean.

Igy telt el a nap. Cosettet-et nem izgatta, hogy nem ért meg semmit, kimondhatatlanul boldog volt ennek a babának és ennek a bácsinak a társaságában.

III. Két balsors boldogsággá vegyül.

Másnap virradatkor Jean Valjean megint ott volt Cosette ágyánál. Ott várakozott, mozdulatlanul és nézte, amint ébredezik.

Valami új érzés ébredezett a lelkében.

Jean Valjean sohasem szeretett. Huszonöt év óta egyedül volt a világon. Sohasem volt apa, szerető férj, barát. A fegyházban gonosz, komor, tiszta, tudatlan és vad volt. Ennek a vén fegyencnek a szíve csupa szűziesség volt. Nővére és nővérének a gyermekei csupán halvány és távoli emléket hagytak benne, amely végül is majdnem teljesen elmosódott. Minden követ megmozgatott, hogy megtalálja őket és mivel nem tudta megtalálni, elfeledte. Ilyen az emberi természet. Ifjúkorának egyéb gyengéd fellobbanásai, ha ugyan voltak ilyenek, valami mélységbe zuhantak.

Mikor meglátta Cosette-et, mikor megszerezte, elvitte és megszabadította, úgy érezte, hogy megmozdul benne valami. Minden szenvedés és minden érzés felébredt benne és erre a gyermekre áradt. Odament az ágyához, ahol aludt és reszketett mellette az örömtől; olyan szorongást érzett, mint egy anya és nem tudta mi az, mert nagyon homályos és nagyon édes dolog ez a nagy és különös megmozdulása a szívnek, mikor szeretni kezd.

Szegény öreg szűzies szív!

Csupán, mivel ötvenöt éves volt, Cosette pedig csak

nyolc, életének minden visszafojtott szerelme valami kimondhatatlan ragyogásba ömlött.

Ez volt a második hófehér látomás, amellyel találkozott. A püspök felderítette látóhatárára az erény hajnalát; Cosette felderítette a szeretet hajnalát.

Ebben a káprázatban teltek az első napok.

Maga Cosette is, szegény kis teremtés, megváltozott, tudtán kívül. Olyan kicsi volt, mikor az anyja elhagyta, hogy már nem emlékezett rá. Mint minden gyermek, valamint a szőlő fiatal kacsai, amelyek mindenbe belekapaszkodnak, ő is szeretni próbált. Nem sikerült neki. Mindenki eltaszította, Thénardierék, a gyermekeik, a többi gyermekek. Szerette a kutyát, de ez megdöglött. Ezután senkinek, semminek sem kellett. Szomorú vallomás, de már utaltunk rá, nyolc éves korában kihült a szíve. Nem az ő hibája volt, nem a képesség hiányzott belőle a szeretetre; hanem a lehetőség. Igy az első naptól fogva minden érzésével és minden gondolatával megszerette ezt az öreget. Olyasvalamit élt át, amit még sohasem érzett: a virágbaborulás élményét.

Az öreg nem volt már az ő szemében sem öreg, sem szegény. Jean Valjeant szépnek látta, mint ahogy az odut is szépnek tartotta.

Mindez a hajnalnak, a gyermekkornak, az ifjúságnak, az örömnek a hatása. A föld és az élet újságának is van része benne. Semmi sem olyan bájos, mint a boldogság szines visszfénye a padlásszobán. Valamennyiünknek a multjában van ilyen sugárzó padlásszoba.

A természet, az ötven évnyi korkülönbség, mély szakadékot vetett Jean Valjean és Cosette közé; ezt a szakadékot a végzet betemette. A végzet hirtelen egyesítette és párosította ellenállhatatlan hatalmával ezt a két gyökértelen teremtést, akik különböző korúak voltak, de egyek voltak a gyászban. Csakugyan az egyik kiegészítette a másikat. Cosette ösztöne apát keresett, mint ahogy Jean Valjean ösztöne gyermeket keresett. Amint találkoztak, egymásra találtak. Abban a titokzatos pillanatban, mikor a kezeik találkoztak, összeforrtak. Mikor ez a két lélek magára ébredt, észrevették, hogy szükségük van egymásra és szorosan összeölelkeztek.

A szavak legátfogóbb és leghatározottabb értelmében azt mondhatjuk, hogy a sír fala választotta el őket a

világtól; Jean Valjean volt az Özvegy, mint ahogy Cosette volt az Árva. Ennek a helyzetnek az eredménye lett az, hogy Jean Valjean valami mennyei módon Cosette apjává lett.

És csakugyan az a titokzatos benyomás, amelyet Cosetteben a chellesi erdő mélyén Jean Valjean keze előidézett, mikor kézenfogta a sötétben, nem volt illuzió, hanem valóság. Ennek az embernek a belépése a gyermek sorsába az Isten leszállása volt.

Különben Jean Valjean jól választotta meg a menedékhelyét. Olyan biztonságban volt itt, amelyet tökéletesnek tarthatott.

A benyilós szoba, amelyben Cosette-tel lakott, az volt, amelynek ablaka a boulevardra nyilt. Mivel ez volt a háznak egyetlen ablaka, semmiféle szomszédnak a tekintetétől nem kellett tartani, sem oldalvást, sem szemben.

Az 50—52. számu ház földszintje, afféle düledező fészer, konyhakertészek raktára volt és semmiféle összeköttetésben nem volt az emelettel. Padozat választotta el tőle, amelyen nem volt sem csapóajtó, sem lépcső, és amely mintegy a háznak rekeszizma volt. Az első emeleten, mint mondottuk, több szoba és néhány padlásszoba volt, amelyek közül csak egyetlenegyben lakott egy vénasszony, aki Jean Valjean háztartását vezette. A többi mind lakatlan volt.

Ez az öregasszony, aki a *főbérlő* díszes nevét viselte és aki a valóságban a házmesteri teendőket végezte, ez adta bérbe neki ezt a szobát karácsony napján. Tőkepénzesnek mondotta magát előtte, aki tönkrement a spanyol értékpapirokon és aki most idejön lakni az unokájával. Hat hónapot előre kifizetett és megbízta az öregasszonyt, hogy butorozza be a szobát és a benyilót, úgy, amint láttuk. Ez a derék asszony rakott tüzet és készített elő mindent megérkezésük estéjén.

Múltak a hetek. A két ember ebben a nyomorúságos oduban boldog életet élt.

Cosette virradat óta nevetgélt, csacsogott, dalolt. A gyermekek is dalolnak reggelente, mint a madarak.

Néha megtörtént, hogy Jean Valjean megfogta vörös és fagytól repedezett kis kezét és megcsókolta. A veréshez szokott szegény gyermek nem tudta, hogy mit jelent ez és szégyenkezve állt odébb.

Egy-egy pillanatra elkomolyodott és elnézte kis fekete ruháját. Cosette már nem volt rongyokban, gyászruhát viselt. Kikerült a nyomorúságból és belépett az életbe.

Jean Valjean elkezdte tanítgatni az olvasásra. Néha, mikor a gyerekkel olvastatott, elgondolkozott, hogy a fegyházban azzal a szándékkal tanult meg olvasni, hogy gonoszat cselekedjék. Ez a szándék most arra módosult, hogy olvasni tanított egy gyermeket. Ilyenkor a vén gályarab elmosolyodott, az angyalok mélázó mosolyával.

Felsőbb elrendelést érzett ebben, valakinek az akaratát, aki nem ember és révedezésbe mélyedt. A jó gondolatoknak is megvannak a mélységei, mint a gonoszaknak.

Jean Valjeannak úgyszólván egész életét az töltötte be, hogy olvasni tanította Cosette-et és játszani engedte. És aztán beszélt neki az anyjáról és megtanította imádkozni.

A kislány így hívta : *apám* és nem tudta más nevét.

Órákat töltött azzal, hogy elnézte, amint öltözteti és vetkőzteti babáját és elhallgatta a csacsogását. Innentúl az élet csupa érdekességnek tűnt neki, az embereket jóknak és igazaknak látta, lelke mélyén már nem tett senkinek szemrehányást, semmi okát sem látta annak, hogy miért ne érjen most már késő aggkort, hogy ez a gyermek szereti. Ugy látta, hogy egész jövendőjét beragyogja Cosette, mint valami elbűvölő fényesség. Még a legjobb emberek sem mentek valami önző gondolattól. Egy-egy pillanatban bizonyos örömmel gondolt arra, hogy a kislány csúnya.

Ez csak egyéni vélemény, de hogy egészen őszinték legyünk, azon a ponton, ahol Jean Valjean volt, mikor szeretni kezdte Cosette-et, nem hisszük, hogy ne lett volna szüksége erre a serkentésre, hogy megmaradjon állhatatosan a jó úton. Uj szempontból látta az emberek gonoszságát és a társadalom nyomorúságát, tökéletlen szempontból, amely végzetesen csak egyik oldalát mutatta az igazságnak, mert a nő sorsát Fantine-ban testesítette meg, az állami hatóságot Javert személyében ; visszament a fegyházba, ezúttal azért, mert jót cselekedett ; uj keserűségek itatták át ; ujra elfogta az undor és a kimerültség ; magának a püspöknek az emléke is majdnem elhomályosult egy-egy pillanatban, csak azért, hogy később annál ragyogóbban és diadalmasabban támadjon

fel ujra ; de végre ez a szent emlék is halványodott. Ki tudja, vajjon Jean Valjean nem volt-e azon a ponton, hogy elveszíti bátorságát és visszasüllyed? Szeretett és ebből erőt merített. Ő jaj ! ő is épp oly ingatag volt, mint Cosette. Ő támogatta a kislányt és az erősítette őt. Az ő jóvoltából megindulhatott a gyermek az életben ; a gyermek jóvoltából tovább haladhatott ő az erény útján. Ő volt a támogatója ennek a gyermeknek és a gyermek volt az ő támasztéka. Ó kifürkészhetetlen és isteni titokzatossága a végzet egyensúlyainak !

IV. A főbérlő megfigyelései.

Jean Valjean volt olyan óvatos, hogy nappal sohasem ment ki. Minden este alkonyatkor sétált egy vagy két órát, néha egyedül, gyakran Cosette-tel, kereste a boulevard legelhagyatottabb mellékuccáit, vagy mikor besötétedett, bement egy-egy templomba. Szivesen járt a Saint-Médardba, amely a legközelebbi templom. Cosette, ha otthon hagyta, az öreg asszonnyal maradt, de a gyermeknek az volt az öröme, ha együtt mehetett az öreggel. Ha egy órát vele tölthetett, annak jobban örült, mint a Catherine-nel élvezett legbűbájosabb együttlétnek. Kézenfogva vezette a leányt és kedvesen elbeszélgetett vele.

Kiderült, hogy Cosette nagyon jókedvű teremtés.

Az öregasszony takarított és főzött és eljárt bevásárolni.

Mindig égett a szobában egy kis tűz, takarékosan éltek, de úgy, mint szűkös viszonyok közt lévő emberek. Jean Valjean semmit sem változtatott az eredeti bútorzaton ; csupán a Cosette fülkéjébe nyiló üveges ajtó helyébe tétetett faajtót.

Még mindig a sárga kabátot, a fekete nadrágot és a viharvert kalapot viselte. Az uccán koldusnak nézték. Nem egyszer megtörtént, hogy jámbor asszonyok utána fordultak és egy sout nyomtak a markába. Jean Valjean elfogadta a sout és alázatosan megköszönte. Ugyancsak gyakran megtörtént, hogy találkozott egy-egy nyomorulttal, aki alamizsnát kért tőle ; ilyenkor körülnézett, hogy nem látja-e valaki, lopva közeledett a szerencsétlenhez és a kezébe nyomott egy pénzdarabot, gyakran ezüst

pénzt és gyorsan tovább ment. Ez bizonyos kellemetlenségekkel járt. Kezdték a városrészben az *adakozó koldus* néven emlegetni.

Az öreg főbérlő, ez a rosszmájú teremtés, aki feneketlen irígységgel leste embertársait, sokat figyelte Jean Valjeant, anélkül, hogy ez észrevette volna. Nagyot hallott és emiatt fecsegő volt. A multjából két foga maradt, egyik fent, másik lent, ezeket szünteleniil egymáshoz csattogtatta. Kérdésekkel ostromolta Cosette-et, aki mivel semmit sem tudott, nem tudott neki egyebet mondani, csak annyit, hogy Montfermeilből jött. Egy reggel ez a vén vizsla észrevette, hogy Jean Valjean olyan arccal, amely a nénike szemében különösnek tűnt, bement a ház egyik lakatlan szobájába. Utána lopódzkodott, mint egy vén macska és az ajtóhasadékon át, melyen keresztül jól látta, ugy hogy az őt nem láthatta, megfigyelte. Jean Valjean, bizonyosan fokozott óvatosságból, hátat fordított ennek az ajtónak. A vénasszony látta, hogy a zsebébe nyúl és valami tokot, ollót és cérnát vesz ki belőle, aztán felfejti a kabátja egyik szárnyának bélését s a nyilásból kihúz valami sárgás papirdarabot, amelyet kinyitott. A vénasszony rémülten ismert rá, hogy ezerfrankos. Ez a második vagy harmadik ezerfrankos volt, amit világéletében látott. Riadtan futott el.

Valamivel később Jean Valjean odalépett hozzá és megkérte, hogy menjen el felváltani ezt az ezerfrankost és megjegyezte, hogy ez a félévi járadéka, amit tegnap este vett fel. — Hol ? gondolta magában a vénasszony. Csak este hatkor ment ki és ilyenkor az állampénztár egészen bizonyosan nincs már nyitva. A vénasszony elment felváltani a bankjegyet és találgatásokba mélyedt. Ez az ezerfrankos bankjegy, amelyet magyarázgatott és megszaporított, sorozatos riadt nyelvelést idézett elő a rue des Vignes-Saint-Marcel nénikéi között.

Valamelyik rákövetkező napon történt, hogy Jean Valjean ujjasában fát vágott a folyosón. A vénasszony bent volt a szobában és takarított. Egyedül volt, mert Cosette egészen belemerült a favágás bámulásába és ekkor a vénasszony meglátta a kabátot, amely egy szegre volt akasztva és szemügyre vette ; a bélése megint be volt varrva. A jó asszony figyelmesen végigtapogatta és mintha

a szárnyaiban és az ujjaiban vastag papirosréteget érzett volna. Bizonyosan ezek is ezerfrankos bankjegyek!

Ezenfelül azt is észrevette, hogy a zsebeiben mindenféle holmi van, nem csupán tű, olló és cérna, amit már mind látott, hanem egy nagy tárca, egy hatalmas bicska és, gyanús dolog, több különböző színű paróka. Ennek a kabátnak minden zsebe mintha valamiféle szükségraktár lett volna előre nem látott esetekre.

Igy érték meg a ház lakói a tél utolsó napjait.

V. A földreesett ötfrankos visszhangot ver.

Volt a Saint-Médard közelében egy koldus, aki ott görnyedt egy betemetett közkútnak a kávájánál és akinek Jean Valjean szivesen adott alamizsnát. Nem igen ment el ez ember előtt ugy, hogy ne adott volna neki néhány sout. Néha beszélgetett is vele. Ennek a koldusnak az irigyei azt rebesgették, hogy a *rendőrség embere*. Hetvenötéves vén templomszolga volt ez az ember, aki szakadatlanul imádságokat mormolt.

Egy este, mikor Jean Valjean erre ment és Cosette nem volt vele, meglátta a koldust rendes helyén a lámpa alatt, amelyet éppen meggyujtottak. Ez az ember szokása szerint mintha most is imádkozott volna és egészen meggörnyedt. Jean Valjean odament hozzá és kezébe nyomta a rendes alamisznáját. A koldus hirtelen felnézett, mereven Jean Valjeanra szegezte a szemét, aztán gyorsan leszegte a fejét. Ez a mozdulat olyan volt, mint valami villámlás. Jean Valjean megremegett belé. Ugy tűnt neki, hogy a lámpa fényében nem az öreg templomszolga nyugodt és jámbor arcát látta, hanem valami rémitő és jól ismert ábrázatot. Olyan hatást tett rá, mintha az ember a sötétben hirtelen szemtől-szembe találná magát egy tigrissel. Rémülten és dermedten tántorodott hátra, nem mert sem lélegzeni, sem beszélni, sem ott maradni, sem menekülni, csak nézte a koldust, aki lehorgasztotta a fejét, amelyen ütött-kopott kalap volt és mintha már nem is tudta volna, hogy ő itt van. Ebben a furcsa pillanatban valami ösztön, talán az önfentartás titokzatos ösztöne arra birta Jean Valjeant, hogy egy szót se szóljon. A koldusnak ugyanolyan volt az alakja, ugyanolyanok

a rongyai, ugyanolyan az egész külseje, mint máskor. Ugyan!... mondta magában Jean Valjean, bolond vagyok! álmodom! lehetetlen! — És mélyen felzaklatva tért haza.

Alig merte önmagának is megvallani, hogy ez az arc, amelyet mintha felismert volna, Javert arca volt.

Éjjel elgondolkodott rajta és sajnálta, hogy nem intézett kérdést ehhez az emberhez, hogy arra kényszerítse, hogy még egyszer felvesse a fejét.

Másnap alkonyatkor megint odament. A koldus ott volt a helyén. — Jó napot, bácsikám, — mondta elszántan Jean Valjean és egy sout adott neki. A koldus felnézett és siránkozó hangon felelte: — Köszönöm, drága jó uram. Ez bizony az öreg templomszolga volt.

Jean Valjean úgy érezte, hogy tökéletesen megnyugodott. Elnevette magát. — Hogy az ördögbe néztem Javertnek? gondolta magában. Hát talán hályog van már a szememen? — Többet nem gondolt vele.

Néhány nap múlva, esti nyolc óra lehetett, a szobájában volt és hangosan olvastatott Cosette-tel, amikor hallotta, hogy a ház kapuja nyílik, majd bezárul. Ez szeget ütött a fejébe. A vénasszony, aki egyedül lakott rajtuk kívül a házban, mihelyt besötétedett, mindjárt lefeküdt, hogy ne kelljen gyertyát égetnie. Jean Valjean intett Cosette-nek, hogy hallgasson el. Hallotta, hogy valaki felfelé jön a lépcsőn. Tulajdonképpen lehetett a vénasszony is, aki talán rosszul érezte magát és a patikába ment. Jean Valjean hallgatódzott. A lépés súlyosan döngött és férfilépésnek hangzott; de a vénasszony nagy cipőkben járt és semmi sem hasonlít úgy a férfilépéshez, mint egy vénasszony járása. Jean Valjean mégis elfújta a gyertyát.

Aludni küldte Cosette-et és halkan odaszólt neki: — Feküdj le csendben; és miközben homlokon csókolta, a lépések megálltak. Jean Valjean csendben maradt, mozdulatlanul, háttal az ajtónak, ott ült a széken, meg sem moccant, még a lélekzetét is visszafojtotta a sötétben. Jó idő telt el így, aztán hogy semmit sem hallott, nesztelenül megfordult és mikor a szobája ajtajára esett a tekintete, világosság szűrődött a szemébe a kulcslyukon át. Ez a világosság úgy ragyogott az ajtó és a fal feketeségében, mint valami komor csillag. Világos, hogy valaki volt ott, gyertyával a kezében és hallgatódzott.

Néhány pillanat mult így és a világosság eltűnt. Csakhogy most nem hallott semmiféle lépést, amiből arra következtetett, hogy az, aki az ajtóban hallgatódzott, lehúzta a cipőjét.

Jean Valjean ruhástul az ágyra vetette magát és egész éjjel nem tudta lehunyni a szemét.

Virradatkor, mikor a fáradtságtól elszenderedett, arra ébredt, hogy valami ajtó csikordul, amely a folyosó végén valamelyik padlásszobában nyílt, aztán ugyanazt a férfilépést hallotta, amely tegnap este felfelé jött a lépcsőn. A léptek közeledtek. Felugrott az ágyáról és szemét a kulcslyukhoz szorította, amely elég nagy volt, abban a reményben, hogy meglátja, amint elhalad előtte az a bizonyos valaki, aki éjjel bejött ebbe a házba és aki az ajtajánál hallgatódzott. Csakugyan férfi volt, aki arra ment, de ezuttal nem állt meg Jean Valjean szobája előtt. A folyosó még sokkal sötétebb volt, hogysem felismerhette volna az arcát; de mikor a ferfi a lépcsőhöz ért, a külső világosságnak egy sugara kirajzolta körvonalait és Jean Valjean világosan látta a hátát. Magas termetű férfi volt, hosszú kabátban, a hóna alatt fütykös. Javert félelmetes alakja volt ez.

Jean Valjean megpróbálhatta volna, hogy megnézze a boulevardra nyiló ablakon át. De ezt az ablakot ki kellett volna nyitni és ő nem merte.

Nyilvánvaló volt, hogy ez a férfi kulccsal jött be, mintha haza ment volna. Ki adta neki ezt a kulcsot? Mit jelent ez?

Reggel hét órakor, mikor a vénasszony bejött takarítani, Jean Valjean szúrósan szemügyre vette, de nem kérdezett tőle semmit. A vénasszony olyan volt, mint rendesen.

Söprögetés közben megszólalt:

— Uraságod talán hallotta, hogy valaki bejött az éjjel.

Ilyen időtájban és ezen a boulevardon esti nyolc óra a legfeketébb éjszakának számított.

— Csakugyan, igaz is, — felelte a legtermészetesebb hangon. — Ugyan ki volt?

— Az új bérlő, — felelt a vénasszony, — aki itt lakik a házban.

— És mi a neve?

— Bizony már nem tudom. Dumont vagy Daumont úr. Ilyesféle neve van.

— És ki ez a Dumont úr?

A vénasszony ránézett apró menyétszemeivel és így felelt:

— Tőkepénzes, mint ön.

Meglehet, hogy nem volt ebben semmi célzás. Jean Valjean azonban ilyesmit érzett ki belőle.

Mikor a vénasszony kiment, tekercsbe göngyölte azt a száz frankot, amit egy szekrényben tartott és zsebre dugta. Akármilyen óvatosan végezte is ezt a műveletet, hogy senki meg ne hallja a pénz csörgését, egy száz sou-s pénzdarab kicsúszott a kezéből és zörögve végiggurult a kőpadlón.

Alkonyatkor lement és figyelmesen kikémlelt minden irányban a boulevardra. Senkit sem látott. A boulevard mintha tökéletesen kihalt volna. Igaz, hogy a fák mögött meg lehet bújni.

Visszament.

— Gyere, — mondta Cosettenek.

Kézenfogta és mind a ketten elmentek.

ÖTÖDIK KÖNYV

Éjjeli vadászat — Néma falka

I. A stratégia útvesztői.

Itt a most következő lapok és egyéb lapok kedvéért, amelyek majd később következnek, egy megjegyzést kell tennünk.

Jó néhány éve már, hogy ennek a könyvnek a szerzője, aki, sajnos, kénytelen magáról beszélni, távol él Páristól. Páris, mióta elhagyta, megváltozott. Uj város támadt, amely bizonyos tekintetben ismeretlen előtte. Mondania sem kell, hogy szereti Párist; Páris a szellemének szülővárosa. A rombolások és az építkezések következtében ifjuságának Párisa, az a Páris, amelyet áhitatosan őrzött az emlékezetében, ebben a pillanatban már a hajdani

Páris. Legyen szabad erről a Párisról úgy beszélnie, mintha még mindig megvolna. Meglehet, hogy ott, ahol a szerző ilyen szavakkal vezeti az olvasót: »Ilyen és ilyen uccában van ez és ez a ház«, ma már nincs sem ház, sem ucca. Az olvasók meggyőződhetnek róla, ha nem röstellik a fáradságot. A szerző nem ismeri az új Párist és írás közben a régi Páris lebeg szeme előtt, olyan illusióban, mely drága neki. Édes így elábrándoznia azon, hogy van mögötte valami abból, amit látott, mikor a szülőföldjén volt és ami nem tűnt el egészen. Ha az ember a szülőföldjén él, úgy képzeli, hogy ezek az uccák közömbösek előtte, hogy ezek az ablakok, ezek a tetők és ezek a kapuk nem jelentenek számára semmit, hogy ezek a falak számára idegenek, hogy ezek a fák akármilyen fák, hogy ezek a házak, amelyekbe nem lép be, nem érdeklik, hogy ez a kövezet, amelyen jár, csupán csak kő. Később, ha az ember már nincs ott, ráébred, hogy ezek az uccák drágák neki, hogy ezek a tetők, ezek az ablakok és ezek a kapuk hiányoznak neki, hogy ezek a falak nélkülözhetetlenek, hogy ezek a fák a szívéhez nőttek, hogy azokba a házakba, amelyekbe nem lép be, mindennap belép, és hogy a lelkéből, a véréből és a szivéből ott hagyott valamit azon a kövezeten. Mindazokon a helyeken, amelyeket már nem lát az ember, amelyeket talán soha többé nem fog látni és amelyeknek megőrizte az emlékét, valami fájdalmas bűbáj árad el, valami látomás búskomorságával bukkannak fel az emlékezetünkben, a szent földet villantják fel előttünk és úgyszólván Franciaország alakját öltik magukra; és szeretjük őket és idézzük őket, úgy, amilyenek voltak és úgy, amilyenek és megmakacsoljuk magunkat bennük és nem akarunk semmit változtatni rajtuk, mert a szülőföldünk arcát úgy őrizzük, mint az anyánk arcát.

Legyen szabad tehát jelenben beszélnünk a multról. Ennek előrebocsátása után kérjük az olvasót, hogy ne feledkezzék meg róla és folytatjuk.

Jean Valjean azonnal letért a boulevardról és elmerült az uccákban, olyan zegzúgos vonalakban ment, ahogy csak tudott, néha-néha hirtelen visszatért oda, ahol már járt, hogy megbizonyosodjék, vajjon nincsenek-e a nyomában.

Igy ravaszkodik az üldözött szarvas. Olyan területen, ahol a lábnyom megmarad, ennek a ravaszkodásnak egye-

beken kívül megvan az az előnye, hogy megtéveszti a vadászokat és a kutyákat a mindenféle lábnyom. Vadásznyelven ezt úgy hivják, hogy *téves hajtás.*

Teliholdas éjszaka volt. Jean Valjean nem haragudott érte. A hold, amely még nagyon alacsonyan járt az égen, az uccákat nagy árnyék- és fénymezőkre osztotta. Jean Valjean a házak és a falak mentén sompolyoghatott a sötét oldalon és megfigyelhette a világos oldalt. Talán nem gondolta meg eléggé, hogy így nem látja a sötét oldalt. Mégis, abban a rengeteg elhagyott uccában, amelyek a rue de Poliveaut környezik, bizonyosra vette, hogy senki sem jön utána.

Cosette csak ment mellette és nem kérdezősködött. Élete előbbi hat évének szenvedései valami közömbösséget vegyítettek a jellemébe. Különben, és erre a megjegyzésre még nem egy alkalommal vissza fogunk térni, hozzá volt szokva, maga sem tudta, miért, az öreg ember különcködéseihez és a sors furcsaságaihoz. És aztán biztonságban érezte magát, mert vele volt.

Ép úgy, mint Cosette, Jean Valjean sem tudta, hogy hova megy. Istenre bizta magát, mint ahogy a kislány őreá. Ugy tünt neki, hogy ő is olyasvalakit fog kézen, aki nagyobb nálánál; úgy hitte, hogy valami láthatatlan lényt érez, aki vezeti. Egyébként nem volt semmi megállapodott gondolata, semmi terve, semmi elhatározása. Még affelől sem volt tökéletesen bizonyos, hogy Javert volt-e az illető és aztán lehetett Javert is, anélkül, hogy tudta volna, hogy ő Jean Valjean. Nem volt-e álruhában? Nem hitték-e holtnak? Mégis néhány nap óta furcsa dolgok történtek. Ez éppen elég volt neki. Elhatározta, hogy többé nem tér vissza a Gorbeau-házba. Mint a tanyájáról felvert vad, keresett egy odut, ahol megbujhatik addig, mig olyant talál, amelyben ellakhatik.

Jean Valjean számtalanszor ide-oda kanyargott a Quartier Mouffetard útvesztőjében, amely ilyenkor már aludt, mintha még mindig ránehezedett volna a középkori fegyelem és a hazatérésre, tűzkioltásra, gyertyaelfuvásra intő estharangszó; különféle változatokban, ügyes stratégiával párosítgatta a rue Censiert a rue Copeauval, a rue du Battoir-Saint-Victort a rue du Puits-l'Ermite-tel. Van arrafelé elég szállás, de ő nem ment be, mert egyiket

sem gondolta megfelelőnek. Ezenfelül bizonyos volt benne, hogy ha véletlenül üldözték is, már nyomát vesztették.

Mikor a Saint-Étienne du Mont órája tizenegyet ütött, átment a rue de Pontoise-on, a 14. szám alatt lévő rendőrbiztosi hivatal előtt. Néhány pillanattal később ösztöne — erről már fentebb szóltunk — arra kényszerítette, hogy hátrafordúljon. Ebben a pillanatban a rendőrbiztosi hivatal lámpájának fényénél, amely rájuk világított, világosan látott három embert, akik nyomon követték, amint egymás után átmentek a lámpa alatt az ucca sötét oldalára. A három ember egyike a rendőrbiztosi hivatal épületének kapualjába ment be. Határozottan gyanusnak tűnt előtte az, amelyik az élükön haladt.

— Gyere gyermekem, — mondta Cosette-nek és nagysietve elhagyta a rue de Pontoiset.

Kerülőt tett, megkerülte a Passage des Patriarches-ot, amely, mivel később járt az idő, be volt zárva, átvágott a rue-de l'Épée-de-Bois-n és a rue de l'Arbalète-en és elmerült a rue des Postes-ban.

Ott, ahol ma a Collège Rollin áll, van egy tér, amelybe a rue Neuve-Sainte-Geneviève torkollik.

(Magától értetődik, hogy a rue Neuve-Sainte-Geneviève régi ucca és még tiz évenkint egyszer sem megy át postakocsi a rue des Postes-on. Ebben a rue des Postesban a tizenharmadik században fazekasok laktak és eredeti neve rue des Pots volt.)

A hold élénken megvilágította ezt a teret. Jean Valjean behuzódott egy kapumélyedésbe, mert úgy számított, hogy ha azok az emberek követik is még, bizonyosan már jó messziről meglátja őket, amint áthaladnak ezen a világosságon.

Csakugyan három perc sem telt bele, mikor az emberek felbukkantak. Most már négyen voltak, valamennyi magastermetű, valamennyin hosszu barna kabát, kerek kalap és a kezükben hatalmas bot. Nemcsak nagy termetük és hatalmas ökleik voltak nyugtalanítók, hanem komor vonulásuk is a sötétben. Négy, polgárnak öltözött kísértetnek tarthatta volna őket az ember.

A tér közepén megálltak, összedugták a fejüket, mintha tanácskoztak volna. Nem tudták, mihez fogjanak. Az, aki a vezetőjüknek látszott, megfordult és élénken mutogatott jobbfelé, abba az irányba, ahol Jean

Valjean megbujt; a másik mintha némi makacssággal az ellenkező irányba mutogatott volna. Abban a pillanatban, amikor az előbbi hátrafordult, a hold belevilágított az arcába. Jean Valjean határozottan felismerte Javert-t.

II. Szerencse, hogy a Pont d'Austerlitz-en kocsik járnak.

Jean Valjean bizonytalansága megszűnt; szerencséro a rendőrségi emberek habozása még tartott. Kiaknázta ezt az ingadozásukat; azok időt vesztettek ezzel, ő időt nyert vele. Kijött a kapumélyedésből, ahol megbujt és nekivágott a rue des Postesnak a Jardin des Plantes környéke táján. Cosette kezdett kifáradni, tehát felvette és a karján vitte. Egy lélek sem járt az uccán és a lámpákat sem gyujtották meg, mivel holdvilág volt.

Megkettőztette lépteit.

Néhány hatalmas lépéssel elérte a Goblet edénygyárat, amelynek homlokzatán a holdfényben világosan olvasható volt a régi felirás:

Az ifju Goblet gyára ez ni!
Itt tessék korsót és kancsót szerezni,
Virágcserepet, téglát és csövet,
Szív-jelzésü padló-kockakövet.

Elhagyta a rue de la Clef-t, aztán a Saint-Victor kutat, végig ment a kis uccákon a Jardin des Plantes mellett és kiért a partra. Itt hátrafordult. A part elhagyatott volt. Az uccák elhagyatottak voltak. Háta mögött senki. Fellélegzett.

Elérte a pont d'Austerlitz-et.

A hidpénz még megvolt ebben az időben.

Odament a hidőr fülkéje elé és egy sout fizetett.

— Két sou, — szólt oda a rokkant hidőr. Önnek gyerek van a karján, aki tud járni. Tessék kettőért fizetni.

Fizetett, bosszantotta, hogy az átkelése megjegyzésre adott alkalmat. Minden menekülésnek valóságos síklásnak kell lennie.

Ugyanakkor, mikor ő, hatalmas taliga ment át a hidon és mint ő, ugyancsak a jobb part felé tartott. Ez

kapóra jött neki. Végigmehetett az egész hidon ennek a taligának az árnyékában.

A híd közepe táján Cosette, akinek a lábai elzsibbadtak, lekéredzkedett. Letette a földre és kézenfogva vezette.

Amint átértek a hídon, valamivel jobbra fatelepeket vett észre ; feléjük tartott. Hogy odaérjen, rá kellett szánnia magát, hogy meglehetős nagy nyílt és megvilágított térségen megy át. Nem habozott. Az üldözői nyilván nyomot tévesztettek már és Jean Valjean úgy hitte, hogy elmult felette a veszedelem. Igaz, hogy keresik ; de már nincsenek a nyomában.

Két, fallal kerített fatelep között kis ucca nyilt, a rue du Chemin-Vert-Saint-Antoine. Szűk és sötét ucca volt ez és éppen nekivaló. Mielőtt befordult volna, hátranézett.

Onnan, ahol állott, egész hosszában végiglátott a Pont d'Austerlitz-en.

Négy árnyék lépett a hídra.

Ezek az árnyékok a Jardin des Plantes felől jöttek és a jobbpart felé tartottak.

Ez a négy árnyék volt az a bizonyos négy ember.

Jean Valjean megremegett, mint a vadállat, amelynek újra nyomára jutottak.

Még egyben reménykedett ; abban, hogy ezek az emberek talán még nem voltak a hídon és nem vették észre, mikor Cosette-et kézenfogva átment a megvilágított nagy térségen.

Ebben az esetben, ha belemerül abba a kis uccába, amely előtte nyilt, ha sikerül eljutnia a fatelepekig, az ingoványokig, a kertészetekig, a be nem épített telkekig, megmenekülhet.

Ugy tűnt neki, hogy ebben a csöndes kis uccában megbízhatik. Nekivágott.

III. Egy pillantás az 1727-i Páris térképére.

Háromszáz lépéssel odébb olyan pontra érkezett, ahol az ucca elágazott. Két uccára szakadt, az egyik balra fordult, a másik jobbra. Jean Valjean előtt mintha egy Y-nak két ága meredt volna. Melyiket válassza?

Nem tétovázott, és a jobboldalit választotta.

Miért?

Azért, mert a baloldali a faubourg, vagyis lakott helyek felé vezet, míg a jobboldali ág a mező, vagyis elhagyatott helyek felé.

Azonban már nem mentek valami nagyon gyorsan. Cosette tipegése lassította Jean Valjean járását.

Megint felvette. Cosette lehajtotta fejét az öreg vállára és meg sem mukkant.

Időnkint megfordult és nézelődött. Vigyázott, hogy mindig az ucca sötét oldalán maradjon. Háta mögött egyenesen húzódott az ucca. Az első két-három ízben, mikor visszafordult, nem látott semmit, melységes csend volt, kissé megnyugodtan folytatta útját. Egyszerre csak, egy bizonyos pillanatban, mikor visszafordult, úgy tűnt neki, hogy az uccának abban a részében, amelyen éppen keresztülment, távol a homályosságban, olyasvalamit lát, ami mozog.

Most már nem is ment, hanem rohant tovább, abban a reményben, hogy talál valami mellékuccát, hogy ott kibujjék és mégegyszer megtéveszti üldözőit.

Falhoz érkezett.

Azonban ez a fal nem zárta el az útját; ez a fal keresztuccácskát szegélyezett, amelyben az az ucca nyilt, amelyen Jean Valjean haladt.

Itt megint döntenie kellett; jobbra vagy balra vágjon-e?

Jobbra nézett. Az uccácska egy darabig nyúlt valamiféle épületek között, amelyek fészerek vagy magtárak voltak, aztán bezárult. Világosan lehetett látni a zsákucca végét: a nagy fehér falat.

Balra nézett. A kis ucca ezen az oldalon nyitott volt és körülbelül kétszáz lépésnyi távolságban betorkollott egy uccába, amelynek a mellékuccája volt. Erre intett a menekülés.

Abban a pillanatban, mikor Jean Valjean megállapodott abban, hogy balra fordul, hogy megpróbáljon bejutni abba az uccába, amely a kis ucca végén ködlött fel előtte, a kis uccának és ennek az uccának a sarkán, amelyik felé indult, valami mozdulatlan, fekete szobrot vett észre.

Valaki állt ott, valami ember, akit nyilván őrszemnek állítottak oda és aki elállta az uccát és várt.

Jean Valjean visszahőkölt.

Párisnak az a pontja, ahol Jean Valjean volt és amely a faubourg Saint-Antoine és a Râpée között fekszik, egyike azoknak, amelyeket az újabb építkezések fenekestül felforgattak, egyesek szerint elcsúfítottak, mások szerint megszépítettek. Eltűntek a kertészetek, a fatelepek és az öreg épületek. Vadonatuj nagy uccák vannak itt ma, arénák, cirkuszok, hippodromok, vasuti pályaudvarok, és egy fogház: a Mazas; a haladás van itt, amint látjuk, a fékezőjével együtt.

Félszázaddal ezelőtt, azon a népies nyelven, amely őrzi a hagyományokat és amely az Institut-t *les Quatre-Nations*nak és az Opéra-Comique-ot *Feydeau*nak nevezi, ezt a környéket, ahová Jean Valjean eljutott, Petit-Picpus-nak nevezték. A Porte Saint-Jacques, a Porte Paris, a barrière des Sergents, a Porcherons, a Galiote, a Célestins, a Capucins, a Mail, a Bourbe, az Arbre-de-Cracovie, a Petite-Pologne, a Petit-Picpus: ezek a hajdani Párisnak azok a nevei, amelyek ott úsznak az újnak a felszinén. A népnek az emlékezete ott lebeg a mult romjai felett.

A Petit-Picpusnek, amely különben alig is létezett és sohasem volt egyéb, mint csupán vázlata egy városrésznek, majdnem olyan szerzetesi arculata volt, mint valami spanyol városnak. Az utak alig voltak kövezve, az uccák alig voltak kiépítve. Két vagy három ucca kivételével, amelyekről mindjárt szó lesz, itt minden csupa fal és magányosság volt. Sehol egyetlen bolt, sehol egyetlen kocsi. Nagyritkán itt vagy ott egy-egy égő gyertya az ablakokban; tiz óra után minden világosság kialszik. Kertek, zárdák, fatelepek, mocsarak; elszórtan alacsony házak és hatalmas falak, amelyek ép oly magasak, mint a házak.

Ilyen volt ez a városrész a mult században. A forradalom már erősen megtépázta. A köztársasági községtanács rombolta, törte, lyuggatta. Ide telepítette a szemétlerakodó helyeket. Harminc évvel ezelőtt ez a városnegyed eltűnt az uj építkezések pusztításai következtében. Ma már teljesen elenyészett. A Petit-Picpus, amelynek nyomát egyetlen mai térkép sem őrzi, elég világosan jelezve van az 1727-i tervrajzon, amely Párisban Denis Thierrynél, a rue Saint-Jacques-on, szemben a rue du Plâtre-ral, Lyonban pedig Jean Girinnél — »a Bölcsesség-

hez« — a rue Mercière-en jelent meg. A Petit Picpus olyasvalami volt, amit uccákból rajzolt Y-nak nevezhetnénk, s a melyet a rue du Chemin-Vert-Saint-Antoine alkotott azzal, hogy két ágra szakadt és baloldali ága a petite rue Picpus, jobboldali ága pedig a rue Polonceau nevet vette fel. Az Y két ága a végén mintegy keresztvonalban egyesült. Ennek az összekötő vonalnak rue Droit-Mur volt a neve. Ebben végződött a rue Polonceau ; a petite rue Picpus tovább huzódott és a Marché Lenoir felé haladt. Annak, aki a Szajna felől jövet a rue Polonceau végére érkezett, baloldala felé volt a rue Droit-Mur, amely derékszögben hirtelen megtört, előtte ennek az uccának a fala és jobbra a rue Droit-Mur kijárás nélküli csonka meghosszabbodása, amelynek Genrot zsákucca volt a neve.

Ebben volt Jean Valjean.

Amint említettük, mikor észrevette a rue Droit-Mur és a petite rue Picpus sarkán őrtálló fekete alakot, viszszahőkölt. Semmi kétség. Őt kémleli ez a kisértet.

Mitévő legyen?

Nem volt idő már visszamenni. Az, amit bizonyos távolságban a háta mögött egy pillanattal előbb mozgolódni látott, kétségtelenül Javert és a szakasza volt. Javert valószinüleg már ott volt annak az uccának az elején, amelynek a végén Jean Valjean állt. Javert, minden látszat szerint, ismerte ezt a kis útvesztőt és megtett minden intézkedést, odaküldte egyik emberét, hogy őrizze az ucca kijáratát. Ezek a teltevések, amelyek szinte kézzelfogható valóság voltak, hirtelen úgy felkavarodtak Jean Valjean sajgó agyvelejében, mint egy marék homok, amelyet hirtelen szélroham kap el. Megvizsgálta a Genrot-zsákuccát ; fal zárja. Megvizsgálta a petite rue Picpust ; őrszem áll a sarkán. Látta, amint ez a sötét alak feketén kirajzolódik a holdfényben fürdő fehér kövezeten. Ha előre megy, beleütközik ebbe az emberbe. Ha visszafelé megy, egyenesen Javert karjaiba veti magát. Jean Valjean úgy érezte, hogy megfogták valami hálóban, amely lassan összezárul. Kétségbeesetten nézett az égre.

IV. Menekülési kisérletek.

Hogy megértsük a következendőket, pontosan el kell képzelnünk a ruelle Droit-Murt és különösen a sarkát, amelyet balra hagy az ember, ha kijön a rue Polonceauból, hogy ebbe az uccába befordúljon. A ruelle Droit-Murt majdnem végés-végig jobbfelé egészen a petite rue Picpusig szegényes házikók szegélyezték; balfelől egyetlen egy komorvonalú épitmény, amely több házrészből állott, amelyek úgy sorakoztak, hogy fokozatosan egy-két emelettel magasabb volt az egyik a másiknál, ahogy a petite rue Picpushöz közeledtek; úgy hogy ez az épülettömb, amely a petite rue Picpus felől nagyon magas volt, a rue Polonceau felől meglehetősen alacsony volt. Ott a sarkon, amelyről beszéltünk, annyira ereszkedett, hogy már csupán falkerités volt. Ez a fal nem nyult ki egyenesen a szögletig; jóval beljebb erősen letompított sarokban végződött, amelyeket a két szöglete eltakart két olyan esetleges megfigyelő elől, akik közül az egyik a rue Polonceaun, a másik a rue Droit-Murön állott volna.

A letompított sarok két szögletétől kezdve a fal a rue Polonceauban egészen a 49. számú házig, a rue Droit-Mur-ön pedig — ez az ága sokkal rövidebb — egészen addig a sötét épülettömbig nyúlt, amelyről már beszéltünk és amelynek a keskeny oldalát metszette, amellyel így még egy beugró szögletet alkotott. Ennek a keskeny oldalnak komor volt a külseje; csak egyetlen ablak látszott rajta, vagy helyesebben szólván két, ónlappal borított és mindig zárt ablaktábla.

Az a helyrajz, amelyet itt adunk, hajszálnyira pontos és bizonyosan nagyon világos emléket fog ébreszteni e városrész egykori lakóinak lelkében.

A letompított sarkot egészen elfoglalta valami, ami óriási és siralmas állapotban lévő kapuhoz hasonlított. Hatalmas, függőleges deszkákból összerótt idomtalan tákolmány volt ez, amelynek a deszkái fent szélesebbek voltak mint lent és amelyeket keresztben hosszú vaspántok fogtak össze. Mellette rendes méretű kapu volt, amelyet nyilván az utóbbi ötven évben vágtak.

A letompított sarok mögül hársfa koronája nyúlt ki és a rue Polonceau oldalán a fal borostyánnal volt befuttatva.

Abban a fenyegető veszedelemben, amelyben Jean Valjean volt, ez a sötét épülettömb úgy hatott rá, mintha lakatlan és elhagyatott volna és csábította. Villámgyorsan végigfutott rajta a tekintetével. Azt gondolta magában, hogy ha sikerülne bejutnia, talán megmenekülne. Ötlete és reménysége támadt.

Ennek az építménynek a rue Droit-Murre néző középrészének homlokzatán mindegyik emeletnek az ablakán öreg ólom esőfogók voltak. A csövek különféle elágazásai, amelyek egy központi csőből torkollottak bele ezekbe az esőfogókba, úgy rajzolódtak le a homlokzatán, mint valami fa ágai. Ezek a csőelágazások megszámlálhatatlan könyökükkel, olyanok voltak, mint azok az öreg kopasz szőlővesszők, amelyek régi majorok homlokzatán kúsznak fel.

Ez a furcsa bádog és vaságakból való lugas volt az első tárgy, ami Jean Valjean szemébe ötlött. Cosette-et háttal valami sarokkő mellé ültette, figyelmeztette, hogy maradjon csendben és odaszaladt arra a pontra, ahol a csővezeték a földre ér. Talán fel lehetne mászni rajta és bejutni a házba. Csakhogy a cső rozzant állapotban volt és nem használták és alig tartott a forrasztása. Különben ennek a néma háznak minden ablakát sűrű vasrács hálózta, még a tető nyílásait is. És aztán a hold nappali fénybe vonta a homlokzatot és ez az ember, aki ott az ucca végén figyel, meglátta volna Jean Valjeant, amint felmászik. Végül mit csináljon Cosette-tel ? Hogyan vigye fel egy háromemeletes ház tetéjére ?

Lemondott arról, hogy felmásszék a csővezetéken és végiglopódzkodott a fal mentén, hogy visszamenjen a rue Polonceauba.

Mikor a letompított sarokhoz ért, ahol Cosette-et hagyta, észrevette, hogy itt senki sem láthatja. Amint láttuk, nem láthatta meg senki sem, egyik oldal felől sem. Különben is árnyékban volt. Elvégre volt itt két kapu. Talán ki lehetne feszíteni őket. Az a fa, amely felett a hársfát és a borostyánt látta, nyilván valami kertet övezett, ahol úgy-ahogy megbújhatna, ámbár a fák még lombtalanok voltak, és eltölthetné az éjszaka hátralévő részét.

Az idő múlt. Gyorsan kellett cselekednie.

Megtapogatta a kaput és azonnal rájött, hogy kívül és belül be van szegezve.

Több reménységgel közeledett a másik, nagy kapuhoz. Ez szörnyen rozoga volt, sőt óriási méretei is a tartósság rovására mentek, a deszkák elkorhadtak, a vaspántokat, amelyekből csak három volt, megette a rozsda. Úgy tünt, hogy be lehet törni ezt a szúette kaput.

Miközben nézegette, észrevette, hogy ez a kapu nem is kapu. Nem voltak sarokvasai, sem eresztékei, sem zára, sem hasítéka középütt. Vaspántok keresztezték egyik oldalától a másikig egy végtében. A deszkák résein át látta a vakolatot és a nagyjából összevakolt köveket, amiket a járkelők még tíz évvel ezelőtt is láthattak. Kénytelen volt döbbenten megvallania magának, hogy ez az álkapu csupán a faburkolata volt egy építménynek, amelyhez oda volt erősítve. Gyerekjáték lett volna kitépni egy-egy deszkát, de akkor ott volna előtte a fal.

V. Ami lehetetlen lett volna, ha van gázvilágítás.

Ebben a pillanatban bizonyos távolságból tompa és ütemes dobogás szűrődött a fülébe. Jean Valjean megkockáztatta: kissé kitekintett az uccasarkon. Szakaszba sorakozott hét vagy nyolc katona kanyarodott be a rue Polonceauba. Látta csillogó szuronyaikat. Feléje tartottak.

Ezek a katonák, akiknek élén kivette Javert magas alakját, lassan és óvatosan haladtak előre. Gyakran megálltak. Látnivaló volt, hogy a falak minden zúgát s a kapuk és kapualjak minden mélyedését felkutatják.

A találgatása itt már nem tévedhetett: ez valami őrjárat volt, amellyel Javert találkozott és amelyet igénybe vett.

Javert két segédje a soraikban lépdelt.

Amilyen lassan mentek és amennyit közben megálltak, legalább is negyedórára volt szükségük, hogy elérjenek arra a helyre, ahol Jean Valjean volt. Iszonyatos pillanat volt ez. Néhány perc választotta el Jean Valjeant attól a borzalmas szakadéktól, amely immár harmadszor tárult fel előtte. És a fegyház most már nem csupán fegyház volt, most már annyit jelentett, hogy Cosette-et

mindörökre elveszti; vagyis olyan életet jelent, amely egyenlő lett volna a halállal.

Már csak egy dolog volt lehetséges.

Jean Valjeannak megvolt az a különös tulajdonsága, hogy el lehetett mondani róla: két tarisznyát hordoz magával, az egyikben egy szentnek a gondolatai, a másikban egy fegyenc félelmetes tehetségei voltak. Az egyikbe vagy a másikba nyúlt, ahogy a helyzet kívánta.

Egyéb ügyességei közt, a touloni fegyházból történt számos szökési kísérlete révén, mestere volt, mint emlékezhetünk rá, annak a hihetetlen művészetnek, hogy létra nélkül, kampók nélkül, csupán izma erejével, tarkójának, vállainak, lágyékának és térdeinek megfeszítésével, alig-alig támaszkodva a gyér kődudorokra, két fal összeszögellésében, ha kellett, akár hat emelet magasságba is fel tudott mászni. Ez a művészet tette oly megdöbbentően híressé a párisi Conciergerie udvarának szegletét, amelyen husz évvel ezelőtt az elitélt Battemolle megszökött.

Jean Valjean végigmérte szemével a falat, amely mögött a hársfát látta. Körülbelül tizennyolc láb magas volt. Az a derékszög, amelyet ez a fal a nagy épület keskeny oldalával alkotott, alsó részében el volt tömve valami háromszögalakú faltömbbel, valószinüleg azzal a rendeltetéssel, hogy távol tartsa ettől a nagyon kényelmes zúgtól azokat a meg-megálldogáló alakokat, akik ilyen helyeken szoktak rondítani. A falszögletnek ez az elővigyázatos kitöltése nagyon elterjedt szokás Párisban.

Ez a tömb körülbelül öt láb magas volt. A tömb tetejétől nem kellett tizennégy lábnál nagyobb magasságot megmászni, hogy felkerüljön a falra.

A falat zsindelytelen lapos kő fedte.

Cosette volt az akadály. Cosette nem tudott megmászni egy falat. Itt hagyja? Jean Valjeannak ilyesmi eszébe sem jutott. Magával vinni lehetetlen volt. Egy férfinak minden erejére szüksége van, hogy sikerrel végrehajtson egy ilyen különös kapaszkodást. A legcsekélyebb teher is eltolná a súlypontját és lezuhanna.

Kötél kellett volna. Jean Valjeannak nem volt. Hol vegyen kötelet éjfélkor a rue Polonceaun? Bizonyos, hogy ha Jean Valjean ebben a pillanatban király lett volna, odaadta volna a királyságát egy kötélért.

Minden veszedelmes helyzetnek vannak megvilla-

násai, amelyek néha elvakítanak, néha megvilágosítanak.

Jean Valjean kétségbeesett tekintete rávetődött a Genrot-zsákucca lámpaoszlopára.

Ebben az időben még nem volt gázvilágítás Páris uccáin. Mikor besötétedett, bizonyos távolságban elhelyezett lámpákat gyujtottak meg, amelyeket kötél segítségével eresztettek le és húztak fel; ez a kötél az uccán keresztül-kasul húzódott és beleillett a lámpaoszlop mélyedésébe. Az a csiga, amely ezt a kötelet legombolyította, a lámpa alatt kis vasszekrényben volt bezárva, amelynek a kulcsa a lámpagyujtogatónál volt, magát a kötelet bizonyos magasságig fémtok védte.

Jean Valjean a halálos küzdelem erejével egyetlen szökéssel átvágott az uccán, beszaladt a zsákuccába, a bicskája hegyével felpattantotta a kis szekrény reteszét és egy pillanat mulva visszatért Cosette-hez. Már volt kötele. Ezek a sötét, ötletes ezermesterek gyorsan cselekszenek, ha a végzettel viaskodnak.

Említettük már, hogy ezen az éjszakán nem voltak meggyujtva a lámpák. Tehát a Genrot-zsákucca lámpája természetesen ép úgy nem égett, mint a többi és ha valaki elment mellette, észre sem vette, hogy már nincs a helyén.

Mindazonáltal az előrehaladott idő, a hely, a sötétség, Jean Valjean mesterkedése, furcsa mozdulatai, jövése-menése: mindez kezdte nyugtalanítani Cosette-et. Minden más gyerek már rég ideje visitozott volna. Ő beérte annyival, hogy megrántotta Jean Valjean kabátjának a szárnyát. A közeledő őrjárat lépései egyre tisztábban és tisztábban hallatszottak.

— Apám, — mondta nagyon halkan, — félek, mi jön ott?

— Csitt! — felelte a szerencsétlen ember. — Thénardierné.

Cosette megreszketett. A férfi folytatta:

— Ne beszélj. Hadd intézzem el én. Ha kiabálsz, ha sírsz, Thénardierné rád talál. Azért jön, hogy visszavigyen.

Ekkor, — nem sietett, semmit hebehurgyán nem kellett újra kezdenie, — határozott és kimért pontossággal, ami annál figyelemreméltóbb volt ebben a pillanatban, mert az őrjárat és Javert egy szempillantás alatt meglephette, levette a nyakkendőjét, Cosette teste köré kötötte

a hóna alatt, miközben vigyázott, hogy ne vágja a gyermeket, rákötötte ezt a nyakkendőt a kötél egyik végére, olyan csomóval, amelyet a matrózok naszád-kötésnek neveznek, a kötél másik végét a fogai közé harapta, lehúzta cipőjét, harisnyáját és átdobta a falon, felmászott a tömbre és kezdett kapaszkodni a keritės meg a házfal szögletében, oly szilárdan és biztosan, mintha lépcső lett volna a lábai és a könyökei alatt. Fél perc sem tellett bele és már ott térdelt a falon.

Cosette döbbenten figyelte, meg sem mukkant. Jean Valjean figyelmeztetése és Thénardierné neve megdermesztette.

Egyszerre csak hallotta Jean Valjean hangját, amint nagyon halkan leszól hozzá :

— Támaszkodjál a falnak.

A leány engedelmeskedett.

— Egy szót se szólj és ne félj, — mondta még Jean Valjean.

A kislány érezte, hogy felemelkedik a földről.

Mielőtt még észbekaphatott volna, fent volt a fal tetején.

Vean Valjean megfogta, a hátára vette, két kis kezét a balkezébe fogta, hasra feküdt és végigkúszott a fal tetején egészen a tompa sarokig. Amint sejtette, volt ott egy épület, amelynek teteje a faborítás csúcsától majdnem egészen a földig ereszkedett, mint valami enyhe lejtő, szorosan a hársfa mellett.

Ez szerencsés körülmény volt, mert a fal ezen a tájon sokkal magasabb volt, mint az ucca felőli oldalán. Jean Valjean mélyen maga alatt látta a talajt.

Éppen a tető lejtőjére érkezett és még el sem engedte a fal gerincét, mikor hangos lárma jelezte az őrjárat megérkezését. Felzúgott Javert mennydörgő hangja :

— Kutassátok át a zsákuccát ! A rue Droit-Mur sarkán őr áll, a petite rue Picpus sarkán ugyancsak. Jót állok érte, hogy itt van a zsákuccában !

A katonák a Genrot-zsákuccába vetették magukat.

Jean Valjean végigcsúszott a tetőn, közben fogta Cosette-et, elérte a hársfát és leugrott a földre. Cosette úgy megréműlt, vagy olyan bátor volt, hogy meg sem mukkant. Kissé felhorzsolta a kezeit.

VI. Egy rejtély kezdete.

Jean Valjean valami hatalmas és különös kertben volt; valami olyan szomorú kertben, amely mintha csak arra volna jó, hogy télen és éjszaka nézzék. Ennek a kertnek hosszukás volt az alakja, a végén hatalmas nyárfasor huzódott, a sarkaiban elég magas fák és a közepében árnyéktalan terület, amelyen nagyon nagy magányos fa látszott, aztán néhány agyonnyomorgatott és torzonborz gyümölcsfa, mint valami nagy bokrok, zöldséges ágyak, dinnyés ágy, amelynek a burái megcsillantak a holdfényben és egy régi szemétgödör. Imitt-amott kőpadok voltak, amelyek feketéknek látszottak a mohától. A sétautakat apró sötét cserjék szegélyezték nyílegyenes vonalban. A felét felverte a fű és a többit valami zöld penész lepte be.

Jean Valjean mellett ott volt az épület, amelynek a tetején lecsúszott, egy csomó rőzse és a rőzse mögött egészen a fal mellett valami kőszobor, amelynek megcsonkított arca már csak idomtalan álarc volt, amely halványan rémlett felé a sötétségben.

Ez az épület valamiféle rom volt; düledező szobákat lehetett felismerni benne; az egyik teli volt zsúfolva és úgy látszik fészer gyanánt szolgált.

A rue Droit-Mur-ön álló nagy épület, amely kirugott a petite rue Picpusra, egymásra derékszögben álló két homlokzatot mutatott a kert felé. Ezek a belső homlokzatok még tragikusabbak voltak, mint a külsők. Minden ablakon vasrács. Nem szűrődött ki semmiféle világosság. A felső emeleteken puttonyok voltak, mint a börtönökben. Az egyik homlokzat a másikra vetette az árnyékát, amely a kerten úgy terült el, mint valami óriási fekete takaró.

Más házat nem lehetett látni. A kert mélye beleveszett a ködbe és az éjszakába. Mégis homályosan falak látszottak, amelyek keresztül-kasul szelték egymást, mintha rajtuk túl más kertek is volnának, és a rue Polonceau alacsony háztetői.

Vadabb és elhagyatottabb valamit képzelni sem lehetett ennél a kertnél. Nem volt benne senki, ez még csak érthető volt ebben a késői órában; de úgy látszott, hogy ez a hely nem arravaló, hogy valaki járkáljon benne akár fényes nappal is.

Jean Valjean első gondja az volt, hogy megkereste és felhúzta a cipőjét, aztán Cosette-tel együtt bement a fészerbe. Aki menekül, az úgy érzi, hogy még mindig jobban el kell bujnia. A gyermek, akinek egyre Thénardierné járt az eszében, osztozott abban az ösztönében, hogy minél jobban elrejtőzzék.

Cosette reszketett és a férfihoz simult. Behallatszott az őrjárat zajos csörtetése, amely átkutatta a zsákuccát és az uccát, a puskatusok csattogása a földön, Javert parancsai a kiállított őrszemekhez és érthetetlen szavakkal kevert átkozódásai.

Negyedóra mulva úgy tűnt, hogy ez a dühös morgás távolodni kezd. Jean Valjean visszafojtotta a lélegzetét. Szeliden Cosette szájára tette a kezét.

Különben a magányosság, amelybe belekerült, oly furcsán nyugodt volt, hogy ennek az irtózatos lármának, akármilyen tomboló és közeli volt is, ide még az árnyéka sem jutott be. Ugy tűnt, hogy ezek a falak afféle süket kövekből vannak építve, amilyenekről a Szentírás beszél.

Egyszerre csak ennek a mélységes nyugalomnak a kellős közepében uj zaj támadt ; mennyei, isteni, kimondhatatlan zaj, amely ép oly elragadó volt, amily rettenetes volt a másik. Valami himnusz hangzott ki a sötétből, az imádság és a harmónia káprázata az éjszaka sötét és riasztó csendjében ; női hangok, amelyekben azonban egybevegyült a szüzek tiszta zengése és a gyermekek egyűgyű zengése, nem földi hangok, hasonlatosak azokhoz, amelyeket az ujszülöttek még hallanak és a haldoklók már hallanak. Ez az ének a kert fölé tornyosuló sötét épületből szűrődött ki. Abban a pillanatban, amikor a démonok zúgása eltávolodott, mintha angyalok kara közeledett volna a sötétben. Cosette és Jean Valjean térdre hullott.

Nem tudták, mi volt ez, nem tudták, hol vannak, de mind a ketten, a férfi és a gyermek, a vezeklő és az ártatlan, érezték, hogy le kell térdelniök.

Az volt a különös, hogy még ezek a hangok sem derítették fel az épület komorságát. Olyan volt ez, mint valami természetfölötti ének valamely lakatlan házban.

Míg ezek a hangok zengtek, Jean Valjean semmire sem gondolt. Nem látta már az éjszakát, a kék eget látta.

Ugy tűnt neki, hogy kitárulnak benne azok a szárnyak, amelyek belül mindnyájunkban megvannak.

Az ének elhalt. Talán soká tartott. Jean Valjean nem tudta volna megmondani. Az átszellemülés órái gyakran nem hosszabbak egy-egy percnél.

Minden újra visszasüllyedt a csendbe. Az uccán immár semmi nesz, a kertben immár semmi nesz. Minden eltűnt, az is, ami fenyegette, az is, ami megnyugtatta. A fal gerincén a szél néhány száraz füvet borzolt, amelyek halkan és gyászosan megzizzentek.

VII. A rejtély folytatódik.

Feltámadt az éjszakai hideg szél, amely jelezte, hogy hajnali egy és két óra közt járhat az idő. Szegény Cosette egy szót sem szólt. Mikor maga mellé ültette a földre és a kislány vállára hajtotta a fejét, Jean Valjean azt gondolta, hogy aludt. Lehajolt és megnézte. Cosette szeme tágra nyilt és mélázó volt az arca, ami Jean Valjeant meghökkentette.

A kisleány még mindig reszketett.

— Álmos vagy? — kérdezte Jean Valjean.

— Nagyon fázom, — felelte a kislány.

Egy pillanat mulva megint megszólalt:

— Még mindig itt van?

— Kicsoda? — kérdezte Jean Valjean.

— Thénardierné.

Jean Valjean már megfeledkezett róla, hogy milyen eszközzel sikerült elérnie azt, hogy Cosette valahogy meg ne mukkanjon.

— Ó! — mondta, — már elment. — Ne félj többet semmitől.

A gyermek felsóhajtott, mintha nagy kő esett volna le a szívéről.

A föld nedves volt, a fészer minden oldalról nyitott, a szél percről-percre csipősebbre vált. Az öreg levetette a kabátját és beburkolta vele Cosette-et.

— Melegebb így? — kérdezte.

— Ó igen, apám!

— Hát akkor várj rám egy kicsit. Mindjárt visszajövök.

Kisietett a romépületből, végigment a nagy épület mentén s valami jobb menedékhelyet keresett. Több ajtót is talált, de mind be volt zárva. A földszint minden ablaka rácsos volt.

Mikor az épület belső sarka mellett elhaladt, észrevette, hogy boltozatos ablakokhoz jutott, és valami világosságot fedezett fel mögöttük. Lábujjhegyre ágaskodott és benézett az egyik ilyen ablakon. Meglehetősen tágas széles kőlapokkal padlózott, boltívekkel és oszlopokkal tagozott terem ablakai voltak, amelyben csak kevéske világosságot és hatalmas árnyakat lehetett felfedezni. A világosság egy mécsestől származott, amely az egyik sarokban égett. A terem elhagyatott volt és semmi sem moccant benne. Mégis, amint élesebben belenézett, úgy rémlett neki, hogy a földön a kövezeten olyasvalamit lát, ami mintha halotti lepellel lett volna letakarva és hasonlított volna valami emberi alakhoz. Ez a valami hason feküdt, arccal a kövön, a karjait keresztbe tárta, a halál mozdulatlanságában. Az ember azt hitte volna, hogy valami kigyó tekeredzik a kövezeten, mert ennek a komor alaknak kötél volt a nyakán.

Az egész terem a homályosan megvilágított helyiségeknek abban a ködében fürdött, amely még fokozza a borzalmat.

Jean Valjean később gyakran emlegette, hogy ámbár sok gyászos látnivalót megélt életében, vérfagyasztóbbat és rettenetesebbet nem látott soha ennél a rejtélyes alaknál, amely ki tudja miféle ismeretlen titokzatosságnak az eszköze volt ezen a sötét helyen, amint így felrémlett az éjszakában. Iszonyú volt feltételezni, hogy talán halott, és még iszonyúbb arra gondolni, hogy talán él.

Volt annyi bátorsága, hogy odatapasztotta homlokát az ablaküveghez és leste, vajjon megmozdul-e ez a valami. Hiába álldogált ott egy ideig, amely nagyon hosszúnak tűnt neki, az elnyúlt alak meg sem moccant. Egyszerre csak valami kimondhatatlan rémület fogta el és menekült. Ugy futott a fészer felé, hogy még hátranézni sem mert. Ugy érezte, hogy ha hátranéz, meglátja ezt az alakot, amint nagy léptekkel mögötte lépdel és a karjaival hadonászik.

Lihegve ért a romokhoz. A térdei megcsuklottak. A testén folyt az izzadság.

Hol volt? Ki gondolt volna valaha is ilyesmire, mint ez a sírbolt Páris közepében? Mi volt ez a különös ház? Éjszakai titkokkal telt épület, amely angyalok hangján hívja a lelkeket a sötétben és mikor idejönnek, eléjük tárja hirtelen ezt a rémületes látványt; azt igéri, hogy megnyitja a menny sugárzó kapuját, pedig a sír rettenetes ajtajat nyitja meg! Pedig ez csakugyan épület, valóságos ház, amelynek száma van az uccán! Ez nem volt álom! Meg kellett fognia a köveket, hogy elhigyje.

A hideg, a szorongás, a nyugtalanság, az este izgalmai miatt valóságos láz verte ki és mindezek a gondolatok vadul kavarogtak az agyában.

Odalépett Cosette-hez. A kislány aludt.

VIII. A rejtély dagad.

A gyermek valami kőre hajtotta a fejét és elaludt.

A férfi odaült mellé és nézegetni kezdte. Lassan-lassan, minél tovább nézte, megnyugodott és visszanyerte józan eszét.

Világosan megértette azt az igazságot, amely immár alapja az életének, hogy mindaddig, míg a kislány itt lesz, míg itt érzi maga mellett, nem lesz szüksége semmire, csak a kislány kedvéért, nem kell félnie semmitől, csak a kislányért. Még azt sem érezte, hogy nagyon fázik, mióta levetette a kabátját, hogy a kislányt betakarja vele.

Mindazonáltal révedezésén át, amelybe elmerült, bizonyos ideje már valami furcsa zajt hallott. Olyasmi volt, mint egy csengő, amit ráznak. Ez a zaj a kertből hallatszott. Gyengén hallatszott ugyan, de tisztán. Olyan volt, mint az a halk kis zene, amit éjszaka a marhák kolompja ver a legelőkön.

Jean Valjean megfordult erre a zajra.

Nézelődött és észrevette, hogy valaki van a kertben.

Valami élőlény, amely emberhez hasonlított, jártkelt a dinnyeágy burái között, lehajolt, felegyenesedett, megállt, szabályszerű mozdulatokkal, mintha húzna, vagy teregetne valamit a földön. Ez az alak mintha sántított volna.

Jean Valjean a sorsüldözte emberek szüntelen reszketésében remegett végig. Az ő szemükben minden ellen-

séges és minden gyanús. Nem bíznak a napban, mert módot ad rá, hogy meglássák őket és nem bíznak az éjszakában, mert módot ad rá, hogy meglepjék őket. Az előbb azért borzongott meg, hogy a kert elhagyatott volt, most azért borzongott végig, mert volt benne valaki.

A kisértetes rémületből valóságos rémületbe esett. Azt gondolta magában, hogy Javert és a fogdmegek még talán nem mentek el, hogy egészen bizonyosan hagytak megfigyelőket az uccában, hogy ha ez az ember észreveszi őt a kertben, tolvajt kiabál majd és kiszolgáltatja. Szeliden felvette karjába az alvó Cosette-et és hátravitte egy rakás kiselejtezett ócska bútor közé a fészer legféleesőbb sarkába. Cosette meg sem moccant.

Innen figyelte a dinnyeágyban lévő ember járásátkelését. Furcsa volt, hogy valahányszor ez az ember megmozdult, azonnal felhangzott a csengettyűszó. Ha közeledett, a csilingeles is erősebb lett; ha távolodott, a csilingelés is halkult; ha valami hirtelen mozdulatot tett, ezt a mozdulatot éles csengetés kísérte; ha megállt, a csengetés megszűnt. Nyilvánvalónak látszott, hogy a csengettyű rá van kötözve erre az emberre; dehát akkor mit jelenthet ez? Ki ez az ember, akire csengőt akasztottak, mint valami kosra, vagy ökörre?

Miközben ezekkel a kérdésekkel bibelődött, hozzáért Cosette kezéhez. Fagyos volt.

— Ó, Istenem! — sóhajtott fel.

Halkan odaszólt:

— Cosette!

A kislány nem nyitotta fel a szemét.

Erősen megrázta.

Nem ébredt fel.

— Ha meghalt! — riadt fel és felegyenesedett, tetőtől talpig reszketett.

A legiszonyúbb gondolatok cikáztak keresztül-kasul a lelkén. Vannak pillanatok, amikor a szörnyű feltevések úgy ránk támadnak, mint valami furia-csapat és erővel betörnek agyvelőnk rekeszeibe. Mikor azokról van szó, akiket szeretünk, a bölcsességünk minden bolondságot összehord. Eszébe jutott, hogy szabad levegőn, fagyos éjszakán álmában meghalhat az ember.

Cosette sápadtan visszahullott és elnyúlt lábainál a földön mozdulatlanul.

Hallgatta a lélegzését; lélegzett; de ez a lélegzés nagyon gyöngének tűnt és mintha kihúnyóban lett volna.

Hogyan melegítse fel? Hogyan ébressze fel? Ez minden más gondolatot kiszorított a fejéből. Eszeveszetten rohant ki a romok közül.

Negyedórán belül Cosettenek feltétlenül meleg szobában és ágyban kellett lennie.

IX. A csengettyűs ember.

Egyenesen odament az emberhez, akit a kertben észrevett. A mellénye zsebéből kivette a pénztekercset és a kezében tartotta.

Az az ember lehajtotta a fejét és nem látta, mikor felé ment. Jean Valjean néhány szókéssel ott termett mellette.

Jean Valjean rákiáltott:

— Száz frank!

A férfi összerezzent és felnézett.

— Száz frankot kap, — kezdte újra Jean Valjean, — ha menedéket ad nekem erre az éjszakára!

A hold belevilágított Jean Valjean dúlt arcába.

— Nini, ön az, Madeleine apó! — mondta az ember.

Ahogy ez az ismeretlen ember ezt a nevet így kimondta, ebben a sötét órában, ezen az ismeretlen helyen: attól Jean Valjean visszahőkölt.

Mindenre várt, csak erre nem. Aki beszélt hozzá, görnyedt és sánta aggastyán volt, majdnem paraszt ruhában, a baltérdén bőr térdvédő, amelyről meglehetős nagy csengettyű csüngött le. Az arca árnyékban volt, nem lehetett felismerni.

Közben az atyafi levette a sapkáját és egész testében remegve lelkendezett.

— Ó, Istenem! Hogy kerül ön ide, Madeleine apó! Merről jött be, Jézus Istenem! Az égből pottyant ön! Hiszen az bizonyos, hogyha ön egyáltalán lepottyan, csak az égből pottyanhat. És milyen állapotban van! Nincs nyakkendője, nincs kalapja, nincs kabátja! Tudja, hogy azt, aki nem ismerné, megrémítené? Nincs kabátja! Uram Istenem, hát most már a szentek is megbolondulnak? De hát, hogy jött be ide?

Csak úgy dőlt belőle a szó. Az öreg ember a parasztoknak azzal a folyamatosságával beszélt, amelyben nem volt semmi nyugtalanító. Mindezt valami meghökkenéssel kevert jámbor bizalmassággal mondta.

— Kicsoda maga? És micsoda ház ez itt? — kérdezte Jean Valjean.

— Ejnye, teringettét, ez már sok! — kiáltott fel az aggastyán, — én az vagyok, akit ön juttatott be ide és ez a ház az, ahová bejuttatott. Hogy-hogy! Ön nem ismer rám?

— Nem, — felelte Jean Valjean. — És honnan ismer engem?

— Ön mentette meg az életemet, — felelte az ember.

Megfordult, a holdnak egy sugara kirajzolta arcélét és Jean Valjean megismerte az öreg Fauchelevent-t.

— Á! — lepődött meg Jean Valjean, — ön az? Igen, megismerem.

— Szerencsére! — vágta rá az öreg szemrehányó hangon.

— És mit csinál itt? — faggatta Jean Valjean.

— Ejnye! Hát betakarom a dinnyéimet.

Az öreg Fauchelevent abban a pillanatban, amikor Jean Valjean odalépett hozzá, csakugyan egy gyékénynek a végét fogta a kezében, amelyet éppen a dinnyeágyra igyekezett teríteni. Igy már egész csomó gyékényt elhelyezett körülbelül egy óra óta, mióta a kertben volt. Ez volt az a művelet, amelynek végzése azokra a furcsa mozdulatokra késztette, amelyeket Jean Valjean a fészerből megfigyelt.

Tovább beszélt:

— Gondoltam magamban: holdvilág van, fagyni fog. Mi lenne, ha ráadnám a dinnyéimre a kabátjukat? És — tette hozzá, miközben széles vigyorgással nézett Jean Valjeanra, — teringettét, önre is ráférne a kabát! De hát hogy került ide?

Jean Valjean, mikor látta, hogy ez az ember ismeri, ha csak Madeleine néven is, óvatosan haladt előre. Sorozatos kérdéseket intézett hozzá. Furcsa dolog, mintha felcserélődtek volna a szerepek. Ő, a betolakodott, kérdezte ki a másikat.

— És micsoda csengettyű ez itt a térdén?

— Ez? — felelte Fauchelevent, — ez arra való, hogy elkerüljenek.

— Hogy-hogy! Hogy elkerüljék?

Az öreg Fauchelevent valami furcsa fintorral hunyorított egyet.

— Ejnye no! Ebben a házban csupa nő lakik; sok fiatal lány. Ugy látszik, hogy veszedelmes volna, ha találkoznának velem. A csengettyű figyelmezteti őket. Ha én jövök, ők mennek.

— Micsoda ház ez?

— Ejnye! Hisz ön jól tudja.

— De nem, én nem tudom.

— Hiszen ön helyezett el itt kertésznek!

— Csak feleljen úgy, mintha nem tudnék semmit.

— Hát jól van, no, ez a Petit-Picpus zárda!

Jean Valjean emlékei ébredezni kezdtek. A véletlen, vagyis a gondviselés, pontosan a quartier Saint-Antoinenak abba a zárdájába dobta, amelyben az öreg Fauchelevent, miután nyomorékká lett, mikor leesett a kocsija alá, az ő ajánlatára alkalmazást kapott, annak már bizony két esztendeje. Mintegy magában beszélve ismételte:

— A Petit-Picpus zárda!

— Hanem hát, csakugyan, — kezdte újra Fauchelevent, — hogy az ördögbe tudott bejutni ide, Madeleine apó? Hiába szent ember, mégis csak férfi és ide férfi nem teszi be a lábát.

— Hiszen maga is itt van.

— Csak éppen én.

— Mégis, — erősködött Jean Valjean, — itt kell maradnom.

— Ó, Istenem! — ijedezett Fauchelevent.

Jean Valjean közel lépett az öreghez és komoly hangon odasúgta:

— Fauchelevent apó, én megmentettem a maga életét.

— Én emlegettem fel elsőnek, — felelte Fauchelevent.

— Nos hát, ma ön is azt teheti értem, amit valamikor én tettem önért.

Fauchelevent ráncos és reszkető öreg kezeibe fogta Jean Valjean két hatalmas kezét és néhány másodpercig mintha nem tudott volna szóhoz jutni. Végre felkiáltott:

— Ó! a jó Isten áldása volna, ha valamivel viszonozhatnám önnek! Hogy én! hogy én mentsem meg az ön életét! Polgármester úr, parancsoljon öreg fejemmel!

Ebben a csodálatos örömben mintegy átszellemült az aggastyán. Az arca mintha sugárzott volna.

— Mit tegyek? — kérdezte.

— Megmondom. Van szobája?

— Elkülönített házikóm van ott a régi zárda romja mögött, olyan zugban, ahová senkisem lát be. Három szoba van benne.

A házikó csakugyan úgy el volt dugva a rom mögött és olyan különösen volt elhelyezve, csak hogy senki meg ne lássa, hogy Jean Valjean nem is látta.

— Jól van — mondta Jean Valjean. — Most két dolgot kérek öntől.

— Mit, polgármester úr?

— Először is, hogy senkinek el ne mondja azt, amit rólam tud. Másodszor: maga se akarjon többet megtudni felőlem.

— Ahogy akarja. Én tudom, hogy ön csak becsületes dolgot művelhet és hogy mindig istenfélő ember volt. És aztán különben is ön helyezett el itt. Ez az ön dolga. Rendelkezésére állok.

— Rendben van. Most jöjjön velem. Elmegyünk a gyerekért.

— Ó! — csodálkozott el Fauchelevent. — Gyerek!

Többet egy szót sem szólt és úgy ment Jean Valjean után, mint a kutya a gazdája után.

Alig félórával később Cosette, akinek a jól megrakott tűz mellett kipirult az arca, ott aludt az öreg kertész ágyában. Jean Valjean felvette nyakkendőjét és kabátját; a falon át bedobott kalapot megtalálták és felvették; miközben Jean Valjean felöltötte a kabátját, Fauchelevent lecsatolta csengettyűs térdvédőjét, amely most egy puttony mellett szegre akasztva fityegett a falon. A két férfi melegedett az asztal mellett ülve, amelyre Fauchelevent sajtot, fekete kenyeret, egy üveg bort és két poharat tett és odaszólt Jean Valjeannak, miközben térdére tette a kezét:

— Ó! Madeleine apó! Ön nem ismert rám azonnal! Megmenti az emberek életét és aztán elfelejti őket! Ó, ez nincs rendjén! Azok emlékeznek önre! Ez nem szép öntől!

X. Amelyben megmagyarázzuk, hogyan maradt hoppon Javert.

Azok az események, amelyeknek, hogy úgy mondjuk, a visszáját láttuk, a legegyszerűbb feltételek között peregtek le.

Mikor Jean Valjean még azon az estén, amikor Javert letartóztatta Fantine halálos ágyánál, megszökött a montreuil-sur-meri városi börtönből, a rendőrség feltételezte, hogy a szökött fegyenc bizonyosan Párisnak vette útját. Páris mindent elnyelő örvény, a világnak ebben a gócpontjában minden eltünik, mint a tenger végtelenségében. Semmiféle erdő nem rejti úgy az embert, mint ez a tömeg. Mindenféle szökevény tudja ezt. Ugy mennek Párisba, mint valami örvénybe ; vannak megmentő örvények is. A rendőrség is tudja ezt és ezért Párisban keresi azt, amit máshol elszalasztott. Ott kereste Montreuil-sur-mer levitézlett polgármesterét is. Javert-t Párisba rendelték, hogy megkönnyítse a nyomozást. Javert csakugyan hathatósan közreműködött Jean Valjean elfogatásában. Javert buzgalma és értelmessége, amelyet ez alkalommal tanusított, felkeltette Chabouillet úrnak, Anglès gróf idején a rendőrfőnökség titkárának figyelmét. Chabouillet úr, aki különben már előbb is pártfogolta Javert-t, beosztotta a montreuil-sur-meri felügyelőt a párisi rendőrséghez. Itt Javert többféle szempontból és — mondjuk meg, ámbár ez a szó nem igen illik az ilyesféle szolgálatokra — becsületesen hasznavehetőnek bizonyult.

Már nem gondolt Jean Valjeannal, — ezekkel a szüntelenül vadászó kutyákkal a mai farkas feledteti a tegnapi farkast, — amikor 1823 decemberében ő, aki sohasem olvasott ujságot, elolvasott egy ujságot ; csakhogy Javert monarchikus érzelmű férfiú létére ismerni akarta a »herceg-tábornagy« bayonnei diadalmas bevonulásának részleteit. Amikor végigolvasta a cikket, amely érdekelte, valamelyik lap alján egy név, Jean Valjean neve kötötte le a figyelmét. Az ujság közölte, hogy Jean Valjean gályarab meghalt, még pedig oly határozott fogalmazásban jelentette ezt a tényt, hogy Javert nem is kételkedett benne. Csak annyit mondott : *most aztán alaposan be van csukva*. Aztán eldobta az ujságot és rá sem gondolt többet.

Valamivel később történt, hogy Seine-et-Oise rendőrfőnöksége átiratot küldött a párisi rendőrfőnökségnek egy gyermekrablás ügyében, amely állítólag furcsa körülmények között történt Montfermeil községben. Egy hét vagy nyolcéves kislányt, — mondta az átirat, — akit anyja valamelyik odavalósi fogadósra bizott, elrabolt egy ismeretlen; ezt a kislányt Cosette-nek hívják és bizonyos Fantine nevű uccalánynak a gyermeke, aki a kórházban halt meg, már nem tudják, mikor és hol. Ez az átírat Javert szeme elé került és gondolkodóba ejtette.

A Fantine nevet jól ismerte. Eszébe jutott, hogy ő, Javert, hangos kacagásra fakadt, mikor Jean Valjean háromnapos haladékot kért tőle, hogy elmehessen ennek a némbernek a gyermekéért. Eszébe jutott, hogy Jean Valjeant Párisban abban a pillanatban tartóztatták le, amikor felszállt a montfermeili postakocsira. Sőt ebben az időben bizonyos jelekből arra lehetett következtetni, hogy ezúttal már másodízben szállt fel erre a kocsira és hogy előtte való nap már tett egy kirándulást ennek a falunak a környékére, mert a faluban magában nem látták. Mit keresett ebben a Montfermeil faluban? Nem tudták kitalálni. Javert most megértette. Ott lakott Fantine lánya. Jean Valjean érte ment. Nos, ezt a gyermeket elrabolta valaki ismeretlen. Ki lehetett ez az ismeretlen? Vajjon Jean Valjean volt? De hiszen Jean Valjean meghalt. — Javert senkinek sem szólt egy szót sem, a Planchette-zsákuccában a Plat-d'étain előtt felült a kocsira és elutazott Montfermeilbe.

Azt remélte, hogy ott minden meg fog világosodni előtte; ott ellenben nagy homályosságot talált.

Az első napokban Thénardieréknek dühükben eljárt a szájuk. A Pacsirta eltűnése visszhangot vert a faluban. Hamarosan többféle változata hírlett az esetnek, amelyek végül is gyermekrablásban lyukadtak ki. Ez magyarázza meg a rendőrségi átiratot. Azonban, mikor első dühük lecsillapodott, Thénardier csodálatos ösztönével nagyon hamar megértette, hogy sohasem jó felpiszkálni a királyi ügyész urat, és hogy a Cosette *elrablására* vonatkozó szájaskodásainak első következménye az lesz, hogy ő rá, Thénardierre és számos piszkos ügyére tereli az igazságszolgáltatás szikrázó szemét. A baglyok főképen azt nem szeretik, ha világossággal közelednek feléjük. És mindenekelőtt hogyan

vágja ki majd magát az ezerötszáz frank ügyében, amit kapott? Szakított eddigi magatartásával, szájkosarat tett a feleségére és nagy szemeket meresztett, mikor *a gyermek elrablásáról* beszéltek előtte. Nem értett semmit az egészből; igaz, abban a pillanatban, mikor olyan hirtelen »elrabolták« tőle ezt a drága kicsikét, panaszkodott; gyöngédségből szerette volna még két vagy három napig magánál tartani; csakhogy a »nagyapja« jött érte, ami a legtermészetesebb dolog a világon. Belekeverte a nagyapát, aminek jó hatása volt. Ez a mese jutott Javert fülébe Montfermeilben. A nagyapa elhomályosította Jean Valjeant.

Javert azonban, mint valami furóval, néhány kérdéssel belenyult Thénardier meséjébe. — Ki volt ez a nagyapa, és hogy hívják? — Thénardier nyugodtan felelte: — Valami gazdag birtokos. Láttam az útlevelét. Azt hiszem, Guillaume Lambert a neve.

Lambert becsületes és nagyon megnyugtató név. Javert visszament Párisba.

Jean Valjean csakugyan meghalt, gondolta magában, és én tökkelütött vagyok.

Kezdte megint elfelejteni ezt az egész dolgot, amikor 1823 március folyamán valami furcsa emberről hallott, aki a Saint-Médard plébánia közelében lakott, és akit »adakozó koldusnak« nevezgettek. Ez az ember, mondogatták, valami tőkepénzes, akinek igazában senki sem tudta a nevét és aki kettesben éldegélt egy nyolc éves kislánnyal, aki maga is csak annyit tudott, hogy Montfermeilből jött. Montfermeil! Mindig ez a név: Javert hegyezte a fülét. Egy vén besugó koldus, kiszolgált templomszolga, akinek ez az ember alamizsnát szokott adni, még néhány részletet közölt. — Ez a tőkepénzes nagyon zárkózott ember, — mindig csak este megy el hazulról, — nem beszél senkivel, — csak néha egy-egy koldussal, — és elriasztja magától az embereket. Valami szörnyű sárga kopott kabátot visel, amely több milliót ér, mert végig bankjegyekkel van kibélelve. — Ez határozottan izgatta Javert kíváncsiságát. Hogy egészen közelről lássa ezt a furcsa tőkepénzest, anélkül, hogy megriasztaná, egy napon kölcsönkérte a templomszolgától a rongyait és a helyét, ahol az öreg besugó minden este görnyedezett, miközben imákat mormolt és imáin keresztül kémlelődött.

»A gyanus egyén« csakugyan odalépett az így átöltö-

zött Javerthez és alamizsnát adott neki. Ebben a pillanatban Javert felkapta a fejét és Jean Valjean megrázkódott, mert úgy rémlett néki, hogy felismerte Javert-t, és épp így megrázkódott Javert is, mert úgy rémlett neki, hogy felismerte Jean Valjeant.

Azonban a sötétségben tévedhetett; Jean Valjean halálát megállapították; Javertben kétségek, még pedig súlyos kétségek maradtak; és ha Javert, az aggodalmaskodó Javert, kétségben volt valami felől, nem tette a kezét senkinek a nyakára.

Nyomon követte az emberét egészen a Gorbeau-házig és szóra bírta a »vénasszonyt«, ami ugyan könnyen ment. A vénasszony megerősítette előtte a milliókkal bélelt kabát dolgát és elmesélte neki az ezerfrankos bankjegy esetét. A tulajdon szemével látta! A tulajdon kezével tapintotta! Javert szobát bérelt. Még aznap este beköltözött. Odaállt hallgatódzni a titokzatos bérlő ajtajához, abban a reményben, hogy meghallja majd a hangját, azonban Jean Valjean észrevette a gyertyája világosságát a kulcslyukon keresztül, csendben maradt és kijátszotta a leselkedőt.

Másnap Jean Valjean megszökött. De a leejtett ötfrankos zaját meghallotta a vénasszony, aki a pénz csörgéséből arra következtetett, hogy ki akarnak költözni és sebbel-lobbal értesítette Javert-t. Sötét este, mikor Jean Valjean távozott, Javert két emberrel ott bujkált a boulevard fái mögött és várta.

Javert karhatalmat kért a rendőrfőnökségen, de nem mondta meg, hogy mi a neve annak az egyénnek, akinek az elcsípésével kecsegtette magát. Ez az ő titka volt; és ezt három okból is őrizte: először azért, mert a legkisebb áruló jel is óvatosságra inthette volna Jean Valjeant; azután azért, mert egy megszökött és halottnak hitt régi fegyenc elfogása, egy olyan elítéltnek az elfogása, akit a bíróság azzal bélyegzett meg, hogy egyszer s mindenkorra *a legveszedelmesebb fajta gonosztevők* közé sorolta őket, oly nagyszerű siker lett volna, hogy a párisi rendőrség régi hivatalnokai bizonyosan nem engedték volna át egy Javert-féle jövevénynek és éppen ezért félt, hogy elhalásszák az orra elől a gályarabját; végül azért, mert Javert művész létére szerette a meglepetéseket. Gyűlölte a beharangozott sikereket, amelyeknek letörlik a himporát azzal, hogy jó

előre és sokáig beszélnek róluk. Nem engedett abból a módszeréből, hogy mesterműveit a homályban dolgozza ki és aztán hirtelen rántja le róluk a leplet.

Javert nyomon követte Jean Valjeant fáról fára, aztán uccasarokról uccasarokra és egyetlen pillanatra sem vesztette el a szeme elől. Javert szeme még azokban a pillanatokban is rajta függött, amikor Jean Valjean a legnagyobb biztonságban gondolta magát.

Miért nem tartóztatta le Javert Jean Valjeant? Mert még kételkedett.

Emlékünkbe kell idéznünk azt, hogy ebben az időtájban a rendőrségnek kissé meg volt kötve a keze; a szabad sajtó feszélyezte. Néhány jogtalan letartóztatás, amit az újságok kikürtöltek, még a kamarában is visszhangot vert és megfélemlítette a rendőrfőnökséget. Súlyos dolog volt hozzányúlni az egyéni szabadsághoz. A rendőrök féltek, hogy tévednek; a rendőrfőnök őket vonta felelősségre; egyetlen tévedés a hivatalvesztést vonhatta maga után. Elképzelhetjük a hatást, ha Párisban húsz újság közölte volna ezt a rövid hírt: — Tegnap, azon a címen, hogy szökött fegyenc, letartóztattak és a rendőrfőnökség fogdájába szállítottak egy öreg őszhajú nagyapát, egy tisztes tőkepénzest, aki a nyolcéves kis unokájával sétált.

Ezenfelül, ismételjük, hogy Javertnek megvoltak a maga kételyei is; lelkiismeretének a figyelmeztetései tetézték a rendőrfőnök figyelmeztetéseit. Valóságosan kételkedett.

Jean Valjean háttal volt felé és csak ment a sötétben.

A szomorúság, a nyugtalanság, az aggodalom, a szorongás, a lesujtottság, ez az új szerencsétlenség, hogy kénytelen éjszaka menekülni és találomra szállást keresni Párisban Cosette-nek és magának, az a kényszerűség, hogy járásában alkalmazkodnia kellett a gyermek járásához, mindez tudtán kívül megváltoztatta Jean Valjean járását és rendes testtartására olyan öreges bélyeget nyomott, hogy még maga a Javertben megtestesült rendőrség is megtévedhetett benne és meg is tévedett. Zárkózottsága, emigráns öreg tanítóra valló ruházata, Thénardier nyilatkozata, aki nagyapává nevezte ki, végül az a meggyőződés, hogy meghalt a fegyházban, mindez csak növelte azt a bizonytalanságot, amely Javert lelkében sűrűsödött.

Egy pillanatban az az ötlete támadt, hogy hirtelen

kéri az igazolványait. Azonban, ha ez az ember nem Jean Valjean és nem valami tisztességes tőkepénzes, akkor valószínüleg valami gazember, aki alaposan és bölcsen járatos a párisi gazságok sötét szövevényében, valami veszedelmes banda vezére, aki alamizsnát ad, hogy rejtegesse egyéb jeles tulajdonságait: régi ravasz fogás. Akkor vannak bizalmasai, cinkosai, alkalmi szállásai, ahová kétségtelenül be fog menekülni. Ezek a kanyargó utak, amelyeket itt az uccákon megtesz, mintha arra mutatnának, hogy ez nem valami becsületes bácsi. Túlságosan gyorsan letartóztatni annyi volna, mint »levágni az aranytojást tojó tyúkot«. Mi baj származhatik abból, ha vár? Javert egészen bizonyos volt benne, hogy nem síklik ki a körmei közül.

Meglehetősen tanácstalanul ment tehát és eközben száz meg száz kérdést tett fel magában a rejtélyes emberre nézvést.

Csak jóval később, a rue e Pontoiseban ismerte fel határozottan Jean Valjeant annak az élénk világosságnak a jóvoltából, amely egy korcsmából kiszürődött.

Ezen a világon kétféle élőlény szokott mélységesen megremegni: az anya, aki megtalálja gyermekét és a tigris, amely megtalálja zsákmányát. Javert ezt a mélységes remegést érezte.

Mióta határozottan felismerte Jean Valjeant, a félelmetes gályarabot, ráeszmélt, hogy csupán hárman vannak és erősítést kéretett a rue de Pontoisebeli rendőrbiztosságtól. Mielőtt tüskés ágat markol az ember, keztyűt húz.

E késedelem miatt és az álldogálás miatt a carre our Rollinen, miközben megbeszélést tartott az embereivel, majdnem nyomot veszített. Azonban nagyon hamar kitalálta, hogy Jean Valjean a folyót akarja üldözői és önmaga közé vetni. Lehajtotta a fejét és elgondolkodott, mint a vizsla, amely a földre nyomja orrát, hogy a helyes nyomon maradjon. Javert hatalmas és biztos ösztönével egyenesen a Pont d'Austerlitz irányában ment. Egyetlen kérdést intézett a hídőrhöz és máris tisztában volt: Látott erre egy embert egy kislánnyal? — Két sout fizettettem velük — felelte a hídőr. Javert éppen idejében érkezett a hídra ahhoz, hogy meglássa, amint Jean Valjean a túlsó parton Cosette-et kézenfogva átvágott a holdvilágos téren.

Látta, amint befordul a rue du Chemin-Vert-Saint-Antoinebe ; eszébe jutott a Genrot-zsákucca, amely mintha csak csapdának volna ott és eszébe jutott a rue Droit-Murnek a petite rue Picpus-re szolgáló egyetlen kijárata. Vadásznyelven szólván : *minden kibuvót elállt* ; nagysietve kerülő úton elküldte egyik emberét, hogy állja el azt a kijárást. Az őrjáratot, amely éppen őrállomására ment az Arzenálba, mikor elment mellette, magához szólította és magához vette. Az ilyen játszmában a katonák a nagy ütők. Különben is alapelv, hogy aki vaddisznót akar lőni, annak érteni kell a vadászathoz és kutyákra is szüksége van. Miután így jól megfontolta minden intézkedését és érezte, hogy Jean Valjean be van szorítva jobbról a Genrot zsákucca, balról az embere és hátulról ő maga, Javert közé, szippantott egyet a burnótjából.

Aztán játszani kezdett. Mámoros és pokoli pillanat volt ez ; hagyta az áldozatát maga előtt menni, mert tudta, hogy a kezében van, de a lehető legmesszebbre ki akarta tolni a letartóztatás pillanatát, mert boldog volt, hogy már a markában érezte és szabadnak látta, olyan gyönyörűséggel szegezte rá a tekintetét, mint a pók, amely engedi még röpködni a legyet és mint a macska, amely engedi futkosni az egeret. A karmok szorításában szörnyű érzéki élvezet van ; a harapófogójukba börtönzött állatnak tehetetlen vonaglása szerzi ezt. Micsoda gyönyörűség ez a fojtogatás !

Javert élvezett. Hálójának a csomói erősen voltak bogozva. Biztos volt a sikerben ; most már csak be kellett csuknia a kezét.

Ezzel a karhatalommal szemben még csak fel sem merülhetett az ellentállás gondolata, bármily vakmerő, bármily nagyerejű és bármily kétségbeesett ember volt is Jean Valjean.

Javert lassan haladt, megvizsgálta és felkutatta útjában az ucca minden zegét-zugát, mint valami tolvajnak a zsebeit.

Mikor hálójának a közepébe érkezett, már nem találta ott a legyet.

Képzelhető a felháborodása.

Kikérdezte a rue Droit-Mur és Picpus sarkára állított őrszemét ; ez a rendőr, aki rendíthetetlenül ott állt a helyén, nem látta arra menni az illetőt.

Megesik néha, hogy a szarvas kitör, vagyis kisiklik, ámbár a falka szinte rajta csüng és ilyenkor a legtapasztaltabb vadászok is tanácstalanul állnak. Duvivier, Ligniville és Desprez csak tátja a száját. Egyszer ilyen balszerencsében Artonge felkiáltott: *Nem szarvas ez, hanem boszorkány.*

Javert is ugyancsak bátran elkiálthatta volna ezt.

Csalódása egy-egy pillanatban a kétségbeesés és a düh szélén járt.

Bizonyos, hogy Napoleon követett el hibákat oroszországi hadjáratában, hogy Nagy Sándor követett el hibákat indiai hadjáratában, hogy Caesar követett el hibákat afrikai hadjáratában, hogy Kyros követett el hibákat skythiai hadjáratában, és hogy Javert követett el hibákat ebben a Jean Valjean elleni hadjáratában. Talán helytelen volt, hogy ingadozott a volt gályarab felismerésében. Az első szempillantásnak élénknek kellett volna lennie. Hiba volt, hogy nem fogta le egyszerűen és símán ott a házban. Hiba volt, hogy nem tartóztatta le, mikor határozottan felismerte a rue de Pontoiseban. Hiba volt, hogy tanácskozást tartott segédeivel a carrefour Rollin-en a holdfényben; igaz, a vélemények hasznosak és nem árt ismerni és kitapogatni a jól bevált kutyák ösztönét. Azonban a vadász nem lehet eléggé óvatos, amikor olyan nyugtalan állatokra vadászik, mint a farkas és a fegyenc. Javert, miközben túlságosan sokat foglalkozott azzal, hogy a vizsla-falkát felállította az uton, megriasztotta az állatot, szimatot adott neki és elszalasztotta. Főképpen pedig hiba volt, hogy mióta újra nyomára bukkant a pont d'Austerlitzen, azt a rettenetes és gyermekes játékot játszotta, hogy egy ilyen embert cérnaszálon akart tartani. Túlbecsülte a maga erejét, és azt hitte, hogy az oroszlánnal úgy játszhatik, mint valami egérrel. Egyúttal pedig túlságosan kevésre becsülte magát, amikor szükségesnek tartotta, hogy erősítést vegyen maga mellé. Végzetes óvatosság, a drága idő elvesztegetése volt ez. Javert ezeket a hibákat mind elkövette és mégis az egyik legügyesebb és legkifogástalanabb nyomozó volt, akit csak ismerünk. A szó szoros értelmében az volt, amit vadásznyelven *okos kutyának* neveznek. De hát kicsoda tökéletes?

A nagy hadvezéreknek megvannak a maguk sötét pillanatai.

A nagy baklövések, mint a vastag kötelek, gyakran rengeteg szálból szövődnek. Ha szétszedjük a kötelet szálankint, ha külön-külön vesszük mind az apró döntő mozzanatokat, akkor egyiket a másik után elszakíthatjuk és bátran mondhatjuk: Ennyi az egész! Fonjuk össze és csavarjuk össze: valami óriási dolog az eredmény; Attila, aki habozik Marcianus, a Kelet, és Valentinianus, a Nyugat között; Hannibal, aki Capuanál vesztegel, Danton, aki elalszik Arcis-sur-Aube-ban.

Bármint van is a dolog, Javert abban a pillanatban, amikor észrevette, hogy Jean Valjeant elszalasztotta, nem vesztette el a fejét. Mivel biztos volt benne, hogy a szökött fegyenc nem lehet messze, kémeket és őrszemeket állított, készenléteket szervezett és egész éjjel kutatta a városrészt. Az első dolog, ami szemébe ötlött, a feldúlt uccalámpa volt, amelynek a kötele le volt vágva. Becses nyom, amely mégis megtévesztette és egész nyomozását a Genrot-zsákucca irányába terelte. Ebben a zsákuccában meglehetősen alacsony falak vannak, amelyek kerteket övéznek, ezeknek a kerítései pedig óriási ugarterületekkel határosak. Nyilvánvaló, hogy Jean Valjeannak erre kellett menekülnie. Bizonyos, hogy ha beljebb hatol a Genrot-zsákuccába, valószinüleg így cselekszik és akkor vége lett volna. Javert átkutatta ezeket a kerteket és ezeket a területeket, mintha csak valami tűt keresett volna.

Virradatkor ott hagyott két értelmes embert megfigyelőkül és visszament a rendőrfőnökségre; úgy szégyelte magát, mint a fogdmeg, akit megfogott egy tolvaj.

HATODIK KÖNYV

A Petit-Picpus

I. Petite rue Picpus 62. szám.

Képzelni sem lehetett félszázaddal ezelőtt mindennaposabb kaput, mint a petite rue Picpus 62. számu házának nagy kapuja volt. Ezen a kapun át, amely rendesen

a leghivogatóbb módon volt nyitva, két dolog látszott, amikben nincs semmi gyászos : szőlővel befuttatott fallal kerített udvar és egy lézengő kapusnak az arca. A hátsó fal mögött nagy fákat lehetett észrevenni. Ha egy-egy napsugár felderítette az udvart, ha egy-egy pohár bor felderítette a kapust, nehéz lett volna elmenni a pe ite rue Picpus 62. számu háza előtt anélkül, hogy ne vitt volna magával az ember valami derüs hangulatot. Mindazonáltal komor hely volt ez, amelybe az ember így belátott.

A küszöb mosolygott, a ház imádkozott és sírt.

Ha valakinek sikerült áttörni a kapuson, ami nem volt könnyü dolog, — sőt ami úgyszólván mindenki számára lehetetlen volt, mert volt egy bizonyos *szezám tárulj !* amit tudni kellett ; — ha a portás áttörése után jobbra beléptünk egy kis előcsarnokba, amelyből két fal között keskeny lépcső nyílt, amely olyan szűk volt, hogy egyszerre csak egy személy mehetett rajta, ha az ember nem riadt vissza a lépcsőt szorító falazat kanárisárga festésétől és csokoládé szinü lábazatától, ha az ember elszánta magát és felment, akkor elhaladt az első fordulón, aztán a másikon és felért az első emeletre, egy folyosóra, amelynek sárga mázolása és csokoládészinü lábazata megátalkodott konoksággal kisérte. A lépcsőt és a folyosót két nagy ablak világította meg. A folyosó fordult és homályosra vált. Ha az ember befordult a könyökén, néhány lépés után egy ajtóhoz érkezett, amely annál titokzatosabb volt, mivelhogy nem volt bezárva. Az ember betolta és ekkor egy körülbelül hat négyzetlábnyi kicsiny, kövezett, felmosott, tiszta és hideg szobában találta magát, amely apró zöldvirágos olcsó papirkápittal volt bevonva. Fehér és bágyadt fény áradt be a kistáblás nagy ablakon, amely a szoba baloldali falát egész szélességében elfoglalta. Az ember nézelődött, nem látott senkit ; hallgatódzott, nem hallott sem lépteket, sem emberi suttogást. A fal csupasz volt, a szobában nem volt bútor, még csak szék sem.

Az ember tovább nézelődött és az ajtóval szemben észrevett a falban egy körülbelül egy négyszöglábnyi négyzetalakú nyílást, amelyet egymást keresztező, fekete, zömök, erős vaspálcákból való vasrács kerített, ezek a vaspálcák legfeljebb másfél hüvelyknyi

átmérőjű négyzetek, majdnem azt mondtam, hálószemek alakjában illeszkedtek össze. A papirkárpit apró zöld virágai nyugodtan és rendben sorakoztak egészen eddig a vasrácsig és ez a gyászos érintkezés nem riasztotta meg és nem zavarta meg őket. Feltéve, hogy valami élőlény oly csodálatosan sovány lett volna, hogy megpróbál bemenni vagy kijönni ezen a négyszögletes nyíláson, ez a rács megakadályozta volna benne. Nem engedett utat a testnek, de utat engedett a szemnek, vagyis a léleknek. Ugy látszik, hogy gondoltak erre, mert a rácsot megtetézték egy bádoglemezzel, amely valamivel hátrább be volt foglalva a falba és ezer meg ezer, a szűrő lyukainál is mikroszkópikusabb lyukkal volt átszurkálva. Ennek a lemeznek a tövébe valami nyílás volt vágva, olyan, mint a levélszekrények nyílása. A rácsos lyuktól jobbra a zsinórszalag csüngött le, valami csengőnek a húzója.

Ha az ember megrántotta ezt a zsinórt, csengettyű csendült és az ember egészen közel egy hangot hallott, amelytől megremegett.

— Ki az? — kérdezte a hang.

Női hang volt, szelid hang, olyan szelid, hogy már gyászos volt.

Itt is volt egy varázsige, amit tudni kellett. Ha az ember nem tudta, a hang elhallgatott, a fal elnémult, mintha a túlsó oldalon a sírbolt riadt sötétsége terpeszkedett volna.

Ha az ember tudta a varázsigét, akkor a hang újra megszólalt:

— Jobbra tessék.

Ekkor vette észre az ember jobboldalt az ablakkal szemben a szürkére festett, üveges kerettel koronázott üvegezett ajtót. Az ember lenyomta a kilincset, belépett az ajtón és tökéletesen ugyanazt a benyomást érezte, mint mikor valami színházban belép egy rácsos páholyba, mielőtt a rácsot leeresztették és a csillárt meggyújtották volna. Az ember csakugyan afféle színházi páholyban volt, amelyet csak gyéren világított meg az üveges ajtón át beszűrődő halvány világosság, valami keskeny páholyban, amelynek bútorzata két öreg szék és valami szétmállott gyékény volt, valóságos páholyban, amelynek a könyöklője felett fekete fatábla emelkedett. Ez a páholy rácsos volt, csupán a rácsozata nem volt aranyozott fából, mint az

Operában, hanem szörnyű vasrudakból, durván kovácsolt, a falba erősített rács, olyan óriási kapcsokkal, amelyek mintha összeszorított öklök lettek volna.

Néhány perc múltán, mikor a szem kezdett hozzászokni ehhez a pince-félhomályhoz, megpróbált áthatolni a rácson, de alig tudott továbbjutni hat hüvelyknyinél. Ott beleütközött a fekete deszkatáblákba, amelyeket mézeskalácssárgára festett keresztrudak tartottak össze és erősítettek. Ezek a táblák eresztékekkel illeszkedtek egymásba, hosszú vékony lemezek voltak és eltakarták a rácsozat egész szélességét. Mindig zárva voltak.

Néhány pillanat múltán hangot hallott az ember, amely a táblák mögül szólította és ennyit mondott:

— Itt vagyok. Mit kíván tőlem?

Szeretett hang, néha imádott hang volt ez. Az ember nem látott senkit. Alig hallotta valami lélegzésnek a neszét. Ugy tűnt, mintha szellem szólt volna az emberhez a sírbolt ajtaja mögül.

Ha az ember megfelelt bizonyos feltételeknek, ami nagy ritkaság volt, akkor szemben vele kinyílt az egyik tábla és a szellem jelenéssé változott. A rács mögött, már amennyire a rácson át látni lehetett, észrevett az ember egy fejet, amelyből csak a száj és az áll látszott ki; a többit fekete fátyol fedte. Felrémlett előtte valami fekete mellkendő és valami alig meghatározható alak, amely fekete fátyollal volt takarva. Ez a fej beszélt az emberhez, de nem nézett rá és nem mosolygott rá soha.

A világítás, amely hátulról jött, úgy volt elrendezve, hogy a látogató az illetőt világosságban látta, az pedig a látogatót sötétben. Ez a világítás szimbolum volt.

Azonban a szemek, az így keletkezett nyíláson keresztül, fürkészni kezdtek ebben a minden szem elől elzárt helyiségben. Valami sötét hullám burkolta be azt a gyászba öltözött alakot. A szem belefúródott ebbe a hullámba és megpróbálta kipuhatolni, hogy mi van a jelenés körül. Hamarosan rájött, hogy nem lát semmit. Amit látott, az az éjszaka volt, az üresség, a sötétség, a sír gőzével elvegyült téli köd, valami rémítő béke, olyan némaság, amelyben az ember nem tudott megfogni semmit, még sóhajokat sem, olyan árnyék, amelyben nem tudott megkülönböztetni semmit, még fantomokat sem.

Az, amit látott, egy kolostornak a belseje volt.

Annak a komor és szigorú háznak a belseje volt ez, amelyet az Örök Imádásról elnevezett bernátrendi apácák zárdájának neveztek. Ez a páholy, amelyben a látogató volt, ez volt a társalgó. Az első hang, amely megszólította, a laikus kapusnővér hangja volt, aki szüntelenül ott ült, mozdulatlanul és némán, a fal túlsó oldalán, a négyszegletes nyilás mellett, a vasrácsnak és az ezerlyukú lemeznek mint valami kettős rostélynak a védelme alatt.

A félhomály, amelybe a vasrácsos páholy elmerült, onnan származott, hogy a társalgónak ablaka a külvilág felé nyílt, befelé pedig, a kolostor felé nem volt ablaka. Profán szemeknek semmit sem volt szabad meglátniok ebből a szent helyből.

Mégis volt valami ezen az árnyékon túl, volt valami fényesség; élet volt ebben a halálban. Ámbár ez a zárda volt a legelzárkózottabb valamennyi között, megpróbálunk behatolni és megpróbáljuk az olvasót is bevezetni és elmondani bizonyos köteles tartózkodással, olyan dolgokat, amelyeket az elbeszélők sohasem láttak és éppen ezért sohasem mondhattak el.

II. Martin Verga szabályzata.

Ez a zárda, amely 1824-ben már hosszú évek óta ott volt a petite rue Picpusben, a Martin Verga szabályzata szerint élő bernátrendi apácák szerzetéé volt.

Ezek a bernátrendi apácák nem tartoztak Clairvauxhoz, mint a bernátrendi barátok, hanem Citeauxhoz, mint a bencésbarátok. Más szavakkal nem szent Bernátnak, hanem szent Benedeknek a hivei voltak.

Aki lapozgatott egy keveset a fóliánsokban, tudja, hogy Martin Verga 1425-ben alapította a bernátrendi bencés apácák rendjét, amelynek rendi székhelye Salamanca, leányrendháza pedig Alcala volt.

Ez a szerzetesrend Európa minden katholikus országába elágazott.

A latin egyházban nincs semmi szokatlan az egyik szerzetesrendnek a másikba való ilyetén beojtásában. Hogy csupán szent Benedek rendjéről beszéljünk, amelyről itt szó van, ehhez a rendhez, Martin Verga szerzeteseit nem számítva, négy kongregáció tartozott; kettő Olasz-

országban : a Monte Cassino és a pádovai Santa Giustina, kettő Franciaországban : Cluny és Saint-Maur ; továbbá kilenc szerzetesrend : Valombrosa, Grammont, a celesztinusok, a kamalduliak, a kartauziak, a humiliánsok, az oliváriusok, a szilvesztrinusok, végül Cîteaux ; mert maga Cîteaux, más szerzetesrendek törzsfája, tulajdonképen csak egyik hajtása szent Benedeknek. Cîteauxt szent Róbert, a langresi egyházmegyében lévő Molesme apátja alapította 1098-ban. 529-ben történt, hogy az ördögöt, aki Subiaco pusztájába huzódott vissza (megöregedett ; talán remetévé lett?), kikergette a régi Apolló-templomból, amelyben lakott, szent Benedek, aki akkor tizenhét éves volt.

A karmeliták szabályzata után, akik mezitláb járnak, fűzfavesszőt hordanak a nyakukon és sohasem ülnek le, a legszigorúbb szabályzat Martin Verga bernátrendi bencés apácáinak szabályzata ; fekete ruhában járnak, mellkendővel, amely szent Benedek határozott parancsa szerint egészen az állukig ér. Bőujjú, durva posztóruha, nagy gyapjúfátyol, állukig érő mellkendő, amely négyszögalakban van levágva a mellükön, szemükig lehuzódó fejkendő : ez a ruházatuk. Minden fekete, csak a fejkendő fehér. A noviciák ruhája ugyanilyen, csak egészen fehér. A fogadalmasoknak ezenfelül rózsafűzér csüng a derekukon.

Martin Verga bernátrendi bencés apácái az örökimádást gyakorolják, mint az Oltáriszentségről elnevezett bencésapácák, akiknek a század elején Párisban két rendházuk volt, egyik a Templeban, a másik a rue Neuve-Sainte Geneviève-ben. Különben a Petit-Picpus bernátrendi bencés apácáinak rendje, akikről szó van, egészen más rend volt, mint az Oltáriszentségről elnevezett apácáké, akiknek a rue Neuve-Sainte-Geneviève-ben és a Templeban volt kolostoruk. Számos különbség volt a szabályzatukban ; volt különbség a ruházatukban is. A Petit-Picpus bernát-rendi bencés apácái fekete mellkendőt, míg a rue Neuve-Sainte-Geneviève-beli Oltáriszentségről elnevezett bencés-apácák fehér mellkendőt viseltek és ezenfelül a mellükön körülbelül három hüvelyknyi nagyságú aranyozott ezüst, vagy aranyozott réz Oltáriszentséget viseltek. A Petit-Picpus apácái nem viselték ezt a jelvényt. Az Örökimádás kivételével, amely egyformán megvolt a Petit-Picpus rendházban és a Temple rendházban, a két rend teljesen eltért egymástól.

Az Oltáriszentségről nevezett apácák és Martin Verga bernátrendi apácái között csak ebben a gyakorlatban volt hasonlatosság, ép úgy, mint ahogy hasonlatosság volt Jézus Krisztus és a Szűz Anya gyermekségére, életére, és halálára vonatkozó minden titkok tanulmányozásában és dicsőítésében két más rend között, amelyek azonban erősen különváltak egymástól és alkalomadtán ellenségeskedtek is: az olaszországi oratoriánusok között, akiket Firenzében Filippo Neri alapított és a franciaországi oratoriánusok között, akiket Párisban Pierre de Bérulle alapított. A párisi oratoriánusok elsőbbséget igényeltek maguknak, mert Filippo Neri csupán szent volt, Bérulle ellenben bíbornok.

Térjünk vissza Martin Verga szigorú spanyol szabályzatához.

Az ő szabályzata szerint élő bernátrendi bencés apácák az egész évben nem esznek húst, böjtölnek a nagyböjtben és sok más, külön az ő részükre megszabott napon, éjjeli egy órakor felébrednek első álmukból és három óráig olvassák a breviáriumot és éneklik a matutinumokat; egész évben durva pokróccal takaródznak és szalmán fekszenek, sohasem fürdenek, sohasem fűtenek, minden pénteken korbácsolják a testüket, megtartják a hallgatás fogadalmát, csupán a pihenőkben beszélnek, amelyek nagyon rövidek és hat hónapon át durva szürke gyapjúinget viselnek, szeptember 14-től, a Szent Kereszt Felmagasztaltatásának ünnepétől egészen Husvétig. Ez a hat hónap már engedmény; a szabályzat egész évet mond; csakhogy ennek a durva ingnek következtében, amely a nyári forróságban elviselhetetlen, lázakat és ideggörcsöket kaptak. Korlátozni kellett a használatát. Szeptember 14-én, mikor az apácák ezt az inget felveszik, még e könnyítés ellenére is három vagy négy napon át lázasak. Engedelmesség, szegénység, szűzesség, állandó klauzura: ezek a fogadalmaik, amelyeket még jobban súlyosbít a szabályzat.

A főnöknőt három évre választják a materek, akiket *szavazó matereknek* neveznek, mert szavazatuk van a káptalanban. A főnöknőt csak két ízben lehet újra választani és e korlátozás szerint kilenc évnél tovább egy főnöknő sem maradhat meg hivatalában.

Sohasem látják a miséző papot, mert mindig eltakarja őt előlük egy hét láb magas kifeszített függöny. Szent-

beszéd alkalmával, mikor a hitszónok a kápolnában van, arcukra vonják fátylukat. Kötelességük mindig halkan beszélni, lesütött szemmel és lehajtott fejjel járni. Ebbe a zárdába csak egyetlen egy férfi léphet be: az egyházmegye érseke.

Van ugyan még egy férfi, a kertész; csakhogy ez mindig aggastyán és hogy örökösen egyedül legyen a kertben és hogy az apácák idejében elkerülhessék, csengettyűt kell akasztania a térdére.

A főnöknőnek feltétlen és vak engedelmességgel tartoznak. Ez a kánoni alárendeltség a maga teljes önmegtagadásában. Mint Krisztus szavára, *ut voci Christi*, az első intésre, az első jelre, *ad nutum*, *ad primum signum*, azonnal, vídáman, állhatatosan, bizonyos vak engedelmességgel, *prompte*, *hirlariter*, *perseveranter et caeca quadam obedientia*, mint a szerszám az iparos kezében, *quasi limam in manibus fabri*, bármit csak külön engedéllyel olvashatnak és írhatnak, *legere vel scribere non addiscerit sine expressa superioris licentia*.

Mindegyikük sorjában elvégzi az úgynevezett *vezeklést*. A vezeklés imádság minden bűnért, minden hibáért, minden kicsapongásért, minden szentségtörésért, minden gonoszságért, minden bűnért, amit csak elkövetnek a földön. Tizenkét óráig egyfolytában, délután négy órától hajnali négy óráig vagy hajnali négy órától délután négy óráig az a nővér, aki a vezeklést végzi, ott térdel a kövön az Oltáriszentség előtt, összekulcsolt kézzel, kötéllel a nyakán. Mikor már a kimerültsége elviselhetetlen, hasmánt elnyúlik arccal a földre, karjait keresztben kitárja; ez az egész megkönnyebbülése. Ebben a helyzetben imádkozik a világ minden bűnöséért. Ez olyan felemelő, hogy már fenséges.

Mivel ez a cselekmény egy oszlop előtt megy végbe, amelynek tetején viaszgyertya ég, felváltva használják megjelölésére ezeket a kifejezéseket: *vezeklést végezni*, vagy az *oszlop előtt térdelni*. Maguk az apácák alázatosságból jobban szeretik ezt az utóbbi kifejezést, amelyben benne van a bünhödés és a megalázkodás gondolata.

Vezeklést végezni olyan cselekmény, amelyben a lélek egészen elmerül. A nővér ott az oszlop előtt még akkor sem fordulna hátra, ha a villám csapna le a háta mögött.

Ezenfelül mindig térdel egy apáca az oltáriszentség

előtt. Ez a szolgálat egy óra hosszat tart. Ugy váltják fel egymást, mint a katonák az őrségen. Ez az Örök Imádás.

A főnöknő és a materek majdnem mindig különösen komor értelmü neveket viselnek, amelyek nem a szent asszonyokat és a vértanukat juttatják eszükbe, hanem Jézus Krisztus életének egyes mozzanatait; így van: Krisztus születéséről elnevezett mater, a Fogantatásról elnevezett mater, Mária Bemutatásáról elnevezett mater, Krisztus kínszenvedéséről elnevezett mater. Azonban a szentek neveit is felvehetik.

Ha látja őket az ember, mindig csak a szájukat látja. Valamennyinek sárga a foga. Soha még fogkefe nem jutott be a zárdába. A fogakat kefélni: ez a legfelső foka egy létrának, amelynek aljában ott tátong a lélek elkárhozása.

Semmire sem mondják azt, hogy az *enyém*. Nincs semmijük és nem szabad ragaszkodniok semmihez. Mindenre azt mondják: a mienk; így: a fátyolunk, a rózsafűzérünk; ha az ingükről beszélnének, azt mondanák: *az ingünk*. Néha megkedvelnek valami kis tárgyat, egy-egy imádságoskönyvet, egy-egy ereklyét, egy-egy megáldott érmet. Mihelyt észreveszik, hogy kezdenek ragaszkodni ehhez a tárgyhoz, el kell ajándékozniok. Eszükbe idézik szent Teréz mondását, akinek egy előkelő hölgy, éppen, mikor be akart lépni a rendjébe, ezt mondta: Engedje meg, mater, hogy elhozassam a szent bibliámat, amelyhez nagyon ragaszkodom. — *Ah! Ön ragaszkodik valamihez! Akkor inkább ne lépjen be közénk.*

Tilos bármelyiküknek is bezárkóznia és nem szabad otthonának, szobájának lennie. Nyitott cellákban élnek. Ha találkoznak egymással, az egyik ezt mondja: *Dicsértessék és áldassék a Legszentségesebb Oltáriszentség!* A másik így felel rá: *Mindörökké.* Ugyanezt mondják, ha az egyik kopog a másiknak az ajtaján. Mihelyt valaki hozzáért az ajtóhoz, máris hallja, hogy odabent egy szelid hang hirtelen ezt mondja: *Mindörökké!* Mint minden cselekvés, ez is gépiessé válik a megszokás révén; és némelyik néha előbb mondja, hogy *Mindörökké*, mielőtt még a másiknak ideje lett volna elmondani ezt: *Dicsértessék és áldassék a Legszentségesebb Oltáriszentség*, ami különben elég hosszu.

A Mária látogatásáról nevezett apácáknál a látogató ezt mondja: *Ave Maria* és az, akihez belép, így felel rá:

Gratia plena. Ez az ő köszöntésük és ez csakugyan »malaszttal teljes«

A nap minden órájában az óraütésen felül hármat kondul a zárda templomának harangja. Erre a jelre főnöknő, szavazó materek, fogadalmasok, laikus nővérek, noviciák, jelöltek, félbeszakítják azt, amit beszélnek, amit tesznek, vagy amit gondolnak és valamennyien egyszerre mondják, ha például öt óra van: — *Öt órakor és minden órában dicsértessék és áldassék a Legszentségesebb Oltáriszentség!* Nyolc órakor: *Nyolc órakor és minden órában* stb., és így tovább, a szerint, hogy hány az óra.

Ez a szokás, amelynek az a célja, hogy megszakítsa a gondolataikat és mindig visszatérítse Istenhez, nagyon sok szerzetesrendben megvan; csupán a formula változik. Igy a Jézus Gyermeksége rendjében ezt mondják: — *Ebben az órában és minden órában Jézus szerelme gyujtsa lángra szivemet!*

Martin Verga bernátrendi bencésapácái, akiknek ötven éve a Petit Picpus a zárdájuk, komor dallamon, csupán egy szólamra és mindig telt hangon éneklik az officiumokat a mise alatt. Mindenütt megállnak, ahol csak a misekönyvben csillag van és halkan ezt mondják: *Jézus-Mária-József.* A halotti officiumot oly mély hangon éneklik, hogy női hang ilyen mélyre alig is tud leszállni. Ez megrázó és tragikus hatást kelt.

A Petit-Picpus apácái a főoltáruk alatt sírboltot vájattak, hogy kolostoruk oda temetkezzék. A *kormány*, amint ők mondják, nem engedte meg, hogy ebbe az üregbe koporsók kerüljenek. Tehát mikor meghalnak, távoznak a zárdából. Ez úgy lesújtotta és megrémítette őket, mint valami megszegése a fogadalomnak.

Gyenge vígasztalás gyanánt engedélyt kaptak arra, hogy külön órában temethessék el halottaikat a régi Vaugirard-temető külön sarkában, amelyet valamikor a rend birtokában levő földdarabból hasítottak ki.

Csütörtökön ezek az apácák nagymisét hallgatnak, vecsernyét és minden officiumuk olyan, mint vasárnap. Ezenfelül lelkiismeretesen megtartanak minden kis ünnepet, amelyeket a világi emberek úgyszólván nem is ismernek, amelyeket az egyház oly bőven pazarolt valamikor Franciaországban és pazarol még ma is Spanyolországban és Olaszországban. Kápolnai szolgálatuknak se vége, se

hossza. Imádságaik mennyiségéről és tartamáról nem adhatunk helyesebb fogalmat, mint ha idézzük egyikünknek ezt a naiv mondását: *A jelöltek imádságai borzasztók, a noviciák imádságai még rosszabbak, a fogadalmasok imádságai még ennél is rosszabbak.*

Hetenkint egyszer összeül a káptalan; a főnöknő elnököl, a szavazó-materek résztvesznek benne. Sorra minden testvér letérdel a kőre és hangosan, mindnyájuk előtt bevallja a hét folyamán elkövetett hibáit és bűneit. A szavazó-materek minden gyónás után tanácskoznak és hangosan szabják ki a penitenciát.

A nyilvános gyónáson felül, amelyen minden, kissé súlyosabb hibát bevallanak, a bocsánatos bűnök számára megvan náluk az úgynevezett *bűnbánat*. Bűnbánatot tartani annyi, mint mise alatt arcra borulni a főnöknő előtt mindaddig, míg ez, akit soha másként nem neveznek, mint *anyának*, a kórusi ülésének fáján halk koppantással jelt nem ad a bűnbánónak, hogy felkelhet. Bűnbánatot nagyon jelentéktelen dolgok miatt tartanak. Egy pohár eltörése, a fátyol elszakítása, néhány másodperces akaratlan megkésés a miséről, az énekhang elhibázása a templomban stb. elegendő arra, hogy bűnbánatot tartsanak. A bűnbánat egészen önkéntes; maga a *bűnbánó* (ez a szó itt etimológiailag helyénvaló) ítéli el magát és rója ezt magára. Ünnepnapokon és vasárnapokon négy előénekes mater zengi az officiumokat egy négytámlás nagy hangjegyállvány előtt. Egyszer az egyik előénekes mater rákezdett egy zsoltárra, amely *Ecce*-vel kezdődik és az *Ecce* helyett fennhangon ezt a három hangjegyet mondta: *ut, si, sol* s ezért a szórakozottságáért bűnbánatot szabott magára, ami az egész mise alatt tartott. A hibát óriásivá súlyosbította az, hogy a káptalan elnevette magát.

Ha valamelyik apácát, akár a főnöknőt is, a társalgóba hívják, leereszti a fátyolát, oly módon, emlékszünk rá, hogy csak a szája látszik ki belőle.

Idegenekkel csupán a főnöknő érintkezhetik. A többiek csak szűkebb családjuk tagjait láthatják, azokat is ritkán. Ha véletlenül valami világi személy jelentkezik, hogy meglátogathasson egy apácát, akit ismert, vagy szeretett a világban, egész tárgyalás kell hozzá. Ha nő az illető, akkor néha talán megkapja az engedélyt; az apáca bejön és beszél vele a táblákon át, amelyek csak az anyja,

vagy a nővére előtt nyílnak meg. Magától értetődik, hogy férfiaknak sohasem adják meg ezt az engedélyt.

Ez szent Benedeknek Martin Vergától szigorított szabályzata.

Ezek az apácák nem vídámak, nem rózsásarcúak és nem frissek, mint sok más szerzetesrend apácái. Sápadtak és komorak. 1825-től 1830-ig hárman megőrültek.

III. Szigorúságok.

Aki be akar lépni a rendbe, az legalább is két évig, gyakran négy évig jelölt; négy évig novicia. Ritka dolog, hogy az ünnepélyes fogadalmat letehesse valaki huszonhárom vagy huszonnégy éves kora előtt. Martin Verga bernátrendi bencés apácái özvegyeket nem vesznek fel a rendjükbe.

A celláikban sokféle titkos kínzással gyötrik magukat, amikről nem szabad beszélniök soha.

Azon a napon, amelyen a novicia fogadalmat tesz, felöltöztetik legdíszesebb ruháiba, fehér rózsákkal koszorúzzák, megfésülik és kigöndörítik a haját, azután leborul; nagy fekete leplet terítenek rá és a halotti officiumot éneklik. Azután az apácák két sorra oszlanak; az egyik sor elmegy mellette és siránkozó hangon mondja: *Nővérünk meghalt*, mig a másik sor csengő hangon ezt feleli rá: *Immár él Jézus Krisztusban.*

Abban az időben, amikor történetünk pereg, leánynevelő intézet csatlakozott a zárdához. Nemes, nagyobbrészt gazdag fiatal leányok intézete, akik között ott volt Sainte-Aulaire és Bélissen kisasszony és egy angol leány, aki a kitünő katholikus hangzású Talbot nevet viselte. Ezek a fiatal leányok, akiket az apácák négy fal között neveltek, a társadalomtól és a világtól való irtózásban nevelkedtek fel. Egyikük egyszer bevallotta előttünk: *Ha csak az ucca kövezetét láttam, tetőtől-talpig megborzongtam.* Kék ruhában jártak, fehér főkötőben és a mellükön aranyozott ezüst vagy réz Szentlélek-jelvényt viseltek. Bizonyos nagy ünnepnapokon, különösen szent Márta ünnepén, különös kedvezés és páratlan boldogság gyanánt megengedték nekik, hogy apácaruhába öltözzenek és végezhessék egész napon át a szent Benedek megszabta officiumokat és

kötelességeket. Eleinte az apácák adták nekik kölcsön fekete ruháikat. Ez azonban megszentségtelenítésnek tűnt és a főnöknő megtiltotta. Ezentul csak a noviciák adhatták kölcsön a ruhájukat. Megjegyzendő, hogy ez az átöltözködés, amelyet a zárda bizonyosan abban a titkos reményben tűrt és mozdított elő, hogy híveket szerez vele, és mintegy kóstolót ad ezeknek a gyermekeknek a szent ruházatból, a bentlakó leányok szemében valóságos boldogság és valóságos üdülés számba ment. Őszintén mulattatta őket. *Ez uj dolog volt, ez változást jelentett.* Ártatlan gyermeki szempontok, amelyek különben mégsem értetik meg velünk, világi emberekkel, hogy micsoda boldogság van abban, hogy szenteltvízhintőt tarthat valaki a kezében, és órákhosszat állhat és énekelhet négyesben egy állvány előtt.

A növendékek az önsanyargatás kivételével mindenben a zárda foglalkozásaihoz igazodtak. Van sok fiatalasszony, akinek, mikor kilépett a világba, még sok évi házasság után sem sikerült leszoknia arról, hogy valahányszor kopogtattak az ajtaján, sietve ezt ne mondja: *mindörökké*! Valamint az apácák, a növendékek is csak a társalgóban láthatták szüleiket. Még az anyjuk sem kapott engedélyt arra, hogy megölelje őket. Ime, ennyire fajult a ridegség ebben a tekintetben. Egyszer egy fiatal leányt meglátogatott az anyja és a hároméves kis nővére. A leány sírt, mert nagyon szerette volna megölelni a kis testvérét. Lehetetlen. Könyörgött, hogy legalább azt engedjék meg, hogy a gyermek benyujthassa a rácson át kicsi kezét, hogy legalább azt csókolhassa meg. Ezt is megtagadták, szinte megbotránkozottan.

IV. Örömök.

Mégis ezek a fiatal leányok bájos emlékekkel töltötték meg ezt a komor házat.

Bizonyos órákban megcsillant a gyermekség ebben a kolostorban. Pihenőre csengettek. Valami ajtó csikordult a sarkaiban. A madárkák ezt mondták: Pompás! Itt vannak a gyerekek! A betóduló fiatalság elárasztotta a kertet, amelyet kereszt vágott négy részre, mint valami halotti leplet. Sugárzó arcok, fehér homlokok, ragyogó

örömben fürdő ártatlan szemek, mindenféle hajnalok libegtek ebben a sötétségben. A zsoltárok, a harangok, a csengetések, a halotti csendítések, az officiumok után egyszerre csak felcsattant a kislányoknak ez a zúgása, amely édesebb, mint a méhek zümmögése. Az öröm kaptára kitárult és mindegyik meghozta a mézét. Játszottak, kiabáltak, csoportosultak, futkostak ; gyönyörü kis fehér fogak csacsogtak a sarkokban ; a fátylak távolról figyelték a kacagást, az árnyak kémlelték a sugárzást, de mit bánták ők ! sugárzottak és kacagtak. Ennek a négy gyászos falnak megvolt a káprázatos pillanata. Ezek a falak résztvettek, halványan megderengtek ennyi vidámság visszfényében, ezeknek a rajoknak bájos kavargásában. Olyan volt ez, mint valami rózsaeső, amely áthullott ezen a gyászon. A fiatal leányok bolondoztak az apácák szemeláttára ; a bűntelenség tekintete nem feszélyezi az ártatlanságot. Annyi zord óra között ezeknek a gyermekeknek jóvoltából akadt egy boldog óra. A kicsikék ugrándoztak, a nagyok táncoltak. Ebben a kolostorban a játék egybevegyült a mennyel. Nem lehetett semmi elragadóbb és magasztosabb, mint ezeknek a friss lelkeknek a megtárulása. Homeros idejöhetett volna kacagni Perrault-val és ebben a fekete kertben annyi volt az ifjúság, az egészség, a zaj, a sikoltozás, a kábulat, a gyönyörűség, a boldogság, hogy megkacagtatta volna mind az ősanyákat, a hősköltemény belieket épp úgy, mint a mesebelieket, a trónon ülőket épp úgy, mint a kunyhóban lakókat, Hekubától egészen az ő nagymamájukig.

Ebben a házban talán több afféle gyermeki mondás hangzott el, mint bárhol másutt, amelyekben mindig annyi a báj és amelyek oly méla mosolygást fakasztanak. E gyászos négy fal között kiáltott fel egyszer egy öt éves gyermek :

— *Mater ! egy nagy azt mondta nekem, hogy már csak kilenc évig és tiz hónapig kell itt maradnom. Milyen boldog vagyok !*

Itt folyt le ez az emlékezetes párbeszéd is :

EGY SZAVAZÓ MATER : Miért sír, gyermekem?

A GYERMEK (hat éves), zokogva : Azt mondtam Alixnak, hogy tudom a francia történelmet. Ő azt mondta, hogy nem tudom, pedig tudom.

ALIX (a nagy, kilenc éves) : Nem. Nem tudja

A MATER: Hogy-hogy gyermekem?

ALIX: Azt mondta, hogy nyissam ki a könyvet, akárhol és kérdezzek tőle valamit abból, ami a könyvben van és hogy ő megfelel rá.

— No és?

— Nem tudta.

— Lássuk csak. Mit kérdezett tőle?

— Kinyitottam a könyvet találomra, ahogy ő mondta és feladtam neki az első kérdést, amit találtam.

— És mi volt ez az első kérdés?

— Ez volt: *Mi történt ezután?*

Itt tette valaki ezt a mély értelmü megjegyzést egy kissé torkos papagályra, amely valamelyik intézeti hölgyé volt.

— *Milyen helyes! Lenyalja a vajat a kenyérről, mint valami ember!*

Ennek a kolostornak a kőpadlójáról szedték fel ezt a vallomást, amelyet egy hétéves bűnös előre megírt, hogy el ne felejtse:

— Atyám, bevallom, hogy fösvény voltam.

— Atyám, bevallom, hogy házasságtörő voltam.

— Atyám, bevallom, hogy szemet vetettem a férfiakra.

Ennek a kertnek a pázsitján rögtönözte egy hat éves rózsaszínű száj ezt a mesét, amelyet négy-öt éves kék szemek hallgattak:

— Volt egyszer három kis kakas, akik olyan országban éltek, ahol sok virág volt. Letépték a virágokat és betették a zsebükbe. Azután letépték a leveleket és betették a játékaik közé. Volt ott abban az országban egy farkas és volt ott nagyon nagy erdő; és a farkas az erdőben volt; és megette a kis kakasokat.

És ezt a másik költeményt is:

»— Történt, hogy elcsattant egy botütés,

»Polichinelle megverte a macskát,

»Ez a macskának nem esett jól, ez rosszul esett neki.

»Ekkor egy hölgy Polichinellet börtönbe vetette«.

Itt mondotta egy kis elhagyatott lány, egy kis lelenc, akit a zárda könyörületből nevelt, az itt következő édes és szívszaggató szavakat. Hallotta, hogy a többiek az anyjukról beszélnek és ezt pöntyögte a kuckójában:

— *Az én mamám nem volt ott, mikor én születtem!*

Volt egy kövér kapusnővér, aki folytonosan loholt a folyosókon a kulcscsomójával és akinek Agatha nővér volt a neve. A *nagyon nagyok*, — a tíz éven felüliek, — *Agathoklesnek* nevezték el.

Az ebédlő, ez a hosszúkás négyszögalakú nagy terem, amely csak a kert szintjéig érő boltozatos folyosóról kapott világosságot, homályos és nedves volt és mint a gyermekek mondták, — teli volt állatokkal. Minden szomszédos helyiség ide szállította a féregállományát. Mind a négy sarok kapott a növendékek nyelvén valami külön, kifejező nevet. Volt itt Pók-sarok, Hernyó-sarok, Pincerák-sarok és Tücsök-sarok. A Tücsök-sarok a konyha szomszédságában volt és nagyon megbecsülték. Itt nem volt olyan hideg, mint másutt. Az ebédlőből ezek a nevek átkerültek az intézetbe és négy nemzet megkülönböztetésére szolgáltak, mint a régi Collège Mazarinben. Mindegyik növendék tagja volt a négy nemzet közül valamelyiknek, a szerint, hogy étkezések idején az ebédlőnek melyik szöglete táján ült. Egyszer, mikor az érsek úr főpásztori látogatását végezte, látta, hogy abba az osztályba, amelyben volt, belép egy pirospozsgás, csodálatos szőkehajú gyönyörű kislány és megkérdezte egy másik növendéktől, egy friss arcú bájos barna lánykától, aki mellette állt:

— Ki ez?

— Ez pók, főtisztelendő uram.

— Ugyan! És az a másik?

— Az tücsök.

— És amaz?

— Az hernyó.

— Csakugyan? És maga?

— Én pincerák vagyok, főtisztelendő uram.

Minden ilyenféle háznak megvan a maga különlegessége. Ennek a századnak az elején Écouen egyike volt azoknak a kedves és szigorú helyeknek, ahol szinte fenséges homályban növekedtek a kis gyermeklányok. Écouenban, hogy megállapítsák az úrnapi körmenet sorrendjét, megkülönböztettek szűzeket és virágosokat. Voltak »baldachinosok« és »füstölők« is, mert az előbbiek tartották a baldachin zsinórjait, az utóbbiak lóbálták a füstölőt az Oltáriszentség előtt. A virágokat jog szerint a virágosok vitték. A négy »szűz« ment elől. Nem volt ritka eset,

hogy ennek a nagy napnak a reggelén ilyen kérdéseket lehetett hallani a hálóteremben :

— Ki a szűz?

Madame Campan idézi azt a mondást, amelyet egy hét éves »kicsi« mondott egy tizenhat éves »nagynak«, aki a körmenet élén haladt, míg ő, a kicsi, hátra került :

— Te szűz vagy ; én nem vagyok szűz.

V. Szórakozások.

Az ebédlő ajtaja felett nagy fekete betűkkel fel volt írva az az imádság, amelyet *fehér Miatyánknak* neveztek és amelynek az volt az ereje, hogy az embert egyenesen a paradicsomba juttatja :

»Kis fehér miatyánk, akit Isten alkotott, akit Isten mondott, akit Isten küldött a paradicsomba. Este, mikor lefeküdtem találltam (*így*) három angyalt az ágyamban, egyik a végében feküdt, kettő a fejem fölött, a jóságos szűz Mária középütt és azt mondta nekem : feküdjek le, ne féljek semmit. A jó Isten az én Atyám, a jóságos szűz az én Anyám, a három apostol az én testvérem, a három szűz az én nővérem. Testemet az az ing takarja, amelyben Isten született ; a szent Margit-kereszt van a mellemre rajzolva ; a Szűz Anya jár a mezőkön, siratja Istent, találkozik Szent János úrral. Szent János úr, honnan jön? *Ave alusból* jövök. Látta-e ott a jó Istent? Ott van a keresztfán, lábai lecsüngenek, kezei át vannak verve, kis fehér töviskalap a fején. Aki ezt elmondja este háromszor, reggel háromszor, végül megnyeri a paradicsomot«.

1827-ben ez a jellemző imádság háromszoros mészréteg alatt tűnt el a falról. Most már kezd elmosódni néhány akkori fiatal lány, most öregasszony emlékezetében.

A falra akasztott nagy feszület volt ennek az ebédlőnek egyetlen dísze ; egyetlen ajtaja, úgy hisszük, ezt már említettük, a kertre nyílt. Két keskeny asztal, amelyeknek mindkét oldalán fapadok húzódtak, két hosszú párhuzamos vonalban nyúlt az ebédlő egyik végétől a másikig. A falak fehérek voltak, az asztalok feketék ; a kolostorokban szüntelenül a gyásznak ez a két szine váltakozik. Az étkezések merevek voltak és a gyermekek tápláléka szűkös. Egyetlen tál étel, főzelék feltéttel vagy sós hal, ez volt az

egész fényűzés. Még ez a rövid mindennapos étkezés, amelyben csupán a növendékek részesültek, ez is kivételes volt. A gyermekek ettek és hallgattak a hetes mater felügyelete alatt, aki időnkint, ha egy-egy légy felröppent vagy zúgott a szabályzat ellenére, kinyitott és zajosan becsapott egy fatáblás könyvet. Ezt a csendet a szentek élete fűszerezte, amelyet fenhangon olvastak egy kis emelvényes széken a feszület lábánál. A felolvasó valamelyik nagy növendék volt, a hetes. Az asztalon bizonyos távolságban mázas tálak voltak, amelyekben a növendékek maguk mosták el a poharukat és az evőeszközüket és amelybe néha-néha beledobtak egy-egy hulladékot, kevés húsdarabot, vagy romlott halat; ezért megbüntették őket; ezeket a tálakat *vízhengereknek* nevezték.

Az a gyermek, aki megszegte a hallgatást, »keresztet vetett a nyelvével«. Hol? A földön. Megnyalta a kövezetet. A pornak, mindenféle öröm végének, volt a hivatása, hogy megbüntesse ezeket a szegény kis rózsaszirmokat a bűnös fecsegésért.

Volt a zárdában egy könyv, amelyet csak *egyetlenegy példányban* nyomtattak és amelyet nem volt szabad olvasni. Ez szent Benedek szabályzata volt. Titok, amelybe profán szemnek nem volt szabad beletekintenie. *Nemo regulas, seu constitutionis nostras externis communicabit.*

A növendékeknek sikerült egyszer megkeríteni ezt a könyvet és mohón nekifeküdtek az olvasásának, bár ezt az olvasást sűrűn félbeszakította a rémület, hogy rajtakapják őket és ilyenkor gyorsan becsapták a könyvet. E nagy kockázat árán csak mérsékelt élvezetben volt részük. A »legérdekesebb« volt az a néhány érthetetlen lap, amelyen a fiatalemberek bűneiről volt szó.

A kertben azon a sétauton játszottak, amelyet néhány csenevész gyümölcsfa szegélyezett. Hiába volt a legszigorúbb felügyelet és a legkeményebb büntetés, ha a szél megrázta a fákat, sikerült nekik néha lopva felszedni egy-egy zöld almát, vagy rothadó barackot, vagy férges körtét. Most pedig hadd beszéljen helyettem egy levél, amely itt van előttem s amelyet huszonöt évvel ezelőtt egy növendék írt, aki ma X. hercegnő, Párisnak egyik legdivatosabb hölgye. Szószerint idézem: »Az ember úgy dugdossa a körtéjét vagy az almáját, ahogy tudja. Mikor felmegy, hogy vacsora előtt megvesse az ágyát, eldugja a párnája

alá és este megeszi az ágyában, ha pedig nem lehet, megeszi a félreeső helyen.« Ez volt egyik legizgatóbb gyönyörűségük.

Egyszer, még akkor, mikor az érsek úr látogatáson volt a zárdában, az egyik fiatal leány, Bouchard kisasszony, akinek az ereiben egy kevés Montmorency-vér is csörgedezett, fogadott, hogy egy napi szabadságot kér, ami szörnyű nagy dolog volt az ilyen szigorú zárdában. A fogadást megkötötték, de azok közül, akik állták, senki sem hitt a sikerben. Abban a pillanatban, mikor az érsek végigment a növendékek sora előtt, Bouchard kisasszony, a többi növendék leírhatatlan rémületére, kilépett a sorból és ezt mondta: Főtisztelendő uram, egy napi szabadságot kérek. Bouchard kisasszony friss és nagy leány volt, az elképzelhető leggyönyörűbb rózsás kis arccal. Quélen úr elmosolyodott és így felelt rá: *Hogy-hogy, kedves gyermekem, egy napi szabadságot! Három napot, ha tetszik. Három napot engedélyezek.* A főnöknő nem tehetett semmit, az érsek így döntött. A zárdában botrány, ellenben öröm az intézetben. Képzelhető a hatás.

Azonban a komor zárda mégsem volt úgy elfalazva, hogy a világi szenvedélyek élete, a dráma, sőt a regény, be ne hatolt volna. Ennek bizonyítására beérjük azzal, hogy felhozunk és röviden elmondunk egy valóban megtörtént és kétségbevonhatatlan esetet, amely különben semmiféle vonatkozásban sincs és semmiféle szállal nem fűződik ahhoz a történethez, amelyet elbeszélünk. Csupán azért említjük ezt az esetet, hogy az olvasó lelkében teljessé rajzoljuk a zárda képét.

Tehát ebben az időben volt a zárdában egy titokzatos nő, aki nem volt apáca, akivel nagy tisztelettel bántak és akit madame Albertine-nek neveztek. Csak annyit tudtak róla, hogy őrült és hogy a világban halottnak tartják. Az eset hátterében, úgy rebesgették, vagyoni viszonyok rendezése szerepelt, ami szükséges volt valami nagyszerű házasság érdekében.

Ez az alig harminc éves, barna, meglehetősen csinos nő tétován bámult nagy fekete szemével. Vajjon látott-e? Ebben is kételkedtek. Nem is annyira járt, mint inkább siklott; sohasem beszélt; még abban sem voltak egészen bizonyosak, hogy vajjon lélegzett-e. Az orrcimpái lappad-

tak és halványak voltak, mintha halott lett volna. Ha a kezéhez ért az ember, mintha havat fogott volna. Valami furcsa kisérteties báj volt benne. Ahová belépett, mindenki megdidergett. Egyszer az egyik nővér, mikor meglátta, így szólt a másikhoz : Halottnak tartják. — Talán csakugyan halott, — felelte a másik.

Százféle dolgot meséltek Madame Albertine-ről. Őrá irányult a növendékek kimeríthetetlen kíváncsisága. Volt a kápolnában egy karzati emelvény, amelyet *Ökörszem*-nek hívtak. Erről az emelvényről, amelynek csak egy köralakú nyílása volt, egy *ökörszem*, hallgatta madame Albertine a misét. Rendszerint egyedül volt ott, mert erről a karzatról, amely az első emeleten volt, látni lehetett a hitszónokot, vagy a miséző papot ; ez pedig az apácáknak tilos volt. Egyszer előkelő származású fiatal pap állt a szószéken, Rohan herceg, Franciaország pairje, — 1815-ben, amikor még Léon herceg volt a neve, a vörös muskétások tisztje, — aki 1830 után mint bíbornok és Besançon érseke halt meg. Rohan úr ezúttal először prédikált a Petit Picpus zárdában. Madame Albertine rendszerint mélységes nyugalommal és teljes mozdulatlanságban hallgatta végig a szentbeszédeket és a miséket. Ezen a napon, mihelyt észrevette Rohan urat, félig felemelkedett és a kápolna csendjében felcsendült a hangja : *Nini! Auguste !* Az egész gyülekezet döbbenten fordult arra, a szónok feltekintett, de madame Albertine már visszasüllyedt mozdulatlanságába. A külső világnak egy lehellete, az életnek egy sugara suhant át egy pillanatra ezen a kihalt és fagyos arcon, aztán minden eltűnt és az őrült megint hullává merevedett.

Azonban ez a két szó mindenkinek megoldotta a nyelvét, aki csak beszélni tudott a zárdában. Mennyi minden van ebben a két szóban : *Nini! Auguste!* Mennyi megvilágosodás ! Rohan úrnak csakugyan Auguste volt a neve. Nyilvánvaló volt, hogy madame Albertine a legelőkelőbb világból származott, mivel ismerte Rohan urat, hogy ebben a világban magas rangja volt, mert ilyen bizalmasan szólított meg egy ilyen nagy urat és hogy valamiféle viszonyban, talán rokoni, de egészen bizonyosan nagyon szoros viszonyban volt vele, mert tudta a keresztnevét.

Két igen szigorú hölgy, Choiseul és Sérent hercegnők sűrűn látogatták a rendházat, ahova a *Magnates mulieres*

kiváltságának erejénél fogva léphettek be és nagy félelmet okoztak a nevelőintézetben. Mikor a két öreg hölgy bentjárt, valamennyi szegény kislány reszketett és lesütötte a szemét.

Egyébként Rohan úr, tudtán kívül, a növendékek érdeklődésének középpontja volt. Ebben az időtájban nevezték ki a párisi érsek helynökévé addig is, míg püspök lesz. Szokása volt, hogy elég sűrűn jött énekes misét mondani a Petit Picpus apácáinak kápolnájába. A fiatal zárdanövendékek közül egyik sem láthatta a vászonfüggöny miatt, de bársonyos és kissé csengő hangja volt és a növendékeknek sikerült majdnem mindig csalhatatlanul ráismerniök. Muskétás tiszt volt valaha; és azt mondogatták róla, hogy nagyon hiú, nagyon gondosan fésülte szép gesztenyeszínű haját, amely fürtökben övezte a fejét, és pompás széles fekete öve és kimondhatatlanul elegáns szabású fekete reverendája volt. Rendkívül élénken foglalkoztatta mindezeket a tizenhatéves képzeleteket.

Kivülről semmiféle zaj sem hatolt a zárdába. Azonban volt egy olyan év, amikor beszűrődött egy fuvola hangja. Ez valóságos esemény volt és az akkori növendékek még mindig emlékeznek rá.

Valaki a szomszédban játszott ezen a fuvolán. Ez a fuvola szüntelenül ugyanazt a dallamot játszotta, ezt a ma már nagyon-nagyon távoli dallamot: *Jer Zélulbém, légy szívem királya*, és ez napjában kétszer vagy háromszor felhangzott.

A fiatal leányok órákhosszat elhallgatták, a szavazó materek fel voltak háborodva, az agyvelők dolgoztak, a büntetések záporzottak. Hónapokon át tartott ez. A növendékek többé-kevésbé mind szerelmesek voltak az ismeretlen muzsikusba. Mindegyik Zétulbéről álmodozott. A fuvolabúgás a rue Droit-Mur felől jött; mindent odaadtak volna, mindent megkockáztattak volna, mindent megpróbáltak volna, hogy legalább csak egy másodpercre lássák, megsejtsék, észrevegyék a »fiatalembert«, aki ilyen gyönyörűségesen játszik ezen a fuvolán, és aki tudtán kívül egyúttal ezeken a lelkeken is játszik. Akadtak, akik valami cselédségi ajtón kiszöktek és fölmentek a rue Droit-Mur oldalán egészen a harmadik emeletre, hogy megpróbáljanak látni valamit a szomszédba nyíló ablakokon

át. Lehetetlenség volt. Egyikük arra vetemedett, hogy kidugta a karját a feje felett a rácson át és meglengette fehér zsebkendőjét. Kettő még vakmerőbb volt. Módját ejtették, hogy életük kockáztatásával felmásszanak egészen a tetőre és sikerült nekik végre meglátni »a fiatalembert«. Vén, vak és tönkrement emigráns nemes volt, aki fuvolázott a padlásszobájában a maga mulatságára.

VI. A kis zárda.

A Petit Picpus-nek ebben az övezetében három egészen külön épület volt, a nagy zárda, amelyben az apácák laktak, a nevelőintézet, amelyben a növendékek voltak elszállásolva és végül az úgynevezett *kis zárda*. Ez kertes épülettömb volt, amelyben együtt laktak mindenféle rendből való öreg apácák, maradékai a forradalomban lerombolt kolostoroknak; zűrzavarosan egybekeveredett itt mindenféle és minden elképzelhető szerzetbeli fekete, szürke és fehér apácaruha; ha szabad volna ilyen szavakat összekapcsolni, akkor tulitarka zárdának lehetett volna nevezni.

A császárság óta megengedték ezeknek a szegény szétszórt és hajléktalan apácáknak, hogy meghúzhassák magukat itt a bernátrendi bencés apácák szárnyai alatt. A kormány valami kis nyugdíjat fizetett nekik. A Petit Picpus apácái készségesen befogadták őket. Furcsa egyveleg volt ez. Mindegyik a maga rendszabálya szerint élt. Az intézeti növendékeknek kivételes szórakozás gyanánt néha megengedték, hogy meglátogathassák őket; ennek a következménye az, hogy ezek a fiatal lelkek megőrizték egyebek közt mater Szent Basilia, mater Szent Scholastica és mater Jacob emlékét.

Egyik ilyen menekült apáca úgyszólván otthon érezte magát. Sainte-Aure-apáca volt ez, rendjének utolsó élő tagja. A Sainte-Aure-apácák régi zárdája a tizennyolcadik század eleje óta éppen ez a Petit Picpus-rendház volt, amely később Martin Verga bencés apácáinak a tulajdona lett. Ez a szent apáca, aki sokkal szegényebb volt, hogysem rendjének pompás ruháját viselhette volna, ami fehér ruha volt skarlátvörös skapulárével, jámborul valami kis babát öltöztetett fel így, amelyet gyönyörködve szokott

mutogatni és halálos ágyán a rendházra hagyományozott. 1824-ben ebből a rendből már csak egy apáca volt ; ma már csupán egy baba van belőle.

Ezeken a jámbor matereken kívül néhány idősebb világi hölgy is engedélyt kapott a főnöknőtől, hogy a kis zárdába vonulhasson vissza, mint madame Albertine is. Ezek között volt madame de Beaufort d'Hautpoul és Dufresne marquise. Volt még egy, akit a zárdában csak arról a rettenetes trombitálásról ismertek, amelyet orrfúvás közben végzett. A növendékek madame Trombolinak nevezték.

1820 vagy 1821 táján madame de Genlis, aki ebben az időtájban kis időszaki folyóiratot szerkesztett *Intrépide* címen, engedélyt kért, hogy mint lakó beléphessen a Petit Picpus-zárdába. Az orleansi herceg őfensége ajánlotta. A kaptár felzúgott ; a szavazó materek csak úgy reszkettek ; mert madame de Genlis regényeket írt. De kijelentette, hogy ő az első, aki kárhoztatja ezeket és hogy most már elérkezett a rideg jámborság fejlődési fokára. Istennek és a hercegnek segítségével bejutott. Hat vagy nyolc hónap mulva azonban távozott és azt vetette ürügyül, hogy a kert nem elég árnyékos. Az apácák boldogok voltak. Ámbár nagyon idős hölgy volt, még mindig hárfázott, még pedig kitünően.

Távozóban ott hagyta a nyomát a cellájában. Madame de Genlis babonás és latinos művetségű volt. Ez a két vonás eléggé jól jellemzi. Néhány évvel ezelőtt még látható volt a cellája egyik kis szekrényének a belsejében, ahová a pénzét és az ékszereit szokta bezárni, ez az öt latin verssor, amelyeket sajátkezüleg írt vörös tintával sárga papirosra és amelyeknek, meggyőződése szerint, megvan az az erejük, hogy elriasztják a tolvajokat :

Három test, nem egyenlően bűnös, függött a kereszten :
Dismas és Gesmas, s közepütt a hatalmas egy Isten ;
A pokolé nyomorult Gesmas, Dismas jut a mennyben.
Éltünk és javaink oltalma ez egy igaz Isten.
Mondd csak e verseket, hogy tolvaj tőled sohse csenjen.

E tizenhatodik századi latinsággal írt vers kapcsán felvetődik a kérdés, hogy vajjon a kálváriai két latornak

Dimas és Gestas volt-e a neve, amint általában hiszik, vagy pedig Dismas és Gesmas. Ez az írásmód valószínűleg nem lett volna ínyére vicomte de Gestasnak, aki a mult században azzal büszkélkedett, hogy a gonosz latortól származik. Egyébként az a gyakorlati hatás, amelyet ennek a versnek tulajdonítottak, egyik cikkelye az irgalmas nővérek szabályzatának.

A rendház templomát, amely úgy épült, hogy valóságos sánc gyanánt vágta el a nagy zárdát a leánynevelőintézettől, természetesen közösen használta az intézet, a nagy zárda és a kis zárda. Valami szűk ajtón át, mely az uccára nyílt, még a közönséget is bebocsátották. De minden úgy volt elrendezve, hogy egyetlen zárdai lakó sem láthatta világi embernek az arcát. Képzeljünk el egy templomot, amelynek a hajóját megragadta valami gigászi kéz és úgy elhajlította, hogy már nem szemben van az oltárral, mint a rendes templomokban, hanem jobbfelé a misézőtől, mint valami sötét terem, vagy üreg; képzeljük el, hogy ez a terem hét láb magas függönnyel van elzárva, amelyről már említést tettünk; szorítsuk bele ennek a függönynek az árnyékába, a faülésekbe balra a fogadalmas nővéreket; jobbra hátul a növendékeket, a jelölteket és a noviciákat, és lesz bizonyos fogalmunk arról, hogy hogyan vettek részt a Petit Picpus apácái az istentiszteleten. Ezt az üreget, amelyet kórusnak neveztek, folyosó kötötte össze a zárdával. A templom a kert felől kapott világítást. Mikor az apácák olyan miséken vettek részt, amelyeken szabályzatuk csendet parancsolt rájuk, a közönséget csupán a székek zajosan felnyíló vagy lecsapódó támasztószárnyainak a koppanása figyelmeztette a jelenlétükre.

VII. Néhány sziluett ebből a homályból.

Az 1819-től 1825-ig eltelt hat éven keresztül a Petit Picpus főnöknője mademoiselle de Blemeur volt, szerzetesi nevén mater Innocentia. Annak a Marguerite de Blemeurnek a családjából származott, aki a szent Benedek-rendi szentek élettörténetét megírta. Már másodízben volt főnöknő. Körülbelül hatvan éves, zömök, kövér, »repedtfazék-hangu« nő volt, mondja az a levél, amelyből már

idéztünk ; különben kiváló nő, az egyetlen vidám ember az egész zárdában és éppen ezért imádták.

Mater Innocentia méltó volt őséhez, Margueritehez, a Benedekrend madame Dacier-jéhez. Művelt, tanult, tudós, tájékozott nő volt, érdekelte a történelem, jártas volt a latinban, otthonos a görögben, csordultig volt a héberrel és inkább bencés barát volt, mint bencés apáca.

A másodfőnöknő mater Cineres volt, egy majdnem teljesen vak öreg spanyol apáca.

A *szavazó materek* közt legtekintélyesebbek voltak : mater à Sancta Honorina, a kincstáros, mater à Sancta Gertruda, a noviciák mestere, mater à Sanctis Angelis, másodmester, mater ab Annunciatione, templomanya, mater a Sancto Augustino, a betegápoló, az egyetlen rosszindulatu nő az egész zárdában ; továbbá az egészen fiatal, csodálatos hangu mater à Sancta Mechtilda (Mlle Gauvain)-mater ab Angelis (Mlle Drouet), aki volt a Filles Dieu; zárdában és a Trésor zárdában Gisors és Magny között , mater à Sancto Josepho (Mlle de Cogolludo) ; mater à Sancta Adelaida (Mlle d'Auverney) ; mater à Misericordia (Mlle de Cifuentes, aki nem birta az önsanyargatást) ; mater à Compassione (Mlle de la Miltière, akit hatvan éves korában vettek fel a rendszabályzat ellenére, mert nagyon gazdag volt) ; mater à Providentia (Mlle de Laudinière) ; mater à Praesentatione (Mlle de Siguenza), aki 1837-ben főnöknő lett ; végül mater à Sancta Céligne (Ceracchi szobrász nővére), aki megőrült ; mater à Sancta Chantal (Mlle de Suzon), aki ugyancsak megőrült.

A legszebbek közé tartozott egy bájos huszonhárom éves leány, aki Bourbon szigetéről való volt és Roze lovag leszármazottja, akinek a világban mademoiselle Roze volt a neve és akit a szerzetben mater ab Assumptionenek neveztek.

Mater à Sancta Mechtilda, aki az ének és a kar gondnoka volt, ebben szivesen használta fel a növendékeket. Rendesen teljes hangsort választott közülük, vagyis hetet, a tiz-tizenhat évesek közül, akiket hangjuk és alakjuk szerint válogatott ki, akiket állva énekeltetett és kor szerint, orgonasip módjára állított sorba. Ez olyasféle látvány volt, mint valami fiatal lányokból való pásztorsíp, mint valami angyalokból összeállított eleven Pan-síp.

A laikus nővérek közül a növendékek legjobban sze-

rették soror à Sancta Euphrasiát, soror à Sancta Margerität, soror à Sancta Martát, aki gyerekes volt és soror a Sancto Michaelt, akinek az orrán nagyokat nevettek.

Mindezek a nők kedvesek voltak ezekhez a gyermekekhez. Az apácák csak önmaguk iránt voltak szigorúak. Befűteni csupán az intézetben szoktak és a táplálékuk a zárda táplálékához képest választékos volt. És ezenfelül mindenre kiterjedt a figyelmességük. Csak éppen ha egy növendék elment egy apáca mellett és szólt hozzá, az apáca sohasem felelt.

E hallgatási parancsnak az lett a következménye, hogy a beszédet az egész zárdában mintegy megvonta az emberi teremtményektől és élettelen tárgyakra ruházta. Néha a templom harangja beszélt, néha a kertész csengetytyűje. Egy éleshangu csengő, amely a kapusnővér mellett függött és amely az egész házban hallatszott, különféle csendülésekkel, afféle akusztikus táviró módjára jelezte az anyagi élet minden teljesitendő munkáját és a társalgóba szólította a háznak ezt vagy amazt a lakóját, ha szükség volt rá. Minden személynek és minden dolognak megvolt a maga jelzése. A főnöknő jelzése egy és egy ; a másodfőnöknőé egy és kettő. Hat-öt jelezte a tanítás kezdetét, úgy, hogy a növendékek sohasem mondták így : megyünk az osztályba, hanem csak így : hat-ötre megyünk. Négynégy volt madame de Genlis jelzése. Ezt nagyon sűrűn hallották. *Az ördög négyesfogata ez*, mondták a rosszanyelvűek. Tizenkilenc csendülés nagy eseményt jelzett. Ez a *klauzura ajtajának*, ennek a szörnyű nagy reteszekkel telitűzdelt vaslapnak a kinyitása volt, amely csak az érsek előtt fordult meg sarkaiban.

Rajta és a kertészen kivül, mint említettük, semmiféle férfi nem léphetett a zárdába. A növendékek még két férfit láttak ezeken kivül : az egyik Banès abbé volt, az öreg és csúf gyóntató, akit alkalmuk volt látni a kórusban egy rácson át, a másik Ansiaux úr, a rajztanár, akit az a levél, amelynek néhány sorát már olvastuk, *Anciot* úrnak keresztel és *undok vén púposnak* fest.

Amint látjuk, ezek a férfiak jól ki voltak válogatva. Ilyen volt ez a furcsa ház.

VIII. »Post corda lapides.«

Miután felvázoltuk az erkölcsi képét, nem lesz haszontalan néhány szóval jelezni az anyagi ábrázatát. Az olvasónak már van bizonyos fogalma róla.

A Petit-Picpus-Saint-Antoine zárda majdnem egészen betöltötte azt a hatalmas trapézt, amelyet a rue Polonceau, a rue Doit-Mur, a Petite rue Picpus és az a bezárt uccácska alkotott, amelyet a régi térképek rue Aumaraisnak neveznek. Ez a négy ucca úgy határolta ezt a trapézt, mint valami sánc. A zárda többféle épületből és kertből állt. A főépület egészében véve két, felemás épület összeragasztása volt, amelyek madártávlatból nézve meglehetősen pontosan olyan rajzot mutattak, mint valami földre fektetett akasztófa. Az akasztófa törzse teljesen elfoglalta a rue Droit-Murnek ezt a részét, amelyet a petit rue Picpus és a rue Polonceau zárt be ; a karja magas, szürke és szigorú rácsos homlokzat volt, amely a petite rue Picpusre nézett ; a 62. számu nagykapu jelezte a végét. Ennek a homlokzatnak a közepe felé régi, alacsony, boltozatos kapu fehérlett a portól és hamutól, amelyen a pókok szőtték hálójukat és amely csak vasárnap nyilt ki egy-két órára vagy olyan ritka alkalmakkor, amikor valamelyik apácának a koporsója távozott a zárdából. Ez volt a nyilvános bejárata a templomnak. Az akasztófa könyöke négyszögletes terem volt, amely cselédszobául szolgált és amelyet az apácák *kamrának* neveztek. Az akasztófa törzsében voltak a materek és a sororok cellái és a noviciátus. A karjában a konyhák, az ebédlő, oldalában a folyosó és a templom. A 62. számu kapu és a bezárt ruelle Aumarais között volt a leánynevelő intézet, amely az uccáról nem látszott. A trapéz többi részét a kert alkotta, amely sokkal alacsonyabban volt, mint a rue Polonceau szintje ; ezért tűntek a falak belülről sokkal magasabbaknak, mint kivülről. Az enyhén domború kertnek a közepén, egy dombocska tetején szép hegyes és kúpalakú fenyő volt, amelyből mint valami pajzsnak a csúcsos köldökéből négy nagy sétaút sugárzott ki és a nagy utak ágai közt kettesével elhelyezve nyolc kicsi, úgy, hogy ha a kert köralakú lett volna, a sétautak mértani rajza hasonlitott volna valami kerékre fektetett kereszthez. A sétautak,

amelyek mind a kertnek nagyon is szabálytalan falaiba torkollottak, nem voltak egyforma hosszúk. Ribiszkebokrok szegélyezték őket. Sudár nyárfák sora húzódott a kert végében a régi zárda romjaitól, amelyek a rue Droit-Mur sarkán voltak, egészen a kis zárdáig, amely a ruelle Aumarais sarkára rúgott ki. A kis zárda előtt volt az úgynevezett kis kert. Vegyünk hozzá ehhez még egy udvart, mindenféle különböző szögletet, amelyeket a belső épülettömbök alkottak, a börtönfalakat, továbbá minden kilátás és minden szomszédság gyanánt a rue Polonceau túlsó oldalát szegélyező tetők fekete vonalát, és teljes képet tudunk alkotni arról, hogy milyen volt negyvenöt évvel ezelőtt a Petit-Picpus bencésapácáinak háza. Ez a szent ház pontosan egy lapdaház helyén épült, amely a tizenegyedik századtól a tizenhatodikig híres volt és amelyet *a tizenegyezer ördög tanyájának* neveztek.

Különben ezek az uccák Páris legeslegrégibb uccái voltak. A Droit Mur és Aumarais nevek nagyon régiek; az uccák, amelyek viselik őket, még sokkal régibbek. A ruelle Aumaraisnek azelőtt ruelle Maugout volt a neve; a rue Droit-Murnek pedig rue des Églantiers, mert Isten előbb nyitotta ki a virágokat, mielőtt még az ember faragta volna a köveket.

IX. Száz év a mellkendő alatt.

Mivel belemerültünk annak részletes leírásába, hogy milyen volt valaha a Petit-Picpus zárda és mivel bele mertünk nézni ebbe a titkolódzó menedékhelybe, engedjen meg az olvasó még egy kitérést, amely alapjában véve nem tartozik ehhez a könyvhöz, azonban jellegzetes és hasznos, annyiban, hogy megérteti velünk, hogy még a zárdának is megvannak a maga eredeti alakjai.

Volt a kis zárdában egy százéves apáca, aki a Fontevrault apátságból került ide. A forradalom előtt ő maga is világi életet élt. Sokat beszélt Miromesnil úrról, aki főpecsétőr volt XVI. Lajos alatt, és valami Duplat elnök feleségéről, akivel benső ismeretségben volt. Az volt a gyönyörűsége és a hiúsága, hogy minden alkalommal előhozta ezt a két nevet. Csodákat mesélt a fontevraulti

apátságról, hogy olyan, mint egy város és hogy ott uccák vannak a kolostorban.

Picardiai tájszólással beszélt, ami mulattatta a növendékeket. Fogadalmait minden évben ünnepélyesen megujította és az eskütétel pillanatában ezt mondta a papnak: Szent Ferenc főtisztelendő úr fogadalmat tett Szent Julianus főtisztelendőnek, Szent Julianus főtisztelendő Szent Eusebius főtisztelendőnek, Szent Eusebius főtisztelendő fogadalmat tett szent Prokopius főtisztelendőnek stb. stb.; így teszek én is fogadalmat önnek, atyám. — És a növendékek nem is a markukba, hanem a fátyluk alatt kacagtak; bájos kis fojtott kacagás, amelynek hallatára a szavazó materek összeráncolták a szemüket.

Máskor a százesztendős apáca történeteket mesélt. Elmondta, hogy *fiatalkorában a bernátrendi barátok voltak olyan legények, mint a muskétások.* Egy századról beszélt, de ez a tizennyolcadik század volt. Elmesélte a négyféle bor champagnei és bourgognei szokását. A forradalom előtt, ha valami előkelő személyiség, egy-egy francia marsall, királyi herceg, herceg és pair átment valamelyik bourgognei vagy champagnei városon, akkor a város képviselete üdvözölte és átnyujtott neki négy ezüst serleget, amelyekbe négy különféle bort öntöttek, Az első serlegen ez a felirat volt: *majombor*, a másodikon: *oroszlánbor*, a harmadikon: *birkabor*, a negyediken: *disznóbor*. Ez a négy felirat jelenti a részegség négy fokozatát: az első fokozat felvidámít, a második felizgat, a harmadik elbutít, végre a negyedik elállatiasít.

Valami szekrényben zár alatt titokzatos tárgyat őrzött, amelyhez nagyon ragaszkodott. A fontevraulti szabályzat nem tiltotta meg neki. Ezt a tárgyat senkinek sem volt hajlandó megmutatni. Bezárkózott, a szabályzata ezt is megengedte és így rejtőzködött el, valahányszor ezt a valamit szemlélni akarta. Ha lépteket hallott a folyosón, lázas sietséggel, amily gyorsan csak öreg keze bírta, bezárta a szekrényt. Ha erről beszéltek előtte, csak hallgatott, pedig máskor nagyon beszédes volt. A legkiváncsibbak is kudarcot vallottak a hallgatásával és a legszívósabbak is a makacsságával szemben. Igy ez is örökös magyarázgatások tárgya volt mindazoknak, akiknek nem volt dolguk, vagy akik unatkoztak a zárdában. Hát mi lehetett ez a nagyon drága és nagyon titok-

zatos kincse a százesztendős apácának? Bizonyosan valami szent könyv? Valami ritka rózsafüzér? Valami hiteles ereklye? Találgatásokba bonyolódtak. Alig húnyta be a szemét a szegény öreg, odasiettek a szekrényéhez, kissé talán illetlenül gyorsan és kinyitották. Ott találták a tárgyat háromszoros gyolcsba takarva, mint valami megszentelt ostyatálkát. Faenzai tál volt ez, amelyen amorettek röpködnek és óriási klistérekkel felfegyverkezett gyógyszerészlegények üldözik őket. Ez a kergetődzés csupa fintor és komikus helyzet. Az egyik bájos kis amorettben már benne van a fecskendő. Küzködik, csapkod kicsi szárnyaival és még megpróbál elrepülni, de a bolondos legény sátáni kacagásban tör ki. Tanulság: a szerelmet legyőzi a kólika. Meglehet, hogy ez a különben nagyon érdekes tál abban a megtiszteltetésben is részes, hogy valami ötletet adott Molièrenek; 1845 szeptemberében még megvolt; a boulevard Beaumarchais egyik ószeresénél volt eladó.

Ez a jóságos öreg semmiféle külső látogatót nem volt hajlandó fogadni, mint mondotta, *azért, mert a társalgó nagyon lehangoló.*

X. Az Örök Imádás eredete.

Különben ez a majdnem sirboltszerü társalgó, amelyről megpróbáltunk fogalmat adni, teljesen helyi jellegü intézmény és nem fordul elő ugyanilyen rideg alakban más zárdában. Különösen a rue du Temple-beli zárdában, amely igaz, hogy más rend, a fekete táblákat barna függönyök helyettesítették és maga a társalgó padlózott szalón volt, amelynek az ablakait fehér fátyolfüggönyök keretezték és a falai mindenféle képeket hordoztak: például egy elfátyolozatlan arcu bencésapáca arcképét, festett virágcsokrokat, sőt még török fejet is.

A rue du Temple-beli zárda kertjében volt az az indiai gesztenyefa, amelyet Franciaország legszebb és legnagyobb gesztenyefájának tartottak és amelynek a tizennyolcadik század derék népe között az a híre volt, hogy *apja a királyság valamennyi gesztenyefájának.*

Említettük már, hogy ezt a Temple-zárdát az Örök Imádás bencésapácái foglalták el, vagyis egészen másfajta

bencés apácák, mint azok, akik Cîteauxtól függtek. Az Örök Imádásnak ez a rendje nem nagyon régi és nem nyúlik vissza messzebbre kétszáz évnél. 1649-ben néhány napi időközben két ízben is megszentségteleníttették az Oltáriszentséget Páris két templomában, a Saint-Sulpiceben és a Saint-Jean en Grèveben; borzalmas és elképzelhetetlen szentségtörés volt ez, ami felháborította az egész várost. A Saint-Germain des Prés nagyvikáriuspriorja egész papságának ünnepélyes körmenetet rendelt, amelyen a pápai nuncius végezte a szertartást, de ezt a kiengesztelést nem tartotta elégnek két jámbor hölgy: Courtinné, Boucs marquise és Châteauvieux grófnő. Ezt a bántalmat, amely a »legszentségesebb oltáriszentséget« érte, ámbár már régen elmult, nem tudta elfelejteni ez a két szent lélek és úgy gondolták, hogy csak azzal lehet jóvátenni, ha valamelyik apácazárdában »Örök Imádást« tartatnak. Mind a kettő, az egyik 1652-ben, a másik 1653-ban, jelentékeny összegeket adományozott az Oltáriszentségről nevezett mater Catherine de Bar bencés apácának, hogy e kegyes célra szent benedekrendi kolostort alapítson; erre az alapításra az első engedélyt megadta mater Catherine de Barnak de Metz úr, Saint-Germain apátja, »azzal a megszorítással, hogy csak olyan leányokat lehet felvenni, akik legalább háromszáz frank jövedelmet hoznak magukkal, ami hatezer frank tőkének felel meg.« Saint-Germain apátja után a király kiadta az engedélyokmányt és mind a kettőt, az apáti engedélyt és a királyi okmányt helybenhagyta 1654-ben a legfőbb számvevőszék és a parlament.

Ez az eredete és törvényes szentesítése az Oltáriszentség örök imádása párisi bencés-apáca rendházának. Első zárdájuk »ujonnan épült« a rue Cassette-en, de Boucs és de Châteauvieux úrhölgyek költségén.

Amint látjuk, ez a rend nem egyesült a cîteauxi úgynevezett bencés apácákkal. A Saint-Germain des Prés apátjától függött, ép úgy, mint ahogy a Sacré-Coeur apácák a jezsuiták generálisától és az irgalmas nővérek a lazaristák generálisától függenek.

Teljesen eltért a Petit-Picpus bernátrendi apácáitól, akiknek az otthonát bemutattuk. 1657-ben VII. Sándor pápa külön brévével engedélyezte a Petit-Picpus bernátrendi apácáinak, hogy ép úgy gyakorolhatják az Örök

Imádást, mint az Oltáriszentségről elnevezett bencés apácák. Azonban a két rend még ezután is különváltan maradt.

XI. A Petit-Picpus pusztulása.

A restauráció kezdete óta a Petit-Picpus zárda hanyatlott, ami egyik része a rend általános pusztulásának, amely a tizennyolcadik század végétől kezdve lassan-lassan kivész, mint minden szerzetes rend. A szemlélődés ép úgy, mint az imádság, szükséglete az emberiségnek; azonban mint minden, amihez a forradalom hozzáér, ez is át fog alakulni és míg előbb ellensége volt a társadalmi haladásnak, most előmozdítója lesz.

A Petit-Picpus ház gyorsan elnéptelenedett. 1840-ben megszűnt a kis zárda, megszűnt a leánynevelő intézet. Nem voltak már sem öreg nők, sem fiatal leányok; amazok meghaltak, emezek kiröppentek. *Volaverunt.*

Az Örök Imádás szabályzata olyan szigorú, hogy elrémít; a hivatás visszariad, a rendben nincs utánpótlás. 1845-ben, hébe-hóba beavattatta magát egy-egy laikus nővér, de fogadalmas apáca nem akadt. Negyven évvel ezelőtt az apácák még majdnem százan voltak, tizenöt évvel ezelőtt nem voltak többen huszonnyolcnál. Hányan vannak ma? 1847-ben a főnöknő fiatal volt, ami arra mutatott, hogy már csak szűkebb körből lehetett választani. Nem volt még negyven éves. Minél jobban csökkent a számuk, annál fárasztóbb az életük; mindegyiknek a szolgálata kimerítőbb; már szemlátomást közeledett az a pillanat, amelyben csak tizenketten lesznek, hogy fájdalmas és görnyedt vállukon hordozzák szent Benedek súlyos szabályzatát. A teher kérlelhetetlen és kevesek számára ugyanakkora, mint sokak számára. Rájuk súlyosodott, agyonnyomja őket. Ezenfelül halnak is. Abban az időben, mikor e könyv szerzője még Párisban lakott, ketten haltak meg. Az egyik huszonöt éves volt, a másik huszonhárom. Ez elmondhatná, mint Julia Alpinula: *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres.* Ennek a hanyatlásnak a következménye az is, hogy a zárda lemondott a leánynevelésről.

Nem mulaszthattuk el, hogy mikor elmentünk e különös, titokzatos, sötét ház előtt, be ne lépjünk és be

ne vezessük lélekben azokat, akik követnek bennünket és akik hallgatják, némelyek talán haszonnal, Jean Valjean mélabús történetét. Belepillantottunk ebbe a közösségbe, amely szinültig van ósdi foglalkozásokkal, amelyek ma olyan különöseknek tűnnek. Ez az elzárt kert. *Hortus conclusus.* Részletesen beszéltünk erről a különös helyről, de tisztelettel, legalább is annyira, amennyire a tisztelet és a részletesség megfér egymással. Nem értünk mindent, de nem sértegetünk semmit. Ép oly messze vagyunk Joseph de Maistre hozsannájától, amely végül a hóhért is szentté avatja, mint Voltaire kacagásától, aki még a feszületet is kicsúfolja.

Jegyezzük meg mellékesen, hogy ez következetlenség Voltairetől; mert Voltairenek épp úgy védelmeznie kellett volna Jézust, mint ahogy síkra szállt Calas érdekében; és éppen azok számára, akik tagadják az Isten megtestesülését, vajjon mit jelent a feszület? A bölcs meggyilkolását.

A tizenkilencedik században a vallásos gondolat válságba jutott. Elfelejtenek bizonyos dolgokat és ezt helyesen teszik, feltéve, hogy annak helyébe, amit elfelejtenek, mást tanulnak. Az emberi szív nem bírja az ürességet. Bizonyos rombolások történnek és helyes, hogy megtörténnek, de csak azzal a feltétellel, ha ujjáépítés követi őket nyomon.

Addig is tanulmányozzuk azokat a dolgokat, amik már nincsenek. Ismernünk kell őket, legalább azért, hogy óvakodjunk tőlük. A mult utánzatai hamis nevek alá bujnak és szeretik jövendőnek nevezni magukat. Ez a kísértet, a mult, szereti meghamisítani az útlevelét. Barátkozzunk meg azzal a gondolattal, hogy csapda van előttünk. Vigyázzunk. A multnak van egy arca: a babona és egy álarca: a képmutatás. Mutassuk meg az arcát és rántsuk le az álarcát.

A zárdák kérdése bonyolult. Egyrészt a civilizáció kérdése, amely kárhoztatja őket; másrészt a szabadság kérdése, amely pártfogolja őket.

HETEDIK KÖNYV

Kitérés

I. A zárda, mint elvont fogalom.

Ez a könyv dráma, amelynek főszereplője a végtelen. Másik szereplője az ember.

Ennélfogva, mivel zárda akadt az utunkba, be kellett mennünk. Miért? Azért, mert a zárda, amely épp úgy sajátsága a keletnek, mint a nyugatnak, az ókornak mint a modern időknek, a pogányságnak, a buddhizmusnak, az iszlámnak épp úgy mint a kereszténységnek, egyike azoknak az optikai műszereknek, amelyekkel az ember a végtelent kémleli.

Itt nincs helyünk rá, hogy terjengősen fejtegessünk bizonyos gondolatokat, mindazonáltal, bár teljes mértékben fentartjuk véleményünket, megszorításainkat, sőt ellenérzésünket, meg kell mondanunk, hogy valahányszor az emberben a helyesen vagy helytelenül felfogott végtelennel találkozunk, úgy érezzük, hogy tisztelet ejt rabul. Van a zsinagógában, a mecsetben, a pagodában, a wigwamban valami undorító vonás, amit kárhoztatunk, és valami fenséges vonás, amelyet imádunk. Micsoda szemlélődés ez a léleknek, micsoda határtalan révedezés! Az Isten visszfénye az emberség falán.

II. A zárda, mint történelmi tény.

A történelem, az ész és az igazság szempontjából a szerzetesség meg van bélyegezve.

Ha valamely nemzetben a kolostorok elszaporodnak, akadályai a vérkeringésnek, zavaró intézmények, a henyélés központjai ott, ahol a munka központjaira van szükség. A szerzetesi közösségek a nagy társadalmi közösségben olyanok, mint a fagyöngy a tölgyfán, a szemölcs az emberi testen. Virágzásuk és pocakjuk az ország elszegényedése. A szerzetesi rendszer, amely jó volt a civili-

záció kezdetén, amely hasznos volt arra, hogy lelki eszközökkel előidézze az állatiság csökkenését, ártalmas a népek férfikorában. Ezenfelül mikor lazul és a bomlás korszakába jut, mivel továbbra is példának veszik, ugyanazokból a szempontokból válik ártalmassá, amelyek üdvössé tették tisztasága korszakában.

A szerzetesi elzárkózás ideje lejárt. A kolostorok, amelyek hasznosak voltak a modern civilizáció nevelésének kezdetén, akadályozták növekedésében és ártalmasak a fejlődésére nézve. A zárdák, amelyek mint az ember tökéletesítésének intézménye és módszere jók voltak a tizedik században, vitathatók a tizenötödikben, és elvetendők a tizenkilencedikben. A szerzetesség lépfenéje csontvázzá mart két csodálatraméltó nemzetet, Olaszországot és Spanyolországot, amelyek közül az egyik a világossága, a másik a ragyogása volt Európának századokon át és ez a két nagyszerű nép még csak korunkban kezd gyógyulni, 1789 egészséges és életerős higiéniájának jóvoltából.

A zárda, különösen a régi apácazárda, amint még megvan ennek a századnak a küszöbén is Olaszországban, Ausztriában, Spanyolországban, a középkornak egyik legsötétebb összesűrűsödése. A zárda, ez a zárda, a rémségek metszőpontja. A tulajdonképpeni katolikus zárda teli van a halál fekete sugárzásával.

Különösen a spanyol zárda gyászos. Ott a homályban, a ködben gomolygó boltozatok alatt, a dómok bizonytalan félhomályában égbenyuló tömör oltárok tornyosulnak, amelyek oly magasak, mint egy-egy székesegyház; ott a sötétben láncokon roppant fehér feszületek függnek; ott az ébenfán óriási elefántcsont Krisztusok tárulnak, meztelenül; nem is vérzők: vértől csapzottak; visszataszítók és nagyszerűk, az ízületekben kibukkannak a csontjaik, a térdükön zúzódások látszanak, sebeikből kivillan a hús, fejükön ezüst töviskoszorú, aranyszegekkel vannak átverve, homlokukon rubintból való vércseppek és szemükben gyémántból való könnyek. A gyémántok és a rubintok mintha nedvesek volnának és megríkatják odalent a sötétben azokat az elfátyolozott teremtéseket, akiknek derekát összemarcangolta a szeges öv és a szeges korbács, mellét elnyomorította a fűzvesszőfonat, térdeit felsebezte az imádság; ezeket a nőket, akik

jegyeseknek hiszik magukat, ezeket a kísérteteket, akik szerafimoknak hiszik magukat. Vajjon gondolkodnak-e ezek a nők? Nem. Vajjon van-e akaratuk? Nincs. Vajjon szeretnek-e? Nem. Vajjon élnek-e? Nem. Idegeik csontossá merevedtek, csontjaik megkövesedtek. Éjszakából van szőve a fátyoluk. Lélegzetük a fátyol alatt olyan, mint a halálnak valami megnevezhetetlenül tragikus lehellete. Az apátnő, valóságos kísértet, megszenteli és rémíti őket. Ez a zord szeplőtlenség. Ilyenek Spanyolország régi kolostorai. Szörnyű áhítat odui, szűzek barlangjai, irgalmatlan helyek.

A katholikus Spanyolország rómaibb volt magánál Rómánál. A spanyol zárda volt elsősorban a katholikus zárda. A kelet érzett rajta. Az érsek, a menyország kiszlár agája, elreteszelte és kémlelte az Istennek szánt lelkeknek ezt a háremét. Az apáca volt az odaliszk, a pap volt az eunuch. A legrajongóbbakra esett a választás és ilyenkor birták Krisztust. Éjjelente a gyönyörű ifjú férfi leszállt a keresztről és a cellára révület borult. Magas falak óvták minden földi elszórakozástól a titokzatos szultánát, akinek a keresztrefeszített volt a szultánja. Egyetlen pillantás kifelé már hűtlenség számba ment. Az *in-pace* helyettesítette a bőrzsákot. Azt, amit keleten a tengerbe dobtak, nyugaton a földbe dobták. A nők karjai mind a két helyen vonaglottak ; amott a hullámokba, emitt a gödörbe kerültek ; amott vízbe fullasztották, emitt elevenen eltemették őket. Szörnyű párhuzamosság.

Ma a mult magasztalói, mivel a tényeket nem tagadhatják le, mosolyogni szoktak rajtuk. Valami kényelmes és furcsa módszert vettek divatba, hogy elnyomják a történelem kinyilatkoztatásait, hogy meggyengítsék a filozófia magyarázatait, hogy kiküszöböljenek minden kellemetlen tényt és minden homályos kérdést. *Dagályos szónoklatokra való anyag*, mondják az ügyeskedők. Színfalhasogatás, — ismétlik a tagadók. Jean-Jacques színfalhasogató ; Diderot színfalhasogató ; Voltaire, mikor Calasról, Labarreről és Sirvenről beszél, színfalhasogató. Nem tudom már, ki fedezte fel legutóbb, hogy Tacitus is színfalhasogató, hogy Nero áldozat és hogy határozottan meg kell esnie a szívünknek »ezen a szegény Holofernesen«.

Azonban a tények nem zavartatják magukat, a tények csökönyösek. Ennek a könyvnek a szerzője tulajdon sze-

mével látta nyolc mérföldnyire Brüsszeltől, — egy darab középkor ez, mindenkinek a kezeügyében, — a villersi apátságban egy rét közepén, amely akkoriban a kolostor udvara volt, a tömlöcgödröt és látott a Dyle partján négy kőbörtönt, félig a föld alatt, félig a víz alatt. Ezek az *in-pace*-k. Mindegyik ilyen kőbörtönön ott van még a vasajtó maradványa, az árnyékszéklyuk és egy rácsos nyílás, amely kívül két lábnyira van a folyóvíz színe felett és belül hat lábnyira a föld alatt. Négy láb magasságban mossa kívülről a folyó vize a falát. A talaja mindig nedves. Az *in-pace* lakójának ez a nedves föld volt az ágya. Az egyik ilyen börtönben a falba erősített nyakszorító csonkja meredezik ; egy másikban látni négy gránitlapból készült négyszögletes ládafélét, amely nagyon rövid arra, hogy lefeküdjék benne és nagyon alacsony arra, hogy álljon benne az ember. Ebbe élő embert fektettek, fölébe kőfedőlapot hengerítettek. Ez megvan. Ez látható. Megfogható. Ezek az *in-pace*-k, ezek a börtönök, ezek a vaskapcsok, ezek a nyakszorítók, ez a magas nyílás a tetején, amellyel egy vonalban hömpölyög a folyó, ez a gránitfedővel lezárt kőláda, mint valami sír, azzal a különbséggel, hogy itt élő ember volt a halott, ez a talaj, amely csupa sár, ez az árnyékszéklyuk, ezek az átázott falak, micsoda színfalhasogatás !

III. Milyen feltétellel tisztelhetjük a multat.

A szerzetesség, amilyen Spanyolországban volt és amilyen Tibetben volt, a civilizációra nézve valóságos sorvadás. Egyszerűen megállítja az életet. Egyszerűen írtja a népet. Bezárkózás, megférfiatlanítás. Ostora volt Európának. Vegyük ehhez a lelkiismereten nagyon gyakran elkövetett erőszakot, a kikényszerített belépéseket, a hűbériséget, amely a kolostorra támaszkodott, az elsőszülöttségi jogot, amely a család fölöslegét a szerzetességbe ontotta, a kegyetlenkedéseket, amelyekről épp most beszéltünk, az *in-pace*-kat, a néma szájakat, az elfalazott agyvelőket, annyi értelmes lénynek az örök fogadalom börtönébe taszítását, a kámzsa felvételét, élő-eleven lelkeknek ezt az eltemetését. Vegyük ehhez a nemzeti pusztuláshoz az egyéni gyötrelmeket és akárki legyen is az ember, érezni

fogja, hogy megreszket a kámzsa és a fátyol, ez emberi találmányu két szemfedő láttára.

Mégis, bizonyos pontokon és bizonyos helyeken, a filozófia ellenére, a haladás ellenére, a kolostori szellem a tizenkilencedik század kellő közepén is tovább él még és ebben a pillanatban az aszkéta-életnek valami furcsa kiújulása döbbenti meg a civilizált világot. Az ósdi intézményeknek csökönyössége, hogy örökké fennmaradjanak, olyan, mint az avas illatszer makacssága, amely mindenáron a hajunkba akarna kerülni, mint a romlott hal követelődzése, amely mindenáron azt akarná, hogy megegyük, a gyermekkori ruha tolakodása, amely azt akarná, hogy a férfi viselje és a holttestek gyengédsége, amelyek visszajönnének, hogy ölelgessék az élőket.

— Hálátlanok! — mondja a ruha — én védelmeztelek benneteket rossz időben. Miért nem kellek nektek? A tenger közepéből jövök, mondja a hal. Rózsa voltam, mondja az illatszer. Szerettelek titeket, mondja a holt. Civilizáltalak benneteket, mondja a zárda.

Erre csak egyet lehet felelni: Annak idején.

Arról ábrándozni, hogy valaki végtelenül meghosszabbítsa a halott dolgokot és hogy bebalzsamozással kormányozza az embereket, hogy visszaállítsa a korhadozó dogmákat, újra aranyozza az ereklyetartókat, kitatarozza a kolostorokat, újra megáldja az ereklye szekrényeket, újra helyet adjon a babonáknak, felélessze az elvakult rajongásokat, újra markolatot csináljon a szentelőknek és a kardoknak, újra felállítsa a szerzetességet és a militarizmust, azt a hitet vallja, hogy a társadalom boldogsága az élősdiek szaporításán fordul, nyakába ültesse a multat a jelennek, ez furcsának tünik. Mindazonáltal vannak teoretikusok, akik ezeket az elméleteket vallják. Ezek a teoretikusok különben szellemes emberek és igen egyszerűen járnak el; olyan ruhát adnak a multra, amelyet társadalmi rendnek, isteni jognak, erkölcsnek, családnak, az ősök tiszteletének, régi tekintélynek, szent hagyománynak, törvényességnek, vallásnak neveznek; és így kiáltanak: — Ide nézzetek! Ezt fogadjátok el, tisztességes emberek. — Ezt a logikát már a régiek is ismerték. A haruspexek gyakorolták. Krétával bemázoltak egy fekete üszőt és azt mondták rá: fehér. *Bos cretatus.*

Mi személy szerint egyes pontokon tiszteljük és min-

denütt kiméljük a multat, feltéve, hogy belenyugszik abba, hogy meghalt. Ha élni akar, akkor támadjuk és iparkodunk megölni.

A babonák, a vakbuzgóság, az álszenteskedés, az elfogultságok, ezek a kisértetek, bármennyire csak kisértetek is, görcsösen ragaszkodnak az élethez, szellemtestüknek fogai és karmai vannak; és egyenkint kell kiirtani őket és viaskodni kell velük és szakadatlanul kell viaskodni, mert az emberiségnek az is egyik végzete, hogy a kisértetekkel való örökös harcra van kárhoztatva. Az árnyat nehéz dolog torkon ragadni és földre teperni.

Egy zárda Franciaországban, a tizenkilencedik század kellő közepén: baglyok gyülekezete, amely szembe néz a nappal. Egy kolostor, amelyet aszkétaéleten kapunk 89, 1830 és 1848 városának kellő közepén, Róma, amely kivirágzik Párisban, anachronizmus. Rendes időkben valamely anachronizmus felbomlasztására és kiirtására nem kell egyebet tennünk, csupán elolvastatni vele az évszámot. Csakhogy nem élünk rendes időket.

Harcoljunk.

Harcoljunk, de tegyünk különbséget. Az igazságnak az a tulajdonsága, hogy sohasem túlzó. Mi szüksége van a túlzásra? Van olyasmi, amit el kell pusztítani és van olyasmi, amit egyszerűen meg kell világítani és szemlélni. Micsoda erő a jóindulatú és komoly vizsgálódás! Ne vessünk csóvát oda, ahol elegendő a világosság.

Tehát, mivel a tizenkilencedik században élünk, általában és minden népnél, Ázsiában ép úgy, mint Európában, Indiában ép úgy, mint Törökországban, ellene vagyunk az aszkéta elzárkózásnak. Aki zárdát mond, mocsarat mond. Rothadásuk nyilvánvaló, poshadásuk egészségtelen, erjedésük megfertőzi és elsorvasztja a népeket; szaporodásuk az egyiptomi hét csapás. Nem tudunk irtózás nélkül gondolni azokra az országokra, ahol a fakirok, a boncok, a szantonok, a kalugyerek, a marabutok, a talapoinok és a dervisek úgy elszaporodnak, mint a nyüzsgő férgek.

Mindez nem érinti a vallási kérdést. Ennek a kérdésnek vannak bizonyos titokzatos, szinte félelmetes oldalai; legyen szabad alaposan szemügyre vennünk őket.

IV. A zárda az elvek szempontjából.

Az emberek összeállnak és együtt laknak. Milyen jog erejénél fogva ? A társulás jogának erejénél fogva.

Bezárkóznak. Milyen jog erejénél fogva ? Ama jog erejénél fogva, amely minden embert megillet, hogy kinyissa vagy bezárja az ajtaját.

Nem járnak ki. Milyen jog erejénél fogva ? Annak a jognak erejénél fogva, hogy mindenki jöhet és mehet, ami magában foglalja azt a jogot is, hogy otthon maradhat.

Hát otthon mit csinálnak?

Halkan beszélnek ; lesütik a szemüket ; dolgoznak. Lemondanak a világról, a városokról, az érzékiségről, a gyönyörökről, a hiúságról, a kevélységről, az érdekeikről.

Durva gyapjú, vagy durva vászonruhát viselnek. Egyiknek sincs semmije, ami egyéni tulajdona volna. Az, aki gazdag volt, mikor ide belép, önként szegénnyé lesz. Azt, amije van, odaadja a közösségnek. Az, aki úgynevezett nemes volt, úri ember és földesúr, egyenlő azzal, aki paraszt volt. A cellája mindegyiknek egyforma. Mindegyik egyforma tonzurát kap, egyforma kámzsát viselnek, egyforma fekete kenyeret esznek, egyforma szalmán alszanak, ha meghalnak, egyforma por válik belőlük. Egyforma tarisznya a hátukon, egyforma kötél a derekukon. Ha az a szabály, hogy mezítláb járjanak, mind mezítláb járnak. Lehet ott akár herceg is, ez a herceg ép olyan árnyék, mint a többi. Itt nincsenek címek. Még a családnevek is eltűnnek. Csak keresztnevük van. Valamennyien a keresztnevek egyformaságába görbednek. Kiváltak a test szerinti családból és megalkották közösségükben a lelki családot. Más rokonuk nincs, csak minden ember. Segítik a szegényeket, ápolják a betegeket. Maguk választják azokat, akiknek engedelmeskednek. Így hívják egymást : testvérem.

Önök félbeszakítanak és azt kiáltják : — De hiszen ez az eszményi zárda !

Elegendő, hogy csupán lehetséges zárda legyen és máris számba kell vennem.

Ez az oka annak, hogy az előbbi könyvben tiszteletteljes hangon beszéltem egy zárdáról. Ha eltekintünk a középkortól, ha eltekintünk Ázsiától, ha fentartjuk a

történelmi és politikai vizsgálódást, tisztán filozófiai szempontból, a harcos polemia kényszerűségén kívül, azzal a feltétellel, hogy a zárdai élet teljesen önkéntes és csupán olyanokat zár magába, akik beleegyeznek, a zárdai közösséget mindig bizonyos figyelmes és némi tekintetben tiszteletteljes komolysággal szemléltem. Ott, ahol közösség van, község van; ott, ahol község van, van jog. A zárda ennek a formulának a sarjadéka: Egyenlőség, Testvériség. Ó, mily nagyszerű a szabadság. És mily ragyogó színváltozás! A Szabadság elegendő arra, hogy a zárdát köztársasággá változtassa.

Folytassuk.

De hát ezek az emberek vagy ezek a nők, akik ott vannak a négy fal között, akik durva szürke gyapjúruhában járnak, egyenlők, testvéreknek nevezik egymást; rendben van; de csinálnak-e még egyebet is?

Igen.

Mit?

Szemlélik a sötétséget, térdre hullanak és összekulcsolják a kezüket.

Mit jelent ez?

V. Az imádság.

Imádkoznak.

Kihez?

Istenhez.

Istenhez imádkozni, mit jelent ez?

Van-e végtelen rajtunk kívül? Vajjon ez a végtelen egy-e, immanens-e, állandó-e; vajjon szükségképpen anyagi-e, mivelhogy végtelen és ha nem volna meg benne az anyag is, emiatt határolva volna, vajjon szükségképpen értelmes-e, mivelhogy végtelen és ha nem volna meg benne az értelem is, emiatt véges volna? Vajjon ez a végtelen a lényiség gondolatát kelti-e bennünk, holott mi magunknak csupán a létezés gondolatát tulajdoníthatjuk? Más szavakkal vajjon nem ez a végtelen-e az abszolutum, amelynek mi vagyunk a relativumjai?

Egyúttal pedig ha van rajtunk kívül végtelen, vajjon nincs-e bennünk is végtelen? Vajjon ez a két végtelen

(micsoda szörnyű többesszám!) nem kerekedik-e egymás fölé? Vajjon a második végtelen úgyszólván nem alsóbbrendű-e az elsőnél? Vajjon nem a tükre, a visszfénye, a visszhangja-e, nem a koncentrikus örvénye-e egy másik örvénynek? Vajjon ez a második végtelen is értelmes? Gondolkodik-e? Szeret-e? Akar-e? Ha mind a két végtelen értelmes, akkor mindegyiknek megvan az akaratelve és a magasabbrendű végtelenben ép úgy van én, mint ahogy az alsóbbrendű végtelenben van én. Ez az alsóbbrendű én a lélek; az a magasabbrendű én az Isten.

Gondolatban kapcsolatba hozni az alsóbbrendű végtelent a magasabbrendű végtelennel, ezt úgy mondják: imádkozni.

Ne vegyünk el semmit az emberi szellemtől; az elfojtás káros. Ujjá kell alakítani és át kell alakítani. Az embernek bizonyos tehetségei az Ismeretlen felé irányulnak; a gondolat, a révedezés, az imádság. Az Ismeretlen valami óceán. Mi a lelkiismeret? Az Ismeretlen iránytűje. Gondolat, révedezés, imádság: ezek nagyszerű titokzatos sugárzások. Tiszteljük őket. Hová irányulnak a léleknek ezek a felséges sugárzásai? A sötétségbe; vagyis a fényességbe.

A demokráciának az a nagyszerűsége, hogy semmit sem tagad és hogy semmit sem tagad meg az emberségből. Az Ember jogához közel, legalább is mellette, ott van a Lélek joga.

Kiirtani a fanatizmust és imádni a végtelent, ez a törvény. Ne elégedjünk meg azzal, hogy elnyújtózunk a Teremtés fája alatt és szemléljük csillagokkal teli roppant ágait. Kötelességünk van: dolgozni az emberi lelken, védelmezni a titkot a csodával szemben, imádni a megfoghatatlant és elvetni a képtelenséget, a megmagyarázhatatlanból tény gyanánt csupán a szükségeset elfogadni, meggyógyítani a hitet, lehántani a babonákat a vallásról, lehernyózni az Istent.

VI. Az imádság abszolut jósága.

Az imádságnak minden módja jó, feltéve, hogy őszinte. Meg is fordíthatjátok a könyveteket, csak merüljetek bele a végtelenbe.

Tudjuk, van egy filozófia, amely tagadja a végtelent. Van olyan filozófia is, amely már a patológia körébe tartozik, amely tagadja a napot ; ezt a filozófiát úgy hívják, hogy vakság.

Megtenni valami hiányzó érzékünket az igazság forrásává : ez a vak ember határtalan vakmerősége.

Az a különös, hogy milyen büszke, milyen fölényes és lekicsinylő modort vesz magára ez a tapogatódzó filozófia azzal a filozófiával szemben, amely látja az Istent. Az ember mintha csak egy vakondok kiabálását hallaná : mennyire sajnálom őket a napjukkal !

Tudjuk, vannak kiváló és nagytehetségű ateisták. Ezek, mivel éppen a tehetségük visszavezeti őket az igazsághoz, alapjában véve nem egészen bizonyosak benne, hogy ateisták, ez rájuk vonatkozólag csupán meghatározás kérdése és ha nem is hisznek Istenben, éppen azzal, hogy nagy szellemek, bizonyságai az Istennek.

Üdvözöljük bennük a filozófusokat, azonban könyörtelenül elítéljük a filozófiájukat.

Folytassuk.

Az is csodálatos, hogy az emberek milyen könnyen kifizettetik magukat szavakkal. Egyik északi metafizikai iskola, amelyet kissé belep a köd, azt hitte, hogy forradalmat kelt az emberiség fogalomkincsében, ha az Erő szó helyébe az Akarat szót teszi.

Ezt mondani : a növény akar, ehelyett, hogy : a növény nő, csakugyan termékeny gondolat volna, ha hozzátesszük : a világegyetem akar. Miért ? Mert ebből ez következnék : a növény akar, tehát a növénynek van énje ; a világegyetem akar, tehát van Istene.

Véleményünk szerint, pedig mi ellentétben ezzel az iskolával semmit sem vetünk el a priori, sokkal nehezebben fogadható el a növény akarása, amelyet ez az iskola hirdet, mint a világegyetem akarása, amelyet tagad.

Tagadni a végtelen akaratát, vagyis Istent, csak azzal a feltétellel lehet, ha tagadjuk a végtelent is. Ezt bebizonyítottuk.

A végtelen tagadása egyenesen a nihilizmusba vezet. Minden »az ész képzetévé« lesz.

A nihilizmussal nem lehet vitatkozni. Mert a nihilista logika még annak a létezésében is kételkedik, akivel vitatkozik és nem egészen bizonyos a saját létezésében sem.

Az ő felfogása szerint lehetséges, hogy ő maga sem egyéb önmaga számára, mint »eszének a képzete«.

Csak éppen nem veszi észre, hogy mindazt, amit tagad, mindenestül elfogadja pusztán azzal, hogy kimondja ezt a szót: ész.

Mindent összevéve, az olyan filozófia, amelyben minden az egyetlen Nem szótagba torkollik, semmiféle utat nem nyit a gondolatnak.

A Nem-re csak egy felelet van: Igen.

A nihilizmusnak nincsen lendülete.

Semmi nincs. A semmi nem létezik. Minden valami. Semmisem semmi.

Az ember még inkább él az állításból, mint kenyérből.

Látni és megmutatni magában véve nem elegendő. A filozófiának eleven erőnek kell lennie; kell, hogy erőfeszítése és eredménye az ember megjavítása legyen. Sokratesnek bele kell olvadnia Ádámba és létre kell hoznia Marcus Aureliust; más szavakkal: ki kell csiholnia a boldogság emberéből a bölcsesség emberét. Liceummá kell változtatnia az Édent. A tudománynak szíverősítőnek kell lennie. Micsoda szomorú cél és micsoda vérszegény ambició az élvezés! Az állat élvez. A gondolkodás a lélek igazi diadala. Odanyujtani a gondolatot a szomjuhozó embereknek, megadni valamennyinek elixir gyanánt az Isten ismeretét, összeolvasztani bennük a lelkiismeretet és a tudást, igazakká tenni őket ezzel a titokzatos párosítással: ez az igazi filozófia hivatása. Az erkölcs az igazságok kivirágzása. A szemlélődés a cselekvésre vezet. Az abszolutumnak gyakorlatinak kell lennie. Az eszménynek beszívhatónak, ihatónak és ehetőnek kell lennie az emberi értelem számára. Az az eszmény, amelynek van joga így beszélni: *Vegyétek,ez az én testem, ez az én vérem.* A bölcsesség valamiféle szent áldozás. Csak ezzel a feltétellel nem lesz többé csupán a tudomány meddő szeretete, csak így válik az emberek egyesülésének egyetlen és felsőbbséges módjává, csak így magasztosodik vallássá a filozófia.

A filozófiának nem szabad egyszerű boltívnek lennie, amely a titok fölé épült, hogy kedvére szemlélhesse a titkot, és az legyen az egyetlen eredménye, hogy kielégíti a kíváncsiságot.

Mikor gondolatunknak a kifejtését más alkalomra

halasztjuk, beérjük annak a kijelentésével, hogy sem az embert nem tekintjük kiindulási pontnak, sem a haladást végcélnak, ha nincs meg bennük az a két erő, ami mindegyiknek a mozgatója : a hit és a szeretet.

A haladás a cél ; az eszmény a mintakép.

Mi az eszmény? Az Isten.

Eszmény, abszolutum, tökéletesség, végtelen : azonos szavak.

VII. Csak lassan a kifogásokkal.

A történelemnek és a filozófiának örök kötelességei vannak, amelyek egyúttal egyszerű kötelességek ; küzdeni az ellen, hogy Kaifás püspök legyen, hogy Drákó bíró legyen, hogy Trimalchio törvényhozó legyen, Tiberius császár legyen ; ez világos, egyenes és kristálytiszta és nincs benne semmi homályosság. Azonban az elzárkózott élet jogát, hátrányaival és visszaéléseivel együtt tudomásul kell venni és kímélni kell. A szerzetesi élet emberi probléma.

Mikor zárdákról beszélünk, a tévedésnek, de egyúttal az ártatlanságnak, az őrjöngésnek, de egyúttal a jóakaratnak, a tudatlanságnak, de egyúttal az önfeláldozásnak, a kínzásoknak, de egyúttal a vértanúságnak a helyéről, majdnem mindig helyeselnünk és kifogásolnunk kell egyszerre.

A zárda ellentmondás. Célja az üdvösség ; eszköze az áldozat. A zárda a leghatártalanabb önzés, amelynek eredménye a leghatártalanabb lemondás.

Lemondani, hogy uralkodjunk : mintha ez volna a szerzetesség jelszava.

A kolostorban azért szenvednek, hogy élvezzenek. Váltót írnak alá a halálra. Földi éjszakával előre megfizetik a mennyei fényességet. A kolostor pokla előleg, amelyet a paradicsomi örökségre vesznek fel.

A fátyol vagy a kámzsa felvétele öngyilkosság, amelyért az örök élet a fizetség.

Nem hisszük, hogy ebben a tárgyban helyén való volna a gúnyolódás. Ebben minden komoly, a jó ép úgy, mint a rossz.

Az igaz ember összeráncolja szemöldökét, de soha-

sem nevet kajánul. A felháborodást megértjük, a rosszindulatot nem.

VIII. Hit, törvény.

Még néhány szót.

Kárhoztatjuk az egyházat, ha huzavonába bonyolódik, elitéljük a lelki hatalmat, amely az ideigvalóra áhítozik; azonban mindenben tiszteljük a gondolkodó embert. Köszöntjük azt, aki térdre hull.

Az embernek egyetlen szükséglete a hit. Jaj annak, aki semmit sem hisz!

Azért, mert valaki elmélyed, még nem dologtalan. Van látható munka és láthatatlan munka.

Szemlélődni annyi, mint dolgozni; gondolkodni annyi, mint cselekedni. A keresztbe tett karok dolgoznak, az összekulcsolt kezek cselekszenek. Az égre irányított tekintet munka.

Thales négy évig maradt mozdulatlanul. Megalapította a filozófiát.

Szerintünk a szerzetesek nem henyék és a remeték nem naplopók.

A Sötétségre gondolni komoly dolog.

Anélkül, hogy az előbb mondottakból bármit is visszavonnánk, azt hisszük: helyes, ha az élők gondolata szüntelenül a halálon jár. Ezen a ponton a pap és a filozófus egyetért. *Meg kell halnunk.* A trappista barát visszhangja Horatiusnak.

Az életet mintegy átitatni a sír jelenvalóságával, ez a bölcsnek a törvénye; és ez az aszkétának a törvénye. Ebben a tekintetben az aszkéta és a bölcs találkozik.

Van anyagi növekedés; ezt akarjuk. Van erkölcsi nagyság; ehhez ragaszkodunk.

A meggondolatlan és hebehurgya elmék ezt mondják:

— Mire jók a titokzatosságnak ezek a mozdulatlan alakjai? Mire valók? Mit csinálnak?

Ó! a sötétséggel szemben, amely minket beburkol és vár, mikor nem tudjuk, hogy mi lesz velünk a nagy szétszórattatásban, ezt feleljük: Nincs felségesebb munka talán, mint az, amelyet ezek a lelkek művelnek. És hozzátesszük: Talán hasznosabb munka nincs.

Szükség van nagyon is azokra, akik mindig imádkoznak azokért, akik sohasem imádkoznak.

Szerintünk a kérdés azon fordul, hogy mennyi gondolat vegyül az imádkozásba.

Leibnitz imádkozása nagyszerű; Voltaire imádása gyönyörű. *Deo erexit Voltaire.*

Mi a vallás mellett foglalunk állást a vallások ellen.

Azok közé tartozunk, akiknek meggyőződésük, hogy a szertartásos imák nyomorúságosak, azonban az imádság fenséges.

Egyébként ebben a pillanatban, amelyet átélünk, ebben a pillanatban, amely szerencsére nem fogja rányomni bélyegét a tizenkilencedik századra, ebben az órában, amelyben annyi embernek lehorgad a feje és alant jár a lelke, annyi élő ember között, akiknek erkölcse az élvezet, és akik az anyag röpke alaktalan dolgaiba merülnek el, mindaz, aki önmagát száműzi, tiszteletreméltónak tűnik előttünk. A zárda lemondás. Az áldozat, még ha tévútra tért is, csak áldozat. Kötelességül venni valami kegyetlen tévedést, ez a maga nemében nagyszerű.

Önmagában véve és eszményi módon és minden tekintetben alaposan és részrehajlatlanul az igazsághoz tartva magunkat, a zárda, különösen az apácazárda, — mert a mi társadalmunkban a nő szenved többet, és a kolostornak ebben a száműzetésében van valami tiltakozás, — az apácazárda tagadhatatlanul valami fenséges.

Ez a nagyon zord és nagyon komor kolostori élet, amelynek néhány vonását az előbb felrajzoltuk, nem élet, mert nem szabadság; nem a sír, mert nem a teljesség; ez az a különös hely, amelyről, mint valami magas hegység gerincéről észrevesszük egyrészt azt az örvényt, amelyben vagyunk, másrészt azt az örvényt, amelybe majd jutunk; szűk és ködös határ ez, amely két világot választ el egymástól s amelyet mind a kettő beragyog és egyúttal homályba von, amelyben az élet bágyadt sugara egybevegyül a halál halvány sugarával; a sír félhomálya ez.

Véleményünk szerint, pedig mi nem hisszük azt, amit ezek a nők hisznek, azonban ép úgy, mint ők, hitben élünk, mi mindig bizonyos vallásos és gyengéd borzongással, irigységgel eltelt szánakozással gondoltunk ezekre az önfeláldozó, remegő és bízó teremtésekre, ezekre az alázatos és fenséges lelkekre, akik mernek élni a titok szaka-

déka szélén, akik várakoznak, a világ között, amely el van zárva előlük és az ég között, amely még nem nyilt meg számukra, akik a fényesség felé fordulnak, amelyet nem látnak, akiknek egyetlen boldogságuk az a gondolat, hogy tudják, hol van, akik sóvárogják az elmerülést és az ismeretlent, akik a mozdulatlan sötétségre szegzik szemüket és térdre hullnak, tébolyultan, döbbenten, reszketőn, amint bizonyos órákban magasba emelik őket az örökkévalóság távoli fuvallatai.

NYOLCADIK KÖNYV

A temetők befogadják, amit kapnak

I. Amelyben arról van szó, hogyan lehetne bejönni a zárdába.

Ez volt az a ház, amelybe Jean Valjean, mint Fauchelevent mondotta, »lepottyant az égből«.

A kertnek azon a falán mászott be, amely a rue Polonceaura sarkallik. Az az angyali himnusz, amelyet az éjszaka közepén hallott, az apácák matutinum-éneke volt; az a terem, amelybe bekémlelt a félhomályban, a kápolna volt; az a tünemény, amelyet a földön elnyúltan látott, a vezeklést végző nővér volt; az a csengő, amelynek a hangja olyan furcsán meglepte, a kertész csengettyűje volt, amely Fauchelevent apó térdére volt csatolva.

Miután Cosette-et lefektették, Jean Valjean és Fauchelevent, amint láttuk, a jól megrakott lobogó tűz mellett egy darab sajtot ettek és egy pohár bort ittak vacsorára; aztán, mivel a házikóban lévő egyetlen ágyat Cosette foglalta el, mindegyikük egy-egy csomó szalmára heveredett le. Mielőtt lehunyták volna a szemüket, Jean Valjean ezt mondta: — Most már itt kell maradnom. — Ez a mondás egész éjjel ott kóválygott Fauchelevent fejében.

Őszintén szólva, sem az egyik, sem a másik nem tudott aludni.

Jean Valjean, most, hogy tudta, hogy leleplezték és hogy Javert a nyomában van, megértette, hogy ő és

Cosette elveszett, ha visszatérnek Párisba. Aztán az az új szélroham, amely rátámadt, idesodorta ebbe a zárdába.

Jean Valjeannak csak egyetlen gondolata volt: itt maradni. Nos, a magafajta szerencsétlen embernek ez a zárda a legveszedelmesebb és egyúttal a legbiztosabb hely volt; a legveszedelmesebb, mivel férfinak nem volt szabad betennie a lábát és ha itt csípik, az főbenjáró bűn és Jean Valjean a zárdából egyenesen a börtönbe jut; a legbiztosabb, mert ha sikerül befogadtatnia magát és ott maradni, ugyan ki fogja ott keresni? Lehetetlen helyen lakni: ez volt a menekülés.

Maga Fauchelevent is törte a fejét. Először is megállapította, hogy nem ért az egészből semmit. Hogyan került ide Madeleine úr, ezeken a falakon keresztül? A zárda falain nem lehet csak úgy átugrani. De hogyan került ide egy gyerekkel együtt? Nem lehet megmászni egy meredek falat úgy, hogy gyermek van az ember karján. Ki volt ez a gyermek? Honnan jött egyik is, másik is? Mióta Fauchelevent a zárdában volt, semmit sem hallott Montreuil-sur-merről és semmit sem tudott abból, ami ott történt. Madeleine apó arca elvette a kedvét a kérdezősködéstől; és különben is Fauchelevent azt gondolta magában: Szent embert nem szokás faggatni. Az ő szemében Madeleine úrnak egész varázsa megvolt. Mégis Jean Valjean néhány elejtett szavából arra következtetett a kertész, hogy Madeleine úr a nehéz idők miatt valószínűleg csődbe jutott és hogy a hitelezői üldözik; vagy talán valami politikai ügybe keveredett és most bujkál; ez tetszetős volt Fauchelevent szemében, mert ő, mint nagyon sok északi parasztunk, a lelke mélyén megrögzött bonapartista volt. Madeleine úr bujkálása közben a kolostort választotta menedékhelyül és magától értetődik, hogy itt akar maradni. A megfejthetetlen azonban, amire Fauchelevent folytonosan visszatért és amin a fejét törte, az volt, hogy Madeleine úr itt volt, még pedig ezzel a kislánnyal volt itt. Fauchelevent látta őket, tapintotta őket, beszélt velük és mégsem hitte. A felfoghatatlan bevonult Fauchelevent házikójába. Fauchelevent tapogatódzott a találgatásokban és csak ennyit tudott világosan: Madeleine úr megmentette az életemet. Ez az egyetlen bizonyosság elegendő volt és megérlelte elhatározását. Magában így szólt: most rajtam a sor. A lelke mélyén hozzátette:

Madeleine úr nem töprengett annyit, mikor arról volt szó, hogy a kocsi alá bújjék, hogy engem kiszabadítson. Elhatározta, hogy megmenti Madeleine urat.

Mégis mindenféle kérdést és mindenféle feleletet forgatott a fejében : — az után, amit értem tett, ha például tolvaj volna, megmenteném-e? Meg bizony. Ha gyilkos volna, megmenteném-e? Meg bizony. Mivel pedig szent, megmentem-e? Meg bizony.

De micsoda súlyos kérdés volt az, hogy hogyan tartsa itt a zárdában ! Fauchelevent ettől a szinte emberfeletti vállalkozástól sem riadt vissza ; ez a szegény picardiai paraszt, akinek nem volt egyéb létrája, mint az önfeláldozása, a jóakarata és némileg az a bizonyos öreg paraszti furfangja, amelyet ezúttal nemes cél szolgálatába állított, vállalkozott arra, hogy megmássza a kolostor lehetetlenségeit és szent Benedek szabályzatának meredek szakadékait. Fauchelevent apó aggastyán volt, aki egész életében önző volt és akinek napjai alkonyultán, sántán, törődötten, semmi érdeke sem volt már a világon és most jól esett neki hálásnak lennie és mivel látta, hogy erényes cselekedetet fog végrehajtani, belevetette magát, mint az olyan ember, akinek halálos ágyán egy pohár jó bor akad a kezeügyébe, amilyent még sohasem ivott és mohón megissza. Hozzátehetjük, hogy az a szellem, amely évek óta lengedezett már ebben a zárdában, összetörte benne az egyéniséget és végre szükségérzetté erősítette benne azt a gondolatot, hogy bármiféle jó cselekedetet kövessen el.

Tehát elhatározta magát : szolgálatára lesz Madeleine úrnak.

Az imént *szegény picardiai parasztnak* jellemeztük. Ez a minősítés helyes, de hiányos. Ennek a történetnek azon a pontján, ahol tartunk, tanácsos lesz, ha némileg megismerkedünk Fauchelevent apó természetrajzával. Parasztember volt, csakhogy írnokká lett és ez ravaszsággal tetézte a furfangját és éleslátással az együgyűségét. Mivel különféle okokból kikopott a hivatalából, az írnok taligássá és napszámossá vedlett. Azonban hiába káromkodott és csapkodott az ostorával, ami úgy látszik kell a lovaknak, belsejében továbbra is írnok maradt. Volt benne valami természetes józan ész ; nem beszélt így : kéne, vóna ; tudott csevegni, ami paraszti emberek között ritka-

ság; a többi parasztok ezt mondták róla: szinte úgy beszél, mint valami kaputos ember. Fauchelevent csakugyan az a fajta volt, amelyet a mult század arcátlan és felületes szótára *félig-úrnak*, *félig bugrisnak* nevez; és amelyet a kastélyból a kunyhókba átkerült képes kifejezésekkel a polgárságnak rekeszében ilyen felirattal látnak el: *kicsit paraszt*, *kicsit városi*; *se hús*, *se hal*. Fauchelevent, ámbár a sors kegyetlenül megpróbálta és nagyon elnyűtte, bár olyan volt, mint valami szegény, kifoszlott öreg lélek, mégis olyan ember volt, aki azonnal megmozdul és pedig nagyan készségesen; ez becses tulajdonság és útját vágja annak, hogy az ember gonosszá legyen. Hibái és fogyatkozásai, mert ilyenek is akadtak, felszinesek voltak; mindent összevéve, az arca olyan volt, hogy rokonérzést ébresztett a megfigyelőben. Ezen az öreg arcon nyoma sem volt azoknak a végzetes magas homlokráncoknak, amelyek a rosszindulat vagy a bárgyúság bizonyítékai.

Fauchelevent apó, miután végtelenül sokat törte a fejét, virradatkor kinyitotta a szemét és látta, hogy Madeleine úr ül a szalmacsomón és nézi az alvó Cosette-et. Fauchelevent felült és megszólalt:

— Most, hogy itt van, hogyan fogja nyélbeütni azt, hogy bejöjjön?

Ez a kérdés összefoglalta a helyzetet és felébresztette Jean Valjeant a merengéséből.

A két öreg tanácsot tartott.

— Mindenekelőtt — kezdte Fauchelevent — az az első dolga, hogy ki ne tegye a lábát ebből a szobából. Se a kicsike, se ön. Egy lépés a kertben és végünk van.

— Rendben van.

— Madeleine úr, — folytatta Fauchelevent — ön nagyon szerencsés, akarom mondani nagyon rossz pillanatban érkezett, az egyik apáca nagyon beteg. Ennek következtében nem sokat fognak törődni velünk. Ugy látszik, hogy haldoklik. A haldoklók imáit mondják. Az egész rendház fel van kavarodva. Ez foglalkoztatja őket. A haldokló szent asszony. Alapjában véve valamennyien szentek vagyunk itt. Köztem és köztük mindössze az a különbség, hogy ők így beszélnek: a cellánk, én pedig így mondom: a viskóm. Elmondják a könyörgést a haldok-

lókért, aztán a könyörgést a meghaltakért. Ma békében leszünk itt; de a holnapért nem állhatok jót.

— De hiszen ez a házikó — jegyezte meg Jean Valjean — a fal szögletében van, valamiféle rom takarja, fák is vannak előtte, nem látni a zárdából.

— És még hozzáteszem, hogy az apácák soha a tájára sem jönnek.

— Hát akkor? — kérdezte Jean Valjean.

Az a kérdőjel, amely ennek a »hát akkor«-nak a végén felmeredt, annyit jelentett: Ugy látom, hogy itt meg lehet bujnom. Erre a kérdőjelre felelt így Fauchelevent:

— Vannak kislányok.

— Miféle kislányok? — kérdezte Jean Valjean.

Mikor Fauchelevent kinyitotta a száját, hogy megmagyarázza az imént elhangzott mondását, valami harang egyet csendült.

— Az apáca meghalt, — állapította meg. — Ez a halotti csendítés.

És intett Jean Valjeannak, hogy hallgasson.

A harang még egyet csendült.

— Ez a halotti csendítés, Madeleine úr. A harang most huszonnégy óráig egyfolytában minden percben kondul egyet, egészen addig, míg a holttestet ki nem viszik a templomból. Tetszik tudni, ezek játszanak. Elég, ha a szünetben egy-egy labda elgurul, hogy ők érte jőjjenek, — hiába van megtiltva, — hogy keressék és mindent feltúrjanak itt. Ördögök ezek a kerubinok.

— Kik? — kérdezte Jean Valjean.

— A kislányok. Bizony önt hamarosan felfedezněk. Elvisítanák magukat: Nini! Egy férfi! De ma nincs semmi veszedelem. Ma nem lesz szórakozás. Az egész nap imádságban telik. Hallja a harangot. Amint mondtam, percenkint egy kondulás. Ez a halotti csendítés.

— Értem, Fauchelevent apó. Vannak bentlakó növendékek.

És Jean Valjean magában ezt gondolta:

— Ez kapóra jönne Cosette nevelése érdekében.

Fauchelevent felkiáltott:

— Teringettét! De mennyire vannak kislányok! Ezek aztán hogy visítoznának itt ön körül! Hogy menekülnének! A férfi itt egyet jelent a pestissel. Hiszen látja,

hogy nékem is csengettyűt kötnek a patámra, mint valami vadállatnak.

Jean Valjean egyre jobban elmélyedt a gondolataiba. — Ez a zárda megmenthetne bennünket, — suttogta magában. Aztán hangosan megszólalt:

— Igen, ez a nehéz, itt maradni.

— Nem, ellenkezett Fauchelevent, kimenni nehéz.

Jean Valjean érezte, hogy a vére a szivébe tolul.

— Kimenni!

— Igen, Madeleine úr, ahhoz, hogy bejőjjön, előbb ki kell mennie.

Fauchelevent hallgatott addig, míg a harangcsendülés elhangzott, aztán folytatta:

— Csak így nem szabad önt itt találni. Honnan jött? Nekem az égből pottyant, mert én ismerem; csakhogy az apácák megkövetelik, hogy mindenki a kapun jőjjön be.

Egyszerre csak valami másik csengő meglehetősen zűrzavarosan megcsendült.

— Á! — szólt Fauchelevent, — a szavazó materéknek csengetnek. Káptalanba gyűlnek. Mindig káptalant tartanak, ha valamelyikük meghal. Ez hajnalban halt meg. Rendszerint hajnalban halnak meg. De hát nem tudna ön kimenni arra, amerre bejött? Nézzük csak, nem azért mintha faggatni akarnám, de hát hol jött be?

Jean Valjean elsápadt. Pusztán a gondolatára is megborzongott annak, hogy visszamenjen abba a rettenetes uccába. Jusson ki valaki egy tigrisekkel hemzsegő erdőből és képzelje el, hogy mikor már kimenekült belőle, azt a baráti tanácsot kapja, hogy menjen vissza. Jean Valjean úgy képzelte, hogy még az egész rendőrség ott hemzseg a városrészben, megfigyelő helyükön vannak a rendőrök, mindenütt őrszemek, szörnyű markok meredtek a nyaka felé és talán maga Javert áll a tér sarkán.

— Lehetetlen! — mondotta. — Fauchelevent apó, vegye úgy, hogy onnan felülről pottyantam ide.

— De én elhiszem, én elhiszem, — folytatta Fauchelevent. — Nekem nem kell mondania. Bizonyosan a jó Isten kezébe vette önt, hogy közelről megnézze és aztán elengedte. Csakhogy férfi-zárdába akarta letenni, de tévedett. Ahá, megint egy csendítés. Ez a kapust figyelmezteti, hogy értesítse az előljáróságot, hogy az viszont érte-

sítse a halottkémet, hogy az viszont jöjjön el, megvizsgálni a halottat. Ez mind a halál szertartása. Ezek a jó apácák nem nagyon szeretik az ilyen látogatást. Az orvos bizony nem hisz semmit. Felemeli a fátylat. Sőt néha más egyebet is felemel. Milyen hamar értesítették most az orvost! Vajjon mi lehet? Az ön kicsikéje még mindig alszik. Mi a neve?

— Cosette.

— Az ön leánya? akarom mondani: ön a nagyapja?

— Igen.

— Öneki könnyű dolog kijutnia innen. Nekem megvan a szolgálati ajtóm, amely az udvarra nyílik. Kopogtatok. A kapus kinyitja. Hátamon a puttonyom, benne a kicsike. Kimegyek. Fauchelevent apó kimegy a puttonyával, ebben nincs semmi különös. Ön majd lelkére köti a kislánynak, hogy maradjon csendben. Le is lesz takarva. Ott hagyom majd, ameddig kell, egy derék öreg gyümölcsöskofánál a rue du Chemin-Vert-en, aki jó ismerősöm, egyúttal süket, de van egy kis ágya. Beleordítom a kofának a fülébe, hogy ez az unokahugom és hogy vigyázzon rá holnapig. Aztán a kicsike bejön önnel együtt. Mert én visszahozom önt. Annyi bizonyos. De ön, hogyan megy ki ön?

Jean Valjean a fejét rázta.

— Csak senki meg ne lásson. Ez a fő, Fauchelevent apó. Próbálja nyélbeütni, hogy épp úgy jussak ki, mint Cosette, valami puttonyban, letakarva.

Fauchelevent komoly zavara jelétül a balkeze középső ujjával a füle tövét vakargatta.

Harmadik csengetés vonta magára figyelmüket.

— Ez a halottkém, most távozik, — magyarázgatta Fauchelevent. — Megnézte és így szólt: meghalt, rendben van. Ha az orvos láttamozta a paradicsomba szóló útlevelet, akkor a temetkezési vállalat ideküld egy koporsót. Ha mater az illető, akkor a materek fektetik bele; ha soror, a sororok fektetik bele. Azután én beszegezem. Ez hozzátartozik a kertészmesterségemhez. A kertész egy kicsit sírásó is. Akkor aztán leviszik a templomnak egyik alacsony helységébe, amely az uccára nyílik, és amelybe a halottkémen kívül férfinak nem szabad belépnie. A halottvivők, meg én, mi nem számítunk férfiaknak. Hát ebben a helyiségben szögezem le a koporsót. A halottvivők

felkapják és aztán előre! hát így megy az ember az égbe. Hoznak egy koporsót, amelyikben semmi sincs, és visszavisznek egy olyant, amelyikben már van valami. Hát ez a temetés. *De profundis.*

Vizszintesen betűző napsugár vonta fénybe az alvó Cosette arcát; bizonytalanul félig kinyitotta száját és olyan volt, mint valami angyal, aki issza a fényt. Jean Valjean elmerült a nézésébe. Már nem hallgatott Fauchelevantra.

Ha nem hallgatnak az emberre, az még nem ok arra, hogy elhallgasson. A derék öreg kertész nyugodtan folytatta a locsogását.

— Megássák a sírt a Vaugirard-temetőben. Azt rebesgetik, hogy ezt a Vaugirard-temetőt megszüntetik. Régi temető ez már, nem felel meg a szabályzatnak, nincs egyenruhája és nyugalomba akar vonulni. Kár érte, mert kényelmes. Van ott egy barátom, Mestienne apó, a sírásó. Az apácáknak az a kívánságuk, hogy csak sötét este szabad őket kivinni ebbe a temetőbe. A rendőrfőnökség külön engedélyt adott nekik erre. De mennyi esemény tegnap óta! Mater a Crucifixione meghalt, és Madeleine apó...

— El van temetve, — fejezte be Jean Valjean szomorú mosollyal.

Fauchelevent felkapta a szót.

— Ugy bizony! Ha ön egészen itt volna, akkor csakugyan el volna temetve.

Negyedszer is megszólalt a csengő. Fauchelevent sietve levette a szegről a csengettyűs térdvédőt és rászíjazta a térdére.

— Ez nekem szól. A főnöknő mater hív. Jó, szúr a szíjam csattja. Madeleine úr, ne moccanjon és várjon rám. Valami történt. Ha éhes, ott a bor, a kenyér és a sajt.

Kiment a házikóból és közben ezt dünnyögte: Megyek már! megyek már!

Jean Valjean látta, amint átsietett a kerten, olyan gyorsan, ahogy csak nyomorék lába birta, miközben oldalvást folytonosan oda pillantgatott a dinnyeágyaira.

Tíz perc sem telt bele és Fauchelevent apó, akinek a csengettyűje útközben szétriasztotta az apácákat, halkan koppantott egy ajtón, amire szelid hang felelt: *Mindörökké. Mindörökké,* vagyis: *Szabad.*

Annak a szobának az ajtaja volt ez, amely a kertész-

nek volt fentartva szolgálati ügyben való beszélgetés céljaira. Ez a szoba szomszédos volt a káptalan termével. A főnöknő a szoba egyetlen székén ült és várta Fauchelevent-t.

II. Fauchelevent elé nehézségek tornyosulnak.

Bizonyos jellemű és foglalkozású embereknek, különösen papoknak és apácáknak az a tulajdonságuk, hogy az arcuk egyszerre tud izgatott és komoly lenni. Abban a pillanatban, amikor Fauchelevent belépett, a nyugtalanságnak ez a kettős alakja rajzolódott ki a főnöknő arcán, aki az a bizonyos, rendszerint jókedvű, kedves és tudós Mlle de Blemeur volt, mater Innocentia.

A kertész félénken köszöntötte és megállt a cella küszöbén. A főnöknő, aki olvasóját morzsolgatta, felnézett és így szólt :

— Ah ! maga az, Fauvent apó.

Ez a rövidített név közkeletű volt a zárdában.

Fauchelevent mégegyszer köszönt.

— Fauvent apó, hivattam.

— Itt vagyok, tisztelendő mater.

— Beszélnem kell magával.

— Nekem is van valami mondanivalóm a tisztelendő maternek, — mondta Fauchelevent olyan vakmerőn, hogy belsejében maga is megreszketett.

A főnöknő ránézett.

— Ugyan ! Közölni akar valamit velem.

— Egy kérésem volna.

— Nos hát beszéljen.

Az öreg Fauchelevent, a volt írnok, a parasztemberek-nek abba az osztályába tartozott, akikben van bátorság. Bizonyos fokú ügyes tudatlanság : erő ; nem bizalmatlankodnak az emberek és lépre mennek. Fauchelevent ama több mint kétévi idő alatt, mióta a zárdában lakott, megállta a helyét. Mivel mindig magányosan volt és mindig csak a kertészkedéssel foglalkozott, nem igen volt egyéb dolga, mint hogy kíváncsiskodjék. Abból a távolságból, amely őt ezektől a jövő-menő lefátyolozott nőktől elválasztotta, nem látott maga előtt egyebet, csupán mozgó árnya-

kat. Figyelmessége és éles szeme révén sikerült testet adnia ezeknek a tüneményeknek és ezek a halottak megelevenedtek előtte. Olyan volt, mint a süket, akinek a szeme kiélesedik és mint a vak, akinek a hallása túlfinomodik. Igyekezett eligazodni a különféle csengetések jelentésében és végül annyira jutott, hogy ebben a talányos és hallgatag kolostorban nem volt előtte semmi titok; ez a szfinksz kifecsegte a fülébe minden titkát. Fauchelevent, ámbár mindent tudott, mindent elhallgatott. Ez volt a művészete. Az egész zárda gyengeelméjűnek tartotta. Vallási szempontból nagy érdem ez. A szavazó materek becsülték Fauchelevent-t. Furcsa egy néma ember volt. Bizalmat gerjesztett. Ezenfelül rendes ember volt és csak akkor ment ki, ha a gyümölcsös- és a zöldségeskert miatt okvetlenül kellett. Ezt az otthonülését javára írták. Mégis szóra birt két férfit: a zárdában a kapust és így megtudta a társalgó titkait; és a temetőben a sírásót és így megtudta a temetés különösségeit; úgy, hogy ezeknek az apácáknak a viszonyaiba kettős bepillantása volt: egyrészt az életükre, másrészt a halálukra. De ő nem élt vissza semmivel. A szerzet ragaszkodott hozzá. Öreg, sánta, rövidlátó, valószínűleg kissé nagyothalló, micsoda kitünő tulajdonságok! Nehezen tudták volna pótolni.

Az öreg az olyan ember biztonságával, aki tudja, hogy megbecsülik, a tisztelendő főnöknő előtt valami meglehetősen terjengős és mélyen szántó szónoklatba kezdett. Hosszadalmasan beszélt öregségéről, betegeskedéséről, éveinek terhéről, amelyek most már kétszeresen nehezednek rá, a munka egyre növekvő követelményeiről, aztán arról, hogy milyen nagy a kert, hogy éjjel is fel kell kelnie, mint például a múlt éjjel, amikor a holdtölte miatt gyékénnyel kellett letakargatnia a dinnyeágyakat és a végén arra lyukadt ki, hogy van egy öccse! — (a főnöknő egy mozdulatot tett) — nem éppen fiatalember — (a főnöknő megint megmozdult, de ezúttal megnyugodottan) — hogy, ha kegyeskednének beleegyezni, ez az öccse eljönne hozzá lakni és segítene neki, hogy kitünő kertész, hogy a zárdának jó szolgálatokat tehetne, különbeket, mint ő maga; — hogy különben, ha nem vennék fel az öccsét, mivel ő, a bátyja, érzi, hogy törődött és nem tudja elvégezni a munkát, végtelen sajnálatára kénytelen volna távozni; — és hogy az öccsének van egy kis lánya, akit magával hozna

és aki istenesen nevelkednék itt a zárdában, és aki talán, ki tudja? egyszer majd belépne apácának.

Mikor befejezte a mondókáját, a főnöknő abbahagyta az olvasója pergetését és ezt kérdezte tőle:

— Tudna szerezni ma estére egy jó erős vasrudat?

— Minek az?

— Emelőnek.

— Igen, tisztelendő mater, — felelte Fauchelevent.

A főnöknő többet nem szólt, felkelt és átment a szomszéd szobába, amely a káptalan terme volt és amelyben valószínűleg együtt voltak a szavazó materek. Fauchelevent magára maradt.

III. Mater Innocentia.

Körülbelül negyedóra telt el. A főnöknő visszajött és megint leült a székre.

Mind a ketten elfogultaknak látszottak. Tőlünk telhetőleg szóról-szóra adjuk a párbeszédüket:

— Fauvent apó?

— Tisztelendő mater?

— Ismeri a kápolnát?

— Van ott egy kis rekeszem, ahonnan a misét és az officiumokat hallgatom.

— Dolgozott-e már a kórusban?

— Kétszer vagy háromszor.

— Arról van szó, hogy fel kell emelni egy követ.

— Nehéz?

— Az oltár mellett a kövezet egyik kockáját.

— Azt a követ, amely a sírboltot zárja?

— Azt.

— Ez olyan munka, amelyhez két ember kellene.

— Mater ab Ascensione, aki olyan erős, mint egy férfi, majd segít magának.

— Asszonyféle csak nem férfi.

— Csak asszonyfélét adhatunk segítségül. Mindenki annyit tesz, amennyit tehet. Azért, mert dom Mabillon szent Bernátnak négyszáztizenhét levelét adta ki, viszont Merlonus Horstius csak háromszázhatvanhetet adott ki, még nem gáncsolom Merlonus Horstiust.

— Én sem.

— Az az érdem, ha ki-ki erejéhez képest dolgozik. A zárda nem ácsműhely.

— És az asszonyféle nem férfi. Az én öcsém, az aztán erős!

— És aztán lesz emelője.

— Csak az efféle kulcs való az efféle ajtóhoz.

— Karika is van a kövön.

— Abba dugom bele az emelőrudat.

— És a kő úgy van beleillesztve, hogy ki lehet fordítani.

— Rendben van, tisztelendő mater. Ki fogom nyitni a sírboltot.

— És a négy énekes mater segíteni fog magának.

— És ha a sírbolt nyitva lesz?

— Megint be kell zárni.

— Ez az egész?

— Nem.

— Várom a parancsait, nagyon tisztelendő mater.

— Fauvent, mi megbízunk magában.

— Azért vagyok itt, hogy mindent megtegyek.

— És hogy semmiről egy szót se szóljon.

— Igenis, tisztelendő mater.

— Ha a sírbolt nyitva lesz . . .

— Megint bezárom.

— Igen, de előbb . . .

— Mit, tisztelendő mater?

— Le kell engedni bele valamit.

Elhallgattak. A főnöknőnek megmozdult az alsó ajka, mintha habozott volna, aztán megszólalt:

— Fauvent apó?

— Tisztelendő mater?

— Tudja, hogy egy mater ma reggel meghalt.

— Nem tudom.

— Hát nem hallotta a csendítést?

— A kert végében semmit sem hall az ember.

— Csakugyan?

— Alig hallom azt a csengetést, ami nekem szól.

— Virradatkor halt meg.

— És aztán ma reggel nem felém fujt a szél.

— Mater a Crucifixione. Szent volt.

A főnöknő elhallgatott, az ajkai még mozogtak egy

keveset, mintha magában imádkozott volna, aztán folytatta :

— Három évvel ezelőtt a janzenista madame de Béthune az igaz hitre tért, pusztán azért, hogy látta imádkozni mater a Crucifixionet.

— Á igen, most hallom a csendítést, tisztelendő mater.

— A materek bevitték a halottas szobába, amely a templomba nyilik.

— Tudom.

— Egyetlen férfi sem léphet be és nem is szabad belépnie ebbe a szobába, csak magának. Jól vigyázzon. Szép dolog is volna, ha valami férfi bemenne a halottasszobába !

— Ép az kellene !

— Micsoda ?

— Ép az kellene !

— Mit mond ?

— Azt mondom, hogy ép az kellene.

— Mi kellene?

— Tisztelendő mater, én nem azt mondom, hogy mi kellene, csak azt mondom, hogy ép az kellene.

— Nem értem magát. Miért mondja, hogy ép az kellene?

— Hogy azt mondjam, amit ön mond, tisztelendő mater.

— De én nem mondom, hogy ép az kellene.

— Ön nem mondta, de én azért mondtam, hogy azt mondjam, amit ön mond.

Ebben a pillanatban kilencet ütött az óra.

— Reggeli kilenc órakor és minden órában dicsértessék és áldassék a legszentségesebb oltáriszentség, — mondta a főnöknő.

— Amen, — mondta rá Fauchelevent.

Az óraütés kapóra jött. Elvágta az »ép az kellene« ügyet. Valószinü, hogy enélkül a főnöknő és Fauchelevent sohasem bonyolódott volna ki ebből a csávából.

Fauchelevent megtörölte a homlokát.

A főnöknő megint suttogott magában, valószínűleg imádkozott, aztán megszólalt :

— Mater a Crucifixione életében megtéréseket idézett elő ; halála után csodákat fog tenni.

— Fog tenni ! — vágta rá Fauchelevent és megve-

tette a lábát és minden erejét összeszedte, hogy ne kövessen el még egy botlást.

— Fauvent apó, mater a Crucifixione áldása volt a rendháznak. Kétségtelenül nem adatik meg mindenkinek, hogy úgy haljon meg, mint Bérulle bíbornok, szentmisemondás közben, és úgy lehelje lelkét Isten felé, mikor éppen ezeket a szavakat mondja ki: *Hanc igitur oblationem.* Azonban mater a Crucifixione, ha ezt a kegyet nem is érte meg, nagyon boldog halált ért. Az utolsó pillanatig eszméletén volt. Beszélt velünk, azután az angyalokkal beszélgetett. Megadta utolsó parancsait. Ha magában valamivel több hit volna, és ha ott lehetett volna a cellájában, puszta érintéssel meggyógyította volna a lábát. Mosolygott. Éreztük, hogy feltámadt Istenben. Volt ebben a halálban valami mennyei.

Fauchelevent azt hitte, hogy valami imádság volt ez.

— Amen, — mondta rá.

— Fauvent apó, meg kell tenni azt, amit a halottak akarnak.

A főnöknő lemorzsolt néhány szemet a rózsafűzéren. Fauchelevent hallgatott. A főnöknő folytatta:

— Fontolóra vettem ebben a kérdésben több egyházi férfiú példáját, akik a mi Urunk szellemében dolgoztak, akik a papi élet gyakorlatában éltek és akik csodálatosan hasznunkra vannak.

— Tisztelendő mater, innen sokkal jobban hallani a halotti csendítést, mint a kertből.

— Különben ő több mint halott, ő szent.

— Mint ön, tisztelendő mater.

— Husz év óta a koporsójában aludt, szent atyánknak, VII. Piusnak külön engedélyével.

— Aki megkoronázta a császt... Buonapartet.

Olyan ügyes embertől, mint Fauchelevent, balfogás volt ez az utalás. Szerencsére a főnöknő egészen elmerült gondolataiba és nem hallotta. Megszólalt:

— Fauvent apó?

— Tisztelendő mater?

— Szent Diodorus, Cappadocia érseke, azt kívánta, hogy sírjára ezt az egyetlen szót írják: *Acarus*, ami annyit jelent, mint földi féreg; megtették. Igaz-e?

— Igaz, tisztelendő mater.

— Boldog Mezzocane, Aquila apátja, azt kívánta, hogy akasztófa alatt temessék el; megtették.

— Ez is igaz.

— Szent Terentius, a Tiberis-torkolati tengeri kikötő püspöke, azt kívánta, hogy a sírkövére azt a jelet vessék, amellyel az apagyilkosok sírját szokták megjelölni, abban a reményben, hogy az arrajárók majd leköpik a sírját. Megtették neki. Engedelmeskedni kell a halottaknak.

— Ugy legyen.

— A Franciaországban, Roche-Abeilleben született Bernard Guidonis holttestét, parancsa szerint és Kasztilia királyának akarata ellenére a limogesi dominikánusok templomába vitték, ámbár Bernard Guidonis a spanyolországi Tuy püspöke volt. Tagadhatja-e ezt valaki?

— Szó sincs róla, tisztelendő mater.

— Bizonyságunk erre a tényre Plantavit de la Fosse.

Csendben megint lepergett néhány olvasószem. A főnöknő folytatta:

— Fauvent apó, mater a Crucifixione-t abban a koporsóban fogjuk eltemetni, amelyben húsz évig feküdt.

— Ez rendjén van.

— Az álom folytatása ez.

— Hát ebbe a koporsóba kell majd beszegezni?

— Ebbe.

— És a temetkezési vállalat koporsóját üresen hagyjuk?

— Természetesen.

— Rendelkezésére állok a nagyon tisztelendő szerzetnek.

— A négy énekes mater majd segít magának.

— A koporsó beszegezésében? Nincs szükségem rájuk.

— Nem. A lebocsátásában.

— Hova?

— A sírboltba.

— Melyik sírboltba?

— Az oltár alá.

Fauchelevent megrándult.

— Az oltár alatti sírboltba!

— Az oltár alá.

— Csakhogy...

— Lesz magánál vasrúd.

— Igen, csakhogy . . .

— A karikába beledugja a rudat és felemeli a követ.

— Csakhogy . . .

— Engedelmeskedni kell a halottaknak. Mater a Crucifixione utolsó kívánsága az volt, hogy a kápolna oltára alatti sírboltba temessük, hogy ne kerüljön profán földbe, hogy halálában ott maradhasson, ahol életében imádkozott. Ezt kérte, vagyis inkább parancsolta.

— Csakhogy tilos.

— Az emberek megtiltották, Isten parancsolja.

— De ha kisül ?

— Mi megbízunk magában.

— Ó, én, én olyan vagyok, akár a zárdafal köve.

— A káptalan együtt van. A szavazó materek, akikkel az imént tanácskoztam, s akik még fontolgatják a dolgot, úgy határoztak, hogy mater a Crucifixionet kívánsága szerint a koporsójában temetjük el az oltárunk alá. Gondolja el, Fauvent apó, ha itt majd csodák történnek ! Micsoda dicsőség Isten nevében rendházunkra ! A csodák a sírokból támadnak.

— Csakhogy, tisztelendő mater, ha a közegészségügyi bizottság hivatalnoka . . .

— II. Szent Benedek temetés dolgában ellene szegült Constantin Pogonat-nak.

— Mégis a rendőrbiztos . . .

— Gundemar, egyike a hét német királynak, akik Constantius uralkodása alatt bevonultak Galliába, határozottan elismerte a szerzeteseknek azt a jogát, hogy a szerzetben, vagyis az oltár alatt temetkezhetnek.

— Csakhogy a rendőrfőnökség felügyelője . . .

— A világ semmi a kereszttel szemben. Martin, a kartauziak tizenegyedik generálisa, ezt a jelszót adta rendjének : *Stat crux dum volvitur orbis.*

— Amen, — mondta rá Fauchelevent, aki rendíthetetlenül mindig ezzel húzta ki magát a csávából, valahányszor latin szót hallott.

Aki hosszú ideje hallgatott, akármilyen hallgatósággal megelégszik. Gymnastoras szónok azon a napon, amelyen a börtönből kiszabadult, mivel rengeteg dilemma és szillogizmus megrekedt benne, megállt az útjába kerülő legelső fánál, szónoklatot intézett hozzá és minden erejét összeszedte, hogy meggyőzze. A főnöknő, akire állandóan hallga-

tás tilalma súlyosodott és aki csordultig megtelt mondókával, felkelt és kicsattant belőle a szóáradat, mint valami nyitott zsilipből.

— Jobb oldalamon Benedek és baloldalamon Bernát. Kicsoda Bernát ? Clairvaux első apátja. Áldott a bourgognei Fontanas földje, mert látta az ő születését. Apját Técelin-nek és anyját Alèthe-nek hívták. Cîteaux-ban kezdte, hogy Clairvaux-ban állapodjék meg ; Châlon-sur-Saône püspöke, Guillaume de Champeaux szentelte apáttá ; hétszáz noviciusa volt és százhatvan kolostort alapított ; a sensi zsinaton, 1140-ben, leteperte Abeilard-t, és Pierre de Bruyst és Henryt a tanítványát és még egy másfajta eretnekséget, amelynek hívei apostolikusoknak nevezték magukat ; megszégyenítette Arnoldo di Brescia-t, lesujtotta Raoul barátot, a zsidók gyilkolóját, irányította 1148-ban a reimsi zsinatot, elitéltette Gilbert de la Porée-t, Poitiers püspökét, elítéltette Éon de l'Étoile-t, kiegyenlítette a fejedelmek viszálykodását, megvilágosította Ifjú Lajos királyt, tanácsot adott III. Jenő pápának, szabályzatot a templomosoknak, hirdette a keresztes hadjáratot, kétszázötven csodát tett életében, még pedig harminckilencet egyetlenegy napon. Kicsoda Benedek ? Monte-Cassino patriarchája ; a szerzetesi szentség második megalapítója ; nyugat Baziliusa. Rendje negyven pápát adott, kétszáz bíbornokot, ötven patriarchát, ezerhatszáz érseket, négyezerhatszáz püspököt, négy császárt, tizenkét császárnét, negyvenhat királyt, negyvenegy királynét, háromezerhatszáz kanonizált szentet és immár ezernégyszáz éve áll. Egyfelől szent Bernát, másfelől a közegészségügyi hivatalnok. Egyfelől szent Benedek, másfelől a rendőrségi felügyelő ! Az állam, a rendőrség, a temetkezési vállalat, a szabályzatok, a közigazgatás, hát ismerjük mi mindezt ? Minden járókelő megbotránkoznék, ha látná, hogy hogyan bánnak velünk. Még arra sincs jogunk, hogy hamvainkat Jézus Krisztusnak adjuk ! A maga közegészségügye forradalmi találmány, Istennek a rendőrbiztosság alá rendelése, ilyen ez a század. Hallgasson, Fauvent !

Fauchelevent e zuhany alatt egészen összezsugorodott. A főnöknő folytatta.

— Senki sem vonja kétségbe a kolostornak a temetkezéshez való jogát. Csak a fanatikusok és a tévelygők tagadhatják. Rettenetesen zűrzavaros időket élünk. Nem

tudják, amit tudni kellene és olyasmit tudnak, amit nem kellene tudni. Az emberek durvák és gonoszak. Vannak ebben a korban olyan emberek, akik nem tudnak különbséget tenni a fenséges szent Bernát és az úgynevezett Szegény katholikusok Bernátja közt, aki valami derék pap volt és a tizenharmadik században élt. Mások istenkáromlón merészkednek összehasonlítani XVI. Lajos vérpadját Jézus Krisztus keresztjével. XVI. Lajos csak király volt. Hát eszméljünk rá az Istenre! Nem ismerik már a különbséget igazság és igazságtalanság között. Ismerik Voltaire nevét, de nem ismerik már César de Bus nevét. Mégis César de Bus boldoggá van avatva, Voltaire pedig átkozott. A legutóbbi érsek, Périgord bíbornok, még azt sem tudta, hogy Charles de Gondren volt Bérulle utóda és François Bourgoin volt Gondren utódja és Jean François Senault volt Bourgoin utódja és hogy pater a Sancta Martha volt Jean François Senault utóda. Ismerik Coton atya nevét, de nem azért, mert egyike volt annak a három férfiúnak, akik az oratoriánusok megalapításán fáradoztak, hanem azért, mert a hugenotta IV. Henrik király annyit káromkodott miatta. Azért szeretik annyira a világi emberek Szalézi szent Ferencet, mert csalt a játékban. És aztán támadják a vallást. Miért? Azért, mert voltak gonosz papok, mert Sagittarius, Gap püspöke, testvére volt Salone-nak, Embrun püspökének és mert mind a ketten Mommol követői voltak. De mit tesz ez? Vajjon megakadályozta-e ez Martin de Tours-t abban, hogy szentté legyen és hogy odaadja köpenye felét a koldusnak? Üldözik a szenteket. Behúnyják szemüket az igazságok előtt. Megszokták a sötétséget. Legdühöngőbb vadállatok a vak vadállatok. Senki sem gondol komolyan a pokolra. Ó! gonosz nép! A király nevében ma annyit jelent, mint a forradalom nevében. Nem tudják már, hogy mivel tartoznak az élőknek, sem azt, hogy mivel tartoznak a holtaknak. Tilos szentül meghalni. A temetés világi ügy. Ez borzalmas. II. szent Leó külön két levelet írt, egyiket Petrus Notariusnak, a másikat a visigótok királyának, hogy megtámadja és elvesse a halottakra vonatkozó kérdésekben az exarcha tekintélyét és a császár fenhatóságát. Gautier, Châlons püspöke, szembeszált ebben a tárgyban Ottóval, Bourgogne hercegével. A régi hatóság egyetértett az egyházi felfogással. Sőt valamikor még világi dolgokban is szavunk volt

a káptalanban. Cîteaux apátja, a rend generálisa, örökös tanácsosa volt a bourgognei parlamentnek. A halottainkkal azt tesszük, amit akarunk. Vajjon nem a franciaországi Saint-Benoît-sur-Loire-nak nevezett fleury-i apátságban van-e magának szent Benedeknek a holtteste is, ámbár ő Olaszországban a Monte-Cassinon halt meg, 543 március 21-én, szombati napon? Ez kétségbevonhatatlan. Irtózom a zsoltárosoktól, gyűlölöm a imádságosokat, átkozom az eretnekeket, de még jobban elátkoznám azt, aki mindennek az ellenkezőjét merné állítani. Nincs szükség egyébre, csak el kell olvasni Arnoul Wion, Gabriel Bucelin, Trithemius, Maurolicus és Dom Luc d'Achery könyveit.

A főnöknő lélegzetet vett, aztán odafordult Fauchelevent-hoz :

— Fauvent apó, rendben van ?

— Rendben, tisztelendő mater.

— Számíthatunk magára?

— Engedelmeskedni fogok.

— Jól van.

— Mindenestül a zárdáé vagyok.

— Tehát megértettük egymást. Maga lezárja a koporsót. A nővérek átviszik a kápolnába. Elmondjuk a halotti officiumot. Aztán mindenki visszamegy a kolostorba. Éjjeli tizenegy és tizenkét óra között maga odajön a vasrúddal. Minden a legnagyobb titokban történjék. A kápolnában nem lesz más, csak a négy énekes mater, mater ab Ascensione és maga.

— Meg az a nővér, aki az oszlop előtt fog térdelni.

— Az nem fog hátra nézni.

— De hallani fog.

— Nem fog oda hallgatni. Különben is abból, amit a kolostor tud, a világ nem tud meg semmit.

Megint csend támadt, szünet következett. A főnöknő folytatta :

— Csatolja le a csengőjét. Fölösleges, hogy az oszlop előtt térdelő nővér észrevegye, hogy maga ott van.

— Tisztelendő mater ?

— Mi az, Fauvent apó ?

— Volt már itt a halottkém ?

— Délután négy órakor jön. Már megadták a csengettyűjelet, hogy hívják el a halottkémet. De hát maga nem hall semmiféle csengetést?

— Csak a magaméra figyelek.

— Jól van, Fauvent apó.

— Tisztelendő mater, legalább is hat láb hosszú emelőre lesz szükség.

— Honnan veszi?

— Ahol annyi rács van, akad ott egy pár vasrúd is. Egész rakás ócskavasam van a kert végében.

— Negyedtizenkettő tájban ; ne felejtse el.

— Tisztelendő mater?

— Mi az ?

— Ha akármikor ilyen munkát kell majd végezni, itt van az öcsém, nagyon erős emher. Bikaerős !

— Olyan gyorsan végezzen, ahogy csak tud.

— Olyan nagyon gyorsan nem tudom elvégezni. Gyenge vagyok ; ezért kellene segítség. Sántítok.

— A sántaság nem baj és áldás is lehet. II. Henrik császárnak, aki leverte Gergely ellenpápát és újra trónjára ültette VIII. Benedeket, a Sánta és a Szent volt a mellékneve.

— Milyen jó, ha az embernek két mellénye van, — dünnyögte Fauchelevent, aki csakugyan egy kissé nagyot hallott.

— Fauvent apó, én úgy gondolom, hogy egy óra alatt végzünk. Ez nem sok. Legyen ott a vasrúdjával tizenegykor a főoltárnál. Az officium éjfélkor kezdődik. Jó negyedórával előbb mindennel készen kell lenni.

— Mindent megteszek, hogy bebizonyítsam odaadásomat a szerzet iránt. Hát ebben egyeztünk meg : Én beszegezem a koporsót. Pontban tizenegy órakor ott leszek a kápolnában. Ott lesznek az énekes materek, ott lesz mater ab Ascensione. Két férfi többet érne. De hát mindegy ! Elhozom az emelőrudat. Kinyitjuk a sírboltot, leeresztjük a koporsót és bezárjuk a sírboltot. Aztán nyoma sem marad semminek. A kormánynak sejtelme sem lesz róla. Tisztelendő mater, rendben lesz így?

— Nem.

— Hát mi van még ?

— Még ott van az üres koporsó.

Erre elhallgattak. Fauchelevent elgondolkodott. A főnöknő elgondolkodott.

— Fauvent apó, mi lesz a koporsóval?

— Kiviszik a temetőbe.

— Üresen?

Megint csend következett. Fauchelevent olyanfajta mozdulatot tett a balkezével, mint mikor valaki megszabadult valami nyugtalanító gondolattól.

— Tisztelendő mater, én szegezem be a koporsót a templom alacsony szobájában és oda rajtam kívül senki sem léphet be és én takarom le a koporsót a halotti lepellel.

— Igen, de a halottvivők, mikor a halottaskocsira viszik és mikor leeresztik a sírba, biztosan megérzik, hogy nincs benne semmi.

— Ó, hogy az ör . . . ! — csattant fel Fauchelevent.

A főnöknő keresztet vetett és szúrósan ránézett a kertészre. A . . *dög* a torkán akadt.

Hamarjában mondott valamit, hogy elfeledtesse a káromkodást.

— Tisztelendő mater, földet teszek a koporsóba. Ez olyan lesz, mintha volna benne valami.

— Igaza van. A föld ugyanaz, mint az ember. Szóval, rendbe hozza az üres koporsót ?

— Ez már az én dolgom.

A főnöknő arca, amely eddig dúlt és sötét volt, felderült. Intett neki, feljebbvaló módjára, aki elbocsátja az alárendeltjét. Fauchelevent az ajtó felé indult. Mielőtt kiment volna, a főnöknő szeliden megszólalt :

— Fauvent apó, meg vagyok elégedve magával ; holnap a temetés után hozza el hozzám az öccsét, és mondja meg neki, hogy a lányát is hozza el.

IV. Amelyben Jean Valjean egészen olyannak mutatkozik, mintha olvasta volna Austin Castillejot.

A sánták sietése olyan, mint a félszeműek kacsintása ; nem valami gyorsan ér célhoz. Azonfelül Fauchelevent megzavarodott. Majdnem negyedórájába került, míg visszatért a kerti házikóba. Cosette ébren volt. Jean Valjean odaültette a tűz mellé. Abban a pillanatban, amikor Fauchelevent belépett, Jean Valjean éppen a kertész puttonyát mutogatta neki, amely a falon lógott és ezt mondta :

— Jól figyelj rám, kicsi Cosette-em. Ki kell mennünk ebből a házból, de vissza fogunk jönni és nagyon jó dol-

gunk lesz itt. Ez a bácsi ebben a puttonyban visz ki a hátán. Majd megvársz engem egy néninél. Érted megyek. De ha azt akarod, hogy Thénardierné el ne csípjen, hallgass rám és meg se mukkanj!

Cosette komoly arccal bólintott rá.

Mikor Fauchelevent kinyitotta az ajtót, a zajra Jean Valjean hátrafordult.

— Nos?

— Minden rendben van és semmi sincs rendben — felelt Fauchelevent. Engedélyt kaptam, hogy önt bebocsássam; de mielőtt bejönne, ki kell mennie. Hisz ez bonyolítja a dolgot. A kicsike könnyű dolog.

— Kiviszi?

— Csendben lesz?

— Jót állok érte.

— De ön, Madeleine apó?

És némi hallgatás után, amely csupa szorongás volt, Fauchelevent felkiáltott:

— De hát menjen ki ott, amerre bejött!

Jean Valjean, mint első izben is, csak ennyit mondott: — Lehetetlen.

Fauchelevent inkább magában beszélt, mint Jean Valjeanhoz és úgy dünnyögte:

— Van még más valami is, ami gyötör. Azt mondtam, hogy földet teszek bele. Csakhogy azt gondolom, hogy ha föld van benne, az nem olyan ám, mint valami holttest, nem lesz jó, ide-oda csúszik, zörögni fog. Az emberek észreveszik. Beláthatja, Madeleine apó, hogy a kormány rá fog jönni.

Jean Valjean merőn rászegezte a szemét és azt hitte, hogy félrebeszél.

Fauchelevent folytatta:

— Hogy az ör . . . -vös bagolyba akar innen kijutni? Holnap ennek mind meg kell lennie. Holnap hozom önt ide. A főnöknő várja.

Ekkor elmagyarázta Jean Valjeannak, hogy ez viszonzása valami szolgálatnak, amelyet ő, Fauchelevent, tesz a szerzetnek. Hogy az is kötelessége neki, hogy segédkezzék a temetéseknél, hogy ő szegezi be a koporsót és segít a sírásónak a temetőben. Hogy az az apáca, aki ma reggel meghalt, azt kívánta, hogy abban a koporsóban temessék el, amely az ágya volt és tegyék a kápolna főoltára alatti

sírboltba. Hogy ez a rendőrségi szabályzat szerint tilos, azonban ez olyan halott, akinek teljesíteni kell a kívánságát. Hogy a főnöknőnek és a szavazó matereknek elhatározott szándéka, hogy teljesítik a halott óhaját. Hogy annál rosszabb a kormánynak. Hogy ő, Fauchelevent, szegezi be a koporsót a kis szobában, ő emeli fel a kápolna kövét és ő ereszti le a halottat a sírboltba. És hogy ezért hálából a főnöknő felfogadja a rendházba kertésznek az öccsét és bentlakó növendéknek az unokahugát. Hogy az öccse Madeleine úr lesz, az unokahuga pedig Cosette. Hogy a főnöknő azt mondta neki, hogy másnap este, a temetőben lefolyt színleges temetés után vezesse hozzá az öccsét. De hogy ő nem tudja kívülről bevezetni Madeleine urat, ha Madeleine úr nincs kint. Hogy ez itt az első nehézség. És aztán van itt még egy nehézség: az üres koporsó.

— Mi az az üres koporsó? — kérdezte Jean Valjean.

Fauchelevent megfelelt rá:

— A hatósági koporsó.

— Miféle koporsó és miféle hatóság?

— Meghal egy apáca. A hatósági orvos eljön és azt mondja: meghalt egy apáca. A kormány koporsót küld. Másnap halottaskocsit és halottvivőket küld, hogy fogják a koporsót és vigyék a temetőbe. A halottvivők eljönnek és felveszik a koporsót; üres lesz.

— Tegyen bele valamit.

— Halottat? Nincs.

— Nem halottat.

— Hát akkor mit?

— Élő embert.

— Miféle élő embert?

— Engem — felelte Jean Valjean.

Fauchelevent ültéből úgy felugrott, mintha bomba robbant volna a széke alatt.

— Önt?

— Miért ne?

Jean Valjean elmosolyodott, ami nála olyan ritka dolog volt, mint a napfény a téli égboltozaton.

— Tudja, Fauchelevent, hogy maga azt mondta: Mater a Crucifixione meghalt, én pedig hozzátettem: és Madeleine apó el van temetve. Hát ez lesz az.

— Jó, jó, ön tréfál. Nem beszél komolyan.

— Nagyon komolyan beszélek. Ki kell mennem innen?

— Feltétlenül.

— Mondtam, hogy kerítsen nekem is valami puttonyt vagy takarót.

— Nos?

— A puttony fenyőfából lesz és a takaró fekete lepel.

— Először is fehér lepel. Az apácákat fehérben temetik.

— Hát nem bánom, fehér lepel.

— Ön nem olyan ember, Madeleine apó, mint a többiek.

Ilyen elképzelhetetlen dolgot hallani, ami valami vad és vakmerő fegyházi ötlet volt, kizökkenni a nyugalmas dolgokból, amik környezik és beleavatkozni olyasmibe, amit úgy hivott, hogy »a zárda ősi hagyománya«, ez úgy meghökkentette Fauchelevent-t, mint valami járókelő meghökkenne, aki a rue Saint-Denis csatornájában óriási sirályt látna halászni.

Jean Valjean folytatta:

— Arról van szó, hogy észrevétlenül ki kell jutnom innen. Ez a módja. De előbb magyarázza el nekem. Hogyan folyik le ez a dolog? Hol ez a koporsó?

— Az üres?

— Igen.

— Lent abban az úgynevezett halottas szobában. Két állványon nyugszik és rajta van a halottas lepel.

— Milyen hosszú a koporsó?

— Hat láb.

— Mi az a halottas szoba?

— Egy földszinti szoba, amelynek egyetlen rácsos ablaka a kertre néz, amelyet kívülről fatábla zár; ajtaja kettő van, az egyik a zárdára, a másik a templomba nyilik.

— Milyen templomba?

— A nyilvános templomba, ahova mindenki bemehet.

— Magánál van ennek a két ajtónak a kulcsa?

— Nincs nálam. Nálam csak annak az ajtónak a kulcsa van, amely a zárdába vezet. A templomba vezető ajtónak a kulcsa a kapusnál van.

— Mikor nyitja ki a kapus ezt az ajtót?

— Csupán majd akkor, ha beereszti a halottvivőket, akik a koporsóért jönnek. Amint a koporsót kivitték, a kapu újra bezárul.

— Ki szegezi le a koporsót?

— Én.

— Ki teríti rá a leplet?

— Én.

— Egyedül dolgozik?

— A rendőrorvos kivételével semmiféle férfinak nem szabad belépnie a halottas szobába. A falon is ott van a felirat.

— El tudna-e rejteni engem ma éjjel abban a szobában, mikor már minden alszik a zárdában?

— Nem. De el tudnám bujtatni egy kis sötét fülkében, amely a halottas szobából nyilik és amelyben a temetési szerszámaimat tartom, ennek a kulcsa nálam van, én vigyázok rá.

— Hány órakor jön a halottaskocsi holnap a koporsóért?

— Délután három óra tájban. A temetés a Vaugirard-temetőben folyik le, késő alkonyatkor. Jó messzire van.

— Én majd megbújok a szerszámos fülkéjében egész éjjel és egész délelőtt. És az ennivaló? Meg fogok éhezni.

— Majd én viszek valamit.

— Két órakor jöhet és beszegezhet a koporsóba.

Fauchelevent visszahőkölt és az ujjainak a csontjait ropogtatta.

— De ez lehetetlen!

— Ugyan! Fog egy kalapácsot és beveri a szögeket valami deszkába!

Az, ami Fauchéleventnak elképzelhetetlennek tűnt, Jean Valjeannak, ismételjük, egyszerűnek látszott. Jean Valjean átesett már keményebb megpróbáltatásokon is. Aki valaha rab volt, ismeri azt a művészetet, hogy hogyan kell összezsugorodni a menekülési módok lehetőségéhez képest. A rab rabja a szökésnek, mint a beteg a krizisnek, amely megmenti vagy végez vele. A kiszabadulás meggyógyulás. Mit nem adna az ember a gyógyulásért? Beszögeztetni magát egy ládába, elvitetni, mint valami pogygyászt, sokáig benne maradni valami tokban, találni levegőt ott, ahol nincs, takarékoskodni a lélegzetével órákhosszat, érteni a módját, hogy hogyan lehet fulladozni anélkül, hogy meghalna: ez Jean Valjeannak egyik sötét tehetsége volt.

Különben az olyan koporsó, amelyben élő ember van, a fegyencnek ez a mentőötlete, egyúttal császári ötlet is. Ha hihetünk Austin Castillejo barátnak, V. Károlynak,

aki lemondása után még egyszer utoljára látni akarta Plombest, ilyen uton-módon sikerült behozatnia őt a Saint-Just kolostorba és utána kijuttatnia.

Fauchelevent, amint kissé magához tért, felkiáltott:

— De hát hogy fog lélegzeni?

— Majd csak lélegzem.

— Abban a tokban! Én, hacsak rágondolok, máris fulladozom.

— Bizonyosan van fúrója, fúrjon majd néhány kis lyukat itt is, ott is a szájam tájékán és úgy szegezze be a tetejét, hogy ne legyen nagyon szoros.

— Jó! És ha rájön a köhögés vagy a tüsszentés?

— Aki menekül, az sem nem köhög, sem nem tüsszög.

És Jean Valjean hozzátette:

— Fauchelevent apó, határozni kell: vagy elcsipnek itt, vagy azt választom, hogy távozom a halottas kocsin.

Mindenki megfigyelte már, hogy a macskák milyen szivesen állnak meg és sétálgatnak egy félig nyitott ajtó szárnyai között. Ki ne szólt volna már rá egy-egy macskára: ejnye, eredj hát! Vannak emberek, akik, ha valami eset adódik, ugyancsak hajlamosak arra, hogy ingadoznak két elhatározás között és még azt is megkockáztatják, hogy a végzet hirtelen elzárja az alkalmat és eltapossa őket. A nagyon óvatosak, akik minden izükben macskák, és éppen azért, mert macskák, néha nagyobb veszedelembe bonyolódnak, mint a vakmerők. Fauchelevent ilyen ingatag természet volt. Azonban Jean Valjean hidegvére akaratlanul is magával ragadta. Ezt dünnyögte:

— Csakugyan, nincs más mód rá.

Jean Valjean folytatta:

— Csupán csak az nyugtalanít, hogy mi történik majd a temetőben.

— Hát nekem meg éppen ez nem okoz gondot. Ha ön biztos abban, hogy kibirja a koporsóban, én biztos vagyok abban, hogy kihozom a sírból. A sírásó részeges ember és barátom. Mestienne apó. Régiszabású öreg borivó. A sírásó gödörbe dugja a halottakat, én meg a zsebembe dugom a sírásót. Majd én elmondom önnek, hogy mi fog történni. Valamivel alkonyat előtt érünk ki, háromnegyedórával a temető kapujának bezárása előtt. A halottas kocsi egészen a sírig hajtat. Én a nyomában megyek; ez a kötelességem. A zsebemben kalapács, véső

és harapófogók. A halottas kocsi megáll, a halottvivők kötelet kötnek a koporsójára és leeresztik. A pap elmondja az imádságokat, keresztet vet, meghinti szentelt vízzel és távozik. Kettesben maradok Mestienne apóval. Nekem barátom, mondtam már. Két dolog közül az egyik bizonyos: vagy részeg lesz, vagy nem lesz részeg. Ha nem részeg, ezt mondom neki: gyere, igyunk egy pohárral, ameddig még nyitva van a *Bon Coing*. Elviszem magammal, leitatom. Mestienne apónak nem sok kell, egy kis szeszi úgyis mindig van benne, lefektetem az asztal alá, fogom az igazolványát, hogy bejussak a temetőbe és nélküle visszajövök. Önnek már csak velem lesz dolga. Ha részeg, ezt mondom neki: eredj innen, én majd elvégzem helyetted. Ő elmegy és én kihúzom önt a gödörből.

Jean Valjean odanyujtotta a kezét és Fauchelevent megindító parasztos elérzékenyüléssel kapott utána.

— Megegyeztünk, Fauchelevent apó. Sikerülni fog.

— Feltéve, hogy nem hibban meg valahol, — gondolta magában Fauchelevent. — Mert ez rettenetes volna!

V. A részegség nem orvosság a halál ellen.

Másnap, amint a nap nyugovóra hajolt, a boulevard du Maine kevéske járókelői megemelték a kalapjukat egy ódivatu, halálfejekkel, csontokkal és könnycseppekkel diszített halottaskocsi előtt. Ebben a halottas kocsiban koporsó volt, rajta fehér halotti lepel, amelyen hatalmas fekete kereszt tárta ki karjait, mint valami óriási halott, akinek lelógnak a karjai. Függönyös hintó ment utána, amelyben feltűnt a karinges pap és a vörössapkás ministröns gyerek. Feketehajtókás, szürke egyenruhás két halottvivő lépkedett a halottaskocsi jobb- és baloldalán. Utána munkásruháju öreg ember bicegett. A menet a Vaugirard-temető irányában haladt.

Ennek az embernek a zsebéből kilátszott egy kalapácsnak a nyele, egy acélvéső lemeze és a harapófogó kettős csipője.

A Vaugirard-temető kivétel volt Páris temetői között. Különös sajátságai voltak, mint ahogy megvolt neki a nagy kapuja és kiskapuja, amelyeket a városnegyedben a régi emberek, akik csüngenek a hagyomá-

nyos elnevezéseken, lovaskapunak és gyalogos kapunak neveztek. A Petit-Picpus bernátrendi bencésapácái, mint már említettük, engedélyt nyertek, hogy itt késő este a temetőnek egyik külön sarkában temetkezhessenek, mivel ez a terület valamikor a rendházuk tulajdona volt. A sírásók, mivel e miatt nyáron esti, télen pedig éjjeli szolgálatuk volt a temetőben, különösen szigorú fegyelemre voltak szorítva. Páris temetőinek kapuit ebben az időben napnyugtakor zárták és mivel ez a városi hatóság szabályrendelete volt, a Vaugirard-temető is ép úgy alá volt vetve, mint a többi. A lovaskapu és a gyalogoskapu két összeérő rácsozat volt, amelyekhez Perronnet építésztől emelt házikó simult, amelyben a temetőnek a kapusa lakott. Ezek a rácsos kapuk tehát könyörtelenül megfordultak sarkaikban abban a pillanatban, mikor a nap eltűnt az Invalides kupolája mögött. Ha egy-egy sírásó ebben a pillanatban megkésett a temetőben, csak egy módja volt arra, hogy kijusson: az az igazolvány, amelyet a temetkezési intézet igazgatósága kiállított részére. A kapus ablakának táblájába valami levélszekrény-nyilás volt vágva. A sírásó beledobta az igazolványát ebbe a nyílásba, a kapus hallotta a koppanását, meghúzta a zsinórt és a gyalogoskapu kinyílt. Ha a sírásónál nem volt ott az igazolványa, akkor megmondta a nevét, a kapus, aki gyakran már lefeküdt és aludt, felkelt, kijött, megismerte a sírásót és kulccsal kinyitotta a kaput; a sírásó kiment, de tizenöt frank birságot fizetett.

Ez a temető a szabálytól elütő eredetiségeivel kényelmetlen volt a közigazgatási szimmetriának. Nem sokkal 1830 után megszüntették. Az úgynevezett keleti temető, a Montparnasse-temető lett az utóda és örökölte tőle azt a hírhedt kocsmát, amely közte és a Vaugirard-temető közt volt, amelynek deszkára festett birsalma volt a cégére és amely a kocsmaasztalok és a sírok között ezzel a felírással ékeskedett: *Au Bon Coing.*

A Vaugirard temetőt kiszáradt temetőnek lehetne nevezni. Hanyatlott. Belepte a penész, a virágok kivesztek belőle. A polgároknak eszük ágában sem volt, hogy a Vaugirardba temetkezzenek; lerítt róla a szegénység. A Père-Lachaise, az már valami! A Père-Lachaiseben nyugodni, az olyan, mint például mahagóni bútorok közt lakni. Azon meglátszik az előkelőség. A Vaugirard-temető

tiszteletreméltó kert, régi francia kertstilusban volt megtervezve. Egyenes utak, puszpángok, tuják, magyalbokrok, öreg sírok vén tiszafák alatt, magas fű. Az este tragikus volt benne. Csupa gyászos vonal.

A nap még nem nyugodott le, mikor a feketekeresztes, fehérleples halottaskocsi befordult a Vaugirard-temető fasorába. A sánta ember, aki a nyomában lépkedett, nem volt más, mint Fauchelevent.

Mater a Crucifixione eltemetése az oltáralatti sírboltba, Cosette távozása, Jean Valjean bevezetése a halottasszobába, minden baj nélkül bonyolódott le és semmi sem zavarta meg.

Jegyezzük meg futtában, hogy mater a Crucifixione eltemetése a zárda oltára alá szerintünk minden izében megbocsátható. Olyanféle vétek ez, ami szinte kötelességnek tűnik. Az apácák végrehajtották, még pedig nem csupán nyugodtan, hanem lelkiismeretük élénk helyeslése közben. A zárdában az a valami, amit »kormánynak« neveznek, nem egyéb, mint beleavatkozás az egyházi tekintélybe, amihez mindig szó fér. Első a szabályzat; a törvénykönyv számít is, nem is. Emberek, alkossatok annyi törvényt, amennyi jól esik, de tartsátok meg őket magatoknak. A császárnak járó adó mindig csak maradéka az Istennek járó adónak. A fejedelem semmi az elvhez képest.

Fauchelevent elégedetten sántikált a halottaskocsi nyomában. Kettős titka, egymással összefüggő két összeesküvése, egyik az apácákkal, a másik Madeleine úrral, egyik a zárda érdekében, másik ellene, egyformán sikerült. Jean Valjean nyugalma az a hatalmas nyugodtság volt, amely átterjed másokra is. Fauchelevent nem kételkedett a sikerben. Ami még hátra volt, az már igazán semmi. Két év óta tizszer itatta le a sírását, a derék Mestienne apót, a pufók öreget. Csak úgy játszott Mestienne apóval. Azt tette vele, amit akart. Kényére-kedvére és tetszése szerint ráncigálta. Mestienne úgy táncolt, ahogy Fauchelevent fütyült. Fauchelevent tökéletesen biztosnak érezte magát.

Abban a pillanatban, amikor a menet befordult a temetőhöz vezető útra, Fauchelevent boldogan nézte a halottaskocsit, összedörzsölte irdatlan tenyereit és halkan dörmögte:

— Ej de jó kis tréfa!

Egyszerre csak a halottaskocsi megállt; a rácsos kapunál voltak. Meg kellett mutatni a temetési engedélyt. A temetkezési intézet embere összedugta a fejét a temető kapusával. Amig beszélgettek, ami mindig egy vagy két perces álldogálást okozott, valaki, egy ismeretlen, állt oda a halottas kocsi háta mögött Fauchelevent mellé. Afféle munkásember volt, tátongó zsebű ujjasban és kapával a hóna alatt.

Fauchelevent végigmérte az ismeretlent.

— Kicsoda maga? — kérdezte.

Az ember így felelt:

— A sírásó vagyok.

Ha valakinek ágyúgolyó vágna a melle közepébe és túlélné ezt, az képedne úgy el, ahogy Fauchelevent elképedt.

— A sírásó!

— Az.

— Maga!

— Én.

— A sírásó, az Mestienne apó.

— Csak volt.

— Hogy-hogy volt?

— Meghalt.

Fauchelevent mindenre el volt készülve, csak arra nem, hogy egy sírásó is meghalhat. Mégis igaz; még a sírásók is meghalnak. Másoknak ássák a vermet és végül maguk is beleesnek.

Fauchelevent csak tátotta a száját. Nagynehezen tudott ennyit kidadogni:

— De hiszen ez lehetetlen!

— Pedig így van.

— De hát — kezdte újra bátortalanul, — a sírásó, az Mestienne apó.

— Napoleon után XVIII. Lajos. Mestienne után Gribier. Hallja-e, bácsi, az én nevem Gribier.

Fauchelevent sápadtan nézegette ezt a Gribiert.

Hosszú, sovány, fakó, tetőtől talpig gyászos egy ember volt ez. Olyan volt, mint valami levitézlett orvos, aki sírásóvá vedlett.

Fauchelevent felkacagott.

— Ó! micsoda furcsa dolgok is történnek! Mestienne

apó meghalt. A kis Mestienne apó meghalt, de él a kis Lenoir apó! Tudja maga, ki az a kis Lenoir apó? Az, akinél hat garas egy tetejes kancsó vörösbor. Suresnei vörös, a teremtésit! Igazi párisi suresnei! Ó! hát meghalt az öreg Mestienne! Sajnálom; jó mulatós ember volt. De maga is csak jó mulatós ember. Ugy-e, cimbora? Elmegyünk együtt, iszunk egy pohárral, most mindjárt.

A ember ezt mondta rá: — Én tanultam. Négy osztályt jártam. Nem iszom soha.

A halottaskocsi megindult és ott dübörgött már a temető főútján.

Fauchelevent meglassította lépteit. Nem is annyira esettségében, mint inkább aggodalmában sántított.

A sírásó előtte lépkedett.

Fauchelevent mégegyszer végigvizsgálta ezt a váratlanul idecsöppent Gribiert.

Olyan emberfajta volt ez, amely már fiatalon is öreges és sovány ugyan, de nagyon erős.

— Cimbora! — szólt oda Fauchelevent.

A férfi hátrafordult.

— Én vagyok a zárda sírásója.

— Kartársam, — állapította meg az ember.

Fauchelevent, aki nem tanult ugyan, de éleseszű ember volt, észrevette, hogy félelmetes emberfajtával akadt dolga, afféle cikornyásbeszéddel.

Ezt dünnyögte:

— Nahát, hogy Mestienne apó meghalt.

Az ember beleszólt:

— Szőröstül-bőröstül. A jó Isten belenézett az esedékességi naplójába. Mestienne apón volt a sor. Mestienne apó meghalt.

Fauchelevent gépiesen mondta utána:

— A jó Isten...

— A jó Isten, — vágott szavába a férfi fölényesen. — A filozófusok szerint az örökkévaló Atya; a jakobinusok szerint a legfelsőbb Lény.

— Hát nem ismerkedünk össze? — dadogta Fauchelevent.

— Már megismerkedtünk. Maga paraszt, én párisi vagyok.

— Addig nem ismeri az ember egymást, amíg nem ivott együtt. Egy pohár bor mellett kiönti az ember a

szívét. Jöjjön velem, igyunk egyet. Az ilyesmit nem szokás visszautasítani.

— Első a munka.

Fauchelevent ezt gondolta magában: végem van.

Már csak néhány kerékforgásnyira voltak a mellékúttól, amely az apácák szögletébe vezetett.

A sírásó megszólalt:

— Bácsi, nekem hét csöppséget kell ám etetnem. Mivel nekik enniök kell, nekem nem szabad innom.

És a komoly ember elégedettségével, akinek sikerült valami jó mondást faragnia, hozzátette:

— Az ő éhségük ellensége az én szomjúságomnak.

A halottaskocsi befordult egy csoport ciprus mellett, letért a főútról, nekivágott egy mellékútnak, az egykori apácabirtokon haladt és valami sűrűségbe hatolt be. Ez jelezte, hogy már egészen közel van a sír. Fauchelevent meglassította lépteit, de nem tudta meglassítani a halottaskocsit. Szerencsére a föld felpuhult és felázott a téli esőzésektől, a kerekek belesüppedtek és így a kocsi csak lassabban haladhatott.

Odalépett a sírásóhoz.

— Finom kis argenteuili borocska van ott, — súgta oda Fauchelevent.

— Hallja-e, bácsi, — szólalt meg az ember, — nekem nem kellett volna sírásónak lennem. Az apám a Prytanée kapusa volt. Irónak szánt. De sok szerencsétlenség érte. Vesztett a tőzsdén. Le kellett mondanom az írói pályáról. Azért még most is nyilvános levélíró vagyok.

— Hát maga nem sírásó? — szólalt meg Fauchelevent és belekapaszkodott ebbe a vékony kis szalmaszálba.

— Megfér a kettő egymással. Én halmozok.

Fauchelevent nem értette ezt az utolsó szót.

— Gyerünk inni, — hajtogatta.

Itt megjegyzést kell tennünk. Fauchelevent, bármily nagy volt is a szorongása, ajánlgatta ugyan az ivást, de egy pontra vonatkozólag nem nyilatkozott, hogy tudniillik ki fizet? Rendszerint Fauchelevent volt a meghívó és Mestienne apó fizetett. Ajánlata, hogy menjenek inni, nyilván az új helyzetből eredt, amelyet az új sírásó teremtett és ezt az ajánlatot meg kellett tenni, azonban az öreg kertész, szándékosan, homályban hagyta a fizetség közmondásos kínos negyedóráját. Neki magának, Fauchele-

ventnek, bármily izgatott volt is, eszeágában sem volt fizetni.

A sírásó fölényes mosollyal folytatta:

— Enni kell. Elfogadtam Mestienne apó örökségét. Ha az ember majdnem minden osztályt kijárt, kész filozófus. Kezem munkájához hozzáteszem karjaim munkáját. Ott van az íróbódém a rue de Sèvres melletti piacon. Tudja, ott a marché aux Parapluies-n. A Croix-Rouge valamennyi szakácsnője az én ügyfelem. Én ütöm össze nekik a bakáiknak szóló vallomásokat. Reggel szerelmesleveleket írok, este sírokat ások. Ilyen az élet, bácsikám.

A halottaskocsi haladt. Fauchelevent egyre tornyosuló nyugtalansággal nézegetett mindenfelé maga körül. Kövér izzadságcseppek potyogtak a homlokáról.

— Azonban — folytatta a sírásó — nem lehet két úrnak szolgálni. Hamarosan választanom kell a toll és kapa között. A kapa elnehezíti a kezemet.

A halottaskocsi megállt.

A ministránsgyerek, aztán pedig a pap leszállt a függönyös kocsiról.

A halottaskocsi egyik elülső kereke ráment valamelyest a földhányásra, amely mögött ott tátongott a nyitott sír.

— Ej, de jó kis tréfa! — mondta újra Fauchelevent rémületében.

VI. Négy szál deszka között.

Ki volt a koporsóban? Tudjuk. Jean Valjean.

Jean Valjean úgy helyezkedett el benne, hogy meg ne fulladjon; alig tudott lélegzeni.

Különös jelenség, hogy a lelkiismeret biztossága milyen tökéletes biztosságot ad minden tekintetben. Az az egész terv, amelyet Jean Valjean kieszelt, tegnap este óta haladt és pedig sikeresen haladt a megvalósulás felé. Ő is, mint Fauchelevent, Mestienne apóra számított. Nem kételkedett a sikerben. Soha még válságosabb helyzetet nem fogadott nagyobb nyugalommal.

A koporsó négy deszkája valami szörnyű békességet sugároz ki magából. Úgy látszik, hogy a halottak nyugalmából beleáradt valami Jean Valjean nyugodtságába.

Ennek a koporsónak a belsejében követhette és követte is minden részletét annak a szörnyű drámának, amelyet a halállal játszott.

Valamivel azután, hogy Fauchelevent befejezte a koporsófödél beszegezését, Jean Valjean érezte, hogy kiviszik, aztán megindul vele a kocsi. A rázkódás megszüntéből megérezte, hogy a kövezetről műútra értek, vagyis hogy elhagyták az uccákat és kiértek a boulevardokra. Valami tompa dübörgésből kitalálta, hogy a pont d'Austerlitzen mentek át. Az első megállásból megértette, hogy beléptek a temetőbe; mikor a kocsi másodszor megállt, ezt mondta magában: a sírnál vagyunk.

Hirtelen érezte, hogy kezek ragadják meg a koporsót, aztán valami rekedten horzsolódik a deszkákon; megértette, hogy ez valami kötél, amelyet a koporsó körül kötnek, hogy leeresszék az üregbe.

Aztán valami szédülés fogta el.

Valószinű, hogy a halottvivők és a sírásó elvették a koporsó egyensúlyát és fejjel lefelé eresztették le. Mikor aztán vízszintesen és mozdulatlanul érezte magát, teljesen magához tért. Leért a sír fenekére.

Végigborzongott rajta a hideg.

Valami hang csendült fölötte, fagyosan és ünnepélyesen. Hallotta, amint száll, olyan lassan, hogy különkülön kivehette a latin szavakat, amelyeket nem értett:

— *Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videant semper.*

Gyermekhang felelte rá:

— *De profundis.*

A mély hang megint rázendített:

— *Requiem aeternam dona ei, Domine.*

A gyermekhang ráfelelt:

— *Et lux perpetua luceat ei.*

A koporsófedélen olyasmit hallott, mintha néhány esőcsepp koppant volna rajta halkan. Valószinüleg a szenteltvíz volt.

Gondolta magában: Mindjárt vége. Még egy kis türelem. A pap mindjárt megy. Fauchelevent elviszi Mestiennet inni. Itt hagynak. Aztán Fauchelevent egyedül visszajön és én kimegyek. Beletelik jó egy óra.

A mély hang újra felzendült:

— *Requiescat in pace.*

És a gyermekhang befejezte :

— *Ámen.*

Jean Valjean feszülten hallgatódzott és mintha távolodó léptek zaját hallotta volna.

— No már mennek is — gondolta magában. — Egyedül vagyok.

Egyszerre csak valami dübörgést hallott a feje fölött, mintha a mennykő csapott volna oda.

Egy lapát föld hullott a koporsóra.

Még egy lapát föld zuhant.

Az egyik lyuk, amelyen át lélegzett, betömődött.

Harmadik lapát föld zuhant rá.

Aztán egy negyedik.

Vannak dolgok, amik legyűrik a legerősebb embert is. Jean Valjean elvesztette az eszméletét.

VII. Amelyben megtaláljuk ennek a mondásnak az eredetét : ne veszítsük el a fejünket.

Elmondjuk, mi történt a koporsó felett, amelyben Jean Valjean nyugodott.

Mikor a halottaskocsi eltávozott, mikor a pap és a ministráns-gyerek felszállt a kocsijára és elhajtatott, Fauchelevent, aki le nem vette szemét a sirásóról, látta, hogy lehajol és megmarkolja a lapátját, amely egyenesen bele volt tűzve a sírból kihányt földbe.

Ekkor Fauchelevent-ben döntő elhatározás érlelődött meg :

Odaállt a sír és a sirásó közé, összefonta a karjait és csak ennyit mondott :

— Én fizetek !

A sirásó hökkenten meresztette rá a szemét és ezt kérdezte :

— Mit, bácsi?

Fauchelevent ismételte :

— Én fizetek.

— Mit?

— A bort.

— Micsoda bort?

— Az argenteuilit.

— Hol van ez az argenteuili?

— A Bon Coing-ben.

— Menjen a pokolba! — szólt rá a sírásó.

És ledobott egy lapát földet a koporsóra.

A koporsó megkongott. Fauchelevent érezte, hogy megtántorodik és mindjárt ő maga is a sírba szédül. Felkiáltott, olyan hangon, amely már majdnem fuldokló hörgésbe bágyadt:

— Cimbora, mielőtt még bezárják a Bon Coing-t!

A sírásó megint földet vett a lapátjára. Fauchelevent folytatta:

— Én fizetek!

És megragadta a sírásó karját.

— Ide hallgasson, cimbora. Én a zárda sírásója vagyok. Segíteni akarok magának. Ez olyan munka, ami késő estére is maradhat. Előbb gyerünk, igyunk meg egy pohárral.

És amíg beszélt, görcsösen belekapaszkodott ebbe a kétségbeesett makacskodásba, és ez a gyászos gondolat vetődött fel benne: — És ha iszik is! Vajjon berúg-e?

— Bácsi, — szólalt meg a sírásó, — ha minden áron akarja, hát én kötélnek állok. Iszunk majd egyet. A munka után, előbb nem.

Meglódította a lapátot. Fauchelevent visszatartotta.

— Ez az a bizonyos hatgarasos argenteuili!

— Ejnye no, — türelmetlenkedett a sírásó, maga olyan, mint valami harangozó. Bim-bam, bim-bam; egyebet sem tud mondani, csak ezt. Menjen a fenébe.

És belódította a második lapáttal.

Fauchelevent ebben a pillanatban annyira volt, hogy azt sem tudta már, mit beszél.

— De hát jöjjön inni, — kiáltott rá, — hiszen én izetek!

— Előbb ágyba fektetjük a gyereket, — ellenkezett a sírásó.

Bezúdította a harmadik lapáttal is.

Aztán belenyomta a földbe lapátját és hozzátette:

— Nézze csak, ma éjjel hideg lesz és a halott apáca még utánunk kiabálna, ha takaró nélkül fektetnénk le.

Ebben a pillanatban, miközben a sírásó lehajolt, hogy televegye a lapátját, kinyilt az ujjasának a zsebe.

Fauchelevent döbbent tekintete gépiesen esett erre a zsebre és megakadt rajta.

A nap még nem bújt el a látóhatáron; még eléggé

világos volt ahhoz, hogy észrevegyen valami fehér dolgot ennek a tátongó zsebnek a mélyén.

Mindaz a fény, ami megvillanhat egy picardiai paraszt szemében, átcikázott Fauchelevent szemgolyóján. Ötlete támadt.

Anélkül, hogy a sírásó, aki a lapát földdel fog'a'atoskodott, észrevette volna, hátulról benyúlt a zsebébe és kihúzta belőle azt a fehér va'amit, ami benne volt.

A sírásó a negyedik lapát földet is lezúdította a sírba.

Abban a pillanatban, amikor megfordult, hogy az ötödikkel is felvegye, Fauchelevent fagyos nyugalommal végigmérte és odaszólt neki:

— Igaz is, ujonc, itt az igazolványa?

A sírásó abbahagyta a munkát.

— Micsoda igazolvány?

— A nap mindjárt lenyugszik.

— Hát jó, hadd tegye fel a hálósapkáját.

— A temető kapuját bezárják.

— Hát aztán?

— Itt az igazolványa?

— Ó, az igazolványom! — hüledezett a sírásó.

És kotorászni kezdett a zsebében.

Egymásután átkutatta a zsebeit. Aztán áttért a mellényzsebeire, turkált az egyikben, kifordította a másikat.

— De nincs, — dadogta, — nincs itt az igazolványom. Elfelejtettem.

— Tizenöt frank bírság, — mondta Fauchelevent.

A sírásó elzöldült. A fakó emberek zöldre sápadnak.

— Ó, azt a fűzfán fütyülő rézangyalát, — kiáltott fel. — Tizenöt frank bírság!

— Háromszáz sou, — állapította meg Fauchelevent.

A sírásó leejtette a lapátját.

Most Fauchelevent ra került a sor.

— No jó, ujonc, — csillapította Fauchelevent, — csak nem kell kétségbeesni. Azért nem kell mindjárt öngyilkosnak lennie és belefeküdnie ebbe a sírba. Tizenöt frank az tizenöt frank és különben meg is menekülhet a fizetségtől. Én már vén róka vagyok, maga még ujonc. Én mindennek ismerem a bibijét, csínját-bínját. Adok magának egy baráti tanácsot. Annyi bizonyos, hogy ha a nap lenyugszik, ha odaér a kupolához, akkor a temetőt öt perc mulva bezárják.

— Ez igaz, — hagyta helyben a sírásó.

— Öt perc alatt nem tudja betakarni a sírt, fene mély egy gödör ez, és nem tud idejében végezni, hogy még kapuzárás előtt kijuthasson.

— Ez már igaz.

— Akkor pedig tízenöt frank bírság.

— Tízenöt frank.

— De arra még van ideje . . . — hol is lakik maga?

— Mindjárt a sorompónál. Negyedórányira innen. Rue de Vaugirard, 87. szám.

— Még van ideje, hogy hamarjában kijusson, ha nyakába kapja a lábát.

— Ez bizonyos.

— Ha egyszer kívül van a kapun, haza iramodik, fogja az igazolványát, visszajön, a temető kapusa beengedi. Ha itt az igazolványa, semmit sem kell fizetni. És eltemeti a halottját. Én majd vigyázok itt rá addig is, hogy meg ne szökjék.

— Bácsi, az életemet köszönhetem magának.

— Hát akkor iszkoljon innen, — sürgette Fauchelevent.

A sírásó túláradó hálával rázta meg a kezét és vágtatva eliramodott.

Mikor a sírásó eltűnt a sűrűben, Fauchelevent fülelt, míg csak lépései el nem hangzottak, aztán a sír fölé hajolt és halkan leszólt:

— Madeleine apó.

Nem kapott feleletet.

Fauchelevent végigborzongott. Nem is annyira leszállt, mint inkább valósággal belebukott a sírba, a koporsó fejére vetette magát és bekiáltott:

— Él még?

A koporsóban néma csend.

Fauchelevent reszketésében a lélegzete is elfulladt, fogta az acélvésőt és a kalapácsot és felfeszítette a koporsó födelét. Jean Valjean arca feltűnt a szürkületben, lehúnyt szemmel, sápadtan.

Fauchelevent haja égnek meredt, felegyenesedett, aztán háttal nekiesett a sírgödör falának, majdnem odarogyott a koporsóra. Csak nézte Jean Valjeant.

Jean Valjean csak feküdt, halványan és mozdulatlanul.

Fauchelevent, mintha sóhajtott volna, mély hangon dörmögte:

— Meghalt!

És felegyenesedett, keresztbefonta a karjait, oly szenvedélyesen, hogy két ökle vállához csapódott és felkiáltott:

— Hát így mentem meg én az ő életét!

És ekkor a szegény öreg felzokogott. Hangosan beszélt, mert tévedés azt hinni, hogy az emberek nem szoktak egyedül is hangosan beszélni. A nagy izgalmak hangosan szólalnak meg.

— Mostienne apó a hibás. Miért halt meg ez a hülye? Miért kellett ép akkor megdöglenie, amikor az ember nem volt elkészülve rá? Ő az oka Madeleine úr halálának. Madeleine apó! Lent van a koporsóban. Odavan. Vége. — Hát ilyesmi is lehetséges? Ó Istenem! Meghalt! Nos hát, és a kicsike, mit csinálok vele? Mit mond majd a gyümölcsöskofa? Hogy egy ilyen ember csak így meghal, Úristen, hát lehetséges ez! Ha arra gondolok, hogy odafeküdt a kocsim alá! Madeleine apó! Madeleine apó! A teremtésit, megfulladt, megmondtam én. Nem akarta elhinni. Nahát ez csakugyan jó kis tréfa! Meghalt ez a derék ember, a legjobb ember a jó Isten valamennyi jó népe között! És a kicsikéje! Ó én bizony nem megyek vissza oda. Itt maradok. Hogy hogy is követhettünk el ilyen bolondot! Hát érdemes volt megöregednünk, hogy vén bolond legyen mind a kettőnkből. De hát tulajdonképpen hogy is jutott be a zárdába? Már akkor kezdődött a dolog. Nem szabad ilyesmit elkövetni. Madeleine apó! Madeleine apó! Madeleine! Madeleine úr! Polgármester úr. Nem hallja. Hát jöjjön ki végre onnan.

És tépte a haját.

Távolról a fák közül éles csikorgás hallatszott. Bezárták a temető kapuját.

Fauchelevent Jean Valjean fölé hajolt és egyszerre csak visszahőkölt és hátratántorodott, már amennyire a sírban lehetett. Jean Valjean szeme nyitva volt és nézett.

Rémületes látvány a halott, majdnem ép olyan rémületes látvány a feltámadás. Fauchelevent kővé dermedt, elsápadt, megriadt, hányta-vetette ez a sok felfo-

kozott izgalom, nem tudta, élő emberrel, vagy halottal van-e dolga, csak nézte Jean Valjeant, aki rábámult.

— Elaludtam, — szólalt meg Jean Valjean.

És felült.

Fauchelevent térdre hullott.

— Szentséges Szüz Mária ! De megijesztett !

Aztán felegyenesedett és elkiáltotta magát :

— Köszönöm, Madeleine apó !

Jean Valjean csak elájult. A friss levegő magához térítette.

Az öröm a rémület apálya. Fauchelevent majdnem ép olyan nehezen tért magához, mint Jean Valjean.

— Hát nem halt meg ! Ó milyen okos ember ön ! Addig-addig hívtam, hogy visszajött. Mikor láttam a lehunyt szemét, ezt mondtam magamban : no itt van ! megfulladt. Én megőrültem volna belé, kényszerzubbonyt kellett volna rám adni. Bevittek volna a Bicêtre-be. Hát mit gondol, mit csináltam volna, ha ön meghal? És a kislány ! A gyümölcsöskofa nem értett volna semmit az egészből ! Ódanyomnak a kezébe egy gyereket és a nagyapja meghal ! Szép dolog ! Mennybéli szentek, micsoda szép dolog ! Ó ! ön él, ez aztán a meglepetés.

— Fázom, — mondta Jean Valjean.

Ez a szó Fauchelevent-t tökéletesen a valóságra ébresztette, ami csakugyan sürgős volt. Ennek a két embernek, ámbár magukhoz tértek, tudtán kivül fel volt dúlva a lelke és valami furcsa érzés töltötte el őket : ennek a helynek a gyászos kisértetiessége.

— Menjünk innen gyorsan, — kiáltotta Fauchelevent.

Belenyúlt a zsebébe, kihúzott belőle egy kulacsot, amelyről nem feledkezett meg.

— De előbb egy cseppet ! — mondta.

A kulacs befejezte azt, amit a friss levegő kezdett. Jean Valjean ivott egy korty pálinkát és egészen magához tért.

Kimászott a koporsóból és segített Fauchelleventnak beszegezni a fedelét.

Három perc mulva kint voltak a gödörből.

Különben Fauchelevent nyugodt volt. Volt ideje. A temető zárva volt. Gribier sírásó visszatérésétől nem kellett tartania. Ez az »ujonc« otthon volt, lázasan kereste az igazolványát, amelyet semmiképp sem találhatott meg

a lakásában, mivelhogy Fauchelevent zsebében volt. Igazolvány nélkül nem jöhetett be a temetőbe.

Fauchelevent fogta a lapátot, Jean Valjean a kapát és vállvetve elföldelték az üres koporsót.

Mikor a gödör be volt hányva, Fauchelevent odaszólt Jean Valjeannak :

— Menjünk. Én viszem a lapátot ; hozza ön a kapát. Besötétedett.

Jean Valjeannak kínosan esett a mozgás és a járás. A koporsóban megmerevedett és egy kissé holttestté vált. A halál dermedtsége kapott bele a négy szál deszka között. Valahogy fel kellett engednie a síri fagynak.

— Ön egészen megdermedt, — mondta Fauchelevent. Kár, hogy görbe a lábam, versenyt doboghatnánk.

— Ugyan ! — felelte Jean Valjean, — pár lépés után belejövök a járásba.

Végigmentek az utakon, amerre a halottaskocsi jött. Mikor a bezárt kapu elé és a kapus házikója elé értek, Fauchelevent, aki kezében tartotta a sírásó igazolványát, bedobta a nyíláson, a kapus meghúzta a zsinórt, a kapu kinyílt, kimentek.

— Milyen jól megy minden ! — lelkendezett Fauchelevent ; — milyen kitünő is volt az ötlete, Madeleine apó !

Minden nehézség nélkül átjutottak a Vaugirard-sorompón. Temető környékén lapát és kapa egy-egy igazolvány.

A rue de Vaugirardon nem volt egy lélek sem.

— Madeleine apó, — szólalt meg Fauchelevent menetközben, miközben a házakat vizsgálgatta, — önnek jobb szeme van, mint nekem. Mutassa csak meg, melyik a 87. szám.

— Éppen ez az, — mondta Jean Valjean.

— Egy lélek sincs az uccán, — folytatta Fauchelevent. — Adja ide a kapát és várjon rám pár percig.

Fauchelevent bement a 87. számú házba, felment a legfelső emeletre, mert az az ösztön vezette, amely a szegény embert mindig a padláslakás felé irányítja és a sötétben bekopogtatott egy padlásszobán. Valami hang kiszólt :

— Szabad.

Gribier hangja volt.

Fauchelevent benyitott. A sírásó lakása, mint minden ilyen nyomortanya, bútorozatlan és zsúfolt padlásszoba

volt. Nagy láda — talán koporsó — pótolta a szekrényt, vajasbödön pótolta a vizeskannát, szalmazsák pótolta az ágyat, a kövezett padló pótolta a székeket és az asztalt. Az egyik sarokban valami rongyon, ami öreg szőnyeg maradványa volt, sovány asszony és rengeteg gyerek kuporgott egy csomóban. Ez az egész szegényes otthon valami felfordulás nyomait mutatta. Az ember azt mondta volna, hogy valami »külön« földrengés rázta meg. A fedők nem voltak a helyükön, a rongyok szétszóródtak, a kancsó eltört, az anya sírt, a gyerekeket valószínűleg megverték; valami konok és dühös kutatás nyomai. Nyilvánvaló volt, hogy a sírásó eszeveszetten kereste az igazolványát és ebben a padlásszobában a kancsótól a feleségig mindenkit felelőssé tett az elvesztéséért. Lerítt róla a kétségbeesés.

Azonban Fauchelevent sokkal jobban sietett megoldani a kalandot, hogysem megfigyelhette volna sikerének ezt a szomorú oldalát.

Belépett és ezt mondta:

— Hazahoztam a kapáját meg a lapátját.

Gribier döbbenten nézett rá.

— Maga az, bácsi?

— És holnap reggel a temető kapusánál megtalálja az igazolványát.

És a lapátot meg a kapát letette a padlóra.

— Mit jelent ez? — kérdezte Gribier.

— Ez annyit jelent, hogy maga kiejtette az igazolványát a zsebéből, hogy mikor elment, én megtaláltam a földön, hogy én eltemettem a halottat, hogy beföldeltem a sírt, hogy elvégeztem a maga munkáját, hogy a kapus visszaadja az igazolványát, és hogy maga nem fizet tizenöt frankot. Hát ennyit jelent ez, ujonc.

— Köszönöm, bácsi! — rikkantotta Gribier elragadtatásában. — Legközelebb én fizetem a bort.

VIII. Eredményes kihallgatás.

Egy órával később, a fekete sötétségben két férfi és egy gyerek állt meg a petite rue Picpus 62. számú háza előtt. Az idősebb férfi felemelte a kalapácsot és koppantott.

Fauchelevent volt, Jean Valjean és Cosette.

A két öreg elment Cosette-ért a rue du Chemin-Vert-re a gyümölcsöskofához, akinél Fauchelevent tegnap este hagyta a gyereket. Cosette ezt a huszonnégy órát úgy töltötte, hogy nem értett semmit és némán remegett. Annyira remegett, hogy nem is sírt. De nem is evett, nem is aludt. A derék gyümölcsöskofa száz meg száz kérdéssel ostromolta, de mindig egyforma mogorva tekinteten kívül más feleletet nem kapott. Cosette semmit sem sejtetett meg abból, amit két nap óta hallott és látott. Kitalálta, hogy válságot élnek át. Mélyen érezte, hogy »okosnak« kell lenni. Ki ne érezte volna már, milyen felsőbbséges hatalma van ennek a három szónak, amelyet bizonyos nyomatékkal súgnak egy riadt kis teremtés fülébe: *Meg se mukkanj!* A félelem néma. Különben senki sem tudja megőrizni úgy a titkot, mint a gyerek.

Csak mikor e gyászos huszonnégy óra multán viszontlátta Jean Valjeant, olyan örömkiáltás tört ki belőle, hogyha valami gondolkodó ember hallotta volna, kitalálta volna ebből a kiáltásból, hogy a kislány valami mélységből menekült.

Fauchelevent a zárda embere volt és tudta a jelszókat. Minden kapu megnyilt előtte.

Igy oldódott meg a kettős és szörnyű probléma: kimenni és bejönni.

A kapus, aki utasításokat kapott, kinyitotta a kis szolgálati ajtót, amely az udvarból a kertre nyilt és amelyet ezelőtt húsz évvel még lehetett látni az uccáról az udvar hátsó falában, amely szemben volt a nagykapuval. A kapus mind a hármukat ezen az ajtón engedte be és innen eljutottak abba a fentartott belső társalgóba, amelyben Fauchelevent előtte való este átvette a főnöknő rendeleteit.

A főnöknő rózsafüzérrel a kezében várta őket. Egy szavazó mater leeresztett fátyollal ott állt mellette. Halvány gyertyafény világította meg, szinte azt mondhatnók, szerette volna megvilágítani a társalgót.

A főnöknő szemügyre vette Jean Valjeant. Semmi sem vizsgálódik olyan alaposan, mint egy lesütött szem.

Aztán kérdezősködni kezdett:

— Ez a maga öccse?

— Igen, tisztelendő mater, — felelte Fauchelevent.

— Hogy hívják magát?

Fauchelevent felelt:

— Ultime Fauchelevent.

Csakugyan volt egy Ultime nevü öccse, aki már meghalt.

— Hová való?

Fauchelevent felelt:

— Picquigny-be, Amiens mellett.

— Hány éves?

Fauchelevent felelt:

— Ötven.

— Mi a mestersége?

Fauchelevent felelt:

— Kertész.

— Jó keresztény?

Fauchelevent felelt:

— A családunkban mindenki jó keresztény.

— Ez a kicsike a magáé?

Fauchelevent felelt:

— Igen, tisztelendő mater.

— Maga az apja?

Fauchelevent felelt:

— A nagyapja.

A szavazó mater halkan odaszólt a főnöknőnek:

— Értelmesen felel.

Jean Valjean még egy szót sem szólt.

A főnöknő figyelmesen megnézte Cosette-et és halkan odaszólt a szavazó maternek:

— Csunya lesz.

A két mater pár pillanatig néhány szót váltott nagyon halkan a társalgó sarkában, aztán a főnöknő feléjük fordult és ezt mondta:

— Fauvent apó, még egy csengettyűs térdszijat kap. Most már kettő kell.

Másnap csakugyan két csengettyű hallatszott a kertben és az apácák nem állhatták meg, hogy fel ne emeljék a fátyluk csücskét. Hátul a fák alatt két ember látszott, amint egymás mellett ástak, Fauvent meg egy másik. Roppant esemény. Megszegték a hallgatást és oda-oda-szóltak egymásnak: Ez a kertészsegéd.

A szavazó materek hozzátették: Ez Fauvent apó öccse.

Jean Valjeant csakugyan szabályszerűen beiktatták

Bőr térdvédőt kapott csengettyűvel; most már hivatalos személy volt. Ultime Fauchelevent volt a neve.

Felvételének döntő mozzanata a főnöknőnek Cosette-re vonatkozó ez a megjegyzése volt: *Csunya lesz.*

A főnöknő, miután ezt a jóslatot kimondta, azonnal kegyeibe fogadta Cosette-et és ingyenes növendékül felvette a leánynevelő intézetbe.

Ez nagyon is logikus dolog. Hiába nincs tükör a zárdában, a nők tudják, milyen az arcuk; nos, azokból a leányokból, akik tudják, hogy szépek, nagyon nehezen lehet apácát faragni; mivel a hivatás többnyire fordított arányban van a szépséggel, több reményt fűznek a csunya, mint a szép lányokhoz. Ezért kedvelik úgy a csunya lányokat.

Ez az egész kalandos eset megnövelte a jó öreg Fauchelevent tekintélyét; hármas sikert aratott; Jean Valjeannál, mert megmentette és menedéket szerzett neki; Gribier sirásónál, aki ezt mondta magában: megmentett a birságtól; a zárdánál, amely az ő jóvoltából megtartotta mater a Crucifixione holttestét az oltár alatt, rászedte Caesart és kedvére tett Istennek. Volt egy koporsó s benne a halott a Petit-Picpusben és egy üres koporsó a Vaugirard-temetőben; a közrendet kétségtelenül alapjaiban rendítette meg ezzel, de nem lehetett észrevenni. A zárda végtelenül hálás volt Fauchelevent iránt. Fauchelevent lett a szolgák legjava és a kertészek gyöngye. Az érsek legközelebbi látogatása alkalmával a főnöknő elmondta őnagyságának a dolgot, egy kissé mintha meggyónta volna és egy kissé mintha dicsekedett volna vele. Az érsek, amint a zárdából távozott, helyeslően közölte négyszemközt Latil úrral, Monsieur gyóntatójával, akiből később reimsi érsek és bibornok lett. A Fauchelevent iránti csodálat messze földeket bejárt, mert még Rómába is eljutott. Láttunk egy levelet, amelyet az akkor uralkodó pápa, XII. Leó írt egyik rokonának, a párisi nunciatura egyik prelátusának, akinek, mint a pápának, Della Genga volt a családi neve; ezt írta benne: »Ugy hallom, hogy valamelyik párisi zárdában van egy kitünő kertész, aki szent ember, Fauvan a neve«. Ebből a diadalból semmi sem jutott el Fauchelevent viskójáig; ő tovább is csak ojtogatott, gyomlálgatott, takargatta a dinnyeágyait és fogalma sem volt kiválóságáról és szentségéről. Ép úgy nem volt sejtelme a maga

dicsőségéről, mint ahogy nincs sejtelme a maga dicsőségéről egy durhami vagy surrey-i ökörnek, amelynek a képét közli az *Illustrated London News* ezzel a címmel: *A szarvasmarhaversenyen nagy dijjal kitüntetett ökör.*

IX. Klauzura.

Cosette a zárdában tovább hallgatott.

Cosette természetesen azt hitte, hogy Jean Valjean leánya. Egyébként, mivel nem tudott semmit, nem is mondhatott semmit és aztán amúgy sem mondott volna semmit. Megjegyeztük már, hogy a gyermekeket semmi sem idomítja úgy a hallgatásra, mint a balsors. Cosette annyit szenvedett, hogy mindentől félt, még a beszédtől, még a lélegzéstől is. Egyetlen szó miatt annyiszor zúdult rá a zápor! Azóta, hogy Jean Valjeannal volt, alig-alig kezdett nekibátorodni. Elég gyorsan megszokta a zárdai életet. Csupán Catherinet sajnálta, de nem merte mondani. Egyszer mégis megmondta Jean Valjeannak: — Apám, ha tudtam volna, elhoztam volna.

Cosette-nek, mivel a zárda növendéke lett, fel kellett vennie az intézeti növendékek ruháját. Jean Valjeannak sikerült visszakapnia a kislány levetett ruháját. Ez ugyanaz a gyászruha volt, amelybe felöltöztette, mikor távozott a Thénardier-kocsmából. Még nem volt nagyon kopott. Jean Valjean ezeket az apróságokat a gyapjúharisnyával és a cipőkkel együtt behintette kámforral és minden-éle fűszerszámmal, ami bőven van a zárdákban és aztán bezárta egy kis kézitáskába, amelyet valami uton-módon szerzett. Ezt a táskát egy széken tartotta az ágya mellett és a kulcsát mindig magánál hordta. — Apám, — kérdezte egyszer tőle Cosette — mi ez a táska, ami olyan jószagú?

Fauchelevent apónak, a dicsőségen felül, amelyről beszéltünk s amelyről ő nem tudot , jócselekedetéért meglett a jutalma; először is boldog volt; aztán jóval megcsappant a dolga, mert másodmagával végezte. Végül pedig, mivel nagyon szerette a dohányt, Madeleine úr jelenléte révén megvolt az az előnye, hogy háromszor annyi dohányt fogyaszthatott, mint azelőtt és még hozzá végtelenül nagyobb élvezettel, mivelhogy Madeleine úr fizette.

Az apácák nem fogadták el az Ultime nevet ; ők Jean Valjeant a *másik Fauventnak* nevezték.

Ha ezekben a szentéltű nőkben lett volna csak egy szikrányi Javert tekintetéből, végül is észre kellett volna venniök, hogy valahányszor a kert ügyében ki kellett menni valahova, mindig az idősebb Fauchelevent, az öreg, a beteg, a sánta ment ki és sohasem a másik ; azonban vagy azért, mert a szüntelenül Istenre szegzett szemek nem tudnak kémkedni, vagy azért, mert szivesebben foglalkoztak az egymás kémlelésével, nem vették észre.

Különben Jean Valjean nagyon helyesen tette, hogy meghúzta magát és meg sem moccant. Javert több, mint egy hónapig figyeltette a városrészt.

Ez a zárda olyan volt Jean Valjean számára, mint valami örvényektől körülbástyázott sziget. Immár ez a négy fal volt neki az egész világ. Eleget látott itt az égből ahhoz, hogy derült legyen, és Cosette-ből ahhoz, hogy boldog legyen.

Gyönyörűséges élet kezdődött számára.

Az öreg Fauchelevent-nal együtt a kert végében a viskóban lakott. Ez a viskó, amelyet törmelékből építettek s amely még 1845-ben megvolt, amint tudjuk, három szobából állt, amelyekben semmi sem volt a puszta falakon kívül. Fauchelevent apó a szobát erővel átadta Madeleine úrnak, hiába tiltakozott ellene Jean Valjean. Ennek a szobának a falán, a térdszij és a puttony felakasztására szolgáló két szegen kívül a kandalló felett dísz gyanánt még egy 93-ból való royalista papirpénz volt felszegezve, amelynek bemutatjuk itt a pontos másolatát.

Ezt a vendéei asszignátát az előző kertész szegezte a falra, régi királypárti ember, aki a zárdában halt meg és akinek a helyére Fauchelevent került.

Jean Valjean egész nap a kertben dolgozott és nagyon hasznavehető volt. Valaha gyümölcsfatisztogató volt és szívesen lett újra kertésszé. Emlékszünk rá, hogy mindenféle gazdasági recepteket és titkokat ismert. Most felhasználta ezeket. A gyümölcsösnek majdnem valamennyi fája vadonc volt; beojtotta őket, úgy hogy pompás gyümölcsök termettek rajtuk.

Cosettenek engedélye volt, hogy mindennap egy órát vele tölthet. Mivel a nővérek szomorúak voltak, apja pedig jó volt, a gyermek összehasonlította őket és apját imádta. A kitűzött időben rohant a házikó felé. Amint belépett a viskóba, mintha a mennyországot hozta volna magával. Jean Valjean csak úgy ragyogott és úgy érezte, hogy boldogságát tetézi az a boldogság, amelyet Cosettenek adott. Az örömben, amelyet mi keltünk, megvan az a bájosság, hogy nem halványodik el, mint minden más visszfény, hanem sugárzóbban verődik vissza ránk. A pihenő órákban Jean Valjean messziről nézte Cosette-et, amint játszott és futkosott és meg tudta különböztetni kacagását a többiek kacagásától.

Mert most Cosette kacagott.

Sőt Cosettenek bizonyos fokig még az arca is megváltozott. A komorság eltűnt róla. A kacagás az a nap, amely elkergeti az emberi arcról a télies borulást.

Cosette még most sem volt szép, egyébként ezonban nagyon bájossá lett. Okos kis dolgokat tudott mondani édes gyermeki hangján.

Ha vége volt a szünetnek, ha Cosette megint bement, Jean Valjean elnézte osztályának az ablakait és éjjel is felkelt, hogy elnézze a hálótermének ablakait.

Különben Istennek megvannak a maga útjai; a zárda, épúgy, mint Cosette, hozzájárult ahhoz, hogy fentartsa és kiteljesítse Jean Valjeanban a püspök művét. Bizonyos, hogy az erény egyik vége a kevélységbe torkollik. Valami hidat épített egyiktől a másikig az ördög. Jean Valjean talán tudtán kívül, meglehetősen közel járt ehhez a végh ez és ehhez a hídhoz, akkor, amikor a gondviselés a Petit-Picpus zárdába sodorta. Addig, míg csak a püspökkel hasonlította össze magát, méltatlannak látta magát és

alázatos volt ; azonban bizonyos idő óta kezdte az emberekkel összehasonlítgatni magát és a kevélysége nőttönnőtt. Ki tudja? lassacskán talán megint eljutott volna a gyűlöletig.

A zárda megállította ezen a lejtőn.

Ez már a második börtön volt, amit látott. Ifjúsága idején, abban az időben, amely számára az élet kezdete volt és később, még nemrégiben is, látott egy másikat, egy szörnyű helyet, egy rettenetes helyet, amelynek a szigorúságai mindig az igazságszolgáltatás kegyetlenségének és a törvény bűnének színében tűntek fel előtte. Ma a fegyház után a zárdát látja ; és mikor arra gondol, hogy valamikor a fegyház lakója volt és most, hogy úgy mondjuk, a zárda szemlélője, gondolatban szorongón hasonlította össze a kettőt egymással.

Hébe-hóba rátámaszkodott az ásójára és lassan-lassan leereszkedett a révedezés feneketlenül kígyózó útjain.

Visszagondolt régi cimboráira ; milyen nyomorúságosak voltak ; hajnalban keltek és éjszakáig dolgoztak ; alig volt idejük az alvásra ; tábori ágyon feküdtek, amelyen csak két hüvelyknyi vastagságú derekaljat tűrtek, olyan szobákban, amelyeket csak az év legzordabb hónapjaiban fűtöttek ; borzalmas vörös rabruhát viseltek ; kegyelemből vászonnadrágot engedélyeztek nekik a nagy forróság idején és gyapjúköpenyt a csikorgó hidegben ; csak akkor ittak bort és akkor ettek húst, ha valami emberfeletti »robotra« mentek. Ugy éltek ott, nevük sem volt, csupán számok jelezték őket és bizonyos tekintetben maguk is számokká váltak, lesütött szemmel, lehalkított hanggal, lenyírt hajjal, a botütések alatt, a gyalázatban.

Aztán gondolata ezekre a teremtésekre siklott, akik itt voltak a szeme előtt.

Ezek a teremtések maguk is lenyírt hajjal, lesütött szemmel, lehalkított hangon éltek, nem ugyan a gyalázatban, hanem a világ gúnyolódásai közepette, nem gyötörte ugyan hátukat a bot, de megtépte vállaikat az önsanyargatás. Az ő nevük is, amelyet az emberek között viseltek, eltűnt ; már csupán ridegen hangzó nevek alatt éltek. Sohasem ettek húst, és sohasem ittak bort ; gyakran egész estig nem ettek egy falatot sem ; nem vörös ruhába öltöztek, hanem fekete gyapjú halottas lepelbe, amely nyáron nehéz, télen könnyű és amelyből nem vehettek el

semmit és nem tehettek hozzá semmit ; nem volt módjuk rá, hogy az évszakok szerint vászonruhát vagy főképen gyapjúruhát vehessenek fel ; félesztendeig viselték a durva gyapjúinget, amelytől lázt kaptak. nem olyan szobákban laktak, amelyeket csupán a legkeményebb hidegben fűtenek, hanem cellákban, amelyekben sohasem raktak tüzet ; nem két hüvelyknyi vastag derékaljon feküdtek, hanem szalmán. Végül még aludni sem engedték őket ; egész napi törődés után, minden éjjel fel kellett ébredniök első álmuk ernyedtségéből, éppen abban a pillanatban, amikor még csak alig hogy elaludtak és kissé felmelegedtek, fel kellett kelniök és el kellett menniök imádkozni egy fagyos és komor kápolnába, térdenállva, a kövön.

Bizonyos napokon ezeknek a teremtéseknek mindegyike sorjában tizenkét órát töltött egyfolytában a kőkockákon térdepelve, vagy arccal leborulva a földre, kitárt karokkal.

Amazok férfiak voltak ; ezek nők.

Mit követtek el ezek a férfiak ? Loptak, gyalázatoskodtak, raboltak, öltek, gyilkoltak. Rablók voltak, hamisítók, méregkeverők, gyújtogatók, gyilkosok, apagyilkosok. Mit követtek el ezek a nők ? Nem követtek el semmit.

Egyfelől rablás, csalás, alattomosság, erőszakoskodás, vérfertőzés, emberölés, a szentségtörés minden fajtája, az elvetemedettség minden változata ; másfelől egyetlenegy dolog, az ártatlanság.

A tökéletes ártatlanság, amely szinte már átszellemült valami titokzatos elragadtatásban, amelyet még a földhöz láncol az erény, de a szentség már az éghez fűz.

Egyfelől a bűnök bevallása, amelyet halk hangon tesznek meg ; másfelől a hibák meggyónása, ami hangosan történik. És micsoda bűnök ! És micsoda hibák !

Egyfelől a fertőzet, másfelől valami csodálatos illat. Egyfelől az erkölcsi döghalál, amelyre őrök vigyáznak amelyet ágyúkkal bástyáznak körül és amely lassacskán elemészti a maga fertőzöttjeit ; másfelől minden lélek lángralobbanása egyetlenegy tűznél. Amott a sötétség ; itt a homály ; de olyan homály, amelyen elárad a fényesség és olyan fényesség, amelyen sugárzások ömlenek el.

Mindegyik a rabszolgaság helye ; azonban az elsőben lehetséges a szabadulás, van a törvényes bűnhődésnek belátható határa ; és aztán a szökés. A másik örökké tart ;

minden reménysége a jövendőnek messzi határán a szabadságnak az a lidércfénye, amit az emberek halálnak neveznek.

Az elsőben csupán láncokra verik az embert ; a másikban a hit bilincseli.

Mi az eredménye az elsőnek? Határtalan átkozódás, fogak csikorgatása, gyűlölet, kétségbeesett gonoszság, a düh kiáltása az emberi társadalom ellen, az ég kigúnyolása.

Mi támad a másodikból? Áldás és szeretet.

És ezen a két ennyire hasonló és ennyire különböző helyen ezek a kétféle, egymástól annyira elütő emberi teremtések ugyanazt a munkát végzik : a vezeklést.

Jean Valjean nagyon jól megértette az előbbiek vezeklését, a személyes vezeklést, az önmagunkért vezeklést. De nem értette meg emezeknek a vezeklését, ezeknek a ki ogástalan és mocsoktalan teremtéseknek a vezeklését és reszketve tette fel magában a kérdést : vezeklés, de miért? Micsoda vezeklés?

Valami hang azt felelte rá a lelkében : a legistenibb emberi nagylelkűség a vezeklés másokért.

Itt elfojtunk minden egyéni nézetet, csupán elbeszélők vagyunk ; Jean Valjean álláspontjára helyezkedünk és az ő benyomásait közöljük.

Feltárul szeme előtt az önmegtagadás fenséges magaslata, az elérhető erény legmagasabb csúcsa ; az ártatlanság, amely megbocsátja az embereknek a hibáikat és helyettük megvezekel e hibákért ; az önként vállalt szolgaság, a szívesen vett kínzás, vágyva-vágyott gyötrelme a lelküknek, ezeknek a lelkeknek, amelyek bűntelenek, hogy megmentsék az elbukott lelkeket ; az emberiség iránti szeretet, amely elmélyed az Isten szeretetében, de külön megmarad benne és könyörög ; ezek a bájos szelíd és gyenge teremtések, akik nyögik a bűnhődők nyomorúságát és az üdvözültek mosolyát sugározzák.

És eszébe jutott, hogy még ő merészkedett zúgolódni !

Gyakran éjnek éjszakáján felkelt, hogy hallgassa ezeknek az ártatlan és zord élettel sújtott teremtéseknek hálaadó énekét és úgy érezte, hogy ereiben megfagy a vér, mikor arra gondolt, hogy azok, akik igazságos büntetés alatt nyögtek, csak azért emelték fel szavukat az égre, hogy káromolják, és hogy ő, nyomorult, öklét rázta az Isten felé.

Mélységesen elrévedezett azon a különös dolgon, mint magának a Gondviselésnek valami halk figyelmeztetésén, hogy: a felkapaszkodás, a zárdafal átugrása, az élete kockáztatásával vállalt kaland, nehéz és fáradságos révbejutása, csupa olyan erőfeszítés, amit már mind megtett annak idején is, hogy megszökjék a vezeklés ama másik helyéről, mindez csupán csak azért volt, hogy ide bejusson. Vajjon szimboluma volt-e ez a sorsának?

Ez a ház is börtön volt és gyászosan hasonlított ahhoz a másik lakáshoz, amelyből megszökött és mégis soha ehhez foghatóról fogalma sem volt.

Ujra látta a rácsokat, a reteszeket, a vasrudakat, hogy őrizzenek — kiket? Angyalokat.

Azokat a magas falakat, amelyek ott tigriseket zártak, itt újra látta, de itt bárányokat kerítettek be.

A vezeklés helye volt ez, nem pedig a bűnhődésé; és mégis sokkal zordabb, sokkal komorabb és sokkal kérlelhetetlenebb volt, mint a másik. Ezek a szűzek keményebb igában görnyedeztek, mint a fegyencek. Valami fagyos és kemény szél, az a szél, amely megfagyasztotta ifjúságát, becsapott a keselyűk rácsos és elrekesztett ketrecén; még zordabb és még fájdalmasabb szélroham rázta a galambok kalitkáját.

Miért?

Amikor ezekre a dolgokra gondolt, minden érzés összeomlott benne e fenséges titok előtt.

Elmélkedéseiben elpárolgott a kevélység. Minden ízében magába szállt; gyengének érezte magát és nem egyszer sírt. Mindaz, ami hat hónap óta történt az életében, visszavezette a püspök szent parancsaihoz, Cosette a szeretettel, a zárda az alázatossággal.

Néha esti szürkületkor, abban az órában, mikor a kert elhagyatott volt, látták, hogy ott térdel a kápolna mellett húzódó út közepén, amaz ablak mellett, amelyen megérkezése éjszakáján benézett, arrafelé fordult, amerre a vezeklő nővér a földre borulva imádkozik. Ő is imádkozott, így térdrehullva e nővér előtt.

Mintha nem mert volna egyenesen odatérdelni az Isten elé.

Mindaz, ami körülvette, ez a békés kert, ezek az illatos virágok, ezek a vidáman sikoltozó gyermekek, ezek a komoly és egyszerű nők, ez a hallgatag kolostor, lassan-

lassan átitatta és a lelke fokról-fokra szervesen csenddé vált, mint ez a kolostor, illattá, mint ezek a virágok, békességgé, mint ez a kert, egyszerűvé, mint ezek a nők, vidámmá, mint ezek a gyermekek. Aztán arra gondolt, hogy életének két válságos időszakában Istennek egy-egy háza fogadta be egymás után, az első akkor, amikor minden ajtó bezárult előtte és amikor az emberi társadalom visszalökte, a második akkor, mikor az emberi társadalom újra üldözőjéül szegődött és mikor újra feltárult előtte a fegyház : és hogy az első nélkül visszasüllyedt volna a bűnbe, a második nélkül pedig a bűnhődésbe.

Egész szívén elömlött a hála és az egyre erősödő szeretet.

Évek multak el így ; Cosette növekedett.

III. RÉSZ: MARIUS

ELSŐ KÖNYV

Páris, egy paránya tükrében

I. Parvulus.

Párisnak van fia és az erdőnek van madara ; a madárnak a neve veréb ; a fiúnak a neve gamin.

Kössük össze ezt a két gondolatot, — az egyik ízzó kohó, a másik sugárzó hajnal, — üssük össze ezt a két szikrát : Páris, gyermekkor, és valami emberke ugrik ki belőle. *Homuncio*, — mondaná rá Plautus.

Ez az apró teremtés vídám. Nem eszik mindennap, de minden este elmegy a színházba, ha kedve szottyan. Nincs ing a testén, nincs cipő a lábán, nincs kalap a fején ; olyan, mint az ég legyei, amelyeknek ugyancsak nincs semmi ilyesféléjük. Hét-tizenhárom éves, csoportosan él, koptatja a kövezetet, szabadban tanyázik, apja elnyűtt nadrágjában jár, amely a sarkán alul lefityeg, valami másik apának avétt kalapjában, amely a fülén alul, a fejébe süpped, fél nadrágtartója sárga sáv, futkos, leselkedik, szimatol, lopja a napot, pipázik, káromkodik, mint valami fegyenc, kocsmába jár, ismeri a tolvajokat, tegezi az uccalányokat, tolvajnyelven beszél, trágár dalokat énekel, és szikrányi gonoszság nincs a szívében. A szívében csupán egy gyöngyszem van, az ártatlanság és a gyöngyök nem olvadnak meg a sárban. Isten úgy akarja, hogy, amíg gyermek az ember, ártatlan legyen.

Ha megkérdeznék a roppant várostól : Ki ez? ezt felelné rá : Ez az én csemetém.

II. Néhány különös ismertető jele.

A párisi gamin az óriáslány törpe gyermeke.

Ne túlozzunk, a csatorna e kerubinjának gyakran van inge, de akkor is csak egy ; van néha cipője, csak éppen

akkor sincs talpa; van néha lakása és szereti, mert ott van az anyja; de jobban szereti az uccát, mert ott a szabadság. Megvannak a maga játékai, a maga huncutságai, amelyeknek rugója a polgárok iránti gyűlölet; megvan a maga képes beszéde; meghalni, ezt ő így mondja: *alulról szagolni az ibolyát;* megvannak a maga foglalkozásai: bérkocsit hoz, leereszti a hintók lépcsőjét, zuhogó esők idején átjárót csinál az ucca egyik oldaláról a másikra, amit úgy hív, hogy: *művészhidat verni,* a hatósági személyeknek a francia nép kegyének elnyeréséért tartott beszédeit az uccán kiordítozza, kapargál a kövezet kockái között; megvan a maga pénze, ami nem egyéb, mint mindenféle apró kerek rézdarab, amit az uccákon lehet találni. Ennek a különös pénznek, amelynek *fitying* a neve, szilárd és kitünően szabályozott árfolyama van a gyermekeknek ebben a kis cigányvilágában.

Végül megvan a maga állatvilága is, amelyet figyelmesen tanulmányoz a zúgokban; az Istenke tehénkéje, a halálfejü levéltetű, a kaszáspók, »az ördög«, ez a fekete rovar, amely fenyegetően csavargatja villás farkát. Megvan a mesés szörnyetege, amelynek pikkelyes a hasa, pedig nem gyík, varangyos a háta, pedig nem béka, öreg, mészégető kemencék lyukaiban és kiszáradt kutakban tanyázik, fekete, szőrös, ragadós, csúszik-mászik, néha lassan, néha rohanvást, hangot nem ad, de néz és oly iszonyatos, hogy még senki sem látta; ezt a szörnyeteget úgy hívják: »a rejtelem«. Rejtelmeket keresni a kövek között, rettenetes gyönyör. Másik gyönyörűség hirtelen fölemelni egy kövezetkockát és elnézni a pincerákokat. Páris mindegyik kerülete híres a maga külön érdekes leleteiről. Az Ursulines faraktáraiban fülbemászók vannak, a Panthéon környékén százlábúak, a Champ de Mars árkaibau ebihalak.

Beszélni úgy tud ez a gyerek, akár Talleyrand. Ép olyan cinikus, mint ő, csak becsületesebb. Meg van áldva valami megnevezhetetlen, csuda kedélyességgel; elképeszti a boltost bolond kacagásával. Skálája merészen táncol a magas komédiától a bohózatig.

Temetési menet vonul. A gyászkíséretben ott van egy orvos. — Ejnye, rikkantja el magát egy gamin, — mióta szállítják házhoz az orvosok a munkájukat?

Egy másik belefurakodott a tömegbe. Egy komoly,

pápaszemes, óraláncos férfiú mérgesen megfordul: — Semmiházi, belenyultál a feleségem »derekába«.

— Én, uram! Kutasson ki.

III. Kedves.

Este annak a néhány sounak a jóvoltából, amelyet mindig össze tud kaparni, a *homuncio* színházba megy. Mikor átlépi ezt a bűvös küszöböt, átalakul; eddig gamin volt, most titi lesz belőle. A színházak olyasfélék, mint valami felfordított hajó, amelynek fent van a feneke. Ezen a fenéken verődnek össze a titik. A titi úgy viszonylik a gaminhez, mint a pillangó a bábhoz, ugyanaz a lény, de repül és libeg. Elég, ha ott van, boldog sugárzásával, hatalmas lelkesedésével és ujjongásával, tapsolásával, amely olyan, mint a szárnycsattogás, és ez a szűk, bűzös, sötét, piszkos, egészségtelen, undorító, gyalázatos hajófenék menyországgá változik.

Tegyétek hozzá egy emberi teremtéshez azt, ami fölösleges és vegyétek el belőle azt, ami szükséges: ez a gamin.

A gaminben van valami irodalmi ihlet. Az irányzata, ezt illő sajnálattal állapítjuk meg, nem éppen a klasszikus ízlés. Természeténél fogva nem nagyon akadémikus. Így példának okáért mademoiselle Mars népszerűsége ebben a viharzó kis gyermekközönségben bizonyos ironikus mellékízzel volt fűszerezve. A gamin így nevezte: mademoiselle *Muche*.

Ez az emberke visít, tréfál, kacag, verekszik, sallangos, mint egy csecsemő, rongyos, mint egy filozófus, halászik a pocsolyában, vadászik a csatornában, vidámságot merít a szemétből, ficánkolásával felveri az uccákat, viháncol és harap, fütyül és dalol, éljenez és szitkozódik, hejehujával hűti az alleluját, elfuj minden nótát a De profundistól egészen a »Kakadu«-ig, nem keres, mégis talál, tudja, amit nem tud, spártai egészen a csalásig, bolond a bölcsességig, lirikus az odarondításig, nekiguggolna még az Olimpuson is, hempereg a trágyadombon és ha felkel róla, teli van csillagokkal. A párisi gamin mind egy-egy kis Rabelais.

Nincs inyére a nadrágja, ha nincs rajta órazseb.

Nem igen döbben meg, még kevésbbé ijed meg, gúnydalt farag a babonákra, kifakasztja a túlzásokat, kicsúfolja a titokzatosságokat, nyelvet öltöget a kísértetekre, beletenyerel a nagyképüsködésbe, eltorzítja az epikus dagályosságot. Nem mintha prózai volna; szó sincs róla; azonban a bolondos képzeletet ülteti az ünnepélyes látomás helyére. Ha Adamastor megjelenne előtte, a gamin ezt mondaná rá: Nini! Krampusz.

IV. Hasznos is lehet.

Páris a léhűtőn kezdődik és a gaminen végződik; ilyen két emberfajtája nincs egyetlen más városnak sem; a passziv elfogadás, amely beéri a bámészkodással és a kimeríthetetlen lelemény; Prudhomme és Fouillou. Ez csak Páris természetrajzában fordul elő. A léhűtőben benne van az egész monarchia. A gamin csupa anarchia.

Páris külvárosainak sápadt gyermeke él és fejlődik, összegubbaszkodik és »kibontakozik« a szenvedésben, merengő tanújaként a társadalmi valóságoknak és az emberi dolgoknak. Ő maga azt hiszi, hogy gondtalan; nem az. Nézelődik, készen a kacagásra; készen másvalamire is. Bármi legyen is a nevetek, Elfogultság, Visszaélés, Becstelenség, Elnyomás, Kegyetlenség, Despotizmus, Igazságtalanság, Fanatizmus, Zsarnokság, óvakodjatok szájtátó gamintól.

Ez az emberke megnő ám.

Miféle agyagból van? Akármilyen iszapból. Egy marék sár, egy lehellet, készen van Ádám. Elég, ha egy Isten átsuhan rajta. Valami Isten mindig rálehelt a gaminre. A szerencse faragja ezt az emberkét. Ezen a szerencse szón némileg a véletlent is értjük. Ez a közönséges durva földből gyúrt, tudatlan, műveletlen, szájtátó, közönséges, szedett-vedett törpe vajjon ión lesz-e vagy boiót? Várjatok, *currit rota*, Páris szelleme, ez a démon, amely a véletlen gyermekeit és a végzet embereit teremti, a latin fazekassal ellentétben, amphorát csinál kancsó helyett.

V. A határai.

A gamin szereti a várost, szereti a magányosságot is, mert van benne valami a bölcsből. *Urbis amator*, mint Fuscus ; *ruris amator*, mint Flaccus.

Gondolatokba merülten bolyongani, vagyis csavarogni kitünő időtöltés a filozófusnak, különösen az olyanfajta, kissé korcs, meglehetősen csúf, de furcsa és kétarcú vidéken, amilyen bizonyos nagy városokat környez, főképpen Párist. Megfigyelni a város határát annyi, mint valami kétéltűt megfigyelni. Vége a fáknak, kezdődnek a tetők, vége a fűnek, kezdődik a kövezet, vége a barázdának, kezdődnek a boltok, vége a kerékvágásnak, kezdődnek a szenvedések, vége az isteni zsongásnak, kezdődik az emberi zsibongás ; azért érdekli őket oly különösen.

Ezért sétálnak a gondolkodók látszólag céltalanul erre, ezeken a nem nagyon vonzó helyeken, amelyeket az erre vetődő egyszersmindenkorra szomorú jelzővel illet.

E sorok írója sokáig csavargott Páris sorompói körül és ez örök emlékek forrása számára. Ez a csenevész fű, ezek a köves gyalogutak, ez a kréta, ez a márga, ez a gipsz, a parlag mezőknek és ugaroknak ez a zord egyhangúsága, a konyhakertészet korai palántái amint egyszerre valahol messze feltünedeznek, a vadonnak és a civilizációnak ez a keveréke, ezek a roppant puszta terek, amelyeken dübörögve tanulnak a helyőrség dobosai és valami csatazajt csapnak, ezek a nappal pusztaságok, éjjel rablóbarlangok, a rogyadozó szélmalom, a kőbányák szállítószekerei, a csapszékek a temetők sarkában, a nagy komor falak megejtő titokzatossága, amelyek derékszögben szelnek napfénnyel elárasztott, lepléktől nyüzsgő roppant területeket, — mindez vonzotta.

Talán senki a világon nem ismeri ezeket a különös helyeket, a Glacière-t, a Cunette-et, Grenelle ágyúgolyóktól csíkozott visszataszító falat, a Mont-Parnasset, a Fosse-aux-Loupst, a Marne parti Aubiert, a Tombe-Issoiret, Châtillon Pierre-Plate-ját, ahol van egy öreg kiaknázott kőbánya, amely ma már csupán gombatenyésztésre szolgál és amelyet a föld színén korhadt deszkákból összerótt csapóajtó zár. A római Campagna eszme, Páris környéke ugyancsak eszme ; ha valaki abban, ami valamely látó-

határon eléje tárul, csupán csak mezőket, házakat vagy fákat lát, az annyit jelent, hogy a felszínen maradt; a dolgoknak mindennemű megjelenése Istennek egy-egy gondolata. Azokon a helyeken, ahol a síkság érintkezik a várossal, mindig ott van valami mélységes megnevezhetetlen melankóliának a bélyege. A természet és a civilizáció egyszerre szólnak hozzánk. Itt ütköznek ki a jellemző helyi vonások.

Aki már bolyongott, úgy mint mi, ezekben a külvárosainkkal határos pusztaságokban, amelyeket Páris tornácának lehetne nevezni, látott már ott, imitt-amott a legelhagyatottabb vidéken, a legváratlanabb pillanatban, valami csenevész sövény mögött vagy valami gyászos fal sarkában csoportosan zajongó, fakó, sáros, poros, toprongyos, torzonborz gyerekeket, akik búzavirág-koszorúsan pénzeznek. Ezek szegény családok megszökött csemetéi. A külső boulevard az éltető elemük; övék a határ. Ott kerülik örökösen az iskolát. Itt ártatlanul éneklik trágár dalokból álló műsorukat. Itt vannak vagy jobban mondva itt élnek, távol minden tekintettől, a május vagy junius símogató fényében, ott térdelnek a földön egy-egy lyuk körül, belepittyentik hüvelykujjukkal a golyókat, hajbakapnak a garasokon, felelőtlenül, szabadon, korlátlanul, boldogan; és amikor észereveszik az embert, eszükbe jut, hogy hiszen nekik foglalkozásuk is van és hogy meg kell keresniök a kenyerüket és egy-egy cserebogarakkal tömött ócska harisnyát vagy egy-egy orgonacsokrot árulgatnak. Ez a furcsa találkozás a gyermekekkel egyik megvesztegető, de egyúttal szívbemarkoló varázsa Páris környékének.

Néha a gyerekseregben van egy-egy kisleány, — vajjon a nővéreik? — már majdnem anyányiak, soványak, lázasak, napbarnított kezűek, szeplőfoltosak, rozskalász és pipacskoszorú a fejükön, vidámak, ijedősek, mezítlábasak. Látni, amint egyik-másik cseresznyét ropogtat a gabonában. Este felcsattan a kacagásuk. Ezek a csoportok, amelyeket a déli nap ragyogása forró fénnyel áraszt el, vagy amelyek a szürkületben felsejlenek, sokáig foglalkoztatják a gondolkodót és látomásaik beleszövődnek a révedezésébe.

Páris a gócpont, a határ a környék; ezeknek a gyermekeknek ez az egész világ. Soha ezen túl nem merész-

kednek. Épp úgy nem léphetnek ki Páris levegőjéből, mint ahogy a halak nem élhetnek a vízen kívül. Az ő számukra két mérföldnyire a sorompókon túl megszűnik minden. Ivry, Gentilly, Arcueil, Delleville, Aubervilliers, Ménilmontant, Choisy-le-Roi, Billancourt, Meudon, Issy, Vanves, Sèvres, Puteaux, Neuilly, Gennevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnières, Bougival, Nanterre, Enghien, Noisy-le-Sec, Nogent, Gournay, Drancy, Gonesse, itt végződik a világ.

VI. Egy kis történelem.

Abban az időben, úgyszólván napjainkban, amikor ennek a könyvnek az eseménye pereg, nem volt minden uccasarkon egy-egy városi rendőr, mint ma (ennek az áldásnak a fejtegetésére nincs időnk); a csavargó gyerekek csak úgy nyüzsögtek Párisban. A statisztikák azt mondják, hogy átlag évente kétszázhatvan hajléktalan gyermeket szedtek össze akkoriban a rendőr-őrjáratok a nyilt területeken, az épülő házakban, és a hidak ívei alatt. Az egyik ilyen sokáig híres fészekből röppentek ki »a pont d'Arcole fecskéi.« Különben ez a legszörnyűbb társadalmi tünet. Minden emberi bűn a gyerekkori csavargással kezdődik.

Azonban Párissal tegyünk kivételt. Ez a kivételezés, az imént idézett emlékek ellenére is, bizonyos viszonylagos mértékben helyes. Míg minden más nagy városban a csavargó gyermek elveszett ember, míg a magára hagyott gyermek bizonyos tekintetben úgyszólván mindenütt arra a sorsra van szánva és kárhoztatva, hogy végzetesen elmerüljön a bűnözésben, amely kiöli benne a tisztességet és a lelkiismeretet, addig a párisi gamin, ezt állítjuk, bármily csapzott és züllött is külsőleg, belsejében majdnem érintetlen. Nagyszerű dolog ezt megállapítani és ez népi forradalmaink ragyogó tisztességén is kiütközik; valami romlatlanság keletkezik annak az eszmének a révén, amely úgy benne van Páris levegőjében, mint a só az óceán vizében. Páris levegője konzerválja a lelket.

Amit itt mondunk, az semmit sem enyhít azon a szorongó érzésen, amely mindannyiszor rabul ejti az embert, valahányszor egy-egy ilyen gyermekkel találkozik,

akik körül mintha az összetört család foszlányai szállingóznának. A mai civilizációban, amely még oly nagyon tökéletlen, nem valami rendkívüli jelenség a családoknak ilyen széttöredezése, amelyek széthullanak a homályba és már ők maguk sem tudják, hogy hová lettek a gyermekeik és egyre csak ontják a tartalmukat az uccákra. Innen ez a sok homályos sors. Ezt a szomorú dolgot, amely már közmondásossá lett, így mondják: »kihajították Páris kövezetére«.

Jegyezzük meg futtában, hogy a gyermekeknek ilyetén elhagyását a régi monarchia egyáltalán nem akadályozta meg. Egy kis Egyiptom és Bohémia az alsóbb néposztályokban kedvükre volt a felsőbb rétegeknek és tetszett a hatalmasoknak. A nép gyermekeinek oktatásától való írtózás, valóságos dogma volt. Mire jó a »félműveltség« ? Ez volt a jelszó. Nos, a csavargó gyerek a tudatlan gyerek kiteljesedése.

Egyébként a monarchiának néha szüksége volt gyermekekre és ilyenkor lefölözte az uccát.

XIV. Lajos idején, hogy ne menjünk messzebbre, a király, igen helyesen, hajóhadat akart teremteni. Az ötlet kitünő volt. De nézzük meg az eszközét.

Mit ér a hajóhad, ha a vitorláshajók mellett, amelyek a szél játékszerei, nincs olyan hajója, amely odamegy, ahová akar, akár evezővel, akár gőzzel és szükség esetén vontathatja is a másikat; a tengerészetben akkoriban a gályák voltak azok, amik ma a vontatógőzösök. Tehát gályákra volt szükség; csakhogy a gálya csak úgy mozog, ha van rajta evezős; tehát evezősökre volt szükség. Colbert a tartományi helytartókkal és a parlamentekkel annyi embert ítéltetett gályarabságra, amennyit csak tudott. A hatóság e tekintetben nagyon előzékeny volt. Például valaki nem vette le a kalapját a körmenet előtt: hugenotta viselkedés; a gályákra küldték. Találtak egy gyereket az uccán; ha már megvolt tizenöt éves és nem volt lakása, a gályákra küldték. Nagyszerű uralkodás, nagyszerű század.

XV. Lajos idején a gyermekek eltűntek Párisból; a rendőrség valami ismeretlen titokzatos célra összeszedte őket. Irtózattal suttogták a szörnyű gyanút a király vérfürdőiről. Barbier együgyűen fecseg ezekről a dolgokról. Megtörtént néha, hogy a rendőraltisztek, mivel nem talál-

tak elég gyereket, elfogtak olyanokat is, akiknek volt apjuk. Az apák kétségbeesetten rohantak az altisztekhez. Ilyen esetben a parlament közbelépett és akasztatott, — vajjon kit? Az altiszteket? Nem. Az apákat.

VII. A gamin-nek az indiai kasztok közt volna a helye.

A párisi csibészvilág úgyszólván kaszt. Azt lehetne mondani: nem akárki kerülhet bele.

A gamin szót elsőízben 1834-ben nyomtatták le és akkor került át a népnyelvből az irodalmi nyelvbe. Ez a szó egy *Claude Gueux* című könyvben tűnt fel. A botrány szörnyű volt, a szó megmaradt.

Azok az elemek, amelyekből a gaminek egymás közötti tekintélye fakad, igen különbözők. Ismertünk olyant és beszéltünk is vele, akit nagyon tiszteltek és nagyon csodáltak azért, mert látott egy embert lezuhanni a Notre-Dame tornyának tetejéről. Egy másikat azért, mert sikerült behatolnia abba a hátsó udvarba, ahol ideiglenesen el voltak helyezve a Dôme des Invalides szobrai és »lecsenni« róluk egy kis ólmot; egy harmadikat azért, mert látott egy gyorskocsit felborulni; egy másikat pedig azért, mert »ismert« egy katonát, aki egy polgárembernek majdnem kivágta a félszemét.

Ez magyarázza meg egy párisi gamin-nek ezt a felkiáltását, ezt a homályos csattanót, amelyen a beavatatlan nevet, anélkül, hogy értené: — *Szentséges Uristen! hogy én milyen szerencsétlen vagyok! ha meggondolom, hogy még nem láttam senkit leesni az ötödik emeletről!*

Bizonyos, hogy jóízű parasztí mondás az itt következő: — Bácsikám, a felesége belehalt a betegségébe; miért nem hivatott orvost? — Mit akar, uram, a magunkfajta szegény ember *magától is meghal*. De ha ebben a mondásban benne van a parasztnak egész ernyedt nemtörődömsége, akkor a külvárosi csemetének minden szabadgondolkodó anarchiája egészen bizonyosan benne van emebben. Egy halálraítélt a taligán hallgatta gyóntatóját. Páris gyermeke elrikkantja magát: — *Csuhással beszél. Ó a képmutató!*

Vallási dolgokban bizonyos vakmerőség emeli a csibész tekintélyét. Fontos dolog, hogy bátor szellem legyen.

Résztvenni a kivégzéseken kötelesség. Mutogatják egymásnak a guillotinet és kacagnak. Mindenféle csúfneveket kennek rá: — Vacsora vége, — Murcos, — Mennyei mama, — Utolsó falat, — stb. stb. Hogy semmit el ne szalasszanak a dologból, felmásznak a falakra, felkapaszkodnak az erkélyekre, felmennek a fákra, függeszkednek a kerítéseken, felkúsznak a kéményekre. A gamin született tetőfedő, mint ahogy született tengerész. Épúgy nem ijed meg a háztetőtől, mint az árboctól. Nincs olyan ünnep, amely felérne a Grève-vel. Samson és Montès abbé neve igazán népszerűek. Csúfolják az áldozatot, hogy felbátorítsák. Néha megcsodálják. Lacenaire, egy gamin, mikor látta, hogy a szörnyű Dautun bátran hal meg, ezt a a mondást hangoztatta, amely szép jövőt jósolt neki: *Irigy voltam rá.* A gamin-világban nem ismerik Volta ret, ellenben ismerik Papavoinet. A »politikusokat« egy kalap alá veszik a gyilkosokkal. Hagyományaikban megőrzik, hogy milyen ruha volt rajtuk utoljára. Tudják, hogy Tolleron fűtősapkában volt, Avril hódprémes kucsmában, Louvel kerek kalapban, az öreg Delaporte kopaszon és fedetlen fővel, hogy Castaing csak úgy piroslott és nagyon csinos volt, hogy Boriesnek romantikus kis szakálla volt, hogy Jean-Martin nem vetette le a nadrágtartóját, hogy Lecouffé és az anyja veszekedett. — *Ne marakodjatok a taligátokon,* — kiáltott nekik oda egy gamin. Egy másik, mivel kicsi volt s nem látott a tömegben, hogy meglásthassa, amint Debacker arra megy, észrevette az uccai lámpát és felmászott rá. Az őrtálló csendőr összeráncolta a szemöldökét. — Engedje meg, hogy felmásszam, csendőr úr, — mondta a gamin. És hogy meglágyítsa a hatóság szívét, hozzátette: — Nem fogok leesni. — Bánom is én, ha le is esel, — felelte rá a csendőr.

A gamin-világban sokat számít valami nevezetes baleset. A tekintély csúcsára jut az, aki véletlenül olyan alaposan megvágja magát, hogy a seb »a csontig hatol«.

Az ököl sem megvetendő eszköze a tekintélynek. A gaminnek egyik legkedvesebb mondása ez: *Van itt erő, mi!* — Irigylésreméltó az, aki balkezes. Aki kancsal, annak nagy a becsülete.

VIII. Amelyben az utolsó királynak egy kedves mondását olvashatjuk.

Nyáron békává alakul át; este, ha besötétedik, a pont d'Austerlitz és a pont d'Iéna táján a szénrakásokról és a mosónők padkáiról fejest ugrik a Szajnába, lábbal taposva lépten-nyomon a szemérem és a rendőrség tilalmait. Azonban a rendőrök vigyáznak és az ilyesmiből fölöttébb drámai helyzet szokott keletkezni, ami egyszer egy emlékezetes bajtársi vészkiáltás megszületésére adott alkalmat; ez a vészkiáltás, amely 1830 táján híres volt, stratégiai figyelmeztetése egyik gamin-nek a másik gamin-hez; úgy lejt, mint Homeros valamelyik verse, majdnem olyan kimondhatatlanul dallamos, mint a Panathenaia eleuziszi zenéje és felcsendül benne az antik évoé. Igy hangzik: — *Hohó, titi, hohó! itt a nátha, itt a zsaru, illa berek nádak erek, bújj bele a csatornába!*

Néha ez a szúnyog — ezt a nevet ő adta magának — tud olvasni; néha tud írni, mindig tud irkálni. Céltudatosan, valami ismeretlenül titokzatos kölcsönös oktatás révén elsajátíthatja mindazokat az ügyességeket, amelyek hasznára lehetnek a közügynek; 1815-től 1830-ig a pulyka hurukkolását utánozta; 1830-tól 1848-ig körtét firkált a falakra. Egy nyári este Lajos Fülöp, mikor gyalogszerrel hazaért, látta, amint egy pöttömnyi kis gamin izzadva, erőlködve, felkapaszkodott a neuilly-i kerítés egyik oszlopára, hogy valami óriási körtét rajzoljon rá; a király azzal a kedélyességgel, amelyet IV. Henriktől örökölt, segített a gamin-nek, befejezte a körtét és adott a kölyöknek egy louist és ezt mondta neki: *Ezen is van körte.* A gamin szereti a zűrzavart. Kedvére van a zaklatott helyzet. Utálja a »papokat«. Egyszer a rue de l'Université-n az egyik ilyen bolondos kölyök szamárfület mutatott a 69. számú ház kapujának. — Miért mutatsz szamárfület ennek a kapunak? — kérdezte tőle egy járókelő. A fiú így felelt: Itt plébános lakik. Csakugyan, ott lakott a pápai nuncius. Azonban bármennyire Voltaire-szellemű is a gamin, ha alkalom adódik arra, hogy ministráljon, előfordul, hogy vállalkozik rá és ilyenkor illedelmesen segédkezik a misénél. Két dolog van, amelyet tantalusi kínok

között sóvárog, de sohasem ér el: megbuktatni a kormányt és megvarrni a nadrágját.

A tökéletes gamin ismeri Páris minden rendőrét és ha valamelyikkel találkozik, mindig meg tudja mondani a nevét. Az ujjain elszámlálja őket, tanulmányozza a jellemüket, mindegyikre van valami különös megjelölése. Mint a nyitott könyvben, úgy olvas a rendőrök lelkében. Folyékonyan és hibátlanul el tudja mondani: — »ez meg ez *áruló*; — ez meg ez nagyon *gonosz*; — ez meg ez *nagyszerű*; — ez meg ez *nevetséges*;« (mindezeknek a szavaknak: áruló, nagyon gonosz, nagyszerű, nevetséges, különös jelentésük van az ő szájában) — »amaz azt képzeli, hogy az övé a Pont-Neuf és nem engedi, hogy *az ember* ott sétáljon kívülről a mellvéd párkányán; amannak az a mániája, hogy megráncigálja *az ember* fülét — stb. stb.«

IX. Gallia ősi lelke.

Volt valami ebből a gyerekből Poquelinben, a vásárcsarnok gyermekében; volt belőle valami Beaumarchaisben. A csibészség a gall szellem egyik árnyalata. Ha józan ésszel párosul, néha erőt is ad neki, mint az alkohol a bornak. Néha tökéletlen. Homeros örökké ismétli önmagát; igaz; de el lehetne mondani, hogy Voltaire csibészkedik. Camille Desmoulins külvárosi volt. Championnet, aki durván támadta a csodákat, Páris kövezetéből sarjadt; már kis kölyök korában *levizezte* Saint-Jean de Beauvais és Saint-Étienne du Mont csarnokait; eleget tegezte szent Genovéva ereklyetartóját, hogy végül parancsolgasson szent Januarius vérének.

A párisi gamin tisztelettudó, gúnyos és szemtelen. A fogai hitványak, mert rosszul táplálkozik és a gyomra fáj és szép szemei vannak, mert van benne szellem. Jehova jelenlétében is féllábon ugrálna a paradicsom lépcsőjén. A cipője csupa rongy. Nőhet, amerre akar. Ott játszik a pocsolyában és kiegyenesedik, ha kitör a lázadás; szemtelensége a kartácstüzben is megállja a helyét; uccagyerek volt, hős lett belőle, mint a kis tébai, rázza az oroszlánbőrt; Bara dobos párisi gamin volt; így kiáltott: Előre! mint ahogy a szentírásbeli ló felkiáltott: Vah! És egy pillanat alatt a tacskó óriássá magasodik.

A mocsárnak ez a gyermeke az eszménynek is gyermeke. Mérjétek meg azt a távolságot, amely Molièretől Baraig ível.

Mindent összevéve, száz szónak is egy a vége, a gamin olyan istenteremtése, aki mulat, mert szerencsétlen.

X. Ecce Paris, ecce homo.

Hogy még egyszer mindent összefoglaljunk, a mai párisi gamin, mint valamikor a római graeculus, nem egyéb, mint a gyermeki nép, amelynek homlokán ott az óvilág ránca.

A gamin a nemzet kedvessége és egyúttal betegsége. Olyan betegség, amelyből ki kell gyógyítani. Hogyan? A világossággal.

A világosság gyógyít.

A világosság gyújt.

Minden nagyszerű társadalmi sugárzás a tudományból, az irodalomból, a művészetekből, a tanultságból származik. Teremtsetek embereket, teremtsetek embereket. Világosítsátok fel őket, hogy ők felmelegítsenek benneteket. Előbb-utóbb az abszolut igazság ellenállhatatlan hatalmával fog felmerülni az egyetemes oktatás gyönyörű kérdése; és akkor azok, akik a francia eszme felügyelete alatt kormányozni fognak, kénytelenek lesznek választani Franciaország gyermekei vagy Páris gaminjei között; a világosság lángjai vagy a sötétség lidércfényei között.

A gamin a foglalata Párisnak és Páris foglalata a világnak.

Mert Páris egységes egész. Páris az emberi nem menynyezete. Ez az egész csodálatos város egybefoglalása a halott erkölcsöknek és az élő erkölcsöknek. Aki látja Párist, úgy érzi, hogy belelát minden történelem visszájába, az éggel és a csillagképekkel együtt a felületén. Párisnak van Capitoliuma: az Hôtel de Ville, Parthenonja: a Notre-Dame, Mons Aventinusa: a faubourg Saint-Antoine, Asinariuma: a Sorbonne, Pantheonja: a Panthéon, Via Sacraja: a boulevard des Italiens, széltornya: a közvélemény; tréfával pótolja a Scalae Gemoniaet. A major neve itt ficsúr, a trasteverei itt külvárosi, a hammal itt csarnoki hordár, lazzaroni a csirkefogó, cockney a divatfi.

Mindaz, ami másutt van, megvan Párisban. Dumarsais halaskofája Euripides zöldségeskofájának a mása, Veianus diszkoszvetője újra él a kötéltáncos Foriosoban, Therapontigonus Miles kezet foghat Vadeboncoeur gránátossal, Damasippos az ószeres, boldog volna a párisi zsibárusok között, Vincennes galléron ragadná Sokratest, mint ahogy az Agora börtönbe vetné Diderot-t, Grimod de la Reynière felfedezte a faggyús rostbeeft, mint ahogy Curtillus feltalálta a sündisznó-pecsenyét, az Arc de l'Étoile ívének tömbje alatt látjuk feltűnni a trapézt, amely Plautusnál szerepel; a Poikile kardnyelője, akit Apuleius látott, ott nyeli a kardot a Pont-Neufön, Rameau unokaöccse és az élősdi Curculio egy pár, Ergasilus megjelenhetne Cambacèresnél mint Aigrefeuille; a négy római gavallér: Arcesimarchus, Phoedromus, Diabolus és Argyrippus résztvett a farsangi felvonulásban, a labatuti postakocsin; Aulus Gellius nem ácsorog tovább Congrio előtt, mint Charles Nodier Polichinelle előtt; Marton nem nősténytigris, viszont Pardalisca nem volt sárkány; a bohóckodó Pantolabus ott cseveg a Café Anglaisben a züllött Nomentanusszal, Hermogenes tenorista a Champs-Élysées-n és körülötte Thrasius, a koldus, Bobèchenek öltözötten tányéroz; a tolakodó, aki a kabátunk gombjánál fogva megállít a Tuileriesben, megismételteti velünk kétezer év multán Thesprion felkiáltását: *quis properantem me prehendit pallio?* Suresnes bora paródiája Alba borának, Désaugiers vörös kalapkarimája a párja Balatro nagy kupájának; a Père-Lachaise-ben éjjeli esők után ép olyan bolygótüzek lobognak, mint az Esquilinuson és a szegénynek öt évre vásárolt sírja ugyanaz, mint a rabszolga bérelt koporsója.

Mondjatok valamit, ami nincs Párisban. Trophonius kádjában nincsen semmi, ami ne volna meg Mesmer tégelyében; Ergaphilas új életre támad Cagliostroban; Vâsapphantâ brahmin megtestesül Saint-Germain grófban; a Saint-Médard-temetőben ép annyi kitűnő csoda történik, mint a damaszkuszi Umumjé mecsetben.

Párisnak van Aesopusa: Mayeux, van Canidiája: mademoiselle Lenormand. Megdöbben, mint Delphi a látomás villámos valóságaira; asztalokat táncoltat, mint ahogy Dodona tripusokat. Trónra ülteti a grizettet, mint Róma a félvilági nőt; és mindennek a tetejébe, ha XV.

Lajos rosszabb is, mint Claudius, madame Du Barry különb, mint Messalina. Páris valami csodálatos tipussá, amely élt és amellyel magunk is érintkeztünk, olvasztotta a görög mcztelenséget, a zsidó fekélyt és a gascognei tréfálkozást. Összevegyíti Diogenest, Jóbot és Paillasset, a *Constitutionnel* régi számaiba öltöztet egy kisértetet és megalkotja Chodruc Duclost.

Ámbár Plutarchos azt mondja, hogy *a zsarnokság nem öregít*, Róma Sulla alatt ép úgy, mint Domitianus alatt, megjuhászodott és szívesen vizezte a borát. A Tiberis valóságos Lethe volt, ha hihetünk Varus Vibiscus kissé tudákos magasztalásának: *Contra Gracchos Tiberim habemus. Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci.* Páris egymillió liter vizet iszik meg naponta, de ez nem gátolja meg abban, hogy ha itt az alkalom, riadót ne doboljon és félre ne verje a harangokat.

Egyébként Páris jó gyerek. Királyilag fogad mindent, nem nehézkes Venus dolgaiban; az ő kallipygosa egy hottentotta nő; ha nevethet, megbocsát; a csúfság felderíti, az idomtalanság megkacagtatja, a fogyatkozás szórakoztatja; ha valaki bolondos, szabad bolondosnak lennie; még a képmutatás, ez a legmegátalkodottabb cinizmus sem ingerli fel; irodalmilag oly művelt, hogy nem fogja be az orrát Basile előtt és nem botránkozik meg jobban Tartuffe imádkozásán, mint amennyire Horatius megütközik Priapus »csuklásán«. Az egyetemes emberi arcnak egyetlen vonása sem hiányzik Páris arcáról. A Bal Mabille nem a janiculusi muzsai tánc, ellenben a piperearus asszony épp úgy símogatja ott tekintetével a csinos nőt, mint ahogy Staphyla, a kerítőnő, szemügyre vette a szüz Planesiumot. A barrière du Combat nem Colosseum, de épp oly vadul viaskodnak benne, mintha a császár nézné őket. A sziriai kocsmárosné bájosabb, mint Saguet néni, ellenben, ha Vergilius járt a római kocsmában, David d'Angers, Balzac és Charles ott tanyáznak a párisi kocsmában. Páris uralkodik. A zsenik lángolnak, a paprikajancsik boldogulnak benne. Adonai vágtat át rajta mennydörgős villámos tizenkétkerekű szekerén; Silenos bevonul szamarán. Silenos, vagyis Ramponneau.

Páris rokonértelmü a Kosmosszal. Páris egymaga Athén, Róma, Sybaris, Jeruzsálem, Pantin. Kivonatosan

megvan benne minden civilizáció, egyúttal minden barbárság. Páris élénken sajnálná, ha nem volna guillotineje. Valami kevés place de Grève nem árt. Mi lenne ez az örökös ünnep ennek a fűszere nélkül? Törvényeink bölcsen gondoskodtak erről és az ő jóvoltukból erről a késről vér csöpög Páris farsangjára.

XI. Csúfolkodás, uralkodás.

Párisnak nincs határa. Nem volt még városban ilyen hatalom, amely néha napján még azokat is kicsúfolja, akiket leigáz. *Kivivni a ti tetszésteket ó athéniek!* kiáltotta Nagy Sándor. Páris nemcsak törvényt ad, ő adja a divatot; Páris nemcsak divatot ad, ő adja a könnyedséget. Páris ostobáskodhatik is, ha kedve szottyan; néha napján megengedi magának ezt a fényüzést. Ilyenkor aztán az egész világ vele ostobáskodik; aztán Páris felébred, megdörzsöli a szemeit és ezt mondja: ej, de hülye vagyok! és belekacag az emberi nem arcába. Milyen csoda egy város! Különös, hogy ez a nagyszerűség és ez a bolondosság így megfér benne egymással, hogy ezen a fenségén nem ejt csorbát ez a paródia és hogy ugyanaz a száj képes fujni ma az utolsó ítélet harsonáját, holnap pedig a nádsípot! Fejedelmi kedélyesség van Párisban. A vidámsága villámból van és a bolondozása kormánypálcát tart. Vihara néha egy fintorból ered. Kirobbanásai, lázadásai, mesterművei, tüneményei, epopeái eljutnak a világ végére is és ugyancsak eljut a szamárkodása is. A kacagása tűzhányó torka, amely szétfreccsen az egész földön. Ostobaságai gyujtó szikrák. Rákényszeríti a népekre torzképeit ép úgy, mint az eszményét; az emberi civilizáció legmagasabb emlékei tűrik a gúnyolódásait és odaadják örökkévalóságukat a becstelenkedéseihez. Páris büszke; van egy tüneményes julius 14-éje, amely felszabadítja a földgömböt; letéteti a labdaházi esküt minden nemzettel; augusztus 4-nek éjszakája három óra alatt a hűbériség ezer esztendejét rombolja szét; logikájából az egyetemes akarat izmát keményíti; megsokszorozza magát a fenségesnek minden alakjában; elárasztja ragyogásával Washingtont, Koszcziuszkot, Bolivart, Botzarist, Riegot, Bemet, Manint, Lopezt, John Brownt, Garibaldit; mindenütt

ott van, ahol lángra gyúl a jövendő, Bostonban 1779-ben, Léon szigetén 1820-ban, Pesten 1848-ban, Palermóban 1860-ban; ezt a hatalmas jelszót: *Szabadság*, odasúgja a rabszolgaság eltörléséért küzdő amerikaiak fülébe, akik Harper's Ferry kompján csoportosultak, és az anconai hazafiak fülébe, akik a tenger partján, a Gozzi-fogadó előtt, a diadalívek árnyékában gyülekeznek; ő teremti meg Canarist; ő teremti meg Quirogat; ő teremti meg Pisacanet; ő sugározza a fenséget a földre; ahová útjában a sodra hajtja őket, ott hal meg: Byron Missolunghinál és Mazet Barcelona mellett; szószék Mirabeau lába alatt és tűzokádó Robespierre lába alatt; könyvei, szinháza, művészete, tudománya, irodalma, filozófiája, az emberi nem kézikönyvei; van Pascalja, Régnierje, Corneilleje, Descartesja, Jean Jacquesja, Voltaireje minden percre; Molière minden századokra; az egész világ nyelvévé tette a nyelvét és ez a nyelv lesz az Ige; megépíti minden lélekben a haladás eszményét; a felszabadító dogmák, amelyeket kovácsol, pallosok a nemzedékek kezében és gondolkodóinak és költőinek lelkével ő támasztotta 1789 óta minden népnek minden hérosát; ez nem gátolja a csibészkedésben; és ez a roppant szellem, melynek Páris a neve, miközben megváltoztatja fényességével a világ szinét, Bouginier orrát mázolja Theseus templomának falára és a piramisokra felfirkantja: *Crédeville tolvaj.*

Páris mindig mutogatja a fogait; ha nem dühös, akkor kacag.

Ilyen ez a Páris. Tetőinek füstfellegei a világ eszményei. Sár és kőtenger, ha ránéz az ember, de mindezen túl erkölcsi lény. Több mint nagy, határtalan. Miért? Mert mer.

Merni: ez a haladás ára.

Valamennyi fenséges hódítás többé vagy kevésbbé a vakmerőség jutalma. Hogy a forradalom bekövetkezzék, ahhoz nem elegendő, hogy Montesquieu megérezze, hogy Diderot hirdesse, hogy Beaumarchais jelezze, hogy Condorcet kiszámítsa, hogy Arouet előkészítse, hogy Rousseau elmélkedjék rajta; ahhoz az kell, hogy Danton merje.

Ez a kiáltás: *Merészség!* olyan, mint a Fiat Lux. Az emberi nem előhaladása érdekében szükséges, hogy a

csúcsokon szüntelenül ott legyenek a bátorság büszke mintaképei. A vakmerőségek elvakítják a történelmet és az ember legnagyobb fényességei közé tartoznak. A hajnal mer, mikor felvirrad. Megpróbálni, dacolni, helytállni, kitartani, hűnek lenni önmagunkhoz, szembeszállni a végzettel, megdöbbenteni a katasztrófát azzal, hogy mennyire nem ijedünk meg tőle, egyszer ellene szegülni a hatalom igazságtalanságainak, másszor rárohanni a részeg győzelemre, szívósan kitartani, konokul megvetni a lábat: ime, erre a példára van szükségük a népeknek, íme, ez a fény villanyozza fel őket. Ugyanaz a félelmetes villám csattan ki Prometheus fáklyájából, mint Cambronne pipájából.

XII. A népben rejlő jövő.

A párisi nép, ha férfisorba kerül is, mindig gamin; aki a gamint rajzolja, az a várost rajzolja meg; ezért tanulmányoztuk ebben a szabad verébben a sast.

A párisi fajta, ismételjük, különösen a külvárosokban mutatkozik; ott tiszta vér, ott megvan az igazi arca; ez a nép ott dolgozik és szenved és a szenvedés és a munka az ember kettős arca. Mérhetetlen mennyiségben él ott a sok ismeretlen emberi teremtés és hemzsegnek a legfurcsább tipusok a Râpée zsákhordójától egészen a Montfaucon kőtörőjéig. *Fex urbis*, kiált fel Cicero; *mob*, teszi hozzá felháborodottan Burke; tömeg, horda, csőcselék. Könnyen kimondjuk ezeket a szavakat. De nem baj. Mi közöm hozzá? Mit törődöm vele, hogy mezitláb járnak? Nem tudnak olvasni; annál rosszabb. Hát ezért ellökjük őket? A nyomorúságukat átkukra fordítsuk? Nem tudna behatolni a világosság ezekbe a tömegekbe? Kiáltsuk el újra: Világosságot! és ne engedjünk belőle! Világosságot! Világosságot! — Ki tudja, vajjon ezek a sötétségek nem derülnek-e föl? A forradalmak vajjon nem átszellemülések-e? Menjetek, filozófusok, tanítsatok, világosítsatok, gyujtsatok, gondolkodjatok hangosan, beszéljetek hangosan, járjatok ujjongva a napfényben, barátkozzatok meg a terekkel, hirdessétek a jó híreket, tékozoljátok az ábécéket, hirdessétek a jogokat, énekeljétek a Marseillaiset, hintsétek el a lelkesedést, tépjetek zöldelő tölgyfaágakat.

Kavarjatok forgószelet az eszményből. Ezt a tömeget fel lehet magasztosítani. Használjuk ki az elveknek és erényeknek azt a hatalmas tüzét, amely bizonyos órákban felszikrázik, fellobban és remeg. Ezek a meztelen lábak, ezek a csupasz karok, ezek a rongyok, ez a sok tudatlanság, ez a kivetettség, ez a sötétség, mind hasznavehető az eszmény meghódításában. Nézzetek keresztül a népen és felvillan előttetek az igazság. Ha azt a hitvány homokot, amelyet lábbal tapostok, beledobjátok a kohóba, hogy ott megolvadjon és kiégjen, ragyogó kristállyá tisztul és Galilei és Newton az ő jóvoltából fedezik majd fel a csillagokat.

XIII. A kis Gavroche.

Körülbelül nyolc vagy kilenc évvel a történetünk második részében elbeszélt események után a boulevard du Temple-on és a Château-d'Eau környékén egy tizenegy vagy tizenkétéves kisfiút lehetett látni, aki eléggé pontosan megtestesítette volna a gaminnek azt az eszményi képét, amelyet fentebb felvázoltunk, ha nem lett volna a szive fenékig komor és üres, mig ajkán ott ült a gyermeki mosoly. Ezen a fiún valami férfinadrág lötyögött, amelyet azonban nem az apjától kapott és valami női ujjas, amelyet azonban nem az anyjától kapott. Isten tudja, miféle emberek öltöztették fel könyörületből ezekbe a rongyokba. Pedig volt apja és volt anyja. De az apja nem törődött vele és az anyja nem szerette. Egyike volt annak a sok szánalomraméltó gyereknek, akiknek apjuk is, anyjuk is van és mégis árvák.

Ez a gyermek sehol sem érezte magát olyan jól, mint az uccán. A kövezetet nem érezte olyan keménynek, mint az anyja szivét.

A szülei kirugták az uccára.

Nem sokat törte a fejét: megindult az útján.

Hangos, sápadt, ugrifüles, élénk, csúfondáros, nyughatatlan és beteges fiú volt. Jött, ment, dalolt, babozott, kotort az árkokban, néhanapján csent, de úgy, mint a macskák és verebek, vidáman, kacagott, ha csirkefogónak nevezték, mérges volt, ha léhűtőnek nevezték. Nem volt ágya, nem volt kenyere, nem fütöttek neki, nem szerették, de vidáman élt, mert szabad volt.

Mikor ezek a szegény teremtések megemberesednek, majdnem mindig a társadalmi rend malomkövei közé kerülnek, amelyek összemorzsolják őket, de ameddig gyermekek, kisiklanak, mert kicsinyek. A legkisebb lyuk is menedékhely nekik.

Mégis, bármily elhagyatott volt is ez a gyermek, megtörtént néha, két-háromhavonkint egyszer, hogy így szólt: — »Ejnye, meglátogatom a mamát!« Ilyenkor otthagyta a boulevardt, a Cirque-et, a Port Saint-Martint, végigment a partokon, átvágott a hídakon, elérte a külvárost, elhaladt a Salpêtrière mellett és megérkezett, — hová? Pontosan az 50—52-s számú házba, a Gorbeau-házba, amelyet az olvasó már ismer.

Ebben az időben az 50—52-s számú házban, — amely rendszerint üres volt s örökké ott fityegett rajta a tábla: »Kiadó szobák«, — ritka kivételképen több egyén is lakott, akik azonban — Párisban majdnem mindig így van — semmiféle kapcsolatban vagy vonatkozásban nem voltak egymással. Valamennyien abba a nincsetlen osztályba tartoztak, amely az utolsó szűkölködő kispolgárnál kezdődik és nyomorúságról nyomorúságra folytatódik a társadalom mélységeibe; egészen addig a két emberig, akikbe a civilizációnak minden anyagi dolga torkollik: a csatornatisztítóig, aki a sarat söpri és az ószeresig, aki összeszedi a rongyokat.

A Jean Valjean idejebeli »főbérlő« meghalt és valami szakasztott mása került a helyébe. Nem tudom már melyik filozófus mondta: vénasszonyok mindig bőven vannak.

Ennek az új vénasszonynak Bourgonné volt a neve és nem volt az életében semmi egyéb nevezetesség, mint egy háromtagú papagálycsalád, amelynek tagjai felváltva hevítették szive érzelmeit.

A ház legnyomorúságosabb bérlője egy négy tagból, apából, anyából és két meglehetősen nagy lányból álló család volt; mind a négyen egyetlen padlásszobában laktak, afféle kis lyukban, amelyekről már beszeltünk.

Ezen a családon semmi egyéb különösség nem tünt szembe, csak tökéletes nincsetlensége; az apa, mikor a szobát kivette, azt mondta, hogy Jondrette a neve. Valamivel a beköltözése után, amely, hogy a főbérlő emlékezetes kifejezését használjuk, rendkívül hasonlított *a semmi bevonulásához*, ez a Jondrette azt mondta ennek az

asszonynak, aki ép úgy, mint az elődje, egy személyben házmesterné is volt és a lépcsőt söprögette : — Izé, néni, ha valaki véletlenül keresne egy lengyelt, vagy egy olaszt, vagy esetleg egy spanyolt, hát az én vagyok.

Ebbe a családba tartozott a vidám kis mezítlábas. Hazament és ott találta a szegénységet, a nélkülözést és ami a legszomorúbb, nem talált mosolyt ; csak hideg tűzhelyet és fagyos szíveket. Amikor belépett, megkérdezték tőle : Honnan jössz? Ezt felelte rá : Az uccáról. Mikor elment, megkérdezték tőle : — Hova mégy? Ezt felelte rá : Az uccára. Az anyja ezt mondta neki : — Minek jösz ide?

Ez a gyermek úgy élt gyengédség nélkül, mint azok a sápadt növények, amelyek a pincében hajtanak. Nem szenvedett miatta és nem gyülölt senkit. Tulajdonképpen nem is tudta, milyennek kell lenni az apának és anyának.

Különben az anyja szerette a nővéreit.

Elfelejtettük megmondani, hogy a boulevard du Templeon ezt a gyermeket a kis Gavrochenak nevezték. Miért nevezték Gavrochenak? Valószinüleg azért, mert az apjának Jondrette volt a neve.

Ugy látszik, bizonyos nyomorúságos családoknak ösztöne, hogy eltépjék a kötelékeket.

Az a szoba, amelyben Jondretteék laktak a Gorbeau-házban, az utolsó volt a folyosó végében. A szomszéd szobában egy igen szegény fiatalember lakott, akinek Marius volt a neve.

Mondjuk el, ki volt Marius úr.

MÁSODIK KÖNYV

Az előkelő polgár

I. Kilencven év és harminckét fog.

A rue Boucherat-n, a rue de Normandie-n és a rue de Saintonge-on él még néhány régi lakó, aki megőrizte egy Gillenormand nevű öreg úrnak az emlékét és szívesen beszél róla. Ez a bácsi már a fiatalkorukban is öreg volt. Ez a sziluett azoknak szemében, akik mélabúsan szem-

lélik az árnyaknak azt a bizonytalan nyüzsgését, amelyet multnak nevezünk, még nem tűnt el egészen a Templelal szomszédos uccák labirintusából, amelyeket XIV. Lajos alatt Franciaország valamennyi tartományáról neveztek el, szakasztott úgy, mint ahogy napjainkban az új Quartier Tivoli uccáit Európa valamennyi fővárosáról nevezték el; futtában jegyezzük meg: olyan fejlődés, amelyben észrevehető a haladás.

Gillenormand úr, aki 1831-ben erejének teljességében volt, egyike volt azoknak az embereknek, akik csupán azért váltak nevezetesekké, mert sokáig éltek és akik furcsák, mert valamikor olyanok voltak, mint mindenki más, most azonban már nem hasonlítanak senkihez. Különös egy öregember volt és csakugyan egy letűnt kor gyermeke, a tizennyolcadik századbeli kifogástalan és kissé büszke igazi polgár, aki régi jó polgári méltóságát olyan arccal viselte, mint a marquisk a főúri rangjukat. Elmúlt kilencvenéves, egyenesen járt, hangosan beszélt, jó volt a szeme, tisztán itta a bort, evett, aludt és hortyogott. Megvolt mind a harminckét foga. Csak az olvasáshoz használt szemüveget. Szerelmes természetű ember volt, de azt mondta, hogy vagy tíz év óta határozottan és teljesen lemondott a nőkről. Nem tudja kelletni magát, mondogatta; nem azt tette hozzá, hogy: Nagyon öreg vagyok már, hanem ezt: Nagyon szegény vagyok. Felsóhajtott: Ha nem mentem volna tönkre . . . hej! — Csakugyan nem maradt egyebe, mint körülbelül tizenötezer frank járadéka. Arról álmodozott, hogy majd örököl és százezer frank járadéka lesz és szeretőket tart. Amint látjuk, nem tartozott ama törődöttfajta nyolcvanévesek közé, akik, mint Voltaire úr, egész életükben folyton haldokoltak; ez nem a repedt fazék hosszú élete volt; ez a jókedvű aggastyán mindig makkegészséges volt. Felületes volt, hebehurgya, hirtelenharagú. Minden szire-szóra dühbe gurult, leggyakrabban akkor, ha nem volt igaza. Ha ellentmondtak neki, ütésre emelte a botját; verte az embereket, mint a nagy században. Volt egy ötvenévesnél idősebb lánya, aki pártában maradt, akit, ha elfogta a méreg, alaposan elpáholt és akit legszívesebben ostorral vert volna. Olybá vette, mintha nyolc éves volna. Erélyesen pofozta a cselédeit és így címezte őket: Ó te dög! Egyik káromkodása ez volt: *Azt a lárifáriját a lárifárijának!* Bizonyos

dolgokban sajátságosan hidegvérű volt; naponta olyan borbéllyal borotváltatta magát, aki már volt az őrültek házában és aki gyűlölte őt, mert féltette Gillenormand úrtól a feleségét, ezt a szép, kacér borbélynét. Gillenormand úr csodálta önmagát, hogy minden tekintetben milyen világosfejű és kijelentette önmagáról, hogy nagyon éleseszű; ime egyik mondása: »Tagadhatatlanul jó a felfogásom; ha egy bolha csíp, meg tudom mondani, hogy melyik nőtől kaptam.« Leggyakrabban ezeket a szavakat használta: *az érző ember, a természet.* Ennek az utóbbi szónak nem tulajdonított akkora jelentőséget, amekkorát a mi korunk adott neki. De a maga módján alkalmazta kandallómelletti apró szatiráiban: — A természet, mondta, hogy mindenből legyen valami a civilizációban, még a mulatságos barbárságból is adott neki kóstolót. Európában megvannak Ázsia és Afrika nevezetességei, kisebbített alakban. A macska szalontigris, a gyík zsebkrokodilus. Az Opera táncosnői rózsaszínű vadnők. Nem eszik meg az embereket, csak kiszipolyozzák őket. Vagy pedig, a boszorkányok! osztrigákká változtatják és kiszürcsölik őket. A karaibok csak a csontot hagyják meg, ezek csak a pikkelyt, ilyenek az erkölcsök. Mi nem nyelünk, hanem rágunk; nem pusztítunk, hanem markolunk.

II. Amilyen az ur, olyan a háza.

A Maraisban lakott, a rue des Filles-du-Calvaire 6. számú házban. A ház az övé volt. Ezt a házat lebontották és később újra felépítették és a száma valószínűleg megváltozott a számozásnak abban a sok forradalmában, amelyeken Páris utcái átestek. Ódon és hatalmas lakosztályt foglalt el az első emeleten, az ucca és a kert között, amely egészen a mennyezetig Gobelin- és Beauvais-szőnyegekkel volt borítva, amelyek pásztorjeleneteket ábrázoltak; a mennyezet és a szőnyegek mintái kicsinyítve ismétlődtek a karosszékeken. Az ágyát kilencrétű, Coromandellakkos hatalmas spanyolfal takarta. Az ablakokon hosszú, redős függönyök csüngtek és pompás nagy tört ráncokat vetettek. A kert, amely közvetlenül ablakai alatt terült el, ahhoz az ablakhoz símult, amely egy tizenkét vagy tizenöt fokos lépcsőre sarkallott, amelyen az öregúr fürgén szalad-

gált le és fel. A szobájával szomszédos könyvtárhelyiségen kívül volt még egy öltözője, amelyre nagyon büszke volt; ízléses kis szoba, gyönyörű szalmasárga, liliomos és virágos falkárpittal bevonva, amelyet XIV. Lajos gályáin készítettek és amelyet Vivonne úr csináltatott a fegyencekkel a szeretőjének. Gillenormand úr ezt valami zordon anyai nagynénjétől örökölte, aki százéves korában halt meg. Két felesége volt. A modora középarányos volt az udvari ember közt, ami sohasem volt és a hivatalnok ember közt, ami lehetett volna. Vidám és kedveskedő volt, ha úgy akarta. Ifjúságában azok közé a férfiak közé tartozott, akiket mindig megcsal a feleségük és sohasem csal meg a szeretőjük, mert a legmogorvább férjek és egyúttal a legelragadóbb szeretők a világon. Értett a festészethez. Volt a szobában egy ismeretlen valakit ábrázoló csodálatos arckép, amelyet Jordaens festett, erős ecsetvonásokkal, ezernyi aprólékos részlettel, amelyek csak úgy találomra voltak elszórva rajta. Gillenormand úr nem öltözködött sem XV. Lajos, sem XVI. Lajos korabeli divat szerint; a direktóriumi divatbolondok ruházatát viselte. Mindaddig egészen fiatalnak tartotta magát és követte a divatot. A ruhája könnyű posztó volt, széles kihajtással, hosszú fecskefarkkal és nagy acélgombokkal. Ehhez rövid nadrágot és csattos cipőt viselt. A kezeit folytonosan a zsebeibe dugdosta. Fölényesen szokta mondogatni: *A francia forradalom gazemberek bandája.*

III. Luc-Esprit.

Tizenhat éves korában egy este az Operában az a megtiszteltetés érte, hogy egyszerre két, akkoriban érett és híres és Voltairetől megénekelt szépség, Camargo és Sallé irányította rá a látcsövét. Két tűz közé szorítva hősiesen visszavonult egy kis Nahenry nevű táncosnőhöz, aki ép úgy tizenhat éves volt, mint ő, ismeretlen, mint egy macska, és akibe szerelmes volt. Teli volt az emlékével. Felkiáltott: — Milyen szép is volt ez a Guimard-Guimardini-Guimardinette, utoljára, amikor Longchampsban láttam, tornyosan felbodrozott hajával, türkiz csecsebecséivel, újdivatú rikító ruhájában és cikázó karmantyújával! — Fiatal korában Nain-Londrin-

mellényt viselt, amelyről szívesen és lelkendezve beszélt. — Ugy voltam felöltözve, mint valami hamisítatlan levantei török, szokta mondogatni. Madame de Boufflers, aki véletlenül látta húsz éves korában, így jellemezte: »kedves egy bolond«. Megbotránkozott mindenkin, akit a politikában és a hatalmon látott, mert alantasaknak és nyárspolgáriaknak tartotta őket. Olvasta az ujságokat, amint ő maga harsogó kacagással mondogatni szokta: *az ujságpapirosokat, a hiradókat.* Ó! sóhajtott fel, micsoda emberek ezek! Corbière! Humann! Casimir Périer! Ezek miniszterek. Ha ezt olvasnám valamelyik ujságban: Gillenormand úr miniszter! ez volna aztán a mulatságos. Nos! amilyen marhák, ez is sikerülne! Vidáman nevezgetett minden dolgot a maga illendő vagy illetlen nevén és nem szégyenkezett a nők előtt. Durvaságokat, trágárságokat és piszkosságokat hihetetlenül nyugodtan és elfogulatlanul mondott ki, hogy az már szinte elegáns volt. Ez századának a szabadszájúsága volt. Érdemes megjegyezni, hogy abban az időben, amikor a versekben mindent cikornyásan körülírtak, a prózában mindent durván kimondtak. A keresztapja megjósolta, hogy zseniális ember válik belőle és ezt a sokat jelentő kettős keresztnevet adta neki: Luc-Esprit.

IV. Száz esztendő várományosa.

Szülővárosában, Moulinsben, a kollégiumban dijakat nyert diák korában és Nivernais herceg, akit ő Nevers hercegnek nevezgetett, sajátkezűleg koszorúzta meg. Sem a konvent, sem XVI. Lajos halála, sem Napoleon, sem a Bourbonok visszatérése, semmi sem tudta elhomályosítani ennek a koszorúzásnak az emlékét. Az ő szemében *Nevers herceg* volt a század legnagyobb alakja. Micsoda elbűvölő nagyúr, — mondogatta, és micsoda pompásan feszült rajta a kék rendszalag! Gillenormand úr szemében II. Katalin jóvátette Lengyelország felosztásának bűnét, mikor háromezer rubelért megvette Bestusefftől az arany-elixir titkát. Ezen tűzbe jött: — Az arany-elixir, — kiáltott fel, — Bestuseff sárga tinktúrája, Lamotte tábornok cseppjei, ez a tizennyolcadik században, amikor egy félunciás üveg egy louisba került belőle, nagyszerű gyógy-

szere volt a szerelmi katasztrófáknak, orvosság Venus ellen. XV. Lajos kétszáz üveggel küldött belőle a pápának.

Nagyon felbőszült volna és kijött volna a sodrából, ha felvilágosították volna, hogy az aranyelixir nem egyéb vaschloridnál. Gillenormand úr hódolón tisztelte a Bourbonokat és borzadt 1789-től; folytonosan azt mesélte, hogy hogyan menekült meg a rémuralom idején és hogy mennyi vídámságra és mennyi furfangra volt szükség, hogy ne nyisszantsák le a fejét. Ha valami fiatalember merészkedett a füle hallatára dicsérni a köztársaságot, elkékült és olyan izgalom vett rajta erőt, hogy majdnem elájult. Néha célozgatott kilencven éves korára, és így beszélt: *Remélem, hogy nem érem meg kétszer kilencvenhármat.* Máskor olyasmit sejtetett a hallgatóságával, hogy száz évig akar élni.

V. Basque és Nicolette.

Voltak elméletei. Ime az egyik: »Ha egy férfi nagyon bolondul a nőkért és már van felesége, akivel nem sokat törődik, mert csúf, nyűgös, törvényes, minden joga megvan, ragaszkodik a törvénykönyvhöz és kellőképpen féltékeny, akkor csak egy módon vághatja ki magát és szerezhet békességet magának, ha átengedi feleségének az erszényt. Ez a lemondás szabaddá teszi. Akkor az asszony foglalkozást talál, elmerül a pénzkezelésbe, rozsdásak lesznek az ujjai, nekiáll a bérlők idomításának és a majorosok ráncbaszedésének, összecsődíti az ügyvédeket, tanácskozik a közjegyzőkkel, agyonbeszéli az irnokokat, sorra járja a hivatalokat, pereket folytat, bérleteket köt, szerződéseket diktál, uralkodónak érzi magát, elad, vesz, szabályoz, rendelkezik, ígér és megalkuszik, oldoz és kötöz, enged, átenged és visszavesz, egyezkedik, zavart okoz, pénzt gyűjt, pazarol; bolondságokat követ el, mesteri és személyes sikereket arat, és ez megvígasztalja. Miközben a férje rá se néz, neki megvan az az elégtétele, hogy tönkreteszi a férjét«. Ezt az elméletet Gillenormand úr magára alkalmazta és végül ez lett az élettörténete. A második felesége úgy kezelte a vagyonát, hogy Gillenormand úrnak, mikor egy szép napon özvegyen maradt, éppen csak annyija volt, hogy megélhetett belőle és ekkor

majdnem az egészet életfogytiglani járadékba fektette, amiből körülbelül tizenötezer frank volt a jövedelme, amelynek a háromnegyed része halálával megszünik. Nem sokat gondolkodott, édeskeveset törődött vele, hogy örökséget hagyjon maga után. Különben látta, hogy az örökségeknek kalandos a sorsuk és például néha *nemzeti vagyonná* válnak; megérte, hogy a pénz megállapított ezüstmennyiségét megváltoztatták és nem nagyon bízott az államadóssági főkönyvben. — Szédelgés az egész! — szokta mondogatni. Mint már említettük, a rue des Filles-du-Calvaire-i ház az övé volt. Két cselédet tartott, »egy hímet, meg egy nősténvt«. Mikor egy-egy cseléd belépett hozzá, Gillenormand úr elkeresztelte. A férfiakat a szülőföldjükről nevezte el: Nimois, Comtois, Poitevin, Picard. A legutolsó háziszolgája ötvenöt éves, elhízott, nehézkes és szívbajos ember volt, aki húsz lépést sem tudott tenni, de mivel Bayonne-ban született, Gillenormand úr Basquenak keresztelte. A cselédlányoknak mind Nicolette volt nála a nevük (még Magnonnak is, akiről alább lesz szó). Egyszer egy talpraesett, előkelő házmesternéfajta, rátarti szakácsné mutatkozott be nála. — Mennyi fizetést akar egy hónapra? — kérdezte Gillenormand úr. — Harminc frankot. — Mi a neve? — Olympie. — Ötven frankot kapsz, de Nicolette lesz a neved.

VI. Amelyben megismerkedünk Magnonnal és két csemetéjével.

Gillenormand úrnál a fájdalom haragban nyilvánult; dühöngött, ha valami bántotta. Megvolt benne minden elfogultság és megengedett magának mindent. Az egyik tényező, amelyből külső előkelősége és belső elégedettsége kialakult, mint már jeleztük, az volt, hogy szoknyavadász maradt és feltétlenül ilyennek is számított. Ezt úgy hívta, hogy »királyi hírneve« van. A királyi hírnév néhanapján furcsa ajándékokat zúdított rá. Egyszer valami kosárban, afféle osztrigás kosárban hatalmas újszülött fiút hoztak hozzá, aki eszeveszettül és fülsiketítőn üvöltözött a pólyájában és akit egy hat hónappal előbb elbocsátott cselédje neki tulajdonított. Gillenormand úr akkor éppen nyolcvannégy éves volt. A környék fel-

háborodott és zajongott. Hát mit gondol ez a szemtelen ringyó, kivel hiteti ezt el? Micsoda vakmerőség! Micsoda gyalázatos rágalom! Maga Gillenormand úr egyáltalán nem haragudott. A pólyást az olyan öregember kedves mosolyával nézegette, akinek hizeleg a rágalom és ezt mondta a szomszédoknak: — »Ejnye no, mi az? Mi történt? Mi a csoda? Csakugyan, mit tátják úgy a szájukat, tudatlan emberek módjára! Angoulème herceg, IX. Károly őfelsége törvénytelen fia nyolcvanöt éves korában feleségül vett egy tizenöt éves csitrit; Virginal úrnak, vagyis Alluye marquisnak, aki Sourdis bíbornoknak, Bordeaux érsekének fivére volt, nyolcvanhárom éves korában Jacquin elnökné egyik szobalányától fia született, valódi szerelem-gyermeke, akiből máltai lovag lett és kardos államtanácsos; a század egyik nagy embere, Tabaraud abbé akkor született, amikor az apja nyolcvanhét éves volt. Az ilyen dolgokban nincs semmi rendkívüli. Hát még a biblia! Ezek után kijelentem, hogy ez a fiatal úr nem tőlem való. Vegyék gondjaikba. Ő nem tehet róla«. Ez nagyon is erélytelen elintézés volt. Az a bizonyos Magnon nevű nőszemély egy év mulva megint ilyen küldeménynyel lepte meg. Ez is fiú volt. Erre a csapásra Gillenormand úr beadta a derekát. A két csöppséget visszaküldte az anyjuknak és kötelezte magát, hogy a tartásukra havonta nyolcvan frankot fizet azzal a feltétellel, hogy a fentnevezett anya abbahagyja a küldözgetést. Hozzátette még: »Azt akarom, hogy az anyjuk jól bánjon velük. Néha-néha meglátogatom majd őket«. Meg is tette. Volt egy pap öccse, aki harminchárom évig a poitiersi tankerület igazgatója volt és hetvenkilenc éves korában halt meg. *Fiatalon veszitettem el*, emlegette. Ez az öccse, akiről kevés emlék maradt, békés zsugori volt, aki pap létére úgy érezte, hogy köteles alamizsnát adni a koldusnak, akivel találkozik, de sohasem adott egyebet, mint hamis vagy forgalomból kivont pénzdarabokat és ekként módot talált rá, hogy a paradicsom útján menjen a pokolba. Az idősebb Gillenormand nem garasoskodott az alamizsnával és szívesen és bőkezűen adott. Jóindulatú, hirtelen, jótékony ember volt, és ha gazdag lett volna, hajlamos lett volna a pompára. Azt akarta, hogy vele kapcsolatban minden előkelően történjék, még a csalás is. Egyszer, mikor valami örökségi ügyben egy üzletember durva és

szemmelláthatóan módon csalta meg, ez az ünnepélyes felkiáltás csattant ki belőle: »Fuj! ezt piszkosan csinálta! Csakugyan szégyenletes az ilyen csalás. Minden elfajzott ebben a században, még a gazemberek is. Terringettét! A magamfajta embert nem szabad így meglopni. Ugy loptak meg, mint valami erdőben, de csúnyán loptak meg. *Sylvae sint consule dignae*!« Mint említettük, két felesége volt; az elsőtől egy leánya maradt, aki pártában maradt, a másodiktól pedig ugyancsak egy leánya, aki harminc éves korában meghalt; ez szerelemből, vagy véletlenből, vagy akármiből férjhezment egy vagyonos katonatiszthez, aki szolgált a köztársaság és a császárság hadseregében, Austerlitznél megkapta a keresztet és Waterloonál ezredes lett. *Ez a családom szégyene*, mondogatta az öreg polgár. Sokat burnótozott és valahogy különösen elegánsan tudta kezefejével fodrozni csipkés ingmellét. Az Istenben nem igen hitt.

VII. Szabály: vendéget csak este fogad.

Ilyen ember volt Luc-Esprit Gillenormand, akinek a haja is mind megvolt, nem is őszült meg, inkább csak megszürkült és mindig símára volt lefésülve. Mindent összevéve, úgy ahogy volt, tiszteletreméltó férfiú volt.

A tizennyolcadik század léhasága és nagysága testesült meg benne.

Gillenormand úr a restauráció első éveiben, mikor még fiatal volt, — 1814-ben mindössze hetvennégy éves volt, — a faubourg Saint-Germain-ben, a rue Servandonin, a Saint-Sulpice mellett lakott. A Maraisbe csak akkor huzódott, mikor már visszavonult a világtól, jóval nyolcvan éves kora után.

És amint visszavonult a világtól, elbástyázta magát a szokásai közé. Ezek közt a legfőbb, amiből nem engedett, az volt, hogy az ajtaját szigorún zárva tartotta egész nap és soha senkit, akárki fia volt is, akármilyen ügyben jött is, nem fogadott máskor, csak este. Öt órakor ebédelt, aztán megnyilt az ajtaja. Ez volt a divat századában és ebből nem engedett. — A nappal a csürhének való, jelentette ki és nem érdemel egyebet, mint hogy bezárjuk előtte az ablaktábláinkat. A társaságbeli emberek akkor

gyujtják ki szellemüket, mikor a zenit kigyujtja csillagait. — És eltorlaszolta magát mindenki elől, még ha maga a király lett volna is. Korának avult divatja volt ez.

VIII. Kettő nem egy pár.

Gillenormand úr leányairól ép az imént szóltunk. Tiz évnyi korkülönbség volt köztük. Fiatalkorukban aligalig hasonlítottak egymáshoz és sem a jellemük, sem az arcuk egy cseppet sem vallott arra, hogy nővérek. A fiatalabbik bájos lélek volt, aki mindenhez vonzódott, ami fényesség volt, virágokkal, versekkel és muzsikával babrált, a ragyogó űrben röpködött, lelkesülten, átszellemülten és ábrándjaiban gyermekkora óta valami meghatározhatatlan hősi alakkal eljegyzetten. Az idősebbnek is megvolt a maga ábrándja; ő valami szállítót, valami derék kövér, dúsgazdag hadseregszállítót, valami ragyogón buta férjet, valami emberré vált milliót, vagy legalább is egy prefektust látott az azurban; fogadások a prefekturán, nyakláncos ajtónálló az előszobában, hivatalos bálok, polgármesteri üdvözlő beszédek, a »méltóságos asszony« cím, mindez ott kóválygott a képzeletében. Mind a két nővér így kalandozott az ábrándjaiban, akkor, mikor még eladó lányok voltak. Mind a kettőnek voltak szárnyai: az egyiknek angyalszárnyai, a másiknak libaszárnyai.

Semmiféle sóvárgás nem teljesül tökéletesen, legalább itt a földön nem. Semmiféle menyország nem száll le a földre, amíg élünk. A fiatalabbik felesége lett álmai férfiának, de meghalt. Az idősebbik pártában maradt.

Abban a pillanatban, amikor szerepelni kezd abban a történetben, amelyet elbeszélünk, elaggott crény volt, tűzálló szemérmeteskedés, a világ leghegyesebb orra és legtompább szelleme. Jellemző apróság: szűkebb családján kivül soha senki sem tudta a keresztnevét. Az *idősebb Gillenormand kisasszonynak* nevezték.

Ebben a szenteskedő kényeskedésben, az idősebb Gillenormand kisasszony megszégyenített volna egy misst is. Valami túlhajtott szemérmeteskedés volt ez. Volt az életében egy borzalmas emlék; egyszer egy férfi meglátta a harisnyakötőjét.

Korával lépést nőtt ez a kérlelhetetlen szemérmetes-

kedés. A mellkendője sohasem volt elég sűrű és sohasem ért elég magasra. Telitüzdelte magát csattokkal és tűkkel, ott, ahol senkinek eszébe se jutott megnézni. A szemérmeteskedésnek az a tulajdonsága, hogy annál több őrszemet állít ki, minél kevesebb veszedelem fenyegeti a várat.

Mindazonáltal, — magyarázza meg, aki tudja, az ártatlanságnak az ilyen megfejthetetlen titkait, — élvezettel öleltette meg magát egy lándzsás-tiszttel, aki unokaöccse volt és a Théodule névre hallgatott.

Eltekintve ettől a kitüntetett lándzsástiszttől, a *Szemérmeteskedő* elnevezés, amelyet rá alkalmaztunk, tökéletesen illett hozzá. Gillenormand kisasszony afféle homályos lélek volt. A szemérmeteskedés félerény és félbűn.

Szemérmeteskedését vakbuzgósággal tetézte, ami szemenszedett párosítás. Tagja volt a Szent Szűz társulatának, bizonyos ünnepeken fehér fátylat tűzött fel, különleges imádságokat morzsolt, tisztelte a »Szent Vért,« imádta a »Szent Szivet,« órákhosszat elmélkedett valamely rokokó-jezsuita oltár előtt az egyik kápolnában, amely zárva volt a közönséges hivők előtt és ott röpködött a lelke az apró márványfelhők között, keresztül-kasul a nagy aranyozott fasugarakon.

Volt a kápolnából egy barátnője, vénkisasszony, mint ő, akinek Vaubois kisasszony volt a neve, tökéletesen félkegyelmü nő, aki mellett Gillenormand kisasszonynak megvolt az az élvezete, hogy elmésnek érezte magát. Vaubois kisasszonynak az Agnus Dein és az Ave Marian kivül fogalma sem volt egyébről, mint a befőttkészítés különféle módozatairól. Vaubois kisasszony, aki tökéletes volt a maga nemében, a bárgyúság hermelinje volt, de az értelemnek egyetlen foltja sem volt rajta.

Mondjuk meg, hogy Gillenormand kisasszony az öregedés révén inkább nyert, mint veszített. Az akarattalan természeteknek tulajdonsága ez. Sohasem volt rosszindulatu, ami már viszonylagos jóság ; és aztán az évek lekoptatják a szögleteket és végül eláradt rajta az öregség szelídsége. Szomorú volt, valami homályos szomorúsággal, amelynek ő maga sem ismerte a titkát. Egész lényén elömlött a döbbenet, hogy vége az életének, amelyet még meg sem kezdett.

Apja háztartását vezette. Gillenormand úr mellett

ott volt a leánya, mint ahogy Bienvenu főtisztelendő mellett ott láttuk a nővérét. Egy aggastyánnak és egy vénleánynak ilyenféle együttélése nem ritka dolog és mindig megindító látvány, amint két gyengeség egymásra támaszkodik.

Különben volt a házban a vénkisasszonyon és az aggastyánon kívül egy gyermek is, egy kis fiú, aki szakadatlanul reszketett és hallgatott Gillenormand úr előtt. Gillenormand úr mindig zord hangon és felemelt bottal beszélt ehhez a gyerekhez: — *Ide! fiatal ur!* — *Gézenguz, csibész, ide gyere!* — *Felelj, fickó!* — *Csakhogy látlak, semmiházi!* stb. stb. Imádta a gyereket.

Az unokája volt. Még találkozunk majd ezzel a gyermekkel.

HARMADIK KÖNYV

A nagyapa és az unokája

I. Egy régi szalón.

Gillenormand úr, mikor még a rue Servandonin lakott, több igen kitünő és igen előkelő szalónnak volt rendes vendége. Gillenormand urat, ámbár polgárember volt, szivesen látták. Mivel kétszeresen szellemes volt, először azért, mert szellemes volt, másodszor azért, mert annak tartották, kapkodtak is rajta és ünnepelték. Mindenhova csak azzal a föltétellel ment, ha ott uralkodhatott. Vannak emberek, akik minden áron azt akarják, hogy érvényesüljenek és hogy velük foglalkozzanak; ahol nem lehetnek táltosok, ott paprikajancsikká válnak. Gillenormand úr nem volt ilyen természetű; az a főszerep, amelyet a royalista szalónokban vitt, amelyekben megfordult, egyáltalán nem ment önmaga iránt érzett tiszteletének a rovására. Mindenütt ő volt a táltos. Az is megesett vele, hogy Bonald úrral, sőt Bengy-Puy-Vallée úrral összeakasztotta a tengelyt.

1817 körül változatlanul minden héten két délutánt töltött a szomszédságában lévő rue Férou egyik házában,

T. bárónőnél, ennél a nemes és tiszteletreméltó hölgynél, akinek a férje XVI. Lajos alatt Franciaország berlini nagykövete volt. T. báró, aki életében szenvedélyes rajongójuk volt a magnetikus révületeknek és látomásoknak, az emigrációban tönkrement és meghalt és minden vagyona gyanánt csupán tíz vörös marokén kötésű és aranyozott gerincű kéziratos kötet maradt utána, amik Mesmer-re és boszorkányságára vonatkozó rendkívül érdekes emlékiratok voltak. Madame de T. előkelő tartózkodásból nem adta ki az emlékiratokat és szükös kis évjáradékból éldegélt, amely valami csodálatos módon menekült meg a pusztulásból. Madame de T. távol élt az udvartól, *nagyon is vegyes társaságban*, amint mondotta, előkelő elszigeteltségben, büszkén és szegényen. Hetenkint kétszer összegyűlt néhány barátja özvegyi tűzhelye körül és ezekből alakult egy tisztán royalista szalón. Teáztak és a szerint, hogy elégikus vagy ditirambikus hangulatban voltak-e, sóhajtoztak a korszellem miatt, vagy megbotránkozottan szidták az alkotmányt, a bonapartistákat, azt a léha könnyelműséget, hogy a kék szalagot polgáremberekneknek is adományozták, XVIII. Lajos jakobinizmusát és titokban azokkal a reményekkel kecsegtették magukat, amelyeket Monsieurbe, a jövendőbeli X. Károlyba vetettek.

Lelkes örömmel fogadták itt azokat a népies gúnydalokat, amelyekben Napoleont *Nicolasnak* nevezték. Hercegnők, a társaságnak legfinomabb és legbájosabb hölgyei rajongtak az afféle dalocskákért, mint például az itt következő is, amelynek éle »a szövetségesek« ellen irányult :

Tűrd vissza az inged csücskét,
Mely nadrágodból fityeg ki!
Ne mondják, hogy hazafiak
Fehér zászlót tűznek ki!

Kacagtató mondásokkal szórakoztak, amelyekről azt hitték, hogy rettenetesek, ártatlan szójátékokkal, amelyekről azt képzelték, hogy valósággal mérgezettek, négyrimes versekkel, sőt distichonokkal; kicsúfolták például a Dessolles miniszteriumot, ezt a mérsékelt kormányt, amelynek Decazes és Deserre urak is tagjai voltak :

Erősitni a trónt, mely szörnyen meg van rázva,
Mindegyik *szól* egy szót, *de szerre* és *bokázva.*

Vagy összeállították a pairek kamarájának, »ennek az átkozottul jakobinus kamarának« névjegyzékét és ezen a jegyzéken mindenféle változatban összeállították a neveket, úgy hogy példának okáért ilyenfélék kerültek ki: *Damas, Sabran, Gouvion Saint-Cyr.* Mindezen pompásan mulattak.

Ebben a társaságban parodizálták a forradalmat. Valami különös kedvvel élvezték ki a forradalmi dühöt, csak megfordított irányban. Énekelgették a maguk Ça ira-ját:

Ó, menni fog, menni fog, menni fog!
Lámpavasra a buonapartistákat!

A dalok olyanok, mint a guillotine; közömbösen elvágják ma ezt a fejet, holnap amazt. Ez is csupán változat.

A Fualdès-ügyben, amely ebben a korban, 1813-ban folyt le, Bastide és Jausion pártjára szegődtek, mert Fualdès »buonapartista« volt. A liberálisokat csak így nevezgették: *a testvérek és barátok*; ez volt a sértés felsőfoka.

Mint bizonyos templomtornyokon, T. bárónő szalónjában is két kakas volt. Az egyik Gillenormand úr volt, a másik pedig Lamothe-Valois gróf, akiről némi tisztelettel suttogták egymás fülébe: — *Nem tudja? Ez az a Lamothe, aki a nyakláncügyben szerepelt.* A pártokban szokásos az ilyen furcsa megbocsátás.

Tegyük hozzá: a polgárságban a kiváltságos helyzet meggyengül, mert könnyű hozzáférkőzni; vigyázni kell, hogy kit fogad be az ember; valamint hőt veszít az ember, ha olyanok mellett van, akik fáznak, akként veszít a tisztességéből, ha megvetett emberekkel érintkezik. A régi előkelő világ túltette magát ezen a törvényen, mint minden más törvényen is. Marigny, Pompadour bátyja rendes vendég Soubise hercegnél. »Ámbár?« Nem, hanem »mert,« Du Berry-t, Vaubernier keresztapját tárt karokkal fogadták Richelieu marsall úrnál. Ez a társaság az Olimpus. Mercurius és Guéménée herceg egyformán otthon vannak benne. Befogadnak tolvajt is, feltéve, hogy Isten.

Lamothe grófon, aki 1815-ben hetvenötéves aggastyán

volt, nem volt egyéb semmi nevezetes, mint hallgatag és finomkodó viselkedése, szögletes és hideg arca, tökéletesen csiszolt modora, a nyakkendőjéig begombolt kabátja, hatalmas, mindig keresztbevetett, sárgaszínű, lötyögő, hosszú nadrágba bujtatott lábai. Az arca ép olyan színű volt, mint a nadrágja.

Ez a Lamothe úr »súlyos« egyéniség volt ebben a szalónban, »hiressége« miatt és — különös dolog, de csakugyan így van — a Valois név miatt.

Gillenormand úr iránt minden izében őszinte tisztelet nyilvánult meg. Tekintély volt, mert tekintélyes volt. Könnyedsége mellett is volt a viselkedésében valami lenyügöző, méltóságteljes, tisztes és polgáriasan büszke, anélkül, hogy ez a kedélyesség rovására ment volna; nagy kora csak tetézte ezt. Az ember nem élhet büntetlenül száz esztendeig. Az évek végül is valami tiszteletreméltó sugárzást varázsolnak a feje köré.

Ezenfelül voltak bizonyos mondásai, amelyek izigvérig a régiszabású ember sziporkázásai. Például, miután a porosz király XVIII. Lajost visszaültette trónjára és Ruppin gróf néven eljött meglátogatni, XIV. Lajos sarjadéka valahogy úgy fogadta, mintha a brandenburgi őrgróf lett volna, valami finom arcátlansággal. Gillenormand úr helyeselte. — *Mindazok a királyok, akik nem Franciaország királyai, csak amolyan fiókkirályok*, mondogatta. Egyszer a következő kérdést és feleletet hallotta: — Hát mire ítélték a *Courrier Français* szerkesztőjét? — *Laptilalomra. — Nyaktilalomra kellett volna*, jegyezte meg Gillenormand úr. Az efféle mondások alapítják meg az ember tekintélyét.

Mikor meglátta Talleyrand urat a Bourbonok visszatérésének évfordulóján tartott Te Deumon, így szólt: *ime, Bűn ökegyelmessége.*

Gillenormand urat rendesen a leánya kísérte, — ez a nyurga kisasszony, aki akkoriban túl volt a negyvenen és ötvenesnek látszott, — és egy hétéves, takaros, rózsaszín, friss, boldog és elfogulatlan tekintetű, szép kis fiú; valahányszor megjelent a szalónban, egyszerre felhangzott körülötte az általános sugdosódás: Milyen szép! Milyen kár! Szegény gyermek! — Ez a gyermek volt az, akiről az imént futtában megemlékeztünk. Azért mond-

ták rá, hogy szegény gyermek, mert az apja egy »loirei zsivány« volt.

Ez a loirei zsivány a veje volt Gillenormand úrnak, akiről már említést tettünk és akit Gillenormand úr a *családja szégyenének* bélyegzett.

XI. Ennek az időnek egyik vörös kisértete.

Ha valaki ebben az időben ellátogatott volna a kis Vernon városba és ott járt volna azon a szép, monumentális hídon, amelynek helyébe, el vagyunk készülve rá, hamarosan valami szörnyű vashíd fog tolakodni, az, ha lenézett a mellvédről, észrevehetett egy körülbelül ötven éves férfit, bőrsapkában, durva, szürke gyapjúnadrágban és ujjasban, amelyre valami sárga dolog volt varrva, ami valaha vörös szalag volt, facipőben, napbarnítottan, akinek az arca majdnem fekete, a haja majdnem fehér volt, homlokán széles forradás, amely az egész arcon folytatódott, hajlottan, görnyedten, időnek előtte megvénhedten, amint ott járt-kelt úgyszólván egész nap ásóval vagy sarlóval a kezében, az egyik afféle fallal kerített kis földecskén, amilyenek ott a híd szomszédságában vannak és amelyek mint valami terraszláncolat szegélyezik a Szajna balpartját: kedves kis telkek tele virággal; ha nagyobbak volnának, azt mondaná az ember rájuk, hogy kertek, ha kisebbek volnának, azt mondaná az ember, hogy csokrok. Az a facipős és ujjasos férfi, akiről ép az imént beszéltünk, 1817 táján az egyik legkeskenyebb telepnek és legszegényesebb háznak a lakója volt. Egyedül és visszavonultan élt ott, csendben és szegényesen, egyetlen cselédjével, aki sem fiatal, sem öreg, sem szép, sem csunya, sem paraszt, sem polgár nem volt. Az a földdarab, amelyet kertjének nevezett, híres volt a városban, mert gyönyörű virágokat termelt benne. A virágkertészet volt a foglalkozása.

Munkával, kitartással, gondossággal és locsolással sikerült neki még az Alkotó után is alkotnia, és kitenyésztett bizonyos tulipánokat és dáliákat, amelyekről a természet mintha megfeledkezett volna. Találékony ember volt; megelőzte Soulange Bodint abban, hogy bizonyos növénytrágyás földkeveréket használt egyes ritka és értékes amerikai és kinai cserjék tenyésztésére. Nyáron virra-

dattól kezdve ott járt az útjain, csipkedett, nyesegetett, gyomlálgatott, öntözgetett, járt a virágai között, jóságos, szomorú és szelid arccal, néhanapján elrévedezett és órákhosszat meg sem moccant, csak hallgatta valamelyik fán a madárka dalát, valamelyik házban egy gyermek csacsogását, vagy a szemét valami fűszál hegyén ülő harmatcseppre szegezte, amely karbunkulus gyanánt csillant meg a napfényben. Nagyon soványan étkezett és több tejet ivott, mint bort. Egy gyermek is sarokba tudta volna szorítani, a cselédje összeszidta. Olyan félénk volt, hogy szinte vadnak látszott, ritkán ment ki és sohaesm látott embert, csak a szegényeket, akik kopogtattak az ablakán és a plébánosát, a jó öreg Mabeuf abbét. Mégis, ha városbeliek vagy idegenek, akárki is, ha látni szerette volna tulipánjait és rózsáit, becsengetett a kis házába, akkor ő maga nyitott mosolyogva ajtót. Ez volt a loirei zsivány.

Ha valaki ugyanebben az időben olvasta volna a katonai emlékiratokat, az életrajzokat, a *Moniteur* és a nagy hadsereg jelentéseit, feltűnhetett volna neki egy meglehetősen sűrűn előforduló név, Georges Pontmercy neve. Ez a Georges Pontmercy egészen fiatalon közkatona volt a Saintonge-ezredben. Kitört a forradalom. A Saintonge-ezredet a rajnai hadseregbe osztották be. Mert a monarchia régi ezredei megtartották tartományok szerinti elnevezésüket még a monarchia bukása után is és csak 1794-ben osztották őket dandárokba. Pontmercy verekedett Speiernél, Wormsnál, Neustadtnál, Türkheimnél, Alzeynél, Mainznál, ahol ott volt a kétszáz ember között, akik Houchard hátvédét alkották. Tizenkettedmagával helyt állt a hesseni herceg egész hadtestével szemben a régi andernachi sánc mögött és nem csatlakozott a hadsereg zömához, csak akkor, mikor az ellenség ágyúja rést szakított a sáncfedezék mellvédjén. Ott volt Kléber alatt Marchiennesnél és ott volt a mont-palisseli csatában, ahol egy kartácsgolyó eltörte a karját. Aztán az olasz harcvonalra került és egyike volt annak a harminc gránátosnak, akik Joubertrel a Col di Tenda-t védelmezték. Joubert-t ezért szárnysegéddé, Pontmercyt pedig hadnaggyá nevezték ki. Pontmercy ott volt Berthier oldalán a kartácszáporban a lodii csatában, amikor Bonaparte azt mondta róla : *Berthier egyszerre volt tüzér, lovas és gránátos.* Látta, mikor egykori tábornoka, Joubert elesett Novinál, éppen

abban a pillanatban, amikor kivont karddal ezt kiáltotta : Előre ! Mikor a századával együtt hadianyagbeszerzés céljából elküldték valami vitorlás bárkán, amely Genovából indult nem tudom már melyik kis parti kikötőbe, hét vagy nyolc angol vitorlás keresztüzébe került. A genovai parancsnok a tengerbe akarta dobáltatni az ágyúkat, elbujtatni a katonákat a fedélközben és kereskedelmi hajó gyanánt akart átcsúszni a sötétben.

Pontmercy felvonatta a háromszinű lobogót a zászlós árboc rúdjára és büszkén elvonult az angol fregattok ágyútüzében. Húsz mérföldnyivel tovább még vakmerőbben megtámadott a bárkájával és el is zsákmányolt egy hatalmas angol szállítmányt, amely csapatokat vitt Sziciliába és annyira meg volt rakva emberekkel és lovakkal, hogy a hajó egészen a pereméig belemerült a vízbe. 1805-ben ott harcolt abban a hadosztályban, amely Günzburgot visszafoglalta Ferdinánd főhercegtől. Wettingennél golyózáporban karjaiba vette a kilencedik dragonyos ezred élén halálosan megsebesült Maupetit ezredest. Kitüntette magát Austerlitznél abban a csodálatos lépcsőzetes előnyomulásban, amelyet ellenséges tűzben hajtottak végre. Mikor az orosz császári gárda lovassága letiporta a 4. sz. sorezred egyik zászlóalját, Pontmercy azok között volt, akik bosszút álltak érte és tönkreverték ezt a gárdát. A császár az érdemkereszttel tüntette ki. Pontmercy egymásután tanúja volt, amint Wurmser Mantovánál, Mélas Alessandriánál, Mack Ulmnál foglyul esett. Benne volt a nagy hadsereg nyolcadik hadtestében, amely Mortier parancsnoksága alatt elfoglalta Hamburgot. Aztán átlépett az 55. sorezredbe, amely egykor flandriai ezred volt. Eylaunál ott volt a temetőben, ahol a hős Louis Hugo kapitány, e könyv szerzőjének nagybátyja, nyolcvanhárom emberből álló századával két álló órán át egymaga feltartóztatta az ellenséges hadsereg erőfeszítését. Pontmercy egyike volt annak a három embernek, akik élve kerültek ki ebből a temetőből. Ott volt Friedlandnál. Aztán megjárta Moszkvát, aztán a Berezinát, aztán Lützent, Bautzent, Drezdát, Wachaut, Lipcsét és a gelenhauseni hegyszorost ; azután Montmirailt, Château-Thierryt, Craont, a Marne partjait, az Aisne partjait és a félelmetes laoni állásokat. Kapitány korában Arnay-le-Ducben lekaszabolt tiz kozákot és megmentette ezúttal

nem tábornokát, hanem káplárját. Ez alkalommal összevagdalták és huszonhét csontszilánkot szedtek ki csupán a bal karjából. Egy héttel Páris meghódolása előtt cserélt egyik bajtársával és átlépett a lovassághoz. Ahogy a régi királyság idején mondták, afféle *kétkezes* ember volt, vagyis, mint katona, egyformán jól tudott bánni a karddal és a puskával, mint tiszt, egy lovas századdal, vagy egy gyalogos zászlóaljjal. Ebből az ügyességből, amelyet a katonai nevelés kiteljesített, születtek meg bizonyos különleges fegyvernemek, például a dragonyosok, akik lovasok és egyúttal gyalogosok is. Elkisérte Napoleont Elba szigetére. Waterloonál a Dubois-dandárban parancsnoka volt egy vértes osztálynak. Ő vette el a lüneburgi zászlóalj zászlaját. A zászlót odadobta a császár lábaihoz. Csak úgy csorgott róla a vér. Mikor magához ragadta a zászlót, kardvágást kapott az arcába. A császár elragadtatásában odakiáltott neki: *Ezredes vagy, báró vagy, a becsületrend tisztje vagy!* Pontmercy így felelt: *Sire, köszönöm az özvegyem nevében.* Egy órával később elesett az ohaini mélyúton. Nos hát, ki volt ez a Georges Pontmercy? Ez volt a loirei zsivány.

A történetéről már hallottunk valamit. Waterloo után Pontmercyt kihuzta valaki az ohaini mélyútból, erre még emlékszünk, és azután sikerült neki elérnie a hadsereget, kórházról-kórházra vonszolta magát egészen a loire-menti táborozásig.

A restauráció félzsoldra vetette, aztán állandó tartózkodásra vagyis felügyelet alá helyezte Vernonban. XVIII. Lajos király, aki egyszerűen meg nem történtnek tekintett mindent, ami a Száz Nap alatt történt, nem ismerte el sem azt, hogy a becsületrend tisztje, sem ezredesi rangfokozatát, sem bárói címét. Ő maga azonban minden kínálkozó alkalommal báró Pontmercy ezredesnek írta alá magát. Csak egy régi kék kabátja volt, de valahányszor kiment, mindig feltűzte rá a becsületrend tiszti rózsáját. A királyi ügyész figyelmeztette, hogy az ügyészség el fog járni ellene »e kitüntetés jogosulatlan viselése miatt.« Mikor egy hivatalos közeg ezt a figyelmeztetést tudomására hozta, Pontmercy keserű mosollyal így felelt neki: Nem tudom, vajjon én nem értek-e már franciául, vagy ön nem tud már beszélni, de annyi bizonyos, hogy nem értek semmit az egészből. Aztán egy

hétig egyfolytában ezzel a tiszti rózsával járt. Nem merték zaklatni. A hadügyminiszter és a megyei parancsnokló tábornok ilyen címzéssel írtak neki két vagy három ízben: *Pontmercy őrnagy úrnak.* Felbontatlanul küldte vissza ezeket a leveleket. Ugyanekkor Szent Ilona szigetén Napoleon ugyanígy bánt el Sir Hudson Lowe átirataival, amelyeket így címzett: *Bonaparte tábornoknak.* Pontmercy, ha szabad megkockáztatnunk ezt a kifejezést, végül is egészen császárjának a szájaíze szerint cselekedett.

Ugyanígy voltak Rómában karthágói hadifogoly katonák, akik nem voltak hajlandók köszönteni Flaminiust, s akikben volt valami Hannibal lelkéből.

Egy reggel Vernon egyik uccáján találkozott a királyi ügyésszel, odament hozzá és megszólította: — Királyi ügyész uram, szabad-e viselnem a sebhelyemet?

Osztályparancsnoki hitvány félzsoldján kivül semmije sem volt. Vernonban a legkisebb házat bérelte ki, amelyet csak fel tudott fedezni. Ebben magányosan éldegélt, az imént láttuk, hogy hogyan. A császárság idején, két háború között, időt szakított magának arra, hogy feleségül vegye Gillenormand kisasszonyt. Az öreg polgár, aki tulajdonképpen dühöngött, sóhajtozva beleegyezett és kijelentette: *A legelőkelőbb családok is kénytelenek belenyugodni az ilyesmibe.* 1815-ben Pontmercyné, aki különben minden tekintetben csodálatraméltó, fenkölt lelkü, ritka és férjéhez méltó asszony volt, meghalt és egy fiút hagyott hátra. Ez a fiú lett volna az ezredes öröme magányosságában; azonban a nagyapa parancsolón követelte az unokáját, és kijelentette, hogy ha nem adják oda neki, kizárja az örökségből; az apa a gyermek érdekében engedett és mivel nem lehetett vele a fia, a virágokat zárta szivébe.

Különben lemondott mindenről, nem fészkelődött, nem szőtt összeesküvéseket. Gondolatát megosztotta az ártatlan dolgok között, amelyekkel foglalkozott, és a nagy dolgok között, amelyeket véghezvitt. Idejét azzal töltötte, hogy lesett egy-egy szegfűt, vagy visszagondolt Austerlitzre.

Gillenormand úr semmiféle összeköttetésben nem volt vejével. Az ő szemében az ezredes »zsivány« volt, viszont ő az ezredes szemében »agyalágyult«. Gillenormand úr

sohasem beszélt az ezredesről, legfeljebb néhanapján azért, hogy csipkelődő megjegyzéseket tegyen a »bárósságára«. Kifejezetten megegyeztek abban, hogy Pontmercy sohasem tesz kísérletet arra, hogy meglátogassa a fiát és hogy beszéljen vele, mert különben a nagyapja visszakergeti hozzá és kitagadja az örökségből. A Gillenormandok szemében Pontmercy valósággal bélpoklos volt. A gyermeket a maguk szája íze szerint akarták nevelni. Az ezredes talán nem tette helyesen, hogy elfogadta ezeket a feltételeket, de elfogadta abban a hiszemben, hogy helyesen cselekszik és csupán önmagát áldozza fel. Gillenormand nagyapa öröksége édeskevés volt ugyan, ellenben az idősebb Gillenormand kisasszony öröksége jelentékeny volt. Ez a nagynéni, aki leány maradt, anyai részről dúsgazdag volt és nővérének fia volt a természetes örököse.

A gyermek, akinek Marius volt a neve, tudta, hogy van apja, de ennél többet nem is tudott. Senki sem beszélt neki felőle. Azonban abban a társaságban, ahová nagyapja elvitte, a suttogások, az elejtett szavak, a szemhunyorítások végre is világosságot gyujtottak a kisfiú lelkében, végre is megértett valamit és mivel természetesnek találta azokat az eszméket és véleményeket, amelyek úgyszólván az éltető eleme voltak, — mert hiszen bizonyos tekintetben már átitatták és elhatalmasodtak benne, — lassan-lassan odáig jutott, hogy már csak szégyenkezéssel és szorongó szívvel gondolt az apjára.

Miközben így növekedett, az ezredes minden két vagy három hónapban egyszer eltűnt hazulról, titokban Párisba ment, mint valami vén bűnös, aki megszegi a rendőri felügyeletet és abban az órában, amikor Gillenormand nagynéni Mariust a misére vezette, odaállt a Saint-Sulpicebe. Ott megbújt egy oszlop mögött, remegve, hogy a nagynéni hátra ne forduljon és mozdulatlanul, lélegzetét visszafojtva nézte a gyermekét. Ez a sebhelyes katona félt ettől a vénleánytól.

Innen származik összeköttetése Mabeuf abbé úrral, Vernon plebánosával.

Ez a derék pap bátyja volt a Saint-Sulpice sekrestyésének, aki ismételten megfigyelte ezt a férfit, amint elmerült a gyermek szemléletébe, és azt a sebhelyet az arcán, és a kövér könnycseppet, amely a szemében meg-

csillant. Ez a férfi, aki olyan férfias külsejü volt s olyan asszonyosan sírt, megkapta a sekrestyés figyelmét. Ez az alak belevésődött a lelkébe. Egyszer mikor elment Vernonba a bátyja látogatására, a hídon találkozott Pontmercy ezredessel és felismerte a Saint-Sulpiceben látott férfiút. A sekrestyés megemlítette ezt a plébánosnak és valamiféle ürügy alatt kettesben látogatást tettek az ezredesnél. Ezt aztán további látogatások követték. Az ezredes, aki eleinte igen zárkózott volt, később felengedett és a plébánosnak és a sekrestyésnek sikerült megtudnia az egész élettörténetét, és hogy Pontmercy hogyan áldozta fel boldogságát gyermeke jövőjéért. Ennek az eredménye az volt, hogy a plébános tiszteletébe és szeretetébe fogadta, viszont az ezredes is megszerette a plébánost. Különben, feltéve, hogy véletlenül mind a kettő őszinte és jólelkü, nincs két ember, aki könnyebben tenne mély hatást egymásra és olvadna össze, mint egy öreg pap és egy öreg katona. Alapjában véve egyfajta ember a kettő. Az egyik a földi hazáért áldozta fel magát, a másik a mennyei hazáért; nincs köztük más különbség.

Évente kétszer, január elsején és Szent-György napján Marius kötelességszerűn levelet írt az apjának, amelyet a nénje diktált és amelyre az ember azt mondta volna, hogy valami levelező-könyvből van lemásolva; Gillenormand úr mindössze ennyit tűrt; az apa végtelenül gyengéd levelekkel felelt, amelyeket a nagyapa olvasatlanul a zsebébe süllyesztett.

III. Requiescant.

Madame de T. szalonján kívül Marius Pontmercy semmi egyebet nem ismert a világból. Ez volt az egyetlen nyilás, amelyen át belenézhetett az életbe. Ez a nyílás sötét volt és ezen a padlásablakon át néha több hideg, mint meleg, nagyobb sötétség, mint világosság áradt be hozzá. Ez a gyermek, aki csupa vídámság és ragyogás volt, mikor belekerült ebbe a különös társaságba, hamarosan szomorúvá lett benne és ami még jobban ellentmondott korának, komollyá. Ezeknek a lenyügöző és különös egyéniségeknek a környezetében komoly döbbenettel tekintgetett maga körül. Minden összefogott, hogy fo-

kozza benne ezt a megdöbbenést. Voltak madame de T. szalónjában rendkívül tiszteletreméltó öreg nemes hölgyek, akiknek ilyen nevük volt: Mathan, Noé, Lévis, — amit így mondtak ki: Lévi, — Cambis, amit így mondtak ki: Kambíz. Ezek az ósdi arcok és ezek a bibliai nevek a gyermek lelkében összekeveredtek az ó-szövetséggel, amelyet könyv nélkül tanult, és ha valamennyien együtt voltak és ott üldögéltek körben a hamvadó tűz körül, a zöldernyős lámpa halvány világosságában, szigorú arcélükkel, szürke vagy ősz hajukkal, letűnt korra való hosszú ruháikban, amelyek mind a gyász színeiben sötétlettek, amint csak nagynéha ejtettek ki egy-egy méltóságos és riadt szót, a kis Marius tágranyilt szemmel nézte őket és úgy rémlett neki, hogy nem nőket, hanem patriarchákat és varázslókat lát, nem valódi lényeket, hanem tüneményeket.

E tünemények közé több pap vegyült, régi vendégei ennek az öreg szalónnak, és néhány nemes: Sassenay marquis, Madame de Berry magántitkára, Valory vicomte, aki *Charles Antoine* álnéven egyrímű ódákat adott ki, Beauffremont herceg, akinek már eléggé fiatalon őszbe csavarodott a haja, s akinek szép és szellemes felesége volt; aranyzsinóros skárlátbársony, mélyen kivágott ruhája felderítette a sötétséget; aztán Coriolis d'Espinouse marquis, az a francia férfi, aki legjobban értett a kiegyensúlyozott udvariassághoz, Amendre gróf, egy jóságos arcú bácsi, és Port-de-Guy lovag, a Louvre könyvtárának, az ugynevezett királyi dolgozószobának a törzsvendége. Port-de-Guy úr, aki kopasz volt és inkább öreges, mint öreg, elmesélte, hogy 1793-ban, tizenhat éves korában gályarabságra ítélték, mint esküszegőt és összebilincselték egy nyolcvanéves emberrel, Mirepoix püspökével, aki ugyancsak esküszegő volt, de a papi esküjét szegte meg, ő maga ellenben a katonai esküjét. Ez Toulonban történt. A dolguk az volt, hogy éjjel össze kellett szedniök a vérpadon azoknak a fejét és testét, akiket nappal kivégeztek; hátukon cipelték ezeket a véres csontokat és vörös gályarab-ruhájukon, a nyakuk táján véres kéreg rakódott le, amely reggelre kiszáradt, este újra átnedvesedett. Efféle tragikus elbeszélések bőven hangzottak el madame de T. szalónjában; és csak hogy minden áron gyalázhassák Marat-t, tapsoltak Trestaillonnak. Néhány úgynevezett »minden várakozást felülmuló« képviselő

whistezett itt : Thibord du Chalard úr, Lemarchant de Gomicourt úr és Cornet-Dincourt úr, a jobboldal híres gúnyolódója. Néha átsuhant ezen a szalónon, mikor Talleyrand úrhoz indult, Ferrette tartományi főnök, rövid nadrágjában és pipaszár lábaival. Cimborája volt a mulatságokban Artois grófjának és megfordított Aristotelesként, — aki a hátán cipelte Kampaspét, — ő négykézláb sétáltatta Guimard kisasszonyt és így megmutatta a századoknak, hogy hogyan áll bosszút egy tartományi főnök egy filozófusért.

Ha körülnézünk a papok között, itt volt Halma abbé, ugyanaz, aki Larose úrnak, a *La Foudre* munkatársának ezt mondta : *Ugyan*! *Kicsoda nem ötvenéves*? *Legfeljebb néhány tejfölösszájú* ! — aztán Letourneur abbé, a király hitszónoka, Frayssinous abbé, aki ekkor még sem gróf, sem püspök, sem miniszter, sem pair nem volt, és gombhíjas kopott reverendát viselt, továbbá Keravenant abbé, a Saint-Germain-des Prés plébánosa ; továbbá a pápai nuncius, akkoriban monsignore Macchi, nisibisi érsek, később bibornok, aki hosszú filozófus orráról nevezetes és egy másik monsignore, akinek ez volt a címe : abbate Palmieri, őszentsége házi prelátusa, a szentszék protonotáriusa, a jeles Santa Maria Maggiore bazilika kanonokja, a szentek ügyvédje, *postulatore di santi*, ami a szentté-avatási eljárásra vonatkozik és körülbelül annyit jelent, mint a paradicsomi ügyosztály előadója ; végül két bíbornok, Luzerne és Clermont-Tonnerre urak. Luzerne bíbornok úr író-ember volt és néhány évvel később az a tisztesség érte, hogy a cikkei a *Conservateurben* Chateaubriand cikkeivel együtt jelentek meg ; Clermont-Tonnerre úr toulousei érsek volt és gyakran ellátogatott Párisba unokaöccséhez, Tonnerre marquishoz, aki tengerészeti és hadügyminiszter volt. Clermont-Tonnerre bíbornok apró, vídám aggastyán volt, akinek felhúzott reverendája alól kivillantak vörös harisnyái ; jellemző tulajdonsága volt, hogy gyülölte az enciklopédiát és szenvedélyesen biliárdozott és azok, akik ebben az időben nyári estéken a rue Madameon jártak, ahol a Clermont-Tonnerre palota állt, meg-megálltak, hogy hallgassák a golyók csattogását és a bibornok éles hangját, amint odakiált a konklévistájának, Cottret úrnak, karystosi püspöknek *in partibus : Jegyezz, fiam, én lökök*. Clermont-Tonnerre bibornokot madame T.-hez leg-

bensőbb barátja, Roquelaure úr, volt senlisi püspök és akadémiai tag vezette be. Roquelaure úr nagy tiszteletet élvezett magas termete és akadémiai buzgósága miatt; a könyvtárral szomszédos teremnek üveges ajtaján át, amelyben a francia akadémia akkoriban üléseit tartotta, a kíváncsiak minden csütörtökön ott láthatták Senlis volt püspökét, rendesen állva, frissen hajporozva, violaszín harisnyában, háttal az ajtónak, nyilván azért, hogy jobban láthassák a gallérját. Mindezek az egyházi férfiak, ámbár nagyobbrészt ép úgy udvari emberek voltak, mint egyházi emberek, emelték T. szalónjának komolyságát, amelynek főúri jellegét Franciaország öt pairje, Vibraye marquis, Talaru marquis, Herbouville marquis, Dambray vicomte és Valentinois herceg domborította ki. Ez a Valentinois herceg, ámbár monacói fejedelem volt, vagyis külföldi uralkodó, mégis oly nagyra becsülte Franciaországot és a pairi méltóságot, hogy mindent ezen keresztül látott. Az ő mondása volt ez: *A bibornokok Franciaország pairjei Rómában, a lordok Franciaország pairjei Angliában.* Egyébként, mivelhogy ebben a században okvetlenül mindenütt van forradalom, ebben a feudális szalónban, mint immár említettük, egy polgáremberé volt a vezető szerep. Gillenormand úr uralkodott benne.

Ez a párisi fehér társaságnak leglelke és színe-java volt. Ebben vesztegzár alá vetették a híresség eket, még a royalista híresség eket is. A híresség ben mindig van valami anarchia. Chateaubriand, ha ide belépett volna, úgy hatott volna, mint Duchène apó. Mindazonáltal néhány kétkulacsos bejutott, úgy elnézésből, ebbe az orthodox társaságba. Beugnot grófot befogadták, azzal a feltétellel, hogy megjavul.

A mai »előkelő« szalónok már nem hasonlítanak ezekhez a szalónokhoz. A Faubourg Saint-Germain manapság eretnekszagú. A mai royalisták, dicséretükre legyen mondva, demagógok.

Madame de T.-nél a társaság magasabbrendű volt, az ízlés választékos és felsőbbséges s finom udvariasság ömlött el rajta. A szokásokban önkéntelenül is mindenféle olyan finomkodás mutatkozott, ami maga volt a megtestesült régi királyság, amelyet eltemettek, de mégis él. Egyik-másik ilyen szokás furcsának tűnt, különösen, ha nyelvbeli volt. Akik csak felületesen ismer-

ték a társaságot, vidékiesnek tartották volna azt, ami csupán elavult volt. Egy hölgyet így szólítottak : *a tábornokné. Az ezredesné* sem volt egészen szokatlan. A kedves madame de Léon, bizonyosan Longueville és Chevreuse hercegnők emlékezetére, szivesebben vette ezt a megszólítást, mint a »hercegnő« címzést. Créquy marquiset is *ezredesnének* szólították.

Ez az előkelő kis világ hozta divatba a Tuilériákban azt a finomkodást, hogy valahányszor a királlyal bizalmasan beszélgetnek, mindig úgy szólítják meg harmadik személyben, hogy : *a király*, és sohasem így : *felséged*, mert a *felséged* megszólítást »bemocskolta a bitorló«.

Ítélkeztek eseményeken és embereken. Kicsúfolták a századot, ami felmentette őket az alól, hogy megértsék. Tüzelték egymás felháborodását. Átadogatták egymásnak azt a kevés világosságot, amijük volt. Matuzsálem tájékoztatta Epimenidest. A süket tájékoztatta a vakot. Kijelentették, hogy a Coblenz óta eltelt idő nem számit. Mint ahogy XVIII. Lajos Isten kegyelméből már uralkodásának huszonötödik évét töltötte, az emigránsok is, teljes joggal, huszonötéves ifjaknak képzelték magukat.

Minden csupa harmónia volt ; minden csak alig élt ; a szó alig volt lehellet ; az újság, ennek a szalónnak stilusában, papyrusnak tűnt. Voltak benne fiatal emberek, azonban egy kissé már halottak voltak. Az előszobában az inasok ruhái kopottasak. Ezeket a mindenestől a multba tartozó személyiségeket hozzájuk illő cselédek szolgálták ki. Mindez úgy hatott, mintha már valamikor régen élt volna és konokul huzódoznék a sírtól. Konzerválni, konzerválás, konzervativ, ezzel körülbelül ki is merül a szótáruk. *A jó hírnév:* ez volt a fő. Csakugyan ezeknek a tiszteletreméltó csoportoknak a nézetei ódon illatokat árasztottak és mintha be lettek volna naftalinozva. Mumiává dermedt világ volt ez. Az urak be voltak balzsamozva, a szolgák ki voltak tömve.

Egy derék öreg marquise, aki emigrált és tönkre ment s akinek most már csupán egy kis cselédje volt, állandóan így beszélt : *A személyzetem.*

Mivel foglalkoztak madame de T. szalónjában? Ultrák voltak.

Ultrának lenni ; ezt a szót, ámbár az, amit jelent,

talán még nem tűnt el, ma már mégsem értjük. Magyarázzuk meg.

Ultrának lenni, annyit jelent, mint túlságba menni. Annyit, mint támadni a kormánypálcát a trón és a püspöksüveget az oltár nevében; agyonnyúzni azt, amit húzunk; kirugni a hámból; szidni a máglyát, hogy nem égeti elég jól az eretnekeket; szemére vetni a bálványnak, hogy nem húz eléggé a bálványimádáshoz; túlzott tiszteletből sértegetni; nem tartani a pápát eléggé pápistának, a királyt eléggé royalistának, az éjszakát elég sötétnek; annyi, mint elégedetlenkedni az alabástrommal, a hóval, a hattyúval és a liliommal a fehérség nevében; annyit jelent, mint annyira pártolni bizonyos dolgokat, hogy már szinte ellenségükké leszünk; annyira kardoskodni valami mellett, hogy már ellene kardoskodunk.

Az ultra-szellem különösen jellemzi a restauráció első időszakát.

A történelemben nincs párja annak a rövid időnek, amely 1814-ben kezdődik és 1820 táján végződik Villèle úrnak, a jobboldal gyakorlati emberének kormányra jutásával. Ez a hat esztendő valami rendkívüli pillanat volt, tomboló és egyúttal komor, kacagó és mogorva, mintegy hajnali sugárzásban ragyogott és egyúttal a nagy katasztrófák sötétsége ülte meg, amelyek még ott felhőztek a látóhatáron és csak lassan merültek el a multban. Ebben a fényben és ebben az árnyékban egy egész kis világ: új és régi, bolondos és szomorú, ifjonti és megvénhedt, dörzsölte a szemét; a visszatérés minden izében olyan, mint a felébredés; ez a csoport neheztelőn nézett Franciaországra és Franciaország gúnyosan nézett vissza rá; jó öreg bagoly-marquiskkal vannak tele az uccák, hazatértekkel és kisértetekkel, »volt«-akkal, akik mindenen meghökkentek, derék és előkelő nemesekkel, akik mosolyognak, hogy Franciaországban vannak, és egyúttal sírnak is elragadtatásukban, hogy viszontlátják hazájukat, kétségbeesésükben, hogy nem találják már az ő monarchiájukat; a keresztes háborúk nemessége leköpi a császárság nemességét, vagyis a kard nemességét; a történelmi osztályok elvesztették érzéküket a történelem iránt; Nagy Károly harcosai lenézik Napoleon harcosait. A kardok, mint már említettük, becsmérelték egymást; Fontenoy kardja nevetség tárgya volt és csupán rozsdás, ócska vas;

Marengo kardja gyülöletes volt és csupán tagló. A Rég mult megtagadta a Tegnapot. Már nem volt érzékük az iránt, mi a nagy, sem az iránt, mi a nevetséges. Akadt olyan, aki Bonapartet Scapinnek nevezte. Ez a világ eltűnt. Ismételjük, ma már irmagja sincs. Ha találomra kipécézünk belőle egy-egy alakot és megpróbáljuk gondolatban életre kelteni, akkor különösnek tünik, mint valami vízözön előtti világ. Csakugyan őt magát is valami vízözön nyelte el. Két forradalom mosta el a nyomait. Micsoda hullámzásuk az eszméknek! Mily gyorsan födik el mindazt, aminek az elpusztítása és eltemetése a küldetésük és mily hamar vágnak feneketlen mélységeket!

Ilyenek voltak e távoli és fehér idők szalónjai, amelyekben Martainville úr szellemesebbnek számított Voltairenél.

Ezeknek a szalónoknak megvolt a maguk külön irodalma és politikája. Fiévée-re esküdöztek. Agier úr szabta a törvényüket. Colnet úrnak, a quai Malaquais uccai könyvárúsának cikkein rágódtak. Napoleon szerintük egyszerűen a korzikai emberevő. Később bizonyos engedményt tettek a kor szellemének, mikor belekerült a történelembe Buonaparte marquis úr, a királyi hadsereg főparancsnoka.

Ezek a szalónok nem maradtak sokáig érintetlenül. 1818-tól kezdve bizonyos doktrinérek kezdtek feltűnedezni bennük, ami nyugtalanító jelenség volt. Ezeknek az volt a módszerük, hogy royalisták voltak és mentegetődztek miatta. Ott, ahol az ultrák túlságosan elbízakodottak voltak, a doktrinérek kissé szégyenkeztek. Volt bennük szellem; tudtak hallgatni; politikai dogmájukat kellő nagyképűséggel tették súlyosabbá; sikert kellett aratniok. Tüntetőn, egyébként eredményesen viselték a fehér nyakkendőt és a végiggombolt kabátot. A doktrinérpártnak hibája vagy szerencsétlensége az volt, hogy koravén ifjúságot alakított ki. Bölcsek pózában tetszelegtek maguknak. Olyasmiről álmodoztak, ahogy az abszolut és korlátlan uralkodói elvbe beleoltják a mérsékelt hatalmat. Néha ritka intelligenciával szegezték szembe a romboló liberalizmussal a konzervativ liberalizmust. Igy beszéltek: »Kegyelmet a királyságnak! Nem egy jó szolgálatot tett. Visszahozta a hagyományt, a kultuszt, a vallást, a tekintélyt. Hűséges, derék, lovagias, jóságos, önfeláldozó.

Bár sajnálkozva, de mégis összeolvasztotta a nemzet új dicsőségét a monarchia százados dicsőségével. Hibája, hogy nem érti meg a forradalmat, a császárságot, a gloárt, a szabadságot, az új eszméket, az új nemzedéket, a századot. De vajjon ezt a hibát, amelyet velünk szemben elkövet, nem követjük-e el néha napján mi is vele szemben? A forradalomnak, amelynek mi vagyunk az örökösei, mindent meg kell értenie. A királyságot támadni: ez fejtetőre állítása a liberalizmusnak. Micsoda baklövés! és micsoda vakság! A forradalmi Franciaország nem tiszteli a történelmi Franciaországot, vagyis anyját, vagyis önmagát. Szeptember 5-e után úgy bánnak a monarchia nemességével, mint ahogy július 8-a után bánnak a császárság nemességével. Ők igazságtalanok voltak a sassal szemben, mi igazságtalanok vagyunk a liliommal szemben. Nyilván azt akarják, hogy mindig legyen valamijük, amit lerombolnak! Hát csakugyan hasznos dolog, hogy leverjük az aranyat XIV. Lajos koronájáról, hogy lekaparjuk IV. Henrik címerét? Gúnyolódunk Vaublanc uron, aki lekaparta az N betűket a pont d'Iénán! Mit is tett? Azt, amit mi teszünk. Bouvines ép úgy a mienk, mint Marengo. A liliom ép úgy a mienk, mint az N betű. Ez mind a mi örökségünk. Minek csorbítani? A hazát ép úgy nem szabad megtagadni a multban, mint a jelenben. Miért nem akarjuk egész történelmünket? Mért nem szeretjük az egész Franciaországot?«

Igy bírálták és pártfogolták a doktrinérek a királyságot, amely duzzogott a bírálat miatt és dühöngött a pártfogáson.

Az ultrák jelzik a királypártiság első korszakát; a kongregáció jellemzi a másodikat. A toporzékolás helyébe az ügyeskedés lép. Érjük be itt ezzel a vázlattal.

Elbeszélése folyamán e könyv szerzőjének útjába akadt az egykorú történelemnek ez a különös tünete; köteles volt futtában egy pillantást vetni rá és ecsetelni ennek a ma már ismeretlen társadalomnak néhány sajátságos vonását. Azonban csak röptében tette ezt és minden keserű vagy gúnyolódó mellékgondolat nélkül. Gyengéd és tiszteletteljes, mert anyjához fűződő emlékei tapadnak ehhez a multhoz. Egyébként, valljuk be, még ebben a kis világban is volt nagyság. Mosolyogni lehet rajta, de sem

megvetni, sem gyülölni nem lehet. Annak a kornak a Franciaországa volt ez.

Marius Pontmercy, mint minden fiú, végzett bizonyos tanulmányokat. Mikor Gillenormand nagynéni kezeiből kikerült, a nagyapja egy derék tanárra bízta, akiben a legtisztább klasszikus ártatlanság lakozott. Ez a nyíló fiatal lélek egy szemérmeteskedőnek a kezéből egy szőrszálhasogatónak a kezébe került. Marius kollégiumi éveinek elmultával beiratkozott a jogi karra. Royalista volt, fanatikus és rideg. Nem nagyon szerette a nagyapját, akinek a vídámsága és cinizmusa megborzongatta, és apja irányában komor gyanakvás töltötte el.

Különben tüzes és fagyos, nemes, nagylelkű, büszke, vallásos, rajongó fiú volt; olyan méltóságos, hogy szinte rideg, olyan tiszta, hogy szinte vad.

IV. A zsivány halála.

Az az idő, amelyben Marius befejezte klasszikus tanulmányait, éppen egybeesik Gillenormand úrnak a társaságtól való visszavonulásával. Az aggastyán búcsút mondott a faubourg Saint-Germainnek és madame de T. szalónjának és berendezkedett a Maraisben, a rue des Filles-du-Calvaire-beli házában. A kapuson kívül két cselédje volt: az a bizonyos Nicolette nevű szobaleány, aki Magnon helyébe lépett és az a nehézkes és szívbajos Basque, akiről fentebb beszéltünk.

Marius 1827-ben betöltötte tizenhetedik évét. Mikor egy este hazatért, látta, hogy a nagyapja levelet tart a kezében.

— Marius, — szólt Gillenormand úr, — holnap elutazol Vernonba.

— Minek? — kérdezte Marius.

— Meglátogatod az apádat.

Marius végigremegett. Mindenre gondolt, csak arra nem, hogy egyszer majd úgy fordulhat, hogy meg kell látogatnia az apját. Váratlanabb, meglepőbb és mondjuk meg, kellemetlenebb valami nem érhette volna. Elidegenedése kénytelen volt a közeledésre. Nem bánat volt ez, nem, teher volt.

Marius a politikai ellenérzés motivumain kívül meg

volt győződve arról, hogy apja, a taglós, — ahogy Gillenormand úr jó hangulatában nevezegetni szokta, — nem szereti; ez nyilvánvaló volt, mivelhogy így elhagyta és odaadta másoknak. Mivel nem érzett szeretetet, ő sem szeretett. Ez csak természetes, gondolta magában.

Annyira meghökkent, hogy kérdést sem intézet Gillenormand úrhoz. A nagyapa magyarázkodott:

— Ugy látszik, hogy beteg. Téged hivat.

És némi hallgatás után hozzátette:

— Menj holnap reggel. Azt hiszem, hogy a Cour des Fontainesből hat órakor indul egy gyorskocsi, amely este érkezik meg. Utazzál ezzel. Azt írja, hogy sürgős.

Aztán összegyürte a levelet és zsebrevágta. Marius elindulhatott volna még aznap este és másnap reggel ott lehetett volna apjánál. Ebben ez időben éjjel indult a rue du Bouloi-ból Rouenba egy gyorskocsi, amely áthalad Vernon-on. Sem Gillenormand úr, sem Marius nem is gondolt arra, hogy tájékozódjék.

Másnap este Marius megérkezett Vernonba. Imittamott már meggyujtották a gyertyát. Megkérdezte a legelső járókelőtől, akivel találkozott, hogy *merre lakik Pontmercy úr*. Mert a lelke mélyén egyetértett a restaurációval, és ő sem ismerte el apját sem bárónak, sem ezredesnek.

Megmutatták neki a házat. Becsengetett; egy nő nyitott ajtót, kis lámpa volt a kezében.

— Pontmercy úr? — szólalt meg Marius.

A nő meg sem mozdult.

— Itt lakik? — kérdezősködött Marius.

A nő igent bólintott a fejével.

— Beszélhetnék vele?

A nő tagadóan csóválta a fejét.

— De én a fia vagyok — erősködött Marius. — Vár.

— Már nem várja — szólalt meg a nő.

Most vette észre, hogy az asszony sír.

Odamutatott az ujjával egy alacsony szoba ajtajára. A fiú belépett.

Ebben a szobában, amelyet a kandallón álló faggyúgyertya világított meg, három ember tartózkodott: az egyik állt, a másik térdelt, a harmadik pedig egész hosszában ott feküdt egy szál ingben a padló kőkockáin. Ez, aki a földön feküdt, az ezredes volt.

A másik volt az orvos, a harmadik pedig a pap, aki imádkozott.

Az ezredest három nappal ezelőtt agyvelőgyulladás támadta meg. Mivel mindjárt betegsége elején rossz sejtelmei voltak, írt Gillenormand úrnak, hogy szeretné látni a fiát. A betegség rosszabbra fordult. Azon az estén, amelyen Marius Vernonba érkezett, az ezredes lázrohamot kapott; a cselédje hiába tartotta vissza, felkelt az ágyából és ezt kiabálta: — Nem jön a fiam! Elébe megyek! — Aztán kiment a szobából és összeesett az előszoba kövezetén. Meghalt.

Elhivták az orvost és a papot. Az orvos későn jött, a pap későn jött. A fiú is későn jött.

A gyertya halvány világosságában a földön fekvő ezredes sápadt arcán kövér könnycsepp csillant meg, amely halott szeméből buggyant. A szeme kihunyt, de a könnye nem száradt föl. Ezt a könnycseppet fiának késése facsarta belőle.

Marius csak nézte ezt az embert, akit most látott első és utolsó ízben, ezt a tiszteletreméltó és férfias arcot, ezeket a nyitott szemeket, amelyek nem láttak, az ősz hajat, az izmos tagokat, amelyeken itt is, ott is kardvágta vonalak barnállottak és csillagok vöröslöttek: a golyók nyomai. Elnézte azt az óriási forradást, amely hősiessé avatta ezt az arcot, amelyre pedig Isten a jóság bélyegét ütötte. Elgondolta, hogy ez a férfi az apja volt, és hogy ez a férfi meghalt és ő fagyos maradt.

Csupán annyi szomorúságot érzett, amennyit minden más holtan elnyúlt ember láttára érzett volna.

Ebben a szobában gyász, szivetfacsaró gyász komorott. A cseléd az egyik sarokban jajgatott, a plébános mádkozott és felhangzott a zokogása, az orvos a szemét örölgette; maga a holttest is sírt.

Ez az orvos, ez a pap és ez a nő a maguk gyászán át hangtalanul nézegették Mariust; itt ő volt az idegen. Marius nem igen érzett meghatottságot; szégyellte magát viselkedéséért és zavarban volt; a kalapját a kezében tartotta, most egyszerre leejtette a földre, hogy azt higyjék, hogy a fájdalom elernyesztette a kezét.

Egyúttal valami lelkiismeretfurdalást érzett és megvetette magát, amiért így cselekedett. De hát az ő hibája volt ez? Nem szerette az apját, na!

Az ezredes után nem maradt semmi. A bútorok árából alig futotta a temetésre. A cseléd valami papirdarabkát talált és odaadta Mariusnak. Az ezredes kezeirásával ez volt rajta :

»*Fiamnak.* — A császár engem a waterlooi csatatéren bárónak nevezett ki. Mivel a restauráció kétségbevonja ezt a címemet, amelyért véremmel fizettem, a fiam vegye fel és viselje. Bizonyos, hogy meg fogja érdemelni.«

A másik oldalon ezt írta az ezredes :

»Ugyancsak a waterlooi csatában egy őrmester megmentette az életemet. Ennek az embernek Thénardier a neve. Az utóbbi időben, azt hiszem, valami kis fogadója van valamelyik páriskörnyéki faluban, Chellesben, vagy Montfermeilben. Ha a fiam találkozik vele, tegyen meg Thénardierért minden tőle telhetőt«.

Marius fogta a papirost és eltette, nem atyja iránti kegyeletből, hanem a halál iránti megnevezhetetlen tiszteletből, amely mindig hatalmasan megragadja az ember szivét.

Az ezredesből semmi sem maradt. Gillenormand úr eladatta a zsibárusnak a kardját és az egyenruháját. A szomszédok feldúlták a kertet és elhurcolták a ritka virágokat. A többi növény elvadult és elgazosodott, vagy kipusztult.

Marius csupán negyvennyolc óráig tartózkodott Vernonban. A temetés után visszament Párisba és megint hozzálátott a joghoz, és többet egyáltalán nem gondolt az apjára, mintha csak sohasem élt volna. Az ezredest két nap alatt eltemették, harmadnapra elfeledték.

Mariusnak gyászszalag volt a kalapján. Ez volt az egész.

V. Jó a misére járni, hogy forradalmárrá legyen az ember.

Marius megtartotta gyermekkori vallásos szokásait. Egy vasárnap, amikor elment misét hallgatni a Saint-Sulpicebe, ugyanabba a Mária-kápolnába, amelybe kiskorában a nagynénje vezetni szokta, mivel ezen a napon szórakozottabb volt és jobban elrévedezett, mint máskor, egy oszlop mögött szórakozottságában leült egy bársonnyal bevont székre, amelynek a támláján ez a név ékes-

kedett : *Mabeuf úr, sekrestyés.* Alig kezdődött meg a mise, amikor egy öreg úr jelentkezett és odaszólt Mariusnak :

— Uram, ez az én helyem.

Marius nagyhirtelen felkelt és az öreg elfoglalta a székét.

A mise végeztével Marius egy darabig még révedezve ott álldogált. Az öreg most megint odalépett hozzá és megszólította :

— Bocsánatot kérek, uram, hogy az imént zavartam és hogy megint zavarom ; azonban ön bizonyára gorombának tartott, tehát ki kell magyaráznom magamat.

— Fölösleges, uram — felelte Marius.

— Nem fölösleges ! — makacskodott az öreg, — nem akarom, hogy rossz véleménye legyen felőlem. Nézze, én ragaszkodom ehhez a helyhez. Nekem úgy tűnik, hogy itt jobban esik a misehallgatás. Miért? Elmondom önnek. Évekkel ezelőtt erről a helyről láttam minden két vagy három hónapban szabályszerűn egy szerencsétlen derék apát, akinek nem volt más alkalma és módja arra, hogy lássa a gyermekét, mivel valami családi megegyezés miatt nem engedték meg neki. Abban az órában jött ide, amelyben tudta, hogy a fiát a misére viszik. A kicsinek sejtelme sem volt róla, hogy itt az apja. Talán még azt sem tudta, hogy van apja, szegény ! Az apa itt bújt meg az oszlopok mögött, hogy ne láthassák. Csak nézte a gyermekét és sírt. Imádta ezt a kis fiút, szegény ember ! Én ezt végignéztem. Ez a hely itten szentté lett a szememben és szokásommá vált, hogy idejövök meghallgatni a misét. Jobban szeretem ezt, mint a hivatalos székemet, ahol sekrestyés létemre ülnöm kellene. Valamelyest ismertem is ezt a szerencsétlen urat. Volt valami apósa, aztán valami gazdag nagynénje, nem tudom már miféle rokonai, akik azzal fenyegetőztek, hogy kitagadják a gyermeket, ha az apa meglátogatja. Feláldozta magát azért, hogy a fia egyszer majd gazdag és boldog legyen. Politikai nézeteltérés miatt szakították el tőle. Hát én helyeslem a politikai véleményeket, de vannak emberek, akik nem ismernek határt. Istenem ! azért, mert egy férfi végigküzdötte Waterloot, még nem szörnyeteg ; ezért még nem szabad elszakítani egy apától a gyermekét. Bonaparte ezredese volt. Azt hiszem, már meghalt. Vernonban lakott, ahol a bátyám plébános és valami

Pontmarie vagy Montpercy volt a neve... — Szavamra, hatalmas kardvágás volt az arcán.

— Pontmercy? — kockáztatta meg Marius sápadtan.

— Ez az. Pontmercy. Ismerte?

— Uram, — felelte Marius, — az apám volt.

Az öreg sekrestyés összecsapta a kezeit és felkiáltott:

— Ó, ön az a kis fiú! Igen, igen, hisz most már valóságos férfinak kell lennie. Nohát! szegény fiú, ön elmondhatja, hogy olyan apja volt, aki nagyon szerette!

Marius karonfogta az öreget és hazakísérte. Másnap így szólt Gillenormand úrhoz:

— Vadászkirándulást rendezünk a barátaimmal. Megengedi, hogy három napra elmaradjak?

— Négyre! — felelte a nagyapa. — Menj, mulass.

Kacsintott egyet és odasugta a lányának:

— Valami kis szerelem!

VI. Mik a következményei annak, ha az ember sekrestyéssel találkozik.

Később majd megtudjuk, hol járt Marius.

Marius három napig oda volt, aztán visszatért Párisba, egyenesen a jogi kar könyvtárába ment és a *Moniteur* évfolyamait kérte.

Végigolvasta a *Moniteurt*, végigolvasta a köztársaság és a császárság történetének valamennyi feldolgozását, a *Mémorial de Sainte-Hélène*t, minden emlékiratot, ujságot, jelentést, kiáltványt; csak úgy nyelte. Mikor első ízben felbukkant apja neve a nagy hadsereg hadijelentéseiben, álló hétig lázban volt. Meglátogatta azokat a tábornokokat, akik alatt Georges Pontmercy szolgált, a többi közt H. grófot is. Mabeuf sekrestyés, akit ismételten meglátogatott, mesélt neki a vernoni életről, az ezredes visszavonultságáról, virágairól, magányosságáról. Marius végre minden ízében megismerte ezt a ritka, fenséges és szelíd férfiút, ezt az oroszlánba ojtott bárányt, aki az apja volt.

Közben, míg ezzel a tanulmánnyal foglalkozott, amely minden pillanatát és minden gondolatát lefoglalta, Gillenormandékat szinte alig látta. Az étkezéseknél megjelent; aztán keresték, már nem volt otthon. A nagynéni zsörtölődött. Gillenormand nagyapa mosolygott. — Ugyan,

ugyan! most édesedik rá a kislányokra! — Néhanapján az öreg hozzátette: — Az ördögbe is! azt hittem, hogy valami kaland, de úgy látszik, hogy szenvedély.

Csakugyan szenvedély volt.

Marius annyira volt, hogy imádta az apját.

Ugyanekkor sajátságos változás ment végbe a gondolkodásában. Ennek a változásnak számos egymásután következő fokozata volt. Mivel sok korunkbeli szellem átesik ezen a változáson, azt hisszük, hasznos lesz lépésről-lépésre nyomon követnünk ezeket a fokozatokat és megjelölnünk valamennyit.

Az a történet, amelybe belepillantott, megdöbbentette.

Az első hatás az volt, hogy elkáprázott.

A köztársaság, a császárság mindeddig szörnyű szavak voltak számára. A köztársaság a szürkületben felmeredő guillotine; a császárság az éjszakában suhogó pallos. Csak nézte, nézte és ott, ahol nem várt egyebet kaosznál és sötétségnél, ott valami félelemmel és örömmel párosult hallatlan meglepetéssel látta, amint csillagok szikráztak fel: Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robespierre, Camille Desmoulins, Danton, és amint egy nap ível fel: Napoleon. Nem tudta, hol van. Vakította a fényesség, hátra tántorodott. Megdöbbenése multán lassan-lassan hozzászokott ezekhez a sugárzásokhoz, szédülés nélkül szemlélte az eseményeket, rettegés nélkül vizsgálta a szereplő személyeket; a forradalom és a császárság tündöklő távlatban tárult fel révült szeme előtt. Látta, amint az eseményeknek és embereknek ez a két csoportja két roppant tényben csúcsosodik; a köztársaság a tömegeknek megadott polgárjog fejedelmi nagyságában, a császárság az Európára rákényszerített francia gondolat fejedelmi nagyságában; látta, hogy a forradalomból felbukkan a nép hatalmas alakja és a császárságból Franciaország hatalmas alakja. Lélekben bevallotta, hogy mindez helyes volt.

Nem hisszük, hogy szükséges itt utalnunk arra, mit hanyagolt el káprázata ebben az első, nagyon is szintetikus értékelésben. Mi csupán a bontakozó szellem állapotát rajzoljuk itt. A fejlődés sohasem pereg le egy iramban. Miután ezt egyszer s mindenkorra, az előzményekre ép

úgy, mint a következendőkre vonatkozón megállapítottuk, folytatjuk.

Ekkor észrevette, hogy egészen mostanig ép úgy nem értette hazáját, mint ahogy nem értette apját. Nem ismerte sem egyiket, sem másikat és valahogy a maga jószántából fátyolt vont a szeme elé. Most látott; és az egyiket csodálta, a másikat imádta.

Teli volt sajnálkozással és lelkiismeretfurdalással és kétségbeesetten gondolt arra, hogy mindazt, ami felgyülemlett a lelkében, most már csupán egy sírhalomnak mondhatja el. Ó, ha az apja élne, ha itt volna mellette, ha Isten szánalmában és jóságában megengedné, hogy ez az apa még éljen, hogyan futna, hogyan rohanna, hogyan kiáltaná oda apjának: Apám! Itt vagyok! én vagyok! szívem együtt ver a tieddel! a fiad vagyok! Hogyan ölelné hófehér fejét, hogyan áztatná könnyeivel haját, elnézné a forradását, megszorítaná a kezét, imádná ruháit, csókolná lábait! Ó miért halt meg ez az apa olyan korán, időnek előtte, mielőtt még megérhette volna az elégtételt, fiának szeretetét! Mariusnak a szíve szüntelenül zokogott és minden pillanatban így sóhajtott: ó, jaj! Egyidejűleg sokkal őszintébben komoly, őszintébben meggondolt lett, biztosabb hitében és gondolkodásában. Az igazság felvillanásai szakadatlanul kiteljesítették értelmét. Valami belső gyarapodás ment végbe benne. Valami természetes gazdagodást teremtett benne ez a két, számára új dolog: apja és hazája.

Minden megnyílt előtte, mint mikor az embernek kulcsa van; megmagyarázta magának azt, amit gyűlölt, átértette azt, amitől irtózott; most világosan látta gondviselésszerű isteni és emberi jelentőségét a nagy dolgoknak, amelyeknek megvetésére tanították és a nagy embereknek, akiknek a gyalázására oktatták. Ha előbbi véleményeire gondolt, amelyek még csak tegnapiak voltak és mégis oly régieknek tűntek szemében, felháborodott és mosolygott.

Miután apja tiszta fényben állt előtte, természetszerűen áttért a Napoleon becsületén esett csorba kiköszörülésére.

Azonban ez, valljuk meg, csak bizonyos nehézségek árán sikerült neki.

Gyermekkora óta az 1814-es párt véleményeit csepegtették bele Bonapartet illetőleg. Már pedig a restauráció

minden elfogultsága, minden érdeke, minden ösztöne arra irányult, hogy eltorzítsa Napoleont. Még jobban átkozta, mint Robespierret. Ügyesen kiaknázta a nemzet ernyedtségét és az anyák gyűlöletét. Bonaparte szinte valami mesebeli szörnyeteggé vált és hogy a nép képzeletéhez illőn fessék le, amely, mint ép az imént jeleztük, hasonlit a gyermekek képzeletéhez, az 1814-es párt sorba bemutatta minden rémítő változatában, a rettenetesen nagyszerűtől a rettenetesen nevetségesig, Tiberiustól egészen a Krampuszig. Ekként, ha Bonaparteról beszélt valaki, szabad volt zokognia vagy pukkadoznia nevettében, feltéve, hogy a gyűlölet volt az alaphang. Mariusnak ez ember felől — amint nevezgették — másféle gondolatok meg sem fordultak a fejében. Egybevegyültek a természetében élő szívósággal. Volt benne valami kis nyakas ember, aki gyűlölte Napoleont.

Miközben a történelmet olvasta és tanulmányozta főképen az okmányokat és anyaggyűjteményeket, lassanlassan szétszakadozott az a fátyol, amely Napoleont eltakarta Marius szemei elől. Valami roppant dolog sejlett fel előtte és úgy rémlett neki, hogy Bonaparte felől, valamint minden egyéb felől, mindeddig tévedésben volt; napról-napra tisztábban látott; és lassacskán, lépésről lépésre, eleinte úgyszólván sajnálattal, később mámorosan és valami ellenállhatatlan varázstól nyűgözötten, kezdte megmászni a lelkesedésnek előbb sötét fokait, aztán halványan felködlő fokait, végül pedig ragyogó és tündöklő csúcsait.

Egy éjjel egyedül volt kis padlásszobájában. Gyertyája égett; ott könyökölt a nyitott ablak mellett álló asztalon s olvasott. A végtelenségből ezer meg ezer álomkép csapta meg és vegyült el gondolataiba. Csodálatos látvány az éjszaka! tompa dobbanásokat hallunk anélkül, hogy tudnók, honnan jönnek; látjuk a Jupitert szikrázni, mint valami parazsat, pedig ezerkétszázszor nagyobb, mint a föld; az ég azurja fekete, a csillagok tündöklenek, félelmetes.

Olvasta a nagy hadsereg hadijelentéseit, ezeket a csatamezőn írt homerosi strófákat; időnkint felbukkant előtte apja neve, minden lépten-nyomon a császáré; megtárult előtte az egész nagyszerű császárság; úgy érezte, hogy valami árapály duzzad és dagadoz benne; egy-egy pilla-

natra úgy tűnt neki, hogy apja ott van mellette, mint valami lehellet és a fülébe suttog; lassan-lassan révület szállta meg; úgy rémlett neki, hogy hallja a dobpergést, az ágyúdörgést, a trombitaharsogást, zászlóaljak ütemes dobogását, lovascsapatok tompa és távoli dübörgését; időnkint az ég felé emelte szemét s nézte, hogyan tündöklenek a feneketlen magasságokban az órási csillagképek, aztán tekintete a könyvére siklott és abban más, óriási dolgok zűrzavaros kavargását látta. A szíve elszorult. Átszellemült, reszketett, lihegett; egyszerre csak, maga sem tudta, mi történik benne és minek engedelmeskedik, felegyenesedett, az ablak felé tárta karjait, mereven belenézett a homályba, a némaságba, a határtalan sötétségbe, az örök végtelenségbe és felharsant a hangja: Éljen a császár!

Ettől a pillanattól fogva a kocka el volt vetve. A korzikai emberevő, — a bitorló, — a zsarnok, — a szörnyeteg, aki szeretője volt a saját nővéreinek, — a színész, aki leckét vett Talmától, — a jaffai méregkeverő, — a tigris — Buonaparte, — mindez szétfoszlott és helyet adott a lelkében valami bizonytalan és felcsapó sugárzásnak, amelyben elérhetetlen magasságban tündöklött fel a császár márványosan sápadt kísértete. Apjának a császár csupán szeretett hadvezér volt, akit csodált és akiért feláldozta magát; Marius számára több volt valamivel. Sorstól rendelt összekovácsolója volt a francia egységnek, amely a római egység helyébe lépett a világ uralmába. Tüneményes építőművésze volt egy összeomlásnak, Nagy Károly, XI. Lajos, IV. Henrik, Richelieu, XIV. Lajos és a közjólét bizottságának folytatója, akinek kétségtelenül megvannak a foltjai, a hibái, sőt megvan a bűne is, vagyis ember; azonban fenséges a hibáiban, ragyogó a foltjaiban, hatalmas a bűnében. Ő volt az a sorstól rendelt férfiú, aki minden nemzetet arra kényszerített, hogy elismerje rólunk: — a nagy nemzet. Még több volt; maga volt Franciaország megtestesülése, mikor meghódította Európát a karddal, amelyet erősen fogott és meghódította a világot a világossággal, amelyet szertehintett. Marius azt a káprázatot kísértetet látta Bonapartéban, amely mindig ott fog felmeredni határainkon és őrködni fog a jövendők felett. Zsarnok, de diktátor, zsarnok, aki köztársasággal sarjadzott és összefoglalása egy forradalomnak. Napoleon az ő

szemében az emberben megtestesült nép volt, mint Jézus az emberré vált Isten.

Amint látjuk, a megtérése megrészegítette, mint minden vallásnak az új hívőit, belevette magát a rajongásba és elragadtatta magát. Ilyen volt a természete; ha egyszer a lejtőre jutott, lehetetlen volt megfékeznie magát. Elkapta a kard fanatizmusa és összefonódott lelkében az eszmény iránti lelkesedéssel. Észre sem vette, hogy a zsenivel együtt bámulja az erőt, vagyis bálványimádásának egyik szentélyében felállította azt, ami isteni, a másikban azt, ami állati. Több szempontból, más tekintetben is tévedett. Mindent elfogadott. Megtörténik, hogy tévedésbe esik az ember az igazság felé vezető útjában. Valami fékezhetetlen jóhiszeműség volt benne, amely mindent szőröstül-bőröstül elfogadott. Az új úton, amelyre rátért, mikor megítélte a régi királyság hibáit és mérlegelte Napoleon dicsőségét, nem vette figyelembe az enyhítő körülményeket.

Bármiképen volt is a dolog, csodálatos lépést tett meg. Ott, ahol azelőtt a monarchia bukását látta, most megpillantotta Franciaország fellendülését. A tájékozódása felcserélődött. Ami eddig nyugat volt, az most keletté lett. Megfordult.

Mindezek a forradalmak úgy viharzottak le benne, hogy a családja nem is sejtett róluk semmit.

Mikor ebben a titokzatos munkájában egészen levedlette régi bourbonpárti és ultra bőrét, mikor levetkezte az arisztokratát, a Jacobitát és a royalistát, mikor minden ízében forradalmárrá, meggyőződéses demokratává és úgyszólván köztársaságivá ért, elment a quai des Orfèvres egyik vésnökéhez és száz névjegyet rendelt ezzel a névvel: *Le baron Marius Pontmercy.*

Ez csupán nagyon logikus következménye volt a benne végbement változásnak, amelyben minden apja körül forgott. Csakhogy nem ismert senkit sem és mivel nem adogathatta le névjegyeit senkinek a kapusnál, zsebre tette őket.

Egy másik természetes következmény volt az, hogy minél jobban közeledett apjához, emlékéhez, azokhoz a dolgokhoz, amikért az ezredes huszonöt éven át küzdött, annál jobban eltávolodott nagyapjától. Említettük már, hogy Gillenormand úr szeszélyessége már régen nem volt

inyére. Már megvolt közöttük a komoly fiatalember és a léha aggastyán éles ellentétessége. Az efféle Géronte vidámsága sérti és felháborítja Werther melankóliáját. Addig, amíg politikai nézeteik és eszméik megegyeztek egymással, Marius ezeken keresztül úgy találkozott Gillenormand úrral, mint valami hídon. Mikor ez a híd beomlott, szakadék támadt közöttük. És azután mindenekfelett Marius kimondhatatlan lázongó indulatot érzett, ha arra gondolt, hogy Gillenormand úr volt az, aki ostoba szempontokból könyörtelenül elszakította őt az ezredestől és ekként megfosztotta az apát gyermekétől és a gyermeket apjától.

Mariust apja iránti kegyelete majdnem annyira juttatta, hogy elidegenedett nagyapjától.

Említettük, hogy mindebből kifelé semmit sem árult el. Csupán egyre hidegebb és hidegebb lett; szűkszavú volt az étkezéseknél és ritkán volt otthon. Ha a nagynénje zsörtölődött, ő nagyon szelid maradt és tanulmányait, az előadásokat, a vizsgákat, a gyakorlatokat stb. vetette ürügyül. A nagyapa nem tágított csalhatatlan megállapításától: — Szerelmes! ismerem az ilyesmit.

Marius időnkint elmaradozott hazulról.

— Ugyan hol mászkálhat? — kíváncsiskodott a néni.

Egyik ilyen útján, — ezek az utak mindig nagyon rövidek voltak, — elment Montfermeilbe, hogy eleget tegyen apja meghagyásának és kereste az egykori waterlooi őrmestert, Thénardier fogadóst. Thénardier megbukott, a fogadó zárva volt és nem tudták, hogy mi lett belőle. Marius e nyomozás miatt négy napig volt távol hazulról.

— Határozottan rossz útra jutott, — állapította meg a nagyapa.

Ugy tűnt nekik, hogy olyasmit vesznek észre, mintha inge alatt a mellén valamit viselne, ami fekete szalagon csüngött a nyakában.

VII. Valami szoknya.

Említést tettünk egy bizonyos lándzsás tisztről.

Ez a lándzsás Gillenormand úr valamelyik apai unokaöccsének a fia volt, aki családon kivül és távol minden házi tűzhelytől valami helyőrségben élt. Théodule Gille-

normand főhadnagy megfelelt minden követelménynek, ami ahhoz szükséges, hogy valakire azt mondják: csinos tiszt. »Kisasszonyos termete« volt, diadalmasan tudta csörtetni a kardját, a bajusza hegyesen felfelé volt pödörve. Nagyon ritkán jött Párisba, oly ritkán, hogy Mariust sohasem látta. Ez a két unokatestvér csak névről ismerte egymást. Azt hisszük, említettük már, hogy Théodule volt a kedvence Gillenormand néninek, aki nagyon szerette őt, mert sohasem látta. Ha nem látjuk az embereket, módunkban van mindenféle tökéletességet feltételezni róluk.

Egy reggel az idősebb Gillenormand kisasszony olyan izgatottan tért a szobájába, amennyire csak nyugodt természete fel tudott izgulni. Marius már megint engedélyt kért a nagyapjától, hogy rövid időre elutazhassék és hozzátette, hogy még az este szeretne elindulni. — Menj! — felelte a nagyapa és Gillenormand úr magában hozzátette, miközben szemöldökeit magasan felrántotta: Már megint nem alszik itthon. Gillenormand kisasszony nagyon felzaklatva ment a szobájába és már a lépcsőn kitört belőle ez a kiáltás: Ez sok, és ez a kérdés: De ugyan hova mászkálhat? Valami szerelmi vagy legalább is tilos kalandot, valami asszonyt sejtett a háttérben, valami találkát, valami titkot és nagyon szeretett volna belekémlelni a szemüvegével. Valami titoknak a megízlelése hasonlít egy botrány lefölözéséhez; ezt még a szent lelkek sem vetik meg. A vakbuzgóság titkos rekeszeiben van valami érdeklődés a botrány iránt.

Valami bizonytalan étvágy gyötörte, hogy megtudja az esetet.

Hogy elvonja a figyelmét erről a kíváncsiságról, amely a szokottnál jobban hányta-vetette, ügyességéhez menekült és keresztül-kasul cikázott pamutfonalával valami császárkori és restaurációkorabeli ízlésű hímzésen, amely csupa kocsikerék-minta volt. A munka unalmas volt, kellemetlenül dolgozott. Már órák óta ott ült a székén, mikor az ajtó nyílt. Gillenormand kisasszony felpillantott; Théodule főhadnagy állt előtte és katonásan tisztelgett. A vénleány boldogan sikoltott fel. Az ember megvénül, szemérmetes, ájtatos, nagynénivé lesz, de mindig jólesik, ha egy lándzsás tisztet lát belépni a szobájába.

— Hát te hogy kerülsz ide, Théodule! — kiáltott fel.

— Útutazóban, nénikém.
— De ölelj meg hát.
— Hogyne — mondta rá Théodule.
És megölelte. Gillenormand néni odament a szekrényéhez és kinyitotta.
— Legalább ezen a héten itt maradsz nálunk?
— Nénikém, ma este tovább megyek.
— Lehetetlen.
— De egészen bizonyosan.
— Maradj kicsi Théodule-öm, kérlek.
— A szivem azt mondja: igen, de a parancs azt mondja: nem. A dolog egyszerű. Helyőrséget változtatunk; Melunben voltunk, áthelyeztek Gaillonba. A régi helyőrségből az uj helyőrségbe menet át kell utazni Párison. Gondoltam magamban: meglátogatom a nénikémet.
— Nesze a fáradságodért.
És tiz louist nyomott a markába.
— Drága nénikém, talán úgy akarta mondani, hogy a gyönyörüségemért?
Theodule mégegyszer megölelte és a vénleánynak meg volt az az öröme, hogy a nyakát kissé felhorzsolták az egyenruha sujtásai.
— Lóháton mégy az ezrededdel? — kérdezte a főhadnagytól.
— Nem, nénikém. Mindenáron meg akartam magukat látogatni. Külön engedélyem van. A legényem vezeti a lovamat; én gyorskocsin megyek. És evvel kapcsolatban kérdezni akarok valamit.
— Mit?
— Unokaöcsém, Marius Pontmercy ugyancsak utazik, ugy-e?
— Honnan tudod? — hökkent meg a nénike, akit hirtelen élénken megcsiklandozott a kiváncsiság.
— Mikor megérkeztem, elmentem a postahivatalba, hogy helyet foglaljak le a kocsiban.
— Aztán?
— Egy utas már járt ott és lefoglalt egy helyet a tetőn. Láttam a jegyzékben a nevét.
— Mi a neve?
— Marius Pontmercy.
— Ó, a gonosz csont! — kiáltott fel a néni. Az unoka-

öcséd nem oly rendes fiú, mint te vagy. Hát nem borzasztó, hogy gyorskocsin tölti az éjjelt!

— Mint jó magam.

— Csakhogy te kötelességből teszed; ő azonban erkölcstelenségből.

— Ejnye, a zsivány! — vágta rá Théodule.

Ekkor az idősebb Gillenormand kisasszonnyal valami esemény történt: ötlete támadt. Ha férfi lett volna, a homlokára csapott volna. Odaszólt Théodule-nek:

— Tudod te, hogy az unokaöcséd nem ismer?

— Tudom. Én láttam őt; azonban ő sohasem kegyeskedett észrevenni engem.

— Hát ti most együtt fogtok utazni?

— Ő a tetőn, én a kocsiban.

— Hová megy ez a gyorskocsi?

— Andelysbe.

— Hát Marius is odamegy?

— Ha ugyan le nem száll útközben, mint jómagam is. Én leszállok Vernonban, hogy átszálljak a gailloni kocsira. Fogalmam sincs Marius utitervéről.

— Marius! milyen csunya név! Mi ütött hozzájuk, hogy Mariusnak keresztelték! Neked legalább Théodule a neved!

— Jobban szeretném, ha Alfrédnak hivnának — jegyezte meg a tiszt.

— Ide hallgass, Théodule.

— Hallgatok, nénikém.

— Figyelj.

— Figyelek.

— Csakugyan?

— Igen.

— Nos hát Marius ki-kimaradoz.

— Ej, ej!

— Utazgat.

— Aj, aj!

— Nem alszik itthon.

— Oj, oj!

— Szeretnők tudni, hogy mi van emögött.

Théodule az edzett ember nyugalmával felelte rá:

— Valami szoknya.

És olyan fojtott kacagással, amely elárulja a bizonyosságot, hozzátette:

— Valami kislány.

— Természetesen — rikkant fel a nagynéni, aki mintha csak Gillenormand úr hangját hallotta volna és érezte, hogy megerősödik a meggyőződése a *kislány* szóra, amelyet az unokaöcs majdnem éppen olyan hangsúllyal ejtett, mint a nagybátya. Folytatta:

— Tégy meg a kedvünkért valamit. Kövesd nyomon egy kissé Mariust. Téged nem ismer, nem lesz nehéz a dolgod. Mivelhogy kislány van a dologban, igyekezzél meglátni a kislányt. Aztán írd meg az egész huncutságot. A nagyapa jót fog mulatni rajta.

Théodule-nek nem volt valami különösen inyére az efajta kémkedés, azonban a tíz louis mélyen megindította és abban reménykedett, hogy esetleg folytatása is következik. Elfogadta a megbizatást és így szólt: — Nagyon szívesen, nénikém. És magában hozzátette: — Na, hát erényecsősz lett belőlem.

Gillenormand kisasszony megölelte.

— Te azonban, Théodule, nem követsz el ilyen bolondságokat. Te nem szeged meg a fegyelmet, te rabszolgája vagy a parancsnak, te a megfontolás és a kötelesség embere vagy és te nem hagynád el a családodat, hogy meglátogass valami nőszemélyt.

A lándzsás tiszt elégedett fintort vágott, mint Cartouche, a rablóvezér, ha megdicsérik erényességéért.

Marius még e párbeszédre következő estén felszállott a gyorskocsira és nem is sejtette, hogy valaki figyeli. A megfigyelőnek első dolga az volt, hogy elaludt. Álma mélységes volt és alapos. Argus egész éjjel hortyogott.

Virradatkor a gyorskocsi kalauza elkiáltotta magát: — Vernon! vernoni átszálló, vernoni utasok! — És Théodule főhadnagy felébredt.

— Rendben van, — dünnyögte még félig álmosan, — itt leszállok.

Aztán, hogy ébredezése közben az emlékezete lassankint tisztult, nagynenjére gondolt, a tíz louisra, és arra az igéretére, hogy beszámol Marius tetteiről és üzelmeiről. Ezen elnevette magát.

Talán már nincs is bent a kocsiban, gondolta magában, miközben végiggombolta egyenruhájának ujjasát. Leszállhatott Poissyban; leszállhatott Trielben; ha nem szállt le Meulanban, még mindig leszállhatott Mantesban, fel-

téve, hogy nem szállt le Rolleboiseban, vagy nem ment el egészen Pacy-ig, ahol aztán vagy balra fordulhatott Évreux felé, vagy jobbra Laroche-Guyon felé. Útheti bottal a nyomát, nénikém. Mi az ördögöt fogok írni a jó öreg néninek?

Ebben a pillanatban fekete nadrág tűnt fel a kocsi ablakában, amely lefelé lépkedett a tetőről.

— Vajjon Marius? — kíváncsiskodott a főhadnagy.

Marius volt.

A kocsi mellett, a lovak és a kocsisok közt kis parasztlány ajánlgatta virágait az utasoknak. — Vigyenek virágot a hölgyeiknek! — kiabálta.

Marius odalépett hozzá és megvette kosarából a legszebb virágokat.

— Ez már döfi, — mondta magában Théodule és kiugrott a kocsiból, — ez aztán fúrja az oldalamat. Ki az ördögnek viszi ezt a virágot? Csodaszépnek kell lennie annak a nőnek, hogy ilyen szép csokrot kap. Látni akarom.

És most már nem megbízásból, hanem egyéni kíváncsiságból eredt utána Mariusnak, mint azok a kutyák, amelyek a maguk élvezetére vadásznak.

Marius rá sem hederített Théodule-re. Elegáns hölgyek szálltak le a gyorskocsiból; rájuk sem nézett. Mintha semmit sem látott volna maga körül.

— Szerelmes! — gondolta magában Théodule.

Marius a templomnak vette útját.

— Pompás, — gondolta Théodule. — A templom! Ez az. A misével fűszerezett találkák a legjobbak. Nincs finomabb valami, mint egy kis kacsintgatás a jó Istenen keresztül.

Marius, amikor a templomhoz ért, nem ment be, hanem a szentély háta mögé került. Eltűnt a szentély egyik gyámoszlopa mögött.

— A találka idekint van, — állapította meg Théodule. — Lássuk a kislányt.

És lábujjhegyen közeledett a sarokhoz, ahol Marius befordult.

Mikor odaért, döbbenten hőkölt vissza.

Marius két kezébe temette arcát s ott térdelt a fűben az egyik sírnál. A virágját széthintette rajta. A sír végében egy kis kipúposodáson, amely a fejet jelezte, fekete fa-

kereszt volt s fehér betükkel rajta ez a név: COLONEL BARON PONTMERCY. Hallotta, hogy Marius zokog.

A kislány egy sír volt.

VII. A márvány s a gránit összecsap.

Itt járt Marius akkor is, mikor először távozott Párisból. Valahányszor Gillenormand úr azt mondta: Máshol alszik, mindannyiszor itt járt.

Théodule főhadnagy egészen megrökönyödött, hogy ilyen váratlanul egy sírhalom döbbent elébe; kellemetlen és furcsa érzés vett rajta erőt, amelyet nem tudott elemezni és amely a sír iránt és egy ezredes iránt érzett tiszteletből jegecesedett ki. Visszavonult, Mariust magára hagyta a temetőben és ebben a visszavonulásban volt valami katonás fegyelmezettség. A halál hatalmas vállrózsákkal tűnt elé és majdnem katonásan tisztelgett előtte. Mivel nem tudta, hogy mit irjon a néninek, azt a megoldást választotta, hogy semmit sem ír; és Théodule-nek Marius szerelmeit illető leleplezéséből valószínűleg nem származott volna semmi baj, ha a véletlennek titokzatos és oly gyakori szeszélyéből nem következett volna úgyszólván közvetlenül a vernoni jelenetre valamiféle visszavágás Párisban.

Marius harmadnap kora reggel megérkezett Vernonból, nagyapja házába ment és mivel kifárasztotta a gyorskocsin töltött két éjszaka, úgy érezte, hogy álmatlanságát egy jó órai úszással kell elvernie; felszaladt a szobájába, csak éppen ledobta útikabátját és a nyakában viselt fekete szalagot és elsietett a fürdőbe.

Gillenormand úr, aki, mint minden egészséges aggastyán, korán kelt, hallotta, amint hazajött és nagy sebbellobbal, amennyire csak öreg lábai birták, felkapaszkodott a Marius padlásszobájába vezető lépcsőn, hogy megölelje unokáját és ölelés közben kifaggassa és kivegye belőle, hogy hol is járt.

De a fiatalembernek kevesebb időre volt szüksége a lejutáshoz, mint az aggastyánnak a felkapaszkodáshoz, és mikor Gillenormand nagyapa belépett a padlásszobába, Marius már nem volt ott.

Az ágya nem volt megbontva és az ágyon gyanutlanul ott hevert a kabátja és a fekete szalag.

— Igy még jobban szeretem, — szólalt meg Gillenormand úr.

A következő pillanatban máris belépett a szalónba, ahol már ott ült az idősebb Gillenormand kisasszony és hímezgette a kocsi kerekeit.

A bevonulás diadalmas volt.

Gillenormand úr egyik kezében a kabátot, a másikban a nyakszalagot tartotta és felkiáltott :

— Győzelem ! Mindjárt belelátunk a titokba ! mindjárt a végére járunk ! mindjárt kitapogatjuk, hogy hol téhászkodik a kis alamuszi ! felfedeztük a regényt. Kezemben az arcképe !

Csakugyan, a zsinóron valami fekete bőrtok függött, majdnem olyan, mint valami érem.

Az aggastyán fogta a tokot és egy darabig nézegette, nem nyitotta ki, olyan gyönyörűséges, elragadtatott és dühös arckifejezéssel, mint valami kiéhezett szegény ördög, aki látja, amint az orra előtt visznek valami pompás ebédet, amely nem neki szól.

— Mert nyilvánvaló, hogy ez arckép. Ismerem az ilyesmit. Az ilyent gyöngéden a szíven kell hordani. Milyen buták ! Valami szörnyű kis liba, akitől az embernek valószínűleg a háta is megborzong ! A mai fiatalembereknek olyan rossz az ízlésük !

— Apa, nézzük meg, — indítványozta a vénkisasszony.

A tok rugónyomásra nyílt. Mindössze egy gondosan összehajtogatott papirdarabot találtak benne.

— Szív küldi szívnek, — csattant fel Gillenormand úr kacagása. — Tudom micsoda. Szerelmes levél !

— Ah ! hát olvassuk el ! — sürgette a néni.

Feltette a pápaszemét. Kibontották a papirost és ezt olvasták :

»— *Fiamnak.* — A császár engem a waterlooi csatatéren bárónak nevezett ki. Mivel a restauráció kétségbe vonja ezt a címet, amelyért véremmel fizettem, a fiam vegye fel és viselje. Bizonyos, hogy meg fogja érdemelni«.

Nem lehet elmondani, hogy mit érzett az apa és leánya. Ugy érezték, hogy jéggé dermednek, mintha valami halálfej lehelt volna rájuk. Egy szót sem váltottak. Csupán Gillenormand úr jegyezte meg halkan és mintha önmagához szólna :

— Ez annak a taglósnak az írása.

A nagynéni vizsgálgatta a papirost, mindenfelé megforgatta, aztán visszatette a tokba.

Ebben a pillanatban valami kék papirosba takart hosszúkás kis csomag esett ki a kabát valamelyik zsebéből. Gillenormand kisasszony felvette és kibontotta a kék papirost. Marius száz névjegye volt benne. Kivett belőle egyet és odaadta Gillenormand úrnak, aki elolvasta : *Le baron Marius Pontmercy.*

Az aggastyán csengetett. Nicolette bejött. Gillenormand úr fogta a szalagot, a tokot és a kabátot, a szalón közepén ledobta az egészet a földre és ennyit mondott :

— Vigye vissza ezt a lim-lomot.

Jó óra telt el a legmélységesebb csendben. A vénember és a vénleány ott ültek háttal egymásnak és mindegyik gondolkodott, valószinűleg ugyanarról. Egy óra multán Gillenormand néni megszólalt :

— Gyönyörű !

Néhány pillanattal később Marius megjelent. Belépett. Még át sem lépte a szalón küszöbét, máris észrevette, hogy a nagyapja az egyik névjegyét tartja a kezében és amint őt meglátta, valami megsemmisítő, nyárspolgári és kaján gőggel így kiáltott rá :

— Ide nézz ! ide nézz ! ide nézz ! ide nézz ! most hát báró vagy. Fogadd hódolatomat. Mit jelent ez?

Marius könnyedén elpirult és így felelt :

— Ez annyit jelent, hogy az apám fia vagyok.

Gillenormand úr abbahagyta a nevetést és nyersen rávágta :

— Az apád én vagyok.

— Az én apám, — folytatta Marius lesütött szemmel és keményen, — szerény és hősies férfi volt, aki dicsőséggel szolgálta a köztársaságot és Franciaországot, aki nagy volt abban a legnagyszerűbb történelmi korban, amelyet az emberek valaha is megéltek, aki negyedszázadot töltött a táborban, nappal a kartács és az ágyúgolyók záporában, éjjel a hóban, a sárban, az esőben, aki két zászlót zsákmányolt, húsz sebet kapott, aki meghalt elfeledten és elhagyatottan, és akinek csak egyetlen hibája volt, hogy nagyon szeretett két hálátlant, a hazáját és engemet !

Ez több volt, mint amennyit Gillenormand úr végig tudott hallgatni. A *köztársaság* szóra felkelt, vagy jobban

mondva felmagasodott. Marius minden szava úgy süvöltött az öreg royalista arcába, mint az izzó parázsra a kovács fujtatójának a szele. Halvány arca vörösre izzadt, aztán a vörösség felbíborlott, és a bíbor fellángolt.

— Marius, — harsant fel. — Gyalázatos kölyök! én nem tudom, mi volt az apád! nem is akarom tudni! nem tudok semmit felőle és őt magát sem ismerem! de annyit tudok, hogy ez az egész banda egytől-egyig csupa nyomorult volt! hogy ez mind csupa koldus, gyilkos, vörössapkás, tolvaj! azt mondom: egytől-egyig! egytől-egyig! egyet sem ismerek közülük! de azt mondom: egytől-egyig! érted, Marius! Jegyezd meg jól, úgy vagy báró, mint a papucsom! Csupa bandita volt ez, akik Robespierrenek szolgáltak! Csupa zsivány, akik Bu-o-na-par-tenak szolgáltak! Csupa áruló, akik elárulták, elárulták, elárulták törvényes királyukat! Csupa gyáva, akik kereket oldottak Waterloonál a poroszok és az angolok elől! hát ezt tudom. Ha apád urad köztük van — én nem tudom —, sajnálom, annál rosszabb, szolgálatodra!

Most Marius volt a parázs és Gillenormand úr volt a fujtató. Mariusnak minden tagja reszketett, nem tudta, hová legyen, lángolt a feje. Olyan volt, mint a pap, aki látja, hogy szétszórják a szélben ostyáit, mint a fakir, aki látja, amint valami járókelő leköpi a bálványát. Lehetetlenség volt, hogy ilyesmiket valaki büntetlenül mondjon a füle hallatára. De mit tegyen? Az apját lábbal taposták és sárba gázolták a szeme láttára, de kicsoda? a nagyapja. Hogyan álljon bosszút az egyikért, úgy, hogy ne bántsa meg a másikat? A nagyapját nem üthette meg, viszont apjáért mindenképpen bosszút kellett állnia. Egyfelől egy szentelt sírhalom, másfelől a fehérhajú öreg. Mámor kapta el egy-egy pillanatra, megtántorodott, mert mindez ott örvénylett a fejében; aztán felnézett, szemét mereven nagyapjára szegezte és dörgő hangon elkiáltotta:

— Vesszenek a Bourbonok és ez a vén disznó XVIII. Lajos!

XVIII. Lajos már négy éve nem élt, de ezzel ő ugyan keveset törődött.

Az aggastyán eddig skárlátvörös volt, most hirtelen fehérebbre vált a hajánál. Odafordult Berry hercegnek a kandallón álló mellszobra felé és valami különös fenséggel mélyen meghajolt előtte. Aztán lassan és némán

kétszer végigment a kandallótól az ablakig és az ablaktól a kandallóig a szoba egész hosszában, miközben léptei alatt úgy ropogott a padló, mintha valami kőszobor sétált volna rajta. Másodszorra odahajolt a nővéréhez, aki olyan döbbenettel nézte ezt az összecsapást, mint valami vén birka, és mosolyogva, majdnem nyugodt mosollyal ennyit mondott neki:

— Az afféle báró, mint urasága és az afféle polgár, mint én, nem maradhatnak egy fedél alatt.

És egyszerre csak felegyenesedett, sápadtan, remegve, rettenetesen, homloka kiszélesedett a düh szörnyű cikázásában, kinyujtotta a karját Marius felé és rákiáltott:

— Takarodj.

Marius távozott a házból.

Másnap Gillenormand úr ezt mondta a leányának:

— Küldjön félévenkint hatvan aranyat ennek a vérivónak és ne beszéljen előttem róla többé soha.

Mivel roppant düh rekedt még benne, ami utat keresett és mivel nem tudott mit kezdeni vele, álló három hónapig folyton *magázta* a leányát.

Marius maga felháborodottan távozott. Volt egy körülmény, amely még súlyosbította elkeseredését, és amelyet meg kell említenünk. Mindig vannak afféle apró végzetszerűségek, amelyek bonyolítják a családi drámát. Elmérgesítik a helyzetet, ámbár a bántalmak már nem súlyosbodnak. Nicolette, mikor a nagyapa parancsára sebbel-lobbal visszavitte Marius szobájába »a limlomot«, valószínűleg a sötét padlólépcsőn, anélkül, hogy észrevette volna, leejtette a bőrtokot, amelyben az ezredes írása volt. Sem a papírost, sem a tokját nem tudták megtalálni. Marius meg volt győződve, hogy »Gillenormand úr« — ettől a naptól fogva csak így nevezte — dobta tűzbe »apjának a végrendeletét«. Könyv nélkül tudta az ezredes pár sorát és ebből következik, hogy semmi sem veszett el. Azonban a papiros, az írás, ez a szent ereklye, mindez összeforrt a szivével. Hová tették?

Marius távozott, nem mondta meg, hova megy és nem is tudta, hova megy, zsebében harminc frankkal, az órájával, és egy útitáskában a cókmókjával. Bérkocsiba ült, amelyet bizonyos időre felfogadott és találomra nekivágott a diáknegyednek.

Mi lett Mariusból?

NEGYEDIK KÖNYV

Az A. B. C. barátai

I. Egy majdnem történelmi nevezetességre vergődött társaság.

Ebben a látszólag közömbös korban bizonytalanul valami forradalmi borzongás terjengett. 89 és 92 mélységeiből feltörő áramlatok szálldogáltak a levegőben. A fiatalság, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, vedleni kezdett. Átalakultak, úgyszólván nem is tudtak róla, pusztán az idő megmozdulása révén. A mutató, amely az óralapon járt, jár a lelkekben is. Mindenki megtette előre azt a lépést, amelyet meg kellett tennie. A royalisták liberálisokká lettek, a liberálisok demokratákká lettek.

Olyan volt ez, mint valami duzzadó dagály, amelyet ezer meg ezer apály keresztezett ; az apálynak az a tulajdonsága, hogy mindent összekever ; innen a legkülönösebb eszmék összebogozódása ; egyszerre rajongtak Napoleonért és szabadságért. Itt történelmet írunk. Ennek a kornak a délibábjai voltak ezek. A nézetek fokozatokon mennek át. A volteriánus royalizmusnak, ennek a furcsa válfajnak volt egy nem kevésbé furcsa párja : a bonapartista liberalizmus.

Más szellemi csoportok komolyabbak voltak. Az egyikben az elvet kutatták. A másikban a joghoz ragaszkodtak. Rajongtak az abszolutért, korlátlan megvalósulásokat sejtettek ; az abszolut, éppen ridegségében, a szellemeket az azur felé hajtja és meglebegteti őket a végtelenségben. A dogmánál jobban semmi sem idézi fel az álmodozást. És az álmodozásnál jobban semmi sem teremti meg a jövőt. Hús és vér holnap, ami ma utópia.

A haladottabb véleményeknek kettős alapjuk volt. Valami kezdődő titkolódzás fenyegette »a fennálló rendet«, amely gyanus és alattomos volt. A legnagyobb mértékben forradalmi jelenség. A hatalom hátsó gondolata a futóárokban találkozott a nép hátsó gondolatával. Az érlelődő lázadások csak visszavágások a készülő államcsínyekre.

Akkor még Franciaországban nem voltak olyan ha-

talmas földalatti szervezetek, mint a német Tugendbund és az olasz carbonari-szövetség; de imitt-amott már sötét aknák ágaztak szét. Aix-ben megalakult a Cougourde; Párisban egyéb efajta egyesületek között megvolt az A. B. C. Barátainak egyesülete.

Mi volt ez az A. B. C. Barátainak egyesülete? Olyan egyesület, amelynek célja látszólag a gyermekek nevelése volt, valóságban azonban a férfiak talpraállítása.

Azt mondták magukról, hogy az ábécé barátai. Az **A**ljassá **B**élyegzett **C**éh volt a nép. Ezt akarták felemelni. Ezen a szójátékon helytelen volna nevetni. A szójátékok néha súlyosak a politikában; bizonyság rá a *Castratus ad castra*, amelynek révén Narsesből parancsnokló tábornok lett; bizonyság rá: *Barbari et Barberini*; bizonyság a: *Fueros y Fuegos*; bizonyság a: *Tu es Petrus et super hanc petram*, stb. stb.

Az A. B. C. Barátai nem voltak sokan. Csírájában lévő titkos társaság volt ez; szinte azt mondhatnók, hogy kis kör, ha ugyan a körökből hősök tudnának teremni. Párisban két helyen szoktak összegyűlni, a vásárcsarnok közelében egy *Corinthe* nevű kocsmában, amelyről később szó lesz és a Pantheon mellett a place Saint-Michel egyik kis kávéházában, amelynek *Café Musain* volt a neve s amely ma már le van rombolva; az előbbi találkozóhely közel volt a munkásoknak, az utóbbi a diákoknak.

Az A. B. C. Barátai rendes összejöveteleiket a Café Musain egyik hátsó szobájában tartották. Ez a szoba eléggé távol esett a kávéháztól, amellyel nagyon hosszú folyosó kötötte össze, két ablaka volt és titkos lépcső-kijárata a kis rue des Grès-re. Itt dohányoztak, ittak, játszottak, kacagtak. Egészen hangosan beszéltek mindenről és halkan egyéb dolgokról. A falra a köztársaság korabeli Franciaországnak régi térképe volt felszegezve, ami éppen elég útmutató lett volna arra, hogy fölébresszen valami titkosrendőr szimatját.

Az A. B. C. Barátai nagyobbrészt diákok voltak, barátságos szövetségben néhány munkással. Ime a főbb nevek. Bizonyos mértékben a történelembe tartoznak ezek: Enjolras, Combeferre, Jean Prouvaire, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle vagy Laigle, Joly, Grantaire.

Ezek a fiatalemberek a barátságuk révén mintegy

családot alkottak. Laigle kivételével valamennyien délvidékiek voltak.

Ez a társaság figyelemreméltó. Beleveszett abba a láthatatlan mélységbe, amely mögöttünk van. Ennek a drámának azon a pontján, ameddig eljutottunk, talán nem lesz fölösleges egy fénysugarat vetíteni ezekre a fiatal fejekre, mielőtt az olvasó meglátná, amint belevesznek egy tragikus kaland homályába.

Enjolras, akit elsőnek neveztünk meg, majd később meglátjuk, hogy miért, gazdag családnak egyetlen fia volt.

Enjolras kedves fiatalember volt, aki rettenetes is tudott lenni. Angyali szépség áradt el rajta. Olyan volt, mint valami vad Antinous. Merengőn csillogó tekintetéből ítélve azt mondta volna az ember, hogy valami előbbi életében már átesett a forradalmi apokalipszisen. Ugy élt benne a hagyománya, mintha tanuja lett volna. Tudta ennek a nagyszerű eseménynek minden apró részletét. Főpapi és harcos természet volt, ami meglepő az ilyen fiatalemberben. Miséspap és harcos katona volt; első tekintetre a demokrácia katonája; az időszerű mozgalmon túl az eszmény papja. A szeme mély tekintetű volt, a szemhéja vöröses, alsó ajka vastag és könnyedén fitymáló, a homloka magas. Az arcon a magas homlok olyan, mint a látóhatáron a hatalmas égboltozat. Mint bizonyos századeleji és mult század végi, korán hírnévre vergődött fiatalemberek, ő is túlságosan fiatal volt, friss mint a fiatal leányok, ámbár néha órákon át sápadtság ülte meg. Férfi volt már és még gyermeknek látszott. Huszonkétéves létére tizenhétévesnek tünt. Komoly volt, mintha nem is tudott volna róla, hogy a földön olyan lény is van, amelynek nő a neve. Csak egy szenvedélye volt: a jog, csak egy gondolata: félrelökni az akadályokat. A Mons Aventinuson Gracchus lett volna; a konventben Saint-Just. Észre sem vette a rózsákat, nem ismerte a tavaszt, nem hallgatta a madarak dalát; Euadne meztelen nyaka ép úgy nem izgatta volna, mint Aristogeitont; a virágok neki is, mint Harmodiosnak, csak arra lettek volna jók, hogy közéjük rejtse a kardját. Szigorú volt az örömeiben. Szűziesen lesütötte a szemét minden előtt, ami nem volt a köztársaság. A Szabadság márványszobrának volt a szerelmese. A beszéde szaggatott volt, ihletett, és mintha himnusz zúgott volna benne. Néha úgy hatott,

mintha váratlanul szárnyakat bontott volna. Jaj annak a szerelmeskedésnek, amely mellé merészkedett volna! Ha a place Cambrai, vagy a rue Saint-Jean-de-Beauvais valamelyik grizettje megátta volna ezt az iskolából most kikerült fiút, ezt az apródtermetet, hosszú szőke szempilláit, kék szemeit, szélben lobogó haját, rózsás arcát, érintetlen ajkait, remek fogait, ha ráéhezett volna erre a sugárzó hajnalra és próbára tette volna szépségét Enjolrason, egy meglepő és félelmetes tekintet hirtelen megmutatta volna neki a mélységet és megértette volna vele, hogy nem szabad összetéveszteni Beaumarchais szerelmeskedő kerubinját Ezechiel rettenetes kerubinjával.

Enjolras mellett, aki a forradalom logikáját képviselte, Combeferre a forradalom filozófiáját testesítette meg. A forradalom logikája és filozófiája között az a különbség, hogy a logikája a háborút vonhatja le következményül, míg a filozófiája csak a békébe torkollhat. Combeferre kiegészítette és helyreigazította Enjolrast. Nem volt olyan magasröptű, de szélesebb területet fogott át. Azt akarta, hogy vessék be a lelkekbe az általános eszmék alapjául szolgáló elveket; így beszélt: Forradalom, de civilizáció; és a meredek hegy körül feltárta a roppant kék látóhatárt. Innen van, hogy Combeferre minden nézetében volt valami elfogadható és gyakorlatias. A forradalmat Combeferrerel könnyebb volt belélegzeni, mint Enjolras-val. Enjolras a forradalom isteni jogát, Combeferre a természetes jogát testesítette meg. Az előbbi Robespierre-hez csatlakozott; az utóbbi Condorcet-vel érintkezett. Combeferre az egész világ életét élte, inkább mint Enjolras. Ha ennek a két fiatalembernek sikerült volna bejutnia a történelembe, az egyik lett volna az igazságos, a másik lett volna a bölcs. Enjolras férfiasabb volt, Combeferre emberibb. *Homo* és *Vir*, valóban ez az árnyalat volt közöttük a különbség. Combeferre szelíd volt, mint ahogy Enjolras zord volt, természetes tisztaságból. Szerette a polgártárs szót, de többre tartotta az ember szót. Szívesen így mondta volna: *Hombre*, mint a spanyolok. Mindent elolvasott, járta a színházakat, figyelemmel kísérte a nyilvános előadásokat, megtanulta Aragotól a fénysarkítást, lelkesedett Geoffroy Saint-Hilaire egyik előadásáért, amelyben a külső fejlődés és a belső fejlődés kettős szerepét magyarázta, hogy az egyik az arcot táplálja, a másik az agyvelőt; színvonalon

volt, lépésről lépésre követte a tudományt, összehasonlította Saint-Simont Fourier-vel, betűzgette a hieroglifeket, összetörte az útjába kerülő kavicsokat és geológiával foglalkozott, emlékezetből lerajzolt egy selyemlepkét, megjelölte a francia nyelvi hibákat az Akadémia Nagy Szótárában, tanulmányozta Puységurt és Deleuzet, nem állított semmit, még a csodákat sem, nem tagadott semmit, még a kísérleteket sem, lapozgatott a Moniteur évfolyamaiban, gondolkodott. Kijelentette, hogy a jövendő a tanító kezében van és nevelési kérdésekkel foglalkozott. Azt akarta, hogy a társadalom fáradhatatlanul dolgozzék az értelmi és erkölcsi színvonal emelésén, a tudomány tökéletesítésén, az eszmék körforgásba lendítésén, az fjúság szellemének gyarapításán, és félt, hogy a módszerek jelenlegi szegénysége, a két vagy három úgynevezett klasszikus századra korlátozott irodalmi szempont fogyatékossága, a vaskalapos szőrszálhasogatók zsarnoki dogmatizmusa, a skolasztikus elfogultságok és beidegzettségek végül is mesterséges osztrigatenyészetekké teszik kollégiumainkat. Tudós volt, purista, pontos, sokoldalú, úttörő és egyúttal gondolkodó »egészen az ábrándozásig«, mondták a barátai. Hitt mindezekben az álmokban : a vasutban, sebészi műtéteknél a szenvedés megszüntetésében, a sötétkamra képének lerögzítésében, a villamos távíróban, a kormányozható léghajóban. Különben pedig egyáltalán nem ijedt meg azoktól a váraktól, amelyeket mindenfelé építettek az emberi nem ellen a babonák, a zsarnokságok és az elfogultságok. Azok közé tartozott, akik úgy gondolkodtak, hogy a tudomány végül is változtatni fog a helyzeten. Enjolras vezér volt, Combeferre vezető. Az ember szívesen harcolt az egyikkel és haladt előre a másikkal. Nem mintha Combeferre nem lett volna képes a küzdelemre, ő bizony nem riadt vissza attól, hogy szemtől szembe mérkőzzék az akadállyal és elszánt erővel és nekidühödten megtámadja ; de inkább kedvére volt lassanlassan, az axiómák oktatásával és pozitív törvények terjesztésével kibékíteni az emberi nemet sorsával ; és kétféle világosság közül inkább a megvilágosítás, mint a gyujtogatás felé hajlott. Kétségtelen, hogy a tűzvész hajnalt támaszthat, de mért ne várnók meg a napfelkeltét? A tűzhányó világosságot áraszt, de a hajnal még több világosságot áraszt. Combeferre valószínűleg többre tar-

totta a szépség fehérségét a fenséges lángolásánál. A füsttől megzavart fényesség, az erőszakosság árán megszerzett haladás csak félig elégítette ki ezt az érzékeny és komoly szellemet. Megriadt attól, hogy a népet fejjel belehajszolják az igazságba, megriadt 93-tól; azonban a pangás még inkább ellenére volt, érezte benne a rothadást és a halált; mindent összevéve jobban szerette a tajtékot, mint a fertőzetet és többre tartotta a hegyipatakot a csatornánál és a Niagara-vízesést a montfauconi tónál. Szóval nem akart sem megállni, sem rohanni. Míg forrongó barátai, kik lovagok módjára bomlottak az abszolutumért, imádták és sóvárogták a ragyogó forradalmi kalandokat, addig Combeferre inkább arra hajlott, hogy csak hadd dolgozzék a haladás, a jó haladás, amely talán hideg, de tiszta; módszeres, de kifogástalan; flegmatikus, de megzavarhatatlan. Combeferre letérdelt volna és összekulcsolta volna kezeit, hogy a jövendő a maga tisztaságában érkezzék el, és hogy semmi meg ne zavarja a népek roppant, erényes fejlődését. A jónak ártatlannak kell lennie, ismételgette szüntelen. És csakugyan, ha a forradalom nagysága az, hogy mereven a káprázta eszményre szegzi szemét és felröppen ahhoz villámokon át, vérrel és tűzzel karmaiban, a haladásnak éppen az a szépsége, hogy nincs rajta folt; és Washington között, aki az egyiket képviseli és Danton között, akiben a másik testesül meg, ugyanaz a különbség, mint a hattyúszárnyú angyal és a sasszárnyú angyal között.

Jean Prouvaire egy árnyalattal még szelidebb volt mint Combeferre. Jehannak nevezgette magát afféle kis futó szeszélyből, amely együtt jár azzal a hatalmas és mély mozgalommal, amelyből a középkornak oly nélkülözhetetlen tanulmánya fakadt. Jean Prouvaire szerelmes volt, cserépvirágot ápolt, fuvolázott, verseket írt, szerette a népet, sajnálta a nőt, siratta a gyermeket, egyforma bizalommal ölelte magához a jövendőt s az Istent és kárhoztatta a forradalmat, hogy porbahullatott egy királyi fejet, André Chénier fejét. Rendesen lágy volt a hangja és egyszerre csak férfiassá erősödött. Művelt volt, már szinte tudós és majdnem orientalista. Ezenfelül mindenekfelett jó ember volt; és költészet dolgában a végtelent kereste, ami rendkívül egyszerű dolog annak szemében, aki tudja, hogy a jóság milyen közel van a nagyszerűség-

hez. Tudott olaszul, latinul, görögül és héberül; és ez csak arra kellett neki, hogy négy költőt olvashasson: Dantet, Juvenalist, Aischylost és Izaiást. A francia irodalomban többre tartotta Corneillet Racinenál és Agrippa d'Aubignét Corneillenél. Szívesen csatangolt a vadzabos és búzavirágos mezőkön és a fellegekkel majdnem éppen annyit foglalkozott, mint az eseményekkel. Szellemének két iránya volt, egyfelől az ember, másfelől az Isten; vagy tanulmányozott, vagy szemlélődött. Egész nap szociális kérdésekbe merült el: munkabér, tőke, hitel, házasság, vallás, gondolatszabadság, szabad szerelem, nevelés, bűnözés, nyomor, társulás, tulajdon, termelés és megosztás, a földi rejtély, amely árnyba burkolja az emberi hangyabolyt; és esténkint a csillagokat; ezeket a roppant lényeket szemlélte. Ő is gazdag család egyetlen gyermeke volt, mint Enjolras. Szeliden beszélt, lehajtotta a fejét, lesütötte a szemét, zavarodottan mosolygott, hanyagul öltözködött, szögletes volt, minden semmiségért elpirult, nagyon félénk volt. Különben pedig rettenthetetlen.

Feuilly legyezőkészítő munkás volt, apátlan-anyátlan árva, aki keserves munkával három frankot keresett naponta, akinek csak egy gondolata volt, hogy felszabadítsa a világot. Volt más foglalkozása is: önmaga művelése; ezt úgy hivta, hogy önmagának felszabadítása. A maga erejéből tanult meg olvasni és írni; mindent a maga erejéből tanult meg, amit tudott. Feuilly nemes szív volt. Végtelen volt az ölelése. Ez az árva magához ölelte a népeket. Mivel nem volt atyja, a hazán járt a gondolata. Azt akarta, hogy a földön egyetlenegy hazátlan ember se legyen. A nép gyermekének mélységes ihletével melengette magában azt, amit ma *nemzetiségi gondolatnak* nevezünk. Öntudatosan azért tanulta a történelmet, hogy az okok ismeretében felháborodhasson. Az utópistáknak ebben a fiatal gyülekezetében, amely főképpen Franciaországgal foglalkozott, ő képviselte a külföldet. Tanulmányainak külön iránya volt: Görögország, Lengyelország, Magyarország, Románia, Olaszország. Szüntelenül ezeket a neveket hangoztatta, ha kapóra jöttek, ha a hajuknál fogva rángatta elő őket, a jogérzet szívósságával. Törökország uralma Kréta és Tesszália felett, Oroszországé Varsó felett, Ausztriáé Velence felett, ezek az erőszakosságok felháborították. Valamennyi között leg-

jobban az 1772. évi erőszakosság miatt lázadozott. Nincs fölényesebb ékesszólás, mint mikor az igazság fűti a felháborodást és ő mestere volt ennek az ékesszólásnak. Kimeríthetetlenül tudott beszélni erről a gyalázatos dátumról, 1772-ről, a nemes és vitéz népről, amelyet árulással leigáztak, erről a hármasban elkövetett gaztettről, erről a szörnyű orvtámadásról, valamennyi rémítő országleigázás példájáról és mintaképéről, amely miután már annyi nemes nemzetre lesújtott, most, hogy úgy mondjuk, Lengyelország születési bizonyítványát semmisítette meg. A jelenkor minden társadalmi merénylete Lengyelország felosztásából származik. Lengyelország felosztása olyan elmélet, amelynek következménye minden mai politikai gonosztett. Immár majdnem száz éve nem volt zsarnok, nem volt áruló, aki ne láttamozta volna, ne ismerte volna el, ne ellenjegyezte volna és ne írta volna alá Lengyelország felosztását, *ne varietur*. Ha lapozgatunk az újkori árulások okmányaiban, ez a legelső. A bécsi kongresszus ezt a bűnt tanulmányozta, mielőtt a magáét elkövette volna. 1772-ben felhangzik a hallali, 1815-ben nekiesnek a koncnak. Ez volt Feuilly fejtegetéseinek állandó tárgya. Ez a szegény munkás az igazság gyámjául szegődött és az igazság azzal kárpótolta, hogy naggyá tette. Valóban van örökkévalóság a jogban. Varsó ép úgy nem lehet tatárrá, mint ahogy Velence nem lehet németté. A királyok fáradsága ezen a ponton kárbavész és odalesz a becsületük. Az elmerült haza előbb vagy utóbb felbukkan a felszínen és újra feltűnik. Görögország ismét Görögországgá lesz; Olaszország ismét Olaszországgá lesz. A jog tiltakozása a befejezett tény ellen örökre él. Egy nép elrablása nem évül el. Az ilyen nagy tolvajlásoknak nincs jövendőjük. Egy népből nem lehet úgy kifejteni a jelzést, mint valami zsebkendőből.

Courfeyracnak apját *de* Courfeyrac úrnak hívták. A restauráció polgárságának egyik arisztokratikus és nemesi téveszméje volt, hogy sokat adott erre a *de* szócskára. Ennek a szócskának, jól tudjuk, nincs semmi jelentősége. Azonban a *La Minerve* korának nyárspolgárai oly nagyra becsülték ezt a szegény *de* szócskát, hogy a többiek úgy érezték, hogy kénytelenek lemondani róla. *De* Chauvelin úr egyszerűen Chauvelin úrnak, *de* Caumartin úr csak Caumartin úrnak, *de* Constant de Rebecque úr Ben-

jamin Constantnak, *de* Lafayette úr csak Lafayette úrnak nevezte magát. Courfeyrac nem akart elmaradni tőlük és egyszerűen Courfeyracnak nevezte magát.

Courfeyracot illetőleg szinte elég is ennyi; beérhetjük ezzel az utalással: Courfeyrac, lásd Tholomyès.

Courfeyracban csakugyan megvolt az ifjúságnak az a lendülete, amelyet a ficánkoló szellemesség szépségének lehetne nevezni. Később ez kihamvad, mint a kis cica bájossága, és ez az egész kedvesség a kétlábuaknál nyárspolgárrá és a négylábúaknál kandúrrá közönségesedik.

A nemzedékek, amelyek egymást váltják az iskolákban, a fiatalság újabb évfolyamai áthagyományozzák egymásra ezt a szellemet, kézről-kézre adják, *quasi cursores*, és majdnem mindig változatlan marad; annyira, hogy, mint az imént említettük, az aki Courfeyracot 1828-ban hallgatta volna, azt hitte volna, hogy Tholomyèst hallgatja 1817-ben. Csakhogy Courfeyrac derék fiú volt. A szellem látszólagos külső hasonlósága alatt közte és Tholomyès közt nagy volt a különbség. A bennük élő rejtett ember más volt az elsőnél és más a másodiknál. Tholomyèsben ügyvéd rejlett, Courfeyracban pedig lovag.

Enjolras volt a vezér, Combeferre volt a vezető, Courfeyrac volt a gócpont. A többiek több fényt árasztottak, ő több meleget adott; annyi bizonyos, hogy a gócpontnak minden tulajdonsága megvolt benne, a kerekdedség is, a sugárzás is.

Bahorel szerepelt az 1822 juniusi véres zavargásban, az ifjú Lallemand temetése alkalmával.

Bahorel jókedélyű fiú és rossz társalgó volt, derék, tékozló, és pazarló néha a nagylelkűségig, fecsegő, néha az ékesszólásig, vakmerő néha az arcátlanságig; az elképzelhető legrakoncátlanabb fickó; merész mellényei voltak és rikító vörös véleményei; nagy bajkeverő, vagyis mindennél jobban szeretett valami veszekedést, ha nem akadt lázadás és mindennél jobban szeretett egy lázadást, ha ép nem akadt forradalom; mindig kész volt beverni egy-egy ablakot, felszedni az ucca kövezetét, aztán megbuktatni a kormányt, csak azért, hogy lássa a hatást; tizenegyedik éve volt már az egyetemen. Beleszagolt a jogba, de nem tanulta. A jelszava ez volt: *ügyvéd soha*

és a címere egy éjjeli szekrény, amelyben négyszegletes ügyvédi sapka látszott. Valahányszor elment a jogi kar előtt, ami ritkán esett meg vele, begombolta a kabátját, mert a felöltőt akkor még nem találták fel, és így tette meg egészségügyi óvóintézkedéseit. A jogi kar főkapujára ezt mondta: milyen szép aggastyán! és Delvincourt úrra, a dékánra ezt: milyen szép műemlék. Az előadásokban tréfás versekre való tárgyat, a tanárokban pedig karikaturára való alkalmat látott. Könnyedén a nyakára hágott meglehetős nagy zsebpénzének, valami háromezer franknak. A szülei parasztok voltak, akikbe beleverte a fiuk iránti tiszteletet.

Igy beszélt róluk: Parasztemberek, nem pedig nyárspolgárok; és éppen ezért értelmesek.

Bahorel szeszélyes ember volt, hol az egyik, hol a másik kávéházba járt; a többieknek törzskávéházuk volt, neki nem. Ő csavargott. Tévelyegni emberi dolog, csavarogni párisi. Alapjában véve mély szellemű és gondolkodó ember volt, ami nem is látszott meg rajta.

Ő volt az összekötő kapocs az A. B. C. Barátai és más, alakulófélben lévő társaságok között, amelyek később kijegecesedtek.

Ezeknek a fiatal fejeknek a gyülekezetében volt egy kopasz is.

Avaray marquis, akit XVIII. Lajos hercegi rangra emelt, mert menekülésekor bérkocsiba segítette, meséli, hogy 1814-ben, mikor a király Franciaországba visszatérésekor Calaisban partraszállt, egy férfi kérvényt adott át neki. — Mi a kérése? kérdezte a király. — Sire, postamesteri állást kérek. — Mi a neve? — L'Aigle.

A király összeráncolta a szemöldökét, megnézte a kérvény aláírását, és látta, hogy a név így van írva: LESGLE. Ez az éppenséggel nem bonapartista helyesírás megindította a királyt és elkezdett mosolyogni. — Sire, kezdte újra a kérvényező, az én ősöm kutyapecér volt, akinek Lesgueules volt a gúnyneve. Ebből a csúfnévből lett az én nevem. Az én nevem Lesgueules, összevonva Lesgle, romlottan L'Aigle. — Erre aztán a király még jobban nevetett. Később ennek az embernek, szándékosan, vagy véletlenségből a meauxi postahivatalt adományozta.

A társaság kopasz tagja ennek a Lesglenek vagy

Lèglenek a fia volt, és így írta alá a nevét : Lègle de Meaux. A pajtásai rövidség okáért Bossuetnek nevezték.[1])

Bossuet olyan fiú volt, akire rájárt a szerencsétlenség. Különös nevezetessége az volt, hogy semmi sem sikerült neki. Ezzel szemben ő mindenen kacagott. Huszonötéves korára kopasz volt. Az apja nagynehezen házat és földet szerzett magának ; azonban neki, a fiának, az volt a legsürgősebb dolga, hogy valami balul kiütött spekuláció révén elveszítette a földet is, a házat is. Semmije sem maradt. Volt tudománya, volt benne szellem, de mindegyik csütörtököt mondott. Minden cserbenhagyta, minden megcsalta ; amit épített, az a fejére omlott. Ha fát vágott, lecsapta valamelyik újját. Ha szeretője volt, hamarosan kiderült, hogy barátja is van. Minden pillanatban lesújtott rá valami csapás ; ezért volt olyan vídám. Ezt mondogatta : *A házam tetejéről egyre hullnak rám a cserepek.* Nem igen döbbent meg, mert a balesetre el volt készülve, a balszerencsét derülten fogadta és nevetett a sors piszkálódásán, mint olyasvalaki, aki érti a tréfát. Szegény volt, azonban kedélyességének tarisznyája kimeríthetetlen. Hamarosan elért az utolsó souig, de sohasem ért el az utolsó kacagásig. Mikor a balsors belépett hozzá, szívesen köszöntette ezt a régi ismerősét ; megveregette a katasztrófák hasát ; bizalmas lábon állt a végzettel, annyira, hogy becéző nevén szólítgatta. — Jó napot, Pechecském, mondta neki.

A sorsnak ezek az üldözései leleményessé tették. Mindig tudott segíteni magán. Sohasem volt pénze, de módot tudott találni, ha akart, a »féktelen költekezésre«. Egy éjszaka annyira ment, hogy száz frankot vert el egy vacsorán kettesben, valami csitrivel, úgy hogy a dorbézolás közepén ez az emlékezetes mondás csattant ki belőle: *Kislány, csak öt arany, huzd le a cipőmet is.*

Bossuet lassú léptekkel haladt az ügyvédi hivatás felé ; Bahorel módjára tanulta a jogot. Bossuetnek nem igen volt lakása ; néha egyáltalán nem volt. Egyszer az egyiknél, másszor a másiknál, leggyakrabban Jolynál lakott. Joly orvostanhallgató volt. Két évvel fiatalabb volt Bossuetnél.

[1]) Bossuet-t, a híres egyházi szónokot, Meaux püspökét, meauxi sasnak (L'aigle de Meaux) nevezték. *A fordító jegyzete.*

Joly fiatal, képzelt beteg volt. Az orvostudománynak köszönhette, hogy inkább beteg volt, mint orvos. Huszonhárom éves korára meg volt győződve róla, hogy csupa betegség és az életét azzal töltötte, hogy a nyelvét vizsgálgatta a tükörben. Azt állította, hogy az ember is mágneses, mint valami tű, és a szobájában az ágyát fejjel északnak, lábbal pedig délnek állította, hogy éjjel a vérkeringése ne legyen ellentétes irányú a földgömb nagy mágneses áramával. Viharok idején az ütőerét tapogatta. Különben a legvidámabb volt valamennyi közt. Mindezek az össze nem illő tulajdonságok, fiatalság, bolondság, nyavalygás, kedélyesség, jól megférték egymással és valami különc és kellemes ember alakult ki belőlük, akit az l-es mássalhangzó-csoportokkal pazarul dobálódzó pajtásai Jolllynak neveztek. — Ellenghetsz négy l-en, — mondta neki Jean Prouvaire.

Jolynak az volt a szokása, hogy a sétabotja gombjával bökdöste az orrát, ami éles észre vall.

Mindezeknek az egymástól ennyire elütő fiatalembereknek, akikről mindent összetéve, csak komolyan szabad beszélni, közös vallásuk volt : a Haladás.

Valamennyi a francia forradalom édes gyermeke volt. A leglehábbakon is ünnepélyesség ömlött el, ha kimondták ezt az évszámot : 89. Test szerint való apáik feuillantok, royalisták, doktrinerek voltak, vagy voltak annak idején; nem volt fontos ; fiatalok voltak, semmi közük sem volt ehhez az őket megelőző összevisszasághoz ; ereikben az elvek tiszta vére csörgedezett. Közbeeső árnyalat nélkül kapcsolódtak az örökké élő joghoz és az abszolut kötelességhez.

Miután felvették és beavatták őket, titokban munkálkodtak az eszményen.

E sok szenvedélyes szív és meggyőződéses szellem között volt egy szkeptikus. Hogy került ide? Az ellentétesség révén. Ennek a szkeptikusnak Grantaire volt a neve és rendszerint ilyen talányosan irta alá magát : R.[1]) Grantaire olyan ember volt, aki gondosan óvakodott attól, hogy valahogy ne higyjen valamit. Különben egyike volt azoknak a diákoknak, akik párisi tanulmányaik idején a leg-

[1]) R = grand r = Grantaire *A fordító jegyzete.*

többet tanultak; tudta, hogy a legjobb kávéház a Café Lemblin, hogy a legjobb billiárd a Café Voltaireban van, hogy a legjobb kalácsok és a legpompásabb kislányok az Ermitage-ban találhatók a boulevard du Maine-en, a legkitűnőbb roston sült csirke Saguet mamánál, a legnagyszerűbb hagymáshal a barrière de la Cunette-nél és bizonyos könnyű kis feher bor a barrière du Combat-n. Minden tekintetben tudta a jó helyeket; ezenfelül tudott gáncsolni és rúgni, tudott bizonyos táncokat és nagyszerűen bánt a bottal. Ráadásul nagy ivó volt. Elképzelhetetlenül csúf volt; Irma Boissy, ennek az időnek leggyönyörűbb cipőmintázónője, úgy felháborodott a csúfságán, hogy a véleményét így foglalta össze: *Grantaire lehetetlen*; azonban Grantaire elbizakodottságában nem zavartatta magát. Gyöngéden és merőn nézett minden nőre, mintha valamennyire ezt jegyezte volna meg: *ha én akarnám*! A barátaival mindenképpen el akarta hitetni, hogy minden nő bomlik érte.

Mindezek a jelszavak: a nép joga, az ember joga; társadalmi szerződés, francia forradalom, köztársaság, demokrácia, emberség, civilizáció, vallás, haladás Grantaire szerint egy hajszál híján nem jelentettek semmit. Mosolygott rajtuk. A szkepticizmus, az értelemnek ez a száraz odvasodása, egyetlen eszményt sem hagyott épen a lelkében. Iróniával élt. Alapelve ez volt: Csak egy bizonyosság van, a teli poharam. Kicsúfolta minden pártnak minden önfeláldozását, a testvért ép úgy, mint az apát, Robespierret ép úgy, mint Loizerollest. — Ugyan sokat értek vele, hogy meghaltak, — kiáltott fel. A feszületre ezt mondta: — Végre egy bitófa, amelyik sikerült. Szaladgált, játszott, dorbézolt, gyakran részeg volt és rontotta ezeknek a fiatal gondolkodóknak a kedvét, mert folyton ezt dúdolta: — *Szeretem a lányokat, szeretem a jó bort*; dallam: Éljen IV. Henrik.

Különben ebben a szkeptikusban volt egyetlen fanatizmus. Ennek a fanatizmusnak nem eszmény, nem dogma, nem művészet, nem tudomány, hanem egy ember volt a tárgya: Enjolras. Grantaire csodálta, szerette és tisztelte Enjolrast. Az abszolut szellemeknek ebben a falankszában kihez csatlakozott ez az anarchista kételkedő? A legabszolutabbhoz. Milyen módon nyügözte le Enjolras? Eszméivel? Nem. Jellemével. Gyakran tapasz-

talt tünemény ez. Egy szkeptikus, aki hozzátapad egy hívőhöz, ez olyan egyszerű valami, mint a kiegészítő színek törvénye. Vonz bennünket az, ami hiányzik belőlünk. Senki sem szereti úgy a napot, mint a vak. A törpe imádja az ezreddobost. A békának szüntelenül az égen jár a tekintete; miért? hogy lássa a röpködő madarakat. Grantaire, akiben csúszott-mászott a kételkedés, gyönyörködve nézte Enjolrasban a hit szárnyalását. Szüksége volt Enjolrasra. Anélkül, hogy világosan számot tudott volna magának adni róla, és anélkül, hogy eszébe is jutott volna megmagyarázni önmagának, ez a szűzies, egészséges, szilárd, egyenes, kemény és hófehér jellem elbűvölte. Ösztönszerűen csodálta az ellentétét. A maga puha, hajlékony, zilált, beteg, alaktalan gondolatai úgy tapadtak Enjolras köré, mint valami gerincoszlop köré. Erkölcsi angolkórjában erre a szilárdságra támaszkodott. Grantaire Enjolras mellett megint lett valamivé. Különben ő maga két, látszólag összeférhetetlen elemből volt összetéve. Gúnyos volt és szíves. Közömbös volt és szeretett. Szelleme átsiklott a hiten, a szíve pedig nem tudott átsiklani a barátságon. Gyökeres ellentmondás; mert az érzelem egyúttal meggyőződés. Ő ilyen volt. Vannak emberek, akik mintha arra születtek volna, hogy másnak a hátulja, a megfordítottja, a visszája legyenek. Ilyenek: Pollux, Patroklos, Nisus, Eudamidas, Hephaistion, Pechmeja. Ezek csak úgy tudnak élni, ha egy másikhoz támaszkodhatnak; a nevük folytatás és csak úgy lehet leírni, ha előtte van az *és* kötőszó; az életük nem a tulajdon életük; csak a másik fele egy sorsnak, amely nem az ő sorsuk. Grantaire ilyen ember volt. A visszája volt Enjolrasnak.

Szinte azt lehetne mondani, hogy a rokonságok már az ábécé betűinél kezdődnek. A sorozatban az O és a P elválaszthatatlanok. Tetszésünk szerint mondhatjuk ezt O és P, vagy ezt: Orestes és Pylades.

Grantaire Enjolras igazi csatlósaként tanyázott e fiatalemberek körében; ebben élt; csak itt érezte jól magát; mindenütt velük volt. Az volt az öröme, ha láthatta gomolyogni ezeket a sziluetteket a bor gőzében. Eltűrték a jelenlétét a jókedvéért.

Enjolras, hivő létére, megvetette a kételkedéséért és józan létére megvetette az iszákosságáért. Valami kis fölényes szánakozást juttatott neki. Grantaire nem szi-

vesen látott Pylades volt. Ámbár Enjolras mindig durván szidta, keményen visszalökte, ő elvetetten is mindig visszajött és így beszélt Enjolrasról: Milyen gyönyörű márványszobor.

II. Bossuet halotti beszéde Blondeau felett.

Valamelyik délután, amely, mint látni fogjuk, valahogy összeesett a fentebb elbeszélt eseményekkel, Laigle de Meaux szemlélődőn odatámaszkodott a café Musain ajtóburkolatához. Olyan volt, mint valami szabadságolt kariatid; nem hordott semmit, csupán az álmodozását. Elnézte a Place Saint-Michelt. A támaszkodás egyik módja az állva heverésnek, amit szeretnek a gondolkodók. Laigle de Meaux gondolkodott, búskomorság nélkül, valami kis baleseten, amely tegnapelőtt érte a jogi karon és amely módosította a jövendőre vonatkozó személyes terveit, amelyek különben is meglehetősen homályosak voltak.

Az ábrándozás nem akadálya annak, hogy egy kocsi át ne haladjon és hogy a gondolkodó észre ne vegye a kocsit. Laigle de Meaux, akinek a szeme valahogy bizonytalanul révedezett, ezen az alvajárásán keresztül észrevett egy kétkerekü kocsit, amely a téren baktatott, lépésben ment és mintegy határozatlanul. Mit akar ez a kocsi? Miért megy lépésben? Laigle szemügyre vette. A kocsiban a kocsis mellett fiatalember ült, a fiatalember előtt pedig meglehetősen nagy kézitáska pihent. A kézitáskáról a szövetéhez varrt táblán nagy fekete betűkkel ez a név meredt a járókelők szemébe: MARIUS PONTMERCY.

Erre a névre Laigle változtatott a helyzetén. Kiegyenesedett és odakiáltott a kocsiban ülő fiatalembernek:

— Marius Pontmercy úr!

A kocsi a megszólításra megállt.

A fiatalember, aki mintha maga is mélyen elgondolkozott volna, felnézett.

— Mi az? — kérdezte.

— Ön Marius Pontmercy úr?

— Igen.

— Kerestem önt, — szólt oda Laigle de Meaux.

— Hogy-hogy, — kérdezte Marius; mert hiszen csakugyan ő volt, ép nagyapjától távozott és most itt állt

előtte valaki, akit először látott életében. — Nem ismerem önt.

— Én sem, én sem ismerem önt, — felelte rá Laigle.

Marius azt hitte, hogy valami bohóccal találkozott, hogy valami becsapás kezdődik itt a nyílt uccán. Ebben a pillanatban nem volt valami barátságos hangulatban. Összeráncolta a szemöldökét. Laigle de Meaux rendületlenül folytatta:

— Ön nem volt tegnapelőtt az előadáson.

— Lehetséges.

— Bizonyos.

— Ön diák? — kérdezte Marius.

— Igen, uram. Mint ön. Tegnapelőtt véletlenül elmentem az előadásra. Hisz ön tudja, ilyesmire is ráfanyalodik néha az ember. A tanár éppen névsort olvasott. Ön tudja, hogy ilyenkor milyen nevetségesek. Ha a harmadik fölszólításra nem jelentkezik, kitörlik a névsorból. Hatvan frank kirepül az ablakon.

Marius felfigyelt. Laigle folytatta:

— Blondeau olvasott névsort. Ismeri Blondeaut, nagyon hegyes és nagyon gonosz orra van és kéjjel szimatolja, hogy ki nincs jelen. Aljasul a P betűvel kezdte. Én oda sem hallgattam, mert semmi közöm ehhez a betűhöz. A névsorolvasás jól ment. Senkit sem törölt ki. Mindenki jelen volt. Blondeau elszontyolodott. Magamban ezt mondtam: Blondeau drágám, ma nem fogsz egy icurka-picurka kivégzést sem végrehajtani. Egyszerre csak Blondeau ezt mondja: *Marius Pontmercy*. Senki sem felel. Blondeau duzzadó reménnyel ismétli hangosabban: *Marius Pontmercy*. És felveszi a tollát. Uram, nekem van szivem. Hirtelenében átcikázott a fejemen: tessék, itt ez a derék fiú, most mindjárt kitörli. Vigyázzunk csak. Életrevaló fiú biztosan és nem pontos. Ez nem afféle jó tanuló. Ez nem afféle magoló gép. Nem olyan tanuló, aki tanul, nem valami pedáns gólya, aki csak úgy köpi a tudományt, az irodalmat, a teológiát és a bölcsességet, nem afféle felsallangozott négylábú hülye; minden karra egy lábat számítva. Tiszteletreméltó naplopó ez, aki csavarog, kirándul, grizettekkel tölti az idejét, udvarol a szép nőknek és ebben a pillanatban talán éppen a szeretőmnél van. Mentsük meg. Vesszen Blondeau! Ebben a pillanatban Blondeau bemártotta fekete törlő tollát a tintába,

végigjártatta fakó szemét a hallgatóságon és harmadszor ismételte: *Marius Pontmercy!* Én rávágtam: *Jelen!* Ennek az eredménye az, hogy önt nem törölték ki.

— Uram!... — dadogta Marius.

— És hogy engem, engem kitöröltek, — tette hozzá Laigle de Meaux.

— Nem értem önt, — szólt Marius.

Laigle folytatta:

— Nagyon egyszerű. Közel voltam a katedrához, hogy felelhessek és közel az ajtóhoz, hogy kiszökhessem. A tanár valahogy szúrósan rám szegezte a szemét. Egyszerre csak Blondeau, akinek ugyanolyan gonosz indulatú az orra, mint amilyenről Boileau beszél, átugrott az L betűre. Az L az én betűm. Meauxból való vagyok és Lesgle a nevem.

— L'Aigle! — vágott közbe Marius, — milyen gyönyörű név!

— Uram, Blondeau odaért ehhez a gyönyörű névhez és elharsogta: *Laigle!* Én rávágtam: *Jelen!* Ekkor Blondeau rámnézett, szeliden, mint a tigris, elmosolyodott és csak ennyit mondott: ha ön Pontmercy, akkor nem lehet Laigle. Kellemetlennek látszik ez a mondás önre nézve, azonban csak rám nézve volt gyászos. Csak ennyit mondott és kitörölt.

Marius felkiáltott:

— Uram, végtelenül bánt a dolog...

— Mindenekelőtt, — vágott a szavába Laigle, — kérem, engedje bebalzsamoznom Blondeaut a jószagú magasztalás néhány frázisába. Tegyük fel, hogy meghalt. Nem volna nagy dolog, nem sokat változtatna soványságán, sápadtságán, fagyosságán, merevségén és szagán. És én azt mondom: *Erudimini qui judicatis terram.* Itt nyugszik Blondeau, Blondeau, az Orr, Blondeau Nasica, a fegyelem ökre, *bos disciplinae*, a névsor kopója, a névsorolvasás angyala, aki egyenes volt, négyszegletes, pontos, rideg, becsületes és undorító. Isten törölje ki, mint ahogy ő kitörölt engemet.

Marius ujra kezdte:

— Vigasztalhatatlan vagyok...

— Fiatalember, — intette Laigle de Meaux, — tanuljon ebből a leckéből. A jövőben legyen pontos.

— Igazán, ezerszer bocsánatot kérek.

— Ne tegye ki többé a felebarátját annak, hogy kitöröljék.

— Kétségbe vagyok esve...

Laigle felkacagott.

— Én pedig odáig vagyok a gyönyörűségtől. Már azon a lejtőn voltam, hogy ügyvéd lesz belőlem. Ez a kitörlés megmentett. Lemondok a szószék diadalairól. Nem fogom védelmezni az özvegyet és nem fogom támadni az árvát. Nincs talár, nincs bojtárkodás. Ime, kiérdemeltem a kitörlést. Önnek köszönhetem, Pontmercy úr. Elhatározott szándékom, hogy ünnepélyes köszönő látogatást teszek önnél. Hol lakik?

— Ebben a kocsiban, — felelte Marius.

— Ez a gazdagság jele, — vágta rá Laigle nyugodtan. — Gratulálok, ezért a lakásért kilencezer frankot fizet évente.

Ebben a pillanatban Courfeyrac lépett ki a kávéházból.

Marius szomorún elmosolyodott:

— Két óra óta lakom ebben a lakásban és már szeretnék kiszabadulni belőle, dehát furcsa egy dolog ez, nem tudom, hova menjek.

— Uram, — szólította meg Courfeyrac, — jöjjön hozzám.

— Enyém volna az elsőség, — jegyezte meg Laigle, — csakhogy nincs lakásom.

— Hallgass, Bossuet, — szólt rá Courfeyrac.

— Bossuet, — dadogta Marius, — de azt hittem, hogy önnek Laigle a neve.

— Laigle de Meaux, — felelte Laigle, — átvitt értelemben Bossuet.

Courfeyrac felszállt a kocsira.

— Kocsis, — rendelkezett, — Hôtel de la Porte-Saint-Jacques.

És Marius még aznap este megtelepedett a Porte-Saint-Jacques szálló egyik szobájában, Courfeyrac tőszomszédságában.

III. Marius megdöbbenései.

Marius néhány nap alatt megbarátkozott Courfeyrackal. Az ifjuság a gyors összeforrások és a hirtelen behegedések kora. Marius Courfeyrac mellett szabadon lélegzett, ami meglehetősen uj dolcg volt neki. Courfeyrac nem faggatta. Eszébe sem jutott. Ebben a korban az arc azonnal elmond mindent. A szó fölösleges. Sok fiatalember van, akiről el lehet mondani, hogy az arca mindent kifecseg. Csak egymásra néznek, és már ismerik is egymást.

Mégis egy reggel Courfeyrac hirtelen ezzel a kérdéssel csapott rá :

— Igaz is, van politikai véleménye?

— Hogyne! — mondta Marius, szinte sértődötten a kérdés miatt.

— Micsoda ön?

— Demokrata-bonapartista vagyok.

— Ártatlan egérszürke árnyalat, — állapította meg Courfeyrac.

Másnap Courfeyrac elvezette Mariust a café Musainbe. Aztán mosolyogva a fülébe súgta : Be kell vezetnem önt a forradalomba. És bevezette az A. B. C. Barátainak a szobájába. Bemutatta a barátainak és halkan ezt az egyszerű szót mondta csak, amit Marius nem értett : Növendék.

Marius szellemi darázsfészekbe pottyant. Különben, ámbár hallgatag és komoly volt, nem volt sem a legföldhöztapadtabb, sem a legfegyvertelenebb.

Marius, aki eddig magányosan élt és megszokásból és izlése szerint hajlamos volt a monológra és a halk szavakra, kissé megriadt attól, hogy ezek a fiatalemberek így zúgnak itt körülötte. Mindezek a különféle ösztönzések nyugtalanították és egyúttal ide-oda hányták-vetették. Ezeknek a szabad és dolgozó szellemeknek zűrzavaros cikázása felkavarta gondolatait. Néha ebben az összevisszaságban oly messzire elkalandoztak, hogy alig-alig tudott megint rájuk találni. Csak hallgatta, hogy milyen meglepő modorban beszélnek filozófiáról, irodalomról, művészetről, történelemről, vallásról. Különös alakok sejlettek fel előtte ; és mivel nem a kellő távlatból nézte őket, nem volt bizonyos benne, hogy vajjon nem a káoszt látja-e. Mikor szakított nagyapja nézeteivel apja nézetei kedvéért, akkor

azt hitte, hogy megállapodott ; most bizonyos nyugtalansággal és úgy, hogy még magának sem merte megvallani, gyanította, hogy még nem állapodott meg. Az a szemszög, amelyből mindent nézett, kezdett megint eltolódni. Bizonyos ingadozás lendítette ki agyának egész látóhatárát. Furcsa belső bútortologatás. Szinte szenvedett belé.

Ugy tűnt, hogy a fiatalemberek előtt semmi sem szent. Marius minden tárgyban különös véleményeket hallott, amelyek kellemetlenül érintették még félénk szellemét.

Valami színlap járt kézről-kézre, amelyen a régi, úgynevezett klasszikus műsor valamelyik tragédiájának a címe ékeskedett. — Vesszen a nyárspolgárok szíve szerint való tragédia ! — kiáltott Bahorel. És Marius hallotta, amint Combeferre rávágta :

— Nincs igazad, Bahorel. A polgárság szereti a tragédiát és ezen a ponton hagyjuk csak békén a polgárságot. A parókás tragédia létezésének is megvan a maga oka, és én nem tartozom azok közé, akik Aischylos nevében kétségbevonják a létjogosultságát. Vannak a természetben befejezetlen dolgok, vannak a teremtésben teljesen kész paródiák; csőr, amely nem csőr, szárny, amely nem szárny, úszóhártya, amely nem úszóhártya, láb, amely nem láb, fájdalmas visítás, amelytől kacaghatnékja támad az embernek, íme a kacsa. Nos, ha egyszer a szárnyas létezhetik a madár mellett, nem látom okát, hogy miért ne létezhetnék a klasszikus tragédia az antik tragédia mellett.

Máskor a véletlen úgy hozta, hogy Marius a rue Jean-Jacques Rousseau-n ment át Enjolras és Courfeyrac között.

Courfeyrac megfogta a karját.

— Ide vigyázzon. Ez a rue Plâtrière, amelyet ma rue Jean-Jacques-Rousseaunak neveznek, mert valami hatvan évvel ezelőtt egy különös házaspár lakott benne. Jean-Jacques volt és Thérèse. Bizonyos időközökben kis gyerekeik születtek, Thérèse szülte, Jean-Jacques lelencházba adta őket.

Enjolras ráförmedt Courfeyracra.

— Egy szót se Jean-Jacques ellen ! Csodálom ezt az embert. A gyermekeit megtagadta, igaz, de magához ölelte a népet.

A fiatalemberek közt egyik sem ejtette ki ezt a szót : a császár. Csupán Jean Prouvaire mondta néha így :

Napoleon ; a többiek mind Bonapartet mondtak. Enjolras *Buonapartenak* ejtette.

Marius tétován csodálkozott. *Initium sapientiae.*

IV. A Café Musain hátsó szobája.

Marius jelen volt ezeknek a fiatalembereknek a beszélgetésein és néha részt is vett bennük ; az egyik ilyen beszélgetés valósággal megrázta a lelkét.

A Café Musain hátsó szobájában folyt ez a beszélgetés. Az A. B. C. Barátai majdnem mind együtt voltak ezen az estén. A nagy lámpát ünnepélyesen meggyújtották. Mindenféléről beszélgettek, szenvedélytelenül és zajosan. Enjolras és Marius kivételével, akik hallgattak, mindegyik egy kissé össze-vissza szónokolt. Pajtások közt gyakran előfordul az ilyen békésen zajongó társalgás. Inkább játék és összevisszaság volt ez, mint beszélgetés. Szavakat dobtak oda egymásnak és kapkodtak fel. Mind a négy sarokban folyt a szó.

Ebbe a hátsó szobába semmiféle nő nem léphetett be, csak Louison, a kávéház edénymosogatója, aki időnkint átment a szobán, hogy a mosogatóhelyiségből a »laboratóriumba« jusson.

Grantaire tökrészegen teleorditozta a sarkot, amelybe betelepedett. Okoskodott, összehordott hetet-havat és torkaszakadtából ordítozott :

— Szomjas vagyok. Halandók, azt álmodtam : hogy a heidelbergi hordó szélütést kapott s én egyike voltam a tizenkét piócának, amelyeket rátapasztottak. Inni szeretnék. Szeretném elfelejteni az életet. Az élet undorító találmánya tudom is én kinek. Semeddig sem tart és semmit sem ér. Az ember a nyakát szegi az életben. Az élet díszlet, amelyen kevés a kézzelfogható. A boldogság ócska szinfal, amelynek csak az egyik oldala van befestve. Böles Salamon mondja : minden hiúság ; szakasztott úgy gondolkodom, mint ez a bácsi, aki talán nem is volt a világon soha. A zérus, mivel nem akar egészen meztelenül járni, hiúságba öltözködött. Ó hiúság ! nagyhangú szavakba öltözködés ! A konyha laboratorium, a táncos tanár, a kötéltáncos tornaművész, a boxoló ökölvívó, a gyógyszerész kémikus, a parókakészítő művész, a pallér építész,

a lovászgyerek sportférfiú, a tücsök szárny-zenész. A hiúságnak van hátulja és eleje; a hátulja buta, ez a néger az üveggyöngyeivel, az eleje hülye, ez a filozófus a rongyaival. Sírok az egyiken és kacagok a másikon. Mindaz, amit tiszteletnek és méltóságnak neveznek, még maga a tisztelet és méltóság is, általában pakfon. A királyok játszanak az emberi büszkeséggel. Caligula konzullá tette a lovát; II. Károly lovaggá ütötte a pecsenyét. Helyezkedjetek el tehát most Incitatus konzul és Roastbeef báró között. Az emberek belső értéke sem igen tiszteletreméltóbb. Hallgassátok meg, hogyan magasztalja szomszéd a szomszédot. Fehér marja a fehéret; ha a liliom beszélni tudna, hogyan nyelvelne a galambra! A vakbuzgó, aki az ájtatosról fecseg, mérgesebb, mint az áspiskígyó és a kék bongár. Kár, hogy olyan tudatlan vagyok, mert rengeteg példát idéznék; de hát nem tudok semmit. Ellenben mindig volt bennem szellem; amikor még Gros növendéke voltam, ahelyett, hogy képecskéket mázoltam volna, azzal töltöttem az időmet, hogy almát csentem; kenni, csenni, majdnem egyremegy. Hát ez vagyok én; ti többiek egy húron pendültök velem. Fütyülök a tökéletességeitekre, a kitünőségeitekre és a jótulajdonságaitokra. Minden jótulajdonság valami fogyatkozásba fajzik; a takarékos közel van a fösvényhez, a bőkezű a pazarlóval érintkezik, a derék majdnem párja a hencegőnek; a nagyon jámborban van már egy kis szenteskedés; éppen annyi bűn van az erényben, mint amennyi a lyuk Diogenes köpenyén. Kit bámultok, az áldozatot vagy a gyilkost? Caesart vagy Brutust? Az emberek általában a gyilkos pártján vannak. Éljen Brutus! mert gyilkolt. Hát ez az erény. Erény? jó, de egyúttal őrültség is. Furcsa foltok vannak ezeken a nagy embereken. Az a Brutus, aki megölte Caesart, szerelmes volt egy kisfiú szobrába. Ez a szobor Strongylion görög szobrász műve volt, aki azt a Széplábúnak nevezett amazonszobrot, az Euknemost is faragta, amelyet Nero magával cipelt az utazásain. Ettől a Strongyliontól csak két szobor maradt, amelyek kapcsolatot teremtettek Brutus és Nero között; Brutus szerelmes volt az egyikbe, Nero pedig a másikba. A történelem elejétől végig folytonos ismétlődés. Egyik század plagizálja a másikat. A marengoi csata mása a pydnai csatának; Chlodvig Tolbiacumja és Napoleon Austerlitze úgy hasonlít egymáshoz, mint

két vércsepp. Nem adok sokat a győzelemre. Semmi sem olyan bárgyú, mint a győzelem; az igazi dicsőség: meggyőzni valakit. De próbáljatok meg bebizonyítani valamit! Beéritek azzal, hogy érvényesültök, micsoda középszerűség! és hogy hódítottok, micsoda nyomorúság! Ó jaj, hiúság és gyávaság mindenütt. Minden a sikernek rabszolgája, még a nyelvtan is. *Si volet usus*, mondja Horatius. Én bizony megvetem az emberi nemet. Térjünk át az egészről a részre? Parancsoljátok, hogy nekiálljak és magasztaljam a népeket? Melyik népet, kérlek alássan? Talán Görögországot? Az athéniek, az akkori párisiak megölték Phokiont, aki olyasféle ember volt, mint Coligny, és talpukat nyalták a zsarnokoknak, annyira, hogy Anakephoros így beszélt Peisistratosról: A vizelete odacsalogatja a méheket. Görögország legtekintélyesebb embere ötven éven át az a Philetas grammatikus volt, aki olyan kicsi és olyan nyápic volt, hogy ólmot kellett raknia a cipőibe, hogy el ne vigye a szél. Korinthos főterén volt egy szobor, amelyet Silanion faragott és Plinius belevett a jegyzékébe; ez a szobor Epistatest ábrázolta. Mit cselekedett Epistates? Feltalálta a gáncsvetést. Ebben csúcsosodik Görögország és a dicsősége. Térjünk át másokra. Talán Angliát csodáljam? Talán Franciaországot csodáljam? Franciaországot? miért? Párisért? Éppen most mondtam meg véleményemet az athéniek felől. Angliát? miért? Londonért? Gyűlölöm Karthagót. És aztán London, a fényűzés székvárosa, gócpontja a nyomorúságnak. Csupán a Charing-Cross egyházközségben évente száz ember hal éhen. Ez Albion. Ráadásul hozzáteszem, hogy láttam egy angol nőt, aki úgy táncolt, hogy rózsakoszorú volt a fején és kék szemüveg a szemén. Hát köpök Angliára! Ha nem csodálom John Bullt, hát miért csodálnám öccsét, Jonathant? Nem igen van ínyemre ez a rabszolgatartó testvér. Ha elhagyjuk a *time is money*-t, mi marad Angliából? Ha elhagyjuk a *cotton is king*-et, mi marad Amerikából? Németország a versavó; Itália az epe. Talán Oroszországért lelkesedjünk? Voltaire csodálta. Ő Kínát is csodálta. Megengedem, hogy Oroszországnak vannak szépségei, egyebek közt az erős zsarnokság; de én sajnálom a zsarnokokat. Törékeny az egészségük. Alexis lefejezése, Péter leszúrása, Pál megfojtása, egy másik Pál agyonlapítása csizmasarkok rúgásaival, különféle Ivánok megfojtása, többrendbéli

Miklósok és Vazulok megmérgezése, mindez arra mutat, hogy az orosz cárok palotája meglepőn egészségtelen állapotban van. Valamennyi civilizált nép bámulatba ejti a gondolkodót a háborúval, ezzel az egyetlen részletkérdéssel; nos a háború, a civilizált háború, kimeríti és magában foglalja a rablóvilág minden változatát, a Jaxa-hegy szakadékaiban tanyázó zsiványoktól, egészen a komancsindiánok fosztogatásáig. Ugyan! azt mondjátok majd rá, hogy Európa különb, mint Ázsia. Megengedem, hogy Ázsia furcsa; de nem igen látom okát, hogy mért nevetnétek a nagy lámán ti, nyugat népei, akik divatjaitokba és eleganciáitokba a felség mindenféle bonyolult szennyességét belevegyítettétek, Izabella királynő szennyes ingétől kezdve egészen a dauphin ülőkéjéig. Humanista uraim, váljék egészségükre! Brüsszelben fogyasztják a legtöbb sört, Stockholmban a legtöbb pálinkát, Madridban a legtöbb csokoládét, Amsterdamban a legtöbb borókapálinkát, Londonban a legtöbb port, Konstantinápolyban a legtöbb kávét, Párisban a legtöbb abszintet; íme minden hasznos tudnivaló. Mindent összevéve Páris győz, Párisban még a rongyszedők is szibariták. Diogenes ép olyan szívesen lett volna rongyszedő a place Maubert-en, mint filozófus a Pireusban. Tanuljátok meg még ezt: a rongyszedők kocsmáinak fészek a neve; a leghíresebbek: *la Casserole* és *l'Abbattoir*. Ennélfogva minden rongyszedők kocsmái, nótáskávéházai, vendéglői, csapszékei, lebujai, söntései, táncoskocsmái, bűnbarlangjai, fészkei, kalifák szerájai, ti legyetek tanuim, hogy kéjenc vagyok, Richardnál eszem kétfrankos ebédet, perzsaszőnyeg kell nekem, hogy meztelenül fetrengjen rajta Kleopatra. Hol van Kleopatra? Ah! te vagy, Louison. Jónapot.

Igy dőlt Grantaireből a szó a Musain hátsó szobájának sarkában, miközben tökrészegen odadörgölődött az átsuhanó edénymosogatólányhoz.

Bossuet feléje nyujtotta a kezét, megpróbálta elhallgattatni és Grantaire újra kezdte még cifrábban:

— Aigle de Meaux, le a mancsodat. Nekem ugyan nem fogod be a számat ilyen kézmozdulattal, mint amilyennel Hippokrates visszautasította Artaxerxes limlomját. Felmentelek, engem ne csillapíts. Különben szomorú vagyok. Mit parancsoltok, miről beszéljek? Az ember rossz, az ember alaktalan; a pillangó sikerült, az ember félre-

sikerült. Az Isten eltévesztette ezt az állatot. Egy embertömeg a csúfságok halmaza. Egytől-egyig nyomorúságosak. Asszonyi állat, a rím rá : utálat. Igen, csömöröm van, melancholiával, nosztalgiával, hipochondriával telezve és bosszankodom és dühöngök és ásítozom és unatkozom és meghalok és halálra unom magamat ! Az ördög vigye el az Istent !

— Csend legyen, Grantaire ! — förmedt rá Bossuet, aki a környezetével valami jogi kérdésről vitatkozott és nyakig belebonyolódott valami jogi tolvajnyelven megfogalmazott körmondatba, amely így végződött :

— ... És ami engem illet, ámbár csak félig-meddig vagyok jogász és inkább csak műkedvelő ügyvéd vagyok, állom ezt : normandiai jogszokás szerinti fizetési határidő szent Mihály napja, minden évben, amikor is a földesúr javára, minden más jog fenntartásával minden egyes adóalanynak fizetnie kell mind a birtokosoknak, mind az örökösöknek, még pedig minden örökösödési adó, bér, javadalom, bérleti és uradalmi szerződés, zálogjog és földhitelek, hűbérek ...

— Tündérek, nimfák siráma — dudolt bele Grantaire.

Grantaire közvetlen közelében, egy szinte csendes asztalnál papirlap, tintatartó és toll jelezte két kis pohárka között, hogy énekes vígjátékot tervezgetnek. Ezt a komoly ügyet halk hangon tárgyalták és két munkában elmerült fej összebujt :

— Először is keressünk neveket. Ha megvannak a nevek, hamar megvan a tárgy.

— Helyes. Diktáld. Én majd irom.

— Dorimon úr.

— Tőkepénzes?

— Magától értetődik.

— Leánya, Célestine.

— ... tine. Aztán?

— Sainval ezredes.

— Sainval elcsépelt. Inkább legyen Valsin.

A vígjátékíró-jelöltek mellett egy másik csoport, amely ugyancsak arra használta fel a tomboló zajt, hogy halkan beszélgessen, valami párbajt tárgyalt meg. Egy harmincéves öreg oktatgatott egy tizennyolcéves fiatalt, és magyarázgatta neki, hogy miféle ellenféllel lesz dolga.

— Az ördögbe is ! vigyázz ! Kitünő vívó. Biztosra

megy. Micsoda támadás, cselvágása mind bevág, micsoda csukló, micsoda szikrázás, micsoda villogás, micsoda pompás védekezés, micsoda csalhatatlan visszavágások, a kutyafáját! és még hozzá balkezes.

A Grantaire-rel szemben levő sarokban Joly és Bahorel dominózott és szerelemről beszélgetett.

— Te boldog vagy — sóhajtotta Joly. Olyan szeretőd van, aki mindig kacag.

— Éppen az a baj, hogy mindig kacag — felelte Bahorel. A szeretőnk rosszul teszi, ha kacag. Ez felbátorít arra, hogy megcsaljuk. Ha vidámnak látjuk, megszünik a lelkiismeretfurdalásunk; ha szomorúnak látjuk, meggondoljuk a dolgot.

— Hálátlan! milyen jó az olyan nő, aki kacag! És ti sohasem veszekedtek!

— Igy követeli a szerződés, amelyet kötöttünk. Mikor megkötöttük a magunk kis szent szövetségét, mindegyikünknek kijelöltük a határt, amelyet sohasem lépünk át; ami észak felé esik, az az ő területe, ami dél felé esik, az az enyém. Ezért van köztünk békesség.

— A békesség a boldogság emésztése.

— És te, Jolllly, mennyire vagy az összeveszésben avval a kisasszonnyal... tudod, melyiket gondolom?

— Kegyetlen kitartással gyötör.

— Pedig olyan szerelmes vagy, hogy már a sovány-ságoddal is meglágyíthatnád.

— Hej, hej!

— Ha neked volnék, a faképnél hagynám.

— Könnyű ilyet mondani.

— Megtenni is könnyű. Ugy-e Musichetta a neve?

— Igen. Ah! szegény Bahorelem, felséges egy lány ez, nagyon művelt, aprók a lábai, aprók a kezei, szépen öltözködik, fehér, gömbölyű s olyan a szeme, mint valami kártyavetőnőnek. Bolondulok érte.

— Barátocskám, akkor tetszeni kell neki, elegánsnak kell lenni, és el kell vakítani a nadrágoddal. Vásárolj csak nekem Staubnál valami finom szövetnadrágot. Ez hitelez.

— Mennyit? — rikkantott bele Grantaire.

A harmadik sarokban belemerültek valami poétikai vitatkozásba. A pogány mitológia verekedett a keresztény mitológiával. Az Olimpusról volt szó, amelyet Jean Prouvaire éppen a romanticizmus nevében védelmébe vett.

Jean Prouvaire csak akkor volt félénk, ha pihent. Ha egyszer felizgatták, kitört, valami vidámság élezte ki a lelkesedését és egyszerre kacagott is és lirizált is:

— Ne bántsuk az isteneket! — kezdte. — Az istenek talán még nem haltak meg. Az a benyomásom, mintha Jupiter még nem volna halott. Az istenek álmok, mondjátok ti. Hát jó, magában a természetben, a mai természetben, ezeknek az ábrándoknak a széthullása után is még mindig rábukkanunk mind a régi nagy pogány mitoszokra. Némelyik váralakú hegy, például a Vignemale, az én szememben ma is Kybele hajzata; nem hiszem, hogy Pan nem jön éjszakánként sípolni valamelyik fűzfa odvas törzsébe, egymásután dugdosva be ujjaival a síp lyukait; és mindig meg voltam róla győződve, hogy Ionak valami része van a pissevachei vízesésben.

A negyedik sarokban politikáról beszélgettek. Tépázták a kényszeralkotmányt. Combeferre lanyhán védelmezte, Courfeyrac tüzesen törte-zúzta. Az asztalon ott hevert valami szerencsétlen példánya a hirhedt Charte-Touquet-nek. Courfeyrac felkapta és rázta és érveit ennek a papirlapnak a sustorgásával kísérte.

— Először is nekem nem kellenek királyok. Már csak pusztán gazdasági szempontból sem; a király élősdi. A királyokat nem ingyen tartja az ember. Ide hallgassatok: mibe kerülnek a királyok. I. Ferenc halálakor Franciaország államadóssága harmincezer livre volt; ez XIV. Lajos halálakor felszökött kétmilliárd hatszázmillióra, huszonnyolc livret számítva nyolc unciára, ami Desmarets szerint 1760-ban megfelelt négymilliárd ötszázmilliónak és ma megfelelne tizenkét milliárdnak. Másodszor, ne vegye tőlem rossz néven Combeferre, az ilyen kényszeralkotmány rossz eszköze a civilizációnak. Biztosítani az átmenetet, enyhíteni az áttérést, csökkenteni a rázkódtatást, észrevétlenül átvezetni a nemzetet a monarchiából a demokráciába, az alkotmányos látszatok ravasz fogásaival, mindez gyalázatos megcsalás! Nem! nem! Ne világosítsuk fel a népet soha hamis fénnyel. Az elvek elsorvadnak és sápkórságba esnek a ti alkotmányos pincétekben. Semmi elkorcsosulás. Semmi megalkuvás. Semmit se kényszeríthessen a király a népre. Minden ilyen kényszeralkotmányban van egy 14-ik szakasz. A kéz mellett, amely ad, ott a karom, amely visszaveszi. Kereken visszautasítom

a Chartátokat. A Charta álarc; a hazugság rejlik alatta. Az olyan nép, amely elfogad egy Chartát, beadja a derekát. A jog csak akkor jog, ha teljes. Nem! nem kell a Charta!

Tél volt, két fahasáb pattogott a kandallóban. Nagyon csábító volt és Courfeyrac nem tudott ellentállni. Összegyűrte markában a szegény Charte-Touquet-t és belehajította a tűzbe. A papiros lobbot vetett. Combeferre filozófus nyugalommal nézte, hogyan ég el XVIII. Lajos remekműve és csak ennyit mondott:

— A Charta lánggá változott.

És a gúnyos megjegyzések, az ötletek, a tréfák, az a bizonyos francia tulajdonság, amit elevenségnek neveznek, az a bizonyos angol tulajdonság, amit humornak neveznek, a jó és rossz ízlés, a jó és rossz érvek, a párbeszéd minden bolondos sziporkázása, ami mind egyszerre röppent fel és keresztezte egymást a szoba minden pontján, olyan volt a fejük felett, mint valami vidám bombapattogás.

V. A látóhatár kiszélesedése.

Az ifju szellemek összecsapásában az a csodálatos, hogy sohasem lehet előrelátni a szikrát és nem lehet kitalálni a villámot. Mi pattan ki mindjárt? Senkisem tudja. Az elágyulásból kacagás csattan ki. Valamelyik bolondos pillanatban bevonul a komolyság. A benyomások akármilyen szótól függnek. Mindegyiknek a lendülete korlátlan úr. Egyetlen tréfa elegendő, hogy teret nyisson a váratlannak. Ezek a társalgások hirtelen fordulók, amelyeken a távlat hirtelen változik. Ezeknek a beszélgetéseknek a véletlen a gépésze.

Valami szigorú gondolat, amely hirtelen pattant ki a szócsattogásból, vágott át egyszerre csak a szóforgatagon, amelyben egybevegyült zavarosan Grantaire, Bahorel, Prouvaire, Bossuet, Combeferre és Courfeyrac vitatkozása.

Hogyan kerül felül beszélgetés közben egy-egy mondás? Hogyan történik, hogy egyszerre csak magától hangsúlyossá válik a hallgatóknak a figyelmében? Ép az imént említettük, hogy senki sem tudja. A tomboló zaj köze-

pette Bossuet odakiabált valamit Combeferrenek és ezzel a dátummal végezte :

— 1815 junius 18 : Waterloo.

Marius, aki eddig egy pohár víz mellett könyökölt az asztalon, a Waterloo név hallatára kivette az öklét az álla alól és kezdte figyelmesen szemügyre venni a hallgatóságot.

— Az istenit, — kiáltott fel Courfeyrac (*Az istállóját* ebben az időben már kikopott a használatból), ez a 18-as szám furcsa, szeget üt a fejembe. Bonaparte végzetes száma ez. Tegyétek elébe a Lajos nevet, utána a Brumaire szót, és előttetek van ennek az embernek egész sorsa, avval a furcsa jelentőséggel, hogy a kezdetnek sarkában jár a vég.

Enjolras, aki mindeddig hallgatott, megszólalt és ennyit mondott Courfeyracnak :

— Azt akarod mondani, hogy a bűnnek a bűnhődés.

A *bűn* szó több volt, mint a mennyit Marius le tudott nyelni, akit máris felizgatott Waterloo hirtelen említése.

Felkelt, lassan odament Franciaország térképéhez, amely a falra volt szegezve és amelynek az alján külön rekeszben kis sziget látszott, rátette az ujját erre a rekeszre és megszólalt :

— Korzika. Kis sziget, amely nagyon naggyá tette Franciaországot.

Mintha fagyos szél süvöltött volna be. Mindenki elhallgatott. Megérezték, hogy kezdődik valami.

Bahorel, aki vissza akart vágni Bossuetnek, éppen méltóságos állásba akart helyezkedni, amelyhez nagyon ragaszkodott. Most lemondott róla, csak hogy ő is odafigyelhessen.

Enjolras, akinek kék szeme sohasem pihent meg senkin s mintha mindig az ürességbe meredt volna, nem nézett Mariusra, úgy felelt neki :

— Franciaországnak semmiféle Korzikára nincs szüksége ahhoz, hogy nagy legyen. Franciaország nagy, mert Franciaország. *Quia nominor leo.*

Mariusnak eszeágában sem volt, hogy meghátráljon ; odafordult Enjolrashoz és a hangja oly reszketve csengett meg, hogy megérzett rajta a beiső remegés :

— Isten őrizzen attól, hogy Franciaországot kisebbít-

sem! csakhogy nem kisebbítés az, ha egybeolvasztom vele Napoleont. Ez az, hát beszéljünk róla. Én jövevény vagyok köztetek, de bevallom, hogy engem megdöbbentetek. Hol vagyunk? kik vagyunk? kik vagytok ti? ki vagyok én? Magyarázkodjunk ki a császárra nézvést. Hallom, hogy ti így mondjátok: Buonaparte, és megnyomjátok az u-t, mint a royalisták. Megjegyzem, hogy a nagyapám még tovább megy; ő így mondja: Buonaparté. Azt hittem, hogy fiatalemberek vagytok. Hát hova teszitek a lelkesedésteket? Mire használjátok? kit csodáltok, ha nem csodáljátok a császárt? és mi kell nektek még egyéb? Ha nem akartok tudni erről a nagy emberről, milyen nagy emberekről akartok tudni? Benne minden megvolt. Tökéletes volt. Agyában hatványozottan megvolt minden emberi tehetség. Törvénykönyvet alkotott, mint Justinianus, diktált, mint Caesar, a beszélgetésében Pascal villáma Tacitus mennykövével párosult, történelmet csinált és történelmet írt, a hadijelentései Iliászok, Newton szárazságát Mohamed színes beszédével párosította, keleten oly nagyszerű mondásokat hagyott maga után, mint a piramisok; Tilsitben felségre tanította a császárokat, a tudományos akadémiában Laplace-szal vitatkozott, az államtanácsban szembeszállt Merlinnel, lelket öntött az egyiknek a geometriájába, a másiknak a törvénymagyarázatába, jogász volt az ügyvédek között és csillagász a csillagászok között; mint ahogy Cromwell két gyertya közül egyet elfújt, ő is elment a Temple-ba, alkudozni valami függönyrojtra; mindent látott, mindent tudott; és mindez nem gátolta abban, hogy szívből kacagjon kis gyermeke bölcsőjénél; és egyszerre csak Európa riadtan felfigyelt, megindultak a hadseregek, dübörögtek a tüzérütegek, hajóhidak nyúltak át a folyókon, lovasság fellegei vágtattak a viharban, ordítások csattantak, trombiták harsogtak, mindenfelé megremegtek a trónok, a királyságok határai meginogtak a térképeken, valami emberfeletti pallos süvöltését hallották, amint kiröppent hüvelyéből, s meglátták őt, amint felmagaslott a látóhatáron, láncsóvával a kezében, tündöklő fénnyel a szemében, amint mennydörgés közben kibontotta két szárnyát, a nagy hadsereget és a régi gárdát, — a csaták arkangyala volt!

Mindenki hallgatott és Enjolras lehorgasztotta a fejét. A csendnek mindig olyan a hatása, mintha a hallgatóság

helyeselne, vagy mintha sarokba szorították volna. Marius szinte alig vett lélegzetet, felfokozott lelkesedéssel folytatta:

— Legyünk igazságosak, barátaim! Micsoda gyönyörű sors egy népnek, ha ilyen császárnak a császársága lehet, ha ez a nép Franciaország és ha a maga zsenijével tetézi ennek az embernek a zsenijét! Feltűnni és uralkodni, felvonulni és diadalmaskodni, sorra elfoglalni a fővárosokat, fogni a gránátosait és királyokká emelni őket, eldönteni dinasztiák bukását, rohamban átalakítani Európát, hogy a fenyegetésünkön megérezzék, hogy kezünket az isten kardjának markolatán nyugtatjuk, egyetlen emberben Hannibal, Caesar és Nagy Károly harcosának lenni, olyan ember népének lenni, aki minden hajnalunkat a megnyert ütközet tündöklő hírével fényesíti, reggelente az Invalides ágyúszavára ébredni, csodálatos és örökké lángoló szavak ragyogását szórni a mélységekbe, Marengot, Arcolet, Austerlitzet, Jénát, Wagramot! minden pillanatban a győzelem csillagképeit villantani a századok zenitjén, a francia császárságot a római császárság másává magasztosítani, a nagy nemzetnek lenni és megszülni a nagy hadsereget, szétröppenteni az egész világon a légiókat, mint ahogy a hegység mindenfelől szétküldi a sasait, győzni, uralkodni, villámmal sújtani, Európában dicsőséggel aranyozott népnek lenni, titánok harsonáját zengeni a történelmen át, kétszer meghódítani a világot, egyszer a fegyverrel, másszor a káprázattal, ez fenséges; mi nagyszerűbb ennél?

— Szabadnak lenni, — vágta rá Combeferre.

Most Marius horgasztotta le a fejét. Ez az egyszerű és hideg szó acélpengeként szúrta át epikus áradozását, amely, úgy érezte, elhanyatlik benne. Mikor feltekintett, Combeferre már nem volt ott. Mivel valószínűleg kielégítette a visszavágása az apoteózisra, távozott és Enjolras kivételével valamennyien követték példáját. A szoba kiürült. Enjolras, hogy kettesben maradt Mariussal, komolyan ránézett. Azonban Marius, amint egy kissé összeszedte a gondolatait, nem érezte magát legyőzöttnek; valami kis forrongás maradt még benne, amely egészen bizonyosan terjedelmes szillogizmusokban nyilatkozott volna meg Enjolras-val szemben, amikor egyszerre csak

hallották, amint valaki távozóban énekelt a lépcsőn. Combeferre volt, aki ezt énekelte:

Hogyha Cézár megkínálna
Harci dicsőségivel,
S azt kivánná, hogy cserébe
Az anyámat hagyjam el.
Azt felelném nagy Cézárnak,
Tartsa meg ezt mind magának,
Jobb' szeretem az anyám' — ihaj!
Jobb' szeretem az anyám'!

Az a gyöngéd és szilaj bang, amelyen Combeferre énekelt, ezt a dalocskát valami furcsa nagyszerűséggel vonta be. Marius, aki a mennyezetre bámult és elgondolkozott, szinte gépiesen ismételte: Anyám?...

Ebben a pillanatban a vállán érezte Enjolras kezét.

— Polgártárs, — mondta neki Enjolras, — az én anyám a köztársaság.

VI. »Res angusta.«

Ez az eset mélységesen megrázta Mariust és valami szomorú sötétséget hagyott a lelkében. Az az érzés vett rajta erőt, amit talán a föld érez abban a pillanatban, mikor vassal feltárják, hogy elvessék benne a gabonamagot; csak a sebesülést érzi; a csíra remegése és a termés gyönyörűsége csak később következik.

Marius komor volt. Még csak alig, hogy megalkotta hitét; máris el kellett-e vetnie? Magában azt mondta, hogy nem. Kijelentette magában, hogy nem akar kételkedni és akarata ellenére is kételkedni kezdett. Elviselhetetlen érzés két hitvallás között ingadozni, aközött, amelyből még nem lépett ki az ember és aközött, amelybe még nem lépett be; ezek a bizonytalanságok csak a denevérlelkeknek vannak kedvükre. Marius nyilt szem volt és igazi világosság kellett neki. A kétség félhomálya ártott a szemének. Bármily nagy volt is benne a vágy, hogy ott maradjon, ahol volt és ahhoz ragaszkodjék, legyőzhetetlen kényszer hajtotta előre, hogy haladjon, vizsgálódjék, gondolkodjék, messzebbre jusson. Hova juttatja ez? Félt,

hogy miután annyi lépést megtett, amelyek közel vitték apjához, most olyan lépéseket tesz majd, amelyek eltávolítják tőle. Kelletlensége minden feltörő gondolatával egyre nőtt. Meredek szakadék rajzolódott ki körülötte. Nem értett egyet sem nagyapjával, sem barátaival; vakmerő volt az egyiknek szemében, elmaradott emezek előtt; és észrevette, hogy kétszeresen el van szigetelve, az öregség felől is, a fiatalság felől is. Nem ment többé a café Musainbe.

Lelkiismeretének ebben a zavarában nem is igen gondolt már az életnek bizonyos komoly oldalaira. Azonban az élet valóságai nem hagyják ám, hogy megfeledkezzünk róluk. Hirtelen ott termettek és oldalba lökték.

Egy reggel a szálló gazdája belépett Marius szobájába és ezt mondta:

— Courfeyrac úr jótállt önért.

— Igen.

— De nekem pénzre van szükségem.

— Szóljon Courfeyracnak, hogy jöjjön be egy szóra, — mondta Marius.

Amint Courfeyrac belépett, a fogadós magukra hagyta őket. Marius elmesélt neki mindent, amit eddig eszébe sem jutott elmondani, hogy egyedül van a világon és nincsenek szülei.

— Mi a terve? — kérdezte Courfeyrac.

— Fogalmam sincs róla, — felelte Marius.

— Mihez akar fogni?

— Fogalmam sincs róla.

— Van pénze?

— Van tizenöt frankom.

— Adjak kölcsön?

— Isten ments.

— Vannak ruhái?

— Ez az egész.

— Vannak ékszerei?

— Van órám.

— Ezüst?

— Arany. Ez az.

— Tudok egy ruhakereskedőt, aki megveszi a felöltőjét és az egyik nadrágját.

— Rendben van.

— Ezentúl marad nadrágja, mellénye, kalapja és kabátja.

— És egy pár cipőm.

— Ugyan! hát nem fog mezitláb járni? Micsoda fényűzés!

— Ennyi elég lesz.

— Tudok egy órást, aki megveszi az óráját.

— Rendben van.

— Nem, nincs rendben. Mihez fog azután?

— Ami adódik. Csak tisztességes dolog legyen.

— Tud angolul?

— Nem tudok.

— Tud németül?

— Nem tudok.

— Elég baj.

— Miért?

— Mert az egyik barátom, aki könyvkiadó, valamiféle enciklopédiát szerkeszt, amelybe német vagy angol cikkeket fordíthatott volna. Nem valami jól fizeti, de csak eltengődik belőle az ember.

— Megtanulok angolul és németül.

— És addig?

— Addig a ruháim és az órám árából élek.

Elhivatták a ruhakereskedőt. Megvette a viselt ruhákat húsz frankért. Elmentek az órához, megvette az órát negyvenöt frankért.

— Nem is rossz, — mondta Marius Courfeyracnak, mikor visszatértek a fogadóba, a tizenöt frankommal együtt ez nyolcvan frank.

— És a szállodai számla? — jegyezte meg Courfeyrac.

— Az ám, erről megfeledkeztem, — szeppent meg Marius.

— Az ördögbe is, — csattant fel Courfeyrac, maga öt frankból fog élni addig, amíg megtanul angolul és öt frankból, amíg megtanul németül. Ez annyit jelent, hogy vagy nagyon gyorsan nyeli a nyelveket, vagy nagyon lassan fogyaszt el egy száz sous-t.

Azonban eközben Gillenormand néni, aki szomorú alkalmakkor alapjában véve jólét lélek volt, végül is felfedezte Marius lakását. Egy reggel, mikor Marius hazatért az egyetemről, ott találta a nagynénje levelét és egy lezárt dobozban *hatvan pistolt*, vagyis hatszáz frankot aranyban.

Marius visszaküldte nagynénjének a harminc louist tiszteletteljes levél kíséretében, amelyben közölte, hogy megél a maga erejéből és most már fedezni tudja minden szükségletét. Ebben a pillanatban három frankja volt.

A néni nem tájékoztatta a nagyapát erről a visszautasításról, mert félt, hogy csak tetézi a dühét. Különben is ő maga mondta : Egy szót se beszéljenek előttem többé erről a vérivóról.

Marius távozott a Porte-Saint-Jacques-szállóból, mert nem akart eladósodni.

ÖTÖDIK KÖNYV

A nyomorúság áldásai

I. Marius nélkülöz.

Marius számára az élet keményre fordult. Még csak hagyján, amig ruhái és az órája árából élt. De élt abból a megnevezhetetlen valamiből, amit úgy hivnak, hogy a *nyomorúság emlőit szopogatta*. Szörnyü élet, amiben benne vannak a kenyértelen napok, az álomtalan éjszakák, a gyertyátlan esték, a fűtetlen kályhák, a munkátlan hetek, a reménytelen jövő, a lyukaskönyökű kabát, a kislányokat megkacagtató ócska kalap, a kapu, amely este zárva fogadja, mert nem fizette meg a lakbért, a kapus és a kocsmáros arcátlansága, a szomszédok kuncogásai, a megalázkodások, a büszkeség sárbatiprása, mindenféle munka vállalása, az undor, a keserűség, az összeroskadás. Marius megtanulta, hogy hogyan kell mindezt elnyelni és hogy gyakran ez az egyetlen nyelni való. Az életének abban a pillanatában, amikor az embernek szüksége van a büszkeségére, mert szüksége van a szeretetre, úgy érezte, hogy csúfolódnak rajta, mert rossz a ruhája és nevetségesnek érezte magát, mert szegény volt. Abban a korban, mikor az ifjúság királyi büszkeséggel duzzasztja szívünket, nem egyszer sütötte le szemét lyukas cipőjére és megismerte a nyomor meg nem érdemelt szégyenkezését és gyötrő pirulását. Csodálatos és rettenetes próba, amelyből a gyen-

gék gyalázattal, az erősek felmagasztosultan kerülnek ki. Olvasztótégely, amelybe a végzet mindannyiszor beledob egy embert, valahányszor gazembert vagy félistent akar alkotni.

Mert ezekben az apró küzdelmekben sok nagyszerű fegyvertény esik. Vannak makacs és ismeretlen hősök, akik lépésről lépésre védekeznek az árnyékban a szükség és a gyalázat végzetes támadása ellen. Nemes és titokzatos diadalok, amelyeket egyetlen szem sem lát, semmiféle dicsőség nem jutalmaz, semmiféle harsona nem köszönt. Az élet, a nyomoruság, az elszigeteltség, az elhagyatottság, a szegénység, csupa olyan csatatér, amelynek mind megvannak a maga hősei; ismeretlen, de gyakran nagyobb hősök a legdicsőbb hősöknél.

Igy kovácsolódnak a szilárd és ritka jellemek; a nyomoruság, amely szinte mindig mostohaanya, néha édesanya; a nélkülözés szüli a lélek és a szellem erejét; a nyomoruság a büszkeség dajkája; a balsors a legjobb tejük a nagy lelkeknek.

Volt olyan idő Marius életében, amikor maga söpörte a szobáját, egy souért Brie-sajtot vett a kofánál, amikor megvárta, míg leszáll az alkony, hogy bemenjen a pékhez és kenyeret vegyen, amelyet aztán lopva vitt fel a padlásszobájába, mintha lopta volna. Néha besurrant a sarki mészárszékbe a csúfolkodó és lökdösődő szakácsnők között egy félszeg fiatalember, hóna alatt könyvekkel, félénk és haragos arccal, és amikor belépett, levette a kalapját, a homlokáról csurgott az izzadság, mélyen meghajolt a meglepett mészárosné előtt, mégegyszer meghajolt a mészároslegény előtt, kért egy ürüszeletet, megfizette érte a hat vagy hét sout, papirosba takarta, a hóna alá vette két könyv közé és távozott. Marius volt. Ebből a szeletből, amelyet maga sütött meg, három napig élt.

Első nap megette a húst, második nap megette a zsírt, harmadik nap a csonton rágódott.

Gillenormand néni több ízben is megpróbálkozott és elküldte neki a hatvan pistolt. Marius rendületlenül visszaküldte azzal a megokolással, hogy nincs szüksége semmire.

Mikor az a forradalom, amelyet elkeszéltünk, leviharzott benne, még gyászolta az apját. Azóta is állandóan hű maradt a fekete ruhához. Azonban a ruha hűtelen

lett hozzá. Elérkezett az a nap, amelyen nem volt kabátja. A nadrág még csak megjárta. Mit tegyen ? Courfeyrac, akinek ő is tett már néhány szivességet, neki ajándékozta egyik régi kabátját. Marius harminc souért kifordíttatta valami házmesterrel és új kabátja lett. Csakhogy ez a kabát zöld volt. Ekkor Marius csak napnyugta után távozott hazulról. Ezzel elérte, hogy a kabátja feketének látszott. Mivel minden áron gyászruhában akart járni, az éjszakába öltözködött.

Eközben bejegyeztette magát ügyvédnek. Tudomásul vették, hogy Courfeyrac szobájában lakik, amely megfelelő volt és ahol egy sereg jogi könyv képviselte a szabályzatban előírt könyvtárt, amelyet kiegészített és teljessé tett néhány bele nem illő regénykötet. Leveleit Courfeyrachoz címeztette.

Mikor Marius ügyvéddé lett, hideg, de alázatos és tiszteletteljes levélben értesítette róla nagyapját. Gillenormand úr remegve fogta kezébe a levelet, elolvasta, aztán négyfelé tépte és beledobta a papirkosárba. Két vagy három nappal később Gillenormand kisasszony arra lett figyelmes, hogy apja, aki egyedül volt a szobájában hangosan beszél. Hallgatódzott ; az aggastyán ezt mondta :

— Ha nem volnál hülye, tudhatnád, hogy nem lehet az ember egyszerre báró és ügyvéd.

II. Marius a szegénységben.

A szegénységgel is úgy van, mint minden mással. Végre is elviselhetővé válik. Végre is alakot ölt és kijegecesedik. Az ember csak tengődik, vagyis valami nyavalyás módon fejlődik, ez azonban elegendő ahhoz, hogy ne haljon éhen. Mondjuk el, hogy Marius Pontmercy hogyan rendezte be az életét :

A legnagyobb inségből kilábolt ; a terep egy kissé kiszélesedett előtte. Fáradság, bátorság, kitartás és erős akarat árán annyira jutott, hogy munkájával körülbelül évi hétszáz frankot keresett. Megtanult németül és angolul ; Courfeyrac jóvoltából, aki összeköttetésbe hozta könyvkiadó barátjával, Marius ebben az irodalmi könyvkereskedésben a *mindenes* szerény szerepét töltötte be. Előzetes

jelentéseket irt, fordított az újságokból, kiadásokat jegyzetezett, életrajzokat állított össze stb. Átlagban kereken hétszáz frank jövedelem. Ebből élt. Nem is rosszul. Hogyan ? Elmondjuk.

Marius a Gorbeau-házban, harminc frank évi bérért egy odút bérelt, amelyben nem volt kandalló; szobának címezték és csak a legszükségesebb bútorzat volt benne. Ezek a bútorok sajátjai voltak. Három frankot fizetett havonta az öreg főbérlőnek az odúja takarításáért és azért, hogy minden reggel hozott neki egy kis meleg vizet, egy nyers tojást és egy souért kenyeret. Ez a kenyér és ez a tojás volt a reggelije. A reggelije két-négy souba került, aszerint, hogy a tojás drága volt vagy olcsó. Este hat órakor lement a rue Saint-Jacquesra, hogy megebédeljen Rousseaunál, szemben Bassetvel, a metszetkereskedővel, akinek a rue des Mathurins sarkán van az üzlete. Levest evett. Rendelt egy húsételt hat souért, féladag főzeléket három souért és valami csemegét három souért. Három souért kedve szerint ehetett kenyeret. Bor dolgában — vizet ivott. Mikor a pénztárnál fizetett, ahol méltóságteljesen trónolt Rousseauné, aki már ekkor is kövér volt, de még friss, egy sout adott a pincérnek, viszont Rousseauné egy mosolyt adott neki. Aztán távozott. Tizenhat souért kapott egy mosolyt és ebédet.

Ez a Rousseau-étterem, amelyben oly kevés borospalackot és annyi vizesüveget ürítettek, inkább gyógyterem volt, mint étterem. Ma már nincs meg. A gazdájának szép becéző neve volt; *vizes Rousseaunak* nevezgették.

Igy tehát reggeli négy sou, ebéd tizenhat sou; az étkezése napi húsz souba került; ez egy évre háromszázhatvanöt frank. Vegyünk ehhez harminc frank lakásbért és harminchat frankot az öregasszonynak, továbbá néhány apró kiadást; négyszázötven frankért Mariusnak volt étkezése, lakása és kiszolgálása. A ruházkodása száz frankba került, a fehérneműje ötven frankba, a mosása ötven frankba. Az egész nem volt több hatszázötven franknál. Maradt ötven frankja. Gazdag volt. Egy alkalommal tiz frankot adott kölcsön egyik barátjának; Courfeyracnak egy ízben hatvan frankot tudott kölcsön adni.

A fűtést Marius »leegyszerűsítette«, mivelhogy nem volt kandallója.

Mariusnak mindig két teljes öltözet ruhája volt; egy régi, »hétköznapi«, és egy vadonatúj, bizonyos alkalmakra. Mind a kettő fekete volt. Inge csak három volt, az egyik a testén, a másik a szekrényben, a harmadik a mosónőnél. Pótolta őket, aszerint, amint koptak. Rendesen rongyosak voltak és ezért a kabátját állig begombolta.

Évek teltek bele, míg Marius ebbe a kitünő helyzetbe került. Kemény esztendők; nehéz volt az egyiken átevickélni, a másikon átvergődni. Azonban Marius egyetlenegy napra sem tört meg. Minden nélkülözést eltűrt; mindent megtett, csak adósságot nem csinált. Büszkén elmondhatta, hogy soha egy souval sem tartozott senkinek. Az ő szemében az adósság a rabszolgaság kezdete volt. Azt mondta magában, hogy a hitelező rosszabb, mint a munkaadó; mert a munkaadó csak a személyünkkel rendelkezik, a hitelező ellenben rendelkezik az emberi méltóságunkkal és megalázhatja. Mintsem hogy kölcsön kérjen, inkább nem evett. Sok böjtnapja volt. Mivel érezte, hogy minden szélsőség érintkezik és hogyha az ember nem vigyáz, az anyagi összeomlás maga után vonhatja a lélek elaljasodását, féltékenyen őrködött a büszkeségén. Bizonyos külsőség vagy bizonyos viselkedés, ami más helyzetben udvariasságnak tűnt volna előtte, most megalázkodásnak tűnt, és ő kiegyenesedett. Nem kockáztatott semmit, mert nem akart hátrálni. Valami zord pirulás ült az arcán. Félénk volt, egészen a ridegségig.

Ugy érezte, hogy minden megpróbáltatásban bátorítja és néha előrelendíti valami titokzatos erő, amelyet magában hordoz. A lélek segíti a testet és bizonyos pillanatokban felemeli. Ez az egyetlen madár, amely emeli a maga kalitkáját.

Apja neve mellett Marius szivébe még egy név volt bevésve, Thénardier neve. Marius lelkes és komoly jellemével valami dicsfénnyel övezte ezt az embert, akinek, hite szerint, apja életét köszönhette, ezt a rettenthetetlen őrmestert, aki megmentette az ezredest Waterloo ágyúgolyóinak és puskagolyóinak záporában. Ennek az embernek az emlékét sohasem választotta el apja emlékétől és

tiszteletében egybefűzte a kettőt. Afféle kettős kultusz volt ez, a főoltár az ezredesé volt, a mellékoltár Thénardieré. Hálájának gyengédségét csak fokozta az a tudat, hogy Thénardier szerencsétlenül járt és elmerült. Marius értesült Montfermeilben, hogy a szerencsétlen fogadós tönkrement és megbukott. Azóta hallatlan erőfeszítéseket tett, hogy a nyomára jusson és megpróbált rábukkanni a nyomorúságnak abban a sötét örvényében, amely Thénardiert elnyelte. Marius felverte az egész vidéket; járt Chellesben, Bondyban, Gournayben, Nogentban. Három éven át makacsul dolgozott és ezekre a kutatásaira költötte kevés megtakarított pénzét. Senki sem tudott felvilágosítást adni neki Thénardier felől; az volt a vélemény, hogy külföldre költözött. A hitelezői ugyancsak keresték, nem olyan szeretettel ugyan, mint Marius, de ép olyan makacssággal és nem tudták kézrekeríteni. Marius vádolta magát és szinte haragudott magára, ahogy a nyomozásai eredménytelenek maradtak. Ezt az egyetlen adósságot hagyta rá az ezredes és Marius becsületbeli dolognak tartotta a megfizetését. — Hogyan! gondolta magában, mikor az apám hadokolva feküdt a csatatéren, Thenardier meg tudta találni a füstben és a kartácstűzben és ki tudta vinni a vállán, pedig nem tartozott neki semmivel, én pedig, aki annyival tartozom Thénardiernek, ne tudnám megtalálni abban az árnyékban, amelyben vergődik és ne tudnám visszahozni most én őt a halálból az életbe! Ó, én meg fogom találni! — Csakugyan, Marius odaadta volna egyik karját, hogy megtalálja Thénardiert, és odaadta volna minden vérét, hogy megmentse a nyomorúságból. Viszontlátni Thénardiert, valami szolgálatot tenni Thénardiernek, azt mondani neki: Ön nem ismer engem, nem baj, én ismerem önt! itt vagyok! rendelkezzék velem! — ez volt Marius legédesebb és legfelségesebb ábrándja.

III. Marius férfisorban.

Ebben az időben Marius húsz éves volt. Három éve volt már, hogy nagyapja házából távozott. A helyzet mindkét részről változatlan maradt, egyik fél sem keresto a közeledést és nem igyekezett találkozni. Különben is

minek találkoztak volna? hogy összecsapjanak? Vajjon melyiknek lett volna igaza? Marius volt az éredény, csakhogy Gillenormand nagyapa volt ám a vasfazék.

Mondjuk meg, hogy Marius tévedésben volt nagyapja szive felől. Ugy képzelte, hogy Gillenormand úr sohasem szerette őt és hogy ez a kurta, kemény és kacagó öreg úr, aki káromkodott, ordítozott, viharzott és a botját emelgette, csak olyan felületes és egyúttal szigorú szeretetet érzett iránta, mint valami vígjátékben Géronte. Marius tévedett. Vannak apák, akik nem szeretik gyermekeiket; de nincs nagyapa, aki ne imádná az unokáját. Gillenormand úr, mint említettük, tulajdonképpen imádta Mariust. Imádta a maga módja szerint, szidások, sőt nyaklevesek kiséretében; de hogy ez a gyermek eltünt házából, fekete ürességet érzett a szivében. Megtiltotta, hogy beszéljenek róla előtte, de titokban sajnálta, hogy ilyen lelkiismeretesen megtartják a tilalmat. Elemte remenykedett még, hogy ez a bonapartista, ez a jakobinus, ez a terrorista, ez a szeptembrista visszajön. De multak a hetek, multak a hónapok, multak az évek; Gillenormand úr kimondhatatlan kétségbeesésére a vérivó nem jött vissza. — Pedig mégsem tehettem máskép, el kellett kergetnem, mondogatta magában a nagyapa és feltette a kerdést: ha újra meg kellene tennem, megtenném-e? A büszkesége rögtön rávágta az igent, de öreg feje, amely csendben ingott, szomorún nemet felelt rá. Csüggeteg órái voltak. Hiányzott neki Marius. Az öreg embereknek szükségük van a gyengéd érzelmekre, mint a napfényre. Ez melegíti őket. Akármilyen erős volt is a természete, Marius távolléte megváltoztatott benne valamit. A világ minden kincséért sem tett volna egyetlen lépést sem a »kölyök« felé! azonban szenvedett. Sohasem kérdezősködött felőle, de rá gondolt szüntelen. Napról-napra visszavonultabban éldegélt a Maraisben. Még most is jókedvű és zsarnok volt, mint valamikor, de a jókedvében volt valami vonagló keménység, mintha fájdalom és düh feszült volna benne és a zsarnokoskodásai mindig valami szelid és komor ernyedtségbe lankadtak. Gyakran felsóhajtott: — Ó, ha visszajönne, milyen jó nyaklevest adnek neki!

A néni sokkal kevesebbet gondolkozott, hogysem nagyon szerethette volna; Marius az ő számára csupán

valami fekete és bizonytalan árnyék volt; és végül is sokkal kevesebbet foglalkozott vele, mint a macskájával vagy a papagályával, — mert valószínű, hogy volt papagálya.

Gillenormand nagyapa titkos szenvedését csak növelte az, hogy mindenestül magába zárta és nem sejtetett belőle semmit. A bánata olyan volt, mint azok a nemrégiben feltalált kohók, amelyek elégetik a tulajdon füstjüket. Néhanapján megtörtént, hogy valaki túlbuzgóságában ügyetlenül felemlítette előtte Mariust és megkérdezte: — Mit csinál, mivel foglalkozik a kedves unokája? — Az öreg polgár, ha szomorú volt, nagyot sóhajtott, ha jókedvűnek akart tűnni, megfricskázta a kabátujját és így felelt: — Báró Pontmercy úr bojtárkodik valami zúgban.

Miközben az aggastyán így emésztette magát, Marius meg volt elégedve magával. Mint minden jószívű emberből, a balsors belőle is kiirtotta a keserűséget. Gyengéden gondolt Gillenormand úrra, de ragaszkodott ahhoz, hogy semmit sem fogad el többé attól az embertől, aki *rossz volt az apjához.* — Első felháborodásának most ez volt a szelidített fordítása. Ezenfelül boldog volt, hogy szenvedett, s hogy még mindig szenved. Ez az apjáért volt. A keserves élet kielégítette és tetszett neki. Bizonyos örömmel mondta magának, hogy — *ez a legkevesebb*; — hogy ez — vezeklés; — hogy, — enélkül valahogy másképen és később bűnhődött volna meg kegyeletlen közömbösségéért apja és még hozzá az ilyen apa iránt; hogy talán nem volt helyes, hogy az apja olyan rengeteget szenvedett, ő pedig semmit; — különben is mi volt az ő minden munkája és nyomorúsága az ezredes hősi életéhez képest? hogy végül az egyetlen mód, hogy apjához közeledjék és hozzá hasonlóvá legyen, az, hogy megállja a helyét a nélkülözésben, mint ahogy ő szembeszállt az ellenséggel; és hogy egészen bizonyosan ilyesmire akart utalni az ezredes ezzel a mondatával: *méltó lesz rá.* — Ezeket az szavakat Marius még mindig hordozta, már nem a mellén, mert az ezredes kézirása elveszett, hanem a szivében.

Aztán meg akkor, amikor nagyapja elkergette, még csak gyermek volt, most pedig már férfi. Ezt érezte. A nyomorúság, hangsúlyozzuk, javára vált. Az ifjúkori szegény-

ségben, ha beválik, az a nagyszerű, hogy minden akaratunkat az erő megfeszítésére és egész lelkünket az eszményre irányítja. A szegénység hamarosan meztelenül és a maga utálatosságában feltárja az anyagi életet; innen van az a kimondhatatlan fellendülés az eszményi élet felé. A gazdag fiatalembernek száz ragyogó és durva szórakozása van, lófuttatás, vadászat, kutyák, dohány, játék, dús asztal, és minden egyéb; mindez a lélek alsóbbrendű oldalának a foglalkoztatása a magasabbrendű és finomabb oldala rovására. A szegény fiatalember keservesen megdolgozik a kenyeréért; eszik; ha evett, nincs egyebe, mint az ábrándjai. Megnézi azokat az ingyen látványosságokat, amelyeket Isten rendez; szemléli az eget, a világűrt, a csillagokat, a virágokat, a gyermekeket, az emberiséget, amelyben gyötrődik, a teremtést, amelyben sugárzik. Addig szemléli az emberiséget, míg meglátja a lelkét, addig szemléli a teremtést, míg meglátja Istent. Ábrándozik és nagynak érzi magát; tovább ábrándozik és gyöngédség száll a szivére. A szenvedő ember egoizmusától eljut a gondolkodó ember részvétéig. Valami csodálatraméltó érzés virágzik ki benne, önmaga feledése és mindenki szeretete. Ha arra a megszámlálhatatlan gyönyörűségre gondol, amit a természet kínál, ad és pazarol azokra a lelkekre, amelyeknek van érzékük iránta és megtagad azoktól a lelkektől, amelyek bezárulnak előtte, akkor ő, az értelem milliomosa, sajnálja a pénz milliomosait. Minden gyűlölet elszáll a szívéből, a szerint amint egyre több és több világosság sugárzik az értelmébe. Különben pedig boldogtalan? Nem. A fiatalember nyomorúsága sohasem nyomorúságos. Akármelyik fiatal fiú, bármilyen szegény is, az egészségével, az erejével, fürge lépteivel, csillogó szemével, forrón keringő vérével, fekete hajával, friss arcával, rózsaszín ajkaival, fehér fogaival, tiszta lélegzetével, mindig irigységet fog kelteni egy vén császárban. És aztán minden reggel nekilát a kenyérkeresetének; és míg kezei a kenyerét keresik, hátgerince büszkén megkeményedik, agyveleje megtelik eszmékkel. Munkája végeztével visszatér a kimondhatatlan átszellemülésekhez, a szemlélődésekhez, örömeihez; úgy él, hogy lába a gyötrelemben, az akadályokban, a kövezeten, tövisek között, néha a sárban botorkál, feje a fényben fürdik. Szilárd, derült, szelid, nyugalmas, figyelmes,

komoly, kevéssel megelégszik, jóindulatú; és áldja az Istent, hogy megadta neki azt a két kincset, ami nincs meg nagyon sok gazdagnak: a munkát, amely szabaddá teszi, és a gondolatot, amely méltóságossá emeli.

Ez ment végbe Mariusban. Őszintén szólván, kissé mélyen belemerült a szemlélődésbe. Attól a naptól fogva, mikor annyira jutott, hogy többé-kevésbé biztosan meg tudott élni, megállt itt, mert jónak tartotta a szegénységet és kevesebbet dolgozott, hogy többet gondolkozhassék. Ez annyit jelent, hogy néha álló napokon át csak gondolkodott, elmerült és beleveszett, mint valami lélekláto, a belső rajongás és sugárzás néma gyönyörűségeibe. Az élete problémáját így állította fel: a lehető legkevesebb anyagi munkát végezni, hogy a lehető legtöbb kézzelfoghatatlan munkát végezhesse; más szavakkal: néhány órát a reális életre fordítani, a többit pedig beleszórni a végtelenbe. Abban a hiszemben, hogy semmije sem hiányzik, nem vette észre, hogy az így értelmezett szemlélődés végül is a restség egyik alakjává fajul; hogy beérte azzal, hogy kielégítse az élet elengedhetetlen szükségleteit és nagyon is hamar vett magának pihenőt.

Nyilvánvaló volt, hogy az ilyen energikus és nemes jellem számára ez csak átmeneti állapot lehetett és hogy Marius, mihelyt először beleütközik a sors kikerülhetetlen bonyodalmaiba, fel fog ébredni.

Addig is, ámbár ügyvéd volt és akármit gondolt is felőle Gillenormand nagyapa, nem ügyvédkedett, még csak nem is bojtárkodott. Az ábrándozás elterelte a bojtárkodástól. Zaklatni az ügyészeket, járni a törvényszéki palotát, ügyeket hajhászni: unalom. Minek? Semmi okot sem látott arra, hogy megváltoztassa a foglalkozását. Ez az üzletes és sötét könyvcsinálás elvégre is biztos munkát adott neki, könnyű munkát, amely, mint ép az imént kifejtettük, kielégítette.

Az egyik könyvkereskedő, akinek dolgozott, azt hiszem Magimel úr, felajánlta neki, hogy magához veszi, jó lakást ad neki, ellátja rendszeresen munkával és ezerötszáz frank évi fizetést ad érte. Jó lakás, ezerötszáz frank! hát ez valami. De lemondjon a szabadságáról! fizetéses alkalmazott legyen! afféle irodalmi hivatalnok! Marius úgy gondolta, hogy ha elfogadja, a helyzete egyszerre javul is

és rosszabbodik is; gyarapszik a jóléte és csökken a méltósága; tökéletes és gyönyörű szerencsétlenség lett volna ez, amely csúf és nevetséges kényszerűséggé változott volna; olyasmi, mintha egy vak félszeművé lenne. Nem fogadta el.

Marius magányosan élt. Egyrészt azért, mert az volt az ízlése, hogy kivül álljon mindenen, másrészt, mert nagyon megriasztották, nem lépett be véglegesen abba a társaságba, amelynek Enjolras volt az elnöke. Jó pajtások maradtak; alkalomadtán szívesen segítettek egymáson minden lehetséges módon; de ez volt az egész. Mariusnak két barátja volt, egy ifjú, Courfeyrac és egy öreg, Mabeuf úr. Az öreghez jobban vonzódott. Először is neki köszönhette a forradalmat, amely végbement benne; neki köszönhette, hogy megismerte és megszerette apját. *Ő vette le a hályogot a szemeimről*, mondogatta.

Bizonyos, ez a sekrestyés döntő hatással volt rá.

Azonban Mabeuf úr ezúttal mégsem volt egyéb, mint a gondviselés nyugodt és akaratlan eszköze. Véletlenül világosította fel Mariust és tudtán kívül, mint a gyertya, amelyet behoz valaki; ő a gyertya volt, nem pedig az a valaki.

Marius belső politikai forradalmát Mabeuf úr teljességgel képtelen volt megérteni, akarni és irányítani.

Mivel Mabeuf úrral később találkozni fogunk, nem lesz fölösleges néhány szót szólni róla.

IV. Mabeuf úr.

Mikor Mabeuf úr ezt mondta Mariusnak: *Természetesen, én helyeslem a politikai véleményeket*, a lelke valóságos meggyőződését fejezte ki. Neki mindenféle politikai vélemény közömbös volt és válogatás nélkül valamennyit helyeselte, csak őt hagyják békén, mint ahogy a görögök »szépeknek, jóknak, kedveseknek«, *Eumenidáknak* becézgették a fúriákat. Mabeuf úrnak az volt a politikai véleménye, hogy szenvedélyesen szerette a növényeket, különösen pedig a könyveket. Ő is *-ista* volt, mint mindenki, e nélkül abban az időben nem lehetett élni, de nem volt

sem royalista, sem bonapartista, sem chartista, sem orleanista, sem anarchista: bukinista volt.[1])

Nem fért a fejébe, hogy az emberek azzal foglalkozhatnak, hogy gyűlölik egymást afféle agyrémek miatt, mint a Charta, a demokrácia, a legitimitás, a monarchia, a köztársaság, stb., holott a világon annyiféle moha, növény és cserje van, amit nézegethetnének, annyi rengeteg fólió, sőt harminckettedrét kötet, amiben lapozhatnának. Nagyon óvakodott attól, hogy meddő emberré ne váljon; az, hogy könyvei voltak, nem gátolta az olvasásban, az, hogy botanikus volt, nem gátolta a kertészkedésben. Mikor megismerkedett Pontmercyvel, az volt a kölcsönös rokonérzés alapja közte és az ezredes között, hogy amilyen szempontból az ezredes a virágokkal foglalkozott, ő ugyanolyan szempontból foglalkozott a gyümölcsökkel. Mabeuf úrnak sikerült ugyanolyan zamatos körtéket kitermelni, mint a Saint-Germain-körték; az egyik ilyen keresztezése útján tenyésztette ki, úgy látszik, az októberi ringlót, ami ma nagyhírű gyümölcs és ép olyan illatos, mint a nyári ringló. Inkább szelídségből, mint ájtatosságból járt el a misére és mivel szerette az emberek arcát, de gyűlölte a lármájukat, a templom volt az egyetlen hely, ahol tömegben találta őket és hallgatagon. Mivel úgy érezte, hogy valamiféle foglalkozást kell vállalnia, a sekrestyéspályára lépett. Különben sohasem sikerült annyira megszeretnie egy nőt, mint egy tulipánhagymát, vagy egy férfit annyira, mint egy Elzevirt. Jóval túl volt a hatvanon, mikor valaki ezt kérdezte tőle: — Ön sohasem házasodott meg? — Megfeledkeztem róla, — felelte. Ha néha megtörtént vele — kivel nem történik ez meg? — hogy kitört belőle: — Ó, ha gazdag volnék! — erre nem valami szép lány nézegetése adott alkalmat, mint Gillenormand úrnál, hanem egy-egy könyv elnézegetése. Kettesben élt öreg cselédjével. A keze kissé csúzos volt és alvás közben reumától görcsös ujjai belemerevedtek takarója ráncaiba. Megírta és kiadta a: *Flore des environs de Cauteretz* című könyvét, színes metszetekkel; becses mű volt ez, amelynek rézlemezeit megtartotta és amelyet ő maga adott el. Napjában kétszer vagy háromszor is beesengettek ruc

[1]) Bouquiniste: antikvárius, könyvbarát. *A fordító jegyzete.*

Mézières-beli lakásán ezért a könyvért. Legalább is kétezer frank évi jövedelme volt belőle ; majdnem minden vagyona ez volt. Szegény ember létére értette a módját, hogy türelemmel, nélkülözések árán és hosszú idő alatt mindenféle ritkaságok becses gyűjteményét szedje össze. Ha kiment, mindig könyv volt a hóna alatt és gyakran kettővel jött haza. Annak a földszinti négy szobának, amely a kis kerttel együtt a lakása volt, nem volt egyéb díszítése, mint a bekeretezett növénygyűjtemények és régi mesterek metszetei. Ha kardot vagy puskát látott, végigborzongott rajta a hideg. Életében nem ment közel ágyúhoz, még az Invalides-ban sem. Az emésztése tűrhető volt, a bátyja plébános, a haja hófehér, egyetlen foga sem volt sem a szájában, sem a szellemében, az egész teste reszketett, picardiai tájszólásban beszélt, gyermek módjára kacagott, könnyen megriadt, olyan volt az arca, mint valami vén birkáé. Emellett semmiféle barátja vagy ismerőse nem volt az élő emberek között, csak egy Royol nevű öreg könyvkereskedő a Porte Saint-Jacquesnál. Az volt az ábrándja, hogy meghonosítja az indigót Franciaországban.

A cselédje is jámbor fajta volt. Szegény jó öreg nő hajadon maradt. Szultán, a kandurja, amely el tudta volna nyávogni Allegri Miserere-jét a Sixtus-kápolnában, betöltötte szívét és kielégítette minden szenvedélyét. Egyetlen ábrándja sem ért el a férfiig. Sohasem tudott túljutni a macskáján. Mint a macskának, neki is bajusza volt. Büszkesége volt mindig hófehér főkötője. Vasárnap a mise után azzal töltötte idejét, hogy számbavette a fehérneműjét a ládájában és kiteregette az ágyára a ruhaszöveteket, amelyeket megvásárolt, de sohasem varratott meg. Tudott olvasni. Mabeuf úr *Plutarchos néninek* nevezte el.

Mabeuf úr megkedvelte Mariust, mert Marius fiatal és szelid ember létére meleget árasztott az ő öregségére anélkül, hogy megriasztotta volna félénkségét. A fiatalság szelídséggel párosulva úgy hat az öregekre, mint a napsütés szélcsendben. Mikor Marius jóllakott a katonai dicsőséggel, a lőporfüsttel, a vonulásokkal és ellenvonulásokkal és mindazokkal a tüneményes ütközetekkel, amelyekben apja oly hatalmas kardcsapásokat osztogatott és kapott, meglátogatta Mabeuf urat és Mabeuf úr a virágok szempontjából beszélt neki a hősről.

1830-ban meghalt bátyja, a plébános és úgyszólván

rögtön elhomályosult Mabeuf úr számára a látóhatár, mint mikor az éjszaka leszáll. A közjegyző bukása miatt tízezer franknyi összeget veszített, ez egész vagyona volt, amit részben maga tett félre, részben bátyjától örökölt. A júliusi forradalom válságba sodorta a könyvkereskedelmet. Gazdasági válság idején az első cikk, ami nem megy, egy *Flóra*. A *Flore des environs de Cauteretz* megrekedt. Hetek múltak el anélkül, hogy egyetlen vásárló is betévedt volna. Néha-néha Mabeuf úr megremegett egy-egy csengetésre. — Uram, — jelentette szomorún Plutarchos néni, csak a vizes ember. — Elég az hozzá, hogy Mabeuf úr egyszer csak otthagyta a rue Mézièrest, lemondott sekrestyési hivataláról, lemondott a Saint-Sulpiceről, eladta, nem ám könyveinek, hanem metszeteinek egyik részét, — ezekhez ragaszkodott legkevésbé — és beköltözködött a boulevard Montparnasse egyik kis házába, ahol azonban csak negyedévig maradt, még pedig két okból: először is azért, mert a földszintnek és a kertnek háromszáz frank volt a bére, és ő nem mert kétszáz franknál többet költeni lakásra; másodszor, mert tőszomszédja volt a Fatou-féle lövöldének és egész álló nap hallotta a pisztolydurranásokat és ezt nem tudta elviselni.

Fogta a *Flore*-ját, rézmetszeteit, növénygyűjteményeit, papirjait és könyveit és beköltözött a Salpêtrière közelében az Austerlitz-kerület valamelyik viskójába, amelyben évi ötven tallérért három szobája és élősövénnyel kerített kutas kertje volt. Ez a költözködés jó alkalom volt neki arra, hogy majdnem minden bútorát eladja. Azon a napon, mikor bevonult ebbe az új lakásba, nagyon jókedvű volt és maga verte be a szögeket, amelyekre felakasztotta metszeteit és növénygyűjteményeit, aztán a nap többi részében ásott a kertben, este pedig, mikor látta, hogy Plutarchos néni mogorva és elrévedezett, a vállára csapott és mosolyogva odaszólt neki: — Ugyan! Itt van még az indigó!

Csak két látogatót fogadott austerlitzi viskójában, — őszintén szólván ez az ordítozó név meglehetősen kellemetlen volt neki, — az egyik volt a Porte-Saint-Jacquesi könyvkereskedő, a másik Marius.

Egyébként, amint már jeleztük, azokba az agyvelőkbe, amelyek elmerülnek valami bölcsességben, vagy valami bolondságban, vagy, ami gyakran megtörténik,

mind a kettőben egyszerre, csak nagyon nehezen szivárognak be a mindennapi élet dolgai. A tulajdon sorsuk távol esik tőlük. Ebből az egyoldalúságból valami akarattalanság származik, amely, ha öntudatos volna, hasonlítana a filozófiához. Az ilyen ember elhajlik, hanyatlik, elomlik, sőt összeomlik és alig is veszi észre. Igaz, hogy ez végül is felébredésben végződik, de későn. Addig úgy látszik, mintha az ilyen ember semleges volna abban a játékban, amely a szerencséje és a balsorsa közt folyik. Ő a tét és közömbösen nézi a játékot.

Igy történt, hogy azon az elsötétedésen át, amely körülötte támadt, mikor reménységei mind egymásután hunytak ki, Mabeuf úr kissé gyermekesen, de nagyon mélységesen derűs maradt. Szelleme szabályszerűn ingott-lengett, mint az inga. Ha egyszer felhúzták valami illúzióval, akkor sokáig járt, még akkor is, mikor már az illuzió szertefoszlott. Az óra sem áll meg rögtön abban a pillanatban, amikor az ember elveszti a kulcsát.

Mabeuf úrnak ártatlan örömei voltak. Ezek az örömök nem voltak költségesek és váratlanok voltak ; a legcsekélyebb véletlen is meghozhatta őket. Egyszer Plutarchos néni valami regényt olvasott a szoba egyik szögletében. Hangosan olvasott, mert úgy tapasztalta, hogy így jobban megérti. A hangos olvasás annyi, mint bizonyítani önmagunk előtt, hogy olvasunk. Vannak emberek, akik nagyon hangosan olvasnak, és olyanok, mintha becsületszavukat adnák maguknak arra vonatkozólag, hogy mit olvasnak.

Plutarchos néni ilyen kitartással olvasta a regényt, amelyet a kezében tartott. Mabeuf úr hallotta, bár nem hallgatott oda.

Plutarchos néni olvasás közben ehhez a mondathoz érkezett. Valami dragonyos tisztről és valami szép lányról volt benne szó :

»... A szép lány makrancos volt és buta és a dragonyos sárgán . . .«

Itt abbahagyta, hogy megtörölje a szemüvegét.

— Buddha és a Dragon-sárkány, — ismételte halkan Mabeuf úr. — Igen, igaz, volt egyszer egy sárkány, amely a barlangja mélyén tüzet okádott a torkából és felgyújtotta az égboltozatot. Már több csillagot felégetett ez a szörnyeteg, amelynek egyebek közt tigriskarmai voltak.

Buddha bement a barlangjába és sikerült a sárkányt megtéríteni. Plutarchos néni, jó könyvet olvas. Nincs ennél szebb legenda.

És Mabeuf úr gyönyörűséges ábrándozásba merült.

V. Szegénység a nyomorúság jó szomszédja.

Marius vonzódott ehhez a fehérlelkű aggastyánhoz, aki lassacskán észrevette, hogy szorongatja az inség, és és aki már annyira volt, hogy néha-néha megdöbbent miatta, de még nem szomorodott meg. Marius összejött Courfeyrackal és el-ellátogatott Mabeuf úrhoz. Azonban nagyon ritkán, legfeljebb havonta egyszer vagy kétszer.

Mariusnak az volt a gyönyörűsége, hogy hosszú sétákat tett magányosan a külső boulevardokon, vagy a Champ de Marson, vagy a Luxembourg legnépteleneb sétaú jain. Néha télnapig is elnézegette valamelyik zöldségtermelőnek a kertjét, a salátás ágyakat, a tyúkokat a szemétdombon és a vízmerítő kerékkel keringő lovat. A járókelők megcsodálták és gyanúsnak tartották az öltözetét és sötétnek az arcát. Pedig csak egy szegény fiatalember volt, aki céltalanul ábrándozott.

Egyik ilyen sétáján fedezte fel a Gorbeau-házat és mivel az elszigeteltsége és az olcsósága csábította, odaköltözött. A házban csak Marius úr néven ismerték.

Apjának néhány régi tábornoka vagy régi bajtársa meghivta, mikor megismerkedett vele, hogy látogassa meg őket. Marius nem utasította vissza. Ezek olyan alkalmak voltak, amikor apjáról beszélgethetett. Igy időnkint megfordult Pajol grófnál, Bellavesne tábornoknál, Fririon tábornoknál az Invalidesban. Zenéltek, táncoltak. Ezekre az estékre Marius felvette az uj ruháját. Azonban ezekre az estékre és ezekre a bálokra csak csikorgó tagyban ment el, mert kocsira nem volt pénze és úgy akart megérkezni, hogy a cipője tükörfényes maradjon.

Keserűség nélkül ugyan, de gyakran mondogatta: — Az emberek már olyanok, hogy egy szalónban mindenünk lehet sáros, csak a cipőnk nem. Hogy az embert szívesen fogadják, megkívánják, hogy bizonyos valamije kifogástalan legyen; a jelleme? nem, a cipője.

Minden szenvedély, a szív szenvedélyein kívül, szétfoszlik az ábrándozásban. Marius politikai lázai is kihúnytak benne. Hozzásegítette ehhez az 1830. évi forradalom, amely kielégítette és megnyugtatta. Ugyanaz maradt, de a szenvedélyessége már elült. Még mindig ugyanazokat a nézeteket vallotta, de ezek megenyhültek. Tulajdonképpen már nem is nézetei voltak, hanem rokonérzései. Milyen párti volt? Emberiségpárti. Az emberiségben kiválasztotta Franciaországot; a nemzetben kiválasztotta a népet; a népben kiválasztotta a nőt. Különösen erre irányult a szánalma. Most már többre becsülte az eszmét a tettnél, a költőt a hősnél és jobban csodált egy olyan könyvet, mint Jób könyve, az olyan eseménynél, mint Marengo. És aztán, mikor egész napos elmélkedés után hazatért, este a boulevardokon át és a fák ágain keresztül szemébe tűnt a végtelen világűr, a névtelen fényességek, az örvény, a sötétség, a titok, mindazt elenyésző csekélynek látta, ami csupán csak emberi.

Ugy hitte, hogy elérkezett és talán csakugyan el is érkezett az emberi életnek és filozófiának az igazságához és végül is már nem igen nézett egyebet, mint az eget, az egyetlent, amit az igazság láthat kútjának fenekéről.

Ez nem gátolta abban, hogy ezerféleképpen tervezgessen, ábrándozzon, légvárakat építsen, elkalandozzék a jövőjére nézvést. Ha valamely szem ebben az ábrándozó állapotában belenézett volna Mariusba, elkápráztatta volna ennek a léleknek a tisztasága. Csakugyan, ha testi szemeinknek megadatott volna, hogy belelássanak mások lelkébe, akkor sokkal biztosabban meg tudnánk ítélni egy embert az ábrándjai, mint a gondolatai alapján. A gondolatban van valami akarat, az ábrándozásban nincs. Az ábránd, amely mindig önkéntes, felölti és megtartja, még ha gigászivá és eszményivé nő is, szellemünk alakját: semmi sem fakad közvetlenebbül és őszintébben a lelkünk legmélyéről, mint a végzetünk ragyogása felé csapongó és határtalan sóvárgásaink. Ezekben a sóvárgásokban sokkal jobban fel lehet fedezni minden ember igazi jellemét, mint a szabályozott, meggondolt és rendezett gondolataiban. Az ábrándképeink hasonlítanak ránk legjobban. Mindenki természete szerint ábrándozik az ismeretlen s a lehetetlen felől.

Ennek az 1831. évnek a közepe táján az öregasszony,

aki Mariust kiszolgálta, elmesélte neki, hogy szomszédjait, a nyomorult Jondrette-családot kilakoltatják. Marius, aki úgyszólván egész napját házon kívül töltötte, alig is tudta, hogy szomszédai vannak.

— Miért dobják ki őket? — kérdezte.

— Mert nem fizetnek lakásbért. Két részlettel tartoznak.

— Mennyi az?

— Husz frank, — mondta a vénasszony.

Mariusnak harminc frank megtakarított pénze volt az egyik fiókban.

— Fogja, — mondta a vénasszonynak, — itt van huszonöt frank. Fizesse ki a szerencsétlen emberek helyett a lakbért, adjon nekik öt frankot és ne mondja meg, hogy tőlem kapta.

VI. A helyettes.

A véletlen úgy akarta, hogy az az ezred, amelynek Théodule a főhadnagya volt, Párisba került helyőrségre. Ez alkalom volt arra, hogy Gillenormand néninek megint egy ötlete támadjon. Első ízben az volt az ötlete, hogy Mariust megfigyelteti Théodule-lel; most a fejébe vette, hogy Théodule-t megteszi Marius utódjának.

Minden eshetőségre és főképen arra az esetre, ha a nagyapának valami halvány vágya támad arra, hogy fiatal arcot lásson a házban, — az efféle hajnali sugárzást néha szeretik a romok — tanácsos volt másik Mariusról gondoskodni. Igen, gondolta magában, egyszerű sajtóhiba, amilyeneket a könyvekben látok; Marius helyett olvasd: Théodule.

Az unokaöccs majdnem unoka; ha nincs ügyvéd, jó lesz a lándzsás is.

Egy reggel, mikor Gillenormand úr éppen javában olvasta a *La Quotidiennet*, belépett a lánya és a legszelídebb hangján, mivelhogy a kedvencéről volt szó, jelentette:

— Apám, Théodule ma délelőtt tiszteletét teszi.

— Ki az a Théodule?

— Az unokaöccse.

— Ah! — legyintett a nagyapa.

Aztán újra belemerült az olvasásba, nem gondolt többet az unokaöccsére, aki csak valami afféle Théodule volt és hamarosan feldühösödött, ami olvasás közben úgyszólván mindennap megesett vele. A »lap«, amelyet járatott, egyébként royalista újság volt, ez magától értetődik, — jelentette, másnapra, csak úgy szárazon, az akkori Párisnak egyik apró hétköznapi eseményét: — A jeghallgatók és orvostanhallgatók holnap délben összegyülekeznek a Place de Panthéonon — tanácskozás céljából. — Egyik időszerű kérdésről van szó: a nemzetőrség tüzérségéről, és a hadügyminiszternek és a »polgárkatonaságnak« összetüzéséről a Louvre udvarán felállított ágyúk dolgában. Tehát az egyetemi hallgatók »tanácskozni fognak« erről. Gillenormand úrnak sem kellett több, hogy elfussa a méreg.

Mariusra gondolt, aki ugyancsak diák volt és aki, mint a többiek, valószínűleg szintén elmegy »tanácskozni délben a Place du Panthéonra«.

Ez a gondolat kínozta, mikor Théodule főhadnagy belépett, polgári ruhában, ami ügyes fogás volt; Gillenormand kisasszony vezette be csendesen. A lándzsás tiszt így okoskodott: — A vén druida nem fektette mindenét életjáradékba. Érdemes néhanapján felvenni ezt a nyárspolgári maskarát.

Gillenormand kisasszony hangosan odaszólt apjának:

— Théodule, az unokaöccse.

És a főhadnagynak halkan odasúgta:

— Mondj mindenre igent.

És kisurrant.

A főhadnagy, aki nem igen volt hozzászokva az ilyen tiszteletreméltó tanácskozásokhoz, némileg félénken dadogta: Alázatos szolgája, bácsikám, — és a katonai tisztelgés és a polgári köszönés valami akaratlan és gépies zagyvalékával üdvözölte.

—Á! te vagy az; jól van, ülj le — mondta az öreg úr.

Ezzel aztán teljesen meg is feledkezett a lándzsásról.

Théodule leült és Gillenormand úr felkelt.

Gillenormand úr fel és alá járkált zsebredugott kézzel, hangosan beszélt és öreg, izgatott ujjaival a két óráját szorongatta a mellénye jobb és bal zsebében.

— Ebadta taknyos kölykei! ezek összecsődülnek a Place du Panthéonon! Isten úgyse! Tegnap még csecsszopók voltak a nyavalyások! Ha megnyomná az ember az orrukat, tej csöpögne belőle! És ezek holnap délben tanácskoznak! Hát hová jutunk? hová jutunk? Világos, hogy az örvénybe jutunk. Ide juttatott bennünket a sok fickándozás! Polgári tüzérség! Tanácskozni a polgári tüzérségről! Szájaskodni kint az uccán a nemzetőrség durrantásairól! És kik verődnek ott össze? Hát tessék, ide vezet a jakobinizmus. Fogadok mindenbe, amibe tetszik, egy milliót teszek egy fitying ellen, hogy csupa büntetett előéletű ember és kiszabadult fegyenc lesz ott Köztársaságiak és gályarabok, — egy húron pendülnek. Carnot így szólt: Hová menjek, áruló? Fouché ezt felelte: rá: Menj az orrod után, hülye! Hát ezek a köztársaságiak.

— Ez igaz — jegyezte meg Théodule.

Gillenormand úr odafordította a fejét, meglátta Théodule-t, aztán folytatta:

— Ha meggondolom, hogy ez a kölyök olyan elvetemedett volt, hogy beállt carbonárónak! Miért hagytad itt a házamat? Hogy beállj republikánusnak. Kuss! Először is a nép hallani sem akar a köztársaságodról, nem kell neki, mert van józan esze, jól tudja, hogy mindig voltak királyok és mindig lesznek, jól tudja, hogy a nép, akármi történik is, mindig csak nép, fütyül a köztársaságodra, érted, tökfilkó! Szörnyen rettenetes ez a makacsság! Belebolondulni Duchêne apóba, bájosan piszkolgatni a guillotinera, románcokat énekelni és pergetni a gitárt 93 erkélye alatt, köpök ezekre a fiatal emberekre egytől-egyig, olyan marhák! Mind együtt vannak ott. Egy sem menekül meg. Elég csak belélegzeni az uccáink levegőjét, hogy megkótyagoscdjanak. A tizenkilencedik század csupa méreg. Most minden zöldfülű kecskeszakállt növeszt, tacskó létére komolyan veszi magát és faképnél hagyja öreg szüleit. Ez köztársaságias, ez romantikus. Mi az Isten csudája az, hogy romantikus, ugyan legyenek szivesek megmagyarázni nekem, hogy mi az Isten csudája ez? Minden elképzelhető őrültség. Egy évvel ezelőtt mindenki megnézte az *Hernanit*. Kérem szeretettel, az *Hernanit*! Ezt a fából vaskarikát, ezt a gyalázatosságot, ami még hozzá nincs is franciául! És aztán ágyúk vannak a Louvre udvarán. Ez a mai rablóvilág.

— Igaza van, bácsikám — helyeselt Thécdule.

Gillenormand úr folytatta:

— Ágyúk a Múzeum udvarán! Minek? Ágyú, mit akarsz? Össze akarod lövöldözni a belvederei Apollót? Mi közük a kartácsoknak a Medici Vénushoz? Ó, ezek a mai fiatal emberek! mind csupa naplopó! Micsoda nyavalyás egy senki ez a Benjamin Constantjuk! És aki nem gazember köztük, az tökfilkó! Mindent elkövetnek, csakhogy elcsúfítsák magukat, rosszul öltözködnek, félnek a nőktől, egy szoknya láttára olyan sanyarú pofát vágnak, hogy a kislányok megpukkadnak a kacagástól; becsületszavamra, az ember azt mondaná, hogy a szerelem szemérmes szegényei. Idomtalanok és a tetejébe bárgyúk; Tiercelin és Potier szójátékait csépelik, a kabátjuk, mint a zsák, a mellényük lovászlegényre vall, az ingük durva vászon, a nadrágjuk durva posztó, a cipőjük durva bőr és a gágogásuk olyan, mint a tollazatuk. Kiszólásaik olyan durvák, hogy meg lehetne talpalni velük a cipőiket. És kérem szépen, ennek az idétlen csürhének van politikai véleménye. Szigorúan meg kellene tiltani, hogy politikai vélemények legyenek. Rendszereket gyártanak, újjáalakítják a társadalmat, lerombolják a monarchiát, porba gázolnak minden törvényt, feje tetejére állítanak mindent, a házmesteremet ültetik a király helyébe, fenekestül felforgatják Európát, újjáépítik a világot és örülnek, ha titokban megpillanthatják a mosónő lábikráját, mikor felszáll a kocsijára. Ah! Marius! ah, bitang! Kiállsz ordítozni a térre! tárgyalni, vitatkozni, rendszabályokat foganatosítani! mert ezt rendszabálynak hívják, igazságos Istenek! A zűrzavar összezsugorodik és elcsenevészedik. Én láttam a kaoszt, most itt látom a szennyet. A diákok tanácskoznak a nemzetőrségről, hiszen ez még az ogibeváknál és a kadodasoknál sem fordulhat elő! A vademberek, akik anyaszült meztelenen járnak, akiknek a fején, mint valami csipke, úgy röpköd a tolldísz, akik dorongot szorongatnak a markukban, nem olyan vadak, mint ezek a baccalaureusok! Vásári fajankók! Ezek aztán a szakértők és a hangadók! Ezek tanácskoznak és fontolgatnak! Ez a világ vége! Világos, hogy ez a vége ennek a nyomorúságos sárgolyónak. Még egy utolsó hördülés, Franciaország sietteti. Csak tanácskozzatok, kölykök! Ez mindig így lesz, amíg odajárnak újságot olvasni az Odéon árkádjai alá.

Ez csak egy souba kerül nekik, no meg a józan eszükbe, meg az értelmükbe, meg a szívükbe, meg a lelkükbe, meg a szellemükbe. Amint onnan kijönnek, faképnél hagyják a családjukat. Minden újság fekélyes ; valamennyi, még a *Drapeau blanc* is ! Alapjában véve Martainville jakobinus volt. Ó igazságos ég ! Eldicsekedhetsz vele, hogy kétségbeejtetted nagyapádat !

— Ez világos, — kottyant közbe Théodule.

Miközben Gillenormand úr lélegzetet vett, a lándzsás felhasználta az alkalmat és fölényesen hozzátette :

— Nem is volna szabad más újságnak lenni, mint a *Moniteur*-nek és más könyvnek, mint az *Annuaire militaire*-nek.

Gillenormand úr folytatta :

— Szakasztott, mint a Sieyèsük ! szenátorrá tollasodott királygyilkos ! mert mindig ezen végzik. Sebesre ordítják a szájukat a polgártársi tegezésben, hogy végül gróf úrnak szólíttassák magukat. Gróf úrnak, olyan vastagon, mint a szeptemberi gyilkosok karja ! Sieyès, a filozófus ! Elégtétellel mondhatom, hogy sohasem hederítettem többet mindezeknek a filozófusoknak a filozófiáira, mint a Tivoli komédiásának a fintoraira ! Láttam egyszer szenátorokat vonulni a quai Malaquais-n violaszín, méhekkel hímzett bársony köpenyben, IV. Henrik-kalapban. Undorítók voltak. Az ember azt mondta volna, hogy a tigris udvari majmai. Polgártársak, kijelentem, hogy a haladásotok őrültség, az emberiességtek ábránd és a forradalmatok bűn, a köztársaságotok szörnyeteg, szűzi Franciaországotok a bordélyházból került ki és én a szemetekbe mondom, akárkifia vagytok, akár publicisták, akár közgazdászok, akár jogászok, akár a szabadságnak, egyenlőségnek és testvériségnek a guillotine taglójánál is kiválóbb szakértői ! Ezt jegyezzétek meg magatoknak, öcskösök !

— Isten ugyse, — rikkantott fel a főhadnagy, — ez aztán csodamód igaz.

Gillenormand úr félbehagyta megkezdett kézmozdulatát, odafordult, mereven a szeme közé nézett Théodule lándzsásnak és csak ennyit mondott neki :

— Hülye.

HATODIK KÖNYV

Két csillag találkozik

I. A csúfnév: hogyan keletkeznek a vezetéknevek.

Marius ebben az időben középtermetű, sűrű fekete hajú, magas és értelmes homlokú szép fiatalember volt; orrlyukai tágak és szenvedélyesek, őszinte és nyugodt arcában valami fölényes, merengő és ártatlan vonás. Arcélében, amelynek a vonalai kerekdedek voltak, ami azonban nem ment a határozottságuk rovására, megvolt az a germán szelídség, amely a francia arcvonásokba Elzász és Lotharingia révén szivárgott be és a szögleteknek az a tökéletes hiánya, amely oly könnyen fölismerhetőkké tette a sicambereket a rómaiak között és amely megkülönbözteti az oroszlánfajt a sasok fajától. Életének abban a korszakában volt, amikor a gondolkodó embereknek a lelke úgyszólván egyenlő arányban keveredik mélységből és naivságból. Ha nehéz helyzet adódott, minden megvolt benne, hogy ostobán viselkedjék; csak egy fordulat és fenséges tudott lenni. A modora tartózkodó volt, hideg, csiszolt, zárkózott. Mivel a szája kedves volt, az ajkai az elképzelhető legpirosabbak és fogai a legfehérebbek, a mosolya enyhített arcának nagy szigorúságán. Bizonyos pillanatokban sajátságos ellentétben volt ez a szűzi homlok és ez a kéjes mosoly. A szeme kicsiny volt, a tekintete átfogó.

Legkegyetlenebb nyomorúságának idején észrevette, hogy a lányok megfordulnak utána és menekült vagy elbújt, sebzett lélekkel. Azt gondolta, hogy ócska ruháit nézegetik és kinevetik; valójában azonban szépségét bámulták és ábrándoztak felőle.

Ez a néma félreértés közte és az útjába kerülő csinos lányok között elvadította. Nem választott közülük senkit, azon az egyszerű módon, hogy valamennyi elől szökött. Így élt határozatlanul, — bután, mondta Courfeyrac.

Courfeyrac mondta neki ezt is: — Ne áhítozzál arra, hogy tiszteljenek (mert tegezték egymást; a fiatal barát-

ságok hajlamosak arra, hogy a tegezésbe csússzanak). Barátocskám, adok egy jó tanácsot. Ne olvass annyi könyvet és nézegesd egy kissé többet a csitriket. A huncutokban sok minden jó van ám, ó Marius! Ha szüntelenül menekülsz előlük és pirulsz, elvadulsz.

Máskor Courfeyrac, ha találkozott vele, így köszöntötte:

— Jó napot, tisztelendő úr.

Ha Courfeyrac effélképen oktatgatta, Marius nyolc napig jobban kerülte a nőket, fiatalokat és öregeket, mint azelőtt és a tetejébe kerülte Courfeyracot is.

Mindazonáltal volt az egész végtelen teremtésben két nő, akik elől Marius nem menekült és akiktől nem tartózkodott. Igaz, hogy ha valaki azt mondta volna neki, hogy ezek nők, alaposan megijesztette volna. Az egyik a szakállas vénasszony volt, aki a szobáját söpörte és akire Courfeyrac ezt mondta: Marius nem hord szakállt, mivel látja, hogy a cselédje hordja helyette. A másik pedig valami kis lányka volt, akit nagyon gyakran látott, de akire soha rá se nézett.

Több mint egy éve már, Marius a Luxembourg egyik néptelen sétaútján, amely párhuzamos a rue de la Pépinière-rel, észrevett egy férfit és egy egészen fiatal lánykát, akik szinte mindig ott ültek ugyanazon a padon, szorosan egymás mellett, a sétaút legelhagyatottabb végén, a rue de l'Ouest felé. Valahányszor a véletlen, amely mindig beleelegyedik az olyan emberek sétáiba, akiknek befelé irányul a tekintetük, Mariust ebbe a fasorba vezette és ez majdnem minden nap megtörtént, ott találta ezt a párt. A férfi lehetett úgy hatvan éves; szomorúnak és komolynak látszott; egész megjelenése a nyugalomba vonult katonáknak az izmosságát és törődöttségét tükrözte. Ha kitüntetés lett volna a mellén, Marius azt mondta volna: kiszolgált tiszt. Az arca jóságos volt, de hozzáférhetetlen és soha nem nézett senkinek a szemébe. Kék nadrágot, kék kabátot és széles karimájú kalapot viselt, és mindez vadonatújnak látszott, hozzá fekete nyakkendőt és ragyogó fehér, de durva vászonból való, úgynevezett quaker-inget. Egy grizett, aki egyszer elment mellette, így szólt: Tessék, milyen rendes özvegyember. A haja hófehér volt.

Akkor, mikor az a fiatal leány, aki vele volt, első

izben ült le vele együtt a padon, amelyet mintha lefoglaltak volna maguknak, afféle tizenhárom-tizennégy éves lányka volt, olyan sovány, hogy majdnem csúnya, félszeg, jelentéktelen, és talán csak annyi igéretes volt benne, hogy elég szép szemei voltak. Csak éppen mindig valahogy kellemetlenül önérzetes volt a tekintete. A zárdai bentlakó növendékek öreges és egyúttal gyerekes ruházatát viselte ; vastag, rosszul szabott fekete posztóruhát. Ugy látszott, hogy az öreg az apa és ez a leánya.

Marius két vagy három napig nézegette ezt az öreg embert, aki még nem volt aggastyán, és ezt a kislányt, aki még nem volt senki, aztán nem törődött velük többet. Viszont azok, mintha meg sem látták volna őt. Nyugodtan és közömbös arccal beszélgettek. A lányka szakadatlanul és jókedvűn csacsogott. Az öreg ember keveset beszélt és néha-néha valami kimondhatatlanul atyáskodó szeretettel függesztette szemét a kislányra.

Mariusnak szinte gépies szokásává lett, hogy ezen a fasoron sétáljon. Mindig egyformán ott találta őket.

Elmondjuk, hogyan történt a dolog.

Marius legszívesebben a fasornak a paddal szemben lévő végén érkezett. Egész hosszában végigment a fasoron, elhaladt előttük, aztán megfordult és visszament egészen a végéig, ahonnan kiindult, és megint ujra kezdte. Sétája közben ötször-hatszor megtette ezt az utat odavissza és ezt a sétát megtette hetenkint ötször vagy hatszor s még csak annyira sem jutottak egymással azok ketten, meg ő, hogy köszöntek volna. Ez az úr és ez a leányka, ámbár úgy látszott és talán éppen azért, mert úgy látszott, hogy kerüli mindenkinek a tekintetét, természetesen némileg magára vonta annak az öt vagy hat diáknak a figyelmét, akik időnkint végigsétáltak a rue de la Pépinière-menti sétaúton, a szorgalmasak előadásaik után, a többiek a billiárd-játék után. Courfeyrac, aki az utóbbiak közé tartozott, egy ideig figyelte, azonban, mivel a leányt csúnyának találta, hamarosan gondosan elkerülte őket. Ugy menekült előlük, mint valami parthus : csúfnevet lőtt vissza rájuk. Mivel csupán a kislány ruhája és az öregnek a haja ragadta meg, a leányt *Lanoire kisasszonynak* és az apját *Leblanc úrnak* nevezte el, és ez úgy bevált, hogy mivel senki sem ismerte őket és nem tudta

a nevüket, ez a két csúfnév általánosan elterjedt. A diákok így beszéltek : — Á ! Leblanc úr ott ül a padján ! és Marius, mint a többiek, beletörődött abba, hogy Leblanc úrnak nevezze az ismeretlen urat.

Követjük példájukat és elbeszélésünk megkönnyítése kedvéért mi is csak Leblanc úrnak fogjuk nevezni.

Marius majdnem mindennap ugyanabban az órában látta őket az első évben. A férfi kedvére való volt, de a lány sehogy sem volt ínyére.

II. »Lux facta est«.

A második évben, ennek a történetnek éppen azon a pontján, ameddig az olvasó eljutott, megtörtént, hogy ezek a szokásos luxembourgi séták megszakadtak, és maga Marius sem igen tudta, hogy miért, és már majdnem hat hónapja nem fordult meg a fasorban. Egy napon végre visszatért. Derült nyári nap volt és Marius jókedvű volt, mint mindenki, mikor szép az idő. Úgy érezte, hogy a szívében dalol minden madár, ahányat csak hallott és mintha a kék égnek a darabkái, amiket a faleveleken át megpillantott, bent ragyogtak volna a szívében.

Egyenesen a »fasorába« ment és mikor a végén volt, észrevette az ismert párt, most is ugyanazon a padon. Csakhogy mikor közeledett, látta, hogy a férfi még ugyanaz, azonban úgy tűnt neki, hogy a leány már nem a régi. Az a leány, akit most látott, nagy és szép teremtés volt, éppen abban a korban, amelyben a női szépség minden varázsa egybevegyül még a gyermekkor minden egyszerű bájosságával ; röpke pillanat ez és tiszta, amelyet csak ez a két szó fejezhet ki : tizenöt év. Csodálatos gesztenyeszín haja volt, amelyet aranyos pászmák árnyaltak, a homlokát mintha márványból faragták volna, az arcát mintha rózsalevélből lehelték volna, halvány pirosság, hamvas fehérség, finom száj, amelyből a mosoly úgy lebbent, mint valami fény és a szó, mint a zene, olyan fej, amilyent Rafael festett volna a Madonnájának, olyan nyakon, amilyent Jean Goujon vésett volna a Vénuszának. És hogy semmije se hiányozzék ennek az elragadó jelenségnek, az orra nem volt szép, hanem csinos ; sem

egyenes, sem görbe, sem római, sem görög; párisi orr volt; vagyis valami szellemes, finom, szabálytalan és tiszta, ami kétségbeejti a festőket és a költőket megbűvöli.

Mikor Marius elment mellette, nem nézhetett a szemébe, mert mindig a földre sütötte. Csak hosszú gesztenyeszín szempilláit láthatta, amelyeken árnyék és szemérem borongott.

Ez azonban nem gátolta a szép kislányt abban, hogy kacagjon, amint hallgatta a fehérhajú férfi beszédét és csodamód elragadó volt, amint így lesütött szemmel kacagott.

Marius az első pillanatban arra gondolt, hogy ez ugyanennek a férfinak a másik lánya, bizonyosan nővére az előbbinek. De mikor gépiesen megszokott sétájában másodszor is elhaladt a pad mellett és figyelmesen végignézte, ráismert, hogy ugyanaz. Hat hónap alatt a kislány nagy lánnyá virult; ez volt az egész. Nagyon gyakori tünemény ez. Van egy bizonyos pillanat, amikor a leányok egy szempillantás alatt kivirulnak és egy csapásra rózsákká nyílnak. Tegnap még gyermekekül hagytuk itt, ma, mikor viszontlátjuk őket, meghökkentenek.

Ez nemcsak megnőtt, eszményivé vált. Mint ahogy áprilisban bizonyos fáknak három nap elegendő arra, hogy virágba boruljanak, neki hat hónap elegendő volt arra, hogy eláradjon rajta a szépség. Megjött az áprilisa.

Néha látni szegény és szűkösködő embereket, akik mintha felébredtek volna, a nyomorúságból hirtelen bőségbe jutnak, mindenféle módon költekeznek és egyszerre csak feltünőkké, pazarlókká és fényüzőkké válnak. Ennek az a magyarázata, hogy valami járadékot vágtak zsebre; tegnap lett esedékessé. A lányka is elérte az esedékessége napját.

És azután ez már nem volt a bársonykalapos, szövetruhás, iskolászipős és vöröskezű intézeti növendék; szépségével kifejlődött az ízlése is; csinosan, valami egyszerű és gazdag és mesterkéletlen eleganciával öltözött nő volt. Fekete selyemruha volt rajta, ugyanolyan anyagból való köpeny és fehér fátyolkalap. Kesztyűi kidomborították finom kezeit, amelyek ernyőjének kinai elefántcsont fogantyújával játszottak és selyem félcipője kirajzolta

apró lábait. Mikor az ember elment mellette, a ruhája fiatalos és bódító illatot lehelt.

A férfi nem változott.

A leányka, mikor Marius másodszor ért hozzá, felnézett. A szeme mély volt és égszínkék, de ebben a fátyolos azurban még benne révedezett a gyermek tekintete. Közömbösen nézett Mariusra, mintha csak a szikomorfák alatt szaladgáló kisgyereket nézegetné, vagy azt a márvány vázát, amely árnyékot vetett a padjukra ; és maga Marius is úgy folytatta a sétáját, hogy egészen másra gondolt.

Még négyszer vagy ötször elment a pad előtt, amelyen a leány ült, de még csak feléje sem nézett.

A következő napokon szabályszerűn visszatért a Luxembourgba ; mint rendesen, ott találta »az apát és leányát«, azonban már nem is törődött velük. Most, hogy a leány szép volt, most sem gondolt vele többet, mint akkor, mikor csunya volt. Mindig nagyon közel ment el a pad mellett, ahol a leány ült, mert ez volt a szokása.

III. A tavasz varázsa.

Egy napon, a levegő langyos volt, a Luxembourg árnyban és napfényben fürdött, az égbolt olyan volt, mintha reggel lemosták volna az angyalok, a gesztenyefák sűrűjében verebek csipogtak, Marius egész lelkét kitárta a természetnek, nem gondolt semmire, élt és lélegzett, elment a pad mellett, a lány ráemelte a szemét, a tekintetük találkozott.

Mi volt most ennek a lánynak a tekintetében? Marius nem tudta volna megmondani. Nem volt benne semmi és ott volt benne minden. Valami furcsa villanás volt ez.

A leány lesütötte szemét, a fiú folytatta sétáját.

Amit látott, az nem egy gyermeknek az elfogulatlan és egyszerű szeme volt, hanem valami titokzatos örvény, amely megnyílt, aztán hirtelen bezárult.

Eljön a nap, amikor minden fiatal leány így néz. Jaj annak, akire rávetődik a tekintete !

Egy léleknek, amely még nem ismeri magát, ez az első tekintete olyan, mint a hajnal feltűnése az égen.

Valami sugárzó és ismeretlen dolognak az ébredése ez. Nincs szó, amely kifejezné ennek a váratlan fényességnek veszedelmes bűbáját, amely hirtelen halványan beragyogja az imádatos sötétségeket és amelyben elvegyül a jelen minden ártatlansága a jövendő minden szenvedélyével. Valami tétova gyöngédség ez, amely találomra megtárul és vár. Csapda, amelyet az ártatlanság állít öntudatlanul és amelyben szíveket fog, anélkül, hogy akarná, anélkül, hogy tudná. Ez a szűz, aki úgy néz, mint egy asszony.

Ritka eset, hogy ne fakadna mélységes ábrándozás ott, ahová egy-egy ilyen tekintet esik. Minden tisztaság és minden tűz egybetornyosul ebben a mennyei és végzetes sugárban, amelynek a kacér nő leggyakorlottabb kacsintgatásainál is jobban megvan az a bűvös hatalma, hogy hirtelen kipattantja valamely léleknek a mélyén azt a sötét virágot, amely csupa illat és csupa méreg és amelynek a neve szerelem.

Marius, mikor este hazatért a padlásszobájába, rápillantott a ruhájára és ezúttal jutott eszébe először, hogy rendetlenség, illetlenség és hallatlan ostobaság, hogy a »hétköznapi« ruhájában megy a Luxembourgba sétálni, vagyis szakadozott karimájú kalapjában, ormótlan kocsiscipőjében, térdén kifehéredett fekete nadrágjában és könyökén kikopott fekete kabátjában.

IV. Egy súlyos betegség kezdete.

Másnap, a szokott órában Marius elővette szekrényéből új kabátját, új nadrágját, új kalapját és új cipőjét; tetőtől-talpig átöltözött, keztyűt húzott, ami tüneményes fényűzés volt és elment a Luxembourgba.

Útközben találkozott Courfeyrackal és úgy tett, mintha nem látná. Courfeyrac, mikor hazaért, ezt mondta a barátainak: — Találkoztam Marius új kalapjával és új kabátjával és Marius is benne volt. Bizonyosan vizsgára ment. Egészen butának látszott.

Marius, amint megérkezett a Luxembourgba, körüljárta a medencét és elnézte a hattyúkat, aztán sokáig elrévedezett egy szobor előtt, amelynek a fejét feketére

lepte a moha és amelynek hiányzott az egyik csípője. Volt ott a medence mellett egy negyvenéves pocakos polgár, aki kézenfogva vezetett egy ötéves kisfiút és ezt mondta neki: — Kerüld a túlzásokat. Fiam, maradj egyformán távol a zsarnokságtól és az anarchiától. — Marius elhallgatta ezt a polgárt. Aztán még egyszer körüljárta a medencét. Végre megindult a »fasora« felé, szép lassan és mintha nem igen akaródznék arra mennie. Mintha húzta és taszította volna egyszerre valami. Még egyáltalán nem ébredt ennek a tudatára és azt hitte, hogy úgy tesz, mint máskor.

Amikor befordult a fasorba, meglátta a másik végén Leblanc urat és a leányt a »padjukon«. Végig begombolta a kabátját, kifeszítette a derekát, hogy ne vessen rajta ráncot, bizonyos gyönyörűséggel szemlélgette nadrágjának vadonatúj fényét és megindult a pad felé. Volt ebben a vonulásában valami támadó és valami hódító szándék. Azt mondom, hogy megindult a pad felé, mintha azt mondanám: Hannibal megindult Róma ellen.

Különben minden mozdulata csupa gépiesség volt és egyáltalán nem törte meg beidegzett elfogultságát; gondolatai a munkáin jártak. Ebben a pillanatban arra gondolt, hogy a *Manuel du Baccalauréat* ostoba egy könyv és hogy bizonyosan a legválogatottabb hülyék szerkesztették, mivel az emberi szellem mesterművei gyanánt elemzik benne Racine három tragédiáját és Molièrenek csupán egy vígjátékát. A füle élesen zúgott. Amint a padhoz közeledett, elsímította kabátja ráncait és szemét a leányra szegezte. Ugy tünt neki, hogy a sétaút végét valami halvány kék ragyogással árasztja el.

Minél jobban közeledett, a lépései annál jobban meglassudtak. Amint bizonyos távolságba érkezett a padhoz, még jóval a sétaút vége előtt, megállt és maga sem tudta hogyan, hogyan nem, egyszerre csak megfordult. Még magában sem mondta, hogy nem megy a végéig. A leány alig vehette észre messziről és alig láthatta, milyen csinos az új ruhájában. Mégis kiegyenesedett, hogy jól mutasson, ha valaki hátulról szemügyre veszi.

Elért a setaút ellenkező végére, aztán visszajött és ezúttal valamivel jobban megközelítette a padot. Már annyira jutott, hogy csak három fa köze választotta el

tőle, azonban itt valami megnevezhetetlen érzés vett rajta erőt, hogy nem mehet tovább és habozott. Mintha úgy vette volna észre, hogy a leány felé fordítja az arcát. Azonban férfiasan és keményen erőt vett magán, lebirta a habozását és megindult előre. Néhány másodperccel később egyenesen és szilárdan, fülig pirultan elhaladt a pad előtt, kezét a kabátjába mélyesztette, mint valami államférfi, és sem jobbra, sem balra nem mert tekinteni. Abban a pillanatban, mikor, hogy úgy mondjuk, az ágyú torka előtt elhaladt, érezte, hogy a szíve vadul megdobog. A leányon, mint tegnap, most is selyemruhája és fátyolkalapja volt. Valami mennyei hangot hallott, amely bizonyosan »az ő hangja« volt. A leány csendesen beszélgetett. Nagyon csinos volt. A fiú érezte ezt, ámbár nem mert rátekinteni. — Mégis, gondolta magában, okvetlenül becsülne és tisztelne, ha tudná, hogy tulajdonképpen én vagyok a szerzője annak a Marcos Obregon de la Rondaról szóló értekezésnek, amelyet François de Neufchateau úr a sajátja gyanánt adott ki *Gil Blas*-kiadásának bevezetésében.

Elhaladt a pad előtt, elment egészen a fasor végéig, amely már közel volt, aztán visszafordult és még egyszer elhaladt a szép leány előtt. Ezúttal nagyon sápadt volt. Csak valami kellemetlen érzés uralkodott el rajta. Távolodott a padtól és a leánytól és mikor háttal volt felé, úgy képzelte, hogy a leány őt nézi és emiatt megbotlott.

Többször nem is próbált a padhoz közeledni, megállt a sétaút közepe táján és, amit sohasem tett meg, leült, aztán oldalvást pillantgatott és a lelke leghomályosabb mélységében arra gondolt, hogy mégis csak furcsa, hogy valaki, akinek ő megcsodálta a fehér kalapját és fekete ruháját, teljesen érzéketlen ragyogó nadrágja és új kabátja iránt.

Negyedóra multán felkelt, azzal a szándékkal, hogy megint a pad felé megy, amelyet valami dicsfény övezett. Azonban mozdulatlanul egy helyben maradt. Két hét óta első ízben gondolt arra, hogy ez az úr, aki mindennap itt ül a leányával, bizonyosan már észrevette őt és valószínűleg furcsállja a kitartását.

Ugyancsak első ízben valahogy tiszteletlenségnek érezte, hogy azt az ismeretlent, akár csak legtitkosabb gondolatában is a Leblanc csúfnévvel illesse.

Igy állt ott néhány percig, lehorgasztott fejjel és a sétapálcájával a homokba rajzolgatott.

Aztán hirtelen megfordult a Leblanc úr és leánya padjával ellenkező irányba és hazament.

Ezen a napon elfelejtett ebédelni. Esti nyolc órakor jutott az eszébe és mivel már késő volt ahhoz, hogy a rue Saint-Jacquesra elmenjen, ejnye ! gondolta magában és egy darab kenyeret evett.

Előbb kikefélte kabátját, gondosan összehajtogatta és csak azután feküdt le.

V. Bougon nénit többrendbeli villámcsapások sujtják.

Másnap Bougon néni, — így nevezte el Courfeyrac a Gorbeau-ház öreg házmesterné-főbérlő-takarítóasszonyát, akinek a valóságban Burgonné volt a neve, amint láttuk már, csakhogy a huncut Courfeyrac előtt semmi sem volt szent — Bougon néni döbbenten vette észre, hogy Marius úr megint az új ruhájában távozott.

A Luxembourgba ment, de nem ment túl a padján, amely a sétaút közepén volt. Leült, mint tegnap és messziről nézelődött és tisztán látta a fehér kalapot, a fekete ruhát és főképpen a kék ragyogást. Nem moccant innen és csak akkor ment haza, amikor a Luxembourg kapuit zárták. Leblanc urat és a leányát nem látta távozni. Ebből arra következtetett, hogy a rue de l'Ouest felé eső kapun távoztak a kertből. Később, néhány héttel utóbb, mikor erre a napra visszagondolt, sehogy sem tudott visszaemlékezni rá, hogy hol is ebédelt ezen az estén.

Másnap, ez már a harmadik nap volt, Bougon nénit megint villámcsapás érte. Marius az új ruhában távozott.

— Három nap egymás után ! — sápítozott.

Megpróbálta nyomon követni, azonban Marius fürgén és hatalmas léptekkel haladt ; olyan volt ez, mintha egy víziló vállalkoznék a teve üldözésére. A vénasszony két perc alatt elvesztette a szeme elől és zihálva, asztmájától halálra fulladtan, dühösen tért haza. — Hát van ennek józan esze, duruzsolt, hogy mindennap felveszi a szép ruháját és így megszalasztja az embert !

Marius a Luxembourgba ment.

A leány ott volt Leblanc úrral. Marius olyan közel

ment, amennyire csak lehetséges volt és úgy tett, mintha valami könyvet olvasna, azonban még mindig nagyon távol maradt, azután visszament, leült a padjára, ahol negyedórákon át elnézte, hogyan ugrálnak a sétaúton a szemtelen verebek és úgy tünt neki, mintha őrajta csúfolkodnának.

Két hét telt el így. Marius már nem azért járt a Luxembourgba, hogy sétáljon, hanem hogy mindig ott üljön ugyanazon a helyen, maga sem tudta, miért. Amint elfoglalta a helyét, többet meg sem moccant. Mindennap az új ruháját vette fel, azzal a szándékkal, hogy nem megy el és másnap megint csak újra kezdte.

A leány csakugyan csodálatosan szép volt. Egyetlen megjegyzést lehetett volna tenni, ami némileg birálatszámba mehetett volna, hogy szomorú tekintete és vidám mosolya bizonyos ellentmondást élezett ki az arcán, valami riadt kifejezést, aminek az volt a következménye, hogy ez az édes arc bizonyos pillanatokban idegenszerűvé vált, bár továbbra is bájos maradt.

VI. Rabság.

A második hétnek egyik utolsó napján Marius, mint rendesen, ott ült a padján s nyitott könyvet tartott a kezében, amelyben két óra óta egyet sem lapozott. Egyszerre csak megreszketett. Valami történt a sétaút végén. Leblanc úr és leánya éppen fölkeltek a padjukról, a leány karonfogta apját és mind a ketten megindultak szép lassan a fasor közepe felé, ahol Marius volt. Marius becsukta a könyvét, aztán megint kinyitotta, aztán mindenáron olvasni próbált. Remegett. A dicsfény jobbfelől felé tartott. — Ah! Istenem! Gondolta magában, még annyi időm sem lesz, hogy a megfelelő állásba helyezkedjem. Közben a fehérhajú úr és a leány közeledtek. Úgy tünt neki, hogy egész örökkévalóság, pedig egy másodperc volt az egész. — Mit akarnak itt? tette fel a kérdést magában. Hogyan! a lány erre megy! A lábai ezen a homokon járnak, ebben a fasorban, két lépésre tőlem! — Fel volt zaklatva, szeretett volna nagyon szép lenni, szerette volna, ha az érdemkereszt ott van a mellén. Hallotta közeledni lépteik halk és ütemes zaját. Azt képzelte, hogy Leblanc úr izgatott

pillantásokat vet felé. Talán meg fog szólítani ez az úr? gondolta magában. Lehorgasztotta a fejét ; mikor újból föltekintett, már egész közel voltak hozzá. A leány ott haladt előtte és elmenőben rátekintett. Mereven tekintett rá, ábrándos-szeliden, úgy, hogy Marius tetőtől-talpig végigremegett. Ugy tünt neki, hogy a leány szemére veti, amiért olyan régóta nem sétált már egészen a padjukig és mintha ezt mondta volna neki : Hát most én jövök. Marius elkáprázott e sugárzó és örvényes szemek ragyogásában.

Ugy érezte, hogy az agyveleje parázslik. A leány jött hozzá, micsoda gyönyörűség ! És aztán hogyan nézett rá ! Ilyen szépnek még sohasem látta. Női és angyali szépség sugárzott rajta, ami Petrarca ajkán dalt fakasztott volna és térdre kényszerítette volna Dantet. Ugy tűnt neki, hogy a kék menybolton lebeg. Egyúttal borzasztóan bántotta, hogy a cipője poros.

Bizonyosra vette, hogy a leány a cipőjét is megnézte.

Követte a tekintetével, míg csak el nem tűnt. Aztán mint a bolond, össze-vissza járt a Luxembourgban. Valószínű, hogy egyszer-egyszer magában felkacagott és hangosan beszélt. Olyan ábrándosan nézett a nevelőnőkre, hogy mindegyik azt hitte, hogy szerelmes belé.

Kiment a Luxembourgból, abban a reményben, hogy valamelyik uccán találkozik vele.

Összeakadt Courfeyrackal az Odéon árkádjai alatt és ezt mondta neki : — Gyere velem ebédelni. Elmentek Rousseauhoz és elköltöttek hat frankot. Marius úgy evett, mint valami emberevő. Hat sout adott a pincérnek. A csemegénél odaszólt Courfeyracnak : — Olvastad az ujságot? Milyen gyönyörű beszédet tartott Audry de Puyraveau !

Őrülten szerelmes volt.

Ebéd után ezt mondta Courfeyracnak : Fizetem a színházjegyedet ! — Elmentek a Porte Saint Martin-be és megnézték Frédérick-et a *l'Auberge des Andrets* című darabban. Marius pompásan mulatott.

Egyidejűleg a vadsága is fokozódott. Mikor a színházból kijöttek, semmi áron sem akart odanézni egy kalapos-lány harisnyakötőjére, aki éppen átlépett egy folyókán és valósággal megborzongatta Courfeyrac-nak ez a mondása : *Ezt a nőt szívesen beletenném a gyüjteményembe.*

Courfeyrac másnapra meghívta reggelire a café Voltairebe. Marius elment és még többet evett, mint előtte való nap. Nagyon ábrándos volt és nagyon jókedvű. Azt lehetett volna mondani, hogy csak úgy lesi az alkalmat, hogy harsogón felkacaghasson. Barátságosan megölelgetett valami jött-ment vidékit, akit bemutattak neki. Egész csomó diák verődött össze az asztal körül és beszélgettek azokról a butaságokról, amiket az állam pénzén előadnak a Sorbonne katedráin, aztán a szótárak és a Quicherat-féle verstanok hibáira és hiányaira terelődött a beszélgetés. Marius félbeszakította a beszélgetést és felkiáltott : — Mégis csak kellemes dolog, ha valakinek megvan az érdemkeresztje !

— Hát ez nagyon mulatságos ! — szólt oda halkan Courfeyrac Jean Prouvairenek.

— Nem, — felelte Jean Prouvaire, — ez bizony komoly.

Csakugyan komoly volt. Marius abban a viharzó és kedves állapotban volt, amellyel a nagy szenvedélyek kezdődnek.

Mindez egyetlen pillantásnak a műve volt.

Ha az akna meg van töltve, ha már csak meg kell gyujtani, nagyon egyszerű a dolog. Egy pillantás egy szikra.

Megtörtént. Marius szeretett egy nőt. Sorsa betorkollott az ismeretlenbe.

A nők tekintete hasonlít bizonyos látszólag nyugodt és félelmetes kerékszerkezetekhez. Naponta nyugodtan és bántatlanul megy el az ember mellettük és nem sejt semmi rosszat. Eljön azonban egy pillanat, amikor megfeledkezünk arról, hogy ez a valami ott van. Az ember jön, megy, ábrándozik, beszélget, kacag. Egyszerre csak érzi, hogy megragadta valami. Vége. A kerék megfogta, a tekintet rabul ejtette. Rabul ejtette, mindegy, hogy hogyan és mi miatt, vajjon a gondolatvilágának valamelyik részecskéje vonta-e oda, vagy elszórakozott. Ez a veszte. Mindenestül belekerül. Titokzatos erőknek láncolata keríti hatalmába. Hiába kapálódzik. Emberi hatalom nem segít rajta. Kerékről-kerékre sodródik, szorongásról-szorongásra, gyötrelemről-gyötrelemre, ő maga, a szelleme, a vagyona, a jövője, a lelke ; és aszerint, hogy gonosz vagy nemesszívű teremtésnek a hatalmába kerül-e, vagy a

szégyentől eltorzultan, vagy a szenvedélytől átszellemülten kerül ki ebből a szörnyű gépezetből.

VII. Az U betü kalandos találgatások középpontjában.

Az elszigeteltség, az elszakadás mindentől, a büszkeség, a függetlenség, a természet szeretete, a mindennapi és anyagi tevékenység hiánya, a magába zárkózott élet, a szűzesség titkos küzdelmei, az odaadó elragadtatás az egész teremtés előtt, előkészítette Mariust arra, amit szenvedélynek neveznek. Atyja iránti kegyelete fokról-fokra vallássá tisztult és mint minden vallás, a lelke mélyére húzódott. Szüksége volt valamire az előtér számára. Jött a szerelem.

Egész hónap mult el, amely alatt Marius mindennap eljárt a Luxembourgba. Ha közeledett az óra, nem volt hatalom, amely visszatartsa. — Szolgálatban van, — jegyezte meg Courfeyrac. Marius elragadtatásokban élt. Bizonyos, hogy a leányka nézegette őt.

Végül nekibátorodott és közeledett a padhoz. Azonban nem ment el már előtte, mert így sugallta neki a félénkség ösztöne és egyuttal a szerelmesek óvatos ösztöne. Tanácsosnak tartotta, hogy ne vonja magára »az apa« figyelmét. A fák mögött és a szobrok talapzatai mögött válogatta ki állomásait, valami avatott macchiavellizmussal, úgy hogy ő a legpompásabban láthassa a leánykát, azonban az öregúr egyáltalán ne láthassa őt. Néha álló félórákon át mozdulatlanul kitartott egy-egy Leonidas vagy Spartacus árnyékában, könyvvel a kezében, amely fölött a szemei titokban megkeresték a szép leányt, aki mosollyal fordította felé kedves arcát. Miközben a világ legtermészetesebb és legnyugodtabb hangján beszélgetett a fehérhajú férfival, szűzi és szenvedélyes szemének minden ábrándosságát Mariusra árasztotta. Ősrégi és emberemlékezet előtti művészet, amelyet Éva már a világ első napján tudott, és amelyet minden nő tud életének első napjától fogva! Szája az egyiknek felelgetett és tekintete a másiknak tekintetét viszonozta.

Mégis azt kell hinnünk, hogy Leblanc úr a végén mégis csak észrevett valamit, mert mikor Marius megérkezett, gyakran felkelt és sétára indult. Elhagyta megszokott

helyüket és a fasor másik végében a Gladiator melletti padot foglalta el, mintegy hogy megbizonyosodjék, vajjon Marius oda is utánuk megy-e. Marius nem értette meg és elkövette ezt a hibát. Az »apa« kezdett engedni a pontosságból és ezentúl nem hozta el mindennap a »leányát«. Néhanapján egyedül jött. Ilyenkor Marius nem maradt ott. Ez volt a másik hiba.

Marius nem figyelt ezekre a tünetekre. A félénkség fokozatából természetes és végzetes haladás révén eljutott az elvakultság fokozatába. Szerelme nőttön-nőtt. Minden éjjel róla álmodott. És aztán váratlan boldogság érte, ami csak olaj volt a tűzre, és sűrítette a sötétséget szemei előtt. Egy este alkonyatkor a padon, amelytől »Leblanc úr és a leánya« éppen távoztak, egy zsebkendőt talált. Egészen egyszerű és hímezetlen, de fehér és finom zsebkendőt, amely, — úgy tűnt neki, — földöntúli illatokat lehellt. Elragadtatással csapott le rá. A zsebkendőbe U. F. betűk voltak hímezve ; Marius nem tudott semmit erről a szép leányról, sem a családját, sem a nevét, sem a lakását ; ez a két betű volt az első megfogható adat, imádatos kezdőbetűk, amelyekre azon nyomban légvárakat kezdett építeni. U nyilván a keresztnevének kezdőbetűje. Ursule ! gondolta magában, milyen gyönyörű név ! Megcsókolta a zsebkendőt, beszívta az illatát, napközben a szívére, a testére szorította, éjjel pedig az ajkára tette, így altatta el magát.

— Benne érzem az egész lelkét, — lelkendezett.

A zsebkendő az öregúré volt, aki véletlenül kiejtette a zsebéből.

Ha a leletét követő napokon megjelent a Luxembourgban, egyre csókolgatta a zsebkendőt és a szívéhez szorította. A szép leány nem értett belőle semmit és ezt alig észrevehető jelekkel értésére is adta.

— Ó milyen szemérmes — kiáltott fel Marius.

VIII. Még a rokkantaknak is lehetnek boldog pillanataik.

Mivelhogy kimondtuk a *szemérmes* szót és mivel nem titkolunk el semmit, meg kell mondanunk, hogy egyszer mégis, révületein át is, »Ursule«-je nagyon komoly panaszra adott neki okot. Ezen a napon is sikerült a leány-

nak rávennie Leblanc urat, hogy felkeljenek a padról és a fasorban sétáljanak. Fürge tavaszi szél fujdogált, amely felborzolta a platánok koronáját. Az apa és leánya kart karba öltve elment Marius padja előtt. Amint elmentek, Marius felkelt és a tekintetével követte őket, ahogy már az ilyen bolondul szerelmes lelki állapothoz illik.

Egyszerre csak egy szélfuvallat, amely pajkosabb volt a többinél, és amelynek valószínűleg az volt a dolga, hogy tavaszi csínyeket kövessen el, előtört a faiskolából, végigsöpörte a fasort, és a leányka oly bájosan megborzongott belé, mintha Vergilius valamelyik nimfáját vagy Theokritos valamelyik faunját látta volna az ember; a szél felhajtotta a ruháját, ezt az Isis öltözeténél is szentebb ruhát, majdnem egészen a harisnyakötőig. Ritka finoman ívelt lábszár villant. Marius meglátta. Felháborodott és dühöngött.

A leányka istenien riadt mozdulattal hirtelen lesimította a szoknyáját, de a fiú csak tovább mérgelődött. — Igaz, hogy egyedül volt a fasorban, de lehetett ott másvalaki is. És ha másvalaki is volt ott! Hát józan ésszel meg lehet ezt érteni? Ez szörnyűség, amit ez a lány csinál! — Ó jaj, szegény kislány nem csinált semmit; csak a szél volt a bűnös; azonban Marius, akiben zűrzavarosan kavargott és remegett az a Bartholo, aki Chérubinban van, konokul duzzogott és féltékeny volt még a saját árnyékára is. Csakugyan így ébred fel az emberi szívben a húsnak vad és furcsa féltékenysége és így kerekedik fölé, alaptalanul is. Különben a féltékenységen kívül is, ennek a gyönyörű lábnak a megpillantása egyáltalán nem volt neki kellemes; akármelyik más nőnek a fehér harisnyája nagyobb élvezetet szerzett volna neki.

Mikor »az ő Ursuleje«, miután elért a fasor végére, Leblanc úrral visszajött és elment a pad előtt, ahol Marius ült, Marius megorvá és dühös pillantást vetett rá. A lányka kiegyenesedett, egyúttal felrántotta a szempilláit, ami ennyit jelentett: Nos, hát mi az?

Ez volt »első veszekedésük«.

Alig, hogy Marius így rendreutasította őt a szemeivel, valaki áthaladt a fasoron. Görnyedt, ráncos, és hófehér rokkant volt, XV. Lajos korabeli egyenruhában, mellén kardokkal díszített vörös szalagon az ovális kis érdemrend, a Szent Lajos-rend katonai keresztje; ezenfelül a

kabátja egyik ujjában nem volt kar, ezüstből volt az álla és a féllába fából. Marius mintha úgy vette volna észre, hogy ez az öreg csak úgy sugárzik a boldogságtól. Mintha olyasmit is észrevett volna, hogy a vén szemtelen, amikor elsántikált mellette, barátságosan és nagyon vidáman rákacsintott, mintha valami véletlen következtében cinkosokká váltak volna és közösen ízleltek volna valami váratlanul felfedezett finomságot. Hogy mer ilyen boldog lenni Marsnak ez a roncsa? Mi történt hát e faláb és a másik között? Marius őrjöngött féltékenységében. — Talán itt volt hajtogatta magában; talán meglátta! — És legszívesebben megölte volna a rokkantat.

Az idő azonban minden fájdalmat letompít. Bármily igazságos és jogos volt is Marius haragja »Ursule« ellen, szétfoszlott. Végül is megbocsátott; de nagy megerőltetésébe került; három napig haragudott rá.

Mindezen túl és mindennek révén e közben a szenvedélye nőttön nőtt és a bolondulásig elhatalmasodott.

IX. Borulás.

Láttuk, hogy Marius hogyan jött rá, vagy legalább is hogyan képzelte, hogy rájött, arra, hogy Őt Ursulenek hivják.

Szeretés közben jön meg az étvágy. Már az is sok volt, hogy tudta, hogy Ursule a neve; de ez kevés volt. Marius három vagy négy hét alatt megemésztette ezt a boldogságot. Másik kellett neki. Tudni akarta, hol lakik.

Először elkövetett egy hibát: beleesett a Gladiator melletti pad csapdájába. Aztán elkövetett még egyet: nem maradt ott a Luxembourgban, mikor Leblanc úr egyedül jött oda. Most elkövetett egy harmadikat. Egy roppant nagy hibát. Nyomon követte »Ursulet«.

A leány a rue de l'Ouest-en lakott, az uccának a legnépteleneb táján, háromemeletes igénytelen külsejű házban.

Marius ettől a pillanattól fogva azt a boldogságot, hogy a Luxembourgban láthatta, tetézte azzal a boldogsággal, hogy egészen hazáig kísérgette.

Az éhsége növekedett. Most már tudta a nevét, legalább is a keresztnevét, ezt a drága nevet, a nőnek igazi

nevét; tudta, hogy hol lakik; tudni akarta, hogy kicsoda

Egy este, miután hazáig kísérte és látta, hogy az öreg úrral együtt eltűnik a nagy kapuban, bement utánuk és bátran megkérdezte a kapustól:

— Ez az úr, aki most hazajött, az első emeleti lakó?

— Nem. — felelte a kapus. — Ez az úr a harmadik emeleten lakik.

Megint előbbre jutott egy lépéssel. Marius ettől a sikertől vérszemet kapott.

— Az ucca felé? — kérdezte.

— Hát természetesen — csattant fel a kapus, — a ház csak az ucca felé van kiépítve.

— És mi a foglalkozása ennek az úrnak? — faggatta tovább Marius.

— Tőkepénzes, uram. Nagyon derék jó ember, sok jót tesz a szegényekkel, ámbár nem gazdag.

— Mi a neve? — kíváncsiskodott Marius.

A kapus felkapta a fejét és megkérdezte:

— Hát az úr titkosrendőr?

Marius némileg szégyenkezve, de nagyon boldogan állt tovább. Előbbre jutott.

— Rendben van, — gondolta magában. — Tudom, hogy Ursule a neve, hogy egy tőkepénzesnek a leánya és hogy itt lakik a rue de l'Ouesten, a harmadik emeleten.

Másnap Leblanc úr és a leánya csak egészen rövid időre tűntek fel a Luxembourgban; még fényes nappal volt, mikor távoztak. Marius utánuk ment a rue de l'Ouestbe, ahogy az már szokásává lett. Mikor a kapuhoz érkeztek, Leblanc úr előre engedte a leányát, aztán mielőtt belépett volna, megállt, megfordult és szúrósan szemügyre vette Mariust.

Másnap nem jöttek el a Luxembourgba. Marius hiába várt rájuk egész nap.

Sötét este elment a rue de l'Ouestre és világosságot látott a harmadik emeleti ablakokban. Ott sétált az ablakok alatt, amíg csak a világosság ki nem aludt.

Másnap pedig hírük-hamvuk sem volt a Luxembourgban. Marius egész nap várta őket, aztán elment éjjeli őrködésre az ablakaik alá. Ez ott marasztotta egészen este tíz óráig. Az ebédje megint füstbe ment. A láz táplálja a beteget és a szerelem a szerelmest.

Igy múlt el egy hét. Leblanc úr és a leánya nem

mutatkozott többet a Luxembourgban. Marius szomorú találgatásokba révedt. Napközben nem mert kémlelődni a kapujuknál. Beérte annyival, hogy este nézegette az ablakok vöröses világosságát. Néha úgy látta, hogy árnyak suhannak el mögöttük és a szíve megdobogott.

Nyolcadnap, mikor az ablakaik alá érkezett, nem látott világosságot. — Ejnye! — mondta magában, — még nem gyújtották meg a lámpát. Pedig sötét este van. Talán elmentek hazulról? Várakozott. Tíz óráig. Éjfélig. Éjfélután egy óráig. A harmadik emelet ablakaiban egyáltalán nem gyulladt világosság, a házba pedig nem lépett be senki. Nagyon komoran távozott.

Másnap — mert most már csak a másnapokból élt és a ma úgyszólván nem is volt az ő számára, — másnap újból senkit sem talált a Luxembourgban, hiába várt; alkonyatkor elment a ház elé. Az ablakokban semmi világosság, a redőnyök le voltak eresztve; a harmadik emelet koromsötét volt.

Marius kopogott a kapun, belépett és megkérdezte a kapustól: — Mi van a harmadik emeleti lakóval?

— Elköltözött, — felelte a kapus.

Marius megtántorodott és tétován kérdezte:

— De hát mikor?

— Tegnap.

— Hol lakik most?

— Nem tudom.

— Hát nem hagyta meg az új címét?

— Nem.

A portás felnézett és megismerte Mariust.

— Ejnye ni! Ön az! — mondta. — De hát ön csakugyan titkosrendőr?

HETEDIK KÖNYV

Patron Minette

I. Az aknák és az aknászok.

Az emberi társadalmakban mindenütt megvan az, amit a színházakban a *süllyesztő mélyének* neveznek. A társadalom talaja mindenütt alá van aknázva, részben a jó, részben a rossz érdekében. Ezek az aknák egymás alatt húzódnak. Vannak felső aknák és alsó aknák. Van magasság és mélység ebben a földalatti sötétségben, amely néha beomlik a civilizáció alatt és amelyet közömbösségünk és nemtörődömségünk lábbal tapos. Az Enciklopédia a mult században akna volt, úgyszólván nyílt akna. A sötétség, az őskereszténységnek ez a komor méhe, csak alkalomra várt, hogy felrobbanjon a Caesarok alatt és fényességgel árassza el az emberi nemet. Mert a szent sötétségben fényesség lappang. A vulkánok teli vannak olyan sötétséggel, amely lángba tud borulni. Minden láva előbb éjszaka. A katakombák, amelyekben az első misét elmondták, nem csupán Róma pincéi voltak, hanem a világ földalatti aknái.

A társadalom szerkezete alatt, e csodálatosan bonyolult épitmény alatt, mindenféle üregek boltozódnak. Van ott aknája a vallásnak, aknája a filozófiának, aknája a politikának, aknája a gazdasági életnek, aknája a forradalomnak. Az egyik az eszmével ás, a másik a számmal ás, a harmadik a dühvel ás. Szólítják egymást és felelnek egymásnak egyik katakombából a másikba. Az utópiák ezeken a folyosókon haladnak előre. Minden irányban elágaznak. Néha találkoznak és összeölelkeznek. Jean-Jacques kölcsönadja csákányát Diogenesnek, aki viszont odakölcsönzi neki a lámpáját. Néha viaskodnak is ott lent. Calvin és Sozzini hajbakapnak. De semmi sem állítja meg, semmi sem töri meg mindezeknek az erőknek a cél felé feszülését és azt a roppant együttes tevékenységet, amely sürög-forog, fellendül, alászáll, újra nekilendül ezekben a sötétségekben és lassacskán átalakítja az alsóval a felsőt,

a belsővel a külsőt ; titokzatos, roppant nyüzsgés. A társadalom alig sejti ezt az aknázást, amely épségben hagyja a felszínét és megváltoztatja a belsejét. Ahány földalatti emelet, annyi különböző munka, annyi különböző ásás. Mi fakad mindezekből a mély fúrásokból? A jövő.

Minél mélyebbre hatolnak, a munkások annál titokzatosabbak. Egy bizonyos fokig, ameddig a társadalom filozófusa meg tudja figyelni, a munka jó ; ezen a fokon túl kétes és zavaros ; még lejebb rettenetessé válik. Bizonyos mélységben ezekbe a fúrásokba nem bir behatolni a civilizáció szelleme, mert túl vannak azon a határon, ahol az ember még lélegzeni tud ; itt már talán a szörnyűségek kezdődnek.

A lefelé vezető létra furcsa ; mindegyik létrafok megfelel egy-egy emeletnek, ahol a filozófia megvetheti lábát és ahol találkozni lehet egy-egy, néha isteni, néha szörnyű munkással. Husz János alatt ott van Luther ; Luther alatt ott van Descartes ; Descartes alatt ott van Voltaire ; Voltaire alatt ott van Condorcet ; Condorcet alatt ott van Robespierre ; Robespierre alatt ott van Marat ; Marat alatt ott van Babeuf és ez így folytatódik. Lejebb azon a határon, amely a bizonytalant a láthatatlantól elválasztja, homályosan más sötét alakokat veszünk észre, amelyek talán nem is léteznek. A tegnapiak kisértetek ; a holnapiak rémek. Homályosan ködlenek fel a szellem szemei előtt. A jövendő csírájának bontakozása a filozófusnak egyik látomása.

Egész világ a mélység tornácában, amely magzatállapotban van, micsoda megdöbbentő tünemény!

Saint-Simon, Owen, Fourier ugyancsak itt vannak az oldalsó aknákban.

Ámbár ezeket a földalatti aknászokat, akik majdnem mindig azt hiszik, hogy elszigetelten dolgoznak, pedig nincsenek egyedül, tudtukon kívül láthatatlan isteni lánc köti össze egymással, mégis bizonyos, hogy a munkáik nagyon különbözők és hogy egyik részüknek fényessége ellenkezik a többieknek lángolásával. Egyik részük paradicsomi, másik részük tragikus. Mégis, bármily nagyok is az ellentétek, mindezek a munkások, a legmagasabbtól a legsötétebbig, a legsötétebbtől a legbolondabbig, egy dologban hasonlítanak egymáshoz, még pedig az önzetlenségben. Marat ép úgy nem törődik magával, mint Jézus.

Elhanyagolják magukat, megfeledkeznek magukról, nem törődnek magukkal. Más dolog lebeg a szemük előtt, nem a maguk érdeke. Egyetlen tekintetük van, és ez az abszolutumot keresi. Az elsőnek szemében az egész menny ott ragyog; az utolsónak, bármily talányos is, még mindig ott borong szempilláin a végtelennek halvány világossága. Bármit cselekszenek is, tiszteljétek azokat, akiken ott ragyog ez a jel: a csillagszem.

A másik jel a vakszem.

Ezzel kezdődik a bűn. Legyetek résen és reszkessetek attól, akinek nincs szeme. A társadalmi rendnek megvannak a maga fekete aknászai.

Van egy bizonyos pont, ahol az elmélyedés eltemetkezés és ahol a fényesség kihúny.

Ez aknák alatt, amelyekről beszéltünk, a folyosók alatt, a haladásnak és az utópiának e roppant földalatti érrendszere alatt, jóval lejebb a földben, lejebb mint Marat, lejebb mint Babeuf, lejebb, jóval lejebb és teljesen függetlenül a felső emeletektől, húzódik az utolsó akna. Borzalmas hely. Ezt neveztük a süllyesztő mélyének. Ez a sötétségek árka. Ez a vakok barlangja. *Inferi.*

Ez az örvényekbe torkollik.

II. A legalsó akna.

Itt szétfoszlik az önzetlenség. Homályosan kirajzolódik a démon; mindenki magáért. A vak én üvölt, keres, tapogatódzik és mar. A társadalmi Ugolino van itt ebben az örvényben.

Azok a vad sziluettek, amelyek ebben az árokban kavarognak, amelyek szinte állatok, szinte kísértetek, nem foglalkoznak az egyetemes haladással, nem ismerik sem az eszmét, sem a szót, nincs gondjuk egyébre, csak az egyéni kielégülésre. Ugyszólván öntudatlanok és valami szörnyű sivárság pang bennük. Két anyjuk van, mind a kettő mostoha, a tudatlanság és a nyomorúság, vezetőjük a szükség; és minden irányú kielégülésre megvan az étvágyuk. Állatiasan falánkak, vagyis vérszopók, nem úgy, mint a zsarnok, hanem úgy, mint a tigris. Ezek a rémek a szenvedésből a bűnbe züllenek; végzetes leszármazás, szédítő születés, a sötétség logikája. Az, ami a társadalom

süllyesztőjének mélyén bujkál, már nem az abszurdum lihegő követelése; ez már az anyagnak a tiltakozása. Az ember ott lenn sárkánnyá vadul. Éhezni, szomjazni, ez a kiindulási pont; sátán ná lenni, ez a végpont. Ebből a mélységből bukkant fel Lacenaire.

Ép az imént láttuk, a negyedik könyvben, egyik szakaszát a felső aknának, a nagy politikai, forradalmi és filozófiai aknának. Ott, amint említettük, minden nemes, tiszta, méltóságos, becsületes. Bizonyos, hogy ott is lehet csalódni és csalódnak is; de ott a tévedés is tiszteletreméltó, mert hősiesség van benne. Az ott végzett munka összességének egyetlen neve van: Haladás.

Itt a pillanat, hogy belenézzünk más mélységekbe, undorító mélységekbe.

A társadalom alatt, hangsúlyozzuk, ott van és ott marad a bűn óriási barlangja mindaddig, amíg a tudatlanságot el nem oszlatják.

Ez az akna valamennyi alatt huzódik és ellensége valamennyinek. Ez az általános gyülölet. Ez az akna nem ismer filozófusokat; a tőre sohasem hegyezett tollat. Feketeségének semmi köze a tinta fenséges feketeségéhez. Ezek a sötét ujjak, amelyek görcsösen összeszorulnak e fullasztó mennyezet alatt, sohasem lapoztak könyvben és sohasem nyitottak ki újságot. Babeuf kizsákmányoló Cartouche szemében; Marat arisztokrata Schinderhannes szemében. Ennek az aknának célja az, hogy mindent romba döntsön. Mindent. Beleértve a felső aknákat is, amelyeket gyűlöl. Undorító nyüzsgésében nemcsak a jelenlegi társadalmi rendet aknázza alá; aláaknázza a filozófiát, aláaknázza a tudományt, aláaknázza a jogot, aláaknázza az emberi gondolatot, aláaknázza a civilizációt, aláaknázza a forradalmat, aláaknázza a haladást. Kerülgetés nélkül rablás, prostitució, emberölés, orgyilkosság a neve. Ő maga a sötétség és a kaoszt akarja. Boltozata a tudatlanság.

A többinek mind, a felsőbbeknek, egyetlen céljuk van: ezt megsemmisíteni. Erre törekszik a filozófia és a haladás minden szervükkel egyszerre, a valóság megjavítása, valamint az abszolut szemlélete révén. Romboljátok szét a tudatlanság aknáját, megölitek a bűn vakondokát.

Sürítsük össze néhány szóba egy részét annak, amit leírtunk. Az egyetlen társadalmi veszedelem a Sötétség.

Emberiség annyi, mint azonosság. Minden ember

ugyanabból az agyagból van. Nincs különbség, legalább is idelent, a rendeltetésükben. Egyforma árnyak voltak előbb, mind egyforma test most, később mind egyforma hamu. De a tudatlanság, amely belekeveredett az ember alkotó anyagába, megfeketítette. Ez a gyógyíthatatlan feketeség megfészkelődik az ember belsejében és ott a Bűn válik belőle.

III. Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse.

1830-tól 1835-ig Páris legmélységesebb mélységeiben négy bandita uralkodott: Claquesous, Gueulemer, Babet és Montparnasse.

Gueulemer züllött herkules volt. Barlangja az Arche-Marion csatornája Hat láb magas ember volt, a mellizmai mint a márvány, a karizmai mint az érc, a lehellete fertőzetes, a törzse kolosszus, a koponyája madárkoponya. Az ember mintha csak a Farnese-Herkulest látta volna kukoricanadrágban és pamutbársonyujjasba öltözötten

Gueulemer ezzel a szoborszerű testalkatával szörnyetegeket győzhetett volna le; egyszerűbben oldotta meg a kérdést, maga vált szörnyeteggé. Alacsony homlok, széles halánték, még nincs negyven éves és a szeme szöglete csupa szarkaláb, a haja durva és rövid, az arca borostás, a szakálla torzonborz; ilyen volt ez az ember. Az izmai munkára áhítoztak, a bárgyúsága tudni sem akart róla. Ez a hatalmas, renyhe erő parlagon hevert. Lomhaságból volt gyilkos. Azt hitték róla, hogy kreol. Valószínűleg valami része volt Brune marsall meggyilkolásában, 1815-ben Avignonban, ahol hordár volt. E próbatétel után rablóéletre adta a fejét.

Babet törékenysége szöges ellentéte volt Gueulemer hústömegének. Babet sovány volt és okos. Átlátszó volt, de kiismerhetetlen. A csontjain át lehetett látni, de a szemébe nem lehetett belelátni. Vegyésznek hencegte magát. Bohóc volt Bobèche-nél ... paprikajancsi Bobinónál. Énekes színdarabban játszott a Saint-Mihielben. Öntudatos ember volt, tudott bánni a szóval, jelentősen mosolygott és fontoskodva gesztikulált. A foglalkozása az volt, hogy a nyilt uccán árulgatta az »államfő« gipsz mellszobrait és arcképeit. Ezenfelül fogat húzott. A vásárokon

csuda dolgokat mutogatott és sátra volt, előtte kikiáltó és rajta ez a felírás : — Babet, fogász-művész, több akadémia tagja, fizikai kísérleteket végez fémekkel és fémes anyagokkal, fogat húz, vállal csonkokat is, amelyeket a kartársai bent hagytak. Árak : egy fog egy frank ötven centime ; két fog két frank ; három fog két frank ötven centime. Itt a jó alkalom. — (Ez az »itt a jó alkalom« ennyit jelentett : húzassátok ki minél több fogatokat). Feleséges ember volt és voltak gyermekei. De fogalma sem volt róla, hogy mi lett a feleségéből és a gyermekeiből. Ugy elvesztette őket, mint ahogy az ember elveszít egy zsebkendőt. Babet ujságolvasó ember volt, ami ritka kivétel abban a sötét világban, amelybe tartozott. Egyszer, még akkor, mikor együtt élt a családjával, guruló bódéjában azt olvasta a *Messager*-ben, hogy egy asszonynak meglehetősen életképes borjúpofájú gyermeke született ; erre felkiáltott : *Ez aztán a szerencse ! az én feleségemnek nem volt annyi esze, hogy ilyen gyereket hozott volna a világra !*

Aztán mindent otthagyott, hogy »szerencsét próbáljon Párisban.« Ő maga mondta így.

Ki volt Claquesous? Maga az éjszaka. Csak akkor mutatkozott, ha az ég már feketébe borult. Este kibújt abból a lyukból, ahol nappal meghúzódott. Hol volt ez a lyuk? Senki sem tudta. A koromsötétségben is csak úgy beszélt a cimboráival, hogy hátat fordított nekik. Claquesous volt a neve? Nem. Ő maga mondta : Nevem : Nincs. Ha gyertyát gyújtottak, álarcot vett fel. Hasbeszélő volt. Babet ezt mondta róla : *Claquesous kéthangu éjjeli madár.* Claquesous tétova volt, csavargó, rettenetes. Nem voltak biztosak benne, hogy egyáltalán van-e neve, mivel a Claquesous csak csúfnév volt ; nem voltak biztosak benne, hogy van-e hangja, mert a hasa gyakrabban beszélt, mint a szája ; nem voltak biztosak benne, hogy van-e arca, mert senki máskép nem látta, csak álarcban. Ugy foszlott szét, mint a káprázat ; úgy [illegible]kkant fel, mintha a földből nőtt volna ki.

Montparnasse gyászos egy teremtés volt. Montparnasse még valóságos gyerek volt ; még nem volt húsz éves ; csinos arc, cseresznye-ajkak, pompás fekete haj, szemében a tavasz ragyogása ; megvolt benne minden rosszaság és áhítozott minden bűnre. A rossz emésztése a gonoszság

étvágyát keltette benne. Ő volt a gazemberré romlott gamin és a rablógyilkossá fajult gazember. Csinos volt, nőies, kellemes, izmos, puha, vérszopó. Jobboldalt félrecsapta a kalapját, hogy helyet csináljon baloldalt tornyosuló hajának, ami 1829 táján divat volt. Rablásból élt. A kabátja a legpompásabb szabású volt, csak egy kicsit kopott. Montparnasse divatbáb volt, aki a nyomorúságban élt és gyilkosságokat követett el. E fiatalember valamennyi bűntényének az volt a rugója, hogy mindenáron jól akart öltözködni. A legelső grizett, aki ezt mondta neki: — Szép fiú vagy, a sötétség foltját hintette szívébe és Kainná változtatta ezt az Ábelt. Mivel érezte, hogy csinos, divatos akart lenni; már pedig a divatosságnak első foka a naplopás; a szegény ember naplopása a bűn. Kevés csavargó volt olyan félelmetes, mint Montparnasse. Tizennyolcéves korában már nem egy hulla volt mögötte. Nem egy járókelő hevert kitárt karokkal ennek a gonosztevőnek az árnyékában, vértócsába merült arccal. Jól fésült, kikent haj, befűzött derék, nőies csípők, porosz tisztre való mell, körülötte a boulevard uccalányainak ámuló suttogása, mesterien megkötött nyakkendő, kis ólmos bot a zsebében, virág a gomblyukában: ilyen volt ez a véreskezű divathős.

IV. A banda.

Ez a négy rabló afféle Proteus volt, ott tekergődzött a rendőrség karmaiban és igyekezett kisiklani Vidocqu tapintatlan tekintete alól »mindenféle alakban, fa, láng, forrás alakjában,« odakölcsönözte egymásnak a nevét és a fogásait, elrejtőzött a tulajdon árnyékában, egymásnak búvóhelyet és menedékhelyet adott, levetkőzte az egyéniségét, mint ahogy az ember leveszi a hamis orrát az álarcosbálban; néha úgy összezsugorodtak, hogy a négy már csak egy volt, néha úgy megszaporodtak, hogy maga Coco-Lacour is tömegnek tartotta volna őket.

Ez a négy ember nem csupán négy ember volt; valamiféle titokzatos négyfejű rabló volt, amely nagyban dolgozott egész Párisban; a bűn szörnyű polipja volt, amely a társadalom mélységében lakott.

Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse,

elágazásaiknak és összeköttetéseik földalatti hálózatának jóvoltából, fővállalkozói voltak a Seine-megyei orgyilkosságoknak. Végrehajtották a nyilt uccán a föld alatt elhatározott államcsínyeket. Azok, akik ilyen tervekre vetemedtek, a sötét gondolkodású emberek, hozzájuk fordultak a végrehajtás érdekében. Szállították ennek a négy gazembernek a tervezetet, ezek pedig elintézték a színrehozatalt. Szcenárium alapján dolgoztak. Mindig abban a helyzetben voltak, hogy megfelelő és testhezálló személyzetet tudtak adni minden olyan bűntényhez, amit egy kissé meg kellett támogatni és ami kiadósan jövedelmező volt. Ha erős karokat kerestek valami bűntényhez, ők bérbeadták a megfelelő cinkosokat. A sötétség egész színtársulata állt rendelkezésre minden aljas tragédiához.

Rendszerint alkonyatkor gyűltek össze, ez volt az ébredésük órája a Salpêtrière-t környező mezőkön. Ott tanácskoztak. Tizenkét sötét óra állt rendelkezésükre; megállapították, hogy mire fordítják.

Patron-Minette: ezt a nevet adta a földalatti világ e négy ember szövetségének. A régi furcsa népnyelvben, amely egyre jobban tünedezik, *Patron-Minette* a hajnalt jelenti, ép úgy, mint *Entre chien et loup* jelenti az alkonyt. Ez a Patron-Minette elnevezés valószínűleg onnan ered, hogy kora hajnali órában végeztek a munkájukkal, mivelhogy hajnalban foszlanak szét a kísértetek és válnak el egymástól a gonosztevők. Ennek a négy embernek ez volt az általánosan elfogadott neve. Mikor a törvényszéki elnök meglátogatta Lacenairet a börtönében, vallatta egy bűntényre vonatkozólag, amelyet Lacenaire tagadott. — Hát ki követte el? — kérdezte az elnök. — Lacenaire ezt a feleletet adta, amely talányos volt a hivatalnoknak, de világos a rendőrség előtt: Talán a Patron-Minette.

Néha ki lehet találni egy színdarabot a szereplők neveiből; majdnem ugyanígy lehet fogalmat alkotni egy rablóbandáról a rablók névsora alapján. Mivelhogy ezek a nevek még megvannak bizonyos jelentésekben, elmondjuk, hogy mik voltak a Patron-Minette bekebelezett tagjainak a nevei:

Panchaud, máskép Printanier, máskép Bigrenaille.

Brujon (volt egy Brujon-dinasztia; erről még ejtünk majd néhány szót).

Boulatruelle, az az útkaparó, akivel már találkoztunk.
Laveuve.
Finistère.
Homère Hogu, néger.
Mardisoir.
Dépêche.
Fauntleroy, másképp Bouquetière.
Glorieux, kiszabadult fegyenc.
Barrecarrosse, másképp Dupont úr.
Lesplanade-du-Sud.
Poussagrive.
Carmagnolet.
Kruideniers, másképp Bizarro.
Mangedentelle.
Les-pieds-en-l'Air.
Demi-Liard, másképp Deux-Milliards.
Stb. stb.

Sokat mellőzünk és nem is a legrosszabbakat. Ezeknek a neveknek arcuk van. Nem csupán embereket, hanem fajtákat jelentenek. Mindegyik név megfelel a civilizáció felszíne alatti valamelyik undorító gonosztevő-tipusnak.

Ezek az emberek, akik nem nagyon mutogatják az arcukat, nem voltak affélék, akiket az uccákon lehet látni. Nappal, fáradtan a vad éjszakáktól, aludtak, részben a gipszégetőkben, részben a Montmartre vagy a Montrouge elhagyatott kőbányáiban, néha a csatornákban is. A föld alá bujtak.

Hová lettek ezek az emberek? Most is megvannak. Mindig megvoltak. Horatius róluk beszél: *Ambubaiarum collegia, pharmacopolae, mendici, mimae;* és mindaddig, míg a társadalom olyan lesz, amilyen, ők is olyanok maradnak, amilyenek. Az aknájuk sötét menyezete alatt mindig ujra születnek a társadalom izzadmányaiból. Visszatérnek, kisértetekül, mindig egyformán; csupán már más nevet viselnek és más bőrben vannak.

Ha ki is irtják az egyedeket, a törzs megmarad.

Mindig megvannak bennük ugyanazok a tehetségek. A faj, a rablótól a csavargóig, megőrzi tisztaságát. Megérzik az erszényt az emberek zsebében, megszimatolják az órát az órazsebben Az aranynak és ezüstnek az ő számukra szaga van. Vannak jámbor polgárok, akikre azt lehetne mondani, hogy lerí az arcukról, hogy meg lehet rabolni

őket. Ezek az emberek kitartón a nyomába szegődnek az efféle polgároknak. Ha idegen vagy vidéki vetődik eléjük, megremegnek, mint a pók.

Ezek az emberek, ha éjfél tájban valamely elhagyatott boulevardon találkozunk velük, vagy ha felködlenek előttünk, rémítők. Ugy tűnik, hogy nem is emberek, hanem eleven ködalakok; azt mondhatnók, hogy rendesen egy tömegbe olvadnak a sötétséggel, hogy nincs különálló életük, hogy nincs más lelkük, csak a sötétség és hogy csak pillanatokra bontakoznak ki az éjszakából, csak azért, hogy néhány percre éljék szörnyű életüket.

Mi kell ahhoz, hogy eloszlassuk ezeket a kísérteteket? Világosság. Özönlő világosság. Minden denevér menekül a hajnal elől. Világítsátok meg a társadalom mélységeit.

VÉGE A MÁSODIK KÖTETNEK.

GÁRDONYI HÁTRAHAGYOTT MŰVEI

Gárdonyi Gézához kegyes volt a sors. Korán elérte azt a célt, amelyet Horatiustól Arany Jánosig és — Babits Mihályig annyi költő énekelt meg sóvárogva: elvonulhatott a világ hiúságaitól és piszkos küzdelmeitől egy csöndes tuszkulánumba, könyveinek és írásainak élhetett.

Változatlanul ünnepe volt a magyar kultúrának, valahányszor az *egri remete* megszólalt. De ezek az ünnepnapok egyre ritkultak. Azt hihette volna az ember: apadóban az egykor oly dús forrás.

Dehogy volt apadóban! Most látjuk, most tudjuk csak, hogy Gárdonyi teremtő ereje pillanatra sem lankadt — növekedett, duzzadt, feszült, halála órájáig. Csakhogy épen úgy, amint személy szerint visszahúzódott a világtól, írásait sem szívesen küldte ki a háborús évek s a háborút követő szomorú idők fertőzött levegőjébe. A szülő, aki féltő gonddal tartóztatja otthon szívéről szakadt gyermekét . . .

Van az írói érzékenységnek egy olyan állapota, amikor fáj az írónak, hogy művét olvassák, bírálják. Arany János, aki élete végén csak az

asztalfiókjának akart írni, s akinek kezéből úgyszólván erőszakkal tépték ki utolsó balladáit, néhány tömör sorban gyönyörűen összefoglalta ezt a lelkiállapotot. És megmagyarázta azt is, miért akarja *halála után* megjelentetni öregkora költői termését: »... És ne haljak meg, mint koldus, aki semmit sem *hagyott*.«

A magyar léleknek ez a másik nagyszerű reprezentánsa, Gárdonyi Géza, hasonlóképen *hagyni* akart valamit maga után: és királyi örökséget hagyott.

Az egri remete irodalmi pályafutása a csöndes diadalok szakadatlan sorozata volt. Gárdonyi Géza egyenes, természetes folytatását jelentette annak, amit Jókai és Mikszáth megkezdettek. Ő is, mint nagy elődei, a magyar lelket szólaltatta meg, a magyar életet ábrázolta a prózai elbeszélés legtökéletesebb formájában. Jókai is, Mikszáth is reálisnak szánta a maga ábrázolásmódját; ennek a realitásnak határait egyéni természetük, látásmódjuk szabta meg. Mikszáth közelebb járt Jókainál ahhoz, amit ma reálisnak érzünk; Gárdonyi még közelebb. De tulajdonképen nem ez a realitás a fontos, hanem az, amiben mindahárman egyformán nagyok: az író egyéniségének prizmáján keresztül más-más módon megtörő, bensőséges és örök igazság — a művészet igazsága.

Gárdonyiról épen úgy tudjuk, mint Jókairól és Mikszáthról, hogy válogatás nélkül kezünkbe vehetjük akármelyik könyvét: amit mond, az mindig érdekelni fog, s ahogyan mondja, az mindig gyönyörködtetni fog. Minden káprázta tűzijátékot, minden eredetiskedést, minden elképesztő vakmerőséget meg lehet únni: ehhez a nemes egyszerűséghez, ehhez a nyugalomhoz, ehhez a tisztasághoz újra meg újra boldogan térünk, sőt menekülünk vissza.

Büszkék vagyunk, hogy megszerezhetjük a magyar közönségnek azt az örömet, azt a lelki gazdagodást, amit a Gárdonyi-hagyaték közkézre jutása jelent. Egyelőre három ismeretlen Gárdonyi-regényt bocsátunk a nyilvánosság elé. Címük:

A KÜRT,

TE, BERKENYE

és

ADJ ISTEN, BIRI!

A kürt és az *Adj Isten, Biri* a mai falu embereit rajzolja — háború, Amerika, szociális eltolódások — a *Te, Berkenye* pedig az abszolutizmus ernyedésének korából való történet, amelynek síma felszíne alatt nagy erkölcsi igazságok lappanganak. Ezt a három érdekes, eleven és drámai meséjű regényt még *hat*, egészen ismeretlen vagy kötetben meg nem jelent Gárdonyi-regény fogja követni. Megannyi drágagyöngy a halhatatlanság fűzéréből, amelyet az egri remete a túlvilágról szór a magyar közönség ölébe.

Az új Gárdonyi-regények a nagy íróhoz méltó köntösben, de azért olcsó áron a Dante Könyvkiadó kiadásában jelennek meg és minden könyvkereskedésben kaphatók.

TÁRA

ΚΑΙΗΑΤΑΤΙΑΝ
ΚΟΝΥΕΥ

